

B.H. Kuzık, V.İ. Kuşlin, B. Yakoveç

**PROQNOZLAŞDIRMA,
STRATEJİ PLANLAŞDIRMA
VƏ MİLLİ
PROQRAMLASDIRMA**

Dərslik

YENİLƏŞDİRİLMİŞ VƏ ƏLAVƏ OLUNMUŞ İKİNCİ NƏŞR

BAKİ-2010

УДК 338.27(075.8)

ББК 65.23 я73

К90

Rusiya Federasiyası Prezidenti yanında Rusiya Dövlət Xidməti Akademiyasının Tədris-metodik şurası tərəfindən tələbələr, aspirantlar, ali, alidən sonra və əlavə peşə təhsili sisteminin dinləyiciləri üçün dərslik kimi tövsiyə olunmuşdur.

Proqnozlaşdırma, strateji planlaşdırma və milli proqramlaşdırma. Dərslik / B.H.Kuzık, B.I.Kuşlin, Y.V. Yakovets,— tamamlanmış və əlavə edilmiş 2-ci nəşr. Rus dilindən tərcümə. “İqtisad Universiteti” Nəşriyyatı, 2010

ISBN 978-5-282-02783-9

İndiki zamanda, uzumüddətli strateji qərarların işlənilib hazırlanması və reallaşdırılması probleminin çıxdığı və proqnozlaşdırma, strateji və indikativ planlaşdırma, milli proqramlaşdırma sahəsində peşəkar hazırlanmış mütəxəssislərin qıt olduğu bir vaxtda üç məşhur rus alimi — İqtisadi Stratejiya İnstitutunun direktoru, PEA-nin müxbir üzvü B.H.Kuzık, RDXA-nın Bazar iqtisadiyyatının dövlət tənzimlənməsi kafedrasının müdiri professor B.I.Kuşlini, və elə həmin kafedranın professoru, RIEA-nın tsikl və proqnozlaşdırma bölməsinin sədri Y.V. Yakovets proqnozlaşdırma, strateji planlaşdırma və milli proqramlaşdırma üzrə fundamental dərslik hazırlamışlar.

Mahiyət etibarilə bu yeni nəsl dərsliyidir, hansında ki, oxycu öncədən görmə və integral makroproqnozlaşdırma, strateji planlaşdırma, milli proqramlaşdırma və makromodelləşdirmə bazar iqtisadiyyatının dövlət tənzimlənməsinin bu növlərində praktik ümümləşdirmələrlə ahəngdarlıq tapacaqdır.

Dərsliyin ikinci nəşri strateji milli layihələrin reallaşdırılması təcübəsinin və yeni problemlərin nəzərə alınması ilə əhəmiyyətli şəkildə tamamlanmışdır.

Ali məktəblərin iqtisad ixtisaslarının tələbələri və dövlət qulluqçularının və top-menecerlərin hazırlanması, yenidən hazırlanması və ixtisaslarının artırılması sisteminin dinləyiciləri üçün nəzərdə tutulmuşdur.

© Kuzık B.H., Kuşlin B.I., Yakovets Y.V. 2006

© Kuzık B.H., Kuşlin B.I., Yakovets Y.V. 2008 dəyişikliklərlə

©Tərtibat, orijenal-maket “Ekonomika” Nəşriyyatı QSC, 2006

©Tərtibat, orijenal-maket “Ekonomika” Nəşriyyatı QSC, 2008 dəyişikliklərlə

© “İqtisad Universiteti” Nəşriyyatı, 2010

MÜNDƏRİCAT

Giriş.....	9
Fəsil 1. Bazar iqtisadiyyatının dövlət tənzimlənməsi mexanizmi.....	14
1.1. Əsas anlayışlar.....	15
1.2. İqtisadiyyatın tənzimlənməsində proqnozlaşdırmanın, planlaşdırmanın və proqramlaşdırmanın yeri və rolunun dəyişməsi.....	20
1.3. Uzunmüddətli proqnozlaşdırma strateji planlaşdırmanın və iqtisadiyyatın tənzimlənməsinin giriş punktu və bazası kimi.....	23
1.4. Dövlətin strateji-innovasiya funksiyası və onun reallaşdırılması mexanizmi.....	29
Fəsil 2. Öncədən gələcəyi görmə nəzəriyyəsi və sosial-iqtisadi proqnozlaşdırmanın metodologiyası.....	34
2.1. Proqnozlaşdırmanın zəruriliyi və funksiyaları...	34
2.2. N.D.Kondratyevin qabaqgörənlik nəzəriyyəsi və integral proqnozlaşdırmanın metodologiyası.....	36
2.3. Tsikllərin və böhranların proqnozlaşdırılması...	42
2.4. Proqnoz göstəricilər, balanslar və ssenarilər.....	55
2.5. Uzunmüddətli proqnozlaşdırmanın qlobal kəsiyi..	59
Fəsil 3. Strateji planlaşdırmanın elmi əsasları.....	65
3.1. Strateji planlaşdırmanın prinsipləri və formaları...	66
3.2. Strateji planlaşdırmanın sosial-iqtisadi proseslərinin perspektiv və cari tənzimlənməsinin komponentləri ilə qarşılıqlı əlaqəsi.....	71
Fəsil 4. Milli proqramlaşdırma.....	81
4.1. Milli proqramlaşdırmanın elmi əsasları.....	81
4.2. Milli proqramlaşdırmanın tarixi təcrübəsi və perspektivləri.....	84
4.3. Milli proqramlaşdırmanın metodologiyası və texnologiyası.....	89
Fəsil 5. İndikativ planlaşdırma.....	101
5.1. İndikativ planlaşdırmanın məzmunu, əsas for-	

	malı və müasir iqtisadiyyatda onun rolu.....	101
5.2.	Rusiyada indikativ planlaşdırma sisteminin formalaşdırılması.....	107
Fəsil 6.	Proqnozlaşdırmada və strateji planlaşdırma balans metodları və makromodelləşdirmə.....	114
6.1.	Balans metodunun işlənilib hazırlanması və inkişafı.....	114
6.2.	Balans sistemləri: tipologiya və qarşılıqlı əlaqə....	119
6.3.	Balanslı sahələrarası modelin sxemi və onun xüsusiyyətləri.....	124
6.4.	İqtisadi təhlildə, proqnozlaşdırma və planlaşdırma balans sahələrarası modellərin tətbiqi..	127
6.5.	Dünya iqtisadiyyatının uzunmüddətli proqnozlaşdırılması üçün V.Leontyevin makromodeli...	131
6.6.	Təkrar istehsal-tsikli və geosivilizasiyalı balans modeli.....	135
6.7.	Uzunmüddətli makroproqnozlaşdırma strateji və geosivilizasiyalı matrislər.....	137
Fəsil 7.	Federal, regional və korporativ səviyyələrdə proqnoz-plan işlərinin təşkili.....	141
7.1.	Proqnoz-plan işlərinin qanunvericiliyinin təminatı.....	141
7.2.	Siyasi alətlər və inzibati mexanizm	
7.3.	Korporasiya və müəssisələr səviyyəsində proqnoz və planlar.....	154
Fəsil 8.	Sosial demoqrafialı proqnozlaşdırma.....	159
8.1.	Demoqrafialı proqnozlaşdırma.....	159
8.2.	Əməyin və məşğulluğun proqnozlaşdırılması....	164
8.3.	Həyat səviyyəsinin dinamikasının proqnozlaşdırılması.....	169
8.4.	Sosial kompleksin inkişafının proqnozlaşdırılması, strateji planlaşdırılması və proqramlaşdırma.....	172
Fəsil 9.	Elmi-texniki və innovasiyanın inkişafının proqnozlaşdırılması, strateji planlaşdırılması və proqramlaşdırılması.....	178
9.1.	Texniki tərəqqinin qanunauyğunluğu və onların	

	effektiv istifadəsi.....	178
9.2.	Elmi və ixtira fəaliyyətinin inkişafının proqnozlaşdırılması və onların nailiyyətlərindən istifadə.....	192
9.3.	İnnovasiya fəaliyyətinin proqnozlaşdırılması, strateji planlaşdırılması və proqramlaşdırılması...	200
9.4.	İnnovasiya-investisiya sektorunun inkişafının proqnozlaşdırılması və strateji planlaşdırılması...	205
Fəsil 10.	İqtisadi artımın və struktur dinamikanın proqnozlaşdırılması və strateji planlaşdırılması.....	209
10.1.	İqtisadi artım və struktur irəlleyişlər – makroiqtisadi tənzimləmənin baza vəzifəsidir.....	209
10.2.	Makroiqtisadi inkişafın proqnozlaşdırma metodologiyası.....	215
10.3.	İqtisadi artımın strateji planlaşdırılması.....	223
10.4.	İqtisadiyyatın strukturunun dinamikasının uzunmüddətli proqnozlaşdırılması.....	225
Fəsil 11.	Müdafiə-sənaye kompleksinin strateji planlaşdırılması.....	232
11.1.	Müdafiə-sənaye kompleksinin strateji planlaşdırılmasının metodoloji əsasları.....	232
11.2.	HSK-nın strateji planlaşdırılmasının bazar islahatları nəticəsində dezorqanizasiyası (dez təşkili).....	241
11.2.1.	HSK-nın planlaşdırılmasının Sovet təcrübəsi.....	241
11.2.2.	Bazar islahatları və MSK-nın müasir vəziyyəti...	244
11.3.	MSK-nın strateji planlaşdırma və idarə etmə sisteminin dirçəlməsi.....	247
Fəsil 12.	Ekoloji proqnozlaşdırma, iqtisadiyyatın enerji-xammal sektorunun inkişafının strateji planlaşdırılması və proqramlaşdırılması.....	258
12.1.	Ekoloji dinamikanın proqnozlaşdırılması və strateji planlaşdırılması.....	258
12.2.	Rusiya iqtisadiyyatının təbii resurslarla təmin olunmasının proqnozlaşdırılması və strateji planlaşdırılması.....	264
12.3.	Enerji-xammal sektorunun inkişafının proqnoz-	

	laşdırılması, strateji planlaşdırılması və proqramlaşdırılması.....	266
12.4.	Rusiyanın energetika strategiyası.....	273
Fəsil 13.	Aqrar-sənaye kompleksinin və iqtisadiyyatın istehlak sektorunun proqnozlaşdırılması, strateji planlaşdırılması və proqramlaşdırılması..	278
13.1.	Aqrar-sənaye kompleksi anlayışı, tərkibi və dinamikası.....	278
13.2.	Aqrar-sənaye kompleksinin proqnozlaşdırılmasının və strateji planlaşdırılmasının metodoloji əsasları.....	280
13.3.	Rusiyada ASK-nın inkişaf tendensiyası.....	283
13.4.	Rusiyanın ASK-nın rəqabət qabiliyyətinin bərpası və qaldırılması strategiyası.....	288
13.5.	Kənd təsərrüfatının inkişafının və kənd təsərrüfatı məhsulları, xammal və ərzaq bazarının tənzimlənməsi proqramı.....	290
13.6.	Rusiyanın iqtisadiyyatının istehlak sektorunun inkişafının proqnozlaşdırılması və strateji planlaşdırılması	293
Fəsil 14.	Ərazi inkişafının proqnozlaşdırılması, planlaşdırılması və proqramlaşdırılması.....	302
14.1.	Ərazi proqnozlaşdırılması, planlaşdırılması və proqramlaşdırılması sisteminin formalaşdırılması.....	303
14.2.	Mərkəz və regionların ərazi proqnozlaşdırılmasına birgə yanaşmanın təmin olunması sistemi...	303
14.3.	Ərazi proqnozlaşdırılmasının və planlaşdırılmasının mərhələləri və alqoritmləri.....	314
14.4.	Ərazi baxımından ölkənin inkişafının parametrlərinin proqnozlaşdırılmasında iqtisadi-riyazi modelləşdirmədən istifadə.....	316
14.5.	Federasiya subyektləri və bələdiyyə təşkilatları səviyyəsində strateji planlaşdırmanın və proqramlaşdırmanın təşkili.....	320
Fəsil 15.	Xarici iqtisadi fəaliyyətin proqnozlaşdırılması və strateji planlaşdırılması.....	326
15.1.	Xarici-iqtisadi fəaliyyətin Dünya bazarının və	

	proqnozlaşdırılmasının metodologiyası.....	326
15.2.	Dünya iqtisadiyyatının inkişafının proqnozlaşdırılması.....	337
15.3.	Rusiyada xarici-iqtisadi əlaqələrinin inkişafının proqnozlaşdırılması.....	348
15.4.	Rusiyanın xarici iqtisadi əlaqələrinin inkişaf strategiyası.....	352
Fəsil 16.	Xarici ölkələrdə strateji planlaşdırılma və uzunmüddətli proqnozlaşdırılma təcrübələri....	356
16.1.	Xarici ölkələrdə texnoloji proqnozlaşdırılma təcrübələri.....	356
16.1.1.	Xarici ölkələrdə proqnozlaşdırılma tədqiqatlarının inkişafı və təşəkkül tapmasının əsas mərhələləri.....	359
16.1.2	Proqnozlaşdırmanın əsas metodlarının qısa xarakteristikaları.....	365
16.1.3.	Texnologiyanın proqnozlaşdırılması iqtisadi yüksəlişin və sosial inkişafın amili kimi.....	371
16.2.	İnkişaf etmiş ölkələrin proqnozlaşdırma, planlaşdırma və proqramlaşdırma təcrübələri.....	382
16.2.1.	Makroiqtisadi tənzimləmələrin milli çərçivələrdən çıxması.....	384
16.2.2	Proqnozlaşdırmanın modelləri prosedurları və metodologiyaları, Qərb ölkələrində planlaşdırılma və proqnozlaşdırılma.....	387
16.2.3.	Çoxsahəli proqramlaşdırmanın metodologiyası..	392
16.3.	Almaniya Federativ Respublikasında iqtisadi proqramlaşdırma və maliyyə planlaşması.....	398
16.4.	Fransada strateji planlaşmanın əsas xüsusiyyətləri..	401
16.5.	Yaponiyada iqtisadi planlaşdırmanın rolu.....	403
16.6.	Çin strateji planlaşmanın təcrübəsi.....	407
16.7.	Hindistanın iqtisadi və sosial inkişafın uzunmüddətli planlaşdırılması.....	423
Əlavə 1.	“Proqnozlaşdırma, strateji planlaşdırma və milli proqramlaşdırma” fənninin tədris-tematik planı və proqramı.....	434
Əlavə 2.	Rusiya iqtisadiyyatının “2030-cu ilə qədərki dövrə inno-vasiya-texniki və struktur dinami-	

	kasının proqnozu və strateji prioritetlərinin seçimi” proqnoz-strateji oyu.....	450
Əlavə 3.	Keys: Milli proqramların işlənməsinin metodologiyası və texnologiyası (“Hidrogen energetikası” milli elmi-innovasiya proqramının layihəsi nümunəsində).....	455
Əlavə 4.	ABŞ və AB energetika proqramı.....	465

GİRİŞ

Dərsliyi əlinə götürən oxucu suallar verməyə haqlıdır: onun predmeti nədir, o nəyə lazımdır, o hansı boş yeri doldurur? O, kitab rəflərini dolduran ədəbiyyatlarla müqayisədə hansı məzmunla malikdir, o, keçmişə, indiyə və ya gələcəyə yönəlmişdirmi? O, nəzəri müddəaları praktik işləmələrlə hansı həddə uyğunlaşdırır, onun metodiki əsası necədir? Nəhayət, dərslik kim üçün nəzərdə tutulub, onun başlıca istifadəçisi kim olacaqdır? Bu, tam qanunauyğun suallara cavab verməyə çalışaq.

Birincisi, bu dərsliyin predmeti iqtisadi inkişafın gedişatını, tsikl tərəddüdlərini qabaqcadan görməyi, effektiv strategiyaları işləyib hazırlamağı, onu strateji və indikativ planların, milli və məqsədli layihələrin köməyi ilə reallaşdırmağı bacarmağa borclu olan dövlət qulluqçularının, top-menecerlərin, iri, orta və kiçik müəssisələrin idarəetmə heyətinin peşə fəaliyyətinin ən mürəkkəb məsələləridir. Bunsuz qəbul olunmuş qərarlar yanlış ola bilər, qoyulmuş investisiyalar ödənməyəcəkdir, layihələrin reallaşdırılmasının nəticələri gözlənilənlərə zidd ola bilər.

O ki qaldı tutulan boş yerə, sadəcə olaraq bizim nə ilə müqayisə etməyə heç nəyimiz yoxdur: son iki onillikdə Rusiya kitab bazarında proqnozlaşdırma, strateji və indikativ planlaşdırma üzrə nə ölkə, nə də xarici ədəbiyyat yox idi və indi də yoxdur. Neoliberal bazar islahatlarının tərəfdarları keçmişin bürokratik yüksək mərkəzləşdirilmiş planlaşdırılma ilə mübarizə apararaq, uzunmüddətli proqnozlaşdırmadan və strateji planlaşdırmadan imtina etdilər.

Ancaq son illərdə milli layihələrə kurs götürülmüşdü, lakin strateji və indikativ dövlət planları yenə də əvvəlki kimi yoxdur.

Dərslik *tənzimlənən iqtisadiyyata* səmtlənmişdir. Rusiya belə sistemin qurulması təcrübəsinə YİS-in dövründə malik idi. Tənzimlənən bazar iqtisadiyyatı iqtisadi artımın yüksək templər təcrübəsilə öz səmərəliliyini nəinki Çində və Hindistanda, həm də strateji planlaşdırmanın prinsiplərinin reallaşdırıldığı bir çox ölkələrdə özünü parlaq şəkildə sübuta yetirmişdir.

İkincisi, dərslik gələcəyə yönəlib, bu da humanist – noosfer postindustrial cəmiyyətin qurulmasının mürəkkəb dövründə zəruridir və çox vacibdir. Müəlliflər əsası Nikolay Kondratyev və Pitirimom Sorokin, Vladimir Vernadski, Aleksandr Boqdanov, Yozef Şumpeter və Vasilı Leontyev tərəfindən qoyulan ictimaiyyətsünaslığın postindustrial

paradiqmasından çıxış edirlər, bazis yenidəntəşkilin həyata keçirilməsinə, sosial-iqtisadi inkişafın innovasiya yoluna səmtləndirirlər. Müəlliflər ictimai vəziyyətin, halın ifadəsilə və qurulmuş təcrübənin ümumiləşdirilməsilə məhdudlaşmırlar, onlar ənənəvi yanaşmaların dəyişdirilməsinə, böhranlı meyillərin qətd edilməsinə istiqamətləndirmiş, bir sıra yeni metodları təklif edirlər. Əgər dərslərlərin və təsərrüfatçılıq təcrübəsinin çoxusuna ekstrapolyasiya yanaşması xasdırsa, onda müəlliflər tsikli tərdəddüdləri və qaçılmaz müntəzəm böhranlı sarsıntıları qabaqcadan görməyi, böhrandan çıxmanın effektiv yolunu məharətlə tapmağı zəruri hesab edirlər.

Oxucu dərsləkdə müəlliflər tərəfindən işlənilib hazırlanan, Nikolay Kondratyevin öncədən görmək nəzəriyyəsi və tsikilər, böhranlar və innovasiyalar haqda təlimini, Pitirimom Sorokinin sivilizasiyalı yanaşma və Vasili Leyontevin makroproqnozlaşdırılmasının balans metodunu sintezləşdirən və sistemli olaraq inkişaf etdirən inteqral makroproqnozlaşdırma metodologiyasının əsaslandırılmasını tapacaq. Nəticə olaraq dərslək öz məzmununa görə novator, innovasiya xarakterini daşıyır.

Üçüncüsü, dərslək materialın ifadə olunması metodikası, strukturu üzrə qeyri-standartdır. Müəlliflər inanlıdırlar ki, dərslək üç qarşılıqlı əlaqəli vəzifələrini həll etməlidir: öyrənilən predmetin statistikasının, dinamikasının və genetikasının qanunauyğunluqlarını, müasir *nəzəri əsaslarını* ifadə etməlidir; nə etmək lazım olduğunu, proqnozlaşdırma, strateji və indikativ planlaşdırma və milli proqramlaşdırmanın köməyilə hansı törənmiş ziddiyyətləri qətd etməyi göstərmək; bunu *necə* etməyi öyrətməyi, proqnoz-plan strateji fəaliyyət prosesində hansı texnologiyaları tətbiq etməyi.

Dərsləyin strukturu adları çəkilməmiş vəzifələrə uyğundur. Əsası hələ keçən əsrin 20-ci illərində Nikolay Kondratyev tərəfindən qoyulan və müasir bazar iqtisadiyyatı tənzimlənməsinə tətbiqən inkişaf etdirilmiş qabaqgörənliyin, strateji planlaşdırmanın nəzəriyyə və metodologiyası verilmişdir. Əsas problemlər və onların sosial-demografik, elmi-texniki, innovasiya-texnologiya və ekoloji dinamikaya, istehlaklı, innovasiya-investisiyalı və enerji-xammallı təkrar istehsal sektorlarının inkişafına tətbiqən həlləri izah edilir. Yekunda ərazi inkişafının və xarici ticarətin proqnozlaşdırılmasının, strateji planlaşdırılmasının və milli proqramlaşdırılmasının, dövlət və qeyri-dövlət səviyyələrində proqnoz-plan işlərinin təşkilinin problemləri araşdırılır. Proqnozlaşdırmanın, planlaşdırmanın və proqramlaşdırmanın xarici təcrübəsi ümumiləşdirilir.

Dördüncüsü, dərslik proqnozlaşdırmanın və strateji planlaşdırmanın müasir metodları və makromodelləri haqda təsəvvür verir, Nobel Mükafatı laureatı Vasiliy Leyontyevin sahələrarası balans metodunun, onun çoxölçülü təkrar istehsal-tsikli makromodellər ideyalarını inkişaf etdirən “xərclər-buraxılış” modelinin məzmununu açır və istifadəsi imkanlarını göstərir. Dərslik statistik və proqnoz məlumatlarla zəngindir, zira, müasir rəhbər və iqtisadiyyat, proqnozlaşdırma və planlaşdırma sahəsində mütəxəssis rəqəmlər dünyasını hiss etməlidir, onlarla işləməyi bacarmalıdır. Hər bir fəsildə təhsil alanın yaradıcılıq qabiliyyətini oyaadan nəzarət sualları və tapşırıqları verilir.

Beşincisi, dərslik nəinki iqtisad ixtisasları üzrə ilkin ali təhsilə (ilk növbədə magistratura), həm də dövlət qulluqçularının, menecerlərin, mütəxəssislərin artırılmasına, eləcə də müstəqil hazırlığı həyata keçirən və ya distant təhsil sistemilə əhatə olunanlar üçün nəzərdə tutulub. Bu məqsədlə dərslik nəinki ənənəvi qaydada nəşr olunur, həm də İnternet saytlarında (www.kuzyk.ru, www.newparadiotm.ru) yerləşdirilir.

Beləliklə, belə nəticə çıxarmağa əsas var ki, oxucu əlində yeni nəsil, qloballaşma və posindustrial cəmiyyətin qurulması dövründə tənzimlənən bazar iqtisadiyyatına adekvat (tam uyğun) olan və təhsil alanların strateji təfəkkürünə və yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişafına səmtlənmişdir.

Dərsliyin ikinci nəşri əhəmiyyətli şəkildə yenidən işlənmiş, 2006-cı ildə işıq üzü görmüş və 2006-cı ilin sentyabrında Moskva Beynəlxalq kitab sərgisində və 2006-cı ilin dekabrında RF Prezidenti yanında Rusiya Dövlət Xidməti Akademiyasında video/internet-konfransda təqdim olunmuş birinci nəşrlə müqayisədə tamamlanmışdır. Dəyişikliklər nədən ibarətdir?

1. Dərsliyin adı dəqiqləşdirilib, ona yeni element – “milli proqramlaşdırma” daxil edilib, onun nəzəri əsasları, metodları və texnologiyasına xüsusi fəsil həsr olunmuşdur. Prioritet milli layihələrin reallaşdırılması təcrübəsi göstərdi ki, bu sahədə dövlət qulluqçularının peşə biliklərinin səviyyəsi həddən artıq aşağıdır ki, bu da layihələrin yerinə yetirilməsini ləngidir və ona iri büdcə vəsaitlərinin qoyuluşundan verimi aşağı salır;

2. Strateji planlaşdırma, onun nəzəri əsasları və metodologiyaları və bu sahədə xarici təcrübə haqda fəsillər əhəmiyyətli dərəcədə genişlənmişdir. İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin bu vacib aləmindən imtina səhv idi və onu düzəltmək lazımdır. Strateji planların və milli

proqramların reallaşdırılması və iqtisadiyyatın balanslaşdırılmış inkişafının təmin olunması vasitəsi kimi indikativ planlar haqda fəsil ayrılıb;

3. Dərsliyə müdafiə-sənaye kompleksinin proqnozlaşdırılması, strateji planlaşdırılması və proqramlaşdırılması haqda yeni fəsil daxil olunmuşdur. Bu kompleksdə strateji planlaşdırmanın və proqramlaşdırmanın təcrübəsi toplanılıb və əhəmiyyətli həddə qorunub saxlanılıbdır. Onlardan iqtisadiyyatın digər sferalarında istifadə etməyə dəyər;

4. Makromodelləşdirmə və onun uzunmüddətli proqnozlaşdırma və strateji planlaşdırma istifadəsi üzrə ayrıca fəsil ayrılıb. Ümumən dünyada və Rusiyada qismən balans və digər makromodellərin işlənilib hazırlanması və praktiki tətbiqinin əhəmiyyətli təcrübəsi toplanılıb və bu təcrübədən proqnozların və planların etibarlılığının yüksəldilməsi və iqtisadiyyatın dinamikli balanslılığının qüvvətləndirilməsi üçün istifadə olunması lazımdır;

5. Dərsliyə əlavələr əhəmiyyətli şəkildə yenidən dəyişikliyə məruz qalmışdır. Burada oxucu tədris proqramının nəinki ancaq tamamlanmış variantını (distant təhsil sistemi üçün nəzarət tapşırıqları da daxil olmaqla), həm də uzunmüddətli makroiqtisadi proqnozlaşdırma və strateji prioritetlərin seçimi üzrə proqnoz-strateji oyunların keçirilməsi üzrə əhəmiyyətli şəkildə təkmilləşdirilmiş metodiki göstəriciləri, milli proqramların formalaşdırılmağı haqda keys (hidrogen enerjisi üzrə proqram təmsalında), eləcə də uzunmüddətli proqnozlaşdırma, strateji planlaşdırma və milli proqramlaşdırma haqda federal qanunun konsepsiyasına təklifləri də tapar. ölkə

Müəlliflər başa düşürlər, heç də bütün məzmunlu və metodiki məsələləri həll etmək onlara nəsis olmayıb və dərslinin yaxşılaşdırılması üzrə qeydlərə (iradlara) və təkliflərə minnətdar olacaqlar.

Bizim xahiş cavab verdiyinə və dərslinin bölmələrini ayrıca edən alimlərə - RKTEA-nın akedemikinə, professor E.N. Krilatıxa (kənd təsərrüfatının və ərzaq kompleksinin proqnozlaşdırılması və strateji planlaşdırılması haqda bölmə), RAEN-in akademiki, professor Y.M.Şvirkova (proqnozlaşdırma və strateji planlaşdırmanın xarici təcrübəsi haqda fəsil), i.e.d. A.B.Ostrovskiyə (Çində strateji planlaşdırma təcrübəsi haqda bölmə), RF Prezident Administrasiyası rəhbərinin köməkçisi E.V.Popova (indikativ planlaşdırma haqda fəsil), professor E.A.Qryaznova (bir sıra ölkələrdə strateji planlaşdırma təcrübəsi haqda bölmələr), i.e.d., professor S.A.Tolqaçevə (müdafiə-sənaye kompleksi haqda fəsil), i.e.n. A.A.Daqayevə (texnoloji proqnozlaşdırmanın xarici təcrübəsi

haqda bölmə), i.e.n. P.N. Klyuşinə (makromodellər haqda fəsil), eləcə də Y.A.Zaytsevə və E.A.Tatarinsevə əlyazmanın çapa hazırlanmasına görə minnətdarlığımızı bildiririk.

B.H. Kuzık *REA-nin müxbir üzvü, professor, İqtisadi Strategiyalar İnstitutunun direktoru;*

V.İ.Kuşlin *RİEA akademiki, professor, RF Prezidenti yanında Rusiya Dövlət Xidməti Akademiyasının Bazar iqtisadiyyatının dövlər tənzimlənməsinin nəzəriyyəsi və praktikası kafedrasının müdiri;*

Y.B. Yakovets *RF Prezidenti yanında Rusiya Dövlət Qulluğu Akademiyasının professoru, RİEA akademiki, beynəlxalq Pitirima – Sorokin – Nikolay Kondratyev İnstitutunun prezidenti.*

BAZAR İQTİSADİYYATININ DÖVLƏT TƏNZİMLƏNMƏSİ MEXANİZMİ

Öz fəaliyyətinin, hərəkətinin, obyektinin və mühitinin, əhatə dairəsinin təfəkkür surətinin, obrazını qabaqcadan formalaşdırmaq qabiliyyəti – insanı yer üzündə bütün digər canlılardan fərqləndirən, onun fundamental keyfiyyətidir. İnsanın ancaq digər adamlarla qarşılıqlı münasibətdə, cəmiyyətin bu və ya digər özlərində yaşadığından və inkişaf etdiyindən müəyyən müddətdən sonra iqtisadiyyatın, cəmiyyətin və onların strukturunun gələcək vəziyyətinin qabaqcadan görülməsi və planlaşdırılması funksiyasını daimi əsasda inkişaf etdirmək mümkün və zəruri oldu.

Tarix onu sübut edir ki, proqnozlaşdırma çox yüzilliklər əvvəl meydana gəlmişdir. Ən qədim əsrlərdə xalqların hökmdarları gələcəyi proqnozlaşdırırdılar və planlaşdırırdılar. İqtisadi qabaqgörənliklə və ya hansısa bir mənada planlaşdırma ilə artıq feodal təsərrüfatları məşğul olurdu. Lakin bu sferada sabit münasibət və indi bizim istifadə etdiyimizlə müqayisə olunan inkişaf etmiş kateqoriyalar baxımdan aparati bazar-kapitalist münasibətlərinin hökmranlığı dövründə formalaşmışdı. Kapitalist, firma daxilində istehsalın uzunmüddətli və operativ planlaşdırılması metodlarını təkmilliyə qədər gətirmişdi. Əməyin kooperasiyası və bölgüsünün dərinləşməsi prosesinin özünün məntiqinin, iqtisadi sistemlərdə praporsiyaların formalaşması və saxlanılmasını tələb etmişdi ki, bu da onların zamanla dəyişməsi qanunlarının daha dərinədən dərk olunmasına stimullaşdırdı. Bu proqramlaşdırmanın təmin olunması üzrə funksiyaların formalaşmasının (müəyyən, müvafiq resursların ayrılması ilə), eləcə də, həm ayrı-ayrı təsərrüfat strukturları çərçivəsində, həm də cəmiyyət miqyasında sosial-iqtisadi inkişafın proqnozlaşdırılmasının bazası kimi çıxış etmişdi. Verilmiş münasibətdə məcmu təcrübə toplusu XX əsrdə Sovet Rusiyasında (SSRİ-də) və digər sosialist ölkələrində formalaşmış mərkəzləşdirilmiş planlaşdırma praktikası əhəmiyyətli tövhesini etmişdir (onun bütün ziddiyyətlərilə). Bu təcrübə, müasir dövrün yüksək inkişaf etmiş ölkələri tərəfindən yaradıcılıqla mənimsənilmişdir. Və indi bəşəriyyət yeni ümumdünya meyillərinin və zamanın

çağırışının nəzərə alınması ilə sosial-iqtisadi proseslərin elmi proqnozlaşdırılmasının və proqramlaşdırılmasının, strateji və indikativ planlaşdırılmasının həyata keçirilməsinə imkan verən vasitələrin (üsulların, alətlərin, metodların və s.) geniş arsenalına malikdir.

1.1. Əsas anlayışlar

Elmi və praktiki təcrübə cəmiyyətdə sosial-iqtisadi proseslərin proqnozlaşdırılması, planlaşdırılması və tənzimlənməsi məsələlərinin araşdırılmasında geniş inkişaf etmiş anlayışlı-kateqoriyalı aparata əsaslanır. Lakin eyni bir anlayışlar heç də nadir olmayaraq fərqlənən hallara tətbiq olunur, digər tərəfdən isə mahiyyət etibarilə eyni olan proseslər bəzən müxtəlif terminlərin köməyi ilə müəyyən olunurlar. Dilin istifadəsinin ziddiyyətləri, tezislərin təsadüfi dəyişdirilməsi faktları və s. ilə qarşılaşmalı olursan. Narahatlıq həm də qabaqcadan görünliyin bütün tsiklini (proqnozlaşdırma) şərn edərək istifadə olunan sözlərin ağırlığından və onların fəaliyyət proqramı və planının yerinə yetirilməsi zamanı meydana çıxır. Buna görə də verilmiş dərslik çərçivəsində əvvəlcədən baza anlayışlar haqda şərtlənmək çox vacibdir.

Hər şeydən əvvəl qeyd edək ki, proqnozlaşdırma və strateji planlaşdırma proseslərinin təhlil olunacağına tətbiqən başlıca **obyekt**, burada global dünya birliyi miqyasında öz aralarında qarşılıqlı fəaliyyətdə olan iri sosial-iqtisadi sistemlərdir. Təhlilin mərkəzində təbii ki, Rusiyanın sosial-iqtisadi sistemi, onun ümumdünya meyillər kontekstində (məna bitmiş olan hissəsində) dəyişmələrinin mümkün trayektoriyaları yerləşir. Rusiyanın sosial-iqtisadi sistemində, öz növbəsində, araşdırma mərkəzinə onun sahələrini, regionlarını, klasterlərini, müxtəlif təsərrüfat sistemlərini təşkil edənlərin struktur tamlığı kimi onun *milli iqtisadiyyatı* qoyulur.

Onların inkişafının proqnozlaşdırılmasında və strateji planlaşdırılmasında onu nəzərə almaq lazımdır ki, istənilən sosial-təsərrüfat sistemi fasiləsiz tərəqqi qanunları üzrə yaşamır, yenilikçiliyin yaradılması və təşəkkülü, yüksəlişin, stabil inkişafın, tənəzzülün və böhranların təbii fazalarından keçir. Buna görə də burada ənənəvi xətti-ekstropolyasiya yanaşmaları həddən artıq gözlənilməz səhvlərlə nəticəlidir. Daha etibarlı, elmi əsaslandırılmış və doğru, həqiqi proqnozları ancaq N.D.Kondrat-

yev və digər rus və xarici alimlərin işləyib-hazırladıqları tsikllər və böhranlar nəzəriyyəsindən istifadə edərək qurmaq olar.

Proqnoz anlayışı altında sözün ümumi mənasında obyektin gələcəkdəki mümkün vəziyyətləri haqda, onun inkişafının alternativ yolları haqda elmi əsaslandırılmış təsəvvürlər sistemi başa düşülür. Müvafiq olaraq proqnozların hazırlanması prosesinin özü proqnozlaşdırma adlanır.

Proqnozlaşdırma kifayət qədər tez-tez istifadə olunan **“qabaqgörənlik”** anlayışı ilə bir sırada olur. Qabaqgörənlik təbii ki, gələcəyin gözlənilməsilə bağlı olan hallar dairəsinin ən ümumi xarakteristikasıdır. Ümumi halda qabaqgörənlik onun üç formasında verilə bilər – bu, fərziyyə, proqnoz, plandır.

Fərziyyə qabaqgörənliyin həyata keçirilməsinin, gələcək haqda məlumatların intuisuyaya və xalis nəzəri konstruksiyalara istinad olaraq fərzetmələr qaydasında irəli sürülən elmi-tədqiqat fazasına aiddir.

Proqnozlaşdırmanın ümumi qabaqgörənliyin daha ilkin fazaları ilə tutuşdurulmasında fərqləndirici məna ondan ibarətdir ki, onda qabaqgörənliyin kifayət qədər konkretliylə elmi-nəzəri fundamentalıq xüsusiyyətlərinin zəruri vəhdət təşkil etməsi fikirləşilir.

Ölkədə idarəetmə səviyyəsi üzrə müəssisələr və onların birliklərini, regionlar və sahələrin proqnozları, eləcə də milli, beynəlxalq (məsələn, MDB və ya Aİ çərçivəsində) və global proqnozları ayırmaq olar. Adətən yüksək səviyyəli proqnozlar, aşağı səviyyəli proqnozların işlənilib hazırlanmasında səmt rolunda çıxış edir.

Proqnozun xarakteri, hadisələrin qabaqlanması vaxtından çox güclü şəkildə asılıdır. Bu əlamət üzrə proqnozlar aşağıdakılara bölünür: operativ, qısamüddətli, ortamüddətli, uzunmüddətli və uzaqmüddətli (üstuzunmüddətli). Müxtəlif mənbələrdə müəlliflər bu proqnozun hər bir növləri üçün dövrlərin öncədən görmə haqında heç də tam şəkildə eyni olmayan baxışlar sürülür. Daha geniş yanaşma ondan ibarətdir ki, *cari* proqnozlar 1 il müddəti; qısamüddətli – 1 ildən 3 ilə qədər, *ortamüddətli*lər – 4 ildən 10 ilə qədər, *uzunmüddətli*lər – 10 ildən 20 ilə, *uzaqmüddətli*lər (və ya daha uzunmüddətli) – 20 ildən yuxarı.

Proqnozlaşdırmanın obyektindən və müddətindən asılı olaraq məzmun baxımından proqnozlar *miqdarca konkret*, ya da üstünlüklə *keyfiyyətli* ola bilərlər. Proqnozlar nəzərdə tutulan göstəricilər dəsti ilə dəqiq hesablanmış alternativ həll variantları şəklində verilə bilər və ya ssenari xarakterində ola bilər..

Bu zaman **ssenari** dedikdə hadisələrin mövcud və ya hansısa vərilmiş halda tərtib edəni maraqlandıran, hadisələrin gələcək vəziyyətinin addımbaaddım necə işə salınacağını göstərən fərziyyələrin ardıcılığı başa düşülür.

Proqnozlar özlərinin bütün formalarında gələcəyin tədqiq edilməsinin qabaqgörənlik fazasına aid olur. Lakin onlarda eləcə də demək olar ki, həmişə gələcəyin başa düşülməsinin aşağıdakı – *qabaqcadan göstərici* – fazası mövcud olur. Bu kontekstdə proqnoz üzvü olaraq artıq sosial-iqtisadi inkişafın *planlaşdırılmasına* və *proqramlaşdırılmasına* aid olan proseslər və hallar kompleksilə qarşılıqlı əlaqədədir.

Proqnozlar və planqabağı hesablamalar əsasında perspektiv üçün ölkənin (regionun) **sosial-iqtisadi inkişafının toplu konsepsiyalarının** işlənilib hazırlanması bu və ya digər həddə proqnozlaşdırma və strateji planlaşdırma funksiyasının integrasiyasının xarakterik nümunəsidir. Həm də praktikada bu qəbildən sənədlər bəzən konsepsiya, bəzən isə proqram adlandırırlar və həmişə onlarda proqnoz komponenti planlaşdırma elementlərilə uyğunlaşır.

Planlaşdırma özünün ən ümumi mənasında sosial-iqtisadi inkişafın məqsəd və prioritetlərinə nail olmağın yol və vasitələrinin müəyyən olunması ilə onların elmi və ya empirik əsaslandırılması prosesini bildirir. Müvafiq olaraq **plan** – bu, göstəricilər sisteminə və sosial-iqtisadi məsələlərin həlli üzrə müxtəlif tədbirlər dəstinə malik olan sənəddir. Onda həm məqsədlər və prioritetlər, həm də onların təmin olunması mənbələri, resursları, yerinə yetirmə qaydası və müddəti əks olunur.

“Planlaşdırma” (ümumən), **“strateji planlaşdırma”**, **“indikativ planlaşdırma”** anlayışlarının tətbiqinin xüsusiyyətləri haqda məsələyə aydınlıq gətirmək çox vacibdir. Rusiya bazar transformasiyası dövrü praktikasında “planlaşdırma” uzun müddət sənədlərdə və proqram-analitik tədqiqatlarda tətbiq olunmamışdı: bu, Rusiya “elitasının”, iqtisadi proseslərin tənzimlənməsinin müstəsna olaraq bazar metodlarına keçidin irəli sürülmüş vəzifəsinə tələsik və heç də ağıllı olmayan reaksiyadır. Dövlət planlaşdırılması həttə illik layihələndirmələrdə proqnozlaşdırma kateqoriyası ilə (maliyyə planından – dövlət büdcəsindən başqa) tam şəkildə sıxışdırılmışdır. Sonradan mövcud həddi həll etməyə cəsarətsiz və yarımçıq başladılar. Makroiqtisadi tədqiqatlar səviyyəsində adi işləmələrə planlaşdırma anlayışı həddən artıq ehtiyatcasına və onun mənasını dəqiqləşdirən (məhdudlaşdıran) sözlərlə bir dəstdə cüziliklə geri qaytardılar. Lakin XXI əsrin ən əvvəlində RF hökumətinin və Federal

Yığıncağın sənədlərində “*indikativ* planlaşdırma” və “*indikativ* plan” terminləri meydana gəlməyə başladı. Indikativlik xarakteristikası, aydındır ki, burada planın səfərbərliyi əks etdirən funksiyasına həttə işarə etməyi istisna edən, plan sənədlərinin son dərəcə informasiyalı təyinatını qeyd etməli idi. Sonradan makroiqtisadi siyasət işlək həyatına daha böyük qeyd-şərtlərlə tədricən “strateji planlaşdırma” anlayışı qayıtmağa başladı.¹

Strateji planlaşdırma məqsəd və prioritetlərin, eləcə də ölkənin (regionun) sosial-iqtisadi inkişafının uzunmüddətli perspektivə və ya eyni zamanda reallaşdırılması mexanizmlərinin formalaşdırılması ilə orta müddətə, əsas, daha vacib istiqamətləri üzrə iqtisadi göstəricilərin müəyyən olunması prosesidir. O, xarici mühit amilinin nəzərə alınmasını nəzərdə tutur və artıq bu səbəbdən həmişə alternativ, çoxvariantlı olur. Strateji planlaşdırma zamanı iqtisadi transformasiyanın ümumi xarakterini, iqtisadiyyatın dayanıqlığı və rəqabətqabiliyyətliyini, əhəlinin həyat səviyyəsini, ölkənin müdafiə qabiliyyətliyini və s. müəyyən edən məqsəd həll olunur. Bu zaman son nəticə ciddi şəkildə təsbit olunmur, zaman və kəmiyyət (həcm) üzrə verilmiş hədd sərhədlərlə müəyyən zonada yerləşir.

Indikativ planlaşdırma malik olunan resurs bazasının və konkret qurulmuş iqtisadi və sosial vəziyyətin nəzərə alınması ilə makrosistemin inkişafının strateji planında formalaşmış məqsədlərin reallaşması üzrə əsas işçi alət kimi qiymətləndirilir.

Planlaşdırma anlayışını sovet illərinin bayağılaşdırmış əhkam variantında *direktiv* planlaşdırma ilə bağlı olan ideoloji yükədən tam şəkildə və imkan dairəsində tez bir zamanda azad etmək vacibdir. Planlaşdırma özünün real məzmununu almalıdır, yəni inkişafın məqsəd və prioritetlərinə nail olmağın mümkün yol və vasitələrinin müəyyən olunması ilə onların elmi əsaslandırılması prosesi olmalıdır. Məhz özünün bu mənasında planlaşdırma, o cümlədən kapitalist təcrübəsində də tətbiq olunur. Və gözləmək olar ki, zaman keçdikdən sonra bizdə çox hallarda üç və ya beş illiyə sosial-iqtisadi inkişaf planı anlayışına “indikativ” sözünü əlavə etmək vacib olmayacaqdır. Belə ki, özü-özlüyündə məntiqi ola-

¹ “Strateji planlaşdırma” anlayışı, əlbəttə ki, islahatların ilkin mərhələlərində də istifadə olunurdu, lakin “strateji menecment” tətbiqində, korporasiyalar (firmalar) səviyyəsində, o da ki, “tam dəyərə malik olmayan”, “köhnəlmiş” damğası ilə. Lakin RF 1 dekabr 1999-cu il sərəncamında Rusiyanın 2010-cu ilə qədər inkişafının strateji planını işləyib hazırlamaq tapşırığı verilmişdir ki, bunun üçün də Strateji İşləmələr Mərkəzi yaradılmışdır. Lakin bu tapşırıq elə də yerinə yetirilmədi, strateji planın yerinə növbəti bazar islahatı proqramı meydana gəldi.

caqdır. Konkret indikatorların məcburiliyi və ya ancaq informasiya xarakterliyi plan sənədinin adından deyil, onların reallaşdırılmasına qoyulmuş mexanizmlərdən asılıdır.

Anlaşılmazlıqdan qaçınmaqdan ötrü konkret vəziyyətlərdə **“proqramlaşdırma”** terminini dəqiqləşdirmək vacibdir. Sadə, adi iş mahiyyətində proqramlaşdırma sosial-iqtisadi və elmi-texniki inkişafın bu və ya digər proqramların formalaşdırılması prosesi kimi izah edilir. Söhbət, ölkənin (regionun) inkişafının kompleks proqramlarından, seçilmiş prioritetlərin reallaşdırılması üzrə milli proqramlar və layihələrdən, bu və ya digər sahələrdə yarım keçmələrin həyata keçirilməsi üzrə konkret proqramlardan, ya da ki, daha dar sahəvi və ya regional proqramlar və s. haqda gedə bilər.

Məqsədli proqram – bu məqsədlər, resurslar və müddətlər üzrə qarşılıqlı uyğun olan, sosial-iqtisadi, elmi-texniki, ya da ekoloji inkişafın prioritetlərinin qoyulmuş müddətə və daha yaxşı effektivlə reallaşdırılmasını təmin edən tədbirlər sistemidir. Məqsədli proqramlaşdırma strateji idarəetmənin özəyidir və bazar iqtisadiyyatında nəhəng problemləri həll etməyə imkan verən sosial-iqtisadi inkişafın *mərkəzi nöqtələrinin (prioritetlərin) aşkarlanması; məhdudlaşdırılmış sayda strateji vəzifələrin həllinə qüvvə və vəsaitlərin təmərküzləşdirilməsi; proqramların öz aralarında və iqtisadiyyatın qalan blokları ilə qarşılıqlı uyğunlaşması* kimi funksiyaları yerinə yetirir.

Məqsədli proqramlaşdırmanın anlayış aparatı son illərdə genişlənmiş və zənginləşmişdir. Belə ki, Rusiyada 2000-ci ildən başlayaraq **milli məqsədli proqramların** və **milli layihələrin** reallaşdırılması təcrübəsi bərpa olunmuşdur, bu haqda söhbət 4-cü fəsilə gedəcəkdir. Eyni zamanda federal, regional və korporativ səviyyədə ənənəvi məqsədli proqramların formalaşdırılması və həyata keçirilməsi mexanizmi təkmilləşdirilir.

Qeyd edək ki, “proqramlaşdırma” anlayışına heç də nadir olmayaraq daha geniş mənə də qəbul olunur. Məsələn, Qərbi ölkələrinin proqnoz-analitik təcrübəsində **“qlobal proqnozlaşdırma”** anlayışı tətbiq olunmağa başlamışdı. O, ölkənin (və ya regionun) makroiqtisadi sisteminin gələcəkdə keyfiyyətə yeni vəziyyətə keçirilməsinə yönəlmiş proqnoz-plan tədqiqatlarının və idarə olunma tədbirlərinin geniş zəncirini nəzərdə tutur. Bu kontekstdə, aydındır ki, “proqramlaşdırma” anlayışı, makrosistemin inkişafının, haqqında şəhərin aşağıda gedəcəyi, *“uzunmüddətli strateji planlaşdırılması”* anlayışına yaxın olur.

Beləliklə, sosial-iqtisadi inkişafın planlaşdırılması, onun konkret formaları və metodları nə qədər də müxtəlif olmalarına baxmayaraq o, zaman üzrə ondan qabaq olan, cəmiyyətin strateji imkanlarının hərtərəfli proqnozlaşdırılması mərhələləri ilə sıx qarşılıqlı əlaqədə inkişaf edir və təkmilləşir. Buna görə də inkişafın proqnozlaşdırılmasını, planlaşdırmasını və proqramlaşdırmasını Rusiyaya tətbiqən vəhdət proses kimi təhlil etmək məqsədyönlüdür.

1.2. Proqnozlaşdırmanın, planlaşdırmanın və proqramlaşdırmanın iqtisadiyyatın tənzimlənməsində yeri və rolunun dəyişməsi

Dünyanın dinamik olaraq inkişaf etmiş bütün ölkələrinin təcrübəsi ona sübut edir ki, proqnozlaşdırma, planlaşdırma və proqramlaşdırma dövlət tərəfindən sosial-iqtisadi proseslərin idarə olunması və tənzimlənməsi funksiyasının həyata keçirilməsində vacib mərhələdir. Ölkələrin hökuməti bu işdə təşkilatçı və ya sifarişçi kimi çıxış edirlər, lakin orada eyni vaxtda ən müxtəlif dövlət və xüsusi korporasiyalar, ictimai təşkilatlar iştirak edirlər. Son zamanlar burada heç də az vacib olmayan rol beynəlxalq təşkilatlara da, xüsusilə beynəlxalq inkişaf proqramlarının global proqnozlaşdırmasının, planlaşdırmanın və proqramlaşdırmanın konkret formaları, ardıcılıqları və həyata keçirilməsi mexanizmləri tarixi şəraitdən və ölkədə qurulmuş ənənələrdən çox güclü şəkildə asılıdır.

Rusiyada 1991-ci ilin sonundan təsərrüfatçılığın bazar modelinə keçidlə şərtlənmiş transformasiyalı irəlləyiş, cəmiyyətdə, proqnozlaşdırma və planlaşdırma məsələlərinə münasibətində çox güclü şəkildə (lakin yaxşı tərəfə yox) əks olunmuşdur. Rusiya “elita”sı son illərdə irəliləyiş getmiş ölkələrdə proqnozlaşdırma, planlaşdırma və iqtisadiyyatın tənzimlənməsi üzrə qazanılmış təcrübəni qiymətləndirə və qəbul edə bilmədi. Bizim ölkəmizdə əvvəllər toplanmış strateji proqnozlaşdırma və planlaşdırmanın təşkili üzrə böyük təcrübə demək olar ki, tam şəkildə qəbul olunmadı, rədd edildi. Belə münasibətin metodoloji əsaslandırılması bazar təsərrüfatçılığının bir sıra nəzəri postulatlarının (sübutsuz olaraq əsas götürülən müddəa, fərziyyə) səthi yanaşılması (qəbul olunması) çıxış etmişdir. Məsələn, “makrosistem səviyyəsində hər hansı bir ictimai məqsədin fərdi sahibkarlıq məqsədlər sisteminin prioritetləri

haqda tezislə irəli sürülməsinin nəzəri qeyri-uyğunluğu haqda” müddəadan (K.Errou paradoksu) Rusiya islahatçıları dövlət strategiyasının tam şəkildə milli iqtisadiyyata tətbiqinin güya ümumən lazımsızlığı haqda nəticələr çıxartmışdılar. Belə yanaşma uzun müddət Rusiya siyasətində iqtisadi münasibətlərin liberallaşdırılması ideyasının çox bayağı başa düşülməsini möhkəmləndirmişdi və iqtisadiyyatın dövlətsizləşdirilməsinə və bütün ictimai mülküyyətin özəlləşdirilməsinə yönələn siyasi xəttinin tətbiqinə islahatların özünə məqsədi kimi yayılmışdı.

İctimai və xüsusi, dövlət və qeyri-hökumət nisbətləri haqda, dövlət və biznesin qarşılıqlı münasibətləri haqda məsələlər öz həllərinə görə həmişə heç də sadə olmayıblar, buna görə də onlar sosial-iqtisadi və sosial-siyasi sistemin fundamental keyfiyyətinə toxunurlar. Bu sahədə işin vəziyyətinin iqtisadiyyatın proqnozlaşdırılması, planlaşdırılması və tənzimlənməsi üzrə işlərin təşkili imkanlarına və üsullarına birbaşa münasibəti vardır. “Xalis” (ilkin) kapitalizm şəraitində verilmiş funksiya daha üstün, çox hissəsi milli iqtisadiyyat miqyasında və dünya iqtisadi əlaqələr çərçivəsində bazar özünütənzimləmənin mövcud mexanizmlərinin kifayətliyiinin nəzərə alınması ilə firma (müəssisə) səviyyəsində həyata keçirilə bilirdi. Lakin artıq XX əsrin 30-cu illərinin Böyük Böhranı (depressiyası) milli iqtisadiyyatın təşkili konsepsiyasında kəskin dəyişikliklər tələb etmişdi. İqtisadi nəzəriyyədə və idarə olunma təcrübəsində “Keyns inqilabı” dövlətin iqtisadi proseslərə müdaxiləsini (qarışmasını) nadir və məcburi hadisədən, daima mövcud olan və zəruri amilə çevirdi. İqtisadiyyatın cari və perspektiv tənzimlənməsində dövlətin iştirakı, XX əsrin ortalarında yeni texniki inqilabın startı ilə, sonradan isə – təbii resursların qıtlığının artması ilə və dünya iqtisadiyyatının qloballaşdırılması ilə bağlı olaraq daha çox həddə və keyfiyyətə yeni səviyyədə tələb olunmağa başlamışdı.

Praktiki olaraq bütün yüksək inkişaf etmiş ölkələr və inkişaf etməkdə olan ölkələrdən dünyada özlərinin köməkçi rolu ilə razılaşmayanlar elm, texnika, iqtisadi və sosial inkişaf sferasında proqnoz işləmələrini müntəzəm olaraq həyata keçirməyə başladılar. Strateji proqnoz zaman üfününün 25, 50, 100 və daha çox illər dövrlərinə qədər genişləndirilməsi norma oldu. ABŞ-da, Yaponiyada, AB ölkələrində bu və ya digər elmi-texniki istiqamətlərdə olan yarım keçmələrin həyata keçirilməsi üzrə, eləcə də nəhəng sosial-iqtisadi problemlərin həlli üzrə milli və beynəlxalq məqsədli proqramlar müntəzəm olaraq işlənilib-hazırlanılır. Makroiqtisadi indikativ planlaşdırma üsullarından, fəndlərindən isti-

fadə adi praktika oldu, bir çox kapitalist ölkələrində indi müntəzəm əsasda sosial-iqtisadi inkişafın beşillik (və ya üç-dörd illiyi əhatə edən) planlar işlənilib hazırlanılır.

Ümumən bir mənalı şəkildə o dəyişməz olaraq etiraf edilməlidir ki, iqtisadiyyatın bazar xarakteri heç də geniş miqyasda müasir dövlətlərdə proqnoz-plan funksiyaların həyata keçirilməsinə mane olmur. Bu funksiyalar hökumətlər tərəfindən qeyri-hökumət təşkilatları ilə və korporasiyalarla aktiv şəkildə əməkdaşlıqla təşkil olunur.

Daha sonra onu nəzərə almaq lazımdır ki, kapitalist ölkələrinin müasir iqtisadiyyatı – bu heç də xalis bazar təsərrüfatı deyildir. “Qərb ölkələrinin iqtisadi sistemləri bazar məntiqinə uyğun deyil, konkret coğrafi və tarixi şəraitlərdə müxtəlif cür uyğunlaşan bazarın, təşkilatların, şəbəkənin və inzibatchılığın kombinasiyasında funksionalaşır” fikrini təsdiq edən fransız iqtisadçısı və sosioloqu Jan Sapir mütləq şəkildə düzdür.²

Son zamanlarda meydana gəlmiş, dünya qlobal təsərrüfatının üzvü komponenti olan sosial-təsərrüfat sisteminin yeni xarakteristikalarını qeyd edək.

Birincisi, hər bir ayrıca ölkədə proseslərin xarici dünyada iqtisadi və sosial –siyasi şəraitdən asılılığın müşahidə olunan güclənməsi milli proqnoz-plan işləri mərkəzlərinin ümumi dünya səmtili analoji mərkəzlərlə qarşılıqlı fəaliyyətinin əhəmiyyətini nəzərə cərpacaq dərəcədə yüksəldir. Proqnoz-analitik potensialın ölkələr və regionlar arasında qeyri-bərabər bölüşdürülməsi proqnoz və plan layihələndirmələrin (o cümlədən, milli) dünya siyasətinin hakim mərkəzlərinin maraqlarına mümkün olan təbəçiliyi problemini aktuallaşdırır. Bu şəraitdə **milli proqnozlaşdırma və strateji planlaşdırma sisteminin** hərtərəfli inkişafı vəzifəsi bütün ölkələrdə, xüsusilə Rusiya kimi ölkədə dövlət siyasətinin digər bütün vəzifələri ilə yanaşı (bir yerdə, bir sırada) əsas, aparıcı kimi qiymətləndirilir.

İkincisi, dünya miqyasında energetik və digər təbii resursların qıtlığı probleminin kəskin şəkildə ağırlaşması şəraitində milli təsərrüfatçılıq sisteminin uzunmüddətli perspektivdə dayanıqlı inkişafına olan ümüdlər ancaq resurs qənaətedici texnologiyaların işə cəlb olunmasına və iqtisadiyyatın yekun effektivliyini dəfələrlə yüksəltməyə imkan verən yeni bilik və elmi-texnoloji innovasiyaların dərin potensialının mənimlənməsinə nəzərələmə ilə bağlı ola bilər. Buna görə də milli səviyə

² Sapir J. Qeyri-eyni qəbildən olmayan sistemlərin iqtisadi nəzəriyyəsinə dair. Əksmərkəzləşdirilmiş iqtisadiyyatın tədqiqat təcrübəsi (rus dilində). Fr.tərcümə/ N.A. Makaşevin elmi redaktəsilə. M.; GY – BIIIƏ, 2001,- C.14).

yədə **elmi-texnoloji proqnozlaşdırılması sahəsində** işlərin yaxşı qurulusunun əhəmiyyəti obyektiv olaraq artır. Proqnozlaşdırmanın bu növü iqtisadiyyatın inkişafının strateji planlaşdırılmasında və konseptual proqramlaşdırmada sistem təşkilədiçi komponent olmalıdır.

Üçüncüsü, inkişafın strateji tənzimlənməsinin bütün məsələlərinə də hakimiyyətin **dövlət və xüsusi formalarının qarşılıqlı fəaliyyətinə** daha sərt tələblər irəli sürülür. Qarışıq iqtisadiyyatın konkret şəraitlərində hər bir ölkə iqtisadi proseslərin idarə olunmasında, iqtisadi xeyirə, inzibati və müqavilə münasibətlərinə, mənəvi-etikli imperativlərə, öz əsasında iqtisadiyyatın qeyri-bazar sektorunun fəaliyyətinin və inkişafının təmin olunmasına əsaslanan, özünün, requlyasiyasının (orqanizmin zədələnmiş və ya itirmiş olduğu hissəsini bərpa etməyə çalışması) əhəngdarlığının optimal sxemin hazırlaya bilər və hazırlamalıdır.

Milli korporasiyaların artan gücünü, həm də milli və regional miqyasda digər sahibkar strukturların

1.3. Uzunmüddətli proqnoz – iqtisadiyyatın strateji planlaşdırılması və tənzimlənməsinin çıxış nöqtəsi və bazası kimi

Dövlətin strategiyasının müvəffəqiyyətlə işlənilib hazırlanmasının və həyata keçirilməsinin başlıca şərti – ölkənin sosiodeмоqrafik, iqtisadi, innovasiya-texnoloji, ekoloji, ərazi və xarici-iqtisadi sferalarını bütövlükdə əhatə edən, perspektivə istiqamətlənmiş, dünyadakı meyilləri nəzərə alan proqnoz işinin təşkilidir.

Sosial-iqtisadi sahədə proqnozlaşdırma, həmişə, üç qrupa aid funksiyaları bu və ya digər nisbətdə uzlaşdırır: nəzəri-idrak, qabaqcadan görmə və idarəetmə. Buna müvafiq olaraq, proqnoz sənədlərində aşağıdakı məqamlar öz əksini tapır: 1) obyektin vəziyyətinin, onun fəaliyyətinin hal-hazırkı və gələcək problemlərinin təsviri, baş verən dəyişikliklərin aşkar edilmiş qanunauyğunluqlarının təhlili; 2) obyektin və onun ətrafındakı mühitin mümkün inkişaf (dəyişmə) variantlarının qabaqcadan söylənilməsi; 3) əlverişli variantların həyata keçirilməsinə dair mümkün qərarların və fəaliyyətin aşkara çıxarılması.

Proqnozda bu üç tərkib hissənin nisbəti təhlil obyektindən və

proqnoz işləmələrinin üfүүқündən asılıdır. Ölkənin sosial-iqtisadi inkişafında proqnozlaşdırmaya, proqramlaşdırmaya və planlaşdırmaya ardıcıl olaraq strateji yanaşmanın həyata keçirilməsi üçün, bu işlərin əsasında uzunmüddətli (yaxud даща uzunmüddətli), 20-30 ildən artıq üfүүқü görün və uzunmüddətli – 10-20 ili əhatə edən proqnozları durmalıdır.

Elmi əsaslandırılmış proqnozlaşdırmanın imkanlarının strateji planlaşdırma və idarəetmə təcrübəsində müvəffəqiyyətli istifadəsi, başlıca olaraq, proqnozun tərtibinin iki prinsipial metodologiyasının – genetik (axtarış) proqnozlaşdırma metodologiyasının və normativ (teleoloji) proqnozlaşdırma metodologiyasının rolunun və sferasının düzgün anlaşılmasından asılıdır. Təcrübədə optimal təkliflər irəli sürülərkən, bu iki yanaşma daim uzlaşdırılmalı və bir-birini tamamlamalıdır (şək. 1.1).

Genetik (axtarış) metodologiyası obyektin (makroiqtisadi sistemin) inkişaf tarixçəsinin təhlilindən çıxış edir, onun əsasını təşkil edən (əsas, başlıca) amillərini təsbit edir, inkişaf xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirir, sabit (dayanıqlı) meyilləri və qanunauyğunluqları aşkara çıxarır və bunlara əsaslanaraq, proqnozlaşdırılan obyektin gələcəyinə rəğmənin fərziyyələr və nəticələr irəli sürülür.

Şəkil 1.1. Sosial-iqtisadi inkişafın proqnozlaşdırılması, strateji planlaşdırılması və proqramlaşdırılması zamanı axtarış (genetik) yanaşma ilə normativ (teleoloji) yanaşmanın qarşılıqlı təsiri

Normativ (teleoloji) yanaşma – cəmiyyətin tələbatının anlaşılmasından, irəli sürülən məqsədlərdən və resurs bazasından çıxış edərək, proqnozlaşdırılan makroiqtisadi obyektlərə məqsədyönlü təsir imkanının və zərurətinin müəyyənləşdirilməsini əks etdirir. Sual, genetik (axtarış) proqnozu üçün səciyyəvi olan “əgər hadisə baş verərsə, nəyi (hansı nəticəni) gözləmək olar” müstəvisindən, “gələcəkdə uğurlu nəticələri əldə et-

mək üçün nə edilməlidir” müstəvisinə keçir. Belə yanaşmada, proqnozların “idarəedici xarakter” daşması cəhətlərindən istifadə olunur. Bu halda, proqnozun başlıca mexanizmi – gələcək dövrlərin kəsiyində məqsədlərin yaxud hansısa “normativ vəziyyətlərinin” əsaslandırılmış şəkildə müəyyənləşdirilməsidir. Belə olduqda, yalnız normativ vəziyyətlər deyil, həm də, gələcəyə doğru arzu edilən hərəkət trayektoriya-yası qiymətləndirilir. Təcrübədə isə, hər iki yanaşmanın uzlaşdırılması arzu ediləndir, çünki bu, proqnozları daha əsaslandırılmış və məqsədyönlü edir.

Elm və təcrübəyə əsaslanaraq, proqnozların cavab verməli olduğu bir sıra tələblər məcmusu yaradılmışdır. Bunların sırasında aşağıdakıları xüsusilə qeyd etmək olar: a) proqnozun variantlılığı; b) proqnoz qiymətləndirmələrinin yüksək dərəcədə obyektivliyi və etibarlılığı; c) iqtisadiyyatın və sosial həyatın ən vacib sferalarının xarakteristikaları берилмякля, proqnozun kompleksliliyi; ç) proqnozun müxtəlif struktur bloklarında verilən qiymətlərin öz aralarında tarazlığı; d) müxtəlif dövrlərə aid proqnozların informasiya, funksional və metodoloji cəhətdən bağlılığıна ясасланан, proqnozun fasiləsizliyi.

Elmi-texnologiya irəliləyişlərin proqnozlaşdırılmasının və onların sosial-iqtisadi həyata keçirilməsinin çoxlu sayda sxem və üsulları işlənib hazırlanmışdır. Xüsusi ədəbiyyatda təxminən iki yüzədən proqnoz üsullarına rast gəlmək olar, hərçənd, təcrübədə onlardan istifadə olunanların sayı 15-dən azdır.

Proqnozlaşdırma metodu – bu, proqnozun işlənib-hazırlanma üsulu, alqoritmidir. Sosial-təsərrüfat sisteminə (məsələn, bütövlükdə milli iqtisadiyyata, yaxud onun regional bloklarına) rəğmən, proqnozlaşdırma üsullarının üç əsas qrupu xüsusilə göstərilir:

1) **evristik** (əvvəl məlum olmayanların tədqiqinə və açılmasına istinad edən) – bunların arasında **ekspert qiymətləndirməsi** daha çox istifadə olunur;

2) **faktoloji** (faktların, statistik göstəricilərin və (misal üçün, riyazi modellərdən istifadə edən) proqnoz qiymətlərinin məntiqi təhlilinə istinad edən);

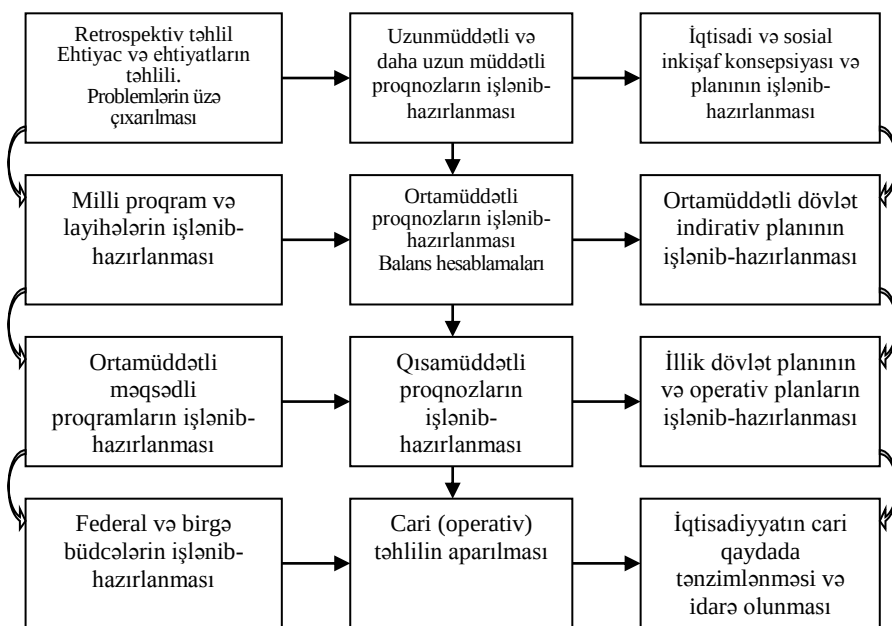
3) **kompleks** (kombinasiya edilmiş).

Proqnozlaşdırmanın bu və ya digər konkret üsulunun seçilməsi proqnoz-analitik-təhlil mərhələsi ilə, əldə edilmiş информациясында müəyyənləşdirilir.

Sosial-təsərrüfat sisteminin proqnozlaşdırılmasının, strateji planlaşdırılmasının və tənzimlənməsinin ümumi dövryyəsinə proqnozlaş-

dırma prosesinin nüfuz etdirilməsini şəkl.1.2-də göstərilən sxem ilə təsvir etmək olar.

Rusiyada milli təsərrüfat sistemi səviyyəsində həmin dövr, hələ ki, qapalı şəkildə reallaşdırılır. Bu işin həyata keçirilməsi ölkədə bu gündə 20 iyul 1995-ci il tarixli 115-F3 sayılı “Rusiya Federasiyasının sosial-iqtisadi inkişafının dövlət proqnozlaşdırılması və proqramları barədə” qanunla müəyyənləşdirilir. Onun məzmunu, üstünlükləri-vəziyyətləri-üstün cəhətləri, nəticələri və ziddiyyətləri aşağıda, 7-ci fəsildə nəzərdən keçirilir. Ekspertlərin, müasir mərhələdə proqnoz-planlaşdırma işinə bir çox köhnəlmiş yanaşmaların yenidən ciddi şəkildə baxılması zərurətinə dair ümumi rəyi nəzərə alınsa, bu halda, qeyd olunan qanunun termin normalarından kənara çıxmaq məqsəduyğun olardı. Biz, proqnozlaşdırmanın, planlaşdırmanın və proqramlaşdırmanın optimallıq tələblərinə cavab verən hansısa hipotetik şərtləri və formalarından çıxış edəcəyik. Bu təhlilin cəmiyyət qarşısında duran yeni problemlər nəzərə alınmaqla,

yəni,

Şəkil 1.2. Ölkənin sosial-iqtisadi sisteminin inkişafının proqnozlaşdırma, strateji planlama və tənzimlənməsi fazaları

eyni zamanda aktual olan uzunmüddətli tələbatların və meyillərin tədqiqinə, ölkənin resurs bazasına, iqtisadi dövrlərin fazalarının dinamikada qiymətləndirilməsinə istinad etməklə aparılması çox vacibdir. Retrospektiv təhlil – ölkənin sosial-iqtisadi sisteminin inkişafı, milli və dünya iqtisadiyyatının meyilləri barədə məlumatların toplanması, emalı və sistemləşdirilməsindən, həmçinin proqnoz layihələndirmələrinin metodoloji bazası qismində qəbul olunan proqnoz modelləri və prinsiplərinin qurulmasından, əsaslandırılmasından və yoxlanmasından ibarətdir.

Proqnozdan являл информацийя əsasında uzunmüddətli вя даща узунмүддятли proqnozların işlənilib-hazırlanması, dünya meyilləri mütləq qaydada nəzərə alınmaqla, ölkə həyatının bütün başlıca aspektlərindən olan sosiodeмоqrafik, iqtisadi, innovasiya-texnoloji, ekoloji, ərazi, xarici iqtisadi aspektlərinə toxunmalıdır. Bunlara vaxtaşırı (hər 4-5 ildən bir) yenidən baxılmalı və dəqiqləşdirilməli, aktuallaşdırılmalıdır.

Uzunmüddətli proqnoz – milli maraqlara, indiki və gələcək nəsillərin tələbatına daha artıq dərəcədə cavab verən gələcək inkişaf трайекторийасынын optimal xəttə yaxınlaşmanı təmin edən strateji prioritetlərin seçilməsinin əsası kimi xidmət-çixış edir. Vəsait və qüvvələrin parçalanmasına yol verməmək üçün, belə prioritetlərin sayı çox ola bilməz. Seçilmiş milli prioritetlər, başlıca istiqamətləri əhatə edərək, mövcud формалашмыш inkişaf xəttində dönüşü, strateji sıçrayışı təmin etməlidirlər. Юлкя Prezidentinin hamiliyi altında ekspertlər qrupu tərəfindən strateji prioritetlərin və onların reallaşma trayektoriyasının seçimi – bu, ölkənin perspektiv üçün sosial-iqtisadi inkişafının prinsipial konsepsiyası kimi rəsmiləşdirilə bilər. Prioritetlər toplusu və konsepsiyanın başlıca komponentləri qəbul edilərək təsdiqini tapanadək, hərtərəfli ictimai müzakirədən keçirilməlidirlər.

Sanballı dövlət yardımı alan və ölkənin ali rəhbərliyinin birbaşa nəzarətində olan seçilmiş ümummilli prioritetlərin əsasında milli proqram və layihələrin formalaşdırılması dövlət strateji tənzimləmə prosesinin növbəti prinsipial fazası – 15-20 il müstəvisində strateji sosial-iqtisadi inkişaf planının işlənilib-hazırlanması (və vaxtaşırı korreksiyası) üçün davamlı əsas yarıdır.

Həmin planın vəzifəsi – seçilmiş prioritetləri və milli layihələri yalnız vahid bir sistemdə cəmləmək və sıralamaqdan deyil, həm də uzunmüddətli məqsədləri sosial-iqtisadi inkişafın digər cəhətləri ilə, ölkənin əmək, təbii, maddi, maliyyə resursları ilə tarazlaşdırmaqdan ibarətdir. Bununla bərabər, milli və dünya iqtisadiyyatlarının əlaqələri,

həmçinin texnoloji və iqtisadi dövrlərin fazalarının dəyişməsi məntiqi, böhranların dövriliyi nəzərə alınmalıdır. Strateji plan, ölkənin (regionun) inkişafının xarici və daxili şərtlərinin dəyişməsindən asılı olaraq, mümkün olan alternativ variantları (misal üçün, əsas göstəricilərin diapazonu şəklində) qabaqcadan nəzərə ala bilər. O, dövlət icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən, alimlərlə birgə, işlənilib-hazırlanır, Federal Məclis tərəfindən baxılır və RF Prezidenti tərəfindən təsdiqlənir. Bu sənəd, hökumət və dövlət sektoru strukturları üçün direktiv rolu oynayır, həmçinin, özəl sektorda və əhali arasında ümidləri və həvəsləndirmələri formalaşdıran strateji маясјад kimi çıxış edir. Vaxtaşırı olaraq (4-5 ildən bir) strateji planın üfüqləri korreksiya edilməli və genişləndirilməlidir.

Strateji plan çərçivəsində prioritetlərin reallaşdırılmasının konkret mexanizmləri kimi, hökumət tərəfindən təsdiqlənən, ortamüddətli perspektiv üçün nəzərdə tutulmuş Məqsədli Federal Proqramları çıxış edirlər. Dünya və ölkə təcrübəsindən göründüyü kimi, məqsədli proqramlar – cavabdehli strateji idarəetmənin çox təsirli vasitəsidir.

Strateji planın və proqramların reallaşdırılması və onların qarşılıqlı şəkildə uzlaşdırılması indikativ planlar vasitəsilə həyata keçirilir – ortamüddətli (3-5 illik) və qısamüddətli (birillik dövr çərçivəsində). İndikativ planlamanın üç əsas funksiyası göstərilir. Birincisi, o, sosial-iqtisadi inkişaf planının federal, regional və yerli səviyyələrdə əsas parametrlərini səciyyələndirən, strateji planların prioritetlərini konkretləşdirən və reallaşdıran ümumiləşdirilmiş göstərici və normativlər (indikatorlar) sistemini təyin etmək imkanı verir. İkincisi, indikatorlar federal, regional və yerli budcə resursları ilə uzlaşdırılır. Üçüncüsü, indikativ planlaşdırma iqtisadi vasitələr вј plan indikatorlarını uyğunlaşdırır. Bu, plan layihələrinin reallaşdırılması istiqamətində istənilən mülkiyyət formasına aid olan müəssisələrin marağının artması üçün şərait yaradır. Bu planların əsas indikatorları, özəl və qarışıq sektorlar üçün istiqamətləndirici, icra orqanları və iqtisadiyyatın dövlət sektoru strukturları üçün isə məcburi olurlar.

Proqnozların, strateji və indikativ planların, ümummilli layihələrin və məqsədli proqramların işlənilib-hazırlanması – nəzərdə tutulan struktur hərəkətlərini və onları müşayiət edən balans əlaqələrindəki dəyişiklikləri qiymətləndirməyə kömək edən саяяларарасы istinad etməlidir.

1.4. Dövlətin strateji-innovasiya funksiyası və onun reallaşdırma mexanizmi

Dövlətin sosial-iqtisadi strategiyasının işlənib-hazırlanması və həyata keçirilməsi sosial-iqtisadi, innovasiya-texnoloji, ekoloji və ərazi inkişafın uzunmüddətli meyillərinin qabaqcadan görülməsinə, strateji prioritetlərin seçiminə və onların strateji və indikativ planlar, milli layihə və məqsədli proqramlar vasitəsilə yerinə yetirilməsinə istinad edir.

Rusiyada perspektiv planlaşdırmanın və proqram-məqsədli idarəetmənin metodologiyası da işlənib hazırlanmışdır. Bu, Vətəndaş və Böyük Vətən müharibələrinin ağır nəticələrini dəf etməyə, iqtisadiyyatın köklü transformasiyasına və XX əsrin 50-60-cı illərindən dünyanın elmi-texniki və iqtisadi inkişafında liderlər sırasına daxil olmağa çox kömək etdi. Lakin dövlət planlaşdırması və idarəsi sistemində bürokratik elementlər baş qaldırdı, SSRİ-nin qabaqcıl ölkələrdən texnoloji geriliyi artırdı, bazar mexanizmi və stimulları kifayət qədər istifadə olunmurdu.

90-cı illərin bazar islahatları nəticəsində, ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının dövlət proqnozlaşdırma və perspektiv planlaşdırma sistemi tamamilə dağıldı. Bazar sisteminə uyğunlaşdırılmış yeni sistemin konturları, yuxarıda göstəriləndi kimi, 20 iyul 1995-ci il tarixli Русийа Федерациясынын «Sosial-iqtisadi inkişafının dövlət proqnozlaşdırılması və proqramları barədə» Federal qanunu ilə müəyyən edilir. Ancaq bu qanunda strateji və idikativ planlaşdırma barədə müddəə yoxdur. Uzunmüddətli dövlət proqnozuna Русийа Elmlər Akademiyası və digər elmi təşkilatlar, praktiki olaraq, cəlb olunmamışlar, iqtisadiyyatın və sosial sferanın ayrı-ayrı sahələrinin perspektiv inkişafına dair sənədlər ümumi strategiya ilə uzlaşdırılmamışlar. Makrosəviyyədə strateji və indikativ planlama praktiki olaraq mövcud deyil, nəticədə ölkənin sosial-iqtisadi inkişafı strategiyasının hazırlanması və həyata keçirilməsinə cavabdeh olan dövlət orqanlarının məsuliyyəti zəifləyir, ağır səhvlərə yol verilir.

Proqnoz, strateji və indikativ planlaşdırma və proqramlaşdırma metodologiyasına yeni yanaşma aşağıdakıları özündə ehtiva edir:

- uzunmüddətli proqnoz əsasında iqtisadiyyatın, sosial sferanın inkişafının, innovasiya-texnoloji inkişafın, ərazilərin inkişafının, xarici iqtisadi əlaqələrin dövrü dinamikasının meyillərinin aşkara çıxarılması;
- strateji planlar, milli layihə və proqram, federal məqsədli proq-

ramlar əsasında strateji prioritetlərin seçimi və onların reallaşdırılması;

– dövlətin və biznesin maraqlarını uzlaşdıran indikativ plan və büdcələr, əsaslandırılmış dövlət və korporativ strategiyaları əsasında strateji planın çevik qaydada həyata keçirilməsi; qloballaşma şəraitində milli iqtisadiyyatın sosial istiqamətini, onun innovasiya xarakterini və rəqabətədavamlılığını təmin edən strateji plan və proqramların işlənilib-hazırlanmasında elmin və təhsilin, dövlət strukturlarının və sahibkarlığın tərəfdaşlığı prinsipi.

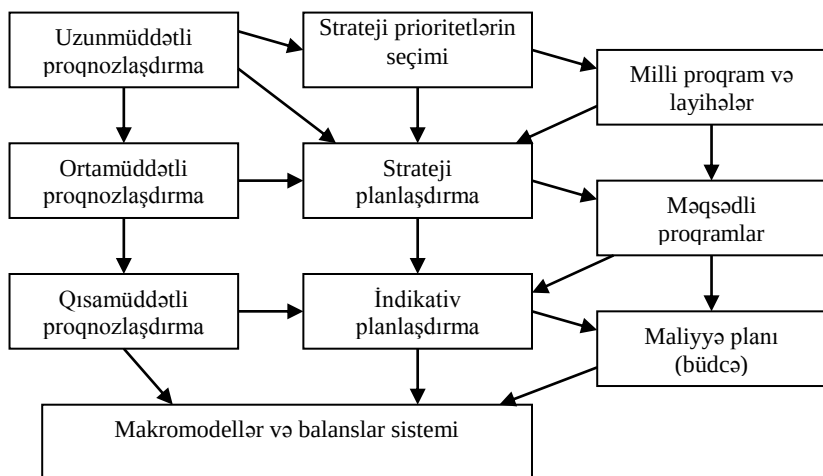
Belə yanaşma, dövlətin əsas funksiyalarından olan strateji-innovasiya funksiyasının reallaşdırılmasına imkan verir. Dövlətin vətəndaş cəmiyyəti tərəfindən formalaşdırılması və saxlanması, ilk növbədə, mürəkkəb və dəyişkən sosiodemografik, elmi-texnoloji, iqtisadi, ərazi və ekoloji inkişaf şəraitində, milli maraqları ardıcıl şəkildə qoruyaraq, vaxtı yetişmiş innovasiyaları həyata keçirərək və öz iqtisadiyyatının rəqabətədavamlılığını artıraraq, dünya iqtisadi konyunkturasının fırtınalı dənizində strateji oriyentirləri düzgün müəyyənləşdirmək zərurətindən irəli gəlir. Dünyada postsənaye cəmiyyətinə keçidin, növbəti elmi-texnoloji çevrilişin baş verdiyi, ziddiyyətli qloballaşma proseslərinin sürət aldığı bir zamanda, bu funksiyanın əhəmiyyəti müasir dövrdə əhəmiyyətli dərəcədə artır.

90-cı illərdə Ryciya, SSRİ-nin parçalanması, uçqunvari demilitarizasiya və dövlətin iqtisadiyyatdan kənarlaşması kimi neoliberal istiqamət alması amilləri ilə ağırlaşmış, öz dərinliyinə və müddətinə görə sülh dövrü üçün rekord həddə çatmış iqtisadi və sosial-siyasi tənəzzül ilə üzləşdi. Texnoloji və struktur tənəzzülü iqtisadiyyatı onilliklərlə geriye atdı. 1999-cu ildən başlayaraq iqtisadi böhranın bir qədər canlanma ilə əvəz olunmasına baxmayaraq, böhrandan qabaqkı səviyyəyə hələ də nail olunmayıb, iqtisadi artımın daxili intensiv-innovasiya amilləri zəif dərəcədə hərəkətə gətirilib, dövlət uzunmüddətli proqnozlaşdırma, strateji və indikativ planlama sistemi, praktiki olaraq, işə düşməyib. Yalnız 2006-cı ildən başlayaraq, büdcə resursları ilə təmin edilmiş dörd iri milli layihəyə əsaslanaraq, strateji idarəetmə istiqamətinə doğru dönüş başlandı.

Bazar iqtisadiyyatının ümumi strateji idarəetmə sisteminin struktur sxemi şəkl. 1.3-də təsvir olunub. Bu sistemin qurulmasının başlıca prinsipləri sırasında aşağıdakıları xüsusilə göstərmək olar (sistem tam həcmdə hələ formalaşmayıb).

1. Dövlətin perspektiv strategiyasının hazırlanmasının çıxış nöqtəsində dünya meylləri nəzərə alınmaqla ölkənin sosiodemografik, iqtisadi, innovasiya-texnoloji, ekoloji, ərazi və xarici-iqtisadi inkişafının

uzunmüddətli və daha uzunmüddətli proqnozlaşdırılması durur. Belə proqnozların işlənilib-hazırlanması – alim və mütəxəssis-ekspertlərin səlahiyyətinə aiddir, ancaq bu işlərin maliyyələşdirilməsi və alınmış nəticələrin istifadəsi – mərkəzi dövlət strukturlarının vəzifəsidir. Uzunmüddətli proqnozlar nəşr olunaraq müzakirədən keçirildikdən sonra, real dinamikaya daha yaxın proqnoz trayektoriyaları verən metodologiya və kollektivlər seçilməlidir. Lakin dövlət qulluqçuları, bir qayda olaraq,

uzunmüddətli proqnozların işlənilib-hazırlanmasında iştirak etməli deyilərlər ki, öz təsisat maraqlarını müstəqil alimlərə qəbul etdirməsinlər.

Şəkil 1.3. Sosial-iqtisadi inkişafın strateji tənzimləmə sistemi

2. Uzunmüddətli proqnoz, perspektiv milli maraqlara, indiki və gələcək nəsillərin ehtiyaclarına daha artıq dərəcədə cavab verən optimal dinamikaya daha yaxın olan trayektoriyaları təmin edən strateji prioritetlərin seçimi üçün təməl kimi çıxış edir. Prioritetlər, yalnız, mövcud trayektoriyaları dəyişə bilən, strateji sıçrayışı təmin edən başlıca istiqamətləri əhatə edir. Strateji prioritetlərin seçimi dövlət liderləri tərəfindən, alimlərlə birgə əsaslı müzakirələrdən sonra aparılır. Prioritetlər toplusu, onların həyata keçirilməsinə cəmiyyətin bütün fəal qüvvələrini səfərbər etmək məqsədilə nəşr edilir.

3. Seçilmiş prioritetlər, sanballı dövlət dəstəyi alan və ölkənin ali rəhbərliyinin bilavasitə nəzarəti altında olan milli proqram və layihələr əsasında həyata keçirilir. Belə proqram və layihələrin sayı məhdud ol-

malıdır ki, qüvvə və vəsaitlər səpələnməsin.

4. Dövlət strateji tənzimlənməsində növbəti yanaşma– 15-20 illik üfüqə malik strateji planın işlənilib-hazırlanmasıdır (dövri olaraq korreksiya edərək uzadılmaqla). Onun vəzifəsi – yalnız, seçilmiş prioritetləri və milli layihələri vahid bir sistem halına gətirməkdən ibarət deyil, həm də, bazar və dünya iqtisadiyyatının dövrü tərəddüdünü nəzərə alaraq və gələcək inkişafın alternativ ssenarilərini nəzərdən keçirərək, prioritet məqsədləri sosial-iqtisadi inkişafın digər sahələri ilə, ölkənin inkişaf resursları ilə tarazlaşdırmaqdan ibarətdir. Strateji plan nəşr edilməlidir ki, o, hökumət və dövlət sektoru üçün direktiv olsun, özəl sektor və əhali üçün isə strateji oriyentir kimi çıxış etsin.

5. Strateji plan çərçivəsində strateji prioritetlərin reallaşdırılmasının konkret mexanizmi kimi – ortamüddətli perspektiv üçün hökumətin təsdiqlədiyi federal məqsədli proqramlar çıxış edir. Proqramlar – strateji idarəetmənin, ilk dəfə olaraq səmərəli şəkildə ölkəmizdə istifadə edilmiş, olduqca vacib bir alətdir. Lakin, bu sahədə toplanmış zəngin təcrübə son onilliklərdə öz mahiyyətini itirmiş və nüfuzdan düşmüşdür. Bir-biri ilə zəif əlaqələndirilmiş onlarla məqsədli proqram təsdiqlənirdi, həmin proqramlar tam həcmdə resurslarla təmin edilmirdi, proqramın son məqsədinə nail olunmasına cavabdeh şəxslərdən hesabat tələb olunmurdu. Məqsədli proqramların bir hissəsi milli layihələrlə uzlaşdırılırdı.

6. Strateji planın və proqramların həyata keçirilməsi və onların qarşılıqlı şəkildə uzlaşdırılması ortamüddətli (3-5 illik) və qısa müddətli (bir illik) indikativ planlar vasitəsi ilə aparılır. Bu planların əsas indikatorları özəl və qarışıq sektorlar üçün istiqamətləndirici, icra orqanları və iqtisadiyyatın dövlət sektoru strukturları üçün isə məcburi olurlar. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində indikativ planlamanın əsasları hələ 1922-1925-ci illərdə N.D.Kondratyev tərəfindən işlənilib hazırlanmışdı, lakin onun metodologiyası əslində az istifadə olunur. İndikativ plan olmadan, strateji plan və proqramların əsas göstəriciləri havada asılıb qalır, cari praktiki fəaliyyətdə istifadə edilmir.

7. Strateji və indikativ plan və proqramların icrası ortamüddətli və illik maliyyə planları və büdcələr vasitəsilə aparılır. Proqramın (layihənin) tam icrası müddəti üçün vəsaitin ayrılması, son nəticə sərt nəzarətdə saxlanmaq şərtlə, ortamüddətli üfüq (strateji plan) çərçivəsində tövsiyə olunur. Başlıcası isə – bazis innovasiyalarının və iqtisadiyyatın qeyri-bazar sektorundakı innovasiyaların dövlət tərəfindən maliyyələşdirilməsi xeyli artırılmalıdır. Bu tədbir, belə layihələrə özəl investisiya-

ların cəlb olunmasına kömək edəcəkdir.

8. Uzunmüddətli və ortamüddətli proqnozlar, strateji və indikativ planlar əsaslandırılarkən, nəzərdə tutulan struktur dəyişmələrini tarazlaşdırmağa və onların iqtisadi nəticələrini nəzərə almağa kömək edən makromodellərdən istifadə olunur. Əsasları iqtisadiyyat üzrə Nobel Mükəffatı laureatı V.V.Leontyev tərəfindən işlənmiş sahələrarası balans sovet xalq təsərrüfatı planlaşdırılması praktikasında geniş istifadə edilmişdir. Hal-hazırda sahələrarası balans (“хәрс–бүрахылыш” cədvəlləri) Rosstat tərəfindən hazırlanır və nəşr olunur, proqnoz balansları isə elmi təşkilatlar tərəfindən uzunmüddətli proqnozların əsaslandırılması üçün istifadə edilir. Sahələrarası balans ясасында qurulan “təkrar istehsal-dövri” makromodeli dörd təkrar istehsal sektor üzrə struktur dinamikasını qiymətləndirmək, həmçinin iqtisadiyyatın texnoloji və institusional strukturunun təhlilini aparmaq və uzunmüddətli proqnozunu hazırlamaq imkanı verir.

Bütün bu əsaslandırılmış və təcrübədə sınaqdan çıxarılmış alətlər arsenalı uzunmüddətli proqnozun və dövlətin sosial-iqtisadi strategiyasının hazırlanması və reallaşdırılması zamanı istifadə olunmalıdır.

Sosial-iqtisadi inkişafın dövlət tənzimlənməsi sisteminin sadalanmış elementlərinin səmərəli fəaliyyəti üçün, dövlət, regional, bələdiyyə səviyyələrində strateji və taktiki qərarları qəbul edən şəxslərin dərin peşə biliklərinə malik olması gərəkdir. Uzunmüddətli və ortamüddətli proqnozların, strateji və indikativ proqramların hazırlanması metodologiya və texnologiyalarına kadrların yiyələnməsi – dövlət və bələdiyyə idarəçiliyi kadrlarının hazırlanması və təkrar hazırlanması sisteminin başlıca vəzifəsinə çevrilir.

Йохлама суаллары вя тапшырыглары:

1. *Юлкянин (резеионун) сосиал-игтисади инкишаф просесляринин тянзимлямясиня тятбигян «эяляжяйи эюрмя», «прогноз», «план», «ссенари», «програма» щансы нисбятдядир?*
2. *Изащ един няйя эюря базар тясяррицфатынын юзцнцтянзимлямя ясаслары мцасир дюврдя милли тясяррицфат системлярини стабил – дюмяз инкишафына истигамятлямясини автоматик тямин етмир.*
3. *Сосиал-игтисади сацядя прогнозларын ясас формалары вя нювляри щансылардыр. Изащ един няйя эюря узагмцддятли*

вя узунмүддәтлi прогнозлашдырма мҗасир базар тҗяррҗфатынын тҗнзимлянмҗси вҗ стратеҗи планлашдырылмҗсынын илкин пилҗси вҗ базасы ролуну ойнайыр?

4. *Юлҗянин социал тҗяррҗфат системинин тҗнзимлянмҗси, стратеҗи планлашдырылмҗсы вҗ прогнозлашдырылмҗсынын ардыҗыл мҗрҗялялярини якс етдиҗрян схеми йааддашынызда якс етдиҗрин.*

Ғәsil 2

ЮНҖЯДЯН-ГӘЛӘСӘҢИ ГӨРМӘ НӘЗӘРИҢҢӘСИ ВӘ СОСИАЛ-ІҚТІСАДИ ПРОҚНОЗЛАШДИРМА МЕТОДОЛОГІҢҢАСИ

2.1. Проқнозлашдырманнн зәрурилиҗи вә фунksiҗаларн

Проқнозлашдырма – бу, дөвләт вә корпоратив сәҗиҗҗәләрдә приоритетләрин сәҗими вә қәбул едилән стратеги вә тактиki қәрарларн әсасландырылмҗси үҗүн, перспектив дөҗрдә социал-иқтисади, инновасиҗа-технолоҗи, еколоҗи вә әрази инкишәфин әсас амилләринин қабәқцәдән гөрүлмәсидир.

Проқноз олмадиқда, яхуд о, сәһв олдуқда, нәинки истәнилән нәтиҗәни верә бильмәҗән, һәтә қейри-мүтәнасибликләр ярадан вә иткиләрлә нәтиҗәләнән қәрарларн қәбул едилмәси истисна дейил.

Дөвләт вә корпоратив сәҗиҗҗәләрдә стратеги идәрәетмә системинин мәркәзи һиссәси **узуnmүддәтli проқнозлардир**. Узуnmүддәтli макроиқтисади проқнозлашдырманнн зәрурәти бир сара сәбәбләрлә диктә едилир.

Бу, биринсиди, сосиодемоқрафик дөҗрләрн мүддәти, инсан нәслинин дөҗри оларәқ дәҗишмәси (тәхминән, отуз илдән бир), инсаннн һәҗат дөҗрүннн узунлуғуннн артмәси, гәләкәк ишҗиләрн һазырланмәси мүддәти кими амилләрдир. Бүтүн бунар бир неҗә ониллик ирәлини гөрмәҗи тәләб едир.

Ікинсиди, өлкәләрдә технолоҗи дөҗрләрн мүддәти, техниканнн нәсилләҗпиннн дәҗишмәси (һәр он илдән бир) вә үстүнлүк тәшкил едән технолоҗи укладлаҗ (тәхминән җарым әсрдән бир) кими амилләрдир ки, бунар әмтәә вә хидмәтләрин рәқәбәтәдәҗамлилығына вә она nail олмәсина қаршн тәләбләрн там дәҗишир.

Üçüncüsü, iqtisadi proseslərin ritmikliyi, ortamüddətli və uzunmüddətli iqtisadi dövrlərin və yarıməsrlik Kondratyev dövrlərinin uzunluğu, strateji qərarların əsaslandırılması və reallaşdırılması zamanı onların mərhələlərinin dəyişməsinin qabaqcadan görülməsi zərurəti kimi amillərdir.

Dördüncüsü, iri investisiya layihələrinin xərcinin çıxarılması, iqtisadiyyatda vaxtı çatmış struktur dəyişikliklərinin həyata keçirilmə müddəti kimi amillər.

Proqnozların praktiki əhəmiyyətini N.D.Kondratyev belə ifadə edirdi: “Sosial islahat layihəsi irəli sürülmü, iqtisadi siyasətin bu və ya digər tədbiri təklif olunurmu, özəl müəssisənin təşkili məsələsinə baxılırmı və s., bütün hallarda sosial-iqtisadi mühitdə baş verən hadisələrin axarına fəal müdaxilə və sonrakı hadisələrin gedişatının qabaqcadan görülməsi məsələsi irəli sürülür. *Bu səbəbdən də, sosial-iqtisadi həyatda proqnoz problemi xüsusən dərin əhəmiyyətə malikdir*”³.

XX əsrdə uzunmüddətli proqnozlaşdırma həm xaricdə, həm də Rusiyada çox geniş yayılmışdı. Ölkəmizdə uzunmüddətli proqnoz təcrübəsi N.D.Kondratyev, V.A.Bazarov, A.N.Yefimov, A.İ.Ançışkin, Y.V.Yaryomenko, V.V.İvanter, İ.V.Bestujev-Lada, L.İ.Abalkin, V.A.Martinov, A.A.Dıkin kimi alimlərin adı ilə bağlıdır. Normativlər əsasında uzunmüddətli proqnozlaşdırma ideyasının praktiki tərənnümünün klassik nümunəsi – hər beş ildən bir işlənən və uzadılan çoxcildli elmi-texniki tərəqqi və onun sosial-iqtisadi nəticələri proqramıdır (20 illik). Bu işdə ölkənin minlərlə alim və mütəxəssisi iştirak etmişdir. 90-cı illərdə dövlət əsasları ilə uzunmüddətli proqnozların işlənilib-hazırlanması praktiki olaraq dayandırılmışdı. Təşəbbüs qaydasında, bir neçə elmi-tədqiqat institutu tərəfindən uzunmüddətli proqnozlar nəşr olunmuşdur.

Российа Федерациясынын dövlət orqanları tərəfindən ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının uzunmüddətli (10 ilədək) və ortamüddətli (3 illik) perspektiv, həmçinin qısamüddətli və daha detallaşdırılmış, bir illik proqnozlar işlənilib-hazırlanır. Российа Федерациясынын sosial-iqtisadi inkişafının ortamüddətli və cari proqnozları hər il Российа hökumətinin tapşırığı ilə, İqtisadi İnkişaf Nazirliyi tərəfindən hazırlandıqdan sonra, qarşıdakı il və növbəti üç illik dövr üçün dövlət büdcəsinin layihələri ilə birgə, Dövlət Dumasına təqdim olunur. Həmin proqnozun bəzi göstəriciləri büdcəyə (maliyyə planına) daxil edilir: ÜDM həcmi, inflyasiya səviyyəsi, neftə dünya qiymətlərinin gözlənilən

³ Кондратьев Н.Д. Большие циклы конъюнктуры и теория предвидения. М.: Экономика, 2002.- С. 511

səviyyəsi.

Proqnozlaşdırmanın funksiyaları. Bazar iqtisadiyyatının tənzimlənməsi sistemində proqnozlaşdırma üç əsas funksiyanı icra edir:

- proqnozlaşdırılan obyektin (ölkə, region, müəssisə, bazar və s. iqtisadiyyatı) dinamikasına təsir göstərən amillərin gücünü nəzərə alaraq, inkişaf meyillərinin qabaqcadan müəyyənləşdirilməsi;
- həmin obyektin bu və ya digər planlaşdırılmış, yaxud bazara uyğun qəbul edilmiş qərarlarına reaksiyasının, bu qərarın (yeni müəssisənin tikilməsi, bazara yeni əmtəənin çıxarılması, vergi stavaksının dəyişməsi və s.) reallaşdırılmasının mümkün nəticələrinin qabaqcadan görülməsi;
- qərar qəbul edildikdən və icrasına başlandıqdan sonra, onun icrası gedirətinin və nəticələrinin izlənməsi, qərarın reallaşma şəraiti kəskin şəkildə dəyişdikdə isə, qərarın vaxtında düzəliş edilməsi, yaxud ləğv edilməsi.

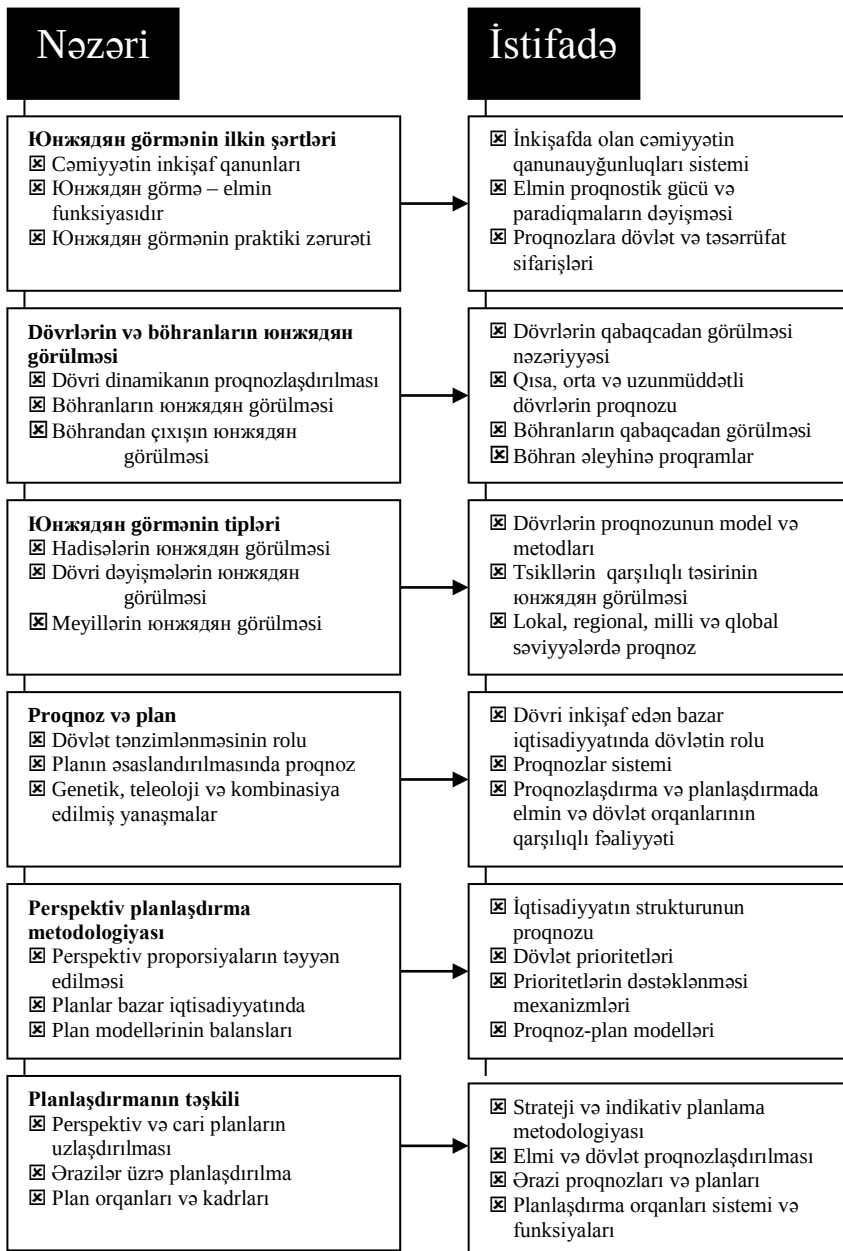
Proqnozlaşdırma bazar iqtisadiyyatının inkişafının dövlət və korporativ tənzimlənməsi sisteminin vacib elementlərindən biridir.

2.2. N.D.Kondratyevin qabaqcadan görmə nəzəriyyəsi və integral proqnozlaşdırma metodologiyası

Həm xaricdə, həm də Rysийada edilən müasir proqnozlarda N.D.Kondratyevin (1892–1938) “qabaqcadan görmə” nəzəriyyəsinin istifadəsi çox aşağı səviyyədədir. Fikrimizcə, bu nəzəriyyə uzunmüddətli proqnozlaşdırmanın etibarlı elmi bazası, integral makroproqnozlaşdırma metodologiyasının çıxış nöqtəsidir.

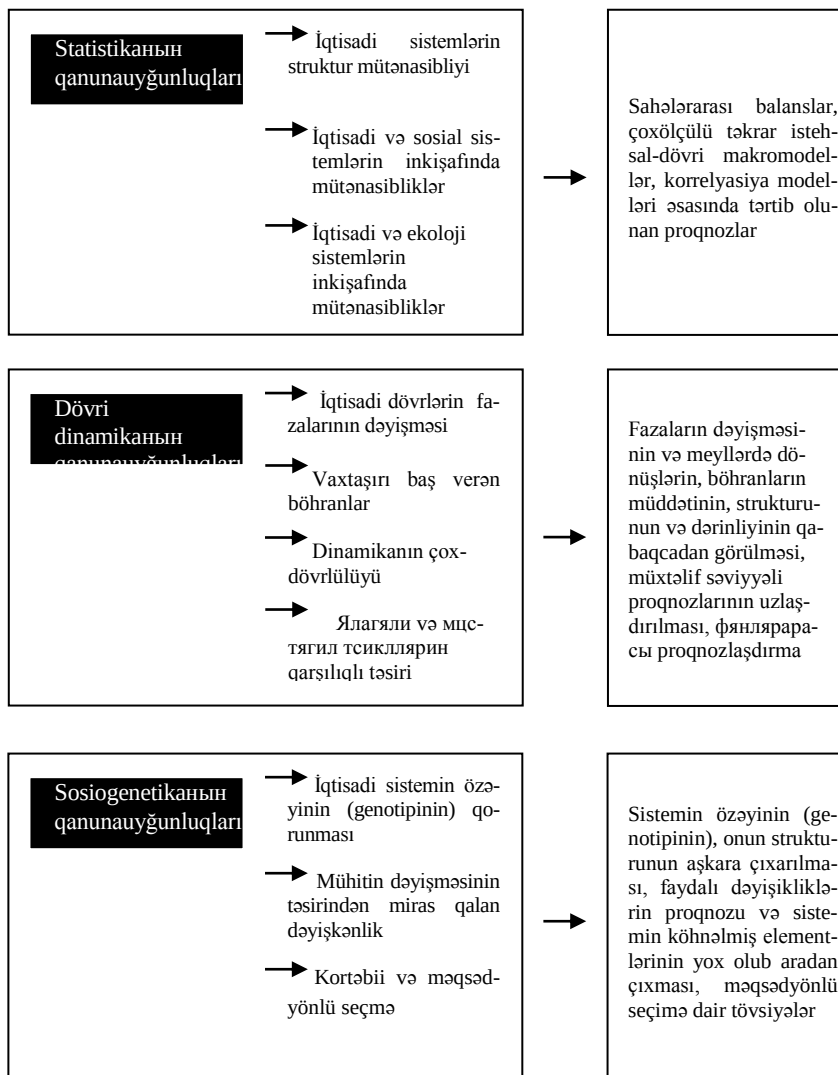
Şəkil 2.1-də N.D.Kondratyevin qabaqcadan görmə nəzəriyyəsinin əsas müddəaları, uzunmüddətli və ortamüddətli proqnozlaşdırma və strateji planlaşdırmanın müasir praktikasında onların istifadə perspektivləri əks olunur.

Юнжядян görmənin əsasını cəmiyyətin inkişaf qanunauyğunluqlarının dərki və istifadəsi təşkil edir. N.D.Kondratyev qabaqcadan görmənin nəzəri əsasları üzərində qurulmuş və üç tipə aid olan qanunların ifadə etdiyi idrakın üç pilləsindən çıxış edirdi (şək.2.2).

Şəkil 2.1. N.D.Kondratyevin юнжядян görmə və planlaşdırma nəzəriyyəsinin əsas müddəaları

Statika qanunauyğunluqları – sosial-iqtisadi sistemin fəaliyyətini, onun tərkib elementlərinin tarazlığını təmin edən mütənasiblikləri əsaslandırılmış qaydada müəyyən etmək imkanı verir.

Şəkil 2.2. Uzunmüddətli iqtisadi proqnozlar da statik, dövri dinamik və sosial-genetik qanunauyğunluqların nəzərə alınması

Dinamika qanunauyğunluqları – ortamüddətli, uzunmüddətli (kondratyevsayağı) və daha uzunmüddətli (sivilizasiyalı) dövrlərin müxtəlif fazaları zamanı bu sistemdə baş verən dəyişiklikləri, qonşu və uzaq olan sferalarda dövrü dəyişikliklərin qarşılıqlı təsir meyillərini, böhranların baş vermə vaxtını qabaqcadan görmək, onların əsaslandırılmış “diaqnostikasını” etmək və dəf edilməsinin optimal yollarını tapmaq imkanı verir.

Sosiogenetika qanunauyğunluqları – ictimai sistemlərin daxili səbəblərdən törəyən inkişafının daxili məntiqini, onların dinamikasında varisliyi və dəyişkənliyi aşkara çıxarmaq, sistemi ətraf mühitdə baş verən dəyişikliklərə uyğunlaşdırən faydalı dəyişiklikləri əsaslandırılmış qaydada seçmək imkanı verir.

N.D.Kondratyev sosial-iqtisadi sahədə **qabaqcadan görmənin üç tipini** fərqləndirirdi.

Birinci tip – qeyri-müntəzəm, bir çox halda təsadüfi olan konkret hadisələrin qabaqcadan görülməsi; belə hadisələrin qanunauyğunluqlarının (ещтималларынын) araşdırılması ilə elm məşğul olmur.

Юнжядян görmənin ikinci tipi – təkrarlanması, yaxud dövriliyi aşkarlanan hadisələrin qabaqcadan görülməsindən ibarətdir. Məsələn üçün, texnikanın nəsil dəyişməsi, qiymətlərin və iqtisadi konyunkturanın dövrü qaydada tərəddüd etməsi.

İqtisadi dinamika dövriliyi tədqiq edərkən, N.D.Kondratyev, geniş məlum olan orta və kiçik dövrlərlə yanaşı, yarım əsrə yaxın uzunluğa malik böyük konyunktura dövrlərinin mövcudluğunu statistik qaydada sübut edərək, onları texnoloji dinamikanın və sosial-iqtisadi fəallığın tərəddüdləri ilə əlaqələndirdi. Dövrü dinamikanın qanunauyğunluqlarının, müxtəlif uzunluqlu dövrlərin müntəzəm təkrarlığının, fəaliyyətin müxtəlif sferalarında onların qarşılıqlı əlaqəsinin dərk edilməsi ortamüddətli və uzunmüddətli proqnozlaşdırmanın olduqca qüvvətli alətlərindəndir.

Юнжядян görmənin üçüncü tipi – tədqiq olunan obyektin gələcək dinamikasının ümumi meyillərinin aşkara çıxarılmasından ibarətdir. Юнжядян görmənin bu tipi, adətən, uzun müddət üçün nəzərdə tutulur ki, meyillərin aşkarlanmasına vaxt çatsın, ümumi xarakter daşıyır və ilk iki tipdən olan proqnozların istifadəsi üçün mühit rolunda çıxış edir.

N.D.Kondratyev proqnozlaşdırma üsullarının, вастияляринин işlənilib-hazırlanmasına əsas töhfəsini bəxş etmişdir. O, iqtisadi dinamikanın meyillərinin aşkara çıxarılması və proqnozlaşdırılması məqsədilə

statistik təhlildən müvəffəqiyyətlə istifadə etmiş, statistik göstəricilərin emal olunmasında riyazi üsulların müxtəlif çeşidli arsenalını tətbiq etmişdir. N.D.Kondratyevin rəhbərlik etdiyi Ümumrusiya elmi tədqiqat Konyunktura İnstitutunun (ilk növbədə, Y.Y.Slutskinin, N.S.Çetverikovun) elmi əsərlərində konyunktura dövrlərinin uzunmüddətli dalğasının modelləşdirilməsinə, dövrü proseslərin mənbəyi olan təsadüfi kəmiyyətlərin toplanmasına yeni yanaşmalar əks olunmuşdur.

N.D.Kondratyevin əsərlərində **perspektiv planların və qabaqcadan görmənin qırılmaz əlaqəsi** xüsusi olaraq nəzərə çatdırılır: “Təsərrüfatın gələcək inkişaf planları həmin gələcəyin qabaqcadan görülməsi ilə sıx əlaqədədir. Belə olduqda isə, aydındır ki, planların tərtibatı üsulları belə qabaqcadan görmənin imkanları ilə kifayət dərəcədə uzlaşdırılmalıdır”⁴. Məhz proqnozun əsasında aşkarlıqlara bilər ki, təsərrüfat quruculuğunda hansı arzuolunan nəticələr mümkün çərçivə daxilində əldə edilə bilər. Plan göstəriciləri hadisələrin kortəbii gedişatının və nəzərdə tutulan tədbirlərin mümkün effektinin qabaqcadan görülməsi üzərində qurulmalıdır.

Plan tərtib edilərkən, iqtisadi gerçəklik meyillərinin gələcəyə ekstrapolyasiyasına əsaslanan genetik metodu, perspektiv dövrdə müstəqil məqsədli hədəfin nail olunmasına istiqamətlənmiş teleoloji metodlarla uzlaşdırılmalıdır⁵.

Bu planların real olması, statika, dinamika və genetika qanunauyğunluqlarını, iqtisadi konyunktura meyillərini, daxili və xarici bazarlarda şəraitin dəyişməsinə nəzərə alan proqnozlara istinad etməsi çox vacibdir. Perspektiv planların tərtib edilməsi yüksək peşəkarlığa malik şəxslərə həvalə olunmalıdır.

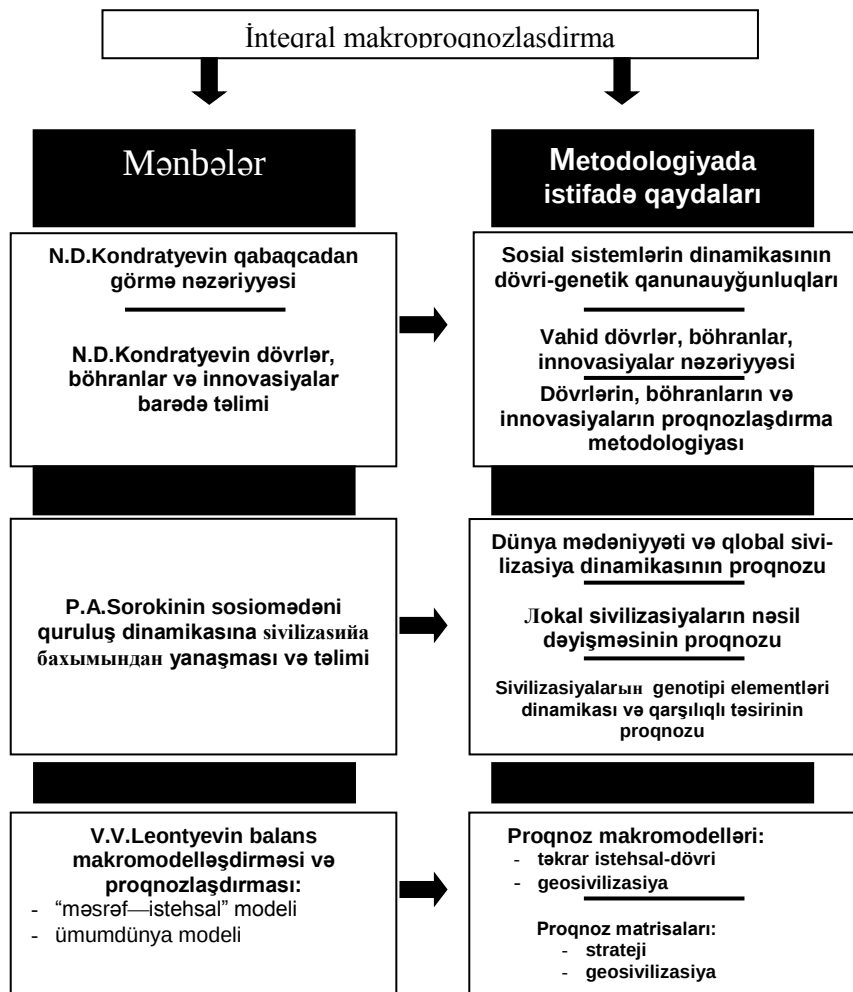
Beləliklə, **sosial-iqtisadi statikanın və dövrü dinamikasının qanunauyğunluqlarının dərkinə və bacarıqlı istifadəsinə istinad edən “gələcəyin qabaqcadan görülməsi nəzəriyyəsi”**, N.D.Kondratyevin əsərlərində özünün kifayət qədər tam əksini tapmışdır. Bu nəzəriyyə, get-gedə daha da tanınır və postsənaye cəmiyyətinin dirçəlişi şəraitinə adekvat olan əsas proqnozlaşdırma metodikasına çevrilir.

N.D.Kondratyevin юнжядян görmə nəzəriyyəsinin əsas müddəaları, inteqral makroproqnozlaşdırma metodologiyasını işləyib-hazır-

⁴ Кондратьев Н.Д. Проблемы экономической динамики. М.: Экономика, 1989.-С.92.

⁵ Кондратьев Н.Д. Проблемы экономической динамики. М.: Экономика, 1989. С.97-98.

lanmış müasir Rusiya elmi məktəbi tərəfindən *гябул едилмиш* və inkişaf etdirilmişdir (şəkil 2.3).

Şəkil 2.3. İntegral makroproqnozlaşdırma metodologiyası

İntegral makroproqnozlaşdırma metodologiyası bütün dünyada tanınmış üç rus aliminin elmi irsinin sintezi və sistemli şəkildə inkişaf etdirilməsi üzərində qurulur:

- Nikolay Kondratyevin qabaqcadan görmə nəzəriyyəsi (bu nəzəriyyənin əhəmiyyəti barədə yuxarıda danışılmışdır) və dövrlər, böhranlar və innovasiyalar təlimi;
- Pitirim Sorokinin sivilizasiya və sosial-mədəni dinamika təlimi – bunlar birtərəfli iqtisadçılıqdan yan keçmək, sivilizasiyanın strukturunun bütün elementlərinin qarşılıqlı dinamik əlaqələrini, onun sosiodeмоqrafik, təbiət-ekoloji, innovasiya-texnoloji, iqtisadi, siyasi-dövlətçilik və sosiomədəni genotipini nəzərə almaq imkanı verir;
- Vasili Leontyevin təhlilində баланс методу və makroproqnozlaşdırma sosial-iqtisadi inkişafın təklif olunan gələcək ssenarilərinin tarazlığına qarşı sərt tələblər irəli sürür.

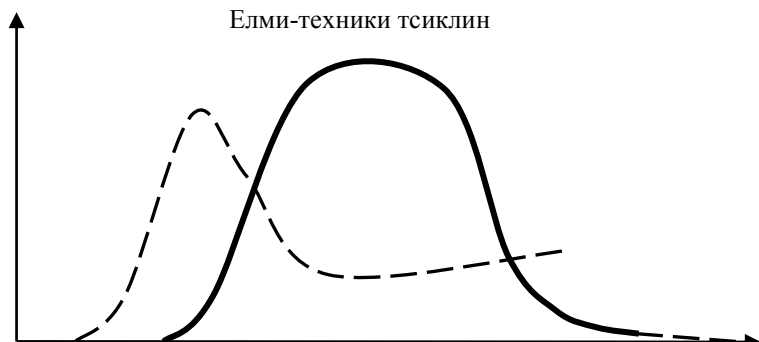
İntegral makroproqnozlaşdırma metodologiyası bir sıra uzunmüddətli proqnozların işlənilib-hazırlanması zamanı müvəffəqiyyətlə istifadə edilmişdir.¹

2.3. Силсилялярин вя бющранларын прогнозлашдырылмасы

Габааы эюрмяк нязяриййясинин вя прогнозлашдырма методолоэийасынын даща мцряккяб вя мясулиййятли елементи, тядгигат обьектляринин, силсилялярин вя онларын фазаларынын явяз олунмасынын, вахташыры ямяля эялян бющранларын силсиля динамикасынын прогнозудур. Силсиляляр мцяййян дюврдя вя жямиййятдя щяр жцр системин щярякятинин цмуми формасыдыр. Щяр силсиля юз инкишафында беш фазаны кечир: йерин алтында яввялки сислсилянин ямяля эялмяси, инновасийа тящяккццц, йа-

¹ Кузык Б.Н., Яковец Ю.В. «Будущее мира и России. Манифест интегрального макропрогнозирования» М., ИНЭС, 2006; Кузык Б.Н., Яковец Ю.В. «Интегральный макропрогноз инновационно-технологической и структурной динамики экономики России на период до 2030. М., ИНЭС, 2006; Кузык Б.Н., Яковец Ю.В. Цивилизации: теория, история, диалог, будущее. Т. 2, М., ИНЭС, 2006.

йылма, сабит инкишаф (йетишкянлик), даща мцтяргги системин йенини сыхышдырыб арадан чыхармасы (бющран фазасы). Бундан сонра йа системин йени кейфиййятли вязиййятя кечиди (онун динамикасында нюбьяти силсила), йахуд да мцяййян мцддятя гядяр кечмиш системдян гойуб зетдикляринин горуйуб сахламагла дабылма мцмкцн ола биляр. Буну орта мцддятли елми – техники силсилялярин мисалында эюстяряк. (шякил 2.4.)

Фазалар: ишляння мянмсымя йайылма йеткинлик кющнцлмя реликтив вязиййят

————— Физики ващидлярля истецсалын
 - - - - - шяжми

Полноразмерная модель развития

Фазалар:

Илляр

I нясил 0' 1' 2' 3' 4'

II няси 0'' 1'' 2'' 3'' 4''

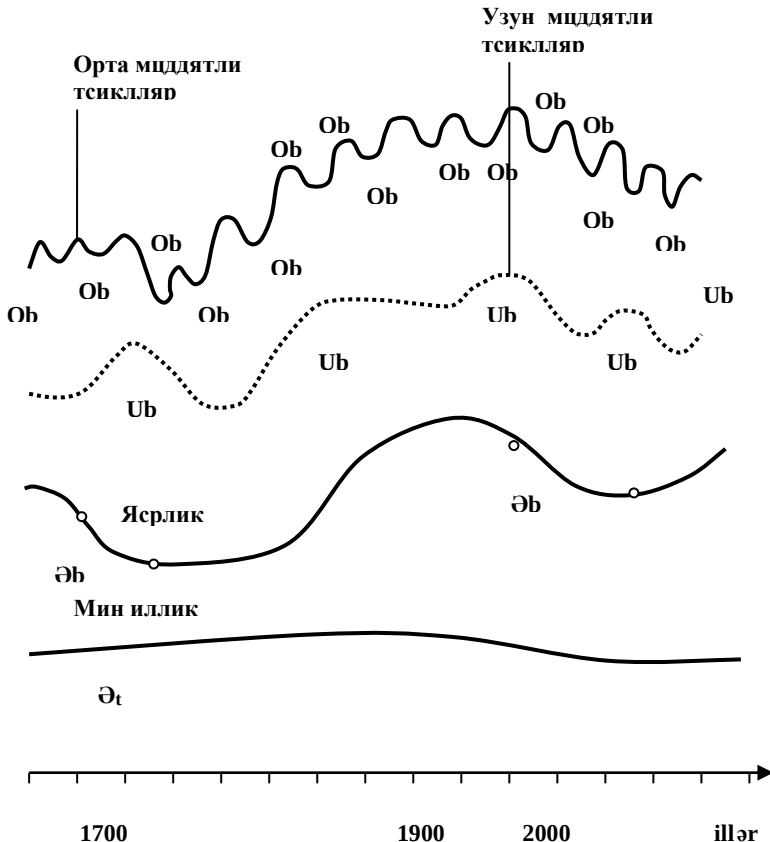
III нясил 0''' 1''' 2'''

→→→

Шякил 2.4. Елми-техники тсикляяр

Сосиал – игтисади системлярин динамикасында силсилаяр мцхтялиф узунлугларда олур. Мювсцми силсила типиндя жари даяишикликлярля (ениб - галхмалар) йанашы, илляр чярчивясиндя гысамцддятли (3 – 4 иллик), орта мцддятли (8 – 12 ил), узунмцддятли (40 – 60 ил), узунмцддятлилярдян йухары (бир нечя ясрлик) вя миниллик силселяяр дя сечилир.

Бцтцн бу силселяяр мцхтялиф сфералардакы силселялярля ейнидир, ижтимаи инкишафын мцряккяб дамар дцйцнтцлярини тяшкил едяжяк бир – бирля гаршылыгы фяалиййятдядир. (шякил 2.5.)

Шякил 2.5. Мцхтялиф мцддятили силсила вя бюшранларын гаршылыгы
фяалийяти

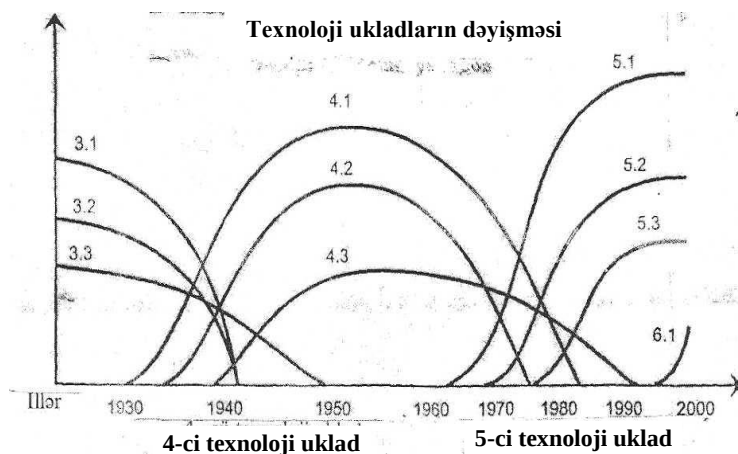
О_б - орта мцддятили силсиладя бюшранлар

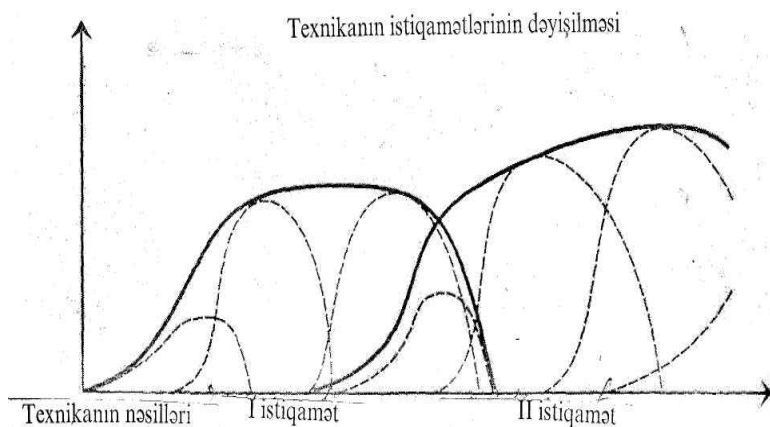
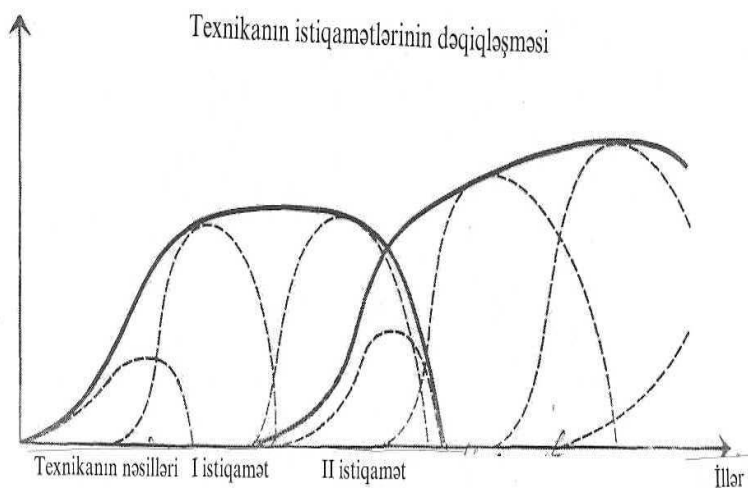
У_б - узунмцддятили (Кондратйев) силсиласиндя бюшранлар

Ә_б - ясрлик силсиладя бюшранлар

М_б - миниллик силсиладя бюшранлар

Милли игтисадиййата вя дцнйа игтисадиййатына мцяййан дюврлярдя (он илдян бир) сарсыдыжы зярбя ендирян игтисади бюшранларда юз яксини тапмыш ортамцддятили силсилаляр кифайят гядяр юйрянилмишдир. Н.Д.Кондратйев “кондратйев силсилаляри” адыны алмыш йарымясрлик конйуктуранын бюйцк силсилалярини (игтисади динамиканын узун дальалары) тядгиг етмишдир. Бу силсилалярин ясасында щяр бирини бир - бирини явяз едян бир нечя техники нясилляри ящатя едян, дюври олагаг явяз олунан елми – техники истигамятляр, цстцнлцкляря малик технолоьи бир нечя ащавыдакы ардыжыл укладлар дурур (щякил 2.6.)

Шякил 2.6. Елми –техники истигамятлярин вя техника нясилляринин даяишилмяси

Н.Д.Кондратйев узунмцддятли вя орта мцддятли силсилаля-рин тясир механизмини ачыгламышдыр. «Игтисади конйуктуранын буюцк силсилаляри игтисади инкишаф динамикасынын ващид просесиндя ашкара чыхарылып, бурада

щям дя йцксялиш, бющран вя депрессийа фазалары иля орта силсилаляри дя ашкара чыхарылыр..... Бюйцк силсилаинин енмя (азалма) дюврцня аид олан орта силсилаляр, депрессийаларын узунлуьу вя дяринлийи, гысалыьы вя зяифлийи иля характериза олунмалыдыр, бюйцк силсилаинин йцксялян дюврцня аид олан орта силсилаляр якс яламатляряля характериза олунмалыдыр»¹. Узунмцддятли силсила фазасыны мцяййан едяряк, бу фазайа дахил олан орта мцддятли силсилалярин вя онлара аид бющранларын характерини кифайят дяряжядя мюцкямлийи (етибарлылыьы) иля габагжадан эюстярмак олар.

Узунмцддятли силсилаляр юз нювбясиндя дцнйа мядяниййа-тинин, технолозийаларын вя истешсалын игтисади цсулларынын явяз едилмяси иля ялагядар даща узунмцддятли (мядяниляшдирилмиш) силсилалярин тяркиб элементидир. Мцасир дюврдя бяля силсилалярин узунлуьу ики – цч йцзиллик тяшкил едир. Онлар жямиййятин щяйатынын бцтцн тяряфлярини ящатя едир, узунмцддятли вя ортамцддятли саялярин характериня тясир эюстярир. Бяля ки, XX ясрин сонларында сянайе мярщялясини явяз едян, сянайе мядяниййятинин даща узунмцддятли силсилаинин бющран фазасынын сон мярщяляси башланмышды. Бу, щям цмуммядяни бющранын узунчакмя характери вя дяринлийи иля щям дя бу дювря аид олан кондратйев вя орта мцддятли силсилалярин бющран фазалары иля щяртлянмишдир. (бах. щякил 2.5.). Бющраны дяринляшдирян ялавя амил, бющран фазасына икинжи супертарихи (миниллик) силсилаинин дахил олмасыдыр². Бу жцр кечид дюврляриндя ортамцддятли вя узунмцддятли силсилалярин бющран фазалары дяринляшир.

Силсилалярин бу цмуми ащянэи (ритми) щяр бир милли игтисадиййатда онун динамикасыны мцяййан едян дахили вя харижи амиллярин тясири алтынды юзцнямяхсус щякилдя цзя чыхыр. 1990 – 1998 – жи иллярин ян дярин бющраны Русийада мядяни характер дашымыш, дабылан игтисадиййатын демилитаризасийасы вя

¹ Кондратьев Н.Д. Большие циклы конъюнктуры и теория предвидения. М. Экономика, 1993. С. 60

² Бах. Кузык Б.Н., Яковец Ю.В., Цивилизация: теория, история, диалог, будущее. М; ИНЭС, 2006.- Т.Ы. гл. 2

неолиберал базар ишлашларын иля ССРИ – нин вя ҚИЙШ – нин дабылмасыны эцжляндирмишдир. Сосиал – игтисади системлярин силсисялик динамикасынын прогнозлашдырылмасынын чятин вя мясулиййятли элементляри, силсисялярин бющран фазаларынын, онларын характери вя нятижяляринин (агибятинин) габагжадан эюрцнмяси, бющранлардан чыхыш йолларынын ахтарылмасыдыр. Бу щалда ашааьыдакы ясас мцддьяалара ясасланмаг лазымдыр.

1.Бющран фазалар ижтимаи системлярин силсисяви динамикасынын гачылмаз тяркиб щиссясидир. Бющранын дяринлийи вя узунлуьу силсисянин ньюцндян вя мцвяггяти щяраитдян (имкандан) асылыдыр. Мясялян, орта мцддятли силсисяви чярчивясиндя ири фаза тягрибян он илдя бир дяфя олур вя бир – ики ил давам едир. Йарымясрлик узунмцддятли кондрат-йев силсисяляри цццн бющран фазасы силсисянин енмя дальасында башланыр вя 3 – 5 ил давам едя биляр. Трансформасийанын даща узун вя дярин бющранлар, ясрлик мядяни силсисялярин явяз едилмясиндя мцшащидя олунур; бу щалда бющран вязиййяти бир неча онилликляр давам едя биляр вя игтисадиийатын вя жямиййятин структурунда радикал дяйишикликлярля мцшащидя олунур. Беля бющран силкялямяляри жямиййятин бцтцн сфеРаларында мцшащидя олунур, онлар нормал, гачылмаз щадисялярдир, прогнозлашдырмада онлары нязяря алмаг лазымдыр.

2.Бющранлар хястя, дааьыдыжы характер дашыйыр, истещсалын вя ясас капитала инвестисийаларын азалмасы иля, истещсал эцжляринин йцклянмямяси, мцяссисялярин чохунун мцфлисляшмяси, ящалинин хейли тябягяляринин реал эялирлярин азалмасы, сосиал – сийаси сарсынтыларля мцшащидя олунур. Ижтимаи систем давамсыз олур, истещсалын ефективлийи дцщщр, дяйишикликлярдя щяржмяржлик эцжлянир. Анжаг бурада кющнялмиш позитив тяряфини дя эюрмяк лазымдыр, йяни системин кющнялмиш, анжаг цстцнлцкляря малик элементляр, бющран дюврцндя дааьылыр, сящнядян дцщщр вя йа радикал щякилдя трансформасийа (дяйишилир) олунур.

3.Мювжуд, лакин системин кющнялмиш элементлярин мцгавимятиня эюря инкишаф таппамыш перспектив элементляриня, йениляря эениш имканлар ачмагла, бющранлар щям дя йарадыжы функцийаны да йериня йетирирляр. Бющранлар юз

– юзцнц йашамыш, кюцнцялари эютцрцб апаран, тямизляйижи гасырьадыр, силсиянин нювбяти фазаларында инновасийа дальаларыны эенишляндирмяк цццн тьякандыр.

4.Бющранлар **жямиййятин эенетик** инкишафында мцщм функцийаны йериня йетирирляр. Онлар системин инкишафынын тамамиля дйишилмяз вя харижи шыраитя уйьунлашмаба имкан верян, онун шййати давамлылыыны сахламаг (айдындыр ки, язяр бющрандан чыхмаьын йолу сечилиб реаллашдырылырса) вя сосиал – эенетик системин ирси нўвясини, эенетипи горуйур вя сонракы нсяля ютцрцр. Ейни заманда ону кюцнцямииш элементлярдян тямизлямяк вя йенилярля зянэинляшдирмякля.

5.**Бющран, системин арасыкясилмяз, даими вязиййяти дейилдир.** О, сосиал системи йениляшдирмяк вя силсия динамикасынын йени гурума кечмяси, йени кейфиййятдя жанланма вя йцксялмя, ян пис щалда ися юлцмля нятижяляняряк тарихи сящнядян этмяси вя даща мцтярягги системля явяз олунмасы иля баша чатыр. Бющран системин алтсистемин мцтярягги шырякятинин хястя фазасы, тарихин йени чаьырышларына жавабдыр.

6.Бющранлар адятян силсиянин мцддятинин аз щиссясини ящатя едир вя ащаьыдакы мярщяляляри юзцндя бирляшдирир:

Эизли мярщяля. Системин инерсийа иля инкишафын давам етмясиня бахмайараг бу щялялик эизли галмыш бющранын илкин шяртляринин вя елеменетляринин топланмасы дьврцдцр вя бурада тез – тез капиталын артымы мцщащидя олунур.

Учулма мярщяляси. Бурада бцтцн ясликляр системи ашкара чыхарылыр, истецсалын, инвестисийаларын, ящалинин эялирляринин кяскин азалмасы, ишсизлийин артмасы, мцфлисляшмя дальасы, истецсал эцжляринин там йцклянмямяси, мящсулун алыжыны тапмамыш щиссясинин мящв едилмяси мцщащидя олунур. Бу жцр учулма АБШ – да 1929 – 1933 – жц иллярдя, Русийада ися 1991 – 1992 – жи иллярдя мцщащидя олунмушдур.

Сонра **депрессийа мярщяляси** башланьр. Бу мярщяля еля анда башланьр ки, бурада дцщмя демья олар ки, гуртарьр, артым щяля башланмыр, жанланмауа кечидин илкин шяртляри топланьр, дьврцн сонунда ясас капиталын инновасийа йениляшдирилмяси, тьялябин артмасы, мал артыыны юзцня чьякмякля сечилян ащаьы таразлыг ямяля эялир.

Бющранын уекун мярщяляси, ондан чыхыш йолу иля сечилиян инвестисийа буму (yükselişi) вя инновасийа дальбалары, ясас капиталын тязялянемся, дахили тялябин артмасы, ишсизлийин азалмасы ясасында **игтисадиййатын жанланмасыдыр**. Русийа игтисадиййатында жанланма мярщяляси 1999 – жу илдян башланмышдыр. Тязялянмиш тяркибдя ясас фондЛарда, ишчилярля, истецсал олунан маллар вя хидмятляр, даща сямряли структурларла бющран вязиййатиня гядярки инкишаф сывиййясиня чатана гядяр жанланма дюврц давам едяжакдир. Бющранын гуртармасы вя жанланма иля ялагядар игтисади силсисянин галхмасы вя йухары таразлыг (йетишкянлик) фазасы, ардынжа ися нювбяти бющран ямяля эялир.

7.Бющранын дяринлийи вя узунлуьу, силсисянин характериндян вя мцхтялиф мцддятли силсисялярин вя мцхтялиф сфераларын гаршылыглы фяалиййатиндян асылыдыр. Орта мцддятли системин бющран фазасы цццн бющран фазасынын узунлуь мцддяти бир – ики ил характерикдир. Бундан сонра гысамцддятли депресийа дюврц, сонра ися жанланма олур. Бунунла беля, истецсалын азалмасынын дяринлийи (адятян ЦДМ – ин азалмасы иля юлчцлцр) 5 – 10 % вя ондан да аз олур. Лакин орта мцддятли силсисянин бющраны узунмцддятли силсисянин бющран фазасы иля цст – цстя дцшмясиня бахмайараг о 3 – 4 иля гядяр узана биляр вя истецсалын 15 – 20 % вя даща чох азалмасына сябь олур. Мясялян, 1929 – 1933 – жц иллярин дцнйа игтисади бющраны дюврцндя беля олмушду. 70 – жи иллярин орталарында кондратйев силсисясинин дюрдцнжц бющран фазасында дцшмя (енмя) сцрятляри хейли аз олмушдур.

8.**Сосиал системлярин динамикасында бющранларын мцрякьб структуру вардыр**. Бу, щяр шейдян яввял инвестисийа бющранындан, базарын малларля вя хидмятлярля (сатыш бющраны) щяддиндян артыг долдурулмасындан, кредит бющранындан (гайтармада чятинликляр щягаитиндя кредитляря тялябин артмасы) мцфлислашмя дальбаларындан, истецсал эцжляринин йцклянмясиндян, истецсалын азалмасы вя ишсизлийин артмасы вя малларын мцяййан щиссясинин мящв едилмяси иля башланан игтисади бющрандыр. Ишсизлийин артмасы вя щцяят сывиййясинин епмяси сосиал сарсынтыйа, щярдян бир сосиал бющрана эятириб чыхарыр. Ву да щярдян сийаси щакимиййатин дйишмясиня (нежя

ки, бу 30- жу иллярин игтисади бющранындан сонра Алманийада олду вя фашистляри щакимийятя эятирди) апарыр.

9.Бющрандан чыхма, депресийа фазасында вя жанланманын башланьыжындан башланьыр. О, мал артыьынын йаваш – йаваш йох етмясиндян, истещсалын инновасийа – инвестисийа йениляшмясинин башланмасындан ибарятдир, щансы ки, иш гцввясиня вя истещлак малларына, онун далынжа да истещсал васитяляриня ялавя тялябата эятириб чыхарыр. Инвестисийа буму (yüksəlişi) эенишлянир, йыьылан сярбьаст пуллар истещсала жан атырлар. Буна Кейнс консепсийасыны реаллашдыран дювлятин антибющран сийасяти кюмяк едир: дювлят сифаришляринин артмасы, ижтимаи ишлярин тяшкили, щярби игтисадиййатын артмасы. Игтисадиййат бцтцвлцкдя жанланма фазасына эирир, сонра да йцксялишя эедир.

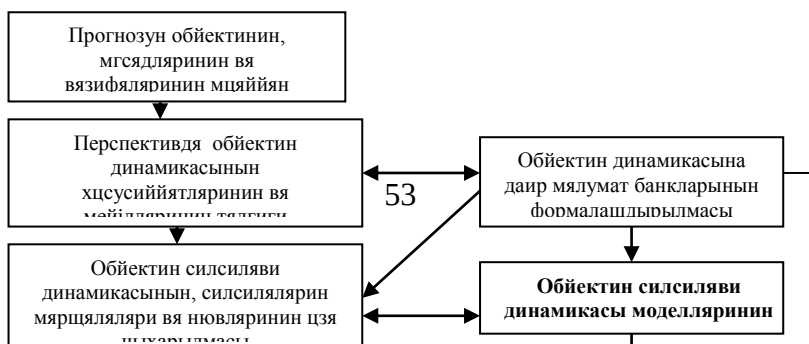
10. Мцхтялиф мцдятли вя мцхтялиф сфераларда бющранларын гаршылыглы фьалииййятипi цч формада щяйята кечирмяк олар. Бу щяр шейдян явьял резонанс гаршылыглы фьалииййятдир: узунлуьуна юоря мцхтялиф вя мцхтялиф сфераларда силсилялярин бющран фазалары вахт етибариля цст – цстя дцщмякля бир – бирини эцжляндирир. Бу тясирия Н.Д.Кондратйев фикир вермиш вя гейд етмишдир ки, конйуктурун бюйцк силсилясинин енмя дальаларында ортамцдятли силсиляляр даща дярин вя узундур.

Силсилялярин вя бющранларын фьалииййатинин башга нятижяси онларын демпфирлянмясидир (зьяифляндирилмяси), йумшалдылмасыдыр. Мясялян, яэяр ортамцдятли силсилянин бющраны узунмцдятли кондратйев силсилясинин йцксялян дальасына эялиб чыхырса, игтисадиййатын инкишафынын цмуми тренди онун йцксялян дальасындадыр, сосиал – сийаси вязиййят сабитдир. Бу щалда бющранын тязашцрц жцзи щякилдя агг кечир, игтисадиййатын артым сцрятляринин азалмасы, ишсизлийин жцзи артмасы иля мящдудлаша бияр.

Бющранларын гаршылыглы фьалииййатинин цчцнжц формасы **деформасийа силсилясидир**, бу да харижи тясирлярин алтында онун нормал щярькятини сахлайыр, гарышыг сащялярдя жидди сарсintылар баш верир. Н.Д.Кондратйев гейд едир ки, Биринжи Дцнйа мцщарибьаси нювьяти игтисади бющранын башланьыжында жьбщя бойу эенишлянди, нювьяти игтисади

бющранын башланьыжында ися ону сахлады. Ейни фикри Икинжи Дцнйа мцщарибяси шаггында да демьяк олар – о 1939-жу илдя игтисади бющран башланмаздан явьял эенишлянмишди.

11. Авангард юлкялярдя силсилялярин бющран фазалары синхронлашдырылмышдыр. Бунунла бея бу синхронлашдырма щямин юлкялярдя башланан бющранлара дцнйэви характер верир. Бу жцр синхронлашма глобаллашма щяраитиндя дцнйа игтисади ахынларыны эцжляндирир. Лакин мцхтялиф юлкялярдя силсилялярин вя бющранларын динамикасы бу вя йа диэяр мцщцм сябяблярдян асылы олагаг цмумдцнйавидян кяскин фяргли эюрцнцр. Бея ки, Русийанын вя диэяр ССРИ-йя дахил олмуш юлкялярин игтисадиийаты XX ясерин 90- жы илляриндя вя XX ясерин явьялляриндя авангард юлкялярдя силсилялярин динамикасына нисбятдя фазайа якс олунмушдур. Инкишаф етмиш юлкялярдя бцтцувлцкдя 90-жы иллярдя ЦДМ-ин орта илик артым сцрятляри 2,6% олдуьу щалда, кечмиш ССРИ-дя 6,0%, о жцмлядян Русийада 6,5% азалмышдыр. 2001 – 2002 – жи иллярдя дцнйа игтисадиийаты силсиляви бющран щяраитиндя олдуьу щалда Русийада вя диэяр ССРИ – йя дахил олмуш юлкялярдя йцксяк сцрятляря артмышдыр.

Шякил 2.7. Бюшранларын прогнозлашдырылмасынын блок - схеми

ХЫХ ясрин орталарындан Русийада сянайе ингилабы йайыл-масы иля ялагядар силсила динамикасынын ритмляри юлкямиздя даща айдын юзцнц бцрузя верди. Силсила ритмляринин деформасийасы сийаси силкялянмяйя шяраит йаратды. 1905 – жи ил вә 1907 – жи ил ингилаблары, узун сцрмцш вятяндаш

мццарибяси, коллективляшмя вя репрессийалар, Бюйцк Вятян мццарибяси, Хрушовун вя Косигинин мццарибядян сонракы ислащатлары, ССРИ – нин дабылмасы вя неолиберал гайдар ислащатлары.

Бунунла бея статистик тядгигатлар совет игтисадиййатында да силсилаярин вя бющранларын ритмини цзя чыхармышлар. Бу ритмлик ондан ибарятдир ки, игтисади бющранлар перспективдя işlənib-hazırlanan ортамцддятли вя узунмцддятли прогнозларда нязря алинмалдыр.

Русийанын дцнйа игтисадиййатына гошулмасы, хцсусия Ру-сийанын БЯТ (Бейнялхалг Ямяк Тяшкилаты) иля бирляшмясиндя сонра силсилави дйишикликлярин, цмумдцнйа дйишикликляри иля синхронлашдырылмасыны гачылмаз едир. Инновасийанын йарыб – кечмя стратеийасыны мцяййан етмямиш бу бющранлар хцсусия хястя олажагдыр.

Бющранларын гачылмазлыынын гябул едилмяси вя онларын характеринин, тябиятинин баша дцшмяси, бющранларын арасы кясилмядян прогнозлашдырылмасыны мцмкцн вя зярури едир. Şякил 2.7-дя блок – схем эюстярир ки, бу просес бир неча мярщяляни бирлящдирир.

Щаким тябягяляр вя статситика тяшкилатлары совет игтиса-диййатынын мисли эюрцнмямиш наилиййятлярини вя бющранларын олмасыны тянтяня иля гейд етсяляр дя статистик тядгигат бу дюврлярдя Русийада игтисади бющранларын ритмиклийини, дяринлийини дягиг эюстярирляр. Сядвял 2.1-дя XX ясрдя Русийада игтисади бющранларын ясас параметрляри верил-мишдир.

Биринжи Дцнйа вя Вятяндаш мццарибяси (1916 – 1921 – жи илляр) дюврцндя бющран ян ири дяринлийя чатмышдыр. Онун нятижяляри ясасян йени игтисади сийасят илляриндя арадан галдырылмышды. Анжаг 30 – жу иллярин яввялляриндя коллективлящдирмянин нятижясиндя йени истецсалын енмяси вя кянд тясяррцфатында, йцнццл вя йейинти сянайесиндя жидди шы-килдя азалмасы мцщащидя олунду, бу да карточка системиня га-йытмабы тяляб етди.

Сон дяряжя гыса мцддятлярдя игтисадиййатын бярпасы вя дюрдцнжц технолоъи укладын сцрятля мянимсянилмяси 40 – жы иллярин сонун, 60 – жы иллярин яввялиня тясадцф етмишдир.

ССРИ – дя 50 – жи иллярдя ЦДМ – ин артым сцрати мцасир гиймятлярля 7,8%, Русийада ися 7,7% тяшкил етмишдир ки, дцнйада вя инкишаф етмиш юлкялярдя ЦДМ – ун артым сцратиндя 1,5 – 2 дяфя чохдур. Анжаг сонралар игтисади артым сцратляри ашабы дцшмяйя башлады. 60 – жы иллярин орталарында артым кяскин азалды.

Жядвял 2.1.

XX ясрдя Русийада игтисади бющранларын параметрляри (% - ля)¹

Бющранларын дюрляри, илляр	Милли мящсу	Сянайе	Кянд тясяррцфаты	Ясас капитала инвестицийалар	Йцк дашымалары
1905 1906	- 10	-5...-10	-15...-20	-20...-30	-5...-10
1916 1917	...-15	-25...-30	-10...-15	-75...-85	-20...-25
1918 1921	-20...-	-70...-75	-30...-35	-10...-20	-75...-80
1932 1933	25	10...+5	-30...-35	-40...-50	0...-5
1940 1946	-45...-	-30...-35	-50...-55	-10...-20	-354...-40
1990 1991	50	-5...-10	-5...-10	-65...-75	-10...-15
1992 1997	-5...-	-50...-55	-30...-35	-12	-40...-50
1998	10	-5	-13		-3
	-30...-				
	35				
	-10...-				
	15				
	-40...-				
	45				
	-5				

План вя базар тясяррцфаты принциплярини бирляшдирмяйя истигамятляниши Косыгин реформалары дюрцндя артым сцратляри йенидян артды. Анжаг мцщафизякар партия рящбярлийи тяряфиндя бу ислащат боьулмуш, щабеля яфган авантюрасынын нятижяляри özünü göstərmişdir. Горбачовун тящяббцскары олдуьу йенидянгурма да кюклц нятижяляр веря билмяди. Буна нефт мящсулларынын гиймятляринин вя ихраждан эялирлярин азалмасы да ялавя олунду. 80 – жи иллярин сонларында биринжи дефолт елан олунду, 1990 – жы илдя ися

¹ Кузык Б.Н., Яковец Ю. Россия – 2050: Стратегия инновационного прорыва. 2 – е изд. М; Экономика, 2005.- С. 70

истецсалын азалмасы (ЦДМ – ин 4% - я епмеси) башланды. ГИЙ
вя ССРИ – нин дабылмасы иля йанашы 90 – жы иллярды
неолиберал базар ислашатлары башланды, сабит тясяррцфат ялагя-
ляринин гырылмасы сцлщ шыраитиндя мядяни бющрана эятириб
чыхарды, шансы ки, о жямиййятин щяйатынын бцтцн тяряфлярини
ящатя етди. 1991 – 1992 – жи иллярин бющран учгунлары 1997 –
жи илдян арадан галдырылмааа башланды вя 1998 – жи ил
дефолтдан сонра да давам етмиш бющранын йени мярщялядя
ЦДМ – ин щяжми демяк олар ки, ики дяфя, инвестисийаларын
щяжми – 5 дяфя (о жцмлядян маллар истецсалына 7 дяфя), кянд
тясяррцфат истецсалы ики дяфядян артыг, сянайя демяк олар ики
дяфя азалды. Ящалинин реал имканы олан эялирляринин азалмасы
2,5 дяфяйя чатды, ящалинин бцтцн яманятляри 1992 – жи илдя
практики лявв едилмиш вя 1998 – жи илдя 4 дяфя азалмышды.
Юлкя беля дярин бющраны Вятяндаш мщцарибясиндян сонра
эюрмямишди. Амма бу дюврдя харижи дабыдыжы амилляр вар
иди, бурада сящвян сечилмиш дяйишидирмя стратегийасынын
нятижясиндя баш верян ялчатмаз бющран али щюкумятин
дабылмасына вя Русийанын юзцнцн дя парчаланмасына жидди
тящцлкяни эцндялийя эятирди.

1999 – жу илдян игтисадиййатын жанланмасы мейли
мщшащидя олунур. 2000 – жи илдя рекорд артым сщрятляри – ЦДМ
артымы 10%, инвестисийаларын артымы – 17,4% мщшащидя
олунмушдур. Чиндян, Вьетнамдан вя бязи МДБ юлкяляриндя
эери галса да, юлкя орта дцнйя сывиййясиндян йцксяк сщрятля
инкишаф едир. Лакин ачыг эюрмяк лазымдыр ки, жанланма
игтисадиййатын дяйишикликляринин классик инновасийа йолу
илия йох, харижи амиллярин щесабына – нефтин, нефт
амилляринин, тябии газын гиймятляринин чох сщрятля артымы вя
минерал мящсулларынын ихражынын эенишляндирилмяси
щесабына олмушдур. Чохлу цстялик рента эялирляринин йалныз
аз щиссяси истецсалын дирчялдилмясиня сярф олунур, ясасян ися
Мяркязи Банкын валйута ещтийатларында, щюкумятин
Сабитляшидирмя фондунда вя хариждя олигархларын валйута
щесабларында йыбылыр. Ясас фондлар кющнцямяни давам
етдирир, емаледижи сянайе мящсуллары, кянд тясяррцфаты вя
хидмят саяцляри рягабят габилиийятини итирир, дахили вя
харижи базарлардан сыхышдырылыр.

Нювбяти дцнйа бющраны башладыгда вя харижи базарларын конйуктуру писляшдикжя, мцтляг Русийа игтисадиййатына тясир едяжяк, ону 90 – жы иллярдя эюрцнмцш дяринлийа малик олмайан нювбяти бющран эюзляйир.

Беляликля, технолоьи, игтисади вя еколоьи бющранлар Русийа игтисадиййатында бющранлар лабцд реаллыгдыр вя алимляр, дювлят гуллугчулары, менежерляр бющранлары прогнозлашдырмаьы, онларын дцзэцн диагностикасыны юйрянмяли вя ондан чыхмаьын сабит йолларыны тапмалыдырлар.

2.4. Прогноз эюстярижиляр, баланслар вя ссенариляр

Прогнозларын эюстярижиляри. Прогнозларын эюстярижиляри топлусунун гябулу прогноз дюврцндя обьектин динамикасыны характеризя едян параметрляря даир кифайят гядяр там мялумат ялдя етмяйя йюнялмишдир. Эюстярижилярин топлусуну мцяййан едяркян ашаьыдакы мейарлара истинад етмяк лазымдыр.

Биринжиси, бу топлу кифайят гядяр там олмалыдыр, перспективдя обьектин (о, структур етибария мцряккяб вя чоьулчцлцдцр) динамикасыны характеризя етмяк цццн, бу динамиканы мцяййан едян амилляри дя нязря алмаг лазымдыр.

Икинжиси, щесабламалары чятинляшдирмямяк вя деталлары ахтармаьа вахт итирмямяк цццн эюстярижилярин мигдары мяшдуд олмалыдыр, сон эюстярижиляря, цмумияшдирижи параметрляря цстцнлцк верилмялидир.

Эяляжяк юлцц ващидляринин гейри – мцяййанлик дяржясинин йцксяк олмасыны нязря алараг эюстярижиляри щяддиндя артыг дягигликля мцяййан етмяйя чалышмаг лазым дейилдир.

Цццнжцси, перспективя гысамцдцятлидян узунмцдцятлийа вя даща узунмцдцятли прогнозларына гядяр узаглашдыгжа, цмумляшдирижи эюстярижилярин мигдары азалыр, стратегийаларын ишляниб щазырланмасында алтернатив вариантларын вя ссенарилярин оптимал сечими имканлары артыр. Силсиянин бир фазасындан дязяриня кечяркян силсиялярин вя трайекторийа

дәйишикликляринин явзетмялярини там нязря алмаг тәләб олунур.

Дюрднжцсц, истифадя олунан шям статистик, шям дя прогноз эюстярижиляринин максимум мцмкцн олан etibarlıǵı вя добрулуьуну тямин етмяк лазымдыр. Бунун цццн эксперт гиймятляри иля ифадя олунан щесаблинан эюстярижиляри тятбиг олунан статистик эюстярижилярля уйьунлашдырмаг лазымдыр. Шямчинин дя, щесабламалар йолу иля, йахуд да макромоделлярдян истифадя етмяк ясасында ялдя едилмиш биринжи эюстярижилярля йанашы, икинжилярдян вя цццнжцлярдян дя истифадя етмяк ла-зымдыр.

Прогнозун бу вя йа дизяр бюлмьасиндя истифадя олунан хцсуси эюстярижилярля йанашы, прогнозун бир сыра бюлмьалари цццн бирбаша эюстярижиляри дя айырмаг лазымдыр. Бу щяр шейдян явьял ЦДМ щяжминин орта иллик хцсуси чяки эюстярижилярини, ящалинин щяр няфяриня ЦДМ – ин, щяжми ямяк мящсулдарлыьынын сьавиййясини щесабламаг цццн ящалинин вя мяшьул оланларын сайыдыр.

Ресурсларын прогноз баланслары. Ясас макроигтисади эюстярижилярин прогноз динамикасы игтисадиийятда истифадя олунан ямяк, тьабии, материал, елми – техники, малиййя ресурсларынын щяжми вя кейфиййяти иля тямин едилер. Онлар ващид мяжму систем кими игтисадиийьатын инкишафы вя рягабятя давамлылыьыны, инсанларын щяйьатынын кейфиййятини тямин едиляр. Буна эюря дя прогнозлары ишляйиб щазырлайан заман узунмцддятли вя даща узунмцддятли прогнозлар цццн ириляшдирилмиш ортамцддятли вя хцсусиля гьсамцддятли прогнозлар цццн ися деталлашдырылмыш (тяфяррцаты иля верилмиш) баланслары тьартиб етмяк лазымдыр.

Ямяк ещтийятлары баланслары бу вя йа дизяр прогноз дюврц цццн юлкьанин, реэионун ящалисинин сайы, ящалинин цмуми сайында ямяк габилйийятли йашында ящалинин хцсуси чякисиня, ямяк габилйийятли ящалинин сайында мяшьул оланларын вя йа мяшьул олмайанларын хцсуси чякисиня (ишсизлик сьавиййяси) даир мялуматлары якс етдирер.

Мяшьул олан ящалинин саяьлар, тьакрар истещсал секторлары вя юлкьанин реэионлары (мцражияти дя нязря алмагла), щабеля тьащсил сьавиййяси вя ясас ихтисаслар цзря, йьини

али вя орта ихтисас тящсилли мцтяхяссислярин вя ихтисаслы фящлялярин щазырланмасы баланслары иля ялагяляндирилмищ, даща деталлащдырылмыш баланслар да тяртиб олуна биляр. Игтисадчыларын, щцгугщцнасларын, менежерлярин сайынын сщрятля артмасы, ихтисаслы фящля кадрларын щазырланмасынын хейли азалмасы вя бунун нятижяси кими инновасийа просесляринин чятинлящмяси иля ялагядар мейдана эялян диспропорсийаларла ялагядар сонунжу даща важибдир.

Ясас фондлар баланслары йалныз онларын дяйярини вя истещсал секторлары, сащяляр вя резеионлар цзря бюлщщдщрцлмясини йох, ейни заманда кющнлямя дяряжясини, тязялянямя сывиййясини, щямчинин дя (мцасир статистикада бу мялуматларин якс олунмамасына бахмайараг) онларын технолоъи сывиййяси, технолоъи укладлар вя техники нясилляр цзря бюлцнмясини ящатя етмялидир. Бу фондларын кюмяйи иля истещсал олунан малларын вя хидмятлярин рягабятядавамлылыгы сонунжудан асылыдыр. Бу мялуматлары йалныз хцсуси тяфтищляр (мцайиняляр) вя йа эксперт гиймятляндирмялярин кюмяйи иля ялдя етмяк олар.

Материал баланслар юлкя игтисадиййатынын мцхтялиф материал нювляри, щям тябии (торпаг, минерал, мешя, су), щям дя емалдан кечмищ (электрик вя истилик енеръи, прокаты вя борулары дахил етмякля металлар, мешя материаллары, кимйа мящсуллары, тикинти материаллары вя с.) иля тямин олунмасыны характеризя едир. Конкрет материал баланслары нювляри миллион олмаса да, он минлярля сайылдыьындан, беля баланслары мал груплары вя маллар – мцвяккилляр цзря тяртиб етмяк лазымдыр. Прогноз щесабламалар цццн енеръи балансы истещсалы, истещлакы, ихражы вя идхалы нязяря алынмагла илкин енеръи ресурсларынын мцхтялиф нювляринин щяжми вя нисбятляри хцсуси ящямиййят кясб едир.

Прогнозларын ссенарияри. Хцсусиля узунмцддятли перспективя даир прогнозлар адятян эяляжяк инкищафын мцмкцн вариантларыны якс етдирян баланслащдырылмыш бир нечя ссенаридя ищляниб щазырланыр. Ссенарияр мювжуд ресурслара вя имканлара яасланараг инкищаф имканларындан истифадя етмядя амиллярин мцхтялиф ялагяляриндя реал олмалыдыр, адятян цч ссенаридян истифадя олунур.

Инерсийалы (база) ссенари аз вя йа чохмцддяти прогноз дюрцндя тяжккцл тапмыш мейллярин екстрополйасийасына яасланыр. Илкин дюрцн узунлуьунун прогноз дюрцндян чох олмасы нязрдя тутулур. Лакин бу шалда силсийлярин фазаларынын вя онларын юзляринин тез – тез дыйишмяси адятян нязря алынмыр, беля ки, бу системлярин щяркят трайекторийасыны гыра биляр.

Икинжи вариант **оптимист** (инновасийа - сейрлямя) ссенарисидир ки, ресурсларын вязиййати вя истифада едилмясинин даща ялверишли ялагяландирилмясиндян баш верир. О, базис инновасийалары мянимсямяк ясасында системин динамикасынын реал имканларыны эюстярмякля сярярбяр ролуну ойнайыр. Инновасийа стратегийасынын реаллашдырылмасыны нязрдя тутан РЕА Ётисадийят Институтунун прогнозлары вя стратеги инновасийа сычрайышыны щяйата кечирян, 2050 – жи иля гядяр Русийанын инновасийа инкишафы прогнозу бу принципдя гурулмушду.

Щадисялярин эяляжяк инкишафынын пессимист варианты (писсарт мювгеляриндя бязян о инерсийа иля цст – цстя дцщя биляр) эяляжяк инкишаф амилляри вя мейлляринин мянфи ялагяланмясиндян асылыдыр.

Баша дцщмяк лазымдыр ки, эяляжяк динамиканын реал трайекторйасы сечилмиш ссенария дахил оланларла ейни олмасы мцтляг дейилдир, о, оптимист вя пессимист ссенарияри арасындан да кечя биляр, бязян хцсуси ялверишли амилляр вя йа эюзлянилмяз фялакят, щярби тоггушмалар вя с. шалларда сярщядлярдян кянара чыха биляр.

Прогнозларын ссенарияринин мцяййян едилмяси, щесабланмасы вя гиймятляндирилмяси прогнозларын, хцсуслия узунмцддяти вя ортамцддяти прогнозларын эерчяклийинин вя етибарлылыьынын мцщцм щяртидир. Бурада гызьын фантазийалара уймаг вя йа тутгун эяляжякдян хябяр вермяк олмаз, реал мювжуд амилляр, мейлляр вя прогноз дюрцндя онларын дыйишилмяси имканларына яасланмаг лазымдыр.

Прогнозлашдырма вя стратеги планлашдырма йцксяк дяржядя мцряккяб фяалийятдир. Ону стратеги тяфяккця, инзибати узагэюрянлийя малик пешякарлар щяйата кечирмялидирлэг. Яфсус ки, шал – щазырда Русийа тящсил

системиндя беля мцтяхяссисляр щазырланмыр. Пешя сярштясиз-лийи ири сящвляря эятириб чыхарыр. Русийа Федерасийасы Президентинин йанында Дювлят Гуллуу Академийасында вя реэионал дювлят гуллуу академийаларында, Халг Тясяррцфаты Академийасында вя юлкянин апарыжы али мяктябляриндя прогнозлашдырма вя стратеи планлашдырма сашясиндя мцтяхяссисляри щазырламаг вя йенидян щазырламаг цццн зярури тядбирляр щяйата кечирмяк, дювлят гуллугчуларынын, топ мене-жерлярин вя мцтяхяссислярин ихтисасларыны артырмаы вя йенидян щазырланмасыны тяшкил етмяк, бу истигамятдя хариждя тяжрцбяни тяшкил етмяк лазымдыр. Бу ихтисас цзя дярслик вя дярс вясайтлярини, елми вя садя (популяр) ядэбиййатлары няшр етдирмяк, интернет порталыны йаратмаг, бу ися вятяндаш жямиййятини актив жялб етмяк цццн силсиля телевизийа ве-рилишляринин тяшкили тяялб олунур.

2.5. Узунмцддятли прогнозлашдырманын глобал кясийи

XX ясрин сон цчдя бири вя ХХЫ ясрин яввялляри дцнйа иг-тисадиййаты сывиййясиндя интеграсийа просесляринин эцжлянмяси вя мцряккябляшмяси иля характеризя олунур. Эенишлянян игтисадиййатын глобаллашмасы тйинатына эюря, бцтцн дцнйада игтисади аэентлярин гаршылыгы асылылыынын о дяржяйя гядяр эцжлянмясини эюстярир ки, онлардан биринин щярякяти, бцтцн галанларын марагларына тохунур, бязи сфералар-дакы щадисляр диэяр сашялярдя баш верян просесляря тясир эюстярир. Глобаллашма, дцнйанын мцхтялиф юлкяляриндя тясяррцфатчылыг системининдя мейлляриня вя характериня хейли тясир эюстярир, демяли, бунлар прогнозларда вя план лайищяляндирмяляриндя нязря алынмалыдыр.

Глобаллашма просесляри Йер крясиндя тябии ресурсларын мящдудлуу проблемляринин кяскинляшмяси иля сых ялагядардыр, бурада игтисади просеслярин тянзимлянмясинин бир – бириня зидд ики йанашмасы цзя чыхыр. Бунлардан бири базар рягабяти мцбаризяси мцнасибятляринин милли игтисадиййатдан кянарда, эениш дцнйа тясяррцфат ялагяляриня яасланыр ки,

мцасир дюврдя тез вя йа эеж дцнйа лидерляринин дцнйа-эюрцшляриня цугун олага, бцтцн шаким просеслярин идаряеdilмйаи жящдляри щесабына даща эцжлц глобал базар ойунчуларын шакимиййатини хейли арыртажагдыр.

Икинжи йанашмада йцксйа инкишаф етмиш юлкялярдя истешлакын габаыны алмаыа йюнялдилмиш бейнялхалг мцгавилялярин кюмйи иля, шабеля игтисадиййатын вя мяишятин ресурс тутумлюууну кяскин азалтмаыа тямин едя билян елми – технолоыи амилляря цмид етмякля (яасланмагла) ресурслар уьрунда эцжлц рягабяти вя базар амансызлыыны йумшалтмаыа жящд эюстярилир.

Игтисади вя сосиал инкишафын мцмкцн ссенариялярин мцнтязям глобал – дцнйави узунмцддятли гиймятляндирилмйаинин зярурилиийи щаггында нятижяляр, санбаллы яцямиййат ялдя етмйя имкан вермялидир. Бу да бцтцн бяшяриййятин тябии ресурслардан истифадыаинин вя еколоыи та-разлыг императивинин мцмкцн сярщяд ориентлярини дягиг эюс-тярмәlidir. Бу ишлямяляр милли тясяррцфатлар чярчивясиндя стратеи индикатив планлашдырманын вя програмлярын формалашдырылмасынын щамынын баяйяниб тятбиг етдийи бейнялхалг стандартлар, шабеля бейнялхалг сывиййяли программ вя планлар цццн аналоыи гайдалар ялдя едилмялидир.

Сон вахтларда жямиййатдя бир гядяр узаг мцддятли кифайят гядяр нцфузлу прогнозлашдырма мяркязляринин йериня йетирдикляри прогнозларын ишляниб щазырланмасы, эениш резонанс алмышдыр. Бу, АБШ-ын Милли Кящфиййат Щурасынын «Дцнйанын эяляжяк контурлары» адлы мярузяси, Эолдман Сажщ компанийасынын йериня йетирдийи гаршыдакы 50 иллийа прогноз, нежя дейярляр, информасийа ингилабынын («Информасийа ингилабынын глобал курсу: цмуми мясяляляр вя реэионал фяргляр») эедишиня щяср олунмуш РАНД корпорасийасы експертляринин прогноз ишлямяляриндяи ибарятдир.

Онларда бир сыра кейфиййатжя йени щадисяляр сечилир вя бахылыр, щансы ки, эюзлянилдийи кими дцнйа мейлляриня жидди тясир эюстяряжякдир.

Яввяла юлкяляр вя онларын групплашмалары арасында игтисади нисбят потенсиалларынын кифайят гядяр радикал дяйишикликляри эюстярилир. Эолдман Сажщс компанийасынын

2003 – жц илдя дярж олунмуш мярузясиндя бу барядя даща айдын дейилмишдир. Ву сяняддя тясдиг едилир ки, йахын иллярдя 4 юлкя – Шиндистан, Чин, Русийа вя Бразилияа инвестицийалар цццн даща чох жялбедижи олажагдыр. Бу прогноза эюря 50 иллик дюврдя Чинин игтисадиийаты орта щесабла илдя 5,6%, Шиндистанда 5,8%, Русийада 3,9%, Бразилияада 3,7% артажагдыр. Бундан фяргли олараг АБШ – да буюцк иллик артым сцряти 2,4% сявиййясиндя, мясяян, Италийада 1,2% эюзлянилиз, Чин бу мейилляри сахлайараг дцнйанын ян ири игтисадиийатлы юлкясиня чеврилмякля 2009 – жу илдя ЦДМ – ин щяжминя эюря Алманийаны, 2016 – жы илдя Йапонийаны вя 2042 – жи илдя АБШ -1 ютцб кечяжякдир. Шиндистан 2033 – жц илдя Чин вя АБШ – дан сонра дцнйанын цццнжц ири игтисадиийатлы юлкясиня чевриляжякдир. Гырх илдян артыг бир дюврдя Бразилияанын, Русийанын, Шиндистанын вя Чинин игтисадиийатынын мяжму мябляьи «буюцк йеддилийи»н ЦДМ щяжминин мяжму мябляьини ютцб кечмялидир.¹

Ян ири инкишаф едян юлкяляр групу цзря игтисади артымын буюцк имканларыны бейнялхалг корпорасийанын прогнозу габагжадан суюляйир. Онун мцяллифляри Шиндистанын хцсусия сцрятли инкишаф едяжйини габагжадан суюлямиш вя гейд етмишляр ки, ЦДМ мигйасына эюря о, ХХЫ ясрин 50 – жи илляринин ахырына щесабланмыш АБШ иля мцгайися олунмалыдыр. Онларын мялуматына эюря щямин дюврдя АБШ – ын ЦДМ – дян 40% артыг олмалыдыр. «Ири инкишаф едян юлкяляр» групуна дахил едилян Русийа игтисадиийаты цццн бу прогноз Эолдман Сажщс прогнозуна нисбятян даща жидди йер айрылыр. Онларын мялуматларына эюря Русийанын ЦДМ – ин орта иллик артым сцряти Шиндистанда олан 5,2% - я вя Индонезийадакы 4,8%-я гаршы 2,7% тяшкил едяжякдир.²

Икинжиси, динамик юлкялярдя вя бцтювлцкдя дцнйада гаршыдакы игтисади артымын тябии ресурсларын истещлакына хейли тясир етмяси (щяр шейдян яввял енерэетика) иля ялагядар (щансы ки, о ижазя верилян еколоьи нормалары ютцб кечир) прогнозларда чякинмя (горунма) юз яксини тапыр. «Дцнйанын эяляжяк

¹ Эксперт.- 2003.- №37, С. 14

² Независимая газета.- 2006.- 13 марта

контурлары» прогнозу цзря эяляжяк ики ониллий енеръинин цмуми истешлакы тягрибян 50% артажагдыр; мцгайися цццн: 1980 – 2000 – жи иллярдя артым 34% тяшкыл етмишдир. Экспертляр щесаб едирляр ки, 2020 – жи илдя Чин, енеръи истешлакыны тягрибян 150%, Шиндистан ися 2 дяфя артырмаба мяжбур олажагдыр. Бу юлкялярдя 2020 – жи илдя ящалинин сайы мцвафиг олараг 1,4 вя 1,3 млрд няфря чатажагдыр.

Цццнжцсц, прогнозларда глобаллашма просесинин эяляжяк- дя арасыкясилмядян (дурмадан) инкишафында бейнялхалг тянзимляйижи институтларын актив мцдахиясинин зярурилиий мясяляси айдын шыкилдя (бирбаша вя йа долайы) гойулур. АБШ – ын Милли Кяшфийят Şурасы материалында дейилир ки, «глобаллашдырма просесинин «релсдян чыхмаба» имкан вермямяйя мейілли идаряетмяйя ещтийажы вардыр»¹. Бу «идаряет- мянин» мащийятини беля баша дцщмяк олар ки, мцяллифляр дцнйада дяйишилян башлыжа яксликляр хяттиня баълайырлар. Сянайежя инкишаф етмиш Гярб, коммунист Шярг вя инкишаф едян бирляшмиш юлкяляр (цццнжц дцнйа) арасында яввялки парчаланма йени парчаланма хятти иля дяйишилир, щансы ки, «юлкяляр арасындан вя йа онларын мцхтялиф щиссяляри ара- сындан кечяжякдир ки, онлар дцнйа бирлиийня бирляшир вя еля яразиляр ки, игтисади, сийаси вя сосиал сябябляря зюря бццц етмирляр».²

Бу мювзуну АБШ – ын стратеи мараглары нюгтейи- нязя- риндян вя даща жидди РАНД корпорасийасынын информасийа ингилабынын эедишинин тящилиня щяср олунмуш прогноз ишлямяляри инкишаф етдирир. Мцасир дцнйада глобаллашма просесляри ня гядяр мцвяффягийятля инкишаф едяжйини Америка экспертляри йени сцлщ лидери кими бирбаша АБШ – ын вязийятиня баълайырлар.

Дюрдцнжцсц, йухарыда гейд олунанлара охшар «империйа» интонасийаларын мювжудлуьу, дярж олунмуш прогноз сянядляриндя дцнйада олан реал мейілляря даща чох юлчщлб –

¹ Россия и мир в 2020 году. Доклад Разведывательского Совета США «Контурсы мирового будущего» М. «Европа», 2005

² Шубин А. Россия 2020; Будущее страны в условиях глобальных перемен. // В кн. Контурсы мирового будущего. М.: Европа, 2005.- С. 190

бичилмиш гиймятларин мювжудлуьуну гятиййан истисна етмир. Бурадан бея гянаят эялмяк олар ки, апарыжы юлкяларин вя бейнялхалг тяшкилатларын тянзимляйижи щярякятлариндя мювжуд йанашмалара жидди дцзялишляр етмйи тяляб едир. Йухарыда гейд едилмиш «Дцнйа эяляжйинин контурлары» адлы ишлямясиндя гейд едилир: - «мцщарибядян сонракы дюрвдя йаранмыш, БМТ вя бейнялхалг малиййя институтлары глобал системдя, о жцмлядян йени дювлятлярдя баш верян глобал дйишикликляря уйьунлаша билмяся – 22 – ляр юз мащиййатини итиря биляр».¹

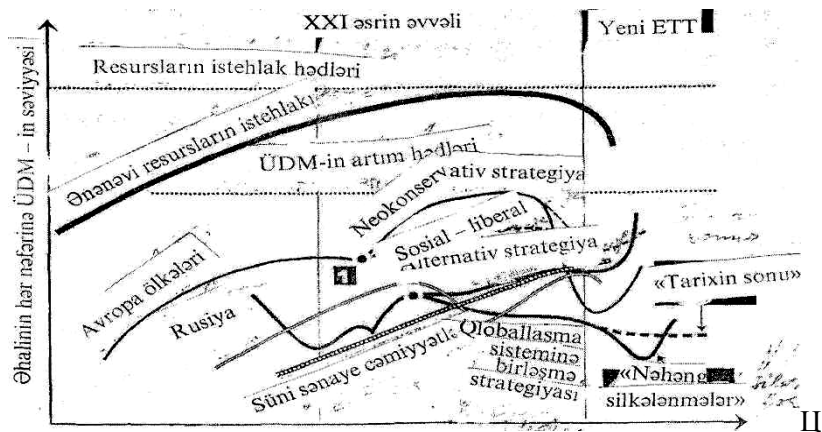
Эюрцнцр, методолоьи планда узагедян нятижяляр игтисади артым хяттини щййата кечирмйи давам етдирян, яксяриййат юлкялярдян йени инвестицийаларла вя тябии ресурслар истешлакынын эенишлянмяси иля ялагядар олан игтисади артым хяттини щййата кечирмйи давам етдиряряк яксяр юлкяляр цццн гюрцнцр, методолоьи планда узунмцддятли нятижяляр ящямиййятлидир. АБШ – ын Милли Кящфиййат Щурасынын 2020 – жи иля прогноз мялуматларына уйьун олараг дцнйа игтисадиййаты 2000 – жи иля нисбятян 80%, адамбашына дцщян орта эялир ися тягрибян 50% артажагдыр. Нязяря алмаг лазымдыр ки, бу иряилияйиш дцнйаны юз талейинин сечиминдя аьыр нюгтяйя апаражагдыр. Прогнозун мцяллифляри игтисади артым мейлляриян щям ХХЫ ясрин яввялиня фактики, щям дя прогнозлашдырылан сонракы 20 – 30 иля ресурс истешлакы хяттинин мящдудлуьу иля ялагядя бахырлар. Онлар щякил 2.8-дя эюстярилмиш йььжам график схемдя йекунлашдырылмышдыр.

Щяклин йухары щиссясиндя дцнйада яняняви ресурсларын мяжму истешлакыны эюстярян яйри верилмищдир ки, бу да ХХЫ ясрин 20 – 30 жу илляриндя сон щядд хятти олан нюгтяйя чатыр. Бунунла бея, гейд олунур ки, ижтимаи истешлака жялб олунмуш вя жялб едилэн ящалинин тялябатларынын щазырда сцрятля артмасы бящяриййяти вя онун ресурс базасыны чох эцжлц баглайажагдыр.

Бея нятижя чыхаралыр ки, «ресурс базасынын мящдудлуьу щяраитиндя глобал игтисадиййатын щяддиндя артыг артымы мцмкцн дейилдир. Мцасир игтисадиййат йа башлыжа олараг

¹ Контуры мирового будущего. – М.: Европа, 2005.

йенидян гурулмалы (бу бцтцн шалларда буюцк сарсынтыларла вя щеч олмаса мцвяггяти тняззццля ялагядардыр), йахуд да юз инкишафынын сон щяддия чатан вя бющран золаьына, бющран вя глобал игтисади ялагялярин позулмасы иля дахил олмалыдыр».¹

ЦДМ-ин сабитляшмясинин критик нютяляри

Щякил 2.8. Икинжи миниллийин вя цццнжц миниллийин яввялиндя дцнйя юлкяляринин фактики вя прогнозлашдырылан инкишафы

Щякил 2.8-дя Гярб юлкяляринин яняняви принципляри чярчивясиндя инкишафынын ики мцмкцн варианты эюстярилмищдир. Бунунла беля, щям «сосиал – либерал», щям дя «неоконсерватив» стратегийа вариантлары ЦДМ артымынын сон щяддия чыхмаьа гадир дейилдир. Хцсусиля, она эюря ки, ня «йени сянайе жямиййятляри», ня дя Чин прогноза эюря бу щяддя чатмыр.

Русийайа мцнасиб олараг цч мцмкцн вариант сечилир: 1) Русийа цццн «тарихин сону олажаг Гярбин стратегийасынын нцфуз даирясиндя щярякят едян вариант; 2) «буюцк сарсынты (фялакят)» варианты, щансы ки, юлкядя йени сосиал ингилаб щалларында бу вариант формалаша биляр; 3) юлкянин ясл мянафеляриня яасланараг формалашдырылмыш Русийа жямиййятинин

инновасийа – социал програмлар ятрафында бирляшдийи шалларда мейдана чыхан «альтернатив стратегийа» варианты.

Стратегийанын бу (цццнжц) варианты юлкянин (онун рящ-бярлийинин «елитин») вя бцтцн жямиййятин дцщцнцлмцш шыкилдя **инкишафынын инновасийа типиня** истигамятлянмясини нязрядя тутур. Юлкя йалныз бу стратегийанын ясасында там силащланмагла йени эюзлянилян елми – техники ингилаба эиря биляр. Йени ЕТТ контурлары даща чох гейри – мцяййян шыкилдя галмасына бахмайараг о, йалныз дцнйанын бцтцн олкяляринин мараглы вя разылащдырылмыш фяалиййяти шыраитиндя жямиййятя яняняви игтисади артымын бу эцн цццн мцяййян едилмиш яняняви игтисади артым, сярщяддян кянара чыхмаба шанс веря биляр.

Нязарят суаллар вя тапшырыглар:

1. *Социал – игтисади инкишафын дювлят тянзимлянмяси системиндя прогнозлащдырманын щансы функцийалары вардыр? Конкрет мисалларла бу функцийаларын цяйата кечирилмясини эюстярин.*
2. *Н.Д.Кондратйевин габабы эюрмя нязариййясинин ясас мцд-дяаларыны садалайын. Мцасир прогнозлащдырма тяжрцбясиндя бу мцддяалар нежя нязардя тутулур?*
3. *Интеграл макропрогнозлащдырма методолозийасынын мащиййяти нядир? Адятян истифадя олунан методларла (екстропольасийа форсайм вя башгалары) мцгайисядя онун цстцнлцйц нядир?*
4. *Социал – игтисади вя инновасийа – технолоъи инкишафыны ортамцддятя вя узунмцддятя прогнозлащдырмаг ццн щансы нюв силсиляляри нязаря алмаг зяруридир?*
5. *Русийада XX ясрин 90 – жы иляринин игтисади бющраны няйя ясасланыр вя нювбяти игтисади бющраны ня вахта эюзлямяк олар?*
6. *Макропрогнозлащдырма балансларынын вя цмумилящдирижи эюстярижиярин схемини чякин вя онларын арасында гарышылыглы ялагяни эюстярин.*

СТРАТЕҢИ ПЛАНЛАШДЫРМАНЫН ЕЛМИ ЯСАЛАРЫ

Идаряетмя силсилаляри структурунда планлашдырма прог-
нозларын мялуматларынын реаллашдырылмасынын зярурилиийи
истигамятиня йюнялтмяк вязифясини йериня йетирир. **Стратеґи
планлашдырма** – социал - игтисади системин, стратеґи жяшятдя
лазымлы истигамятдя щярякятини тямин едян илкин шяртляринин
мяжмуунун формалашмасы баш верян фазадыр. Бу фазада
щазырланан вя гябул олунан щяр жцр гярарлар щеч вахт сярт вя
альтернативсиз олмур, онларын характерик хцсусийяти
дягигляшдирилмяйя йцксяк щазырлыьыдыр (перспективя даир
йени мялуматлардан асылы олараг), щям дя йалныз нязрядя
тутулмуш эюстярижилярин мязмунуна эюря йох, вязифялярин
гойулушуна эюря, мясялян, диэяр вязифяляря мцгайисдя
биринжилийиннин коррексийасы йолу иля дягигляшдирилмясинин
апарылмасы там мцмкнцдцр.

Юлкямиздя стратеґи планлашдырманын тясирли тжрпцбяси
мювжуддур. Беля ки, 1918 – жи илдя Русийада ишляниб
щазырланмыш ГОЕЛРО планы (Азярбайжан цзря эюстярижиляр -
3 електрик стансийасынын тикилмяси, нефт щасилаты вя с. планда
юз яксини тапмышдыр) буна йяни мисалдыр. Щямин джурдя бу
сащядя формалашмыш ишлямяляр бу эцн дя актуалдыр, онлар
дцнйа тжрпцбяси цццн дя мцяййян ишляр сахлады, лакин базар
капитализм щяраити стратеґи планлашдырма вя идаряетмядя хц-
суси йанашмалар тяляб етди. Вятяндаш жямиййятляри вя
фяалиййятли щакимиййят органлары тарихин мцяййян
мярщяляляриндя стратеґи планлашдырма вя идаряетмя
мясяляляринин системли щяллиня беля йанашмалар: биринжиси,
ресурслар (тябии, инсан, малиййя вя с.) глобал мигйас алдыгда, да-
ща джбрусу, дцнйа игтисадиийаты вя сийасятинин щаким субйект-
ляринин мювжудлуьу онилликляр яввял макросявиййядя лазыми

сывиййядя мцяййян елямяк мцмкцн олмадыгда; икинжиси, карпорасийалар сывиййясиня уйьун олагаг стратеџи менежмент сасясиндя ишлямяляр елмин вя эениш тжрцбянин наилиййятляри олдугда. Корпоратив стратеџи менежментин елми – нязяри принципляри сосиал – тжяррцфат системляри сывиййясиндя стратеџи планлашдырма просесляринин инкишафынын методолоџи базасы олмушдур.

Мцасир дцнйя юз инкишафында комплекс нязяри идеялары етираф етмяйя давам едир, онун мяркъязиндя дя базар капиталист тжсиррцфатчылыг моделиня аид олан (иммаманент) рягабят – сасибкарлыг амилинин реаллашдырылмасы идеясы дурур. Мящз сасибкарлыг структурлары сон нятижядя сосиал – игтисади тжрягги адланан йениликлярин ардыжыл олагаг бцтцн ритмини гаршыяа гойур. Мящз онларын потенциалы иля йени технолоџиялар йарадылыр вя йеридилир, бу да сон нятижядя сосиал – игтисади систем чярчивясиндя йени технолоџи вя сосиал – игтисади укладлара кечилмясини тямин едир. Бунунла бея, хцсуси капиталист структурлара, щямчинин дя ири вя трансмилли структурлара мянсуб стратеџи тжфяккцрлярин мящдудлашмасына даир мялуматлар даща чох цзя чыхыр. Мясяян, корпорасийаларын технолоџи прогнозу 7 – 10 ил ярзиндя (Русийада ися 3 – 5 ил) инкишаф едир, анжяг фундаментал тядгигатлар эюзлянилян игтисади нятижяляри 30 – 50 илдян сонрайа вяд едир. Бу мящдудиййяти арадан галдырмаг цццн стратеџи планлашдырма ХХ ясрин сон 25 илиндя актив инкишаф едян макросистемляр бюлэцсця йюнялдилир.

Стратеџи планлашдырманын методолоџиясы базар – капиталист мцнасибятлярия характерик олан сосиал – тжяррцфат системляриндя чевиклик вя уйьунлашманын кейфиййятини горуйуб сахлайан вя артыран бу системлярин инкишаф характери вя истигамятлярия мяркъязляшдирилмиш чохсайлы тжсир имканларыны юзцндя бирляшдирир.

Стратеџи планлашдырма методолоџиясы сосиал – тжяррцфат системляриндя базар – капиталист мцнасибятлярия характерик олан чевиклийи вя уйьунлашманы сахламаг щяртиля бу системлярин мяркъязляшдирилмиш истигамятляндирмя вя характерини юзцндя бирляшдирия имканларына маликдир.

3.1. Стратеги планлашдырманын принциплари ва формалари

Цмуми шалда стратеги планлашдырма ташкилатын (сосиал тясяррцфат структурунун) мцяййан едилмасы просесини ва онларын дйишилмасыни, шабеля онларын наилийятлярия лазым олан ресурслары, бу ресурсларын ялдя едилмасы ва истифадясиня йюнялдилмиш сийасяти юзцндя бирляшдирир¹.

Гейд олуна тяриф ири ташкилатларда (корпорасийаларда) стратеги планлашдырма тяррцбясинин цмумияшдирилмасынин тясхаккцлц кимидир.

Гейд олуна стратеги планлашдырма цсуллары ва принциплари эяляжякдя дя тятбиг олунажагдыр, лакин биз милли ва реэионал игтисадийят кими даща иримигйаслы ва мцряккяб структурларда онларын тятбигиня чалышсаг да, бу тяррцбдя онлар юз йерини эюстярибляр. Мцвафиг принциплярин тятбиг едиля билмасынин башлыжа мясяляси ташкилатларын (корпорасийаларын) макросистемини инкишаф шяртляринин стратеги инкишаф шяртлярия уйбунлашдырылмасы савиййясидир.

Сосиал тясяррцфат системиня тятбиги нюгтейи-нязрядян стратеги планлашдырма ва идаряетмянин цмуми мязмунуну ва хц-сусийятлярини дюрд башлыжа компонента бюлмяк олар: онлара наилолма **мягсядляр**и ва **васитяляр**и, щялли **вахты** (имканы) ва системин **мякан** структуру. Айдындыр ки, стратегийалар щаким компонент системин (ташкилатын) мягсядляридир, щансы ки, тяррцбдя мясяляляря диляр цч компонентдя тяррид олунмуш шякилдя бахыларса, нятижядя гянаятбяхш олмаз.

Адятян щяллинин ян эениш мянасында стратеги планлашдырма чярчивясиндя ташкилатларын (ва йа щакимийятин) гябул етдикляри гярарларда ташкилатын (системин) инкишафынын башлыжа мягсяди сечилир. Башлыжа мягсядин сечилмасы ташкилатын (системин) взяфясини мцяййан етмяйин дягигляшдырмасыни эюстярир. Взяфя даща эениш мянада ташкилатын нйи гаршыа гойдуьуну, сонунжунун ня цццн

¹ Кинг У., Клиланд Д. Стратегическое планирование и хозяйственная политика. М:Прогресс.- 1982.- С. 26

мювжуд олмасыны вя инкишаф мцщитиндя онун ващид йеринин щарада олмасыны характеризя едир. Юлкя (реэион) цццн вязифя анлайышы там щякилдя уйьун эялян ифадя дейилдир, бурада башлыжа мягсяд анлайышындан истифадя етмякдыр.

Тящкилатын (системин) башлыжа мягсядини мцяййян едян алт мягсядлярин вя цмуми вязифялярин сечмяк мцмкцндцр. Онлар кямиййят вя кейфиййят формаларында ола биляр, лакин хейли узун мцддятли (мющкям) характер дашымалыдыр. Мягсядляр вя алт мягсядляр ясасында формалашдырылан **визифяляр** яслиндя конкрет, юз стратегийасынын реаллашдырылмасынын эедишиндя тящкилатын ядья етдийи, арзуладыы мцддятляр цзря мцяййян едилмищ нятижяляря баьлы олмалыдыр. Бу йолда (васитя) тящкилатын (системин) **стратегийасы** мягсядляря наилолма йолларыны ахтармаы нязряда тутан цмуми истигамят кими гаршыда дурур.

Тясяррцфат тящкилатына мцнасиб олараг стратеи планлашдырманын мязмун нятижяси онун симасында вя фяалиййятиндя ашаьыдакы формада дяйищикликляр эцман етмяк гябул едилмищдир:

- ЕТТКС – нын йени сывиййя чыхмасы;
- базарда йени мящсул нювляринин бяргярар едилмяси (тясдиглянмяси);
- мящсул вя хидмят портфелинин диверсификасийасы;
- фирмаларын ядья едилмяси вя бирлящдирилмяси;
- тящкилат дахилиндя сялащиййятлярин вя жавабдещкликлярин бюлцщдцрцлмяси вя йенидян гурулмасы;
- эялирсиз истещсалын ляьв едилмяси вя арадан галдырылмасы;
- йени эцжлярин лайищялящдирилмяси вя арадан галдырылмасы;
- персоналын тящсилинин тямин едилмяси;
- йени базарларын йарадылмасы.

Тамамия айдындыр ки, социал – тясяррцфат системи (милли игтисадиййят, реэион вя б.) цццн стратеи програмларын мягсядли характеристикасы тамамия башга жцр, функцийалар цзря даща эенищ вя даща аз деталлашдырылмыш олмалыдыр. Лакин

макросистем чярчивясиндя перспективя стратеѣ йанашманын цуми мянасы мцвяфягийятли корпогасийаларын стратеѣ идаряедилмяси просесинин реаллашдырылмасына даща йахын олажагдыр. Бурада башлыжа мцщитин дййишилмясиня сырф релйеф дййишикликляриндян имтина едяряк мцщитинин юзцнцн бу вя йа дизяр дяржядя мягсәдйюнлц дййишдиря биян йени амиллярин габагжадан нязрядя тутулмасы хцсуси ящямийят кясб едир.

Сосиал тясяррцфат системи сывийясиндя стратеѣ планлашдырма вя идаряетмя принципляринин реал имканларына вя яксликляря юлчцлцб – бичилмиш мцнасибят шяраитиндя мцвяфягийятли ола бияр. Бунлардан бир нечасини гейд едяк.

Биринжисі, стратеѣ идаряетмя, бу йалныз саяжя олага габагжадан тяртиб едилмиш план дейил, о щям дя яхлаг (мин) моделидир. Дцнйа хейли мцряккябдир, буна эюря дя сосиал тясяррцфат системиня мцнасибятдя стратегийанын конкретляшдирилмяси йохдурса вя мягсәдли ориентлярин мцййян щиссясинин индикатив планлар вя конкрет лайищяляр формасында щйята кечирилирся биринжинин ардындан ахыра гядяр мцфяссал сырайа дцзцлмяси мянасыздыр.

Стратеѣйалар стратеѣ идаряетмя органларынын (персоналын) «тящсил алмаларынын» нежя кечмясиндян вя юзцнц доьрултмамыш идеяларын арадан чыхмасындан асылы олага йаваш – йаваш, аддым – аддым ишляйиб щазырламаг лазымдыр.

Икинжиси, стратегийа – йалныз тяшкилатын али рящбярлийи (милли игтисадийятда дьвлят башчысы вя йа щюкумят) тяряфиндян лайищяляшдирилдикдя вя истигамятляндирдикдя мцвяфягийят эятиря бияр. Буна эюря дя щаким принциплярдян бири стратеѣ планлашдырма функцийасынын али идарячилярин юзляри тяряфиндян йериня йетирилмясидир. Стратеѣ планлашдырма просесиндя пешякар планлашдырыжыларын ролу ня гядяр мцщцм олса да, онлар стратеѣйанын йарадыжылары дейилляр, мащийят етибариля онлар кюмякчилярдян артыг дейилляр. Бунунла беля, али рящбярлийин реал мяшьуллуьу адятян белядир ки, стратеѣйаларын архитектору кими онун ролу йалныз онларын «дцзцмцндя» йох, щям дя вариантларын бйяйпилмясиндядир.

Бунунла беля, сийаси рящбярлярин ролу вя мараглары фирмаларын рящбярляринин ролу вя марагларындан жидди фярглянир, сийаси хадимлярин мараглары хейли дярязядя сечки просесляриня мейиллидир. Буна эюря дя сосиал тясяррцфат системи мигйасында стратеийайа жавабдещ субйектляр мцтляг ижтимаи марагларла вя тарихи дюврдя демократик нязарятля баълы олмалыдыр.

Экспертлярин вя планлашдырыжы – пешякарларын стратеги просеслярдя мясул иштиракы механизмини йаратмаг бир тяряфдя, али рящбярлийи тяшкил етмяк, икинжи тяряфдя, макросистем сявиййясиндя стратеги планлашдырманын ян мцярякяб проблемляридир.

Цццнжцсц, сосиал – тясяррцфат системляриндя стратеги просесляр *ури мигйаслы дййишикликляря щазырлыьы вя сабитлик* амиллярини тямин едян мцярякяб бирляшмядир. Дюьрудан да, стратеги йюнцмлц системдя али рящбярлик таразлыьы вя интизамы горумаьы бажармалы, структурун цмуми таразлыьы вя интизамы горумаьы бажармалы, структурун цмуми ефектлийини тямин етмяли вя бунунла да ейни заманда новатор олмалы, тяшкилат структуруну дййишдирмяк, уйьунлашмаг, реаксийа вермяк (мцнасибят билдирмяк), тяшсил вермяк габилиййятиня малик олмалыдыр. Буна эюря дя парадоксал олмаса да, стратеги идаряетмя цзря жидди ишлярдя стратегийа дййишикликлярля баълы олан йох, сабитликля баълы анлайыш кими верилир. Мящз сабитлийя (давамлылыьа) вя даимилийя жан атмаг тяшкилаты стратегийалары ишляйиб щазырламаьа вя реаллашдырмаьа вадар едир.¹

Дюрдцнжцсц, стратеги планларын формалашдырылмасы хяржляри вя вахты кифайят гядяр олмалы, лакин щяддини ашмамалыдыр. У. Кинг вя Д.Клиланд гейд едирляр ки, «Планлашдырыжыйа сечимдя тялясмямйя имкан верян стратеги гярарларын тябиятиянин юзц ялавя информасийа ялдя едилян гядяр гярарларын гябулуну йубатмаьа имкан веря биляр. Ня гядяр ки, щеч бир информасийа кифайят сайылмыр, онда стратеги

¹ Бах: Минцберг Г., Альстрэнд Б., Лэмпел Дж., Школы стратегий: Пер. с англ. СПб: Питер. 2000.- С. 303

гярарларын тамамиля гябул едилмямься тьщцкься мьовжуддур»¹. Буна эюрэ дь стратеейаларын вь планларын ясасландырмаларынын елми – интеллектуал тьдгигатларын щьддиндя чох артмасы аналитикь мейлллилик ужбатындан «идарьетмянин ифлижини» йарада биляр.

Бешинжиси, сосиал – тьсяррцфат системлярин стратееи инкишаф планлары кьмиййат тьдгигатларындан даща да кейфиййатли олмалыдыр. Онлары эюстяржилярин вь йа тьдбирляр сийащысынын жидди топлусу ськлиндя тьсяввцр етмяк олмаз. Узун мцддятли милли стратеейаларын **планлашдырылмасынын сценари формасынын** ишляниб щазырланмасы щалларында буна йол верилиа биляр, мцмкцн вь щьтта цстцн ола биляр. Тьжрцбь эюстярир ки, эьляжьйин сценариляринин ишляниб щазырланмасы айдын олмайан мейллярин, ситуасийаларын структурлашдырылмасыны асанлашдыыр вь жидди гейри – мцййянлик щьраитиндя там ясасландырылмыш гярарларын гябул едилмься цццн ялавь шанслар верир.

Фикримизжь, беля бир йанашма да мцмкцндцр ки, юлкьнин ясас стратееи сьнядинин ролуну комплекс **сосиал – игтисади инкишаф концепсийасы** юз цзьринь эютцря биляр, о щалда ки, концепсийа мцщцм мягьядли истигамьтляр цзьря щьрякьти нюгтейи – ньзьрдьн ишляниб щазырлансын вь перспектив характерли ясас милли програмларла (лайищьялярля) бирликдя ардьжыл олараг йенидян мцзакиря едилсин, бахылсын вь тьсдиг едилсин. Щцбщьсиз ки, беля йанашмада милли игтисадийьатын инкишафынын орта мцддятли индикатив планларынын ишляниб щазырланмасына вь онларла бирликдя гябул едильн федерал вь реэионал мягьядли програмларын бирляшдирилмьсинь йцкьсяк тьлябкарлыг эюстярилмьлядир.

Юлкьнин сосиал – игтисади инкишаф концепсийасынын ишляниб щазырланмасы вь вахтащыры дьгигляшдирилмься «Русийа Федерасийасында дьвлят прогнозлашдырылмасы вь сосиал – игтисади инкишаф програмлары щаггында» РФ – нин 20 ийул 1995 – жи ил тарихли Федерал ганунунда ньзьрдя

¹ Кинг. У.. Клиланд Д. Стратгическое планирование и хозяйственная политика. М; Прогресс,- 1982.- С. 145

тутулмушдур. Лакин тяжрцбядя беля консепсийа ишляниб щазыр-ланмамыш вя дярж олунмамышдыр.

Юлкъямизин сосиал – игтисади инкишафынын стратеџи планларынын узунмцддятли прогнозлар ясасында ишляниб щазырланмасы цсулунун ардыжыл шыкилдя тяжрцбядя тятбиги мцасир мярщялядя Русийанын «елитинин» чох щиссясиндя макросявиййядя игтисади системин базар характериндя стратеџи планларын вя програмларын щяйата кечирилмясинин мцмкцнлццц идеясынын йаранмасы иля ялагядардыр.

Бу, базар ислащатларынын методолоџи базасы гисминдя эю-тцрцлмщщ, примитивлящдирилмищ фярзиййялярдян тюрянимищ, габагжадан тятбигетмя мцяййян дяржядя кечмищя нязряндир. Бу, мцяййян дяржядя юзцнц доьрултма мювгеи нязрядян изащ олуна биляр, щансы ки, щадисяляр вя хяржляр арасында жидди сийаси мцбаризя эедир, «дювлятсизлящдирмя» нязяриййяси сащясиндя щяр жцр къякин дялилляр олса да, бу мясяляляринин цзяриндя мющкъям дурмаг олмаз. Бунларын щеч бирини «халис базар» тяряфдарлары гябул етмирляр.

26 май 2004 – жц илдя Русийа Федерасийасынын Федерал Мяжлисиня мцражиятиндя Президент гейд етмищдир: «Бу эцн узун мцддятдян сонра биз йалныз бир нечя айа, щятта иля йох, онилликляр ирялийя юз щяйатымызы прогнозлащдыра билярик». Бизим игтисадиийятымызын трансформасийасы щяраитиндя радикал дяйишикликляря вя ейни заманда юлкянин стратеџи инкишафы механизмляринин консептуал эюрцнтцляринин йетиш-мяси вя артмасы эюстярижиляри бу важиб, гиймятли етирафа сцбүтдур.

3.2. Стратеџи планлащдырманын сосиал – игтисади просеслярин перспектив вя жари тянзимлянмясинин диэяр компонентляри иля гаршылыглы ялагяляри

Макросявиййядя стратеџи планлащдырма йалныз о щалда мцвяффягиййят эятирир ки, о, сосиал – игтисади просеслярин вя инкишафын стратеџи идаря едилмяси иля цзви сурятдя елми

узагэюрянлийин цмумии системиня бирляшдирилсин. Илкин шярт ондан ибарятдир ки, стратеги планлашдырма йахшы гурулмуш социал – игтисади инкишафын прогнозлашдырылмасы системиня суйкянсин.

Адятян, стратеги планын жидди олмамасы вя чох вариантлылыы иля ялагядар таярчбядя прогнозлашдырма вя планлашдырма мясяляляри арасында сяршяд хятти чакмяк мцмкцн дейилдир. Мялумдур ки, прогнозлашдырма бу вя йа дизяр дяржядя мясядлярин мцяййян едилмясини гаршыя гойур, норматив (телеолоыи – мцяййян мясядя йюнялдилмиш) прогнозлашдырма щяята кечирилдикдя ися мясядлярин мцяййян едилмяси онларын прогноз ишинин башлыжа мязмуну олур. Ня гядяр ки, социал – игтисади сферада прогнозларын формалашдырылмасында мящз норматив йанашмалара цстцнлцк верилир, демяли, методолоыи жящятдян тамамланмыш, узунмцддятли прогнозла стратеги план арасында буюцк фяргляр йохдур. Буна зюря дя таяжщблянмяйя дямяз ки, бир сыра юлкялярдя перспектив инкишафы истигамятляндирян ясас сяняд кими узунмцддятли комплекс програм чыхыш едир, стратеги план ися цмумийятля тяртиб едилмир. Стратеги планын функцийаларыны башга адларда сянядляр, мясялян, комплекс програм вя йа социал – игтисади инкишаф концепсийасы йериня йетиря биляр. Беляликля, иш сянядлярин адында дейил, онлара чох вахт юлкядяки янянляр, йахуд да щяр шансы сийаси вязийят дя тясир едир. Ясас мясяля ондан ибарятдир ки, мцвафиг сяняд стратеги мясядгойман юзцндя якс етдирirmi, йахуд да она мцвафиг статус верилибми.

Лакин бу эцн Русийада социал – игтисади сферада узунмцддятли прогнозлашдырманын вя стратеги идаряетмянин тяшкил едилмяси йенилик дейилдир. Зянимизжя, дягиг анлайышлардан истифадя едяндя щямин просеси тяшкил едян бу вя йа дизяр сянядлярдя вя алятлярдя ачыгланан мцхтялиф функцийаларын хяржляри минимума эятирмяк габилиийятини ясас эютцрмяк лазымдыр. Буна зюря дя «Русийа Федерасийасынын дювлят прогнозлашдырылмасы социал – игтисади инкишафы програмлары» щаггында Федерал ганунда ады чякилян фикрин явязиня елми прогнозлашдырма, стратеги вя индикатив планлашдырма, милли програмлашдырма вя бцджяляшдырма просесляри иля ялагядар, бцтцн функцийалар комплексини ящатя

едян федерал ганунун йени вариантларыны ишляйиб шазырламаг вя тятбиг етмяк лазымдыр.

Русийанын тяжрцбясиндя стратеги планлашдырма анлайышы елми – аналитик ишлямялярдя тез – тез истифадя олунмасына бахмайараг щцгуи сацияян кянарда галмышдыр. Бунунла беля, Ёгтисади Инкишаф пазирлийинин вя башга назирликлярин вя идарялярин бу вя йа дизяр мягсядляр цццн ишляйиб шазырладыглары дювлят програмлары цццн норматив лайищялярин шазырланмасы элементляриндян истифадя етмяйя жящд эюстярилир. Бунун мцсбят тяряфи одур ки, бу жцр лайищяляндирмялярдя яввяллярдя олдуьундан даща чох инновасийа инкишафы мясялялярин ишлянмясиня вя бунун ясасында игтисадиийатын сон ефектинин артырылмасына хцсуси фикир верилир.

Мясялян, Игтисади Инкишаф Назирлийинин сайтында няшр олунмуш Русийа игтисадиийатынын инкишафынын узунмцддятли инкишафы прогнозу лайищясиндя игтисадиийатымызын рягабятгабилыйятлилийинин вя ефективлилийинин стратеги хятти кифайят гядяр айдын яс олунмушдур. Бу прогнозда 2015 – жи иля гядяр инкишафын мцмкцн дюрд варианты (ссенариси) верилмишдир. Биринжиси – база ссенарисиндя мцлайим мцщафизякар инкишаф динамикасы вя емаледижи истецсалын, рягабятгабилыйятлилийинин ашаьы дцщмяси, инвестисийа иглиминдя ирялилляйищялярин олмамасы вя с. дахилдир. Прогнозун икинжи вя цццнжц вариантлары инкишафын инвестисийа – актив ссенарияри реаллашдырыр вя бир – бириндян нефтин гиймятляриня даир илкин мцлащизяляри иля фярглянир; мязмунуна эюря онлар охшардыр (ейнидир). Бундан ялавя прогноз, юлкя Президентинин гейд етдийи кими, йахын он илдя ЦДМ – ин икигат артырылмасына даир жидди мягсядляр гаршыьа гойулан мягсядлим ссенариярин инкишаф хактериня бахылыр.

Беля баша дцщмяк олар ки, прогнозун мцяллифляри, инкишафын инновасийа – актив ссенарисиня мейл эюстярирляр. О, президентин тяшяббцсц чярчивясиндя милли лайищяляр системинин вя ясас игтисадиийат секторларынын инкишафынын узунмцддятли стратегийалар, щямчинин институционал дяйишикликляр пакетинин реаллашдырылмасы ясасында игтисади артымын инновасийа компонентляринин эцжлянмясини нязярдя

тутур. Бу сценарий уйбун оларга 2015 – жили илде ЦДМ истешсалында инновация – инвестиция бөлүмүнүн (сектор) хисуси чыккыч деңгээл олар ки, нефть – газ бөлүмүн хисуси чыккыч илде мңгайыс едилер. Бөлү ки, 2005 – жили илде вязийиятия эюрия инновация – инвестиция бөлүмүн цч дөдөдөн артыг нефть-газдан эри галырды. Бу жер илде шартларда 2006 – 2015 – жили илде ЦДМ 1,85 – 1,9 дөдө артажагыдыр.

Дөдөдөдө ки, дөдө айдын шыкыла юлкянин социал – итисади инкишафын башлыжа мягсядиня истигамятляндирилибс вя кифайят дөдөдө мягсядлери реаллашдырмаг цчдн зярури тядбирлер нязрда тутулубса, бу прогнозу стратегия планын тядбатыны юдйян сывийийя галдырмаг олар. Шямчинин, милли лайищяларин вя мягсядлери програмларын конкрет контурлары верилмялидир, шансы ки, онун ясасында юлкя итисадиийатыны йени структур мювгейиня галдырылмасынын тямин едилмасын нязрда тутулур. Бу ортамдөдөдө вя жары дөврляря юлкянин, социал – итисади инкишафынын индикатив планларыны ишляйиб щазырламаг цчдн юздл оларды.

Шякил 3.1-дө елми прогнозлашдырма, стратегия планлашдырма вя юлкянин социал - итисади инкишафынын тязимлямяси просесинин башлыжа компонентляри арасында гаршылыгы ялагялар механизми верилтишдир. (Яэяр бу систем онун аз – чох тамамланмыш формасында йаРадылыбса).

Ня гядяр ки, бурада елми – техники потенциалын мянтигиня вя дөдөдө мейллярини нязря алмагла юлкянин социал – итисади инкишафынын мцмкн олан сценарияри верилер, схемин йухары щиссясиндэ эюстярилмиш узунмдөдөдө вя орта мдөдөдө перспективя **елми прогнозлашдырма** бцтцн бу механизма ритм веряжакдир. Просесин бу мярщялясиндэ эяляжак инкишаф траекторийаларыны йахынлашдыран мцмкн милли цстцн-лцклярини ясасландырма просеси эдир.

Шякил 3.1. Стратеџи вя индикатив планлашдырма вя юлкянин сосиал – иктисади инкишафынын тязимлянмяси просесиндя гаршылыглы ялагяляр

Ишлямяляр ясасында шяйата кечирилян **стратеџи планлашдырма** юлкянин милли мараглары вя обйектив инкишаф шяраитини нязяря алараг цстцнлцкляр даир гярарлары мюцкямляндирмяйя вя бу цстцнлцклярин узунмцддятли бир дювря реаллашдырылмасы йолларыны вя методларыны мцяййян етмяйя имкан верир.

Стратеџи планла цзви ялагядя **милли програмлар вя лайищяляр** формалашдырылыр ки, бу да максимум мцмкцн олан иктисади вя сосиал еффежня, мцярягги технолоэийалара вя структур иряилиляйишляриня наил олмагла бизнесин инкишафына вя вятяндаш жямиййятинин йардымына яасланараг дювлят ресурсларыны милли цстцнлцклярин реаллашдырылмасына тямяр-кцзляшдирмяйя имкан верир.

Прогнозлашдырманын бу мярщяляляриндя цзя чыхарылмыш вя стратеџи планда якс етдирилмиш цстцнлцклярин

реаллашдырылмасынын башлыжа аляти кими (шыкил 3.1. – дя эюрцндцц кими) **иллик вя орта мцддятли дюврляр цццн индикатив** планларда (сонракы фясилдя бу барядя сющбят ге- дяжакдир) чыхыш едир. Онларын щесабына дювлят бюлмяси цццн директив, хцсуси вя ижтимаи бюлмляр цццн ися истигамятляндирижи сайылан баланслар системиня вя цмумиляшдирижи эюстярижиляря (индикаторлара) ясастанараг баланслы сосиал – игтисади инкишафыны тямин едир.

Узунмцддятли елми прогнозларын ясасында формалашан стратеьи планлар адятян 15 – 20 иллик перспектив ишляниб щазырланыр. Она али дювлят органлары бахмалы вя тясдиг етмялидир. Жямийят цццн важиб мцддяаларын эениш шыкилдя изащы вя няшр етдирилмяси важиб шяртлярдяндир. Стратеьи планын бцццн дювлят органларынын фяалийяти цццн ясас олмасы, корпорасийалар, ижтимаи вя гейри – дювлят тяшкилатлары вя вятяндаш жямийятляри цццн ориентир олмасы мцвафиг щццгуги ясаснамялярля мяущкямляндирымьак лазымдыр.

Стратеьи планларын структуру адятян узунмцддятли прогнозларын структурауна мцвафиг олур, анжак сечилмиш ссенаринин даща конкрет эюстярижилярини юзцндя бирляшдибир. Лазым оларса, стратеьи планда сашяляр, халг тясяррцфаты комплекслари вя с. сечилмиш цстцнццкляр цзя даща ятрафлы эюстярижиляр ола биляр.

Стратеьи планын ясас эюстярижиляри балансларын, ямяк, сашяляр, халг тясяррцфаты комплекслари, тькрар истещсал бюлмьляри цзя мящбул оланларын сайы дяйяр ифадясиндя ясас фондлар вя инвестисийалар (цмуми бурахылыш), дяйишилмьаз (мцгайисяли) вя жари (гиймьтлярин нисбят сьвиййяляринин дяйишилмьаси имканларыны нязяря алмьгла) гиймьтляр, щабеля макрореэионлар цзя (федерал даиряляр) цзя ЦДМ вя онун элементляри вя с. кюмьйили бир – бири иля ялагяляндирилир.

Интеграл эюстярижиси кими щяжм вя мцгайисяли формаларда ЦДМ гьбул едилмишдир. ЦДМ щяжми вя артым сцряти, ящалинин щяр няфьриня ЦДМ, реэионал мящсул, ярази планы цццн ЦРМ, мящбул олан ящалинин щяр няфьриня (ижтимаи ямяк мящсулдарлыьы), ясас капиталын дяйьриня (фондверими) сярф олунмуш енерьинин щяр ващидиня эюра (енерьи иля силащланма) ЦДМ (ЦРМ) вя с.

Стратеџи планлары ижра шакимийџати органлары ишляйиб шазырлайыр вя бахылмаг вя тясдиг цццн щяр 4 – 5 илдян Федерал Мяжлися вя Русийа Федерасийасы Президентиня тягдим едилир. Стратеџи планларда дцзялишляр апарылыр вя нювбяти мцддята узадылыр. Инкишафын дахили вя харижи щяраитиндя кюклц дџйишикликляр тяляб олунурса, гябул олунмуш стратеџи планда даща гыса мцддята, щямин дюврдя дџйишикликляр (дцзялишляр) апарыла биляр.

Стратеџи вя индикатив планларын ишляниб шазырланмасы вя реаллашдырылмасынын юлкянин сянаџе сийасятинин формалашдырылмасы вя щяйата кечирилмасы механизмляри иля цзви, гаршылыглы ялагяляря хцсуси фикир вермяк истайирік. Биз милли – социал тясяррцфат системинин инкишафы цзря дювлят сийасятинин бцтцн форма вя вариантлары мяжмуундан сянаџе сийасятини она эюря айырырыг ки, о дювлятин стратеџи хяттинин инновасийа – йарадыжы имканларыны жямлянмиш щякилдя якс етдирир. Бунунла ялагядар да схемдя (3.1.) верилмиш стратеџи вя индикатив планлашдырма вя юлкянин социал – игтисади инкишафынын тянзимлянмасы механизминдя «сянаџе сийасяти» щякилндя якс олунмушдур.

Фикримизжя «сянаџе сийасяти» анлайышыны ісвечли Роберт Каплсон даща дџгиг мцяййян етмишдир. Онун фикринжя бу сийасят «дювлят вя хцсуси бюлмлярин ишинин ардыжыл тяшкили демякдир ки, бу да истецсал вя инвестисийалашдырма, инфраструктурун вя инсан капиталынын инкишафыны, щабеля, вятян истецсалыны кямиййятжя, кейфиййятжя вя структуржя сти-муллашдырмаг мягсядия харижи тижарят щяраитиня даир гярарларын гябул едилмасыни нязрдя тутур».¹ Бу ишин биртяряфлилийи онунла изащ олунур ки, бу тяриф стратеџи вя индикатив планлашдырманын мязмунуну биртяряфли верир.

Актив сянаџе (инновасийа - сянаџе) сийасяти жямиййятин йени технолоџи имканлары гябул етмяйя вя щяр дџфя эяляжяйя цстцнлцкляря мцнасибятдя даща дџгиг вя социалжя гябул олуна билян гярарлар тямин едилмасыня шазырлыыны эюстярир. Милли лайищяляр вя програмлар ейни заманда социал – игтисади

¹ Карлсон Р. Что знают экономисты. Основы экономической политики на 1990 – е годы и в перспективе. Пер. с англ. М: СП «КВАДРАТ», 1993.- С. 123

мянажа ясасландырылмыш вя даща мцтярягги елми – технолоџи гярарларла долџун олурлар. Мцавифг олараг конкрет мягсядли програмларын елми – техники сџавиййяси вя сосиал ясасландырылмалары йцксялир.

Орта мцддятли индикатив планлар сосиал – игтисади вя инновасийа – сџанайе сийасџати идеялары иля зянџин олдуџуна џоря бцтцн сосиал – игтисади инкишаф просесинин џцжлц елм тутумлу амилия чеврилир. Бу да мюцкям ижтимаи истџссалын щяр бир сиклиндя мяжму мящсулун щяжминдя ялавя дџйярин хцсуси чякисинин артымыны тџмин едян структур ирялиляйищляринин мюцкям базасына чеврилир.

Бюйцк Британийа щюкумятинин ХХЫ ясрин илк илляриндя фџаалийџати мцасир базар капиталист тџяррцфаты щяраити цццн йухарыдакы мянтиги схемин ганунауџунлџуна характерик мисал ола билир. Мџлумдур ки, бу юлкянин игтисадиџаты цццн тџнзимлямя ямялийџатларындан истифадяйя џоря даща йцксџк базар категориясына аиддир. Бунунла бярабяр юлкядя - жи илдян мягсядйюнлц сџанайе стратџейясы реаллащдырылыр. **(Тџе џовернментс Манифактурина Стратџей).** Сџажиййявидир ки, бу стратџейянын мягсџи ялавя дџйярин зянжиринин тџкмиллящдирилмясиндя вя йцксџкихтисаслы ямяйин вя ямяктутумлу сџанайе технолоџийаларынIN тџмин етдйи нџтижялярин ялдя едилмясиндя сџанайечилиря кюмяк етмякдян ибарятдир».¹

Стратџейянын чохсџайлы маддяляри арасында, мясџян, макроигтисади сабитлик, инвестисийалар, елм вя инновасийа адлары вардыр. Гейд олунан стратџейя чярчивясиндя щюкумятин тџклиф етдйи Британийа нџглийџат системинин модернлящдирилмясинин иллик планы парлаг мисалдыр. О, дџвлят кооператив бюлмяляринин гарщылыгы фџаалийџатия, щямчинин дя инвестисийа мянбяляринин жялб едилмясиня ясасланыр. Плана нџглийџат системинин мцасир бирлящмясиня щюкумятин фикирляри якс олунур. Бцтцн щялгялярдя системин тџкмиллящдирилмясиня дџвлят кооператив хяржлярин мяжму 181 млрд ф. ст. тџщкил едир. Бунлардан 124 млрды дџвлят вџасити,

¹ Из предисловия Патрисии Хьюит, министра промышленности и торговли Великобритании к названному документу

галаны ися кооператив бюлмянин бирляшмиш инвестисийалары ташкил едир.¹

Юлкциян сосиал – игтисади инкишафынын билаваситя узунмцддяти стратегийаларында вя индикатив планларда тяжяссцм олунмасы корпорасийалар (мцяссисяляр) васитясиля, федерал мягсядди комплекс програмлар васитясиля, щабеля реэионал индикатив планлар вя мягсядди програмлар васитясиля баш верир. Бунунла беля щям корпорасийалар (мцяссисяляр), щям реэионал структурлар гейд олунмуш йанашмада индикатив планларын юзляринин федерал сьвиййядя формалашмасына елми йанашан актив иштиракчылардыр.

Планлар вя програмлар бцджяляшдирмя просесляриндян тяжрид олунмуш щякилдя ишляниб щазырлана билмяз. Мялумдур ки, Русийада индийя гядяр федерал бцджяляр Федерасийа субйектляринин бцджяляри кими ясаян бириллик тсикл реьиминдя игшляниб щазырланмышдыр. Бу щяраитдя дювлятин иштиракы иля бцтцн програмлар вя планлар дювлят бцджяляринин гябул едилмасы технолоэийаларла ялагядя ресурс тяминаты ялдя етмишдир ки, бу да орта мцддяти програмлары вя планлары гиймятдян салырды. Щал-щазырда дцнйанын бир чох юлкяляриндя бцджяляр ишляниб щазырланмасы гаршылыглы кечижи 2 – 3 иллик тсиклляр бюлмякля щазырланыр. Бунунла беля бцджянин ики щиссяйя бюлцнмасы – оператив вя капитал инвестисийа гябул едилмишдир ки, буну да етмякдя мягсяд узунмцддяти инвестисийа хяржляринин цстцнцццц вя сабитлийини тямин етмякдир. РФ щюкумятинин гябул етдийи 15 апрел 2004 – жц ил тарихли гяраына ясаян бир нювбяти малиййя или цццн бцджя щяр ил йенилящян вя йерини бир ил иряли дяйишдирилян чохиллик (адятян цчиллик) малиййя сьнядинин тяркиб щиссяси олмалыдыр. Беля тяжрцбя бир тяряфдян дювлят сийасятинин вярясялийини тямин етмяли вя бцджядян вясаитин бюлщцдцрцлмасыни габагжадан эюрмайя йюнялмиш, диэяр тяряфдян ися дювлят сийасятинин мягсядляриня вя онлара наилолма щяраитиня мцвафиг олараг онларда дягиг вя щяффаф гайдада щяр ил дцзялищляр етмяйя имкан версин.

¹ Бах: Экономист.- 2004.- № 10.- С. 17 – 34

Гейд едяк ки, юлкя президентинин 2008 – 2010 – жу илляр цццн бѣдѣя сийасятиня даир Федерал Мяжлися мѣражиятиндя бѣдѣя планлашдырылмасы имканларыны даща да узатмаг мясяляси гойулмушдур. Бу сянядѣя гейд едилдийи кими узунмѣдѣятли (10 – 15 ил вѣя даща артыг дѣувр цццн) бѣдѣя прогнозларынын ишляниб щазырланмасы вѣя истифадѣя едилмяси практики тяжрѣбѣя вермишдир. О жѣцмлядян, бѣдѣя системинин мѣощкямлийинин кямиййят мейарлары, верѣи вѣя борж йѣцкцццн гѣбул олуна билмяси, бѣдѣя системи цццн рисклярин гиймятляндирилмясини ящятя едир.

Прогнозлашдырма вѣя планлашдырманын там системинин гурулмасы бир сыра щалларда бѣязи методолоѣи шаблонларын давамлылыѣына тящрик едир. Бунунла ялагядар планлашдырма дѣувлятѣян ѣялян мяркѣзляшдирмя функцийалары иля щѣюкмян ялагяляндирилир. Анжяг планлашдырма щѣюкумятин вѣя йа дѣувлят бюлмясинин сялащиййяти дейилдир. Мѣялумдур ки, планларын вѣя балансларын сянядляшдирилмясиндян асылы олмайараг щѣяр бир аиля юз ѣялирляри вѣя хѣяржляринин цмуми балансыны планлашдырыр. Бѣтццн нормал фирмалар няинки мядахил вѣя мѣяхарижлярини, щѣятта инвестисийалары вѣя йени гойулушлары, мѣѣвафиг сазишляри вѣя юдянишляри дѣя планлашдырырлар. Бѣяляикля, чохсайлы планлашдырма формалары вѣя типляри мѣювжуддур. Яѣяр индикатив планлар формасында макроигтисади цмумиляшдирмяляр сѣвиййѣясиня кѣчсѣяк, онда фирмаларын, ѣв тѣяяррѣцфатларын, бирляшдирилмиш тѣяяррѣцфат структурларынын планларында вѣя стратѣзийаларында реал базар чохнѣювлѣццццня ясасланмаг лазымдыр. Ня гѣдяяр ки, дѣцнйада гарышыг игтисадиййатын тяркиб щиссѣясинин щѣяр щансы бир универсал ялагяляндирилмяси йохдур, онда планлашдырманын бѣтццн игтисади системляря вѣя бѣтццн дѣюврляря йарарлы щѣяр щансы бир «йахшы модели»ня архайын олмаг мѣцмкццн дейилдир. Мѣцхтѣялиф юлкялярин тяжрѣбѣясиндя дѣювлят планлашдырылмасында чох щалларда баш верѣян уѣырсузлуглар бир о гѣдяяр инсанларын бурахдыѣы сящѣвяр йох, ня гѣдяяр ки, ишин тяшкилати – технолоѣи (технократик) истигамятляря алуѣячилик вѣя планы **сѣснѣял просѣсин щиссѣяси** етмѣйи бажармагла баѣыдыр. Сѣснѣял – игтисади инкишафын програмлашдырма системляринин вѣя планлашдырманын наилиййяти щѣялледижѣи щѣякилдѣя щѣюкумятин

стратеги йанашмаларыны мянафеляри ятгафында бюлшшдирмяк бажарыбы иля мцяййян едилир.

Дювлят планлашдырылмасы йалныз макроигтисади прогноз, сянайе вя резеионал сийасят тядбирляринин садяжя мяжму дейил, щяр шейдян яввял игтисадиййат вя бцтювлцкдя жямиййат цццн йени сечим шяртляринин ижтимаи мцзакиря просесидир. Бу фирмалар, вятяндашлар вя щюкумят инстансийалары арасында перспективляря даир разылашмалара наил олма просесидир.

Nəzarət sualları və tapşırıqlar:

- 1. Юлкянин социал – игтисади системия уйбун «планлашдырма» категориясына характеристика верин. Ня цццн стратеги планлашдырма социал – игтисади просеслярин тянзимлямясинин хцсуси формасы кими сечилир?*
- 2. Стратеги планлашдырма просесинин дюрд башлыжя компонентини садалайын вя юлкянин стратеги курсунун тямин едилмясиндя онларын яцямиййатини ачыглайын.*
- 3. Русийанын мцасир проблемляринин тимсалында социал – игтисади сийасятин, сянайе сийасятинин, стратеги планларын, индикатив планларын, милли лайищялярин, мягядли програмларын ишляниб щазырланмасы просесинин гаршылыглы ялагяляринин характерини изащ един.*
- 4. Стратеги планлашдырма вя идаряетмя функцийаларынын реаллашдырылмасында дювлят органларынын вя хцсуси бюлмянин (корпогасийалар, фирмалар, банклар вя б.) гаршылыглы фяалиййати нежядир?*

Fəsil 4

MİLLİ PROQRAMLASDIRMA

Uzunmüddətli makroproznos əsasında seçilmiş və strateji planda sistemli şəkildə təqdim olunan prioritetlər dövlətin bazar iqtisadiyyatında strateji innovasiya funksiyasının konkret təcəssümü olan milli proqram və layihələrdə reallaşmasını tapır.

4.1. Milli proqramlaşdırmanın elmi əsasları

Bazar iqtisadiyyatında dövlət tənzimlənməsi iki əsas qarşılıqlı əlaqəli formalarda həyata keçirilir:

- bazar agentlərinin, əmtəə və xidmət istehsalçılarının müstəqil fəaliyyətinin normativ tənzimlənməsi, onların sərbəst rəqabəti üçün əlverişli şəraitin yaradılması, inhisarlaşmaya meyillərinə maneə, milli maraqların qorunması.
- Dövlətin, milli və məqsədli proqram və layihələrin, ünvanlı maliyyələşdirmənin köməyi ilə hərəkətin trayektoriyasının dəyişməsində, innovasiyalı yarım keçmələrin həyata keçirilməsində, milli təhlükəsizliyin təmin olunmasında, irsi sosial və iqtisadi problemlərin həllində bilavasitə iştirakı.

Bu formaların ikisi də vahid iqtisadiyyatda bir-birlərini tamamlayır, zaman və məkanda dəyişirlər.

Sosial-iqtisadi məkanda bu nöqteyi-nəzərdən üç bölməni ayırmaq olar:

- əmtəə və xidmətlərin milyonlarla istehsalçıların, milyonlarla müddü işçilərin bazarda əmtəələrin, pullu xidmətlərin və işçi qüvvəsinin satışından əldə etdikləri gəlirlər hesabına təkrar istehsal xərclərinin ödənilməsi, mənfəətin əldə edildiyi, öz tələbatlarının təmin olunduğu və gəlirlərinin bir hissəsinin dövlətə, onun cəmiyyət üçün zəruri olan funksiyasının həyata keçirilməsi üçün verildiyi *bazar bölməsi*;

- əmtəələr və pullu xidmətlərin satışı hesabına yaşaya bilməyən və bazar bölməsindən əldə olunan gəlirlərin hissəsi hesabına dövlətin daimi köməyinə möhtac qalan milyonlarla təşkilatın və ailələrin yerləşdiyi *qeyri-bazar bölməsi*; bunlar uşaqlar, təqaüdçülər, əlillər, fundamental tədqiqatlarla məşğul olan alimlər, peşadəqlər, dövlət qulluqçuları, mədəniyyət işçiləridirlər; bura həm iri ekoloji layihələrin maliyyələşdirilməsi, dövlətin müdafiə qabiliyyətinin möhkəmləndirilməsi üzrə tədbirlər və s. aiddir. Hərçənd bu xidmətlərin və xərclərin bir hissəsi əmtəə formasını alır, yekun hesabda bölmənin mövcudluğu dövlətin köməyindən, dəstəyindən asılıdır.
- tsikli dinamika və qlobal asılılıq şəraitində iqtisadiyyatın rəqəbətqabiliyyətliliyini təmin edən innovasiya yarım keçmənin təşəbbüsləndirildiyi və həyata keçirildiyi *strateji-innovasiya bölmə*. Bu bölmə “paylarda”, tərəfdaşlıqda inkişaf edir: dövlət biznesin iştirakı ilə bazis innovasiyaların startlı mənimsənilməsinə təşəbbüs edir və resurslar qoyur; sonradan biznes yaxşılaşan innovasiya əsasında yeni nəsil texnikanın bölüşdürülməsini, yayılmasını öz üzərinə götürür və innovasiya üstmənfəətidən ayırmalar (texnoloji kvazirentalar) hesabına dövlətə onun qoyuluşunu artırmaması ilə qaytarır.¹ Bununla da milli iqtisadiyyatın rəqəbətqabiliyyətliliyi, iqtisadi artımın yüksək tempiliyi təmin olunur.

Yuxarıda göstərilmiş dövlət tənzimlənməsinin iki formasının (qarşılıqlı) münasibəti, nisbəti *zamanda*, iqtisadi və Kondratev tsikllərinin fazaları üzrə dəyişir. Yeni nəsil texnikanın müqayisə ediləcək dərəcədə mütərəqqi inkişafının (oyanma və kamillik, ahıllıq) bölüşdürülməsi fazalarında (diffuziya) sosial-iqtisadi proseslərin dövlət tərəfindən dolayı tənzimlənməsi üstünlük təşkil edir. Böhranlı vəziyyətlərdə, depressiya dövrlərində və iqtisadiyyatın canlanmasının başlanğıcında dövlət tərəfindən strateji innovasiya funksiyasının həyata keçirilməsi vacib əhəmiyyət kəsb edir. O, sualtı qayalar, aysberqlər və dayazlıqlar arasında coşqun dənizdə ağzınacan sənişinlərlə dolu nəhəng gəminin kapitanı (komanda ilə birlikdə) rolunu oynayır. O, düzgün strateji kursu seçməkdən və gəmini inamla aparmaqdan ötrü proqnozlaşdırma, strateji plan-

¹ (Вах: Яковец Ю.В. Рента, антирента, квазирента в глобально цивилизационном измерении. М; Наука,, 2003. Гл. I).

laşdırma və proqramlaşdırmanı da daxil edərək bütün vasitələr arsenalından istifadə edir.

Böhranlı vəziyyətlərdə dövlətin tənzimləyici rolunun güclənməsinin zəruriliyi, totalitarizm və azadlığın qarışıqlığının sosial qanununu əsaslandırılmış *Pitirimom Sorokin* tərəfindən açılmışdı: “Hər dəfə, nə vaxtki, müəyyən cəmiyyətdə müharibə və ya müharibə təhlükəsi, böyük aclıq, böyük iqtisadi depressiya, məhvəddici epidemiya, zəlzələ və ya daşqın, anarxiya, iğtişas və inqilablar formasında və ya hansısa bir digər böhranlı vəziyyət şəklində nəzərəcarpacaq böhran baş verirsə, onda hökumət reqlamentliyinin miqyası və sərtliliyi artır və cəmiyyətin iqtisadiyyatı, siyasi rejim, həyat tərzı və ideologiya totalitar transformasiyanın acısını çəkirlər; böhran nə qədər güclüdürsə, bu transformasiya bir o qədər çox olur. Əksinə, nə vaxt ki, hər dəfə cəmiyyətdə güclü böhran azalırsa, hökumət reqlamentləşdirməsinin miqyası və sərtliliyi azalırsa, cəmiyyətin ideoloji və mədəni dəyişiklikləri sülh, daha az reqlamentləşdirilmiş şəkildə və daha azad həyat tərzində işə başlayır, və böhran nə qədər aşağı düşürsə, azad rekonversiya (əvvəlki halına (vəziyyətə, şəraitə) salınma) bir o qədər çox olur.”¹

Bu qanuna riayət edilməməsi ağır neqativ nəticələrə aparır. Belə ki, Rusiya dövlətinin 90-cı illərdə strateji-innovasiya tənzimlənməsindən imtina etməsi sülh vaxtı üçün rekordlu olan, uzun sürən, sivilizasiyalı böhranın dərinləşməsinin amillərindən biri oldu.

Sosial-iqtisadi dinamikanın dövlət tənzimlənməsinin ikinci forması öz əksini aşağıdakı dörd əsas formada həyata keçirilən *milli proqramlaşdırmada* tapır:

- böhranlı fazaları n daha az müddədə və az itkilərlə ötür keçməsi üçün dövlətin resurslarının səfərbər edilməsinə imkan verən *milli əks böhran proqramları*; belə proqramlar çoxdur, genişdir, lakin zaman üzrə məhduddurlar;
- dövlətin və cəmiyyətin resurslarını innovasiya yarır keçməsinin bir və ya bir neçə qovşaq (bağlayıcı) istiqamətlərində təmərküzləşdirən *milli proqramlar*;
- milli proqramlara nisbətən daha məhdud fəaliyyət sferasına malik olan və müstəqil və ya proqramın elementi kimi çıxış edən *milli layihələr*;

¹ *Сорокин. П.А. Главные тенденции нашего времени. М; Наука, 1997.- С.124.*

- bu və ya digər sferada konkret problemlərin həllini təmin edən federal, regional və ya korporativ səviyyədə *məqsədli proqramlar*.

Birinci növ proqrama daha parlaq misal Franklin Ruzvelt tərəfindən işlənilib hazırlanan və ABŞ tarixi boyunca ən dərin iqtisadi böhran dövründə, 1929-1933-cü illər, təsirli (effektli) şəkildə reallaşdırılan “yeni kursdur”. Bu proqramın reallaşması təcrübəsi D.M.Keyns tərəfindən, sonradan isə keynsçiliyin klassiklərindən biri E.Xansen¹ tərəfindən ümumiləşdirildi və inkişaf etdirildi. Bu proqramın bir çox elementlərə R.Nikson tərəfindən kondratev tsiklərinin növbəti dəyişməsilə şərtlənmiş 70-cı illərin böhranı zamanı istifadə olunmuşdu.

İkinci növ effektiv milli proqrama misal kimi Rusiyada Vətəndaş müharibəsinin qızğın dövründə təntənə ilə elan edilən və iqtisadiyyatın üçüncü texnoloji ukladının zirvəsinə – dövlətin elibrikasiyasına keçid yolu ilə xarabalıqdan çıxılmasına səmtlənmiş ГОЛТЭРО planı çıxış edə bilər.

Milli proqramların üçüncü növünün uğurlu misalları – bəşəriyyətə kosmik fəzaya yarım keçməyi həyata keçirməyə imkan verən ABŞ və SSRİ-nin raket okeanik proqramı və müştərək “Soyuz-Apollon” proqramı ola bilər.

O ki, qaldı məqsədli proqramlara, onlar Rusiyada və xarici dövlətlərdə onlarladır və yüzlərlədir, uğurluları az deyildir, lakin bir çoxları da öz məqsədlərinə çatmayıblar.

4.2. Milli proqramlaşdırmanın tarixi təcrübəsi və perspektivləri

Dövlət tərəfindən iri milli proqramların və layihələrin işlənib hazırlanması və reallaşdırılması uzunmüddətli tarixə malikdir. Mahiyyət etibarilə onlar beş min illiyə qədər, dövlət və sivilizasiyanın birinci nəslinin meydana gəlməsindən məlumdurlar. Onların vacib funksiyalarından biri möhkəmləndirilmiş şəhərlərin, sarayların, məbədlərin, ehramların, iri çayların vadilərində irriqasiya sistemlərinin tikintisi üçün resursların təmərküzləşməsi olmuşdur. Belə proqramların ilk nümunələrindən biri bizim eradan qabaq III minillikdə Xarapı sivilizasiya mərkəzində (Hindistan) vahid planlı yerləşdirmə, su təchizatı, kanalizasiya ilə Mo-

¹ Хансен Э. Экономические циклы и национальный доход/Классики кейнсианства. Т.2., М; Экономика, 1997.

xendjo-Daro tikintisidir; arxeoloqların qiymətləndirmələrinə görə şəhərdə 35 mindən 100 min nəfərə qədər insan yaşayırdı. Digər misal – Firon Exnaton tərəfindən (bizim eradan əvvəl 1372-1354-ci il) zəngin saraylarla, məbədlərlə, yaşayış kvartalları ilə Misirin yeni paytaxtının tikintisi. Kritdə Knossk sarayının, Vavilonda sarayların, Böyük Çin səddinin, Afrinada Akropolun, Roma imperiyasında və inklər imperiyasında yollar şəbəkəsinin, Krımın Cənub sahilində sarayların və qalaların, Konstantinopolda, Kiyevdə və Böyük Novqorodda Sofiya kilsələrinin, camilərinin, Moskva Kremlinin, orta əsrli Avropada saray və qəsrlərin sıx şəbəkəsinin, Almaniyada və ingilabdan qabaqkı Rusiyada (Transsibir magistralı) dəmir yollarının tikintisi.

XX əsrdə dövlətin sosial-iqtisadi inkişafda iştirakının bu forması daha sistemli xarakter aldı. Burada nümunə Rusiya oldu. Əsrin əvvəlində milyonlarla kəndli ailələrin Sibirə köçürülməsi proqramı reallaşmışdı. 1912-ci ildə Avropa Rusiyasında çay nəqliyyat yollarının vahid şəbəkəsinin yaradılması proqramı hazırlanmışdı, dövlətin elektrifikasişdırılması üzrə təklif işlənib hazırlanmışdı. Bunların əsasında 1920-ci ilin dekabrında Sovetlərin Ümumrusiya VIII qurultayında 10-15 illiyə hesablanmış və iqtisadiyyatın o zaman üçün yeni texnoloji bazaya köçürülməsini nəzərdə tutulmuş ГОЛТЭРО planı yaradılmış və qəbul olunmuşdu. Mahiyyət etibarilə bu elmi əsaslandırılmış ilk uzunmüddətli milli proqram idi. İkinci beşillik plan üçün Ural-Kuznetsk kombinatının yaradılmasını hesab etmək olar. Böyük Vətən müharibəsindən sonra milli proqramlaşdırmanın effektivliyinin inandırıcı misalı kimi atom və hidrogen silahı, çatdırma vasitələri (ballistik və orta mənzilli raketlərin), atom energetikası və atom maşınqayırması, kosmik fəzanın mənimsənilməsi sahəsində bir sıra reallaşdırılmış milli layihələrin daxil olduğu SSRİ-nin nüvə-raket sərəfinin yaradılması oldu. Məhz milli proqramlaşdırma, dövlətin köməyiylə qısa bir müddətdə iqtisadiyyatı bərpa edərək, Qərblə hərbi-texniki pariteti, dördüncü texnoloji ukladın (sistemin) mənimsənilməsinin bir sıra istiqamətlərində liderliyi təmin etdiyi alət oldu.

Milli proqramlaşdırma 70-80-ci illərdə SSRİ-də geniş şəkildə ümumdövlət proqramları formasında (ərzaq proqramı, torpaqların meliorasiyası, nəqliyyatın inkişaf proqramı, elmi-texniki, iqtisadi və regional

inkişafın kompleks proqramı) yayılmışdı. Proqramlaşdırma – məqsədli planlaşdırma bir sıra monoqrafiyalarda elmi əsaslandırılmalar tapdı.¹

Milli proqramların və məqsədli proqramların reallaşdırılması onunla yüngülləşirdi ki, dövlət öz əlində investisiyaların, maddi və maliyyə təkrar istehsal resurslarının əsas kütləsini təmərküzləşdirmişdi və onları özünün prioritetlərinə və üstünlük vermələrinə müvafiq olaraq bölüşdürürdü. Lakin bu prosesin bürokratikliyi artırdı. Dövlət proqramlarının və məqsədli proqramların sayının artması (onların sayı ancaq elmi-texniki sferada onuncu beşillikdə 200-ü üstələmişdi) resursların dağdılmasına, çoxu qeyri-qənaətedici olaraq yerinə yetirilmiş olan proqramların reallaşmasına nəzarəti zəiflətmişdi. Nəticədə iqtisadiyyatın mərkəzləşdirilmiş-planlı idarə edilməsinin keyfiyyəti aşağı düşürdü, iqtisadi artımın templərində geriləmə sürətlənirdi, iqtisadiyyatın rəqabət-qabiliyyəti aşağı düşürdü.

90-cı illərin əvvəlində neoliberal islahatlar zamanı, milli proqramlaşdırma iqtisadiyyatın inkişafının kortəbii bazar xarakterinə cavab verməyən bir alət kimi əməli olaraq ləğv olunmuşdu. Ancaq 1994-1995-ci illərdən başlayaraq o, bərpa olunmağa başladı və 1995-ci il 20 iyul tarixli 115-93 sayılı “Dövlət proqnozlaşdırılması və Rusiya Federasiyasının sosial-iqtisadi inkişaf proqramları haqqında” Federal Qanunda milli proqramlaşdırmanın iki formada həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur: hökumət tərəfindən təsdiq olunan federal məqsədli proqramlar (onların siyahısı hər il federal büdcəyə əlavə kimi dərc olunur) və RF hökumətin hər il təsdiq etməli və dərc etməli olacağı (bunu heç də hər il etmir) Rusiya Federasiyasının orta müddətli perspektivdə sosial-iqtisadi inkişaf proqramları; sonuncu milli proqramdan çox indikativ plana daha tez yaxındır. Milli proqramlaşdırmanın üçüncü forması – RF hökuməti tərəfindən ayrı-ayrı problemlər üzrə strateji sənədlərin qəbul edilməsidir (məsələn, RF-nın 20 illiyə Energetika strategiyası, silahlanma sahəsində proqram və s.). Lakin bütün sadalanan proqram sənədlərinin elmi əsaslandırılması, keyfiyyəti və səmərəliliyi (nəticəliyi) kifayət qədər deyildir, bu real milli proqramlaşdırmaya nisbətən daha çox fəaliyyətin imitasiyasıdır.

¹ *Англишкин А.И.* Наука-техника-экономика. 2-е изд. М; Экономика, 1980.- гл.5; *Яковец Ю.В.* Ускорение научно-технического прогресса. Теория и экономический механизм. М; Экономика, 1998.- гл.4.

2006-cı ildən RF prezidentinin təşəbbüsü ilə Rusiyanın dövlət strateji tənzimləmə təcrübəsinə yeni alət – sosial təyinatlı milli layihələr daxil oldu (səhiyyə, təhsil, mənzil tikintisi, aqrar sənaye kompleksi sahəsində). Onların məziyyəti ondan ibarətdir ki, birincisi dövlətin sosial xarakterini reallaşdıran dövlət strateji prioritetləri dəqiq şəkildə müəyyən olunubdur; ikincisi, onların həyata keçirilməsi üçün əhəmiyyətli və ildən ilə artan resurslar ayrılır; üçüncüsü RF prezidenti tərəfindən başçılıq edilən, onun müavini – RF-nin Hökumətinin birinci вице-baş naziri olan milli layihələr üzrə Şuranın rəhbərlik edildiyi layihələrin yerinə yetirilməsinin idarə edilməsi sistemi formalaşmışdır. Layihələrin reallaşması prosesində nazirliklər və baş idarələr, regional hakimiyyət orqanları cəlb olunublar. Layihələr vətəndaş cəmiyyəti institutlarının, KİV-in hərtərəfli dəstəyini alır.

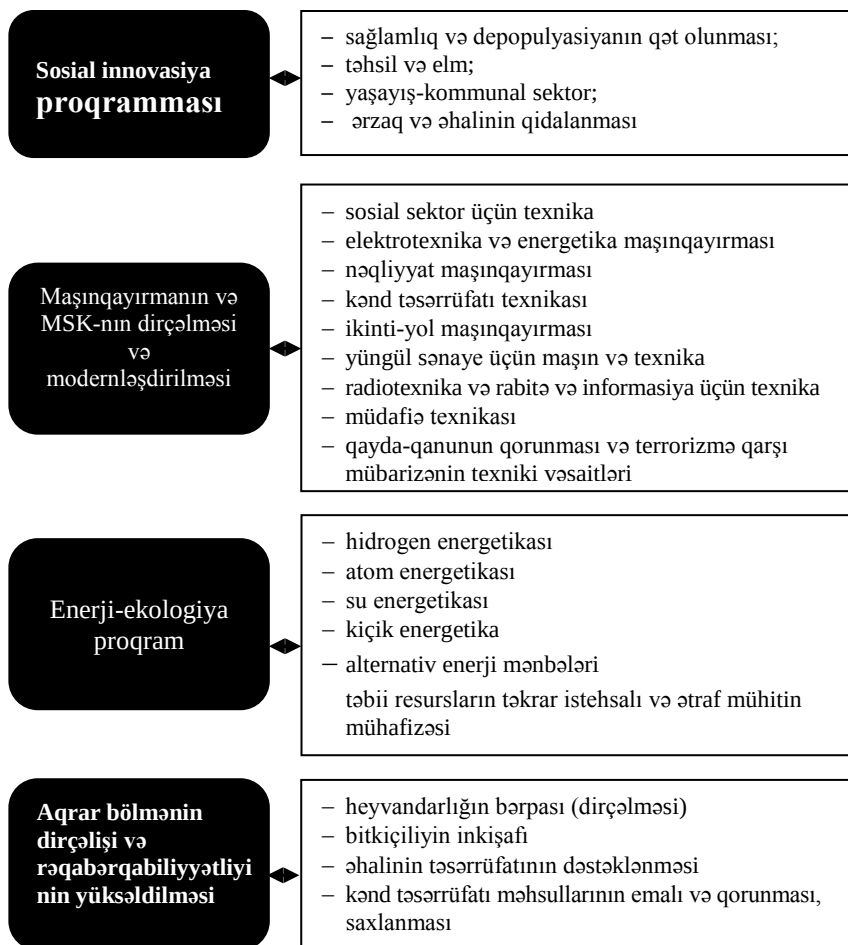
Lakin bu tənzimlənən bazar iqtisadiyyatı şərtlərinə adekvat olan, milli proqramlaşdırma sisteminin qurulması yolunda birinci addımdır. Layihələr sosial-iqtisadi inkişafın ancaq mərkəzi problemlərin hissəsini əhatə edir, ortamüddətli perspektivə malikdir, kifayət qədər elmi əsaslandırma və balans tədqiqatını ala bilmədiklərə, nəticədə də layihələrin reallaşması prosesində bir sıra problemlər və disproporsiyalar meydana çıxdı.

Milli proqramlaşdırmanın effektiv sisteminin formalaşması üzrə sonrakı ardıcıl addımlar zəruridir. Bizim fikrimizcə o, aşağıdakıları daxil edə bilər:

- ölkənin sosial-iqtisadi və innovasiya-texnoloji inkişafının mərkəzi problemlərinin həllinə, əsas milli prioritetlərin reallaşmasına yönəlmiş uzunmüddətli perspektivə (15-30 il) çox olmayan sayda (5-6-dan çox olmayan) milli proqramlar;
- milli proqramların tərkibinə daxil olan, bu və ya digər sferada konkret iri vəzifələrin həll edilməsi üzrə (sosial, innovasiya-texnoloji, təbiətiqoruyan energetika) ərazi, muxtar milli layihələr.

İndi federal və regional səviyyələrdə istifadə olunan məqsədli proqramlar ya milli layihələrlə udula bilər, onların bir hissəsi olur, ya da milli layihələrdən və proqramlardan məkanda azad olan daha məhdudlaşdırılmış perspektiv vəzifələrin həlli üçün milli proqramlaşdırmanın bir hissəsi kimi yeni status ala bilər.

MILLI INNOVASIYA LAYİHƏLƏRİ VƏ PROQRAMLAR SİSTEMİ

Şəkil 4.1. Milli innovasiya layihələri və proqramlar sistemi

Milli proqramlaşdırma xaricdə – ABŞ-da Qərbi Avropada, Yaponiyada, digər ölkələrdə geniş şəkildə yayılmışdı. Müasir nümunə kimi ABŞ-da hidrogen energetikası, nanotexnologiya, Ayın və Marsın mənimlənməsi sahəsində milli proqramlar, 2050-ci ilə qədər dövrdə Av-

ropa İttifaqının çərçivəli elmi-texniki proqramları, “Evrika” proqramı və Avropa texnoloji platforması (bax əlavə 4), Beynəlxalq kosmik stansiya və eksperimental istilik-nüvə reaktoru üzrə çoxtərəfli proqramlar çıxış edə bilirlər.

Onu qabaqcadan görmək olar ki, keçid dövrünün mürəkkəb problemlərinin qət edilməsi üçün yaxın onillikdə çoxlu milli və beynəlxalq proqramlar tələb olunacaqdır, onların tətbiq dairəsi genişlənəcək və effektivliyi sosial-iqtisadi, innovasiya texnoloji inkişafın idarə olunmasının vacib alətlərindən biri kimi həm dövlət və həm də beynəlxalq səviyyədə yüksələcəkdir.

4.3. Milli proqramlaşdırmanın metodologiyası və proqramlaşdırılması

Milli proqramlaşdırma (strateji planlaşdırma kimi) – iştirakçılarından dərin elmi bilikləri, fənlərarası yanaşmanı, qabağıgörənlik ustalığını, strateji təfəkkürü və fəaliyyət üsulunu, inersiya (ətalət, fəaliyyətsizlik) qüvvəsini qət etmək bacarığını, seçilmiş yolun zəruriliyini və effektivliyini inandırmağı tələb edən yüksək səviyyəli idarəolunma fəaliyyətidir. Buna görə də milli proqramlaşdırma arzu olunan nəticələrə çatmaqdan ötrü, gözləməni aldaraq iri resursları boş yerə xərcləməyə deyil, elmi metodologiyaya və effektiv texnologiyaya söykənməlidir.

Milli proqramlaşdırmanın metodologiyasının əsaslarını qısa şəkildə aşağıdakı müddəalara gətirmək olar:

1. Milli proqramlar və layihələr – bu, sosial-iqtisadi innovasiya-texnoloji, energetika, ekoloji, ərazi inkişafı proseslərinə, onların inkişaf trayektoriyasını dəyişmək məqsədilə dövlətin həmin proseslərdə bilavasitə iştirakına söykənən, dövlət təsirinin xüsusi, fəvqəladə metodudur. Bu metod bazar özünütənzimləməsi proseslərinin yenidən yaranmış problemləri həll etmək qabiliyyətində olmayan, təhlükəli tendensiyaların aşkar olunduğu və hər şeydən böhranlı vəziyyətlərdə bu tendensiyaları birbaşa dövlət müdaxiləsi olmadan qət olunmasının mümkün olmadığı yerlərdə tətbiq olunmalıdır.

2. Milli proqramlar heç də bütün iqtisadiyyatı və sosial sferanı əhatə etmir, ancaq strateji yarib keçmənin dəqiq işarə edilmiş istiqamətini əhatə edir. Milli proqramlaşdırmanın təsir sferası strateji yarib keç-

mə üçün qüvvələrin təmərküzləşməsi və üstün gəlməsini təmin etməkdən ötrü kifayət qədər dar olmalıdır və eyni zamanda da, uğurun digər sahələrə yayılmaqdan, iqtisadiyyatın ümumi yüksəlişinə nail olmaqdan, uzunmüddətli uğur qazanmadan ötrü kifayət qədər geniş olmalıdır.

3. Strateji yarıb keçmənin reallaşdırılması üçün qüvvələrin təmərküzləşməsi proqram sektorunun xeyrinə resursların yenidən bölüşdürülməsi zəruridir, əks təqdirdə yarıb keçmə təmin olunmayacaqdır. Lakin bu zaman yenidən yeni disproporsiyaların və “müvəffəqiyyətsizlik, iflas nöqtələrinin” meydana gəlməməsindən ötrü böyük iqtisadiyyat miqyasında dinamik balanslılığı qorumaq lazımdır. Bu balanslaşdırımağa həm ortamüddətli və həm də cari indikativ plan çərçivələrində riayət olunmalıdır.

4. Milli proqram və layihələr sisteminin ayrı-ayrı tərkib hissələri qarşılıqlı uyğunlaşmalıdır, onda, əlavə, sinergetik xalq təsərrüfatı effekti meydana çıxır. Əgər bu qayda pozulacaqsa, onda sistem A.A.Boqdanova görə pozulmuş, pozğunlaşmış olacaq, onun ümumi effekti tərkib elementlərinin effektlərinin cəmindən az olacaqdır (mənfi sinergetik effekt).

5. Milli proqram və layihələrin reallaşmasının idarə olunması dəqiq təşkil olunmalıdır və nizama salınmalıdır, vahid idarə edən şirkətə və başlıca qüvvələrin innovasiya tərəfdaşlıqlarına: dövlət, biznes, elm, təhsil və vətəndaş cəmiyyətinə söykənməlidir. Bu qüvvələrin hər hansı birinin zorla ayrılması və ya zəifləməsi uğursuzluğa, proqramın iflasına, resursların boş-boşuna sərfinə, cəmiyyətdə məyusluğa, dövlətin nüfuzunun itirilməsinə gətirəcəkdir.

6. Milli proqram və layihələrin işlənilib hazırlanması və reallaşdırılmasını peşəkar əsasda, fəaliyyətin bütün iştirakçılarının – dövlət qulluqçularından, top-menecerlərdən, tədqiqatçılardan, instruktorlardan tutmuş mühəndislərə, texniklərə, ixtisaslı fəhlələrə qədər – hazırlıq, yenidən hazırlıq, ixtisasın artırılması, fasiləsiz təhsil və distant təlim sisteminə qurmaq zəruridir. Bu, ixtisaslı kadrların təhsil səviyyəsinin ümumi yüksəlməsinə və tələb olunanlığına səbəb olacaqdır.

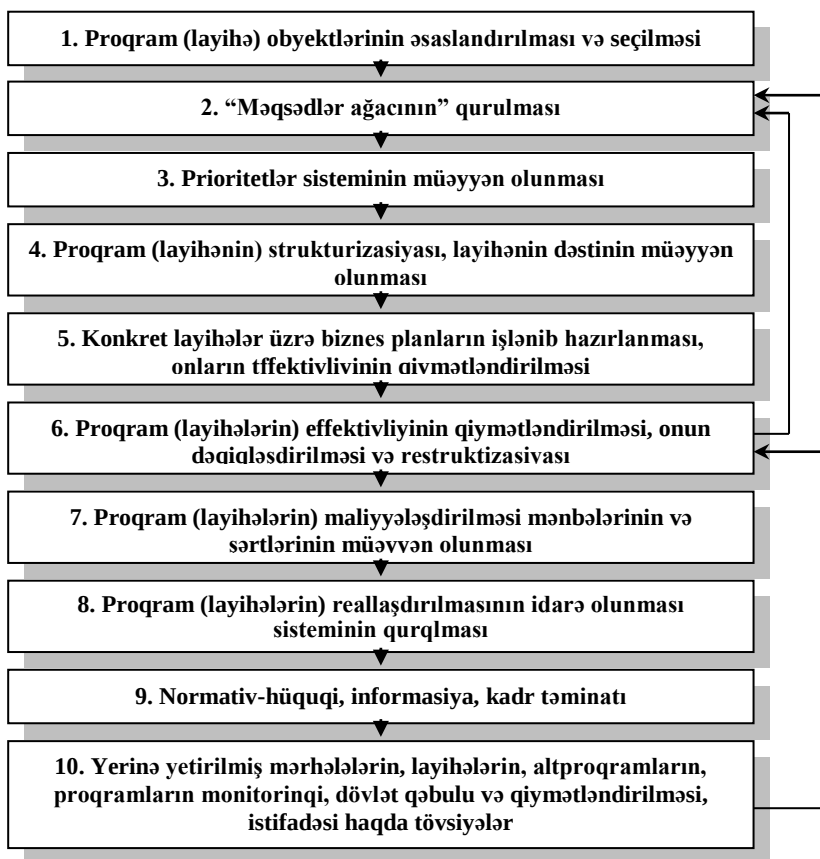
7. Innovasiya xarakterli milli layihələrin və proqramların işlənilib hazırlanması və reallaşmasının idarə olunmasında (onlar isə, bir qayda olaraq innovasiya-yarıb keçən olurlar) proqram idarə olunmanın üç zəruri tərkib sisteminə tətbiqən “hakimiyyətin parçalanması, bölünməsi və kooperasiyası” prinsipinə riayət etmək lazımdır:

- *sifarişçilərə* – proqramın (layihələrin) məzmununu müəyyən edən, onu resurslarla təmin edən, dövlət qəbulunu həyata keçirən və əldə olunan nəticələrin istifadəsini təmin edənlərə;
- proqramın (layihənin) əsas ideyasını, mahiyyətini əks etdirən, bu ideyanın elmi müşaiyyətini və praktik təcəssümünə müəllif nəzarətini təmin edən *elmi rəhbərlərə (baş və birinci konstruktorlara)*;
- *icraedici orqanlara* – şirkətlərin rəhbəri, proqram və layihələrin icraçı direksiyası, onların yerinə yetirilməsini təşkil edən, ayrılan resurslardan istifadə edən və əldə olunan nəticələrə cavab verənlərə.

Bu əsas metodoloji prinsiplər *milli proqramlaşdırmanın müasir texnologiyasının* köməyiylə reallaşır. Prinsipial blok-sxemi şəkil 4.2-də verilib, təqdim olunub və 10 elementi daxil edilib.

Təqdim olunmuş blok-sxemin əsas elementlərinə baxaq.

1. Proqram (layihə) obyektlərinin seçilməsi. Adətən bu element kifayət qədər diqqət yetirmirlər. Qərar qəbul edən şəxsin intuisiyası və ya cari maraqları, mərkəzi ziddiyyətlər haqda, problemin həlli yolları və müddətləri barədə onun subyektiv təsəvvürləri, daha çox dövlət dəstəyini, köməyini qazanmaq arzusu (“büdcə piroqu”). Buna görə də proqramlar da resurslarla təminatına nisbətən daha çox olur, belə ki, onların effektiv yerinə yetirilməsinə ümid etmək olmur. Bundan yaxa qurtarmaqdan ötrü həll edilməsi optimal ümumi trayektoriyanı təmin etməyə imkan verən kəskin problemlərin aşkarlanması ilə uzunmüddətli proqnoza arxalanmaq lazımdır. Təklif olunan miqdarca çox da böyük olmayan milli layihə və proqramlar dəsti dəfələrlə təkrar edilən elmi ekspertizaya məruz qalmalıdır, dərc olunmalıdır və açıq şəkildə müzakirə edilməlidir. Ancaq bundan sonra hökumət, Federal Toplantı tərəfindən qəbul olunmalı və Ptezident tərəfindən təsdiq edilməlidir və bu şəkildə də qanun qüvvəsini əldə etməlidir. Əlbəttə həyat dəyişir və müntəzəm olaraq bu siyahını yenidən təshih etmək lazım gələcəkdir. Lakin həmin təshihlər tez-tez olmamalıdır (təqribən 4-5 ildə bir dəfə) və elə eyni, həmin proseduranı keçməlidir. Yeri gəlmişkən, belə qayda ABŞ və Avropa İttifaqı tərəfindən qəbul olunmuşdur.

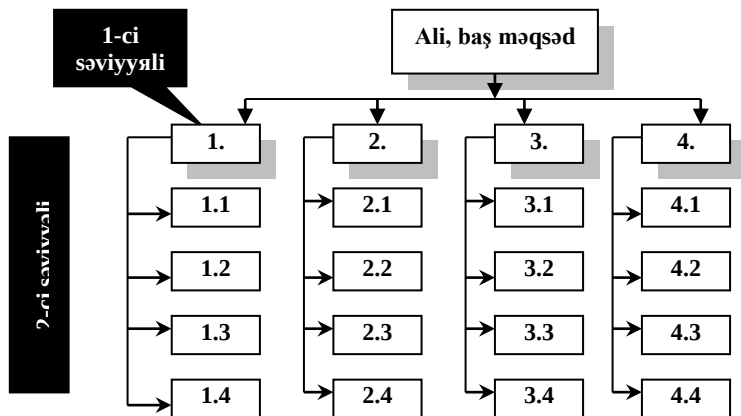

Şəkil 4.2. Milli proqram və layihələrin işlənilib hazırlanma texnologiyasının və reallaşmasının blok-sxemi.

2. “Məqsədlər ağacı”. Hər bir proqram üçün (layihə üçün) “məqsədlər ağacını” qurmaq lazımdır: baş, ali məqsəd, 1-cü səviyyəli məqsədlər, 2-cü səviyyəli məqsədlər, əgər tələb olunarsa, onda həm də 3-cü səviyyəli məqsədlər (şəkil 4.3). Həm də hər bir məqsəd ümumi, nəzarət olunmayan anlayışlarda deyil (“artırmaq”, “qüvvələndirmək” və s.), hər il qarşıya qoyulan məqsədlərə nail olmaq (və ya nail olmamaq) dərəcəsini qiymətləndirmək mümkün olsun deyə və əgər məqsəd nail olunmaz olacaqsə, işi vaxtında təshih etmək ya da ki dayandırmaqdan ötrü kə-

miyyət ölçülməsinə və müddətinə malik olan konkret göstəricilərdə müəyyən olunmalıdır.

“Məqsədlər ağacının” qurulmasında başlıca vəzifə (və çətinlik) – bir və ya bir neçə məqsədlərin ötürülməsinə yol verməmək. Zira bu bütün proqram işlərinin yekun effektini kəskin şəkildə aşağı salacaqdır, eləcə də verilmiş yol üzrə hərəkət məntiqindən kənara aparan yanlış məqsədləri daxil etməmək.

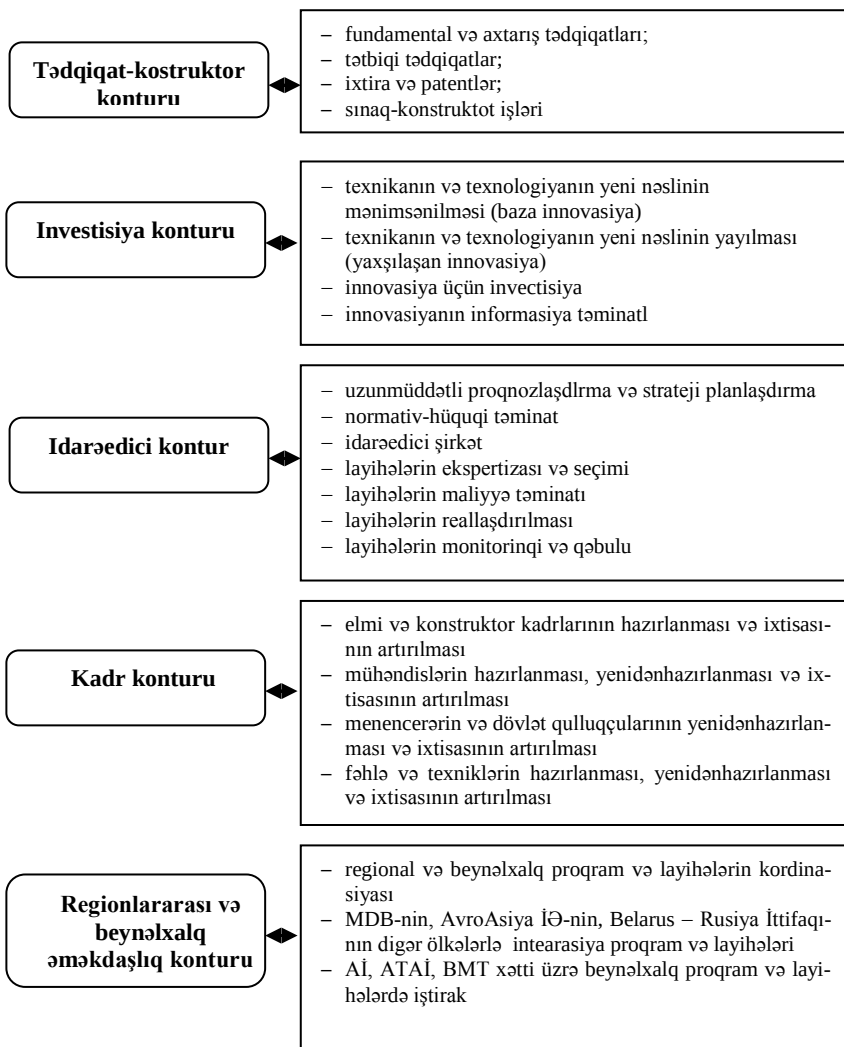

Şəkil 4.3 Proqram (layihənin) “məqsədlər ağacı”

3. Tədbirlər sistemi. Növbəti məsələ – “məqsədlər ağacı” nın hər bir elementi üzrə tam həcmdə və lazımi müddətdə hər bir səviyyəli hər bir məqsədin və yekun hesabda – baş, ali məqsədin nail olunmasını təmin edən ardıcıl və ya paralel yerinə yetiriləcək tədbirlərin (işlərin) qəbulu. Burada tələblər əvvəlki bölmədə olduğu kimidir – zəruri tədbirlərin qaçırmasına, ötürməsinə yol verməmək.

4. Proqramın strukturizasiyası. Əldə olunmuş tədbirlər dəstəni strukturlaşdırmaq, sonrakı iş və idarə olunma üçün rahat şəkildə gətirmək zəruridir. Hər bir proqramın ilkin həlqəsi, kərpici konkret layihədir – tədqiqatı, investisiyası, təşkilati-idarəedici və s. Qarşılıqlı əlaqəli layihələr qrupu bloklarda birləşir, onlar isə – altproqramları və onların hamısı birlikdə proqramın mürəkkəb matris toxumasını təşkil edirlər. Milli proqramın strukturunun nümunəvi sxemi şəkil 4.4-də verilib. Ona 5 kontur daxildir: tədqiqat-konstruktor, innovasiya-investisiya, təşkilati-

idarəetmə, kadr, regionlararası və beynəlxalq əməkdaşlıq konturu (bununla belə, sonuncu kontur təşkilati idarəetmə ilə birləşə bilər). Hər bir kontur altproqram, blok və layihələrin müəyyən dəstini daxil edir və özünün idarəetmə sisteminə malikdir.

Şəkil 4.4. Milli proqramların strukturu

Proqramın strukturizasiyasının digər kəsiyi, nöqteyi-nəzəri – zamanıdır: ayrı-ayrı layihələrin, onların bloklarının, altproqramların yerinə yetirilməsi müddətinin müəyyən olunması və bir-birinə bağlanması (qarşılıqlı uyğunluğu, uzlaşması) və proqramın yerinə yetirilmə mərhələlərinin və növbəliliyinin qurulması. Bu yekun hesabda seçimi keçmiş layihə və proqramlar əsasında proqramın yerinə yetirilməsinin özünəməxsus yol kartının yaradılması üçün zəmindir. Altproqramlar ümumi yekun məqsədə nail olmaq üçün tədqiqatı, innovasiya və təşkilati layihələri birləşdirərək – matris sistemi üzrə qurula bilərlər.

5. Biznes-planlar. Yuxarıda göstərilmiş proseduranın keçilməsindən sonra həlledici mərhələ yaxınlaşır: hər bir layihə üzrə biznes-planların və bloklar, altproqramlar və tam olaraq proqram üzrə toplum biznes-planların formalaşması.

Tədqiqat və idarəetmə konturların konkret layihələr üzrə biznes-planları bir qayda olaraq aşağıdakı bölmələri əhatə edir:

- layihənin yekun nəticələrinin (məhsulun) məzmunu, rəqabətqabiliyyətliyi;
- layihənin icraçıları və həmicraçıları;
- layihənin yerinə yetirilməsi üçün resurslar;
- layihələrin yerinə yetirilməsi texnologiyası;
- maliyyələşdirmə mənbələri və maliyyə axınları;
- risklər və onların minimumlaşdırılması;
- layihənin reallaşdırma effektivliyi (kommersiya layihələri üçün – zaman amilinin nəzərə alınması ilə özünüödəmə müddəti).

Toplum biznes-planlar müəyyən blokun layihələri, altproqramlar, konturlar üzrə məcmu (toplanmış, cəm) hesablamaları bildirir.

İnteqral biznes-plan tam şəkildə milli proqram (milli layihə) üzrə yekun qiymətləndirməni verir.

6. Layihələrin seçilməsi və proqramların təshih olunması. Biznes-planların informasiyaları əsasında milli proqrama (milli layihəyə) daxilolunma üçün layihələrin ümumi qiymətləndirilməsi və seçimi həyata keçirilir. Əsas meyarlar aşağıdakılardır:

- texnika və texniki ukladların (sistemlərin) nəslinin dəyişmə ritminin nəzərə alınması ilə proqram məhsullarının texnoloji səviyyəsi və rəqabətqabiliyyətliliyi;

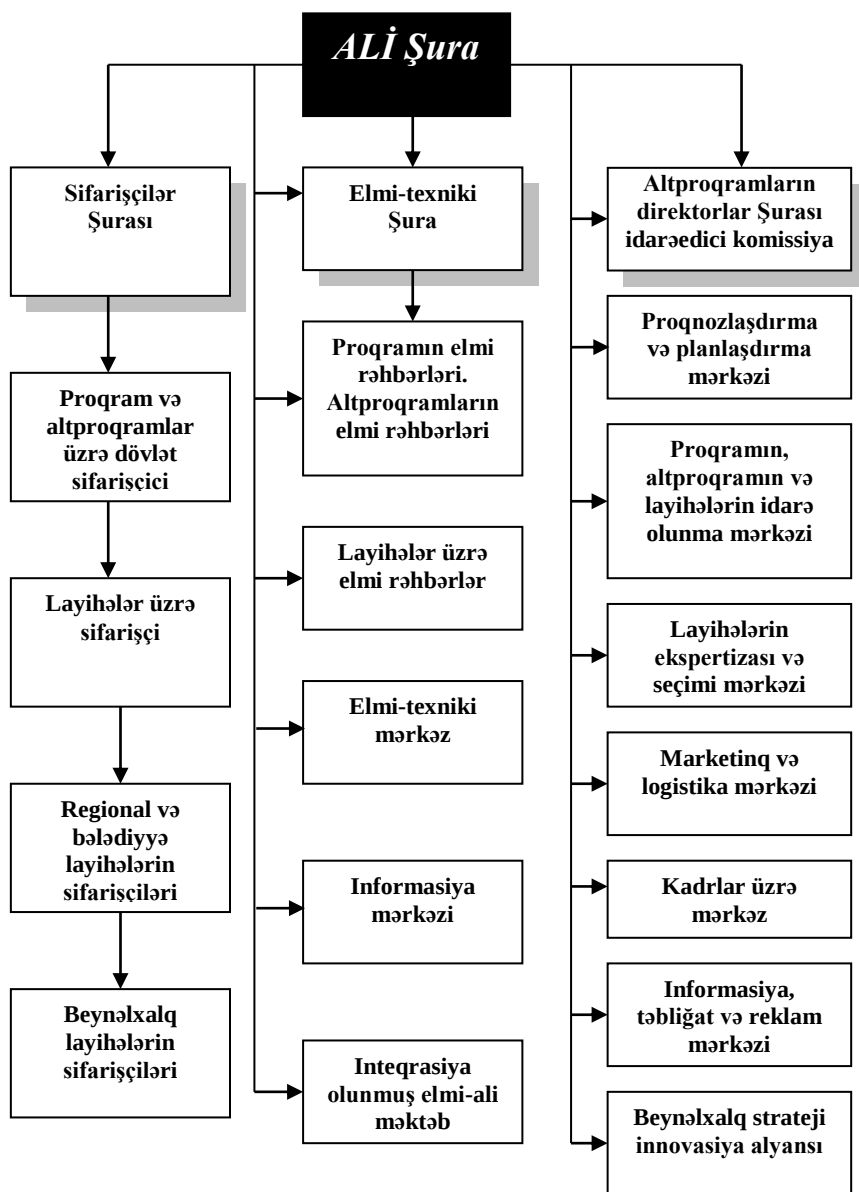
- perspektivli bazar boş yerlərinin (kommersiya layihələri üçün) və cəmiyyətin əsas ən zəruri tələbatlarının (qeyri-kommersiya layihələri üçün) olması;
- resurslarla, ilk növbədə vətən (yerli) resurslarla (intelektual, əmək, maddi, təbii, maliyyə) təminatlılığı;
- effektivlik səviyyəsi – iqtisadi (kommersiya layihələri üçün), sosial, ekoloji, müdafiə, idarəetmə (qeyri-kommersiya layihələri üçün);

Layihələrin innovasiya-texnoloji, iqtisadi və ekoloji ekspertizası həyata keçirilir. Onun nəticələri üzrə, milli proqram (layihə) üzrə layihələr dəstinin müqayisəli inteqral effektivliyinin reyting qiymətləndirilməsi və ranjirovkası (əhəmiyyətinə görə, vacibliyinə görə sıraya düzmə) aparılır.

Meyarların biri üzrə mənfi qiymət alan layihələr çıxarılır, ya da onların optimallaşdırılması və müsbət qiymətləndirmənin nail olunması və ya effektiv layihələrlə kompensasiyalaşdırılması üzrə tədbirlər tətbiq olunur. Layihələrin blokları və ayrı-ayrı altproqramlar qeyri-effektiv ola bilər. Nəticədə layihələrin yekun seçimi və növbə üzrə təhsili həyata keçirilir. Belə ola bilər ki, qiymətləndirmənin yekununda tam şəkildə proqramın qeyri-effektivliyi haqda nəticə çıxarılsın. Belə halda sifarişçiyə onun üzərində işlərin dayandırılması haqda təklif irəli sürüləcəkdir.

7. Proqramların maliyyələşdirilməsi. Proqramın təsdiq olunmasından qabaq onun maliyyələşdirilməsi mənbəyini müəyyənləşdirməyi aparmaq vacibdir. Bir qayda olaraq milli proqram və layihələr, tədqiqat, innovasiya və idarəetmə layihələri aşağıdakı əsas mənbələri daxil edərək çoxkanallı əsasda maliyyələşdirilir.

- büdcə maliyyələşdirilməsi (federal, regional, bələdiyyə büdcələri) qeyri-kommersiya xarakterli layihələr üçün, eləcə də start dövründə kommersiya xarakterli iri layihələr üçün;
- qeyri-büdcə investisiya, vençur, innovasiya, ekoloji, sosial fondların (o cümlədən, beynəlxalq) qoyuluşları;
- maraqlı olan yerli xüsusi investorların korporasiyaların, bankların investisiyaları;

Şəkil 4.5. Milli proqramın idarə olunması strukturu

- maraqlı olan xarici investorların investisiyaları (milli maraqlardan çıxış edərək məhdudiyyətlərlə);
- əldə olunan innovasiyalı üstmənfəətin (texnoloji kvazirenta) hesabına texnikanın yeni nəslinin yaradılması layihələrinin (xüsusilə diffuziya mərhələsində) reallaşmasının iştirakçılarının özünü maliyyələşdirilməsi.

Göstərilən mənbələrin nisbətləri layihənin xarakterindən, onun effektivliyindən və zamandan asılıdır.

8. Proqramın idarə olunması. Proqramın reallaşmasının uğurlu layihənin və onun elementlərinin dəqiq düzülmüş, məqsədyönlü və yekun nəticəyə səmtlənmiş idarəedilməsi sistemindən asılıdır. İdarəetmənin ümumi sxemi şəkil 4.5-də verilib. O, strukturların bütün səviyyələrdə qarşılıqlı əlaqəsi prinsipi üzrə qurulub və aşağıdakı elementləri daxil edir:

- hakimiyyətin, elm və biznesin aparıcı nümayəndələrini daxil edən, proqramın yerinə yetirilməsi üzrə bütün fəaliyyəti koordinasiya edən və onun nəticələrinə məsuliyyət daşıyan *ali Şura*;
- baş sifarişçini və ayrı-ayrı altlayihələr, bloklar və layihələr üzrə sifarişçiləri daxil edən *sifarişçilər şurası* maliyyələşdirməni, əldə olunan nəticələrin qəbulu, qiymətləndirməni və istifadəsini təmin edir;
- tam şəkildə proqramın elmi rəhbərini (ali konstruktoru), alt-proqramların, blok və layihələrin elmi rəhbərlərini (baş konstruktorlarını) birləşdirən *elmi-texniki şura*; şura proqramın və onun elementlərinin elmi-texniki səviyyəsinə və elmi təminatlılığına cavab verir, onların yerinə yetirilməsinə müəlliflik nəzarətini həyata keçirir;
- proqram, onun elementləri üzrə icra orqanlarını birləşdirən, proqramın yerinə yetirilməsini, ayrılmış resurslardan effektiv istifadəni təmin edən, proqramın yerinə yetirilməsinin bütün iştirakçılarının fəaliyyətini koordinasiya edən, informasiya və kadr resurslarını cəlb edən, ictimaiyyətlə əlaqə yaradan proqramın xoş imicini (simasını) yaradan *direktorlar şurası (idarəedici şirkət)*.

İdarəedici şirkət həm dövlət- xüsusi (qarışıq), həm də xüsusi ola bilər. Məsələn, "Yeni energetik layihələr" milli innovasiya şirkəti ola bilər.

Milli proqramın reallaşmasında və dünya bazarına çıxışda beynəlxalq əməkdaşlığın koordinasiya olunması üçün tərkibinə daxil olan rusi-

ya şirkətlərinin lider rolu ilə *beynəlxalq innovasiya-texnoloji strateji al-
yansın* formalaşdırılması tələb olunur.

9. Proqramın təmin olunması. Proqramın uğurla yerinə yetirilməsi üçün onun normativ-hüquqi, informasiya və kadrlar təminatı vacibdir (məhiyyət etibarlı ilə bu, milli proqramın təmin edici altproqramlarıdır).

Normativ-hüquqi təminat milli proqramın və onun elementlərinin yaradılmasını və funksiyalaşmasını təmin edən zəruri qanunverici bazanın, standartların, rəqlamentlərin formalaşmasından ibarətdir. Baza “Dövlət proqnozlaşdırılması, strateji planlaşdırma və milli proqramlaşdırma haqda” Federal qanunla yanaşı milli proqramların xüsusiyyətlərini nəzərə alan federal qanunverici aktlar, eləcə də milli proqram və layihələrin reallaşdırılmasının vacib problemləri üzrə altqanunu normativ aktlar tələb olunur.

Informasiya təminatı icraçılara statistik, analitik, proqnoz, elmi-texniki və normativ-hüquqi informasiyanın zəruri həcmdə və qisaldılmış müddətə toplanmasından, emalından (işlənməsindən) və təqdim olunmasından, proqramların və onların elementlərinin İnternetdə yerləşdirilməsindən, onların müzakirəsinin təşkilindən, distant təhsildən ibarətdir. Hər bir milli proqram üzrə proqramın həm məzmunu və strukturu üzrə, həm də altproqramlar və əsas layihələr üzrə saytla İnternet portalını formalaşdırmaq məqsədyönlüdür.

Kadrlar təminatı tədqiqatçıların, konstruktorların, mühəndislərin, ixtisaslı fəhlələrin, menecerlərin, proqram və onun elementləri üzrə dövlət qulluqçularının hazırlığının, yenidən hazırlığının, ixtisasının artırılması və distant təhsilinin təşkilindən, ədəbiyyatların, dərsləklərin, tədris-metodik ədəbiyyatların nəşrindən və yayılmasından, məsləhətçi xidmətlərin təşkilindən, müəllimlərin ixtisasının artırılmasından ibarətdir.

10. Proqramların monitorinqi, qəbulu və istifadəsi. Proqramın icraçılara münasibətdə proqramların yerinə yetirilməsi və əldə olunmuş nəticələrin daimi xarici monitorinqi zəruridir. Bu monitorinqi, bunun üçün xüsusi hesabat formalarının və müntəzəm müayinələr proqramını işləyib hazırlayaraq statistik orqanlarının üzərinə qoymaq məqsəddəyğundur. Müəyyən müddətdən sonra Hesablama Palatası hər bir proqram üzrə auditi həyata keçirilə, Dövlət Dumasına məruzə edə və əldə olunmuş nəticələri dərc etdirə bilər. Monitorinq proqramların idarəedilməsi orqanlarının məsuliyyətini artırır. Hər bir yerinə yetirilmiş layihə növbəti altproqram və proqramlar üzrə dövlət orqanlarının və vətəndaş cəmiyyətinin nümayəndələrinin iştirakı ilə sifarişçilər tərəfindən

təşkil olunmuş dövlət qəbulu komissiyası tərəfindən dövlət qəbulunu həyata keçirmək vacibdir. Komissiya əldə olunmuş nəticələri, onların layihəyə uyğunluğunu qiymətləndirir, onların istifadəsinə münasibətdə tövsiyələri işləyib hazırlayır.

Hökumətin xüsusi qərarı ilə əldə olunan nəticələrin istifadəsinə, onların daimi istismarına, eləcə də istifadənin və əldə olunan effektivliyin monitorinq qaydasına cavab verən dövlət orqanı müəyyən olunur.

Milli proqram və layihələrin işlənilib hazırlanmasının elmi metodologiyasının tətbiqi, onların daxil edilməsi texnologiyasına ardıcıl riayət olunması bazar iqtisadiyyatının dövlət tənzimlənməsinin effektivliyini əhəmiyyətli şəkildə yüksəldəcək, onun dayanıqlı inkişafını və XX əsrin tələblərinə tətbiqən vaxtlı-vaxtındakı balanslaşdırılmış transformasiyasını təmin edəcəkdir.

Nəzarət sualları və tapşırıqlar:

1. *Milli proqram və layihələr bazar iqtisadiyyatının dövlət tənzimlənməsi sistemində hansı rolu oynayırlar? Bu sistemin digər elementləri ilə qarşılıqlı əlaqəsini göstərin.*
2. *Milli proqramlaşdırmanın hər bir həlqəsinin funksiyasını və onların qarşılıqlı əlaqəsini əks etdirən sxemi tərtib edin.*
3. *Milli proqramlaşdırmanın vətən (yerli) və xarici təcrübəsinin və müasir vəziyyətinin qiymətini verin və onun Rusiyada inkişafının perspektivlərini və əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirin.*
4. *Sizin fikrinizcə, Rusiyada uzunmüddətli perspektivdə milli proqram və layihələrin sistemi necə olmalıdır? Siz şəkil 4.1-də təklif olunmuş sistemlə razısınız mı və ona hansı əlavələr və dəyişikliklər təklif edirsiniz?*
5. *İndi §4.3-də verilmiş milli proqramlaşdırma metodologiyasına riayət olunur mu? Ona riayət olunması üçün nə lazımdır?*
6. *Sizə məlum olan milli proqram (layihə) nümunəsində şəkil 4.2-də verilmiş proqramların (layihələrin) işlənilib hazırlanması və reallaşdırılması texnologiyasından necə istifadə etmək olar?*

ИНДИКАТИВ ПЛАНЛАШДЫРМА

5.1. Мңасир игтисадиийатда индикатив планлашдырманын мязмуну, ясас формалары вя ролу

Индикатив планлашдырма юлкянин стратеги инкишаф планында конкрет мювжуд олан игтисади вя социал-сийаси вязиййати нязря алмагла гаршыя гойулмуш мягсядлярин реаллашдырылмасынын ясас алятидир.

Юлкя игтисадиийаты кечмишдя топланылмыш тяжрцбяя ясасланараг, индикатив планлашдырмайа, юлкянин социал-игтисади сийасятиня вя эюстярилян индикаторлара наил олмаг мягсядиля социал вя игтисади просесляря дювлят тясирия уйьун олараг игтисадиийатын вязиййати вя инкишафыны характеризя едян параметрляр системинин формалашдырылмасы просеси кими бахырлар.¹

Лакин индикатив планлашдырманын дцняа тяжрцбясини нязря алараг, онун тарифинин эенишляндирилмяси мягсядяуьундур. Бу щалда индикатив планлашдырмада мцхтялиф мараг вя онларын разылашдырылмасы цсулларынын узлашдырылмасы механизминин щяйата кечирилмясинин зярурилийиня диггят йетирилмялидир. Бу хцсусийятляри гейдя алараг индикатив планлашдырманы, дювлят тянзимлямясини, базарын юзцнц тянзимлямяси иля узлашдыран вя социал-игтисади

¹ *Иванов Е.* Индикативное планирование развития экономики// Экономист. 1993. №9. С.3.

инкишафын эюстярижиляр (индикаторлар) системинин ишляпил-
масыня ясасланан игтисади идаряетмянин дювлят вя гейри-дювлят
субъектляринин мараг вя фяалийятинин координасийа механизми
кими мцяййяняшдирмяк олар.

Индикатив планлашдырма цмуммилли приоритетлярин,
прогнозлашдырма, бцджяляшдирмя, програмлашдырма, мцгавия
баъламаг вя бу кими цсуллары милли игтисадиийатын бцтцн ся-
виййяляриндя щяйата кечирмяк демякдир. Мцяййян мянада
индикатив планлашдырма иштиракчыларын бярабяр щцгуглуу
щалында чохпилляли игтисади просеслярин узлашдырма
цсулларынын мяжмусуну эюстярир. Директив планлашдырмадан
фяргли олараг, бу бярабяр щцгуглу, гаршылыглы тясир механизми
дювлят марагларынын апарыжы ролу щалында игтисадиийатын
идаря едилмяси просесиня тясяррцфат субъектлярини бирбаша
жялб олунмасыдыр.

Уйьун, лакин бярабяр олмайан анлайышлары
фяргляндирмяк лазымдыр: - «индикатив планлашдырма» вя
«игтисадиийатын дювлят тянзимлямясинин алятляри».
Прогнозлашдырма, бцджяляшдирмя, програмлашдырма кими
дювлят тянзимлямясинин алятляри, индикатив планлашдырма иля
ящямийятли ялагяли олсалар да, ня айрылыгда ня дя мяжмусуна
эюря она бярабяр дейил. Бу онунла изащ олунур ки, индикатив
планлашдырманын хцсусийяти дювлят вя бизнес марагларынын
узландырылмасы вя разылашдырылмасы проседуРаларыны иряли
сцрцр.

Индикатив планлашдырма мцхтялиф идаряетмя
сывийяляриндя реаллашдырылыр:

а) макроигтисади сывиййядя дювлят органлары тяряфиндя
прогнозлар, бцджя планлары вя програмлар цзя тясяррцфат ида-
ряетмянин йарадылмасы;

б) реэионал вя йа ярази сывиййясиндя – Федерасийа субъект-
ляринин щакимийят гурулушлары тяряфиндя ишлянилмиш ре-
эионал прогнозлар, програм вя бцджя планлары;

в) мезоигтисади сывиййядя – корпорасийалар тяряфиндя
тяртиб олунмуш саялярин ярази-истещсал комплексляринин вя
сянае говшагларынын, план, прогноз вя планлары;

г) микросявиййя - щцгуги шяхс кими мцяссисялярин инкишафынын стратеи вя дизяр планлары.

Мцшарибдядн сонракы дюврдя индикатив планлашдырма юз инкишафында мцхтялиф формалардан кечмишдир. Индикатив планлашдырманын *конйуктур*, *структур* вя *стратеи* формалары вардыр. Бу формаларын бириндян дизярина кечид онун йеткинлийинин, тянзимлямянин бцтцн институтларынын гаршылыглы тясиринин йыымынын эцжлянмясини фярз едир.

Тарихи олагаг индикатив планлашдырманын илкин формасы **конйуктур** формасыдыр. Бу шалда «конйуктура» термини алтында социал-игтисади вязиййати мцяййан едян шярт вя амиллярин мягмусу баша дцшцлцр. Тяжрцбядя индикатив планлашдырманын садя формасынын реаллашдырылмасы цццн игтисадиййатын нисби баланслашдырылмыш инкишафы ясас шяртдир. Планлашдырманын бу формасынын ясас функцийасы бцджя-малиййя, пул-кредит вя дизяр макронизамлайыжыларын комплекс истифадяси йолу иля игтисади конйуктурун йахшылашдырылмасындан ибарятдир.

Цмуми шалда индикатив планлашдырманын конйуктур формасынын мейдана эялмяси бир сыра сябябялярля ялагядардыр. Милли игтисадиййатын сцрятли инкишафынын тямин едилмяси вя онун гурулушунун йенидян гурулмасы дювлятин апарыжы иштиракы щалында мцмкцн олмушдур, бу да юз нювбясиндя ЦДМ-уэ дювлят хяржляринин артырылмасыны, макроигтисади нисбятляр вя игтисади артымын кифайят гядяр сцрятлярини дястяклямяк цццн дювлятин бцджя сийасятинин ролунун эцжлянмясини тятяб едир. Тяжрцбядя бу юз яксини бцджянин (верэи дахилолмалары) макроигтисади прогноз вя програм эюстярижиляри иля разылашдырылмасынын дягиг цсулларында юз яксини тапыр, онларда да милли игтисадиййатын зярури дяйишмяляри нязря чатдырылыр.

Бея ялагяляндирмянин илк мярщялясиндя, ялагяляндирмяляр тяшкилати олагаг малиййя органларындан, эяляжякдя ися индикатив планлашдырманын прогностик фяалийят механизмин тякмилляшдирилмяси щалында тяшкилати вя методики олагаг бцджянин ишляпилмяси просесиндян айрылыр.

Мцасир дюврдя индикатив планлашдырманын конйуктур формасы, АБ-ийня интеграсийа олунмуш дювлятляр бирлийи цццн

ясас форма щесаб олунур. Вашид игтисади мякан иля бирляшдирилмиш, айры-айры дювлятлярин игтисади инкишафынын ортамцддятли програмлары йцксяк сывиййядя гурулур вя разылашдырылыр.

Индикатив планлашдырманын эениш вя тьякмил формасы **структур** формасыдыр. О, милли игтисадиийятин макро, мезо вя микросывиййяляриндя план фяалиййятини узлашдырыр. Бу форманын мациййяти бир тьярфдян мцяссисялярин, диэяр тьярфдян ися дювлятин фяалиййятини вя марагларынын ясасы разылашдырылмасы йолу иля игтисадиийятин саяя сектор вя айры-айры реэионлара нисбятян дювлятин структур сийасятинин реаллашдырылмасынын тьямин едилмасы иля ялагядардыр. Буна макроигтисади план вя фирмадахили планларын ялагяндирилмасы йолу иля наил олунур.

Индикатив планлашдырманын структур формасына уйьун олараг хейирли кредитляр, верэи эцзяштляри вя диэяр дювлят йардымлы тядбирляри васитясиля реэионал идаряетмя органлары вя шяхси мцяссисяляр ярази кясийиндя цмумигтисади индикатив планларын реаллашдырылмасына селектив вя структур сийасят чярчивясиндя жялб олунур.

Индикатив планлашдырманын бу формасынын истифадясиня 1962-жи илдя Йапонийада юлкя яразисинин (1960-1970-жи иллярдя) комплекс инкишафынын илк планынын ишлянилмасынэ наил олуьмушдур. Бу планда, щямчинин 1969-жу илдя гябул едилмиш икинжи беля планда (1969-1985-жи иллярэ ясас сянае агломерасийаларындан кянардя, районларда инкишаф жящдляри йарадылмасы концепсийалары гойулмушдур. 1987-жи илдя гябул едилмиш цццнжц планын ясасына «интеграсийа олунмуш ящали» концепсийасы гойулмуш, она ялавя олараг «Бейнялхалг щармонийаа наил олмаг мягсядиля Йапонийанын, игтисади гурулушунун чеврилмасы програмы» (Маекавы мярузяси) ишлянилмишдир.

Истещалын ярази йерляшмясинин планлашдырылмасыны дахил етмякля милли игтисадиийятда мягсядйюнлц структур даяишмяляри 25 ил ярзиндя юлкянин игтисади сийасятинин ясас приоритети олараг галмышдыр. 80-жи иллярин яввялляриндя, щятта малиййя системинин либераллашдырылмасынын апарылмасындан сонра Йапонийа фяал вя узунмцддятли структур сийася-

тиндян бойун гачырмады. 1987-жи илдя тясдиг едилмиш вя 2000-жи илдя милли инкишафын 4-жц комплекс планында ясас мягсяд ашабыдакы кими формалашдырылмышдыр: Юлкядя планлы инкишафын, мявжуд проблемляри вя онун тящлцкясизлийинин тямин едилмясинин зярурилиийи, инкишафын спесифик имканларынын истифадясинин чохжэщядлийиния наил олмаг, ящалинин игтисадиййатын вя дювлятин инзибати функцияларынын юлкянин ясас районларында щяддсиз жямлямясинин ляв едилмяси, айры-ары районлар арасында ялагялярин беунялхалг мигйасда анлашмасынын дяринлящдирилмяси хатириня яразинин инкишафынын аз жящятлийиния наил олмаг.

Индикатив планлашдырылманын структур формасынын инкишафында анологии мейилляр Франсада да олмушдур. 70-жи иллярин яввялляриндян индикатив план бурада дювлят планы кими, ейни заманда фяалийятлярин координасийа методу кими бахылып, игтисадиййатын сащя вя реионал алт системинин эялир вя хяржляри дювлят сийасятиндян асылыдыр. Ейни заманда планын мяжбури вя прогноз аспектляри чох дягиг бюлцнмщдцр.

Индикатив планлашдырманын **стратеи формасы** мящсулдар цввялярин инкишафынын мцяййан мярщялясиндя, тясяррцфат системляри чярчивясиндя базарын глобаллашдырылмасы щяраитиндя мщщащидя олунур. Стратеи индикатив планлашдырма формасы милли игтисадиййатын инкишафынын ясас приоритетляринин дягиг сечимини вя онларын дювлятин игтисади сийасятинин щяйата кечирилмясиндя апарыжы ролуну нязардя тутур.

Индикатив планлашдырманын илкин стратеги мейли Франсанын 9-жу индикатив (1989-1992) планында, щяйата кечирилди. Бу план чярчивясиндя Франса игтисадиййатынын инкишафынын 6 ясас истигамятляри сечилмиш вя тясдиглянмишдыр: 1)милли валиутанын вя мящбуллуьун тямин едилмяси; 2)тящсил; 3)елми-тядигатлар; 4)ящалинин социал тяминаты; 5)юлкя яразисинин йенидян гурулмасы; 6)дювлят хидмяти органларынын йенилящдирилмяси.

Бу истигамятлярдян щяр бири индикатив план чярчивясиндя мщхтялиф малиййя преференсийалары системи иля тямин олунан дювлятин мягсядли програмы статусу алып.

Анолоъи олараг АБШ-ын бир чох игтисадчылары тятряфиндян индикатив планлашдырманын стратеъи мейли изаш олунур. Онлар индикатив планлашдырмайа, уьурлу рягабятя, щятряфли ямякдашлыбын инкишафы, игтисади сийасятин сямрярилиийня максимал наил олмаг цццн йени щяллярин ах-тарышы кими бахылыр.

Стратеъи, индикатив планлашдырма бу вя йа дизяр формада милли игтисадиийатын бцццн сывиййяляриндя субъектлярин мараг-ларынын узлашдырылмасыны нязярдя тутур. Индикатив планлашдырманын бу формасынын хцсусиййяти, мцяййян заман кясийинин ящямиййятли эенишляндирилмасы вя узунмцддятли милли игтисади сийасятин ишлянилмасы вя реаллашдырылмасынын тяшкили цсулу кими баша дцщццр.

Базарларын бейнялмиляляшдирилмасы вя базар механизм-ляринин ролунун эщжлянмасы щяраитиндя ири алверчилярин фяалиййятинин координасийасы щяраитиндя милли кредит вя малиййя системинин ифлижи горхусу йараныр. Бунун нятижясиндя башлыжа олараг планын контракт цнсцрц ясасында щям милли, щям дя бейнялхалг сывиййядя тясяррцфат субъектля-ринин фяалиййятинин координасийа едилмасы зяруряти йараныр.

Индикатив планлашдырманын стратеъи формасы милли иг-тисадиийатын (мясялян, ящалинин щяйат сывиййясинин верилмиш мящдудиййятляри щалында максимума наил олунмасы) йцксяк сямрярля инкишафынын тямин олунмасы иля ялагядар конкрет глобал мягсядин мювжудлуьуну нязярдя тутур.

Глобал мягсяд «мягсядляр аьажы» иля гаршылыглы ялагядя конкретляшдирилир. Бу мягсядлярин щяллини дювлят юз цзяриня эютцрцр:

- милли валйутанын вя гиймят сывиййясинин сабитлийинин тямин едилмасы;
- ящалинин нисби там мяшьуллуьунун тямин едилмасы;
- зярури тящсилин вя саьламлыбын мцяййян сывиййядя сах-ланылмасынын зяманяти дя дахил олмагла ящалинин со-сиал мцдафяси;
- резеионларда сечкинин дястяклянмасы;
- игтисади бярабярлийя наил олунмасы вя йардым едилмасы.

Мягсядлярдян щяр бири мцхтялиф нюв эцзяштляр системи иля тямин олунмуш дювлятин мягсядди програмы статусу ала биляр.

Индикатив планлашдырманын стратежи сявиййяси, индики дюврдя там щяжмдя мювжуд олмайан гурулуш элементинин инкишафынын планлашдырылмасы, йяни эяляжйя истигамяти нязрдя тутур.

Стратежи индикатив планлашдырма игтисадийята бцтювлцкдя ящямиййятли тясир эюстярян амилляр системиня нисбятян харижи, нязрят олунмайан амиллярин нязря алынмасыны нязрдя тутур.

Индикатив планлашдырманын тякамцлц (конйуктур формасы – гурулуш формасы →стратежи форма) Qярбин сянайежя инкишаф етмиш яксяр юлкяляриндя ониллярля давам етмишдир. Бу эцн дя Русийада индикатив планын тятбиги заманы планидаряетмя фяалийятинин бу вя йа диэяр конкрет формасынын сечилмясиня тящрик едян жящятлярин бцтцн спектрини нязря алмаг важибдир.

Мялум щяртиликля дцнйанын мцхтялиф юлкяляриндя мювжуд олан, игтисадийятын дювлят тянзимлямяси вя базар юзцнцтянзимлямянин нисбяти иля фяргляндирилян индикатив планлашдырманын дюрд – ясас типини фяргляндирмяк лазымдыр.

Биринжи тип игтисадийятын дювлят секторунун юзял секторун цзяриндя цстцнлццнц нязрдя тутур. Индикатив планлашдырманын мцасир интериретасийасы Чиндя мцшащидя олунур. Индикатив планлашдырма өлкянин игтисадийятынын вязийятини вя инКишафыны характеризя едян параметрляр (индикаторлар) системинин вя дювлят социал-игтисади сийасятиня уйьун эялян сийасятин формАлашдырылмасы, щямчинин эюстярилян параметрлярин ядя олунмасы мягсядила социал вя игтисади просеслярин ахынына дювлят тясиринин щяйата кечирилмясидир.

Индикатив планлашдырманын икинжи тип, юлкянин социал-игтисади инкишафынын цмумдювлят планлашдырылмасы, диэяр мцлкийят формалы тясяррцфат субйектляри цццн важиб олмайан дювлят програмлары формасында щяйата кечирилир. Бу щалда планлашдырманын мялумат-истигамятляндирижи функсийасы, дювлятин цмуммилли марагларда формалашдырдыьы мя-

сялялярин юзял мцяссисяляр тяряфиндян щяллина сювг едир. Мцщм ящямийятя малики. Индикатив планлашдырманын бу формасы Йапонийа цццн характерикдир.

Индикатив планлашдырманын цццнжц типи планларын формалашдырылмасы заманы ики йанашманы бирляшдирир: 1) игтисадиийатын дювлят сектору цццн мяжбури мясялялярин мювжудлуьу; 2) игтисадиийатын юзял секторунун мцяссисяляринин дювлятин планларына истигамятлянемәси, щятта бунлар онлар цццн мяжбури олмасада арзуолунан пагаметрлярин мцяййянляшдирилмасы.

Индикатив планлашдырылманын дюрдцнжц типи – планлашдырылманын мялумат функцийасы иля йанашы – дювлятин вя бцццн дизяр игтисадиийат субйектляринин щярякятляринин, онларын игтисади марагларын тясири иля координасийасынын (узлашдырмасынын) фяал механизмин мювжудлуьудур. Индикатив планлашдырманын бу нювц Франсада айдын мцшащидя олунур.

Русийа цццн, юлкялярин мисалында игтисадиийатын индикатив планлашдырмасынын йыьылмыш бейнялхалг тяжрцбясиня даща дяриндян бахылмасы чох хейирлидир.

5.2. Русийада индикатив планлашдырма системинин формалашдырылмасы

Русийада индикатив планлашдырма системинин формалашдырылмасында дизяр юлкялярин тяжрцбясиндян истифадя йарадыжы олмалыдыр, өлкянин социал-игтисади вя сийаси щяраитинин хцсусийятляри нязря алынамалыдыр.

Лакин индийа гядяр, тяссцф ки, Русийада индикатив планлашдырма чохлу чятинликляр вя тязадларла гаршылашыр. Онун истифадясиня чохлу сийасятчиляр якс тясир гөстәгир, бццтов елминязря мяктябляр, онун либерал-базар тяяррцфатчылыг принциплярини юзцнямяхсус яасландырыр, тящриф едир. Индикатив планлашдырманын ялеущдарлары реал цмудцнйа сийасятини нязря алмыр вя бязян бял-бязяк йарадыр, щягигятля щеч

бир ялагяси олмайан мифляр уйдурурлар. Онлардан ян эениш йайыланлары цзяриндя дайнаг.

Биринжи миф – индикатив планлашдырма директивдян фярг-лянмир. Федерал ганунла индикатив планлашдырманы тясдиг етмяк гейри-мцмкцндцр, бея ки, базар игтисадиййатына директив планлашдырма хас дейил.

Яслиндя, йухарыда гейд олундуьу кими, мцяссисяляря дола-йы тясирин методлары иля юлкянин игтисади инкишафынын узунмцддятли мягсядярия чатмаьа хидмят едир вя директив планлашдырма иля щеч бир цмуми ялагяйя малик дейил, бея ки, йухарыдан верилян планлар алтернативсиздир, ямрдир. Индикатив план, юзял бизнесин цстцнлцклярини боьмайараг, мцяссисялярин идаря едилмясиндя, рящбярлийи вя план бюлмялярини потенциал тяляб, гоншу сащялярдя ишлярин вязиййяти, ишчи гцввяси база-рынын вязиййяти вя с. цзяря мялуматландыраг цмуми истигамяти мцяййян етмяйя имкан верир. Бея план олмадан инвестисийаларын истигамятини вя щяжмини яасландырмаг чятиндир. Президент вя һюкумят тяряфиндя хцсуси йарадылмыш идаряетмя органларынын щимайяси алтында планын тяртиби просесиня чохла мцяссисяляр, диэяр сярбяст субйектляр, реэионал вя йерли щакимиййат органлары, ижтимаи тяшКилатлар жялб олунур.

Индикатив планлара уйьун олараг, онларын йериня йетирил-мяси вя йетирилмямяси щаггында данышмаг йерсиздир, лакин он-ларда гойулан мягсядяря наил олуб-олунтамасыны гиймятляндирмяк зяруридир. План эюстярижиляри игтисади индикаторлар кими – эюзлянилян игтисади конйуктарайа нисбятян мялумат дашыйыжы кими чыхыш едир. Бир гайда олараг функцийаларына фактики эюстярижилярин вя оналын индикатив эюстярижилярля мцгайисясинин динамикасынын даими мониторинги дахил олан уйьун бюлмяляр йаРадылыр. Фактики нятижялярин нязардя тутулан нятижялярдян кянарлашмалары заманы бунун сябябляринин тящлили апарылыр вя зярури олдугда плана дцзялишляр цчцн тядбирляр эюрцлцр.

Планлашдырма, прогнозлашдырма вя тящлилин нцвясини «мясряф-бурахылыш» моделляри вя йа мящсулун истещсалы вя бюлэцснцн сащялярарасы балансы тящкил едир.

Икинжи миф: Индикатив планлашдырма Русийа ФедеРасийа-сынын бцджя ганунверижилийиня зиддир. Щягигятдя индигатив

планлашдырма бѣджа ганунауйѣунлуѣуна зидд дейил, чѣнки индикатив планлашдырма бѣджа просесиня хидмѣт еѣян мясяляярѣян эенишдир. Сянайеѣжа инкишаф етмиш юкялярѣя индигатив план бѣджа иля бирликѣя, ѣа да ондан явѣял ишлянилик. Русийа тѣжрѣбясинѣя игтисадийѣатын инкишафѣынын 3 иллик прогнозу ясасында иллик бѣджянин ишлянилмяси просеси игтисади просеслярин тѣнзимляндирилмясинин ясас вѣя ваѣид алятидир.

Програм-мясјад йанашмасынын (прогнозлашдырма-про-
рамлашдырма-бѣдјяляшдирмјя) реаллашдырѣмасы итгисади дина-
миканын темплјаринин щјам дј онун структур тамлыынын вя кей-
фиййјати нюгтеи нязјариндјан конкрет итгисади нјатижялјарин јлдя
олунмасына истигамјатлјанмиш итгисади сийјасјат цццн даща айдын
мясјадјюнлц фјярзіййјани нязјардјя тутур. Итгисади инкишафын
цмуммилли приоритетинин вя щюкумјатин фјяалийјатинин
стратеји мясјадлјариндјан бѣдјя планлашдырмасынын субјектлја-
ринин мясјад вя вязифјялјариндјан вя онлар тјарјяфиндјан
реаллашдырылан мясјадли федерал вя дјовлат бѣдјя
програларына ортамцдјятли перспективя щјарјят принципјя
истигамјатлјанмјак важибдир.

Ццнжц миф: Индикатив планларын ясас цнсрляри кими игтисади индикаторлар игтисади инкишафын прогнозунун ишлянилмяси ццн йалныз кюмякчи васитядир.

Яксиня прогноз, илк мяржыля кими, индикатив планын цмумиляшдирижи эюстяржиляринин ясасландырылмасы цццн ишлянилир. Индикатор – индикатив планлашдырма системинин мяржыз анлайышыдыр. Цццуглары дахилиндя тяшкилати механизмляри, технолоѳи ялагяляри, мадди вя малиййя ахынлары дахил олан систем цмуммилли мягсядлярин (мясялян ониллик ярзиндя ЦДМ-ун ики дяфя артырылмасы) реаллашдырылмасы истигамятиндя сабит фяалиййят эюстярян вя инкишаф едян сярщядлярин параметрляри кими мцяййян едилир. Индикатор-индикатив план чярчивясиндя вектор истигамяти характери дашы-йыр. Индикаторлар сон кечид (минимал вя максимал) сывиййяляря малик ола биляр. Бу заман идаряетмя объектинин критик вязий-йятинин йахынлашмасы щаггында сигнал верян вя онун инкишаф стратегийасынын дяйишмя зярурилиийини эюстярян кечид (сон) гиймятлярин мцяййянлшдирилмасы вя истифадяси хцсуси ящямиййятя маликдир.

Мцасир дюврдя Русийа Федерасийасынын социал-игтисади инкишафынын дювлят прогнозлашмасы стратеи планлашмасы вя програмлашдырма шаггында федерал ганун лайищясинин ишлянилмясиня баъланылмышдыр. Бурада юлкяйя стратеи вя индикатив планлашманын эениш инкишафына мане олан бцтцн мясялялри яввялжядян нязря алмаг лазымдыр. Мцяллиярларин фикринжя йени ганунда якс олунмасы мягсядяуйьун олан индикатив планлашдырмайа гойулан ясас тялябляри гыса изащ едяк.

Индикатив планлар гысамцддята (1 ил) вя орта мцддята (3 ил) ишлянилир вя мягсяди стратеи планларын, милли програм вя лайищяларин реаллашдырылмасы, онларын юлкя цзя бцтцвльцкдя социал-игтисади сцрят вя нисбятляря баланслашдырыжы ялагясинин тямин едилмясиндян ибарятдир. Онлар щям програм (стратеи план милли лайищя вя програм приоритетляри), щям дя гейри-програм вя лайищяларин корпоратив – стратеи вя жары планлары ясасында инкишаф едян щиссясини ящатя едир.

Индикатив план жары вя ортамцддята стратеи план, милли програм вя лайищяларин вязифялярини реаллашдырыр, онлары дахили вя харижи базарларын конйуктурасыны, дюврцн социал-игтисади щяртлярини нязря алмагла деталлашдырыр вя бцтцвльцкдя жямиййятин вя игтисадиййатын инкишаф мейилляринин баланслашдырылмасыны тямин едир.

Индикатив планлар ижраедижи щакимиййятин (Игтисади Инкишаф Назирлийи) сялащиййятли органы тяряфиндян гаршыдакы бир ил вя цч ил (4 ил) ццн ишлянилир, РФ –нын щюкумятиндя арашдырылмасы вя уйьун дювр (малыйя планы) ццн федерал бцджя лайищяси иля бирликдя Дювлят Думасына тягдим олунур. Мцзакиря апарылдыгдан вя Дювлят Думасында гябул олдуьундан вя Федерал Шурада разылашдырылдыгдан сонра РФ Президентинин тяддигиня верилир вя беляликля федерал ганун статусу алыр. Индикатив планлашдырманын гябул едилмяси, бцджя кодексиндя нязрядя тутулан игтисадиййатын дювлят вя бялядиййя секторларынын (онлар индикатив планын тяркибиня дахил едилмишдир) инкишаф планынын Дювлят Думасына тягдим олунмасы зяруратини арадан галдырыр, иллик вя цчиллик дювря прогноз ролу даяишир вя уйьун дювря индикаторларын вя индикатив план балансларынын ясасландырылмасы ролуну ойнайыр. Бунунла бирликдя планын индикаторларынын ясасландырылмасы

вя йериня йетирилмасы цзря щюкумятин мясулиййати артырылыр
вя малиййя планынын социал-игтисади инкишаф планы иля
ялагяляндирилмасы щяйата кечирилр.

Индикатив планын тяркибиня ашабыдакы бюлмяляр дахил
ола биляр:

1) гаршыдакы дюврдя щялл олунажаг мювжуд индикатив
планларын илкин вязиййати вя йериня йетирилмасы;

2) йекун макроэюстярижиляр (индикаторлар) ЦДМ-пін
щяжми вя артым сцряти, инвестисийалар вя ясас капитал,
ящалинин реал эялирляринин вя пяракяндя тижарят
дювриййасинин артымы, инфилйасийа сывиййяси, ихраж вя
идхалын щяжми;

3) социал инкишаф – дюум, юлцм, тябии артым, миграсийа
сывиййяси, ямяк ещтийатлары вя онларын истецсал секторлары вя
саяяляри цзря бюлэцсц, ишчилярин ихтисас сывиййяси, сяциййя,
тящсил, мядяниййятин инкишафынын прогнозу;

4) елм вя инновасийа – технолоџи инкишаф - елми вя инно-
васийада мясряфлярин щяжми йцксяк технолоџи саяялярин
инкишафы милли инновасийа програм вя лайищяляринин
реаллашдырылмасы, мящсулун рягабят габилиийятинин
йцксялдилмасы;

5) ямтя вя хидмятлярин истецсал вя сатышы - истецсалын
ясас саяяляринин, халг тясяррцфаты комплексляринин, тякпар
истецсал секторларынын ясас саяяляринин инкишафы,
истецсалын структурунда дяйишмяляр, игтисадиийатын дювлят вя
бялядиййя секторларынын инкишафы цзря тапшырыглар;

6) тябии-еколоџи динамика - истецсалын вя ящалинин
тябии ресурсларла тяминатынын йцксялдилмасы, файдалы
газынтыларын ясас нювляринин кящф едилмиш ещтийатларынын
артымы, торпагларын истифадыся, мешялэгін бярпасы, ятраф
мщцитин горунмасынын йахшылашдырылмасы тядбирляри, игти-
сади мониторинг, зящярли туллантыларын азалдылмасы
мясяляляри;

7) институционал йенидянгурма, базар инфраструктурунун,
малиййя вя гиймятлярин артымы, чохукладлы игтисадиийатын
сямярялилийинин йцксялдилмасы, кичик вя орта бизнеся йардым,
малиййя-кредит сферасынын инкишафы, гиймятин вя
инфилйасийасынын гиймятляринин артым сцрятляри вя онларын

сахланылмасы тядбирляри, банк системинин сямярйилийинин йцксялдилмасы;

8) ярази инкишафы – макрорезионларын (федерал даиряляр) инкишафы индикаторлары, резеионал инкишафын сывийяляринин йахынлашдырылмасы, айры-айры резеионларда депрессийасынын арадан галдырылмасы;

9) мцдафия, щцгуги гайда-ганун вя идаряетмя – мцдафия сянаие комплексинин ясас эюстярижиляри, мцдафия габилиийятинин мюцкямляндирилмасы, силащлы гцввялярин инкишафы вя тяминатынын йцксялдилмасы, щцгуг органларынын эцжляндирилмасы, мящкмя системинин тямилляшдирилмасы, дювлят вя бялядийя идаряетмя системи;

10) харижи ялагяляр – ямтя вя хидмятлярин ихраж вя идхалынын структурунун щяжми вя динамикасы, МДБ-нин мараглы юлкяляринин интеграл ялагяляринин инкишафы, харижи инвестисийалар, дювлятин вя игтисадийятын харижи боржу, бейнялхалг туризмин мядяни вя тящсил ялагяляринин инкишафы.

Индикатив планларын баланслашдырылмасы, ресурсларын нювляри цзря щесабат вя прогноз балансларына яасландырылмышдыр:

- *ямяк ещтийатлары балансы* – онларын сайы, йаш тяркиби, ихтисас сывийяси категорийалары цзря, бюлэц, сащяляр, халг тясяррцфаты комплексляри цзря тякран истещсал секторлары, макрорезионлар цзря бюлэц;
- *йанажаг-енерьи балансы* - инкишафын минерал, йанажаг, истилик вя електрик енерьиси ещтийатлары иля тяминаты;
- *дизяр нюв тябии вя мадди ресурсларларын баланслары* – гара вя ялван металлар, прокат вя мешя ресруслары, ичмяли су вя торпаг ещтийатлары;
- *кюцнялмя дряжяси, тязяляня сывийяси вя инвестисийалар нязря алынмагла ясас фондлар балансы*;
- *малийя баланслары* – бцджя, тядийя балансы, мцяссисялярин вя ящалинин пул эяирляри вя хяржляринин балансы.

Юлкянин сосиал-игтисади инкишафынын планлашдырылмасында индикатив планлашдырма системинин тятбиги милли игтисадийятын инкишаф стратегийасына там

уйьун олан дювлят бѣдѣясинин формалашдырма технолоэи-йасынын дѣйишмясини нязрѣя тутур. Бѣдѣянин ишлянилмясинин ясасында, социал-игтисади сийасятин мѣййѣян истигамятляри цзря бѣдѣя хяржляринин сѣвиййясини, щямчинин хяржлярин планлашдырылмасы вѣ щѣйѣята кечирилмясиндѣ програм мягсѣдли йанашмасыны мѣййѣян едѣян, нормативляр эютцрццлр. Бу щалда приоритет оларѣг елми тѣдгигатларын вѣ ЕТТ-ин стимуллашдырылмасы, тѣщил, щямчинин милли тѣщцлкъясизлик хяржляри игтисадиѣйѣатын ѣяляжѣк сабит инкишафынын ясасыны тѣшѣил едир.

Инзибати-амирлик игтисадиѣйѣатында истиѣѣадѣя олунан план директивляриндѣян фѣяргли оларѣг, индикатив планлар гарышыг игтисадиѣйѣат щѣяраитиндѣя тѣсяррцѣфат субѣйектлярини йеринѣя йетирмѣяк цццн мѣжбури тапшырыглары юзцндѣ бирляшдирмир вѣ ихтисаслы кадрларын вѣ иш адамларынын тѣклифлярини вѣ иштиракыны нязря алмагла ишлянилмялидир. Башга сюзля, индикатив план бѣцтѣювлцкдѣя жѣямийѣятин вѣ милли игтисадиѣйѣатын инкишаф йолларыны ѣениш ижтимаи мѣзаѣкиряляринин нѣятижѣяси олмалыдыр. Онун ишлянилмясинин мягсѣди-юлкѣянин социал-игтисади инкишафынын приоритетляринин мѣййѣянляшдирил-мясинѣя ѣоря цмуммилли разылыбын формалашдырылмасыдыр.

Индикатив план тѣсяррцѣфат субѣйектляринин сѣярбѣяст мягсѣд ѣцвянлийинѣя кюмѣяк едир вѣ социал-игтисади инкишафын перспектив истигамятлярини ѣюстѣярян истигамѣят функцийасы ролуну йеринѣя йетирир.

Индикатив план игтисадиѣйѣатын дювлят сектору мѣяссисѣяляринѣя мѣнасибѣятдѣя хѣсуси рол ойнайыр. Юзц дѣя мѣцлѣийѣят формасындан асылы оларѣг онлара планлашдырманын мѣцхѣялиф технолоэийалары тѣятбиг едилир.

Дювлятин ющдѣяликлѣяри цццн там мясулийѣят дашыдыбы бѣдѣя мѣяссисѣяляри цзря дювлятин онларын инкишафы цццн мѣййѣян етдийи директив идѣряѣетмянин жидди цсулларыны тѣятбиг етмѣяк зѣруридир.

Фѣялийѣйѣати цццн дювлятин мящдуд мясулийѣят дашыдыбы мѣяссисѣяляр цццн, планлашдырманын мѣцлайим жидди просѣдура-ларыны тѣятбиг етмѣяк мягсѣдяуйьундур. Инвестисийѣа сийѣяяти вѣ активлярин идѣря едилмясиндѣя стрѣтѣѣи щѣяллярин гѣбул едилмяси буна мисалдыр.

Индикатив планлашдырманын важиб элементи – федерал идаряетма органларынын, Федерасийа субьектляринин идаряетма органлары, малийя-сянайе группары вя ири мцяссисяляр иля гаршылыглы мцгавиля ялагясинин инкишафыдыр. Бу реэионларла вя сянайечилярля разылашдырылмыш индикаторлар системини формалашдырмаа имкан верир. Бурайа мцщм саялярарасы вя реэионларарасы мящсул вя хидмят эюндярмялярин мцщм индикаторлары дахилдир.

Русийада индикатив планлашдырманын мягсядйюнлц щяйата кечирилмяси цзя йахшы щяллпи тапан реэионларынын тяжрцбясини юйрянмяк вя йаймаг зяруридир. Мясяян, Татарыстан Республикасында игтисадийатын индикатив идаряетма системи йарадылмышдыр. Бунун ццн зярури модел ишлянилмищ вя формалашдырылмыш, информасийа ахынлары системи йарадылмышдыр. Татарыстан щюкумяти тяряфиндян тясяррцфат субьектлярини республика ццн актуал олан социал-игтисади проблемлярин щяллиня истигамятляндирян индикаторлар системи тясдиг олунур.

Фяалийятдя олан бейнялхалг тяжрцбяйя (Франса щюкумяти йанында планлашдырма цзя комиссарлїгын аналогу цзя) РФ щюкумяти йанында стратеи планлашдырма цзя хцсуси орган йаратмаг лазымдыр вя онун цзяриня узунмцддятли прогнозларын ишлянилмяси, стратеи вя индикатив планлар вя онларын реаллашдырылмасы мониторинги цзя ишляри координасийа етмяк, щямчинин инновасийа-технолои социал-игтисади вя ярази инкишафынын стратеи планлашдырылмасы вя прогнозлашдырылмасы цзя бизнес, елм, федерал реэионлар вя йерли щакимийят органларындан ибарят Шура йаратмаг щяваля олунмалыдыр.

Нязарят суаллары вя тапшырыг

1. *«Индигатив планлашдырма» анлайышыны мцяййян един.*
2. *Индигатив планлашдырма методунун ясас инкишаф мярцялялярини изащ един.*

**3.Русийанын инкишафында индигатив планлашдырманын
сямярялилийи щаггында мѣлащизяляринизи сѳйляйин.**

ПРОГНОЗЛАШДЫРМА ВЯ СТРАТЕЪИ ПЛАНЛАШДЫРМАДА БАЛАНС МЕТОДЛАРЫ ВЯ МАКРОМОДЕЛЛЯШДИРМЯ¹

6.1. Баланс методунун ишлянилмәси вә инкишафы

Баланс методунун йаранмасы игтисад елминин инкишафынын о дюрцнә аид едилир ки, биринжиси, рийазийтын игтисадиийатда мящсулдар ролу, икинжиси, игтисади ящямийятли дйишянлярини (ямтяяларин гиймәти вә сайы) мцяййянляшдирмәк цццн тянликляр системинин гурулмасына тялабатын олмасы дярк олунмушдур.

1898-жи илдә илк рус игтисадчы-рийазийатчысы Б.К.Дмитрийев (1868-1913) тәрәfindән истянилян ямтянин истещсалына там ямәк мясряфляринин мцяййянляшдирилмәси мясялясини гоймушдур.² Нятижәдә о, ямтянин гиймәтини вә онун истещсалына мясряфляри, щансы ки, юз нювбясиндә ямтяя-ресурсларынын гиймәтляриндә асылы олан **н** сайда хятти тянликлярдә ибарят систем гурмушдур. Дмитрийев системин нязари щяллини исбат етмиш вә ейни заманда истещсалын бцццн амилляринин щяр щансы бир (мясялян, ямәк) амилә редуксийасы принципини инкар етмишдир. Исбат просесиндә о, бир мящсулун истещсалында диэяринин мясряфляринин чякисини эюстярян техники ямсаллардан истифадә етмишдир, онун схеминдә мящсуллар кими бир-бирини истещсал едән «техники капиталлар» чыхыш

¹ §6.1.–6.5. мцяллифи ГУ-АИМ вә РАГС-ын досенти, и.е.н. П.Н.Ключков

² Дмитрийев Б.К.Экономические очерки. М; ГУ- АИМ,2001.-С.57-59.

етмишдир. Лакин Дмитрийевин йаратдыбы баланс методу 1920-жи иллярда диггятдан кянарда галмышдыр.

Сосиализм гуружулуьунун илк илляриндя планлы тясяррцфатын тялабаты мцхтялиф баланс тядгигатларына щяр шейдян яввял тахыл мящсулларынын вя йанажаьын натурал балансларынын гурулмасына тьякан верди. 1924-жц илдя Мяркязи Статистика Идаряси тяряфиндян 1923/24-жц илляр цццн халг тясяррцфаты балансынын гурулмасына башланылды. 1925-жи илдя «Игтисади щяйат» (№7) гязетиндя ССРИ МСИ-нин рящбярй П.И.Поповун дцнйада илк халг тясяррцфаты балансынын гурулмасынын илкин нятижяляри щаггында мярузяси чап олунду. «Планлы тясяррцфат» журналында 20 йашлы В.Леонтьевин (1905-1999) ресензийасы тьякран нящр олунду вя о гейд едирди ки, ади тясяррцфат статистик мцайинялярля мцгайисядя бу балансда прин-сипиал олараг йени планы йалныз истещсалын дейил, щямчинин ижтимаи мящсулун бюлэцсццн дя рягямлярля еля ящатя олунмасы иди ки, бу йолла (Ф.Кененин игтисади жядвяли) «Гавлеан есепомигуе» формасында бцтцн тьякран истещсал просесинин цмуми мянзяряси алынмышдыр.¹

1926-жы илдя МСИ буюцк монографийа² нящр етдирди. Монографийада 28 кянд тясяррцфаты мящсулу, 2 мешячилик мящсулу вя 8 фабрик-завод истещсалы мящсуллары (эениш истещлак) цзя натурал баланслар якс олунмущду. Бу ищдя дйяр баланс жядвяллярй даща гиймятли иди: капитал истещсал вя ижтимаи мящсулун бюлэцсц балансы, халг эялири вя ижтимаи истещлакын щашмат балансы. Ейни заманда гыса схем цзя нубя-ти тясяррцфат или цццн баланс да верилмищди.

Истещсал вя ижтимаи мящсулун бюлэцсц балансы, кянд тясяррцфаты цзя 4 сая вя 37 айры-айры истещсал; даь-мядян сянайеси цзя - 11 айры-айры сая вя с. айырырды. Сярбяст саялярля тикинти вя нящрийят иши аид едилрди. Истещсалын бцтцн саялярй цзя дюрд айры-айры сятирлярдя истещлак маллары, хаммал вя материаллар, йанажаг вя истещсал алятлярй эюстярилмищдир.

¹ Плановое хозяйство. 1925. №. 12.- С. 254

² Баланс народного хозяйства Союза ССР 1923/24 г./Труды ЦСУ СССР.- Т. XXXЫ.- М; 1926.

Хаммал, материал, йанажаг вя ямяк алятляри бирликдя истещлак истещлакыдыр. Яэяр истещлак истещлакындан ямяк алятлярини чыхсаг, бу заман мадди мясряфляри амортизасийа айырмаларсыз аларыг. Баланса халг эялирлярини мцяййанляшдирмяк цццн, мадди мясряфляря (хаммал, материал, йанажаг) амортизасийа айырмаларыны ялава етдиляр. Бундан ялава, жядвяллярдя юдянилмиш ямяк цаггы, ишлянилмиш адам-эцнляр, ясас вя дювриййя фондларынын дяйяри цаггында мялуматлар верилмишди (кюцня гызыл рублла)¹.

Халг тясяррцфатынын Совет дюврц балансынын илк няшриндя «Сянайе мящсулларынын истещлакы» шащмат жядвяли вар иди ки, мцхтялиф сянайе сащяляринин арасында сянайедахили дювриййя верилмишдир. Щямчинин кянд тясяррцфаты иля сащялярарасы ялагяляр «цмуми вя халис мящсул» жядвялиндя верилмишдир.

Бундан ялава 1923/24-жц иллярин истещсал вя истещлак балансы, истещсал вя тикинти алятлярини айрыжа сятир вя сцтунлара йерляшдирирди. Белялиля, о тякжя мящсул бурахылышы вя мясряфляринин шащмат балансыны дейил, истещсал вя тикинти алятляри балансыны да юзцндя якс етдирирди (капитал гойулушлары матриси). Характерикдир ки, дцнйада бу илк истещсал вя тикинти алятляри балансы олмагла узун мцддят диггятдя кянарда галмыш вя йени балансларын гурулмасы цццн нцмуня олмамышдыр. Ейни заманда баланс тядгигатларында капитал гойулушлары проблеми ян чятин вя мцщцмляриндя биридир: - капитал гуйулушлары игтисади инкишаф просесинин мцщцм сцрятляндирижисидир. Капитал гойулушлары эяляжяйин щазырлыбыдыр. О, тялабаты мцтямади артан ящали цццн иш йерляри иля ижтимаи тяминатын зярурилиийи вя ямяйя гянаят тялябляри иля ялагядар иди.

1928-жи илдя няшр олунмуш М.Баренгосун мягальяси 1923/24-жц илляр балансынын бир чох чатышмазлыгларына дцзялиш верди. Онда цч ил (1922/23, 1923/24 вя 1924/25) цццн совет сянайе сащяляринин он бир шащмат балансы тясвир

¹ В.С.Немчиновун фикринжя «1923/24-жи ил «Халг тясяррцфаты балансы»нын бцццн жылдинин диггятли тящлили» онданibarətdir ki, дцнйада илк дяфя олараг «Мящсулун истещсалы вя бюлщдцрцлмасы балансы» шахмат жядвялини алмаьа имкан верир. (В.С.Немчинов. Экономико-математические методы и модели. М; Мысль, 1965.-С.67.)

олунмушду. Ашабыдакы сащяляр айрыжа верилмишди: 1) минералларын чыхарылмасы вя емалы; 2) йанажаг сянайеси; 3) диэяр даь-мядян сянайеси; 4) металлурэийа; 5) метал емалы сянайеси; 6) абаж емалы сянайеси; 7) кимйа сянайеси; 8) йейинти сянайеси; 9) эюн-дяри сянайеси; 10) йцнэцл сянайе; 11) сянайенин диэяр сащяляри. Бундан ялавя сянайенин мяжму группары: а) даь-мядян б) метал сянайеси в) бцтцн 11 сащянин цмуми йекуну.

Юз мягальсиндя М.Баренголе техники ямсаллар идеясыны айдын формалашдырмышды: «Истещсал сащясиндя техники «ингиллабын» олмамасы заманы цмуми дювриййяйя нисбятдя сянайедахили дювриййя ямсалларыны натурада верир, гиймятлярин дяйишмясиня уйьун дцзялишляр олдугда вя дяйяр ифадясиндя истещлакын цмуми щяжмини щям дя сянайедахили дювриййяни мцяййянляшдирмяк ццн кифайят гядяр сабит динамик эюстярижилярдя, сянайенин айры-айры сащяляри арасында конкрет гаршылыглы ялагянин йарадылмасы ццн истифадя олунмушдур».¹ О, щямчинин сянайедахили ямсалларыны цмуми мяшсула нисбятян фаизля щесабламышдыр.

1920-жи иллярин сонларында юлкядяки цмумсийаси вязиййятля вя балансын И.В.Сталин тяряфиндя «рягмяля ойун» адландырылмасындан сонра баланс методу цзря тядгигатлар дайандырылды вя йалныз 1950-жи иллярин сонларында бярпа олунду. Юлкя игтисади-рийази мяктябинин бярпасы вя сащялярарасы баланс цзря тядгигипэ академик Б.С.Немчинов рящбярлик етмяйя башлады (ССРИ-дя АБШ-да В.Леонтьевин ишлядийи «мясряф-бурахылыш» методуну бяля адландырырдылар).

Ейни заманда 1925-жи илдя Берлиня охумаг ццн эетмиш В.Леонтьев 1928-жи илдя эяляжякдя «мясряфляр-бурахылыш» методуна методолоьи эириш олан «Тясяррцфат дювриййяси» адлы диссертасийа мцдафия етди.² Дцнйа ижтимаиййяти тяряфиндя йалныз 1991-жи илдя жидди мцзакиря олунан диссертасийа мятниндя мялум олур ки, Леонтьев буюцк ещтималла Дмитрийевин «Игтисади

¹ Баренгольц М. Емкость промышленного рынка в СССР // Плановое хозяйство. М;1928.- № 7.- С. 329.

² Рус ияржцмасыня бах: Леонтьев В. Документы. Воспоминания. Статьи. СПб. Гуманистика, 2006.

очеркляри» иля таныш иди. Бундан ялава Берлин (1925-1928) дюврцндя Леонтьевин ишляринин тящили эюстярир ки, Леонтьев бир чох шейляри илк рус игтисадчысы М.И.Туган-Барановскинин (1865-1919) ясярляриндя, щямчинин 1923/24-жц ил юлкя балансындан мянимсямишдир. М.И.Туган-Барановски юзцнц бющран нязярий-йясиндя халг тсяяррцфаты сащяляринин гаршылыгы асылылыгыны яасаландырмышдыр.

«Мясряф-бурахылыш» методунун илк апробасийасы Леонтьев тяряфиндя 1936-жы илдя щяйата кечирилмишдир.¹ Мягальдя илк дяфя ялдя олуна статистика материаллары ясасында АБШ ццн 1919-жу ил цзгә «Игтисади жядвял» гурмаа жящд эюстярилмишдир. «Америка игтисадиийатынын гурулушу, 1919-1929» (1941) ясяриндя Леонтьев тяряфиндя 41 сащя цзя шашмат жядвял вя 10 ириляшдирилмиш секторлар (о дюврдя бюйцк матрисляря ишлямяк имканы верян щесаблама эцжц йох иди) цзя матрис верилмишдир. Бу иш игтисади тящилин йени методунун имканларыны эюстярди, щямчинин онун ясас проблеми – технолоьы ямсалларын стабиллийи вя щярякятлилийини дя ортайа гойду.

1940-50-жи иллярдя Леонтьев «Мясряф-бурахылыш» методундан Америка игтисадиийатынын мщарибя дюврцндя сцлц дюврцня кечидля ялагядар гурулуш дяйишмялярини гиймятляндирмяк, щямчинин илк игтисади прогнозларын верилмяси ццн истифада етди. 1948-жи илдя о, Щарвард Ёгтисади Тядгигатлар Мяркязини йаратды, вя бу да инкишаф цзя апарыжы тядгигат мяркязи, сонралар ися Леонтьев методунун йайыжысы олду. Леонтьев ятрафында щямфикир алимляр групу (Х.В.Ченери, П.Г.Кларк вя с.) жямлянишди ки, онлар да «Америка игтисадиийатынын гурулушунун тядгиги» (1953) китабынын щяммцяллияляри олдулар. Бу китаб рус дилиня 1958-жи илдя таржцма олунду вя юлкя тядгигатчыларынын дирчялмясини фяаллашдырды.

Нюбяти иллярдя Совет Иттифагында баланс методунун инкишафы мадди истещсал вя мцяййан мящсулларын (натурал юлцц ващидиня) бюлэццц балансларынын гурулмасы истигамятиндя

¹ *Leonituef W.* Гуантитативе Input and Output Relations in the Economics System of the United States // Review of Economics and Statistics. 1936. Vol. 18.No.3.

зедирди. Планлашдырманын инкишафы иля мадди балансларын ящатя етдийи мящсулларын сийащысы да артырды. 1960-жы иллярин сонларына ССРИ щюкумяти 150 беля план балансларыны тясдиг етди. ССРИ-нин Дювлят План Комитясиндя вя мцттыяфиг республикаларынын План Комитяляриндя 1600 ямтяя балансы, мадди-техники тяжщизат вя сатыш органлары ися мадди гиймятлилярин бюлэцсц цзря 10500 баланс тяртиб етмищир.

Дювлят тяряфиндян тясдиг олуанан баланслар ириялщидрилмиш ямтяя мювгеляри (мясялян, енеръи кюмщрц, полад истещсалы вя с.) цзря гурулурду. ССРИ ДПК-нин балансларында даща дягиг вя хцсуси ямтяя мювгеляри верилир, мадди-техники сатыш органларынын балансларында ися ямтяялярин мцщцм нювляр, маркалар, тип юлчцляри цзря бюлэцсц нязрдя тутулурду.

Ямтяя вя аваданлыг цзря мадди натурал балансларын мядахил щиссясиндя бцтцн ясас дахилолма мянбяляри, мяхариж щиссясиндя ися бцтцн бюлэц каналлары верилирди. Материал баланслары планлашдырманын мцщцм васитясидир вя онлар васитясиля мяжму ижтимаи мящсулун бюйцк щиссяси планлашдырылып. 1950-жи иллярин сонларындан мящсулун истещсалы вя бюлэцсцнцн саяялярарасы балансынын йенидян гурулмасына башланылды. 1959-жу илдя ССРИ-нин МСИ-си халг тясяррцфатынын 83 саяясини (дяйяр) вя 157 мцщцм мящсул вя мямулатлар цзря (физики юлчцйя вя орта сатыш гиймятляриндя) баланс тяртиб етди. Бахмайараг ки, бу ики баланс щяля бир-бириля ялагяляндирилмямищди, бир балансдан дияряния бирбаша кечид тямин едилмямищди, лакин нятижядя мадди балансын тяртиби ирялий атылмыш аддым иди. Буна бахмайараг балансын гурулмасынын «йухарыдан ашаъыйа» принципи, мяркязи игтисади мцяссясялярдя даща кичик, мясялян, йерли план органларына Кими гурулмасыны ящатя едирди вя цмумийятля, Ленин идеясынын, йяни социализмдя «статистиканын учота чеврилмясидир» идеясынын реаллашдырылмасына, жямийятин инкишафынын дияр мярщялясиндя реаллашдырылмасына эятириб чыхарырды.

Баланс щесабламалары план щесабламаларынын автоматлашдырылмыш системинин ясасыны тящкил едирди. Бир неча нювлц саяялярарасы моделляр 20 иллик дювр ццн комплекс техники тярягги програмынын вя онун социал-игтисади

нятижяляринин ясасландырылмасы заманы истифады олунмушдур. 90-жы иллярды саяяларарасы баланс цзря вя онун узунмцддяти прогнозлашдырмада истифадыся ящямийятли дяржяды азалмышдыр. Лакин баланслар РЕА Халг Тясяррцфатынын Рланлашдырылмасы, Макроигтисадиийат Інституту, сонра ися Русийанын Дювлят Статистика Комитясинин миЛи щесаблар системи ясасында тяртиб олунурду.

6.2. Баланс системляри: типолозийа вя гаршылыглы ялагя

Игтисади тящилидя биринжи дяржяли ящямийятя, синтетик халг тясяррцфаты эюстярижиляри – милли эялир, халг истещлакы, йыьым, материал хяржляри вя с. характеристиза едян эюстярижилярэ маликдир. Бу эюстярижиляри бирбаша мцщацидянин йекуну кими яды етмяк мцмкцн дейил, онлар щямищя мцряккяб игтисади щесабламАларын нятижясидир. Бу щесабламалар бир гайда олараг синтетик игтисади эюстярижиляри ващид тамда бирляшдирян баланс схеминя ясасланыр.

Синтетик халг тясяррцфаты эюстярижиляринин щесабланылмасы проблемини тядгиг едян игтисади тящилил саясяи 1950-1960-жы иллярин сонларында дцнийанын яксяр юлкяляриндя мцряккяб баланс щесабламалары системи кими формалашды. Инэилтяря вя АБШ-да бу систем ижтимаи учот (социал ассоинтинг), Франсада МЦС-и, Советляр Бирлийиндя ися халг тясяррцфаты балансы адландырылды. Бу балансын йарадылмасынын илк тяжрцбяси ССРИ-дя 1923\24-жц иллярды халг тясяррцфаты балансынын тяртиби олду.

Баланс системи дедикдя хцсуси балансларын мяжмусуну баша дцщирцк. Она эюря дя баланс системи о заман гурулуру ки, бир жядвялды щяр бири биржинсли ресурсларын биринин бюлэсцццн характеристиза едян бир нечя балансы бирляшдирсин.

Баланс системиндя бир гайда олараг ашаьыдакылар тящилил едилир: а) мадди немятлярин истещсалы, истещлакы вя йыьымы иля ялагядар олан тясяррцфат фяалиийятинин бцтцн нювяри, б) халг тясяррцфатынын саяя гурулушу, в) мцхтялиф пул

щесабламары олан мадди хидмятлярин мцбадиляси вя дювриййяси иля ялагядар мцхтялиф игтисади асылылыг.

Бу игтисади проблемляр даиряси цч тип баланс системи иля яхатя олунур: 1) халг тясяррцфаты балансы; 2) мяжму (йекун) материал балансы; 3) мящсулун истещсалы вя бюлэцсцнцн сащялярарасы балансы. Бир-бириля ялагядар олан бцтцн бу системляр, мащиййятиня эюря йекун халг тясяррцфаты эюстярижиляринин синтетик системинин мцхтялиф тяряфлярини якс етдирирляр.

Гейд едяк ки, 1923/24-жц ялляр цццн ССРИ-нин халг тясяррцфаты балансында баланс системинин щяр цч нювц тясвир олунмушду. Щятта мящсулун истещсалы вя бюлэцсцнцн сащялярарасы балансында тяжя ямяк предметляри вя истещсал хидмятляри тящлил олунмамыш, хцсуси олагаг ямяк васитяляри балансы да фяргляндирилмищди. Балансын цмуми системиня айры-айры материал баланслары да дахил едилмищди. Важиби одур ки, 1923/24-жц илляр балансы матрис формасында тясвир олунмушду. (бах: Жядвял 6.1.)

Матрис формасында баланс системи сянайе, тикинти, кянд тясяррцфаты, гисмян няглиййат вя тижарят цзря ищлянмищдир. Дюрд нюв мадди немятляр (щяхси истещлак мящсуллары, хаммал вя материаллар, йанажаг, истещсал васитяляри) цзря халг тясяррцфатынын сащяляри арасында гаршылыгылы истещсал ялагяляри мцяййянлящдирилмищди.

**1923/1924-жц иллярды ССРИ-дя истецсал васитяляри вя тикинти балансы
(млн. гызыл пулла)**

Бюлэц Мянбя	Истецсал истецлак (капитал гойулушу)				г/истецсал сферасынын истецлакы (капитал гойулушу)	Дашыма	Ецтийатлар		Йекун		
	К/Т	Сянайе	Няглиййа т	Тижарят			Истецсал	Дюврий я	Истецсал васитяляри	Тикинт и	
А.Истецсал васитяляри											
К/т	300,0	-	-	-	1,8	-	-	-	301,8	-	
Сянайе	231,4	99,1	88,0	2,0	106,7	0,2	38,4	5,6	571,4	-	
Тикинти	201,6	95,5	-	15,0	69,7	-	-	-	381,8	-	
Ж я м и	733,0	194,6	88,0	17,0	178,2	0,2	38,4	5,6	1255,0	-	
Б.Тикинти, биналар, гурғулар (тикинти)											
К/Т	115,4	4,8	-	-	25,2	-	-	-	-	145,4	
Сянайе	114,1	70.1	-	-	132,4	-	-	-	-	316,6	
Ж я м и	229,5	74,9	-	-	157,6	-	-	-	-	462,0	
Й е к у н	962,5	269,5	88,0	17,0	335,8	0,2	38,4	5,6	-	1717,0	
Эятирилмя Няглиййат вя тижарят хяржляри Илкин ецтийатлар	0,7 0,2 -	48,7 35,7 67,3									
	963,4	421,2									

М я н б я: В.С.Немчинов. Экономико-математические методы и модели. М; Мысль, 1965.-С.269

Беляликля, 1923/24-жц иллярдя ССРИ-нин халг тясяррцфаты балансы дцнйада илк дяфя щям аралыг мящсуллар балансы, щямчинин аваданлыг вя тикинти обйектляри балансы да матрис формасында гурулмушду.

Балансларын щяр цч нювцнцн дахили ващидлийиня бахма-йараг, мцасир дюврдя онлар кифайят гядяр ящямиййятли дярязядя бир-бириндян фярглянирляр. Онлар арасындакы фяргляр тязжя мцшащидя ващидляриндя (мящсул вя йа сащя) дейилдир. Ясас фярг бу вя йа дизяр баланс системиндя онун гурулмасынын матрис формаасынын ойнадыы ролла мцййян олунур.

Халг тясяррцфаты балансынын йекун жядвляинин ясасыны мцяссисялярин группашдырылмасы нятижясиндя алынмыш халг тясяррцфаты сащяляри тящкил едир. Бу системдя, цмуми мящсул дедикдя мцяссисялярин мящсулларынын жями (юз истещсалындан олан мящсулун истещсалдахили истещлакыны чыхмагла) баша дцщцлр.

Халг тясяррцфаты балансынын ясас вязифяси – ижтимаи мящсулун гурулушунун тящлили, ясас вя дювриййя фондларынын ижтимаи истещсалла вя онун истифадяси иля ялагяландирилмясидир. Бу системдя милли эялир щям йа-радылдыы истещсал сащяляри цзря, щям дя реаллащдырылдыы халг тясяррцфаты сащяляри цзря верилир. Бу баланс системиня уйьун олан мисал кими, академик С.Г.Струмилинин рягам моде-лини эюстярмяк олар.

Баланс системинин дизяр ики нювцнцн мцгайисяси – ижмал материал балансы, мящсулун истещсалы вя бюлэцснцн сащялярарасы балансынын мцгайисяси – онларын гурулмасы вя фяалиййятинин ящямиййятли элементлярини ащкарламаьа имкан верир.

Ижмал мадди балансын ясасында мцяссисялярин группашдырылмасы дейил, мящсулларын группашдырылмасы дурур. Бунун игтисади ящямиййяти аз дейил, ццнки яксяр мцяссисяляр тязжя юз сащя истигамятли мящсулларыны истещсал етмирляр.

Мящсулун истещсалы вя бюлэцснцн сащялярарасы балансынын тяртиби заманы группашдырманын ясасында тямиз-халис сащяляр, йяни биржинсли мящсул истещсал едян сащяляр эютцрцлр. Бунунла ялагядар, мясялян, семент истещсал едян сащяйя, тязжя семент заводлары дейил, алцминиум эил-торпаг

заводларында бетон истещсалы цзря сехляр дя дцщр. Метизлярин истещсалы бир «халис САщядя» бирляшдирилир, шалбуки метиз истещсал едян мцяссияляр тясяррцфатчылыбын мцхтялиф сацияляриня аид ола бияляр.

Мящсулун истещсалы вя бюлэцсцнцн сацияларарасы балансы (САБ) цццн, хаммал, йанажаг, кюмякчи матенриаллар, електрик енерьиси, йцк няглиййатынын вя мадди-техники тяжщизат хид-мятляринин эюстярилмяси цзря сацияляр арасында истещсал ялагяляринин дягиг тящилили характерикдир. Сацияларарасы ялагяляр бир гайда олараг халг тясяррцфатынын сацияляри цзря мясярф вя мящсул буРахылышынын бюлэцсцнцн шащмат жядвяли формасында верилир.

Бу заман мясярфляр жядвялин сцтунлары, мящсулун бюлэц-сц – ися сятирляри цзря верилир.

Ижмал мадди балансын¹ матрис формасында бир мящсулларын истещсалы диэярляринин мясярфлярини тяляб едян мцхтялиф айры-айры мящсуллар арасында ялагя эюстярилир. Мясялян, електрик енерьиси вя йанажаг бцццн диэяр мящсулларын истещсалы цццн зяруридир.

Ижмал материал балансынын ясас хцсусиййати ондан ибарятдир ки, орада физики юлчйя (тон, километр, киловатт, яяд вя с.) мцхтялиф мящсулларын дахилолма мянбяляри вя бюлэц каналлары эюстярилир. Натурал юлчдя йекун материал балансыны йалныз сятирляр цзря жямлямяк олар. Сцтунлар цзря, йалныз мящсуллар щяр щансы сабит гиймятлярдя вя йа иш вахты ващидляриндя гиймятляндирилдикдя сонра жямлямяк олар.

Ейни заманда гейд етмяк лазымдыр ки, йекун мяжму мадди балансын орта сатыш гиймятляриндя гиймятляндирилмяси ону, мящсулун истещсалы вя бюлэцсцнцн сацияларарасы балансы иля там мцгайисяли едир. Щяр шейдян яввял, бцццн мящсуллар вя мямулатлар, хцсуслия ириляшдирилмиш мювгелярдя верилянляр, натуРада юлчдя билмязляр. Буна эюря дя йекун материал баланс бир гайда оалраг ириляшдирилмиш мювгеляр (кюмцр, гара метал прокаты вя

¹ Материал баланс ады алтында натурал баланс вя башга адла натурал ифадядя сацияларарасы баланс баша дцщцлцр. Ижмал материал баланс натурал балансан онда бцццн проседураларын дяйишмяз гиймятлярдя эюстярилдийили фярглянир. Она «бир мящсул – бир гиймят» принципи характерикдир.

с.) цзря гурулур. Машынгайырма, кимйа сянайесинин, тикинтинин чохлу сайда мящсуллары натурал юлчдзя вериля билмир.

Беяликля, физики юлчц ващидляриндя йекун материал балансы бцтцн мадди истещсалы ящатя едя билмир. Бея юлчцлмяни – балансда щяр бир сация цццн хцсуси сятир вя сцтунлары – «сациянин дизяр мящсуллары» - дахил етмякля вя йахуд дизяр мящсулларын щамысы дйишмяз гиумятлярдя верилдйи щалда тямин етмяк олар. Бу йолла щяр ики баланс системляринин мцгайисядилийини тямин етмяк олар: - йекун мадди балансын вя мящсулун истещсалы вя бюлэцсцнцн сацияларасы балансыны.

Лакин бу щалда да баланс системляринин цч принципиал фярги юз гцввясини сахлайыр. *Биринжи хцсусиййят* ондан ибарятдир ки, йекун мадди балансда бцтцн сятир бойу мящсулун гиймати ейнидир, мящсулун истещсалы вя бюлэцсцнцн сацияларасы балансында мящсулун вя йа мямулатын гиймати сцтундан сцтуна дйишя биляр.¹ Мясяян, 1 киловатт-саат електрик енеръисинин «алцминиум сянайеси» сцтуну цзря гиймати, електрик енеръисинин бурахылыш гийматляри сывиййяси иля ялагядар олараг, «ящалинин истещлакы» сцтуну цзря гиймат фярги вя с.

Икинжи принципиал хцсусиййят, ижмал мадди балансын натурал вя пул ифадясиндя ейни бюлэц ямсалларына малик олмасыдыр, онларын мясряф каналларынын матриси ися бир-биринин ейнидир. Цццнжц хцсусиййят, ондан ибарятдир ки, сацияларасы баланс сон истещлак гийматляриндя тяртиб олунур.

6.3. Сацияларасы баланс моделинин схеми вя онун хцсусиййятляри

Баланслы сацияларасы модели схематик олараг ашаъыдыкы щякилдя вермяк олар (Щякил. 6.1.)

¹ Бея баланс гийматлиляр балансы адланыр. Бу балансларын ишлянилмясиндя сон истещлак гийматляриндя иштифадя олунур.

	$\begin{matrix} \text{ъ} \\ \text{и} \end{matrix}$	1	2	...	м	Σ	1	...	К	Σ
M_u	1	$X_{иъ}$					$Y_{ик}$			X_u
	2									
	:									
	м									
	Σ									
	Л	$L_{иъ}$ ЫЫЫ					$L_{ик}$ ЫВ			
	1	$D_{иъ}$					B			BY
	:									
	и									
	Σ									
	1									
	С	$B_{съ}$					BY			$\Sigma\Sigma$
	:									
	С									
	Σ									
	Δ									
		$\Delta M_{ъ}$								

Шякил. 6.1. Сащялярарасы баланс моделинин схеми
М я н б я: Немчинов В.С. Экономико-математические методы и модели
М. Мысль, 1965.- С.278

Схемдя ашаъыдакы ишарялямяляр гябул едилмишдир:

$X_{иъ}$ – и-жи сащянин мящсулунун ъ-жи сащядя истещсал истешлакы;

X_u вя $X_{ъ}$ – мящсулларын цмуми бурахылышлары ($X_u = X_{ъ}$ яэяр и=ъ);

$Y_{ик}$ – к-жы цсулла истифадя олунан (мясялян, истещсал капитал гойулушлары, ящали истешлакы ихраж формасында) и-жи нюв сон мящсул;

$D_{иъ}$ – и-жи формада реаллашдырылан, ъ-жу сащянин йени йарадылмыш даяйри (ямяк юдяниши, мянфяят, дювриййядян верэи кими);

$L_{иъ}$ – ямяк предметляри вя истещсал хидмятляринин идхалы;

$L_{ик}$ – сон мящсул кими истифадя олунан идхал мящсулу;

$Y_{съ}$ – с-жи нювдян (мцхтялиф нюв аваданлыг вя тикинти) ъ-жу сащядя щйяата кечирилян истещсал капитал гойулушлары;

Y_u – ъ-жу сащядя капитал гойулушларынын цмуми жями;

$M_{ъ}$ – ъ-жу сащядя истещсал эцжляри;

$\Delta M_{ъ}$ – ъ-жу сащядя истещсал эцжляринин артымы;

Щяр ханянин ашабы щиссясиндя рум рягмяляри иля бюлмялярин нюмряляри гойулур.

Ики дцзбужаглы жядвяли бир-биринин цстця хачвари гойсаг сацияларарасы баланс модели алыныр. Онлардан бири (ЫI вЯ ЫЫ бюлмяляри бирляшдирян, йухары дцзбужаглы) халг тясррцфатынын сацияляри цзря сон мящсул вЯ онун тяркиб щиссяляринин (истещлак фондлары, капитал гойулушу, ихраж) мящсулунун бюлэцсцц характеристиза едир. Бу йухары дцзбужаглы-да илик мящсулун тящилинин яшйа аспекти юз тясвирини тапыр. Орада юдямя, истещлак, цмуми йыбым, ихраж фондларынын яшйа тяркиби (и-жи мящсуллар цзря) мцяййянляшдирилир.

Икинжи дцзбужаглы (сол, Ы,ЫЫ вЯ В бюлмяляри бирляшдирян) илик ижтимаи мящсулун дяйяр тяркиби щаггында мялуматы юзцндя бирляшдирир. Орада илик мящсулун мадди мясряфляря (хаммал, йанажаг, енерьи, кюмякчи материаллар, амортизасийа вЯ с.), щямчинин ямяйин юдянилмяси вЯ и-жI сациянин (цстялик мящсулун тяркиби) халис эялиринин тяркиб щиссяляриня бюлэцсц эюстярилмишдир. Моделин ВЫI бюлмяси, щансы ки, милли эялирин (гейри-истещсал сферасында ямяйин юдянилмяси «ямяйин юдянилмяси» сятри иля «мцяссися» сцтунунун кясишмясиндя) тьякпар бюлэцсц просесляри якс олунур. Бу бир гядяр фярглидир.

Сацияларарасы баланс моделинин ЫI бюлмяси, сациялярин ямяк предметляри вЯ истещсал хидмятляри цзря бир-бириля гаршылыглы истещсал ялагялярини характеристиза едир.

Истянилян сациянин капитал гойулушлары щямин сациянин материал хяржляриня дахил олмур, амортизасийа айырмалары вЯ йени йарадылмыш дяйяр щесабына юдянилир. Бунунла ялагядар олараг капитал гойулушлары цзря шащмат жядвяли моделин хцсуси (ВЫЫ) бюлмясиня сечилир. Щансы ки, сациялярин жари мясряфлярини характеристиза едян ЫI бюлмядян айрыжа бахылыр. Ейни заманда капитал гойулушлары цццн и-жи мящсулун истифадясинин цмуми щямляри ЫЫ бюлмядя айрыжа сцтунла верилир.

Беяликля, сацияларарасы баланс моделинин ЫI бюлмясиндя тьякжя ямяк предметляринин ахыны (хаммал, йанажаг вЯ с.), щямчинин няглийят, рабитя, тижарят вЯ МТТ-ын истещсал хидмятляри ахынлары эюстярилир. Айрыжа ВЫЫ бюлмядя ясаслы вясает

гойулушларынын ахынлары (аваданлыг, тикинти обьектляри вя с.) эюстярилер. Моделин беля гойулушу халг тясяррцфаты саяяляринин шям аралыг мящсуллар вя истещсал хидмятляри, шям дя истещсал ясаслы вясает гойулушлары цзя кифайят гядяр там гаршылыгылы истещсал яламьтлярини характеризь етмьйя имкан верир.

Саяялярарасы баланс моделинин хцсусиййяти ондан ибарьт-дир ки, моделин матрис щиссяляри сярбьст саяялярля щашийяляндирилмищдир. ЫЫ вя В бюлмьляр Ы бюлмьйя нисбьтян беля характерь маликдир. ВЫЫ бюлмьйя нязьрян ΔM , вектору анологьи характерь маликдир. Бу сярбьст саяяляр нувьяти игтисади тящлил цццн важибдир. Тяжрцбь эюстярир ки, сярбьст сонлуглары (векторлар) олмайан моделлярин анологьи имканлары щашийяли матрис цзя гурулмуш моделдян ящямиййьтли гядяр кичик олур. Ачыг саяяляр игтисади щесабламалары щьйята кечирмьйя имкан верьян тякрар истещсал просесинин элементляри щаггында мялуматларын дашыйьжысыдыр.

Саяялярарасы баланс модели бир чох мцщцм хцсусиййьтляря маликдир:

1) Щям сьтирляр вя щям дя сцтунлар цзя щяр саяянин мящсулунун цмуми дьйьри ейнидир (бюлэц мящсулун истещсалына бьрабьрдир);

2) Ямяк предметляринин вя истещсал хидмятляринин (аралыг мящсулу тящкил едянлярля бирликдя) дьйьрини характеризь едян Ы бюлмьнин сьтирляринин вя сцтунларынын йькунларынын жьми, бир-биринь бьрабьрдир.

3) Тикинти обьетляринин вя ямяк алятляринин дьуврийьясинин щашьмат жьдвьялини ящьтэ едян, ВЫЫ бюлмьнин сьтирляринин цмуми йькунлары ЫЫ бюлмьнин сцтунлары цзя «истещсал, капитал гойулушлары» ейни адлы сьтирляринин уйьун сайларына бьрабьрдир.

В.С.Немчиновун фикринь эюрэ рьгьм моделинин йькунларынын дцэцнлццня нязьрэт цццн бцццн бу хцсусиййьтлярдян истифадь етмяк олар. Балансын матрис гурулушу ону игтисади-рийьзи модел кими формалашдырмаьа имкан верир, щансы ки, истещсалын бцццн саяяляри цзя щесабланмыш жарь вя капитал мясрьфляринин ямсаллары ящямиййьтли гиймьтэ маликдир.

6.4. Игтисади тящдилдя, прогнозлашдырма вя планлашдырмада саялярасы баланс моделинин тятбиги

Саялярасы баланс модели истисади тящдили дяринляшдирилмасы, прогнозлашдырма вя планлашдырма системляринин тямилляшдирилмасы-синдя мювжуд имканлар артыр. Бу имканларын эенишляндирилмасы цч ясас истигамятдя эедир:

1.Прогноз-план щесабламаларыны, сон ижтимаи мящсулун бирбаша планлашдырылмасы иля ясасландырмаг олар. Прогноз-план щесабламаларынын бцтцн системинин илкин мягсяди жямийятин артан тялабатларынын щяжминин мцяййянляшдирилмасыдир.

2.Игтисади тящдил кямийят тящдилинин йени методлары иля занэинляшдирилр.

3.Стратеги планлашдырма, планын оптимал вариантларынын сечилмасы методларыны юз ящатысяиня алыр.

Совет Иттифагында планлышдарма цмуми ижтимаи мящсулун мцяййянляшдирилмасындян, сонра ися милли эялирин щесабланылмасындян башланмышдыр. Сон ижтимаи мящсулун планлашдырылмасы аралыг мящсулун планлашдырылмасындян дягиг айрылмамышдыр. Аралыг мящсул цмуми ижтимаи мящсулун 60%-ни тящкил едир. Нятижядя цмуми мящсулун артымы щямишя сон мящсулун зярури артымы иля мцщайят олунмур вя бязян йарарлылыг, мящсулун щяжминин рационал олмайян артымыны эюстярр.

Саялярасы баланс моделиндя рийази тянликляр системи, сон мящсулун вя онун ясас тяркиб щиссяляринин планлашдырылмасына план органларынын дигтятини жямлямяйя имкан верир. Бу тяркиб щиссяляр ящалинин истешлакы, ясасы вясаит гойулушлары, ихраждыр. Сонрадан ися истешлак вя цмуми ижтимаи мящсуллар тялабатыны мцяййянляшдирмяк лазымдыр.

План щесабламаларынын бея системи матрис формасында, баланс моделинин ясас тянликляриндян бириня ясасланыр:

Е – ващид матрис,

A – $A_{\text{ит}}$ технолоџи ямсаллары матриси,

Y – сон мящсул вектору

X – цмуми мящсулун вектору ашааыдакы кимидир:

$$X = [E - A]^{-1} Y.$$

Щесабламаларын беля системиндя план органлары юз дигтятини ясаян сон мящсулун щяжминин (Y вектору) рационал гурулушунун, планлашдырылмасында вя технолоџи ямсаллар матрисинин игтисади вя техники экспертизасында жямлямая имкан верир.

Сащялярарасы баланс моделинин мялуматлары ясасында планлашдырма, сон мящсулун щяжми вя гурулушунун бир неча вариантынын мцяйянляшдирилмясиня имкан верир. Сонра ишчи гцввясиня, метал, гыт материаллара айры-айры вариантлары бирбаша вя долайы тялябляр цзя гиймятляндирмяк олар. Бу заман планлашдырма, сон мящсулун тярКибиндя ящалинин истешлакы, ясаслы вьсаит гойулушу вя ихраж фяргляндирилир. Сащялярарасы (вя районларарасы) баланс моделляри ящалинин истешлакы фондунун сьвийя вя гурулушуну мцяйян едян план вариантларыны гиймятляндирмяк имканыны верир. Сонра моделин уйьун бюлмясинин ясас ямсалларынын истифадыся ясасында (B бюлмя), айры-айры вариантларын ясаслы вьсаит лимитляриня гойулан бирбаша вя долайы тяляблярдян чыхыш едяряк, халг истешлакы фондларынын айры-айры вариантларыны гиймятляндирмяк олар.

Планлашдырманын бу системи, йерли план органларына цмумиттифаг вя районларарасы эюндярмялярин планы цзя юз ющдяликлярини гиймятляндирмяя имкан верир. Йерли план органлары сащялярарасы баланс моделин дя истифады етмякля, щямин района хаммал, йанажаг вя аваданлыьын зярури щяжмини мцяйянляшдирилмялидирляр. Бу план щесабламалары чох мцгяккябдир вя онларын щесабланмасы сащялярарасы баланс моделин тятбиги олмадан мцмкцн дейил. Беляликля, халг тясяррцфаты планлашдырылмасында сащялярарасы моделин ящямийяти щяр шейдян яввял сон мящсулун планлашдырылмасы иля башлайан аралыг мящсулун вя цмуми ижтимаи мящсулун мцяйянляшдирилмяси иля баша чатан планлашдырманын даща тькмил гайдасына кечид имканы иля мцяйянляшдирилир. Сащялярарасы баланс моделинин тятбиги, халг тясяррцфатынын идаряетмя тьжрцбьсиндя планлашдырманын вариант методларынын

тятбигинин щяйата кечирилмасында план щесабламалары системини ящамийятли йахшылашдырмаа имкан верир. Бея моделин васитясыла кифайят гядяр йцксяк дягигликля мцряккяб игтисади щесабламалары апармаг мцмкцндцр.

Сащялярарасы баланс моделин яасланараг, перспектив планлашдырманын ещтияажлары иля ялагяли олан игтисади тящилин диэяр методларындан истифадя етмяк оалр. Б.С.Немчиновун фикринжя, яас мягсяд: сащялярарасы баланс модели принципжя планын оптимал вариантынын сечилмасыни щяйата кечирмялидир. Мясялян, перспектив халг истещлакынын гурулушу вя сывийясинин бир нечя вариантларында сяржанамда оларкян онларын гиймятляндирилмасыни истещсал ресурслары вя яаслы вясайт гоулушларына бирбаша вя долайы тялябляри нюгтейи-нязяриндян щяйата кечирмяк олар. Ейни заманда мцхтялиф вариантлар – ямяктутуму, капиталтутуму, майа дяйяри сывийяси, гыт хаммала тялабат цзя гиймятляндирмяк олар.

Планын мцмкцн вариантларынын сечилмасыни онагрын бирбаша сечим вя ардыжыл бахылмасы йолу иля щяйата кечирмяк оалр. Лакин бея цсул чох аьырдыр, мцряккябдир вя бундан ялава архайынçılığa yol vermək олмаз ки, оптимал вариант сечилмиш вариантларын арасындадыр.

Немчиновун щесаб етдийи кими оптимал планын сечилмасы цццн мцасир машын рийазиййатын вя электрон техниканын васитяляриндян истифадя етмяйя имкан верян програмлашдырманын цмуми методларынын олмасы важибдир.

Сащялярарасы баланс модели екстремал мясялялярин бюйцк даирясинин щялли цццн эениш имканлар ачыр. Оптимал вариантын сечилмасында технолоьи щяраитдян вя ресурсларын мялуматларындан истифадя етмяк олар. Мясялян, бунун мягсяди ижтимаи зярури ямяйин минимал мясяряфляри щяртили верилмиш нюв сон мящсулун физики щяжминин максимал сывийясини тямин етмякдир. Бея мясяляляри, екстремал щалда щялл етмяк мягсядяуьбундур. Бурайа уьун олагаг мягсяд функцийасы дахил едилир, онлар цццн зярури екстремал (минимал вя йа максимал) гиймятляр мцяййянляшдирилир. План балансынын оптимал вариантынын сечилмасы заманы раст эялинян мясяля нювляринин оптимал вариантларынын бирбаша сечилмасыни нцмуняляр ясасында эюстяряк олар. (Б,С.Немчиновун нцмуняси).

Фярз едяк ки, гйда мящсулларынын, чюряйин, картофун, ятин, сцдцн, гяндин, йаъларын вя с. истещлакынын мцхтялиф нормалары, щямчинин сянайе мямулатларынын (памбыг, йун, ипак, кятан, синтетик парчаларын, узунмцддят истифадядэ олунан – йашайыш сачьси, сойудужу, палтарйуйан машын, телевизорлар, саатлар, миник автомобилляри иля тяжщизатын мцхтялиф нормалары) истещлакынын гурулушу вя щяжминя эюря бир-бириндян фярглянян ящали истещлакынын бир нечя варианты мювжуддур. Щяр бир варианта юзцнцн цмуми ижтимаи мящсулу уйьундур. Истещлакын щяр бир гурулушу ццн уйьун ямяктутумуну, фондтутумуну, енерьитутумуну вя йа истещсалын майа дйяйрини щесабламаг олар. Сонра верилмиш щяртляри ян йахшы юдяйян (ян ужуж, ян аз ямяктутумлу, аз фондтутумлу вя йа аз енерьи тутумлу) истещлак фондунун варианты сечилир.

Беля щесабламаынын ясасында истещсалын технолоьи щяраитини характеризя едян йалныз фактики баланс ямсаллары дейил, техниканын инкишафыны нязряя алан ямсаллар да эютцрцля бияр.

Бир-бириндян ихражын вя капитал гойулуш щяжми вя гурулушу вя йа сон мящсулун щяжми вя гурулушу иля фярглянян цмуми ижтимаи мящсулун мцхтялиф вариантларына аналоьи оалараг бахылыр. Нятижядя бахылан вариантлар, милли эялирин мцхтялиф гурулушуна малик олурлар.

Оптимал вариантын дцз сечилмься заманы лимитляр нязряя алыныр. Бцтцн мясяля щяр щансы бир оптимал щяртя, мясялян, ясас фондларын истифадьясинин вя йа онларын щяр щансы бир мяжмусунун минимум иш вахты мясряфляринин вя йа максимум игтисади сямяряилилийини тямин етмьйя табедир. Оптимал вариантын сечилмься мясяляси башга жцр дя формалашдырыла бияр, башга сюзля, ясас кими сон мящсул дейил, истещсал технолоэийасы эютцрцлцр. Бу заман уйьун щесабламаларын чыхыш маддяси, моделин дахили матрис щиссяси (истещсалын мцхтялиф технолоьи цсулларындан асылы мясряф нормативлярини характеризя едян) олур. Сонра модельа дахил едилмиш вектор сцтупларындан (мясялян, ямяк ресурлары ясас вя дювриййя фондлары, енерэетика вя хаммал ресурлары) истифадя едяряк бу вя йа дйэяр мягсяд функцийасы нюгтейи-нязриндян истещсалын мцхтялиф технолоьи цсулларыны гиймятляндирмяк олар.

Моделдя ян мццм истещсаллар цццн бир гайда олага ис-
тещсалын мцхтялиф технолозийаларыны айырмаг лазымдыр.
Мясялян, енерьи кюмцрццн чыхарылмасы заманы щасилатын
айры-айры йатаглары вя цсулларыны (шахта, ачыг, гидрощасилат)
фяргляндирмяк; електрик енерьиси истещсалы цццн – истилик
стансийалары (йанажаг вя эцццн нювцндян асылы олага) вя
мцхтялиф нюв щидростансийалар; тахыл истещсалы цццн – ян чох
типик районлар; метиз истещсалы цццн – хцсуси вя хцсуси
олмайн заводлар, чугун яридилмасы цццн – Сянуб, Урал вя Щярг
заводлары; дизяр истещсаллар цццн – эцццня эюря завод нювлари
вя с.

Айдындыр ки, истещсалын технолозийасы бир-бириндян
гурулушуна, щямчинин истещсалын майа даяйри цзя бир-
бириндян фярглянир. Онлар ямяк тутуму цзя, ямяк
мящсулдарлыьы цзя, фондтутуму, няглийат вя дизяр хяржляр
цзя фярглянирляр. Моделя мцхтялиф технолозийалар дахил
едилмищя, верилмищ щяжмдя вя гурулущда сон мящсула эюря
онларын уйушмаларынын оптимал вариантынын
мцяййянлящдирилмасы цзя мясяля щялл олуна бильяр (щяр бир
технолозийанын истифадясинин оптимал чяки ямсалларынын
мцяййянлящдирилмасы). Бу заман ресурс лимитляри, щямчинин
оптималлыг щяртляриндян (мясялян, минимум ямяктутуму вя ян
аз капитал гойулушлары) чыхыш етмяк лазымдыр. 1950-жи
иллярин сонларында бунунла ялагядар Л.В. Конторовиж (1912-
1986) щесабламалара уйьун обьектив щяртляндирилмищ
гиймятлярин – щяр бир истещсал цццн тялабатларын вя
ещтийатларын нисбятлярини якс етдирян интенсивлик гиймяти вя
мящсул ващидинин гиймятини дахил етмяк ясасында планын оп-
тимал вариантыны сечмяйи тяклиф етмищдир.

6.5. Дцнйа игтисадиййатынын инкищафынын узунмцддятли прогнозлящдырылмасынын В.Леонтьев макромодел

Милли вя дцнйа игтисадиййатынын инкищафынын прогно-
злящдырылмасынын яасаландырылмасы заманы макро-

моделляшдирилмянин ясасыны «мясряф-бурахылыш» (сащялярарасы баланс)¹ модели тяшкил едир. Дцнйа игтисадиййатынын глобал сащялярарасы модели, Ленинград Университетинин мязуну, РЕА-нын харижи цзвц В.Леонтьевин ишлядийи модел² буна мисалдыр.

1973-жц илдя Нобел Мцццазиряси заманы яасаландырылмыш Леонтьевин глобал моделиня бахаг.³

Модел 1980, 1990, 2000-жи илляр цзря прогнозлар верилмясиндя истифадя олунмуш, 1970-жи ил цццн яас олмушдур. О, ятраф мцщитин горунмасы сащясиндяки стратегийа иля игтисади сийасятин дизяр истигамятляри арасында бцццн мцмкцн гарышлыглы ялагяляри ачмышдыр.

Истещсал секторларынын вя мцхтялиф реэионларын истещлакынын мцряккяб вя йцксяк дифференциал гурулушуну тясвир етмяк цццн, сащялярарасы тящчил вя эконометрик метод истифадя олунур. Онларын мягсяди-истещсал вя истещлакын емпирик тящчилиндя игтисадиййат секторларынын гаршылыглы асылылыбынын учотудур. Схематик олага, дцнйа игтисадиййаты Н+М дяйишянли Н хятти тянликлярдян ибарят систем кими тясвир олунур. Бу дяйишянлярин сайынын тянликлярин сайындан чох олмасы сябябиндяндир. М дяйишянлярин сайыны сабит эютцрсяк, конкрет гиймят алыныр.

Модел йцксяк дягиглик сявиййясиня маликдир. Дцнйа 3 группа бирляшдирилмиш 15 реэиона бюлцнцр – Шимали Америка, Шярги Авропа, Гярби Авропа, Совет Игтифагы, Йапонийа, Океанийа, Жянуби Африка – сянайеляшдирилмянин йцксяк сявиййяси вя нисбятян адамбашына дцщян орта эялирлярин йцксяк сявиййясиля характеризя олунур; инкишаф етмякдя олан юлкяляр, тябии ещтийатларла зянэин оланлар – Йахын Шярг, Венесуела Анд системинин бязи юлкяляри, тропик вя Шимали Африканын бир щиссяси; ещтийатлары касад олан инкишаф етмякдя олан юлкяляр.

¹ Леонтьев В. Межотраслевая экономика. М; Экономика, 1997.

² Будущее мировой экономики. Доклад группы экспертов ООН во главе с В.Леонтьевым. М; Международные отношения, 1977.

³ Нобелевские лауреаты по экономике: взгляд из России/Под ред. Ю.В.Яковца. СПб; Гуманистика, 2003.- С.173-191.

2625 бирэя тынликдя ибарят систем гурулур, о да 15 реиондан щяр бириндя вя щямчинин реионлар арасында сашялярарасы мцнасибятляри мцяййян едян гурулуш гаршылыглы ялагяляринин дягиг тясвирини алмаа имкан верир. Щяр бир реион игтисади фяалийятин 45 секторунун мящумларында тясвир олунур. Кянд тясяррцфаты сектору чярчивясиндя 4 алт-сектор тящлил олунур; щейвандарлыг, тахыл истешсалы, йцксяк зцлал; минерал ресурслары, мис, бокситляр, никел, синк, дямир филизи, нефт, тябии газ вя кюмцр фяргляндирилир. Емал сянайеси, йейинти сянайеси, гара метал, йцнэцл сянайе, диэяляр; машын вя аваданлыгларын мцхтялиф нювляри енерьи тяминаты вя тикинти, тижарят вя хидмят, няглийят вя габитя. Модел ятраф мцщити ясас чиркляндирижиляринин бурахылышы вя чирклянмяуэ qaqşı фяалийятин нювлярини тясвир едир.

15 реиондан щяр бири айрылыгда тящлил едилир. Дцнйа тижарятиндя иштирак едян ямтялярин ихраж вя идхал балансы щяр бир малиййя ямйалийятына бир дяфя олага 40 цмудцнйа тижарят истигамятли термининдя тясвир олунур.

Мцяййян реионун игтисади фяалийятинин 45 секторунун щяр бириндя истифадя олунан технолоэия щямин секторун мящсул ващидинин истешсалы цццн зярури олан диэяр секторларын мящсулларынын мигдарыны тямсил едян мясряф ямсаллары иля ifadə олунур. Физики капитала тялабат капитал тутумунун уйьун груплары иля ifadə олунур.

Бу гурулуш ямсалларынын эюзлянилян дйишмяляри, ййни технолоэи дйишмяляр, щяр бир реионда щяр бир сектор цццн айрылыгда прогнозлащдырыла биляр. Щяр бир инкишаф едян реион цццн бу дйишикликлярин модели дахил едилмяси цсулу йцксяк инкишаф етмиш реионларда артыг истифадя едилмиш мясряф вя капиталтутуму ямсалларынын мярщялялярля йаваш-йаваш дахил едилмясидир вя бу просесин сцряти щямин реионда адамбашына орта эялирин артымындан асылы олур.

«Дцнйа игтисадиийятынын эяляжйи» ишиндя бу гурулушун гаршылыглы ялагяси ики суал типиня жаваб веря биляжяк прогнозларын ики нювцццн тяртибиндя истифадя олунур.

1.X cсenapиси 1980, 1990 вя 2000-жи илляря щяр бир инкишаф едян реионларда наил олунажаг адамбашына эялирин сывийясини характеризя едир. Щесабламаларын мягсяди

инкишаф етмиш вя инкишаф етмякдя олан юлкялярин эялирляри сывийясиндя нисбят 1970-жи илдякиндяки 12:1-дян 2000-жи илдяки 7:1-я гядяр азалмасынын тямин олунмасы цццн мювжуд игтисади артым вариантларына шансы дйишикликлярин тяляб олунмасыдыр (прогнозун бу норматив тяркиб елементи реаллашдырылмамышдыр). Бу щесаблар 15 реэиондан щяр бириндя айры-айры секторлар цзря бурахылыш, истешлак вя капитал гойулушунун щямчинин, ямтялярин бейнялхалг ахынларынын щяжминин сывийяляринин идеал тясвирини алмаба имкан вермишдир.

2.4 *сценариси* эялирин артырылмасынын кянардан верилмиш план рягямляринин йыымыны юзцндя бирляшдирмир. О, бцццн реэионларда диэяр эндоэн мцяйянляшдирилян параметрлярин уйбун кямийятляри иля йанашы фактики эялир сывийяляринин прогнозлашдырылмасы васитяси кими ишлянилмишдир. Бу мцщафизякар сценари бцццн эяляжяк бейнялхалг ямялийятларын, капиталын, кредит вя инкишаф мягсядиля кюмяйин – ясас дюврдяки гурулуш гаршылыглы ялагялари иля мцяйян олунажабы фярзийясиндя чыхыш етмишдир.

Дцня модели сценариси бир-бириндя мцхтялиф игтисади системлярин фяалийят механизми щаггындакы фярзийялярля фярглянир. Конкрет олараг бу фярзийяляр щяр бири дйишянлярин мцяйян йыымында хцсуси параметрик мцнасибятляри мцяйян едян рийази тянлик нювц алыр. Щяр бир сценари мящдудлашдырыжы, экзоэн дйишянляри айырыр вя щям гурулуш параметрляринин, щям дя экзоэн дйишянлярин ала биляжйи гиймятляри мцяйян едир. Дахил едилмиш фярзийялярин бязилляри сценаринин бир щиссяси олан эндоэн дйишянлярин гиймятлярини бирмяналы мцяйянляшдирмяйя имкан верир.

Моделдя *демографик дйишянляр* нежя истифадя олунур? Баланс щесабламаларында ящалинин сайы, мялуматлар вя йа экзоэн мцяйянляшдирилмиш кямийятляр кими бахылыр. Бу о демякдир ки, модел юзццн щягиги нювцндя игтисади артымын мцхтялиф аспектляриня ящалинин сайынын дйишмясинин потенсиал тясирини гиймятляндирмяйя имкан верир. О, ящалинин артымына игтисади дйишикликлярин тясирини ашкарламаба имкан вермир.

«Системдя цмумияшдирмя» вя йа «Гапама» чятин дейил, она адамбашына дцщян эялирлярин артымынын вя профессионал гурулушун доbum вя юлцм сывиййясиня нятижядя щяр бир реэионда ящалинин артымына тясирипи тясвир етмяк цццн нязрядя тутулан ялавя гурулуш тянликляри дахил етмяк лазымдыр. Беля эениш системин рягям щяллини мясряфляри ящамиййятли артырмадан алмаг олар.

Лакин В.Леонтйевин рящбярлик етдийи груп мцасир варианта *щал-щазырда бу ялагялярин айдын анлашылмасынын олмасы* сяббябиндян ящалинин артым сцратляринин изащына иддиа едян ялагя моделляринин дахил едилмасыни мяслящят билмяди.

Мцяллиялярин тятбиг етдикляри методика эяляжякдя онун ролунун дцэцн анлашылмасына наил олмаг мягсядила ящалинин артым сцратляри щагында фярзиййялярин мцхтялиф уйьунлашмалары дахил етмяк йолу иля алтернатив сценарияр спектиринин эенишляндирилмасындян ибарятдир. Бу инкишаф етмиш вя инкишаф етмякдя олан юлкяляр арасында игтисади ялагялярин формалашмасын-да бу амилин ойнайа бияжяйи ролдан сющбят ачылып.

Ящалинин сайы вя игтисади фяалиййятин цмуми сывиййяси арасындакы ялагя инкишаф емякдя олан юлкялярдя, сянайежя инкишаф етмиш реэионлара, АБШ вя Канада, Гярби Авропа вя Йапонийайа нисбятян башга характера маликдир. Инкишаф етмиш юлкялярдя дюврц олагаг йцксялиш вя енишляря бахмайараг, йцз фаизли олмаса да йцксяк мяшьуллуьу тямин едилир. Йаш гурулушуну, ящалинин цмуми сайында фящлялярин чякисини вя цстцн технолоьи щяраити нязря алагаг, мяжму бурахылышы сон нятижядя ящалинин сайы иля, мювжуд мяжму истещсал капиталы иля олдуьу кими бирбаша ялагя иля баьлы дейил. Инкишаф етмякдя олан реэионларда ищчи гцввясинин ящамиййятли щиссяси фактики олагаг истещсал просесиндя иштирак етмир (кянд тясяррцфатында бу вязиййят эизли ищсизлик адланыр), онда ящалинин сайы иля мяжму бурахылышын сывиййяси арасында дцз ялагя олмасыны фярз етмяк олмаз.

Щяр бир реэионда щяр бир секторун ямяк ещтийатларына тялабатын прогнолашдырылан кямиййяти – уйьун секторун бурахылышынын щяжмини щямин секторун ямяктутуму

ямсалынын прогнозлашдырылан ямсалына шасили кими щесабланыр. Дцнйа игтисадиййатынын модели чярчивясиндя щяр бир инкишаф етмиш реэионда секторлар арасында гаршылыглы ялагяларин тясвириня, реэионун бцтцн ячалисинин сайы вя йаш гурулушуну якс етдирян ишчи гцввясинин мяжмусуна бярабяр олан бцтцн секторларда мяшьул оалн ишчилярин сайынын тянлийини юзцндя якс етдирир.

Бу сябябдян инкишаф етмякдя олан реэионларын игтисади фяалиййятинин рийази тясвириня бея тянлик дахил дейил. Цмуми Дахили Мящсулун щяжминя эюря мцяййянляшдирилян игтисади фяалиййэтин сявиййяси, онун мяжму демографик мцяййянляшдирилмиш ямяк ещтийатларынын сайы онунла бярабяр ячалинин цмуми сайы иля бирбаша асылы вя ялагяли щесаб олуна билмяз. Инкишаф етмякдя олан юлкялярин игтисадиййатынын тясвири иля ялагядар ялавя проблем ондан ибарятдир ки, кянд тясяррцфаты истецсалынын ямяктутуму ямсалларынын гиймятляндирилмясинин кифайят олмайан комплекслилийи кянд тясяррцфатында мяшьуллуг сявиййясини прогнозлашдырмаа имкан вермир. Беяликля, щяр бир инкишаф етмякдя олан реэионда мяшьуллууун агрегат кямиййяти бцтцн гейри-кянд тясяррцфаты секторларынын ямяк ещтийатларына мяжму тялабатыны ифадя едир.

А тип сценари ясасында прогнозлашдырылан инкишаф етмиш реэионда адамбашына орта эялир, бир ишчийя орта щасилатын, сявиййясинин прогнозлашдырылмасы иля сых ялагядардыр. Сонунжу сявиййядяки щяр бир секторда технолоъи инкишафы вя эюзлянилян капитал гойулушуну якс етдирир, прогнозлашдырылан адамбашына цмуми дахили мящсул да эюстярилян амилляри якс етдиряжяк, ццнки фярз олунур ки, бу реэионлар сон нятижядя там мяшьуллуъа маликдир. Инкишаф етмякдя олан юлкялярдя яксиня, щесаб олунур ки, цмуми дахили мящсулуна прогнозлашдырылан мяжму сявиййяляри ямяк ещтийатларынын щяжминдян асылы дейил, щансыларындан ки, йалныз гисмян истифадя олунур. Лакин инкишаф етмиш реэионларда олдууу кими, онлар кянд тясяррцфатыны да дахил етмякля, щяр бир секторда капитал гойулушу вя технолоъи инкишафы якс етдирир. Адамбашына цмуми дахили мящсул бцтцн реэионлар ццн мяжму цмуми дахили мящсулун ячалинин цмуми сайына бюлцнмяси йолу иля щесабланыр.

Адамбашына орта цмуми дахили мящсулун щяжми (сашялярарасы балансын там модели чярчивясиндя) мяжму цмуми дахили мящсулун гурулушуна о сывиййядя тясир эюстярир ки, о щяр бир реионун йыыым вя хяржляринин гурулушуну мцяййян едир.

6.6. Тякран истещсал-дюврц вя эеосивилизасийа баланс моделляри

Макропрогнозун мцасир Русийа мяктяби милли вя дцнйа игтисадийатынын структурунун узунмцддятли прогнозлашдырылмасы цццн тякран истещсал вя эеосивилизасийа баланс моделляриндя истифадя едир. Бу моделляр Нобел мцкафаты лауреаты В.В. Леонтьевин «Мясряф – бурахылыш» (сашялярарасы баланс) моделинин вя дцнйа моделинин баланс тящилинин вя макропрогнозлашдырмасы методолозийасыны инкишаф етдирир. Онлар ися ашаыдакы характеристикаларла фярглянир:

- сашялярарасы балансда сашяляринин гурплашдырылмасы – ясас мящсулун (истещлак инновасийа-инвестисийа енерьи хаммалы инфрагурулуш сектору) функционал тйинатындан чыхыш едяряк истещсалдан кянар секторлар цзря апарылыр;

- дцнйа игтисадийатынын структуру вя ихражын прогнозлашдырылмасы заманы юлкялярин гурплашдырылмасы 12 сивилизасийасынын бешинжи нясили (Авропа вя Аврасийанын, Шимали Америка вя Океанийа, Асийа вя Африка) цзря апарылыр;

- сашялярарасы секторларарасы, сивилизасийаларарасы гаршылыгы ялагялярин динамикасынын гиймятляндирилмяси, тякжя дйяр юлчцсцндя дейил (цмуми бурахылыш вя милли щесаблир системиндя ЦДМ), ямяк олчцсцндя (мяшьулларын сайы цзря) вя инвестисийанын ясас капитала бюлэсцц цзря апарылыр;

- моделлярин мялуматлары милли вя дцнйа игтисадийатынын гурулушунун динамикада дюврц тяряддцдлярин гиймятляндирилмяси цццн истифадя олунур (ортамцддятли вя узунмцддятли кондратйев дюврцлцйц).

Эюстярилян моделляр Русийа игтисадиййатынын¹ вь сивилизасийалы дцнйа игтисадиййатынын структурунун динамикасынын прогнозлашдырылмасы заманы истифадя олунур.²

Узунмцддятли тьакрар истешсал дюврц вь эеосивилизасийа макро моделлярдян истифадя методолозийасына даща ятрафлы бахаг.

Тьакраристешсал – дюври макромодели, В.Леонтйевин «мясряф-бурахылыш» сащялярарасы балансын моделинин³ модификасийасыдыр. Онун хцсусиййати – сащялярин мящсулларынын функционал истигамятинин – тьакрар истешсал секторлары цзря групплашдырылмасынын верилмясидир:

- истешлак (к/т, йцнццл вь йейинти сянайеси, мяищят хидмати, сосиал комплекс – сящиййа, тьащсил, сосиал тьаминат, мядяниййат вь с.)
- инновасийа – инвестисийа (елм, машынгайырма, кимйа, нефт-кимйа, тикинти)
- енерьи хаммалы (електрик енерьиси, йанажаг, гара вь ялван металлурэийа, мешя вь тикинти материаллары)
- инфраструктур (няглиййат вь рабитя, тижарят, малиййа, кредит, идаряетмя)

Сащялярин беля групплашдырылмасы, игтисадиййатда структур дьийишмяляринин мягсядли истигамятини характеризетмяйя имкан верир – онлар ящалинин тьалябатыны юдямяйя, инновасийа – инвестисийа инкишафына, тьабии хаммал вь йанажабын истифадясинин эщжляндирилмясиня вь йа дювриййа вь идаряетмя сфераларынын шишмяси нятижясиндя трансаксийа хяржляринин артмасына хидмьат едир.

¹ Яковец Ю.В. Экономика России: перемены и перспективы. М; 1996; Кузык Б.Н., Яковец Ю.В. Россия-2050: стратегия инновационного прорыва. М; Экономика, 2004; Кузык Б.Н., Яковец Ю.В. Интегральный макропрогноз инновационно-технологической и структурной динамики экономики России на период до 2030 года. М; ИНЭС, 2006.

² Яковец Ю.В. История цивилизаций. 2-е изд. М; Владос, 1997; Кузык Б.Н., Яковец Ю.В. Россия-2050: стратегия инновационного прорыва. М; Экономика, 2004; Кузык Б.Н., Яковец Ю.В. Будущее мира и России. Манивест интегрального макропрогнозирования. М; Экономика, 2006.

³ Леонтьев В.В. Межотраслевая экономика. М; Экономика, 1998.

Бу моделин диэяр хцусиййати, сашялар вя тьякраристешсал секторлары цзя ямак ештийатларынын (мяшьуллерын сайы), ясас фонд вя инвестисийаларын, цмуми мящсул вя ЦДМ, щямчинин бурахылан мящсулун техники сывиййясинин, техники укладларын орта гиймятинин нисябэтинин бюлэщц нюгтейи-нязяриндя чохюлщцц ясасда гурулуш динамикасынын тящилини апармагдыр.

Эеосивилизасийа макромоделиндя истифадя нятижясиндя, сивилизасийалар цзя глобал игтисадиййатын динамикасынын гиймятляндирилмяси щйята кечирилмиш, ХХЫ ясрдя онун инкишафынын прогнозу верилмиш,¹ 12 локал сивилизасийа вя тьякпар истешсал секторлары кясийиндя ихраж вя идхалын динамикасынын тящили апарылмышдыр.

6.7. Узунмщдятли макропрогнозлащдырмада стратегьи вя эеосивилизасийа матриси

Ясас амиллярин дяйишилмяляринин эксперт гиймятляндирилмяляринин системли ишлянилмиш нятижяляри ясасында сивилизасийанын динамикасынын узунмщдятли прогнозлащ -дырылмасынын мщщм аляти стратегьи вя эеосивилизасийа матрисляриндя истифадя олунмасыдыр.

Стратегьи матрис Ёгтисади Стратегийалар Институту тьярфиндя (Б.Н.Кузык, А.И.Агеев, Б.Куроедов) узунмщдятли (80 ил) вя чохузунмщдятли (400 ил) тсикляр² цццн Русийа тарихинин тящили вя прогнозлащдырмасыны ишлянилмиш, сонра ондан Шярг сивилизасийасынын (Чин, Щиндистан, Ёапонийа, Иран)³ мейл вя перспективляринин динамикасыны, щямчинин Казахыстан вя Украйнанн инкишаф перспективлярини ашкарламаг цццн истифадя олунмушдыр.

¹ Яковец Ю.В. История цивилизаций. Учебное пособие, 2-е изд. М; Владос, 1997;

² Кузык Б.Н., Агеев А.И. и др. Ритмы российской истории. Опыт многофакторного исследования. М; ИНЭС, 2003; Кузык Б.Н., Агеев А.И. и др. Россия в пространстве и времени. История будущего. М; ИНЭС, 2004;

³ Кузык Б.Н., Яковец Ю.В. Цивилизации: теория, история, диалог, будущее. М; ИНЭС, 2006.- Т.ЫЫ, гл. 17,19.

Эеосивилизасийа матриси Бейнялхалг институтда П.Сорокин – Н.Кондратйев, Й.В.Йаковтсин тяряфиндя ишляниш вя ики миниллик ретроспективдя локал сивилизасийаларын динамикасынын гиймятляндирилмасы вя ХХЫ ясрин сонларына перспективин цццн,¹ щямчинин ХХЫ ясрдя дцн-йа игтисадийатынын инкишаф прогнозунда истифады олунмушдур.²

Стратеџи вя эеосивилизасийа чохамилли матрисляринин гурулма вя онлардан узунмцддятли сивилизасийа прогнозлашдырылмасында истифады методолоџийасы иля даща йахындан таныш олаг.

Стратеџи матрис сосиал системлярин щяйатында транзит вязиййятляри иля, йени кейфиййят вязиййятлярина анлаглы вя юзцнцтяшкил гайдасы иля кечид просесляри иля ялагяли идаряетмя просесляринин ясас синфи кими баша дцщцлян стратеџи идаряетмя нязяриййясинин важиб элементидир.

Щяр бир эюстярилян параметрлярин рягям гиймятляри 1-дян 10-а гядяр диапозонда йерляшян дюрдрягямли тополоџи шкалайа уйбун бахылыр, бу да экспертляря ясас синифлярин дахилиндя гиймятляри вариасийа етдирмйяя имкан верир.

Матрисин профилинин щяжминин артырылмасы вя йа азалдылмасы – системин йарадылмасы, йа да дабыдылмасына истигамятляниш тьякамццн мяжму векторунун яламьтидир.

Эеосивилизасийа матриси сивилизасийаларын эенетик нцвясини тьяшкил едян вя онларын талейини мцйййян едян алты амилин кямиййят гиймятляндирилмасыня ясасланыр (фьсил 3-я бах).

- *демографик* – ящалинин сайы вя динамика сцряти, онун гурулушу, миграссийа просесляри;
- *тябши-еколоџи* – инсанларын щяйаты вя тябии ресурсларын истещсалы цццн зярури олан тьяминат, ярази,

¹ Уенэ орада гл.18.

² Кузык Б.Н., Яковец Ю.В. Будущее мира и России. Манивест интегрального макропрогнозирования. М; ИНЭС, 2006.

иглим шыраити, ятраф мцщитин чирклянмяси сывиййяси еколоѳи вя техноѳен гязаларын тезлийи.

- *технолоѳи* – истецсалын вя мящсулун технолоѳи сывиййяси (цстцнлцк тяшкил едян истецсалын технолоѳи цсулу, технолоѳи тярз, инновасийа фяаллыѳынын сывиййяси мящсулун рягабят габилииййяти)
- *игтисади* – ЦДМ-пін щяжми вя динамика сцряти игтисади инкишаф сывиййяси (адамбашына ЦДМ), игтисадиййатын гурулушу, бейнялхалг тижарятя жялб олунма).
- *сосиал-сийаси* – сосиал гурулушу, сийаси гурулуш, сосиал-сийаси мцнагишыляр (ингилаб, мцщарибя), дювлятин эцжц вя фяаллыѳы, щцгугу тянзимлямя сывиййяси.
- *мяняви сфера* - сосиал мядяни структурун цстцнлцц, мя-дяниййят, елм, кяшф, тящсил, жямиййятин мяняви вязиййятинин инкишаф сывиййяси, дини щяйатын фяаллыѳы вя онун жямиййятя тясири, идеолоѳи вязиййят, сивилизасийа дйярли системи.

Сивилизасийаларын сывиййясинин, динамика вя нисбятляринин Юлчцлмяси эксперт балла гиймятляндирмя ясасында апарылыр. Мяркязляшмиш формада тятбиг олунан юлчц методлары ашабыдакы кими эюрцнцр. Гиймятляндирмянин цмуми жями (интеграл эюстярижи) 100 балдыр. Онлар алты амил арасында бюлцщдцрцлмцщдцр. Ики амил (игтисади вя мяняви сфера) щяр бири 20 бал верир, сонракы 4 амилин щяр бири (демографик, тябии еколоѳи, технолоѳи, сосиал-сийаси) – 15 бал. Бу йцксяк, сон гиумят-дир, реал бундан аздыр. Бу алты амил эеосивилизасийа матрисинин сярщядлярини (контур) мцяййян едир. Щяр бир заман анына амил гиймятляринин жями интеграл эюстярижини формалашдырыр (100 балдан чох ола билмяз).

Гиймятляндирмя апарылдыгдан сонра щямин заман кясийиндя мювжуд локал сивилизасийалар цзря интеграл эюстярижи щесабланыр. Интеграл эюстярижи щямин дювря ццтцнлцк тяшкил едян инкишаф сывиййясини вя глобал сивилизасийанын инкишаф мярщялясини характеризя едир. Дювря-ляр цзря динамиканын гурулмасы дцнйа сивилизасийаларынын вя тарихи супертсиклярин тсиклик (дюврї) динамика ритмини ашкарламаѳа имкан верир. Беяликля, тяклиф олунан

методолозія цч тьркиб цнсцрц - локал, дцня вя глобал сивилизасийалар цзря сивилизасийа динамикасынын гитминин кямиййтжя гиймятляндирмяя имкан верир.

Нязарят суаллары

- 1. Ня цццн прогнозлашдырма вя стратеги планлашдырмада балансын макромоделиндян истифады зяруридир?*
- 2. САБ-ын гурулушунун чякиси вя квадратлары арасында гаршылыглы ялагяни эюстярин.*
- 3. Узунмцддятли прогноз сценарияринин яасландырылмасында В.В.Леонтьевин «хярж-бурахылыш» моделинин тятбигинин цстцнцкляри нядир?*
- 4. Тякраристецсал-дюврї макромоделля САБ-ын фярги нядир?*

ФЕДЕРАЛ, РЕЭИОНАЛ ВЯ КОРПОРАТИВ СЯВИЙЯЯЛҖРДЯ ПРОГНОЗ-ПЛАН ИШЛЯРИНИН ТЯШКИЛИ

Прогнозлашдырма, стратеи вя индикатив планлашдырма цмуми методлар вя алгоритмлярдян истифады етмәйя имкан верян там тязадсыз методолозийайа яасланыр, щямчинин бу вя йа диэяр дярәждя инкишаф етмиш вя стандартлашдырылмыш информасийа фактолои базаи сюйкяндикдя юлкя мигйасында зярури сямяряни верир. Яксяр инкишаф етмиш юлкялярдя щюкумятин гябул етдийи хцсуси ганунлар вя норматив актлар буна кюмяк едир.

7.1. Прогноз-план ишляринин ганунверижи тяминаты

Русийада, яввялдя гейд олундуьу кими, 20 ийул 1995-жи ил 115-ФЗ №-ли «Русийа Федерасийасынын социал-игтисади инкишафынын дювлят прогнозлашдырылмасы вя програмлары» адлы Федерал гануну фяалийят эюстярир. Онун гябул едилмәси юлкядя игтисади сийасятин системляшдирилмәси вя мягсядйонлщйцнцн тямин едилмәсиндя мцщцм аддым щесаб олунур, яэяр ону да нязря алсаг ки, бу ана гядяр базар ислащатлары дюврцндя игтисадиййатын там дювлятсизляшдирилмәси хятти цстцнлцк тяшкил етмищдир.

Дювлятин хцсуси функциасы – прогнозлашдырманын – юлкядя даими тяшкил олунан просесин ганунверижиликля бяргярар олмасы факты эюстярмякдир. РФ щюкумятинин вязифяляриня – РФ-нын узунмцддятли, ортамцддятли вя гысамцддятли перспективляря социал-игтисади инКишафынын

дювлят прогнозларынын ишлянилмясинин тямин едилмәси дахил едилмишдир. Юзц дя ортамцддятли прогнозларын ишлянилмясиндя узунмцддятли прогнозлар цццн гысамцддятлилар – ортамцддятлилар цццн кечид ролуну ойнайыр. Мцяйянялшдирилмишдир ки, социал-игтисади инкишафын дювлят прогнозлашдырылмасы ганунверижи вя ижраедижи органларын Русийа Федерасийасы дювлятинин социал-игтисади сийасяти саясийиндя конкрет гярарларын гябул едилмәси заманы истифадя олунур. Ганун мцяйяян етмишдир ки, социал-игтисади инкишафын прогнозлары бцтювлцкдя Русийа Федерасийасы, халг тясяррцфаты комплексляри, игтисадиийатын саясийари, реэионлар цзря ишлянилмялидир. Игтисадиийатын дювлят секторунун инкишаф прогнозу айрылыгда верилир.

Узунмцддятли перспективя (ганунун 3 маддясиня эюря) социал-игтисади инкишафын прогнозу ониллик дювря 5 илдян бир ишлянилир. Онун ясасында РФ-нын щюкумати узунмцддятли перспективя Русийа Федерасийасынын социал-игтисади инкишаф концепсийасынын ишлянилмясини тяшкил едир вя орада юлкянин социал-игтисади инкишафынын вариантлары конкретляшдирилир, социал-игтисади инкишафын мцмкцн мягсядляр, она гатылмаг йоллары вя васитяляри мцяйянляшдирилир.

Узунмцддятли прогнозун вя концепсийанын ишлянилмясинин эяляжяк конкретляшдирилмәси Русийа Федерасийасынын орта мцддятли перспективя (3 илдян 5 иля гядяр) социал-игтисади инкишаф програмынын вя прогнозларынын тяртиби иля апарылыр. Бу сянядляр ясасында даща конкрет формада гысамцддятли перспективя (нювбяти иля) РФ-нын социал-игтисади инкишафынын дювлят прогнозлашдырылмасы вя планлашдырылмасы тямин едилир. Бу лайищяляр федерал бцджя лайищясинин ишлянилмәси иля цзвц ялагядардыр. Ганунун 5-жи маддясиндя йазылмышдыр ки, РФ-нын щюкумати, федерал бцджя лайищясинин тягдим едилмәси иля ейни заманда Дювлят Думасына ашааыдакы сяняд вя материаллары тягдим едир:

- жари илин ютян дюврц цццн Русийа Федерасийанын социал-игтисади инкишафынын йекунлары;
- гаршыдакы иля социал-игтисади инкишафын прогнозу;

- Русийа Федерасийасынын яразисиндя ижмал малийя балансынын лайищясы;
- гаршыдакы иля Русийа Федерасийасынын щюкумятинин сийасятинин щяллина истигамятляндийи ясас сосил-игтисади проблемлярин сийащысы;
- гаршыдакы иля федерал бцджя вьсаитляри щесабына маллийяляшдирилмяси нязрядя тутулан федерал мягсядли програмлярын сийащысы;
- ириляшдирилмиш номенклатура цзря федерал дювлят мягсядляр и цццн мящсул эюндярилмяляринин щяжми вь сийащысы;
- игтисадийятын дювлят секторунун инкишафынын нязрядя тутулан лайищяляри. Игтисадийятын дювлят вь бялядийя секторунун инкишафынын планы бцджя кодексиндя нязрядя тутулур.

Ганунда Русийа Федерасийасынын Президентинин иллик мцгажиятляринин юлкянин социал-игтисади инкишафынын концепсийалары вь програмлярына тясири гайдаларыны мцяййан едян тьлимат вардыр. Нязря алыныр ки, РФ-нын Президенти вьзифясиня башлайандан сонра Федерал Йыынжаба онун мцражиятиндя ортамцддяти перспективя РФ-нын социал-игтисади инкишафы концепсийасына щяр олунмуш хцсуси бюлмя вардыр вь РФ һюкумяти Президентин мцражиятиндяки мцддьялардан чыхыш едяряк, ортамцддяти перспективя юлкянин социал-игтисади инкишафынын програмыны ишляйиб щазырлайыр. Федерал Йыынжаба юлкя Президентинин дияр иллик мцражиятляри нювбяти иля прогнозларын вь планларын ишляпилмясиндя нязря алыныр.

Ютян иллярин реал тяжрцбясиндя 20 ийул 1993-жц илин 115 №-ли Ганунун бцтцн мцддьяаларына ямял олунмамышдыр. Буэцнцк мювГедян бахдыгда да ганунда олан бир чох бошлуглар вь чатышмазлыглар айдын эюрцнцр. Щяр шейдян яввял Ганунда социал-игтисади инкишафын стратеи вь индикатив планлашдырылмасы просесляри цзря щяр щансы нормалар йохдур. «Планлашдырма» сюзцня ганунун мятниндя йалныз бир дяфя 5-жи маддянин сонунда раст эялинир. Лакин бунун щяр щансы давамы йохдур. Ганунда стратеи планлашдырма вь индикатив планлаш-

дырманын ролу вѣ мѣмкѣн формаларынын характеристикасы йохдур.

Нювбѣти илѣ социал-игтисади лайищѣяшдирмѣя тѣтбиг «прогноз» категорѣясындан истифадѣ едилмѣси дѣ шѣбѣялидир, анжѣг бурада индикатив пландан данышмаг оларды. Юлкѣнин социал-игтисади инкишафында, федерал мягсѣдли програмларын ящѣмийѣти вѣ йени прогнозун илкин щѣжминѣя вѣ Федерал бѣдѣжѣя аз уйѣун ѣялир. Практикѣ олагаг ганунда юлкѣ мигѣясында корпорасѣя вѣ мѣяссѣяяларин инкишафынын прогнозлары, стратегѣйялары вѣ планлары илѣ прогноз-план лайищѣяяринин гаршылыглы ѣагѣси суалы да ишѣянилмѣямиш галыр.

Дѣйишмиш щѣртлѣри нѣзѣрѣ алагаг бизим жѣмийѣятин мѣхѣялиф тѣбѣялѣри тѣрѣфиндѣян «РФ-нын социал-игтисади инкишафынын дѣвлят прогнозлашдырылмѣси вѣ програмлары» Ганунуна дѣйишикликлѣр едилмѣси тѣклифлѣри ирѣли сѣрѣлѣр. 20 ийул 1995-жи ил Ганунуна ѣвѣз кими «РФ-нын социал-игтисади инкишафынын дѣвлят прогнозлашдырылмѣси, индикатив планлашдырылмѣси вѣ програмлары» Қанунун лайищѣяси ишѣянилмиш вѣ щѣтѣта Федерал Йѣынжаѣын (Мѣжлисин) щѣр икѣ палатасындан кѣчмишдир. Бу мѣхѣялиф сѣбѣблѣрдѣян баш вермѣямиш, ганун лайищѣяси сонда тѣсдиг олунмамышдыр. Лакин гѣйд ѣдѣк кѣ, бу ѣнѣ, йени щѣраитдѣя, ганунун щѣмин вариантда жидди модерплѣшдирмѣя вѣ ѣаѣялѣрѣ ѣщѣтѣяжѣ вардыр. Хѣсусиѣя, 2006-жѣ илдѣян социал-игтисади инкишафын приоритет (ѣстѣн) истигамѣтлѣриндѣя щѣйѣата кѣчирилѣян милли лайищѣялѣр, ганунверѣжилик тѣсдигипѣ тѣяѣб ѣдир.

Социал-игтисади инкишафын прогнозлашдырылмѣси вѣ планлашдырылмѣси тѣиклинин гурулуш ѣнсѣрлѣярини мѣасир тѣяѣблѣрѣ уйѣунлашдырмаг хѣсусиѣя зѣруридир. Ящѣтѣя олунан дѣврѣя ѣурѣя прогнозлашдырмѣянын нюв номенклатурасыны чох дѣягиг мѣѣйѣянлѣшдирмѣяк лазымдыр: узунмѣдѣятли, ортамѣдѣятли, гѣсамѣдѣятли прогнозлар – онларын тѣмин ѣтдѣйи юнжѣядѣянѣурѣянин ѣѣлѣглѣри ѣюстѣрмѣяклѣя.

Мѣовжуд ганунла узунмѣдѣятли прогнозлар ѣѣн мѣѣйѣянлѣшдирилмиш 10 иллик прогнозлашдырма щѣдуду ѣнѣн тѣяѣблѣяринѣя жѣаѣб вермир, ѣн азы 1,5-2 дѣфѣя арѣтырылмѣялдыр. Бундан ѣаѣѣя, чох узунмѣдѣятли прогнозларын 30-50 вѣ дащѣ узунмѣдѣятли перспективѣя мѣѣямади ишѣянилмѣяси вѣ нѣяшринин

тяжрцбйя дахил едилмасы важибдир. Бу иш Русийа Елмляр Академийасына вя диэяр елми тяшкилатлара щявала олунмалыдыр.

Сосиал-игтисади инкишафын стратеи планлашдырылмасы мярщялясинин ролунун вя функцийасынын ганунверижиликля тясбит олунмасы, сосиал-игтисади инкишафын програмы вя сосиал-игтисади инкишафын концепсийасы анлайышлары иля онун нисбятляринин эюстярилмасы важибдир. Стратеи планларын мязмунунун норматив актларынын олмамасы, стратеи планлашдырма функцийасынын концепсийанын мцхтялиф мярщяляляриндя, юлкяпип инкишаф програмлары тяряфиндян йериня йетирилмасыня щяраит йаратмышдыр. Стратеи планлашдырма тямиматлары иля ялагядя прогноз-план вя идаретмя тсиклиндя орта мцддятли индикатив планын, щямчинин юлкянин сосиал-игтисади инкишафынын иллик планларынын рол вя функцийасынын мцяййянляшдирилмасы зяруридир.

Стратеи планларын реал олараг щяйата кечирилмасы даща чох мягсадли програмлашдырма механизмляри щесабына щяйата кечирилиз. Юлкянин стратеи инкишафынын гаршылыгылы ялагя аспектиндя, мцхтялиф гябилдян олан мягсадли програмларын тяляблярини даща дягиг тясвир етмяк лазымдыр. Тяжрцбядя тясдиг олунмуш милли лайищя, милли програм, федерал мягсадли програм, реэионал програмлар вя планлар кими категорийалары вя формаларынын кифайят гядяр бирмяналы характеристикаларыны юзцндя бирляшдирян анлайышлар (тярифляр) верилмялидир.

Типик стратеи лайищяляр цзя, хцсуси мцддяаларын онларын эксперт инстансийаларындан гярар гябул едян органларадяк щярякят алгоритмляринин тясвир олундуьу просес излянмялидир.

Сосиал-игтисади инкишафын прогнозлашдырылмасы, програмлашдырылмасы, планлашдырылмасы вя тянзимлянмасы тсиклинин ясас мярщяляляри вя формаларынын гаршылыгылы тясвир механизмини характеризя едян нормативлярин дягиглийи, тясяррцфат субйектляринин дар стандарт фяалиййятиня дюнщц эюстярмир. Яксиня о, сацибкарлыг структурларынын фяалиййятиндя эцвянлик йаратмаьы нязардя тутур, щансы ки, перспективя истигамятлянмишдир, прогнозлар вя стратеи ишлямяляр цццн ясас ола биляр. Беля ки, йекунда мцяссися вя корпорасийаларын мярамларындан вя фяалиййятинин нятижасы сосиал-игтисади

динамиканын меуїлляриндәп асылыдыр, Буна эюрә дҗ ганунларда вҗ дҗяр норматив актларда дҗвлят органларынын (аэентлик, хидмҗт, назирлик) корпорасийалар вҗ дҗяр тҗяррҗфат тҗш-килатлары илҗ, онлар тҗряфиндҗн шҗйҗта кечирилҗн индикатив планларын мигҗаслары, шҗртлҗри, шҗмҗнин милли лайишҗлҗр вҗ федерал мҗгҗдлҗ програмларда иштиракы шҗртлҗри цзрҗ мҗгавилҗлҗрин баъланылмасы механизмини ишлҗмҗк вҗ якс етдирмҗк лазымдыр.

7.2. Сийаси алатлҗр вҗ инзибати механизм

Сосиал-игтисади инкишафын стратеги планларынын ишлҗнилмҗси вҗ реаллашдырылмасы инновасийа-сҗнайе вҗ сосиал-игтисади сийҗсҗтин формалашмасы цзрҗ жҗмийҗтин йарадыжы фҗалийҗти илҗ цзвҗ гаршылыглы ялагҗдҗ баш верир. Демократик жҗмийҗтҗ сийҗсҗт сҗвийҗҗси цстҗн инкишаф истигамҗлҗринин сечилмҗси вҗ тҗсдиг олунмасы чохэедишли проседуралар нҗтижҗсиндҗ жҗмийҗтдҗ разылыбы (таразлыбы) тҗмин едир. Интенсив инновасийаларын мҗсир мҗршҗлҗдҗ сҗнайе сийҗсҗти йҗксҗк инкишаф етмиш юлкҗлҗрдҗ сийҗси фҗалийҗтин о сҗҗҗсидир ки, прогноз елми-технолоҗи информасийа билаваситҗ истешсҗлын имканлары вҗ жҗмийҗтин тҗлабатлары илҗ разылашдырылыр вҗ игтисади инкишафын планлашдырылмасынын нҗвбҗти просеслҗри цҗҗн базҗа чеврилир.

Базар мҗнасибҗтлҗри шҗраитиндҗ дҗвлят, сҗнайе сийҗсҗти механизмлҗри васитҗсилҗ, игтисадиҗҗатын субҗектлҗринин узунмҗддҗтли марагларыпа, практики яхлагына актив вҗ планлы тҗшкил олунмуш тҗсир етмҗк васитҗсинҗ малик олур. Валтер Ойкен дҗзҗҗн гейд етмишдир ки, жҗмийҗтин бҗтҗн тарихи инкишафында тҗяррҗфатын идарҗ олунмасынын ики ясас формасыны эҗстҗрмҗк олар: мҗркҗзлҗшдирилмиш планлашдырма вҗ фҗрди план тҗртиби. Мҗсир сҗнайе сийҗсҗти – бу «фҗрди планлара мҗркҗзлҗшдирилмиш тҗсир алатидир».

Русийада базар ислащатларынын эедишиндя игтисадиийатын саяяви идаря олунмасынын шахяли системи дабыдылмышдыр. Идаряетмянин назирлик формасы сянайе вя кянд тсяяррцфаты цзя чох эцжлц интеграсийасы апарылмыш игтисадиийат саяяляриня модификасийа олунмуш шыкилдя йа-йылмышдыр. Бу заман идаряетмя функцийалары билаваситя базар гайдаларына зидд олмайан сявиййядя идаряетмя функцийаларыны назирликляр дейил, онлара табе олан аэентликляр тяряфиндян йериня йетирилир. Бу шыраитдя игтисади инкишафа стратегьи йанашмаларын реаллашдырылмасы цццн дювлятин сянайе сийасятинин приоритетляринин дягиг мцяййянляшдирилмяси хцсуси яцямиййят кясб едир.

Русийада, сянайе сийасятинин (базар ислащатларына эуйа уйьун олмамасы цццндян онун там имканлі олмамасына бахмайараг) ролунун гиймятляндирилмяси дюврцндян сонра 1999-2000-жи иллярдян башлайараг, дювлятин, инновасийа – сянайе инкишафына тсясири «минус» ишарясиндян «плйус»ла явяз олунду. Дювлят сянайе сийасятинин реаллашдырылмасынын мязмуну вя цсуллары ятрафында мараглы ишляр мейдана эялди.

Сядвял 7.1-дя Русийада перспектив сянайе сийасятинин приоритетлярини якс етдирян вариантларындан бири яйанилик цццн мисал эятилир. Бурада саяяляр цзя мцмкцн мултипликатив сямяряни вя технолоьи вариантларын реаллашдырылмасынын фярз олунан мцряккяблийи дя дахил ол-магла эюзлянилян игтисади артымын потенсиалы нязря алыныр.

**«Артым потенсиалы – реаллашдырма мцряккяблийи» координатларында Русийа ігтисадийатынын
сащяляринин (кластерляринин) перспективляри**

Реаллашдырма мцряккяблийи	Асан	◆ Тцтцн сьанайеси ◆ Пивь биширма сьанайеси ◆ Мяишят кимйасы, лак вя бойалар • Телекоммуникасийа	• Тикинти материаллары сьанайеси • Автомобил гайырма • Шинляр ◆ Сыьорта • Пяракяндя тижарят ◆ Мяишят електроникасы ◆ Информасийа технолоэийалары	◆ Аьаж емалы
	Орта аьырлыг	◆ Синтетик каучук истещсалы □ Полад истещсалы □ Щярби-сьанайе комплекси	• Ят-сцд сьанайеси • Бору сьанайеси □ Кюмцр сьанайеси • Ялван металлардан щазыр мямулатлар □ Биткичилик □ Банклар	□ Тикинти • Пластик күтлө □ Енерэетика няг-лиййат вя к/т ма-шынгайырмасы • Йцнэцл сьанайе • Щейвандарлыг
	Мцряккяб	□ Ялван метал истещсалы • Минерал эцбрляр • Селлцоз-каьыз сьанайеси • Мешячилик □ Нефт-газ щасилаты	• Нефт емалы □ Авиасийа сьанайеси	Няглиййат

		Ашабы инкишаф потенсиалы	Орта инкишаф потенсиалы	Йцксяк инкишаф потенсиалы
Мультипликатив эффектін саяийяси: □ – эцжлц; ● – орта; ■ – ашабы.				

Тягдим олуна матрис, юлкядя игтисади инкишафын инновасийа вариантларынын фяал реаллашдырылмасы цццн, чохла сайда кифайят гядяр цмцдверижи вя мцмкцн истигамятлярин мювжудлууу шаггында фикир суюлямяя imkan верир. Жядвял 7.1-я эюря эцжлц мультипликатив сямяря вя юзцнцн артымынын яцямийятли потенсиалы иля няглийят, тикинти ся-найеси, енерgetika, няглийят вя кянд тясяррцфаты машингайырмасы, авиасийа сянайесинин инкишафы характеризя олунур.

Онун реаллашдырылмасынын садя вя мютядил мцрякяблийи шыраитиндя йцксяк инкишаф потенсиалы аьаж емалы, пластмас истецсалы, шейвандарлыг, йцнэцл сянайе вя диэяр сащясиндя алына бияр.

Йахын перспективдя социал-игтисади инкишафын енерьи ещтийатлары иля тяминатынын жидди кяскинляшмясини эюлямяк лазымдыр. Яняняви енерьи дашыйыжыларынын (нефт вя газ) истифадя олунан йатагларынын тезликля тцкянмяси енерьи горуужу технолозийалары сащясиндя ишлярин фяаллашдырылмасыны тяляб едир. Алтернатив енерьи мянбяляри сащясиндяки програмларын щяйата кечирилмяси цццн инвестисийа вя интеллектуал ресурсларын жямлянилмяси зяруридир. Юлкядя перспектив инновасийа сычрайышыны стимуллашдыран, апарыжы рол ойнайан *нанотехнологийаларын инкишафы вя щидроэен енерьиси цзря милли програмлар щазырланмалыдыр.*

Юлкядя прогноз-планларын тяртиби адекват тяшкилати ресурслары тяляб едир. Русийада дювлят щакимийяти органларынын йенидянгурулмасы цзря чохаспектли иш башланмышдыр. Паралел олага дювлят вя бялядийя хидмятляринин ислащаты, инзибати ислащат вя бцджя системинин ислащаты эдир. Бу ишин эедишиндя дювлят сийасятинин ишлянилмяси вя реаллашдырылмасы механизмляринин бюйцк сямярялиийинин тямин едилмясиндя, дювлят идарьетмя органларынын ишля тямин едянляр кими нятижялиийинин йцксялдилмяси, дювлят органлары тяряфиндян ящалийя эюстярилян хидмятлярин кейфийятинин йцксялдилмяси, ганунверижилийин лазым олан кейфийятинин вя ганунун алиийинин тямин едилмяси, коррупсийанын азалдылмасына дигьят жямляшдирилir.

Бу ишлашларын эдишиндя ижраедижи шакийийятин гурулушу дыйишмишдир. Цч тип дювлят органларынын йарадылмасы – назирлик, хидмат вя аэентлик – сийаси, назарят вя билаваситя ижраедижи функцийаларын даща дягиг сяршядлянымся вя мцвяфягийятли реаллашдырылмасыны тямин едир. Прогнозлашдырма, планлашдырма вя програмлашдырма функциалары, дювлят органлары арасында вязифя вя мясулийятин бюлэцц даща йахшы ола биляр. Бу ишя принципжя Ёгтисади Ёнкишаф вя Тижарят Назирлийи рящбярлик едир. Лакин онун эцндылик вязифяляринин хцсусийятляри иля ялагдар, узунмцддятли лайищяляр вя онларын реаллашдырылмасы бу сащядяки жари вя орта мцддятли мясялялярля, мясяян, тижарят вя юзяляшдирмя сащяляринин мясяляляри иля щялялик сыхышдырылмышдыр.

Юлкядя прогноз-план ишляринин елми тяминаты щялялик мящдуддур. Ганунауйьундур ки, эяляжйин яввялжядян эюрцлмясиндя бцтцн дювлят органлары, елми, игтисади вя ижтимаи тяшкилатлар мящул олурлар. Бахмайараг ки, бу елми фяалиийятин бир ньюццр, прогнозлашдырмада, хцсусия дя ортамцддятли вя узунмцддятли прогнозлашдырмада апарыжы рол, Русийа Елмляр Академийасына, диэяр дювлят вя ижтимаи академийалара, елми тяшкилатлара мяхсус олмалыдыр. Ёени тялябляри нязря алмагла узунмцддятли перспективя елми-техники вя сосиал-игтисади инкишафын алтернатив прогнозларынын ишлянилмяси тяжрцбясини бярпа етмяк мягсядяуйьундур. Бу иши ящямийятли дяряжядя бцджя вьаьитляри щесабына, щабеля юзял секторун ещтийатларынын жялб олунмасы щесабына малиййяляшдирмяк лязымдыр.

Айдындыр ки, узунмцддятли елми прогнозлар алимлярин нящайятсиз марагларыны юдямяк цццн дейил, дахили вя харижи амиллярин дыйишмясини нязря алмагла юлкянин эяляжяк инкишафынын мцмкцн мейллярини ашкарламаг цццн вя милли мараглара жаваб верян вя перспективдя формалашажаг инкишаф щяраитя адекват олан оптимал сьенаринин йолларыныны вя механизмляринин яасландырылма-сы цццн лязымдыр. Она эюря дя елми прогнозлашдырманын тяшкили ашаьыдакы принципляр яасында гурулур:

- алимлярин идаря марагларІ вя монополийанын тясириндян асылы олмамасы;
- щипотез вя идейаларын сярбяст йарышы, бу вя йа диэяр елми мяктябин прогноз фяалийятинин тмягкцзляшмясинин олмамасы;
- прогноз фяалийяти иля мяшьул олан елми жямийятлярин демократик юзцнц идаря етмяси;
- прогноз фяалийяти иля мяшьул олан тяшкилатларын таркибинин дюврц олага йениляшдирилмяси.

Узунмцддятли елми прогнозларын ишлянилмясинин координасиясы (ялагяландирилмси), узунмцддятли прогнозлашдырма цзя Али Елми Шура щяйата кечирир: Онун таркиби ашаьыдакы кими ола биляр:

- шуранын Раясят Нейятинин (15 няфяря гядяр) таркибиня сядр, сядрин мцавинляри, баш елми катиб, проблем шуларын рящбярляри вя мялумат-щесаблама мяркъзинин директорлары;
- прогнозларын истигамятляринин ишлянилмяси цзя ясас (щяр биринин таркибиндя 15 няфяря гядяр);
- прогнозларын таржцмяляри вя харижи прогнозлар щаггында мялуматларла тяминатын кейфийят истигамятини статистик вя диэяр мялумат тяминаты вя макромоделдян истифадя йолу иля щесабламаларын апарылмасыля мяшьул олан щесаблама-прогноз мяркъзи;
- баш елми катибя табе олан вя техники хидмтедижи функцийалары йериня йетирян кичик ижраедижи апарат.

Шуранын функцийаларына узунмцддятли прогнозларын щазырланмасы вя дцзялиши иля йанашы, стратеи вя индикатив планларын лайищяляринин, милли лайищяляр вя програмларын, щямчинин уйьун ганунверижи актларын лайищяляринин экспертизасы дахилдир.

Стратеи планлашдырма, милли програмлар вя лайищяляр цзя ишлярин координасиясы цццн *стратеи планлашдырма вя милли програмлашдырма цзя Милли Шура* йаратмаг мягсядяуйьундур. Бу функцийанын щядсиз ящямийятини нязря алараг, бу няшрин мцяллифляри беля щесаб едирляр ки, Шурайа рящбярлийи юлкя Президенти щяйата кечирмялидир. Шура щал-

щазырда мювжуд олан милли лайищяляр цзря щуранын базасында йарадыла биляр.

Щуранын тяркибиня дювлят органларынын рящбярляри иля йанашы, узунмцддятли прогнозлашдырма цзря Али Щуранын сядри, ири, орта вя кичик бизнес тяшкилатларынын нцмайяндяляри, вятяндаш жямиййятинин цзвяляри дахил олмалыдыр.

Милли Щуранын статус вя имканларыны мцяййян едян норматив актда, онун функцияларыны ашабыдакы кими формалашдырмаг олар:

- стратеи планлар, милли програмлар вя лайищялярин ишлянилмси цзря тапшырыглары мцяййян едир;
- стратеи планлар милли програмлар вя лайищяляр цзря лайищяляри арашдырыр;
- онларын щазырланмасы цзря ишляри координасийа едир вя йериня йетирилмясини йохлайыр;
- зярури олдугда тясдиг edilmiş стратеги планлар, програмлар вя лайищяляря дяйишикликляр цзря тяклифля иряли сцрцр;
- стратеги планлар, милли програмлар вя лайищяляринин йериня йетирилмяси цзря назирликлярин, федерал даирялярин фяалиййятини ялагяляндирир;
- зярури ганунверижи актларын ишлянилмясини тяклиф едир;
- йериня йетирилмиш милли програмларын вя лайищялярин дювлят гябулунда иштирак едир.

Милли програмларын вя лайищялярин, стратеги планларын ишлянилмяси вя реаллашдырылмасы цзря ижраедижи дювлят органы китабын мцяллифляринин фикринжя, *стратеи планлашдырма цзря милли комитя* олмалыдыр. Она рящбярлик РФ-нын щюкумати сядринин биринжи мцавининя тапшырылмалыдыр.

Комитя ашабыдакы функциялары йериня йетирмялидир:

- елми прогноз ясасында узунмцддятли перспективя стратеги планын лайищясинин ишлянилмясинин тяшкили;
- Милли Щуранын, РФ щюкуматынын, милли програмлар вя лайищялярин Федерал Йыыынжагында бахылмасы цццн ишлярин тяшкили;

- стратеџи планларын, милли програмларџн вя лайищяларџн назирликляр, идаряляр, федерал даиряляр тяряфиндя џериня џетирилмясинин ялагяляндирилмяси;
- џериня џетирилмя вя алынмыш нятижяляря мониторинг;
- милли програмларын вя лайищяларџн џериня џетирилмиш мярщяляларџнин гябулунун тяшкили;
- стратеџи планлашдырма вя милли програмлар цзя ишлярин мялумат вя кадр тяминатынын тяшкили.

Ганунверижиликля мцяџйянляшдирмак мягсядяуџундур ки, иллик вя цчиллик дювря индикатив планларын лайищяларџнин щазырланмасыны юлкянин щюкумяти џериня џетирџр вя онлар тяряфиндя слящийџтляндирилмиш орган диэяр назирлик вя идарялярля бирликдя, стратеџи планларын, милли програмлар вя лайищяларџн прогноз дюврця эюстярижилярини нязяря алараг щяџата кечирџр. Бу заман Русџя Федерасџясынын џюкумяти:

- нювбяти индикатив планларын ишлянилмяси гайдасы вя мцддятини айры-айры бюлмяляр вя џекун щесабламаларля бирликдя мцяџйянляшдиџр;
- план лайищясини арашдырыџ вя ону Федерал џыынжаџа тягдим едџр;
- индикатив планын џериня џетирилмясини тяшкџл едџр, онун бу sahədə фяалиџйяти џагяляндиџр;
- дахили вя харижи базарын конџуктурасынын ящямийџтли тяряддцдлярџ щалында плана зяруџ дяџищикликлярџн едилмяси цзя тяклифляр иряли сцрцџ;
- цчиллик дюврцн индикатив планыны иллик коррексийа едџр вя узадыџр;
- Федерал Мяжлиси вя РФ-нын Президентџня иллик вя ортамцддятли индикатив планларын џериня џетирилмяси цзя щесабат тягдим едџр.

Хцсуси гейд едяк ки, џени щяраитдя дювлят органлары системиндя, прогнозлары сифариш верян, алынмыш нятижялярџ экспертиза едян, стратеџи вя индикатив планларын милли лайищяларџн вя мягсядли програмларын лайищяларџнин ишлянилмясиндя онлардан истифадя имканларыны мцяџйян едян хцсуси бюлмялярџн џарадылмасы зяруџидџр.

Дювлят гуллулгчуларынын прогнозлашдырманын нязрийяси методолозийасы вя технолозийасына ийиялнмяк цццн тяжсилинин эенишляндирилмасы дя важибдир.

Бу мярщялядя юлкядя прогноз-план ишляринин реаллашдырылан тяркиби ящямийятли эцжлянмяйя муощтаждырлар. Юлкянин вя реэионларын социал-тясяррцфат системляри сывийясиндя стратеги планлар милли, федерал, реэионал вя диэяр мягсядли програмларын кюмйи иля реаллашдырылып. Тяжрцбдя ишлянилмиш програмларын сайынын артым мейли цтццлцк тяшкил едир, бу да ресурслардан гейри-сямяряли истифадяйя сябяб олур. Чохсайлы програмлар ващид систем тяшкил етмир. Федерал сывиййядя узунмцддятли мягсядли програмлара (10 вя чох иля) вя *ортамцддятли* (3-6 ил) програмлара диггят йетирмяк лазымдыр. Гыса мцддятя мягсядли програмларын ишлянилмасы вя тядеги щеч бир ящямийят кясб етмир.

Програм-мягсядли планлашдырма вя идаряетмянин сон сямяряйя тясир эюстярян ясас маддяляря диггят веряк.

Мягсядли програм системи шаггында сющбят эедярся, ишин ясас щиссяси, жямийятин щяйатынын арашдырылан мярщяляси цццн актуал олан вя мягсядли програмларын лайищяляринин формалашмасы щяраитиня тохунмасына уйбун олан *мягсядляр йыбымынын* формалашдырылмасыдыр. Мягсядли програмларын формалашдырылмасы мясялясинин щялли, програмын *объектинин* вя онун реаллашдырылмасы *субъектинин* мцяййянляшдирилмасы демякдир.

Приоритет мягсядли програмларын сечилмасы милли (реэионал) социал-тясяррцфат системинин инкишафынын стратеги планлашдырылмасынын цмуми просесинин мцщцм щиссясидир. Бу заман «*мягсядляр аьажы*»нын гурулмасы методундан истифадя олунур, Програмын баш мягсядинин мцяййянляшдирилмасындян сонра диэяр мягсядлярин гурулушу щяйата кечирилир вя щялл олунан мясялялярин гаршылыглы ялягяляндирилмасы тямин едилир.

Онун ясас блокларынын вя алт програмларынын фяргляндирилмасы иля *програмын там лайищясинин* формалашдырылмасы мцщцм моментдир. Програмда гойулан ясас мягсяд, онун алт мягсядляря чатмасын тямин едян *тядбирляр системинин* ишлянилмасыни юзцндя бирляшдирмякдир. Програм

лайищясинин формалашдырылмасы онун щяйата кечирилмасы мясряфлярини сон нятижя иля мцгайися олунмасыны вя зениш гийматляндирилмасыни юзцндя бирляшдирир. Бу, мясядли програмларын майийяляшдирилмасы мянбяляри щаггында суалы чюзмайя имкан йарадыр.

Програмлары идаря етмяк цццн ясас ижрачылар, програмын елми рящбяри иля дювлят сифаришчиляринин гаршылыглы ялагясини тямин едян зярури *мясяд гурулушларыны* формалашдырлар. Мясяд програмынын ясас иштиракчыларынын сечилмасы тапшырыгларын бюлэцц, айры-айры лайищялярин вя алтпрограмларын йериня йетирилмасы цццн мясяд гурулушунун формалашдырылмасы тендерляр ясасында щяйата кечирилир. Щейятин юйрядилмасы, онларп арасында гарышылглы анлашманы тямин едян цмуми щярякят цсуллары иля таныш олан лайищя иштиракчыларынын юйрядилмасы жидди проблемдир.

Мцвяфягийятин важиб щярти – *мясядли програмларын реаллашдырылмасына дювлят вя жямийят тяряфиндя етибарлы вя систематик нязарятин* щяйата кечирилмасыдир. Нязарят вя аудитор йохламалары програмын ижрачыларындан асылы олмадан апарылмалыдыр. Програмын айры-айры нювбя-лилийинин вя онун тамамланмасы цзря, алынмыш нятижяляри, онларын лайищя сянядлярия уйьунлуьуну (гийматляндирия) йарадылмыш обьектин вя йа системин даими фяалийятя бурахылмасы вя ишин йериня йетирилмасы цзря нцфузлу комиссийа йарадылыр.

Юлкядя прогноз-план ишляринин тяшкили, ящямийятли дяряжядя онун *мялумат тяминаты вя норматив базасынын вязийятиндя* асылыдыр. Кейфийятли вя етибарлы прогнозлар, онларын елми, техники вя социал-игтисади мялумата, щягиги вя етибарлы статистикайа дювлят органларынын вя тясяррцфат структурларынын фяалийяти щаггында ачыг мялуматлара сюйкя-няндя ишлянилир. Прогнозлар вя планларын формалашдырылмасы цццн важиб олан мялуматларын ясас щиссяси норма вя норматив кими вериля биляр.

Прогнозлашдырма вя планлашдырма тяжрцбясиндян норма вя нормативляр системи тятбиг олунур ки, бурайа хаммал, йанажаг-енерэтика вя капитал ресурсларынын мясряфляринин нормаларыны, ямяк мясряфи нормаларыны, лайищя ишляринин вя

ясаслы тикинти нормалары ва нормативляри, истещсалын сямрярилиийи ва хидмят эюстярилмяси норма ва нормативляри, ма-лийя параметрляри, (амортизасийа нормасы, верэи ставкалары, кредитляшдирмя ставкалары) сосиал норматив параметрляр (мини-мал истещлак бцджяси, минимал ямякшаггы, гида ва гейри-ярзаг малларынын адамбагына истещлакы, шыщяр ва кянд йерляриндя йашайыш сачьсинин нормасы) еколоъи нормалар ва нормативляр (мясялян, зящярли маддялярин ятраф мщщитя бурахылмасынын йолверилиян параметрляри) дахилдир.

Еколоъи норма ва нормативляр йени техника ва технолозийаларын йарадылмасында сянайе объектляринин лайищяляндирилмяси ва тикинтисиндя ящямийятли истигамятляндирижидир.

7.3. Корпорасийа ва мцяссисяляр сявиййясиндя планлар ва прогнозлар

Прогнозлар, стратеъи ва индикатив планлар, програмлар ва лайищяляр о щалда щягигятя чеврилир ки, бу просея тясяррцфатчылыбын илкин щялгяляри-мцяссисяляр, корпорасийа, ев тясяррцфлары марагла гошулур. Ейни заманда чохсайлы мцяссисяляр сявиййясиндя йаранан сачибкарлыг лайищяляри юлкя (резионал) мигъасында фасилясиз сосил-игтисади ва елми-технолоъи инкишаф имканы цццн ясасдыр. Мцяссисялярин стратеъи ва оператив инкишаф ганунларыны баша дцшмядян макроигтисади систем сявийуясиндя щеч бир план ва йа програм тяртиб етмяк олмаз.

Базар шыраитиндя щяр бир тясяррцфат субйекти юз стратеъи ва жари марагларына уйьун игтисади ва елми-технолоъи гярарлары сярьбят гябул едир. Бцццн уьурла фяалийят эюстярян мцяссисяляр йа сярьбят прогноз ишлямяляри апарыр, йа да диэярляри иля кооперасийада иштирак едир, бунунла йанашы тяхирясалмадан прогнозлар ясасында юзцнцн щяйат фяалий-йятинин инкишафыны планлашдыыр. Мцяссисялярин прогноз ва планлары цмуммилли ва резионал сявиййялярдя макроигтисади лайищялярля щармонийадакы вязиййяти идеал щесаб олунур. Дювлят юзцнцн стратеъи лайищяляринин план ва

програмыларынын реаллашдырылмасында мараглы олдууу цццн сачибкар структурларынын фяалийятини игтисади, норматив-щцгуги вя диэяр шяраитляря тямин едир.

Ири вя орта мцяссисяляр прогноз ишлярини вя планлашдырманы, мцасир елми методологьи йанашма вя принципляр тжрцбясиня уйьун тяшкил едирляр. Бурада биз, мцяссисялярин сачибкарлыг марагларына уйьун эялян, милли мигъасда стратеьи вя индикатив планларын реаллашдырылмасыны тямин едян мцщцм мясяляляря диггят вермялийик.

Мцяссисядя стратеьи планлашдырманын эениш мянада инкишафынын ясас мягсяд вя вязифяляринин яасландырылмасы иля онун узунмцддятли стратегийасынын мцяййянляшдирилмясидир. Зярури олдууу щалда мааркетинг стратегийалары мягсяд вя вязифялярин реаллашдырылмасы васитяляри вя цсуллары стратеьи идарьетмянин гиймятляндирилмяси вя нязаряти, стратегийанын мязмуну, щяйата кечирилмяси цсуллары тясщищ олунур.

Стратеьи планлашдырманын мцщцм формасы – *баш мягсяди планлашдырмадыр*, бу да юзцндя ясас мягсядин мцяссисянин оператив мягсядляри иля гаршылыглы яагыдя мцяййянляшдирилмяси, щямчинин онун реаллашдырылмасы цзря фяалийят цсулларынын ишлянилмясини бирляшдирир. Баш мягсядин сечилмяси, мцяссисянин *миссийасынын* мцяййянляшдирилмяси вя дягигляшдирилмясидир. Миссийанын мцяййянляшдирилмяси – «10-15 илдян сонра мювжуд вязиййяти иля мцгайисядя мцяссися нежя олажаг?» суала жаваб вермякдир.

Мцяссисянин (фирма, корпорасийа, тсяррцфат бирлийи) стратеьи баш планы ашаьыдакы суаллара жаваб вермялидир:

- перспективя мцяссисянин мягсядляри;
- жари вя узунмцддятли мясялялярин нисбяти;
- мцяссисянин ясас стратегийасы вя онун алтернативляри;
- даща чох ящямийятли лайищяляр;
- капитал гойулушу вя диэяр ресурс тяминаты;
- харижи мцщитин характеристикасы;
- мцмкцн рискляр;

Баш планин сянядляр йыьымына мцхтялиф ялавяляр едилер, мясялян, арайышлар, сатышын, мянфятин, пул ахынларынын

ирияшдирилмиш эюстярижиляри, верилян щесабланылма жядвялляри.

Мцяссисялярдя стратеѣ планлашдырмада *ятраф мцццтин тящили* ясас рол ойнайыр. Бу тящили мцяссися цццн ятраф мццитдя – щям нязарят олунан, щям дя нязарят олунмайан амиллярин тясирини *müntəzəm* юйрянир вя гиймятляндирир. Бея тящилин ясас тяснифаты – мцяссисядян кянар зярури прогноз мялуматынын алынмасыдыр. Бея мялуматлар олдугда мцяссисянин юзццн эцжлц вя зяиф тяряфляри, харижи шыраитля ялагядя имканлар вя рисклярі ашкарланыр вя гиймятляндирилир. Ятраф мццтитин тящили эедишиндя базарларын юйрянилмясиня, рягабятин характери вя аналоѣ мцяссисялярдя технолоэийаларын сывийясинин гиймятляндирилмясинэ дя хцсуси дигят йетирилир.

Ятраф мццтитин тящили заманы игтисадийятын макросубъектляри – милли тясяррцфат, реэионал тясяррцфат системляринин мювжуд прогноз, план вя програмлардан дахил олан бццн мялуматлары дигятля гиймятляндирмяк важибдир. Бу ясасда мцяссисяляр, дювлят (федерал вя реэионал) вя бялядийя програмларында, юлкянин, реэионун, бялядийя, тящилин социал-игтисади инкишафынын, индикатив планларынын реаллашдырылмасы цзя мцгавиля мцнасибятляриндя иштиракы мцяйянляшдирилир.

Юзцн харижи (ятраф) мццит мювгейиндян шырщ едяряк, мцяссися (фирма карпорасийа) юзцн инкишафы ццн стратеѣ планда фяза мццитини мцяйянляшдирир. Стратеѣ планлашдырманын бу тяряфи «бизнес сащяси» вя йа «тясяррцфатчылыын стратеѣ бюлмяси» анлайышлары иля характеризя олунур. Щяр ики анлайыш, кичик фяргляри (кичик кянарлашмалары) нязря алмасаг, ейнидир, лакин сонунжу, стратеѣ планлашдырманын мязмунуна даща йахындыр.

Бу вя йа дизяр *тясяррцфатчылыын стратеѣ зонасы* (ТСЗ) даирянин айрыжа сегментидир ки, орайа фирма (тясяррцфат субъекти) зиришя маликдир. Стратеѣ тясяррцфатчылыг зонасы (вя йа стратеѣ бизнес сащяси) кими айры-айры мящсуллар вя йа мящсуллар групу, мящсул вя технолоѣ програмларла ялагляндирилмиш базар сегментляри эютцрцля (бахыла) биляр. Стратеѣ тясяррцфатчылыг зонасынын тящилинин эедишиндя ашаьыдакы ресурс мейарлары цзя гиймятлярдирмя апарылыр: 1)

елми-техники ресурслар; 2) технолоъи алтернативляр; 3) истецсал ресурслары (эцжлярин мювжудлуъу); 4) малиййя ресурслары; 5) кадр потенсиалы вя с. Стратеъи тясяррцфатчылыг зоналары мцмкцн гядяр оператив гурулуш ващидлярина уйъун олмалыдыр ки, оператив вя стратеъи идаряетмянин ващидлийи тямин олунсун.

Мювжуд ТСЗ -нын йениляшмяси вя йениляринин ишлянмяси сащибкарлыг лайищясидир. Истянилян сащибкарлыг лайищяси диггятли ясасландырма вя иш планлашыдрмасын тляб едир. Тяжрцбядя даща эениш йайылмыш планлашдырма нювц *бизнес-планларын* тяртибидир.

Бизнес планларын ишлянилмяси – сащибкарлыгла бирбаша ялагяли план фяалийятинин нювцдр ки, сащибкар лайищясинин конкрет сон нятижясинин ялдя олунмасына истигамятлянмишдир. Беля ишэцзар планлашдырма йени мцяссисялярин ачылмасында, щямчинин мювжуд мцяссисялярин сащибкарлыг стратегийаларынын дйишмясиндя тятбиг олунур.

Бизнес-план мцяссисянин эяляжйинин ясас яламятляринин тясвири, онун гаршылашдыъы проблемлярин вя онларын щялли йолларыны мцяййянляшдирян сянядлярин мяжмусудур. Бизнес планын ясас тйинаты *ишэцзар лайищянин ясасландырылмасы*, онун сямрялилийи вя реаллаъыны эюстярмакдир. О, перспектив дювря мцяссисянин инкишафынын баш стратегийасыны, цмуми концепсийалы характеристикалары юзцндя бирляшдирир. Бизнес – планын ясас функцийаларына, лайищя цццн пул вясайтляринин жялб олунмасы (ссуда кредитляр, бцджядян вя бцджядянкянар мянбялярдян айырмалар), щямчинин мцяссисянин планларынын реаллашдырылмасынын юз капиталы вя йа технолоъия тягдим едян тяряф мцгабилляринин бияляжйи рисклярин тящили, проблемлярин щялли цсулларынын мцяййян олундуъу лайищяляринин щйяата кечирилмяси аиддир.

Бизнес-планлар формасында ишэцзар планлашма – йени нюв мящсул истецсалы вя йени технолоъийалара кечидля ялагядар олан, нязря чарпан сащибкарлыг лайищяляринин ишлянилмяси мягсядиля щйяата кечирилир. Бизнес-планларын кюмяйи иля кичик вя орта мцяссисяляр йарадылыр, бу щалларда конкрет мцяссисяляр цццн бизнес-план талейцкц мясялядир. Лакин кифайят гядяр ири мцяссисяляри дахилиндя щямишя йени ТСЗ-

нын мянимсянилмасы цццн (йийялянымсы иля ялагядар) бизнес-лайищялар мявжуддур.

Бея мяссисялярин юз инкишафынын интеграл планларына, приоритетлярин йерляшдирилмасы инанымлыш (сынагдан чыхмыш) инвестиция вь малийя сийасятиня малик олмадан гейри-мцмкцндцр.

Мяссисялярин уьурлу перспектив планлары инанымлыш, чохдан истещал олунан мяцсулларын вь истифадя олунан технолоэийаларын бурахылышы вь реаллашдырылмасындан ядя edilən эялирляр, йени тятбиг олунанларын аз рентабеллийини, щятта зяярини юдяйир.

Мяссисялярин инкишафынын вь фяалийятинин перспектив вь жари планларына бялядийя, реэионал вь федерал сявийялярин социал-тяяррцфат системляринин прогнозлары, програм вь индикатив планлары тясир эюстярмья билмяз. Бу, базар шяраитиндя тяяррцфатчылыг вь идаряетмя субьектляринин гаршылыглы мянфяяти шяраитиндя щяйата кечирилмялидир.

Бязи реэионларын, мясялян Татарыстан, Нияниу Новгород вилайяти, Бурйатия вь диэяряринин тяжрцбьси эюстярир ки, мцхтялиф тяяррцфат субьектляри вь дювлят органлары арасында мцхтялиф мцгавилялярин баьланымлассы кими формалардан уьурла истифадя етмяк олар. Мясялян, реэионун индикатив планларынын ящямийяттли эюстярижиляриня чатмаг вь ону юлчмяк цццн(ялавя дяйир, бу вь йа диэяр нув мяцсул вь хидмятлярин истещсалы цзря айры-айры социал индикаторлар цзря вь с.) верэи эцзяштляри, дотасия вь кредитляшдирмянин хцсуси реэимляри вь с. Нязярдя тутулур.

Федерасийанын субьектляринин зярури щалларда мяцсул эюндярилмасы вь хидмятлярин щяйата кечирилмьсиня дювлят сифаришляринин дахил едилмьси мцсбят нятижяляр эятирир. Бязи реэионларда дювлят тядарцкцццн хцсуси чькиси Федерасия субьектляринин бцджяляринин хярж щиссяляриндя мцяййян дюврлярдя 15-30%-э чатырды. Ишин тяшкили цццн бязян Федерасия субьектляриндя дювлят сифариши цзря аэентликляр йарадылыр. Реэионларда вь юлкядя инвестиция лайищяляринин щявясляндирилмьси цццн хцсуси зяманят вь инвестиция фондларынын йарадылмьси иля ялагядар олан механизмляр тятбиг едилир.

Нязарят суаллары вя тапшырылар:

1. Юлкянин прогноз вя план ишиндя, фяалийятдя олан норматив актларда нязардя тутулмуш цмуми алгоритмляри сяжсийяляндирун.

2. Сизин фикринизжя, гаршыдакы 10 илликдя инвестицийалы – сянайе сийасятинин щансы приоритет истигамятляри олажаг? Федерал вя резеионал мягсядли програмлярын реаллашдырылмасында милли лайищялярин ролуну эюстярин.

3. Юлкядя дювлят органларынын йенидян гурулмасы шяраитиндя, план-прогноз ишинин тямилляшдирилмяси цццн щансы тямкилаті resурслар нязардя тутулмушдур?

4. Мцяссися (фирма) сявийясиндя план-прогноз ишинин тямкили хцсусийятлярини изащ един.

5. Мцяссисянин стратеъи баш планы тяртиб едиляркян щансы тапшырыглар щялл едилир?

6. Ишэцзар планлашдырма дедикдя ня баша дщищлир? Бизнес план ня цццн тяртиб олунур?

СОСИАЛ ДЕМОГРАФИК ИНКИШАФЫН ПРОГНОЗЛАШДЫРЫЛМАСЫ, СТРАТЕЪИ ПЛАНЛАШДЫРЫЛМАСЫ ВЯ ПРОГРАМЛАШДЫРЫЛМАСЫ

Юлкциянин (резионун) ящалисинин динамикасы вя гурулушу, ямяк ещтийатларынын тяркиби вя щярякяти, онлардан истифадя сявиййяси, инсанларын ижтимаи немятляря тялабатларынын юдянилмяси прогнозлашдырма, стратеъи вя индикатив планлашдырма вя програмлашдырманын бцтцн системинин илкин базасы вя сон мягсяди, игтисади фяалийятин вя дювлятин мювжудлуьунун мцяййян функцийаларып йериня йетирмяк цццн жямиййят тяряфиндян жалб олунмуш вя шаггы юдянилян буюцк сайда ящали группунун мязмунуну вя мягсядини тяшкил едир. Она эюря дя прогнозларын илкин мювгеи (маддяси) стратеъи вя индикатив планларын, милли програмларын вя лайищялярин ишлянилмясинин, ящалинин сайынын вя гурулушунун динамикасынын, дахили вя бейнялхалг миграсийанын, ямяк ещтийатларынын тяркиби, бюлэсц вя истифадясинин, социал сферанын сящиййя, социал тяминат, тящсил, мядяниййятин инкишафынын юнжядян эюрцлмясидир.

8.1. Демографик прогнозлашдырма

Демографик прогнозлашдырманын ящямиййяти. Ящалинин щярякяти, онун сайынын, тяркибинин, йерляшмясинин (мяскунлашмасынын) дяйишмяси дювлят тянзимлянмясинин чох мцрякяб объектидир. Щяр бир инсан низаща эириб-эирмяйяжйи вя онун ня заман олажаьы шаггында юзц гярар верир, щяр бир аия ушагларынын ня заман добулажаьыны вя сайыны

мцяййянляшдирир. Бурада дювлят сифариши вя йа план-тапшырыы гейри-мцмкцндцр: йалныз прогнозлашдырма методлары вя долайы тязимлямя йолверилиндир.

Ейни заманда сосиал демографик динамика-дювлятин фяа-лиййятинин сон нятижяси, онун сямярэилийинин ясас эюстэрижисидир. РФ-нын Конституцийасында тясбит олунмушдур ки, Русийа Федерасийасы сосиал йюнцмлц дювлятдир, онун ясас мягсяди юлкя ящалисинин даима артан тялабатларынын юдянилмясидир.

Ящалинин йцксяк артым сцрятляринин депопулясийа иля (ящалинин сайынын азалмасы) явяз олунмасы мейли XX ясрдя яксяр юлкялярдя эениш йайылмышдыр. Йер кцряси ящалисинин рекорд йцксяк артым сцрати (XX ясрин икинжи йарысында 2,4 дяфя) 1965-1970-жи иллярдя 2,04% - дян, 1995-2000-жи иллярдя 1,35%-я гядяр азалмыш вя БМТ-нин прогнозунун орта вариантына эюря 2025-2030-жу иллярдя 0,8%-дян, 2045-2050-жи иллярдя 0,33 %-я гядяр дя азалажагдыр. Ашаы вариант цзря ясрин орталарына йахын йер ящалисинин сайынын азалмасы башлайажагдыр.

XXЫ ясрин орталарына йахын Авропанын яксяр юлкяляри, Йапонийа, Чин депопулясийа вязиййятиндя олажагдыр. Бунун да нятижясиндя ящалинин гожалмасы просеси инкишаф едяжяк: Йер кцряси ящалисинин орта йашы 1965-жи илдя 22,1 йаш, 2000-жи илдяки 26,4 йашдан 2050-жи илдя 36,8 йаша гядяр, 60 йаш вя ондан буюцк ящалинин бцтцн ящалинин тяркибиндяки чякиси, мцвафиг олагаг – 8,22 вя 10%-дян 21,4-я ,инкишаф етмиш юлкялярдя ися 32,2 % -я гядяр йцксяляжяк. Ейни заманда эялирля-ри ашаы олан юлкялярдя вя сивилизасийаларда (Щиндистан, Африка, Латын Америкасы, мцсялман дцнйасы) ящалинин йцксяк артым сцрати олажагдыр. Ящалинин артым сцрятляриндяки мцхтялифлик щям юлкяляр арасында, щям дя юлкянин дахилиндя реэионлар арасында галажагдыр. Бу БМТ- дян вя диэяр Бейнялхалг тяшкилатлардан, юлкялярин щюкумятляриндя узунмцддятли прогноз вя ардыжыл фяал дифференсасийалы (селектив) демографик сийасятин йцрцдцлмясини тяляб едир.

Русийада XX ясрин сонларындан депопалйасийа, ящалинин сайынын азалмасы просеси цстцнлцк тяшкил етмяйя башламышдыр. (Жядвял 8.1.). БМТ-нин прогнозунун орта вариантына эюря юлкянин ящалисинин сайы 1990-жы илдяки

148,3 млн няфярдян, 2050-жи илдя 111,8 млн няфярдя гядяр (25%) азалажаг, русийаыларын орта йашы 33,3-дьян 43,5 йаша гядяр йцксяляжяк. Бу, гожалмыш, инновасийа тядбирлярияна азгабилиийятли халг олажагдыр.

Жядвял 8.1

Русийа ящалисинин сайынын динамикасыБМТ-нин мялуматлары вя прогнозу, 2004-жц ил варианты, орта вариант

	1950	1970	1990	1990 2050	2010	2030	2050	2050- 1990
Ящалинин сайы млн няфярля	102,7	130,3	148,4	144	140,0	125,3	111,8	75
Йаш групларынын чякиси %-ля 0-24 йаш 60 вя даща чох	50,0 9,2	43,5 11,9	36,3 16,0	73 174	29,7 17,8	27,2 24,9	27,4 31,1	75 194
Орта йаш	25,0	30,6	33,3	133	37,9	43,4	37,8	

Депопулайасийа мейіллери гачылмаздырмы? Русийанын йерли ящалиси юлцмя,бошалмыш торпагларын диэяр сивилизасийаларын нцмайяндяляри тяряфиндян мяскунлашмасына мяшкундурму?

Ялбяття, демографик мейіллери дяйишмяк асан дейил. Бу сферада ики сценарини нязярдя тутан: депопулайасийа, индики мейлин сахланылмасы (инерсион сенари) вя фяал демографик сийасяти ясасында (инновасийа – тядбирли сценари) перспективдя онун йумшалдылмасы вя арадан галдырылмасы цзря демографик прогноз актуал вя зяруридир.

Икинжи сценаринин реаллашдырылмасына 2006-жы илдя Русийа Федерасийасы Президентинин Федерал Йыынжаа эюндярдийи перспектив демографик програм истигамятляндирилмишдир. Бу юз бящрясини вермаяя башлады: 2007-жи илин яввялляриндя добум йцксялди, юлцм азалды.

Демографик прогнозун эюстярижиляр системи

- доbum, юлцм, тябии артым вя йа (азалма) ящалинин сайынын динамикасы (щяр 1000 няфяр);
- онун йаш-жинс гурулушу: добулан андан гаршыдакы юмрцн орта эюзлянилян мцддяти орта йаш;
- эщалинин сабламлыынын мюшкямляндирилмасы вя юлцмцн азалдылмасы цзря мцмкцн тядбирлярин, доbumун стимуллашдырмасы (мянфи демографик динамика мцшащидя олуан регионларда) бу тядбирлярин эюзлянилян нятижяляри;
- миграсийа ахынлары – щям юлкя дахилиндя (щящяр вя кянд ящалиси, регионларарасы миграсийа), щям дя бейнялхалг харижи юлкяляря эмиграсийа, йахын вя узаг гоншу юлкялярдян иммиграсийа;
- тябии артым (азалма) вя миграсийа салдосу нятижясиндя ящалинин сайынын дяйишмасы.

Ящалинин тябии щярякяти ашаъыдакы эюстярижилярля ифадя олунур:

- эщалинин щяр 1000 няфяриня доbum, юлцм вя тябии артым; кюмякчи эюстярижиляр – фертилик (мящсулдар йашда бир гадынын дцнйайа эятирдийи ушагларын сайы), ушаг юлцмц (1 йаша гядяр) эюстярижиси;
- добулан анда гаршыдакы юмрцн орта мцддяти (верилмиш илдя добуланларын бцтцн юмрц бойу формалашмыш жинс-йаш цзря юлцмлццн сахланылмасы щярти иля); прогноз дюврцндя ящалинин эюзлянилян орта йашы;
- перспектив дювря ящалинин жинс-йаш гурулушу: о, мцяййян йашда киши вя гадынларын сайынын бюлэцсцнцн «йолкасы» щяклиндя ифадя олуна биляр. Щякилдя йаша вя жинсэ эюрэ ящалинин бюлэцсцнцн гейри-бярэбярлийини эюрмяк олар.
- ямяк габилиийятли ящалинин сайы -16-59 йашлы кишиляр, 16-54 йашлы гадынлар. Бу мялуматлар ясасында юлкя вя регионлар цзря ямякгабилиийятли йашда ящалинин прогноз балансы гурула биляр.

Жядвял 8.2

Русийа цзря бейнялхалг миграсийанын динамикасы (мин няфярля)

| 1980 | 1990 | 1994 | 1998 | 2000 | 2005

Русийайа эяляньяр Жями МДБ-дян МДБ-дян кянар юлкялярдян	876,4 840,9 35,5	913,2 877,6 35,6	1146,8 1099,3 47,5	513,6 488,1 25,5	359,4 346,8 12,6	178,2 169,6 8,6
Русийадан эедяньяр Жями МДБ-йя МДБ-дян кянар юлкялярдя	780,7 733,1 47,6	729,5 605,3 124,2	337,1 227,8 109,3	188,3 131,0 57,3	145,7 82,3 3,4	69,8 36,1 33,7
Миграсийанын салдосу Ящалинин щяр 10000 няфяриня дщшян	5	19	55	20	25	9

М я н б я: Русийа статистик иллик мяжмюя 2006. М; Росстат, 2006 с.328

Миграсийа эюстярижиляри щям регионал кясикдя (РФ-нын субъектляри цзря ящалинин эялиши вя эедиши), щямчинин иммигрант вя еммигрант ахынлары цзря йахын гоншу юлкялярдян миграсийанын салдосу ящямийятли дяржядя тяряддцд етмиш, 2004-жц илдя ящалинин сайынын жями 0,03%-ни тяшкил етмишдир (жядвл 8.2) .

Лакин нязря алмаг лазымдыр ки, рясми статистиканын мялуматлары сайы дяфялярля чох олан гейри-легал иммигрантлары ящатя етмир. Ейни заманда АБШ вя диэяр инкишаф етмиш юлкялярля еммигрантлар арасында йцксяк ихтисаслы ишчиляр (бейин ахыны), МДБ, Чин, Вьетнам вя диэяр юлкялярдян иммигрантлар арасында даща ашабы ихтисаслы ишчилярин цстцнлцк тяшкил етмяси, бцтцвлцкдя миграсийанын ямяк ешти-йатларынын кейфиййятиня мянфи тясир етмясиня сябяб олур. БМТ-нин прогнозунун орта варианты цзря депопулясийа мейилинин сахланылмасы вя эцжлянмяси щалында узунмцддятли перспективдя Русийа ящалисинин цмуми сайынын 2050-жи иля йахын 22% азалмасы щалында 16-54 йашлы шяхсярин сайы 30% азалажагдыр. Ямяк ештиятларынын дефисити (кясири) кяскин йцксяляжяк, щяр бир ишляйяня демографик йцклянмя артажаг.

Ики вя йа цч сенари цзря демографик прогноз мялуматлары ясасында демографик балансларын ишлянилмяси мцмкцндцр:

- ящалинин сайы – тябии динамиканын нятижялярини вя бейнялхалг миграсийанын салдосуну нязря алмагла;

- ямяк габилийятли йашда ящлинин сайы ,бу сайын дйишмясинин щяр ики мянбйини нязря алмагла (тябии артым вя миграсийанын салдосу);

- щям макрорезионал, щям дя РФ-нын субйектляри цзря, ящалинин йцксяк артымы вя депопулясийанын йцксяк сцртляри олан резеионлары гейд етмяк ясасында ящалинин сайынын вя ямякгабилийятли йашда ящалинин ярази баланслары.

Прогноз эюстярижиляри вя баланслар, прогноз тялабатларынын вя игтисади инкишафын сывийясинин (адамбашына дцщян ЦДМ, сосиал сферанын инкишафы), ямяк ещтийатларынын прогнозу, ямяк габилийятли ящалинин кясире (чатышмазлыьы, дефисити) вя миграсийаны гиймятляндирмяк цццн ясас щесаб олунур.

Демографик прогнозун зярури бюлмяси, демографик просеслярин тянзимлямясинин мцмкцн тядбирляринин вя бу тядбирлярин нятижяляринин ашкарланмасыдыр. Бурада сющбят аşığıdakılardan gelir:

- депопулясийанын ящатя етдийи резеионларда, доьумун вя ушагларын тярбийя олунмасында кюмяк эюстярилмяси, чохушаглы эянж аилялярин ипотека боржларынын силинмяси, йетим ушагларын тярбийя олунмасы йолу иля доьумун стимуллашдырылмасы;

- сящийя, бядян тярбийяси. Саьлам щяйат тярзи, эпидемийаларла мцбаризя, жинайяткарлыьын азалдылмасы ясасында юлцмцн азалмасы;

- игтисадийятын ищчи гцввясиндя вя инновасийалар цццн кадрлара олан тялабатыны нязря алмагла щяжминя, щямчинин гурулушуна эюря миграсийа ахынларынын оптималлашдырылмасы.

8.2.Ямяйин вя мяшьуллуьун прогнозлашдырылмасы

Демографик пронозларын мялуматлары ямяк ещтийатларынын, мяшьуллуь вя саяляря, истещсал секторлары вя резеионлар цзря мяшьцлларын бюлцщдцрцлмясинин динамикасыны прогнозлашдырмаг цццн ясас база ролуну ойнайыр.

Ящалинин узунмдддтти прогнозлашдырылмасында демографик тсиклляр ия яа щяр шейдян яввял актив ямяк йашында олан инсанларын (щяр 30 ил) нясил явязолунмасынын дюрцлщйщц нязря алмаг лазымдыр. Нясиллярин явиз олунмасы гануну социал-игтисади динамиканын тсикликийини мцяййян едир.

Депопулясийа щяраитиндя игтисади фяал ящалинин вя мяшьуллерын сайынын азалмасы, игтисадиийатын инновасийа йолу иля инкишафы щяраитиндя ямяк мящсулдарлыьынын йцксялмяси ясасында арадан галдырыла билян, игтисади артымын мщщм мящдудлашдырыжысыдыр. Ейни заманда бу просеслярин динамикасында игтисади тсиклик, ишсизлийин артмасы иля мщщащидя олунмасы дюрц игтисади бющранларын тясири вардыр.

Ямяйин вя мяшьуллубун прогнозлашдырылмасы заманы ашаьыдакы эюстярижилярин динамикасы мцяййянлящдирилир:

- игтисади фяал ящалинин цмуми сайы (мяшьуллеры вя ишсизляри дахил етмякля);

- бцтцвлцкдя игтисадиийат вя истецсал секторлары вя сачяляри, мцлкийят формалары, йаш вя тящсил сывиййясиня эюра бюлэцдя мяшьуллерын орта иллик сайы;

Игтисади фяал ящалийя (игтисадиийатын ямяк ещтийатларына) игтисадиийатда мяшьул оланлар (бцтцн сачялярдя) 15-72 йашда иш ахтаран ишсизляр аид едилир. Русийанын фяал ящалисинин сайынын динамикасы цзяр мялуматлар жядвял 8.3-дя верилир.

90-жы иллярин биринжи йарысындакы ишсизлярин сайынын кяскин азалмасы щалында бющран 1995-жи илдя 1992-жи иля нисбятян игтисади фяал ящалинин 5,4%, мяшьуллерын 9,5% азалмасына сябяб олмушдур. Игтисадиийатын жанланмасы мярщялясиндя яксиня, мяшьуллерын вя игтисади фяал ящалинин сайынын артмасы мейили цстцнлцк тящкил едир. БМТ-нин прогнозлары ясасында (орта вариант) 2050-жи иля йахын Русийа ящалисинин сайып 111,8 млн няфря гядяр азалмасы, орта йашын 36,8 йаша гядяр йцксялмяси, ямякгабилиийятли йашда олан ящалинин чякисинин азалмасы вя ищчи гцввясинин кясиринин ящямиййятли йцксялмяси мщщащидя олунажаг. Бу кясирини МДБ юлкяляриндя вя орта сивилизасийалардан ищчилярин иммиграсийасы щесабына юдямяк мцмкцн дейил. Прогноздан де-

мографик императив (нятижя) алыныр: - ямяк ещтийатларынын кясір проблемини ики ясас мянбә щесабына – ящалинин тябии артымынын ящямийятли дәрәсәдә йцксялдилмяси (доьумун йцксялмяси вя юлцмцн азалдылмасы) вя технолоьии модернляшдирмя ясасында игтисадиийатын бцтцн сфераларында ямяк мящсулдарлыьынын сцрятли артымы щесабына щялл етмяк зяруридир.

Жядвәл 8.3

Русийанын игтисади фяал ящалисинин сайынын динамикасы

	1992	1995	1998	2000	2005	2005 1998
Игтисади фяал ящали. млн няф.	74,9	70,7	67,3	72,3	74,3	110
Ящалинин сайына нисбятян фаизля	50,4	48,0	46,0	48,9	50,8	110
1992-жи иля нисбятян %- ля	100	94,4	89,8	96,5	99,2	110
О жцмлядян: Игтисадиийатда мяшьул оланлар млн.няф.	71,1	64,1	58,4	65,3	65,3	117
Игтисади фяал ящалийя нисбятян %-ля	94,8	90,7	86,9	90,3	90,3	104
1992-жи иля нисбятян	100	90,2	82,2	90,7	94,5	115
Ишсизляр млн няф.	5,2	9,5	13,2	9,8	7,4	56
Игтисади фяал ящалинин сайына нисбятян	100	171,8	229,6	182,1	141	62
1992-жи иля нисбятян %- ля						

М я н б я: Русийа статистик иллик мяжмүя 2006. М; Росстат,2006 с.129

Бунунла ялагядар олараг мяшьуллубун истещсал вя сащя гу-
рулушунун прогнозлашдырылмасы биринжи дярязяли ящямийят
кясб едир. Тящдил эюстярир ки, негатив гурулуш дйишикликляри
нятижясиндя мяшьуллубун истещсал вя сащя гурулушу, эцжлц
деформасийа етмишдир (жядвәл. 8.4).

Яэяр ики ониллик ярзиндя (1970 вя 80-жы илляр) инновасийа
инвестисийа секторунун чякиси 11% артмыш, дйэяр секторларын
чякиляринин аз да олса азалса да, бющран илляриндя – 1991-1998-
жи илляр инновасийа инвестисийа секторунун чякисинин азалмасы

(37 %) шалында инфраструктур секторунун, (79 % артым), о жчмлядыан тижарят (87 % артым), идаретмя (110 % артым) вя малийия-кредит сферасы (120 % артым) хейриня кяскин гурулуш дйишмяси баш вермишдир. Енерьи хаммалы секторунун чякиси аз дйишмиш (4% азалма), истецсалын щяжминин азалмасы вя хидмятин кейфийятинин писляшмяси шалында електроенерэетиканын чякиси 86% йцксялмишдир. Истецлак секторунун чякиси 9% йцксялмиш, МКТ вя мяишят хидмятинин чякиси 29 % йцксялмиш ,йцнэцл сянайенин чякиси 25% азалмышдыр. Бцтцн бунлар дярин гурулуш бющраны вя инновасийа – инвестиция секторунун инкишаф потенсиалынын дабылмасыны сцбут едир.

Бющран дюврцндя бяргярар олан мейлляр жанланма (1999-2004-жц илляр) мярщялясиндя галмышдыр. Инфраструктур секторунун чякиси, истецлак секторунун чякисинин 10%, инновасийа – инвестиция секторунун чякисинин 7% азалмасы шалында 16% йцксялмишдир.

Перспективдя мяшьуллуьун тякпар истецсал гурулушунун динамикасынын инерсия сценарисиндя инфраструктур секторунун цстцнлйцц (лидерлийи) сахланылажаг. Енерьи хаммалы секторунун щиссясини артырмаг тяляб олунур. Ейни заманда игтисадийятын инкишафы, алтсистемин инновасийа инвестиция сектору, щямчинин истецлак сектору (кянд тясяр-рцфаты вя йцнэцл сянайе) дюнщсцз даьыдылажаг, юлкя ярзаг, сянайе мящсуллары вя инновасийа аваданлыьы ясяян идхалла сыхышдырылажаг.

Жядвял 8.4

Русийада мяшбуллицин тязкяр истецсал гурулушунун динамикасы (мяшбулларын цмуми сайына

Тязкяр истецсал секторлары, сашчалари	1970	1980	1990	1995	1998	2000	2004	1990 1970	1998 1990	2004 1998
Истецлак сектору	41,6	37,4	37,3	42,2	40,6	39,7	36,6	90	109	90
Кянд тязяррцфаты	19,1	14,6	12,9	14,7	13,7	13,0	10,4	68	106	80
Йейинти сянайеси	2,4	2,2	2,1	2,3	1,4	1,3	1,1	88	67	79
Йцнэцл сянайе	4,6	3,8	3,0	2,0	2,2	2,3	2,3	65	73	113
МКТ вя мяншат хидмя- ти	3,1	3,9	4,1	4,5	5,3	5,2	4,9	132	129	92
Сосиал хидмятляр	12,4	12,9	16,2	17,7	18,0	17,9	18,0	131	111	100
Инновасийа- инвестисийа секторлары	26,6 3,3	29,4 4,1	30,0 3,7	21,6 2,5	18,9 2,0	18,6 1,9	17,6 1,8	113 112	63 54	93 95
Елм Машынгайырма	12,9	14,0	12,8	9,3	7,6	6,6	6,6	99	59	87
Кимйа вя нефт- кимйа	1,7	1,7	1,5	1,5	1,3	1,3	1,3	88	87	100
Тикинти	8,7	9,5	12,0	9,3	8,0	7,7	7,9	138	67	96
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Енергы хаммал сектору	8,7	8,4	7,6	8,3	7,3	7,7	7,2	87	96	99
Електроенергы	0,6	0,6	0,7	1,1	1,3	1,4	1,4	117	186	105
Йанажаг сянайеси	1,2	1,1	1,1	1,3	1,2	1,1	1,0	92	100	92
Гара метал	1,2	1,1	1,0	1,1	1,1	1,1	1,0	83	110	91
Ялван метал	0,7	0,7	0,6	0,8	0,8	0,9	0,8	86	89	100
Мешя, абаж емалы вя селлилоз кабыз сянайеси	3,8	3,2	2,7	2,5	1,8	0,1	1,9	71	58	107
Тикинти материаллары сянайеси	1,7	1,7	1,5	1,5	1,1	1,1	1,0	88	73	91
Инфраструктур сектору	17,1	19,1	15,7	20,8	28,1	28,1	32,5	92	179	116
Няглийят	7,5	8,3	6,6	6,6	8,0	7,8	7,7	88	121	96
Тижарят	7,5	8,3	7,8	10,1	14,6	14,6	18,8	104	187	129
Малиййя кредит	0,4	0,5	0,5	1,2	1,1	1,2	1,3	120	220	118
Идаряетмя	1,7	1,6	2,1	2,9	4,4	4,5	4,7	124	210	107

нисбятян %-ля)

М я н б я: Русийа статистик иллик мяжмуня 2006. М; Росстат, 2006 с.149,174

Мяшбулларын цмуми сайынын азалдылмасы шяраитиндя инновасийа-сычрайыш сценарисини реаллашдырмаг цчцн – мяшбуллуун тькrap истецсал гурулушуну кюклц дьйишмяк, инфраструктур секторунун щиссясини азалтмаг щесабына инновасийа – инвестисийа вь истецшак секторларынын щиссясини ящямийятли дьгьсцдц йцксялтмяк тьляб олунур. Енерьи хаммалы секторунун щиссяси чьтин ки, ящямийятли дьряжядя дьйишьяжяк.

Ишсизлийин прогнозлашдырлмасы. Ишсизлик, базар игтисадийьатынын, юлкьинп йердьяишмянин вь иш йеринин сечилмьси азалдыбынын айрылмаз щиссясидир. ССРИ-дя беля щесаб олунурду ки. ишсизлик йохдур. Лакин о, фактики мьовжуд idi вь базар ислащатларынын башланмасы иля гейдя алынмаьа башланды. Ишсизлик мцхтьялиф формаларда мьовжуддур; технолоьи-техники ньсиллярин дьйишмясиндян йаранан, ишчилярин айры-айры категорийаларынын артыглыбынын йарандьы; эизли-там олмайан мяшбуллуг; дурьунлуг - даими йашайыш йери олмайан, ишлямяк истямьян шяхсялярин олдуьу ишсизликляр.

Ишсизлярин гейдийьаты Бейнялхалг Эмяк Тяшкилатынын (БЯТ) методолозийьасы ясасында апарылыр. Онлара 15-72 йашы олан, иши олмайан (эьлирли мяшбулийят), иш ахтаран вь ишья башламаьа щазыр олан шяхсяляр аид едилир.

Диэьр бир тьрифья эюрь, ишсизляр – иши вь газанжы олмайан, йашайыш йери цзря мяшбуллуг мяркъязляриндя гейдийьатдан кечмиш, иш ахтаран вь iщ башламаьа щазыр олан шяхсялярдир.

Игтисади вь технолоьи бющранлар дьврцндя истецсалын азалмасы ньтижьасиндя ишсизлярин сайы ящямийятли дьгьсцдц йцксялир, жанланан вь игтисади тсикллярин йцксялиши фазаларында азальр.

Русийада ишсизлярин сайынын динамикасы мялуматлары жьдвял 8.5-дя верилмищдир. Лакин бу мялуматлар бющран дьврцндя, хцсусия сьнайедя ящямийятли артан эизли ишсизлийи ньзяря алмыр.

Ишсизлийин динамикасынын прогнозлашдырлмасыны БЯТ-нин методолозийьасы ясасында апармаг лязымдыр. Веля ки. ишсизлик эюстярижиси гейдя алынанларын чькиси шьяклиндя, чох

субъективдир вь тьрядддддцр. (1997-жи илдяки 14,9% - дьн 1995-жи илдя 34,7%-я кими). Бу заман ашаьыдакы амилляри нязьря алмаг лазымдыр:

- игтисади фьаллыг йашында (15-72) ящалинин цмуми сайынын динамикасы, бу йашда олан ящалинин эьлмь вь юлцмля вь йа иш ахтармаьан тьгацдья чыхма иля ялагьдар эетмь ахынлары тьгриябьн цьр 10 илдьн бир;

- игтисади тсиклин фазалары, игтисади бющран мярьцяляляриндя мяшьуьлуьун азалмасы вь ишсизлийин артмасы;

- игтисадиийьатын тькьрар истецсал вь технолбьи гурулушунун дьйишмьси, техники ньсиллярин вь технолбьи тьрзлярин дьйишмьсиля ялагьдар айры-айры сасьялярдя вь фьаалиийьат ньюляриндя мяшьуьлуьун азалмасы;

- истецсалын ярази гурулушунда дьйишмьляр, макрорезионлар (федерал даирьяр) вь резионлар цзря (федерасийа субъектляри цзря) истецсалын гурулушу, мяшьуьлуг вь ящалинин сайынын динамикасынын гейри-бьрабьрлийи.

Жьдвьл 8.5.

Русийада ишсизлярин сайынын динамикасы

	1992	1995	1998	2000	2005	1998 1992	2005 1998
Ишсизлярин сайы млн. ньф.	3,88	7,06	8,90	7,06	5,54	229	62
Игтисади фьал ящалинин сайына нисбьти %-ля	5,2	9,5	13,2	8,9	7,1	254	54
О жцмлядьян: кишиляр гадьнлар	2,03	3,61	4,79	3,74	2,99	236	62
	1,85	3,31	4,11	3,21	2,55	222	62
Дьвлят мяшьуьлуг ор- ганларында гейдя алынан ишсизляр млн.ньф	0,58	2,33	1,93	1,04	1,83	333	95
Ишсизлярин сайына нисбьтян %-ля	14,9	33,0	21,7	14,7	33,0	146	152

М я н б я: Русийа статистик иллик мяжмьа 2006. М; Росстат,2006 с.129

Игтисади бющран мярщяляляриндя (онлар щяр ониллийин яв-
вялляриндя) дцнйа бющранлары иля, хцсусия ХХЫ ясрин 20-жи
илляринин яввялляриндя Кондратйев тсиклляринин вя технолоъи
тярзлярин явзозунмасы (дяйишмяси) баш вердикдя
синхронлащыр. Пессимист сенаридя ишсизлийин сывийяси (о
жцмлядян дурьун вя эизли) ящямийятли дяржядя йцксяк олажаг.

8.3. Щяйат сывийясинин динамикасынын прогнозлащдырылмасы

Щяйат сывийясинин динамикасы эюстярижилчяри.
Ящалинин щяйат сывийясинин динамикасы игтисадийятин
сосиал сямярйилийинин, онун фяалийятинин мягсядиня
чатманын сон цмумиялщдирижи юлчцсцдцр. Щяйат сывийясинин
йцксялмяйя доьру цмуми мейили вар, лакин игтисади бющранлар
дюврцндя, онларын дяринлийини вя сосиал нятижялярини характе-
ризя едяряк енир.

Ящалинин щяйат сывийяси, онун динамикасы вя
дифференсацийасы (игтисади стратификация) ащаьыдакы ясас
эюстярижиляр групу васитясиля юлчцлцр:

- **ящалинин пул эялирляри** – номинал, реал вя ящалинин
щяр няфяриня дцщян, ямякщаггы, тягацд вя дизяр сосиал
юдямяляр, сацибкарлыг фяалийятиндян вя мцлкийятдян
эялирляр; сярянжамда олан пул эялирляри – мяжбури юдямяляри
вя цзвлцк щаггларыны чыхмагла;

- игтисадийятда ишляйянлярин орта айлыг номинал
(щесабланылмыш) вя реал (истещлак гиймятляри индексини
нязяря алмагла) ямякщаггы;

- щесабланмыш вя реал тягацдлярин орта щяжми;

- адамбашына дцщян йашайыш минимумунун щяжми, онун
орта ямякщаггы вя тягацдя нисбяти, йашайыш минимумундан аз
эялирляри олан щяхсялярин сайы; фонд ямсалы (10% йцксяк
эялирляри олан ящали эялирляринин 10 % аз эялирли ящали
эялирляриня нисбяти);

- ев тясяррцфатларынын фактики истещлакы (алынан юз
тясяррцфатында истещсал олунан ямтя вя хидмятлярин дйяярини,
щямчинин алынан сосиал трансфертлярин вя эцзяштляри);

Русийа ящалисинин щяйат сывиййясининин ясас эюстярижиляри жядвял 8.6-дя верилмишдир.

Жядвял 8.6

Русийа ящалисинин щяйат сывиййясинин ясас эюстярижиляринин динамикасы (орта иллик артым сцряти, %-ля)

	1991-1995	1996-2000	2001-2004
Ев тсяяррцфатларынын фактики сон истецлакы		0,1	8,4
Ящалинин реал пул эялирляри	-8,0	-2,1	11,4
Реал щесабланмыш ямяк шаггы	-18,2	-3,8	12,6
Тяйин олунмуш айлыг тягацдлярин реал щяжми	-12,5	-5,4	11,3

М я н б я: Русийа статистик иллик мяжмюя 2006. М; Росстат, 2006 с.35

1992-жи илдя пул эялирляри йашайыш минимумундан аз олан ящалинин сайы 49,3 млн няфяр (ящалинин 33,5 %-и), 1999-жу илдя ися – 34,3 млн няфяр (25,4%), 2004-жц илдя ися 25,5 млн няфяр (17,8%) олмушдур.

Неолиберал базар ислащаты вя узун сцрян игтисади бющран илляриндя ящалинин щяр няфяриня дцщян эялирляр 25 дяфя азалмышдыр. Буна юря 1992-жи илдя истецлак гиймятляринин 26 дяфя йцксялмяси вя гиймят сычрайышына юря 1998-1999-жу иллярдя онларын 4 дяфя азалмасы нятижясиндя ящалинин пул йыымларынын практики олагаг льяв олунмасыны да ялава етмяк лазымдыр. Бу о демякдир ки, бющранын вя ислащатын мянфи нятижяляри юлкянин яксяр ящалисинин чийинлярия дцщмцщдир. Ислащатларын негатив нятижяси эялирлярин дифференсиасийасынын дяринляшмясидир. 1992-жи илдя 10% варлы ящалинин эялирляри 10% касыб ящалинин эялирляриндя 8 дяфя, 1998-жи илдя 13,8 дяфя, 2005-жи илдя 14,8 дяфя чох олмушдур, дцнйанын яксяр юлкяляриндя варлылар вя касыблар арасында учурум дяринляшмишдир.

Жанланма фазасында реал сярянжамда олан ящали эялирляринин артым сцряти ЦДМ-нп артым сцрятиня нисбятян цстцнлцк тяшкил едир: 2000-2004-жц иллярдя ЦДМ 39% артдыы щалда, онлар 69% йцксялтишдир, реал щесабланылмыш ямякшаггы бу дюврдя 107%, тяйин олунмуш тягацдлярин реал

щяжми 99% йцксялмишдир. Бу о демякдир ки, сосиал-игтисади инкишафын деформасийаны дцзятмйя башланылыр, дювлятин ящали гаршысындакы йыбылмыш боржу юдянилыр. Лакин ящалинин щяйат сывиййясинин бющрандан яввялки сывиййясиня наил олунмамышдыр.

Щяйат сывиййясинин прогнозунун сценарияри.

Щяйат сывиййясинин прогнолашдырылмасы вя стратежи планлашдырылмасы заманы цц цмумиляшдирижи эюстярижийя истигамятлянемьяк лазымдыр: игтисади динамиканын сосиал нятижялярини характеризя едян адамбашына дцщян реал эялирлярин динамикасы, эялирлярин дифференсиасийасы ямсалы, эялирлярин бюлэцсцндяки шаглылыыы, касыблыг сывиййясини характеризя едян йашайыш минимумундан ашаы пул эялирляри олан ящалинин чякиси. Бу заман ящалинин щяйат сывиййясинин динамикасыны мцяййян едян ясас амилляри – ЦДМ-nip артым сцряти вя онун йыбым фондуна (щяр шейдян яввял инвестиция) вя истещлак фондларына бюлэц пропорсийалары, инфлясийа сывиййяси, истещлак гиймятляринин артым сцрятини (пуллу хидмятляря мцхтялиф гиймятляр вя тарифляр) нязря алмаг лазымдыр.

Игтисадиийатын инкишафынын инновасийа-сычрайышлы(ачылыш) сенариси ящалинин щяйат сывиййясинин йцксялмясиня, истещлака айрылан ресурслара мящдудиййятя чеврилян инвестицияйа истигамятляндирилмиш ЦДМ-nip щиссясини йцксялтмйи тяляб едир. Лакин бу сценаринин реллашдырылмасы заманы ЦДМ-nip даща йцксяк артым сцрятляри тямин едилер вя йцксяк ямякшаггы олан ихтисаслы ишчи гцввясиня тяляб артыр, йяни цмумиликдя ящалинин щяйат сывиййяси вя щяйатынын кейфиййятинин йцксялдилмясиня айрылан вясаитлярин мяжму щяжми ящямиййятли дяряжядя йцксялир. Инерсия сенарисинин реаллашдырылмасы заманы бунун цццн имканлар ящямиййятли дяряжядя азалыр, игтисади бющранлар дюврцндя ящалинин яксяр щиссясинин щяйат сывиййяси ашаы дцщяжяк. Ейни заманда инфлясийанын жиловланмасы,

щямчинин истещлак гиймятляринин артымынын минимума ендирилмәси имканларыны да нязря алмаг лазымдыр.

Русийа Президентинин Федерал Мяжлися эюндярдийи мяктубда гейд олунур ки, ящалинин азтяминатлы щиссяляриня дювлят йардымы вя мянзил тикинтисинин эенишляндирилмәси инновасийа-сычрайыш сценарисинин реаллашдырылмасына кюмяк эюстяряжак.

8.4 Сосиал комплексин инкишафынын прогнозлашдырылмасы, стратежи планлашдырылмасы вя програмлашдырылмасы

Сосиал комплексин ролу. Юлкя ящалисинин щяйатынын кейфиййяти, инсан капиталынын потенциалы, сосиал хидмятляр – сявиййя, сосиал тяминат, тящсил вя мядяниййятин инкишафы иля мцяййян олунур. Онлар базар секторунун мцяссисяляриндя алынган эялир верэиляри вя ящалидя алынган эялир верэиляри щесабына дювлятин инкишаф етдирдийи игтисадиййатын гейри-базар секторунун сосиал комплексинин ясасыны тяшкил едир. Сосиал хидмятлярин инкишафы ящалинин щяйатынын кейфиййятини кечмиш (тягадчцляр), индики вя эяляжак нясилляр арасында эялирлярин бюлэц пропорсийаларыны мцяййян едир, базар механизмлярини сосиалла тамамлайыр, механизмляр ялавя едир, дювлятин сосиал функцийаларынып реаллашдырылма-сыны тямин едир.

ССРИ-дя ямяк юдянишиня ижтимаи истещлак фондлары да ялавя олунурду вя онлар эялирлярин гейри-бярәбрлийини гисмян юдяйирди, щяля ишлямяйян вя артыг ишляйя билмяйян вя ямякцаггы щесабына йашайя билмяйян шахсялярин тялабатларынын юдянилмәси цццн щяраит йарадырды. Бу тяжрцбя бир чох харижи юлкяляр, хусусия, сосиал базар тясяррцфаты принциплярини щяйата кечирян юлкяляр (Исвеч, Норвеч, Алманийя, Франса вя с.) тяряфиндя мянимсянилди.

Русийада вя диэяр постсовет юлкяляриндя неолиберал базар ишлащатлары нятижясиндя жямиййятин сосиал гурулушу вя эялирлярин бюлэсц принципляри дйишди. Сайы еля дя чох олмайан, лакин юз ялляриндя кцлцц мигдарда вясайт топлайан, юз

доллар тяшкил едир ки, уйбун олага 3,5 ва 20,6 дяфя чохдур. Дцнйа олчцляриня эюря ящалинин щякимлярля ва хястяхана чарпайылары иля кифайят гядяр тяминаты олмасына бахмайараг, ящалинин хястялик ва юлцмц ящямийятли дярряждя йцксялмишдир.

1991-2004-жц иллярдя хястялик (ящалинин щяр 1000 няфяриня) 14 %, юлцм – 16% йцксялмишдир. Бу сяциййянин ашабы сявиййяси ва бющран дюврцндя онун писляшмяси, дювлятин бу мягсядляр хяржляринин ящямийятли азалмасыны, тядавцл сферасынын коммерсийалашмасыны эюстярир.

Ящалинин саьламлыбынын щяйяжанлы вязиййяти юлкянин рящбярлийинин сяциййянин инкишафы цзря милли лайищяляри формалашдырмаа тякан верир ва бу мягсядляр ящямийятли бцджя ресурслары айрылыр. Йериня йетирилян милли лайищяляр – хястялийин ва юлцмцн азалмасына, депопулясийа мейилинин йумшалдылмасына кюмяк эюстяряжак.

Инновасийа – ахтарыш сценариси заманы сяциййя сферасынын йени тибб техникасы ва дярман васитляринин (о жцмлядя эен мцщяндислийинин кюмяйи иля йарадылмыш) нясилляри ясасында сяциййя сферасынын инновасийа йениляшмяси щяйята кечириляжак. ЦДМ-нп гурулушунда федерал ва йерли бцджялярин бу мягсядляр цццн мясряфлярин щяжми ва щиссяси ящямийятли артажаг. Инерсийа сценариси цзря сяциййяйя ва онун модернляшдирилмясиня мясряфлярин артмасы цццн имканлар мящдудлашыр, бу да ящалинин саьламлыбына мянфи тясир эюстярир.

Сосиал тяминат. Дюьумун азалмасы ва тягацд йашында ящалинин щиссясинин артмасы ики мцхтялиф мейилляр дюьурур: дювлятин гайбысына ещтийажы олан аилялярин сайынын азалмасы ва мяшьуллара цмуми демографик йцклянмянин артымы. Щяр ики мясяля дювлятин сосиал функцияларынын реаллашдырылмасында мцщцм рол ойнайан, сосиал тяминат системи васитясиля щяйята кечирилир.

Тягацдчцлярин сайынын динамикасы жядвял 8.7-дя верилмишдир. Перспективдя онларын сайы ва юлкя ящалисинп щиссяси ящалинин орта йашынын артмасы иля артыр. Инновасийа – ахтарыш сенариси заманы тягацдцн щяжми ямякшаггынын

саявийийясиня йахынлашажаг. Инерсийа сценарисиндя тя-гадчцлярин шяйат саявийийяси шямишя ашааы олажагдыр.

Мядяниййят. Сосиал комплекся мядяниййят вя инжясянлят (китабханалар, театрлар, музейлар вя диэяр мядяниййят мцяссисяляри); няшриййат фяалиййяти (китаб, ъурнал, гязет); курорт-саьламлыг мцяссисяляри, мешманхана тсяяррцфаты, дахили вя бейнялхалг туризм дахилдир. Фяалиййятин бу нювляри мяняви тьакрар истецсалын бир щиссясидир вя шахсиййятин щяртяряфли инкишафы вя йарадыжы потенциалынын реаллашдырылмасына сябяб олур.

Русийа яняняви олараг йцксяк мядяниййят юлкяси щесаб олунур. Буна дювлят дя йардым эюстярир. Бющран илляриндя бу кюмяк ящямиййятли азалмышдыр. Коммерсийалашдырма мядяниййятин инкишафынын ясас эюстярижиляриня мянфи тясир эюстярир.

Жядвял 8.7

Тягацдля тяминатын динамикасы

	1992	1995	1998	2000	2005	1998 1992	2005 1998
РФ-нын тягацд фондунда учотда дуран тягацдц- лярин сайы, млн. няф. Ящалинин щяр 1000 няфярина нисбятян	35,3 238	37,1 252	38,4 260	38,4 265	38,3 268	109 109	99 101
Бир тягацдцйя дщяня игтисадииййатда мяшьуллерын сайы	2,08	1,80	1,66	1,68	1,74 (2004)	80	105 (2004)
Яввялки дювря нисбятян тяйин олунмуш тягацдлярин реал щяжми	51,9 (1991)	101,8	97,9	77,6	161,9	51,7 (1991)	114,6
Тягацдлярин орта щяжминин ямяк щаггына нисбяти. %	26	40	38	31	28	146	74

М я н б я : Русийа статистик иллик мяжмуя 2006. М; Росстат, 2006 с.179

Яэяр бющрандан яввялки дюврлярдя мядяниййят эюстярижиляри йахшылашырса, 1990-1999-жу иллярдя, мядяниййятин дярин бющраны мцщащидя олунмушдур. Театр вя

музейлярын сайы чох олса да, онун сейржиляринин сайы ики дяфя азалмышдыр. Китабханаларын сайы 17% азалмыш, китаб вя гязетлярын иллик тираъы – 2 дяфя, ъурналларынкы – 8 дяфя, гязетляринки – ян азы цч дяфя азалмышдыр. Мядянийят мцяссияляринин хидмятляри ящали цчцн ялчатмаз олмуш, бу да ящалинин яксяр тябягяляринин касыблашмасы. щямчинин няшрлярин, кино вя театрларын бащалашмасы; информасийанын алынмасында телевизийанын ролунун йцксялмасы нятижясиндя баш вермишдир.

Игтисадийятин жанланмасы мярщялясиндя мядянийятин инкишафы эюстярижиляри йахшылашмаъа башламышдыр. Музей вя театрлара эедялярин, китаб, ъурнал вя гязетлярын тираълары артыр. Лакин бющрандан яввялки эюстярижиляря чатмаг мцмкцн олмамышдыр. Прогноз дюврцндя буна наил олмаг мцмкцн дейил, бея ки, тялябин гурулушу дяйишмиш вя мядянийят сферасынын хидмятляринин бащалашмасы давам едир. ЦДМ-нпн гурулушунда мядянийят вя инжясянйатин чякиси 2004-жц илдя 0,63% тяшкил етмишдыр. Ву да 1998-жи ил сывиййясиня нисбятян бир гядяр-0,56% йцксяждир.

Русийанын социал-игтисади инкишафынын узунмцддятли прогнозлры вя стратеъи планлары ишляняркян, мядянийят сферасынын габаглайыжы инкишафына вя онун ЦДМ-нпн тяркибиндя щиссясинин йцксялдилмасыня истигамятляндирмяк лазымдыр ки, бющрандан яввялки эюстярижиляря йахынлашмаг мцмкцн олсун. Ящали цчцн ясас мялумат мянбяйинин телевизийа вя интернет олмасыны нязря алага, мядянийят вя инжясянйат саясясиндя информасийа щябякясинин инкишафыны онларын Русийа вя дцнйа инжясянйат инжиляри иля занэинляшмясини, мядянийят потенциальндан даща сямяряли истифадя вя мядянийят ирсинин эяляжяк нясилляря верилмясини яввялжядян нязря алмаг зяруридир.

Истиращят вя туризм. Социал инкишафын прогнозлашдырылмасы, стратеъи вя индикатив планлашдырылмасынын мцщцм истигамяти истиращят вя туризм сянайесинин интишафы, тякмилляшдирилмасы вя сямяряли истифадясидир. Бу, такжя бу хидмят сферасынын истифадячиляринин саьламлаьынын бярпасы вя биликляринин занэинляшдирилмиш дейил, бир чох юлкялярдя ЦДМ-нпн йарадылмасынын вя турист

рентасынын алынмасынын ири мянбәйи олан игтисадиийат сәшәсидир.

Мцшарибядян сонракы джоврдя истирашят сәшәляри йцксяк сцртля инкишаф етмишдир. Лакин бюшран илляриндя абыр иткиляри мяруз галмышдыр. Ейни заманда яксяр аилялярин Крымда, Прибалтика, Эцржцстанын Qара дяниз сәшилиндя олан яняняви курортлардан истифадя имканы мящдудлашмышдыр.

Санаторийаларда, истирашят евлари вя базаларда вя пансионатларда йерлярин сайы 1991-1998-жи иллярдя ики дяфяйя гядяр азалмыш, онларын мяскунлашмасы даща чох азалмыш, бу да ящалинин саьламлыьынын писляшмясиня сябяб олмушдур. Бундан ялавя харижя турист ахынлары артмыш- бейнялхалг туризм цзя мянфи салдо 2004-жц илдя 3,4 млрд доллара чатмышдыр. Инновасийа – ахтарыш сценариси заманы туризмин мадди базасы кюклц йахшылашажаг, Сочи вя диэяр мядяни-тарихи мяркязлярдя ири бейнялхалг турист мяркязляри йарадылажаг, туризмдян эялирляр дяфяляря йцксяляжяк. Инерсийа сценарисиндя бу сәшәнин бярпасы сахланылажаг, мянфи салдо артажаг.

Нязарят суаллары вя тапшырыг:

- 1. Перспективдя Русийада ящали сайынын азалма мейли (депопулясийа) ня иля шяртлянир? Президент тяряфиндян 2000-жи иля бйан едилмиш демографийа программы, бу просесин гаршысынын алынмасына нежя тясир эюстяряжяк?*
- 2. Ямяк ресурсларынын игтисади артымынын тямин олунмасыны прогнозлашдырмада нежя нязяря алыныр?*
- 3. Ящалинин щяйат сывийяси прогнозлашдырыларкя щансы амилляр нязяря алыныр?*
- 4. Перспективдя сосиал комплекслярин инкишафынын ясас эюстярижиялярини гейд един. (сәциййя, сосиал тяминат,*

тящил, мядянийят вь инжсянят, истирацят вь туризм).

5. Сосиал комплекслярин инкишафына демографик динамикайа тясир едян милли програмлары эюстярин.
6. Бейнялхалг туризм цзря мянфи галыьын дяф едилмяси вь туризмин инкишафы цзря тьяклифляри яасландырын.

ЕЛМИ – ТЕХНИКИ ВЯ ИННОВАСИЙА ИНКИШАҒЫНЫН ПРОГНОЗЛАШДЫРЫЛМАСЫ, СТРАТЕҒИ ПЛАНЛАШДЫРЫЛМАСЫ ВЯ ПРОГРАМЛАШДЫРЫЛМАСЫ

XXY ясрин сивилизасийасы биликляря яасланьыр вя артыг бу гайда щамы тяряфиндян гябул едилмиш щал щяклини алмагдадыр. Бу ися о делякдир ки, истянилян фяалийят ньюцнцн базасыны елми – техники наилийятляр – фундаментал вя тятбиги тядгигатларын нятижяляри, ихтирачиылыг фяалийяти, тяжрцбя – конструктор ишляри тяшкил едир. Юзлццндя биликлярин артырылмасы инновасийа вя инвестисийаларын кюмяйи иля принципиал олагаг йени вя тякмилляшдирилмиш машынлар системляринин, технолоъи просеслярин, енеръи мянбяляринин вя с. йарадылмасында тяжяссмцнц, ифадясини тапмырса, онда о ня игтисади, ня дя диэяр сямряя веря билмяз. Она эюря дя, прогнозлашдырма, стратеъи планлашдырма вя програмлашдырма елми – техники вя инновасийа инкишафынын дярк едилмясиня вя онун ганунауйъунлугларындан мящарятля истифадя едилмясиня суюкняряк, йени елми идеяларын йаранмасындан башлайараг, щямин ишлярин ихтирачиылыъа тятбиги вя тяртибиндян тутмуш, та онун техниканын йени моделляриндян вя технолоъи модификасийаларындан, даща сямряяли техника вя технолоэийа нясилляриндян тяжяссмцнц, ифадясини тапмаъа гядяр мювжуд олан зянжирини ящатя етмялидир.

9.1. Елми – техники тярггинин ганунауйьунлуглары ва ондан сямярэли истифады едилмасы

Елми – техники тярггинин ганунауйьунлуглары системи. Елми – техники ва инновасийа – технолоъи инкишафын прогнозлашдырылмасы, стратеги планлашдырылмасы ва програмлашдырылмасы мцтяхсислярин, топ-менежерлярин, дювлят гуллугчуларынын ян мцряккяб ва мясулиййятли фяалийят нювляридир. Бу, илк нювбядя, елми кяшфлярин, ихтираларын йа-ранмасынын яввялжядян мялум олмамасы иля, инновасийа рискля-ринин мигдары иля, еляжя дя артыг мадди ва мяняви жящятдян кющнялмиш, анжаг адыт шякли алмыш елми нязяриййялярдян узаглашмада яталятлилик мейилляри, кющня машын ва технолоъи просеслярин ва дизяр чохсайлы амиллярин нязяря алынмасы иля баълыдыр. Анжаг инновасийа фяалийяти ямтялярин ва хидмятлярин рягабят габилыййятини йцксялдир ва яээр бу йцк-сялиш тярггинин ганунауйьунлуглары системинин дярк едилмасына ва ондан мящарятля истифадыя суюкянмишдирся, онда бцтвовлцкдя игтисадиыйятин инкишафыны артырыр.

Инди ися садаланан ганунауйьунлугларын мязмуну ва тясир-етмя механизмляриня, онлардан прогнозлашдырма, стратеги планлашдырма ва програмлашдырма просесиндя нежя истифады едилдийиня бахаг.

1. Сосиал – игтисади тярггидя елми – техники тярггинин апарыжы ролу. Жямиййятин тялябаты ва шяхси истещсал сферасындакы тялябаты, бу тялябатын тямин едилмасы цццн истифады олунан ещтийатлара нязярян даща буюцк сцртля артыр. Сон 50 илдя XX ясрин ЫЫ йарысы дюврцндя дцнйада ящалинин сайы 2,4 дяфя артмышдыр ва щямин мцддятдя щяр бир аиянин, щяр бир адамын истифады етдийи ямтя ва хидмятлярин сайы да чохсайлы шякилдя мигдаржа артмыш, кейфиййятжя дяфяляржя йахшылашдырылмышдыр. Лакин бу дюврдя игтисадиыйятла мящул оланларын сайы нисбятян зяиф сцртля артмыш, истифады едилян тябии ещтийатларын мящсулдар, мцн-бит торпагларын, зянэин мешя золагларынын, ичмяли су ещтийатларынын истещсалы ялверишли олан фйдалы газынты йатагларынын щяжмляри мящдудлашмыш, бязи тябии ещтийатларын йенидян бярпасы ися мцмкцн олмамаш ва

тядрижян онлар тцкянмишдир. Артмагда олан бу тялябатла тябии ещтийатларын йаранмыш мящдудлуу арасындакы гырылманы, уйбунсузлуу, йалныз ямяк мящсулдарлыбыны артырмаг, йцксялтмяк йолу иля долдурмаг олар.

Шякил 9.1. Елми – техники тяряггинин (ЕГТ) ганунауьунлуглары системи

Ямяк мящсулдарлыьыны йцксялтмяк цццн ися, ясас мянбя йени биликляря йийялянмяк, техника вя технолоэийаны даима тяк-милляшдирмякдир. Елми – техники тярягги, истещсалын вя тяклар истещсалын сямряилилийини артыран, ямяк мящсулдарлыьынын йцксялдилмяси ганунун тясиредижи юзяйини тяшкил едян амилдир.

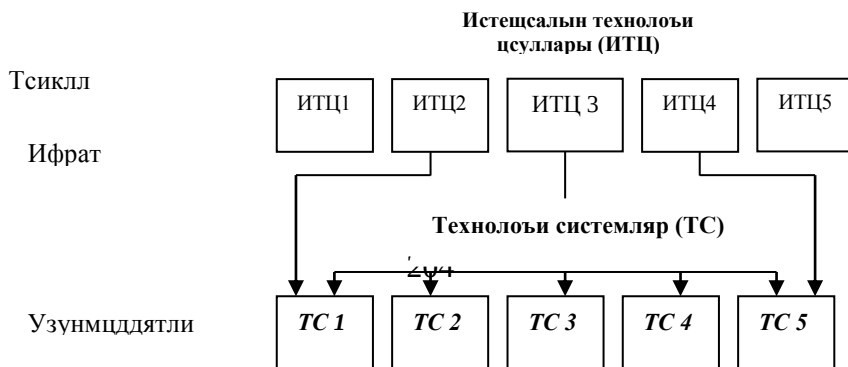
Елми – техники тярягги ямтя вя хидмятлярин технолоэи ся-вийясини, рягабят габилиийятини, йени базарларда йер тутмалары вя орада узунмудятли галмалары габилиийятини тйин едир, еляжя дя бялядийя бирляшмяляринин, реэионларын вя бцтйовлцкдя юлкянин игтисади рягабят апармаг габилиийятини мцяййянляшдирир, нятижядя ящалинин игтисади инкишафынын сцятини, щяйат сывийясинин йцксялдилмяси вя кейфийятжя йахшылашдырылмасынын мцмкнлцйцнц, щямчинин юлкянин тящлцкясизлийинин мющкмяндирилмяси вя еколоэи мясялялярин щялли цццн айрыла биляжяк ещтийатларын щяжмини дягигляшдирмяйя щяраит йарадыр. Елми – техники тярягги игтисадийятын структур динамикасына тясир эюстярир, мцтярягги структур иряилиямляринин баш вермясини тямин едир. Бурада ясас гайя апарыжы идея, елм тутумлу йцксяк технолоэийа цсуллары иля истещсал олунан мящсул нювяляринин щасилетмя, чыхарма сянайесиня нязрян емал сянайе сащяляринин, ямтялярля мцгайисядя хидмят сащяляринин габаглайыжы артым сцятиня малик олмасы щяртдир. Мящз бу щяртин юдянилмяси

тябии ещтийатларын мювжуд олмасы мигдарындан, иглим шыраити хцсусийятлариндян игтисадийятын асылылыбыны зяифлядир.

Прогнозлашдырма просеси ящалинин щярякяти тенденсийасынын тядгигиндян, онун сайынын артмасы сцрятиндян, йекун тялябатларынын гурулушу вя щяжминдян, сон вя аралыг тялябатларынын юдянилмасы цццн зярури олан тябии ямяк вя мадди ещтийатларын гиймятляндирилмясиндян, юзлщйцндя социал сифариш кими даярляндирилян елми – техники тяряггийя го-йулмуш тяляблярин гиймятляндирилмасы цццн елми – техники вя инновасийа – инвестисийа тяряггисинин ян перспективли (приоритет) истигамятляринин сечилмясиндян, стратеги планларын, милли вя мягсәдйюнлц програм вя лайищялярин кюмяйи иля сечилмиш приоритетлярин реализясиндян башлайыр.

2. Елми – техники вя инновасийа динамикасынын дюврилийи. Елми тядгигатларын, ихтирачылыг фяалийятинин, мцхтялиф сывиййали инновасийаларын мянимсянилмя просесляринин вя онларын мцхтялиф сфераларда истифадясинин юйрянилмасы эцндян – эцня, илдян – иля арасы кясилмядян давам едир. Анжак бу кясилмямязлик щеч дя мцнтязмилилик, бир юлчцдя олма демаяк дейилдир. Чцнки бу просесляр, эащ сцрятлянир, йцксаяк дальаларла кяскин артыр, эащ да зяифляйир вя дюврц олараг бющран щалларына эяирляр. Гейд едяк ки, бу фяаллыг рягсляри щеч дя тясадифи, хаотик характер дашымыр. Онларда мцяййан ганунауйьунлуглар, бир – бирини явяз едян, тякярланан фазалар эюзя эюрцнцр ки, бу да технолоьи просеслярин спиралыны тяшкил едян мцхтялиф фяалийят нювляринин контурларыдыр.

Николай Кондратйев, Йозеф Шумпетер вя диэяр мцасир рус вя харижи алимлярин йериня йетирдикляри елми тядгигатларын нятижяляри эюстярир ки, елмин, техниканын вя инновасийанын инкишафында ашаьыдакы тсиклик нювляри мцшашидя олунур.

– технолоџи ингилаблар нятижясиндя авангард (габагжыл) юлкялярип истецсал сацияляриндяки технолоџи цсулларын даяишдирилмяси иля ялагялидир.

Бџтџн бу тсикляр бир – биринин цзяриня галаныр, гаршылыгы сармашыр, долашыр, технолоџи динамикаларын рягслярини эцжляндирир вя йа зяифлядирир, елми – техники вя сосиал – игтисади тярягтџипин ритминџн мцряккяб нахышларыны формалашдырыр.

Щяр бир елми – технолоџи тсиклин *гурулушунда* (*структурунда*) ашаъыдакы бир – бирини явяз едян фазалары сечмяк, айырмаг мџмкџндџр:

- йени моделин, техниканын няслинин *йаранмасы*, онларын елми яасландырылмасы. Йени елми – техники идея чох заман ихтира потенти шяклиндя тяртиб олунур, йарадылмасы иля дягигляшдирилир, тяжрџбя нџмунясинин сынабы вя йа йени технолозџийанын тяжрџби йохламалары иля щяйата кечилирир;
- йени мящсулун вя йа технолозџийаларын базар механизмляринин, истецсалатын даща сямярляи тяшкили формаларынын *инновасийа мянимсямяляри* бу мярщяля тсиклинин ян чятин вя рискли фазасыдыр вя о мџяссисянин йенидян гурулмасы вя йа тикинтисиня бурахылан бирдяфялик буюџк мигдарда инвестисийа хяржляри иля ищчи персоналын (щейятин) юйрядилмяси вя базарларда сатыш пиштахталарынын щазыр мящсулларла долдурулмасыны мянимсямякля баълыдыр вя с;
- йени башланъжларын, щяйата кечилирлярин, *йайылмасы* (*диффузџйасы*), йени базарларын мянимсянилмяси, истецсалатын сцрятля эе-нищляндирилмяси, истецсалын мясряфляринин вя гиймятлярин азалдылмасы, сямярляи инновасийалар мящсулунун реализяси заманы алынан ялавя эялирлярин (технолоџи квазиренталарын) щяжминин йџксялдилмяси;
- йени башланъжларын, щяйата кечилирлярин *йайылмасы* баш вердийи щаллардакы ялавя эялирлярин тядрижян азалдыбы заман цџтџнџџк тяшкџл едян техникадан истифадя едилян истецсалын щяжминин вя мящсул истецклакынын стабиллийи вя *йеткинлийинин* тя-

мини; чцнки бу шяртин юдянилмәси мящсулун кейфийятинин ижтимаи нормал сәвийясини, онун истещсал хяржляринин мясряфлярини вә гиймятини мцяййән едир;

- верилмиш мящсул няслинин базардан даща сямярляи мящсул нясилляри васитясиля сыхышдырылыб чыхарылмасы, бу мящсул чешидляринин кюцнялмәси, *бюцранлар*, нисби башчалашмалар вә сыхышдырылыб чыхарылмыш мящсулларын рентабеллийинин кяскин ашабы дцшмәси;
- галыг щаллары, габагжыл юлкялярин вә апарыжы истещсал сәцляринин базарларындан сыхышдырылыб чыхарылмыш, кюцнялмиш мящсул нясилляринин бязи категория истещлакчылар тяряфиндән истифадя едилмәси *реликтив* щаллары.

Елми – техники тсиклляр бир – биринин ардынжа әялән бир нечя тсикл нювлярини юзйндя бирляшдирир.

Елми тсиклляр – принсипал йени вә кейфийятжә йахшылашдырылмыш мящсул нювляринин конструктив хцсусийятлярини мцяййәнляшдирән фундаментал ясасларын вә тятбиги цсулларын формалашмасы, тяшяккцл тапмасы олараг елми – техники тсиклин ясас, башланьыж базасыдыр; йени фундаментал идеялар, ихтиралар бир нечя онилликляр онларын инновасийә мянимсянилмәляри дюврлярини габаглайә билярляр.

Ихтиражылыг тсикляри – мящсулларын вә технолозийаларын истисмары цццн ялверишли йени елми вә конструктор идеяларынын реализясини тямин едән ихтираларын йаранмасы, ямәля әлмәси дюврцццр, елми идеяларын вә ихтираларын йаранмасы дальасынын архасынжа, онлары адятян реализя едән ихтиралар дальасы әялир.

Инновасийә – инвестиция тсикляри ямтялярин, хидмятлярин, технолозийаларын йарадылмасында сямярляи идеялары вә ихтиралары реализя едән практикада бу ишлярин фяал истифадясини тямин едән дюврлярдир.

Технолоьи (техники) тсиклляр – техника нясилляринин вә моделляринин истещсал сфераларында, истещлакда вә базарларда технолоьи системлярин дйишдирилмәсинин, йениляшдирилмәсинин нювбяли шякилдя баш вердийи дюврлярдир.

Елмин, ихтираларын, технолоэийаларын вя технолоэи системлярин гейри – бярабяр инкишафынын тсикллик дюврлярини, еляжя дя йахын, сых ялагяли сфераларда мцхтялиф даваметмя мцддятли тсикллярин гаршылыгы тясирлярини, стратеги планлашдырылмаларда вя прогнозлашдырылмаларда ня-зяря алмаг зяруридир. Чцнки бунунла бу вя йа дизяр объектив тсиклин шансы фазасында олдуьуну тйин етмяк олур. Бу ися юз нювбясиндя, елми конструктор гцввялярини, сонра ися инвестисийа вя инновасийалары ня вахт вя шансы истигамятдя жямляшдирмяйя йюнялтмяйя имкан верир ки, сонда юз вахтында йени тсикля кечидя вя нятижядя, юлкянин, резеонун, айры-айры истещсал сацияляринин вя мцяссисялярин мящсулларынын ря-габятгабилиийятинин тяминатына шяраит йарадылсын. Хцсуси гейд етмяк лазымдыр ки, узунмцддятли технолоэи тсикллярин, технолоэи системлярин йениляшдирилмяси, дйишдирилмяси йалныз машинлар системиндя, енерьи мянбяляриндя, база технолоэийаларында, ямяк аляти вя мящсулларында кейфиййятжя дйишиклик йаратмыр, о щям дя истещсалата жялб едилмиш тябии мящсулдар гцввялярин тяркибиндя, истещсалатын тяшкили формаларында, ишчилярин ихтисас – пешя сывиййяляриндя ясаслы дйишикликляр баш вермясиня эятирир.

Технолоэи системлярин динамикасында ян мцряккяб мясяля *бющран фазаларынын юнжядян тййини, ашкара чыхарылмасыдыр*; яэяр бу баш вермяся онда технолоэи системляр юз рягабятгабилиийятини итирир, ямяк мящсулдарлыьынын артым сцряти азалыр, истещсалын сямярялилийи ашаьы дцщцр. Дцнйада дювр едян технолоэи динамиканын ритмини нязря алмагла бющран баш веряжяк вахтлары тйин етмяк олдугжа дцзэцн сайы-лыр, ян ясасы ися нювбяти технолоэи чеврилишин мязмунуну мц-йийяняшдирмяк зяруридир. Чцнки, сонракы технолоэи спиралын нювбяти аддым дюврйийясиндя рягабятгабилиийятини тйин едяжяк йени техника (технолоэийа) няслинин инновасийа мянимсянилмялярини вя щямин техниканын ишляниб щазырланмасы цццн важиб ещтийатлары жямляшдирмяк вя йю-нялтмяк лазым эялир. Беля кечидлярин мцддятинин тйин олунмасындакы эежикмяляр вя йа приоритетлярин сящв сечими игтисадиййатын сямярялилийинин вя рягабятлгабилиийятинин зйифлямясиня эятиряр, нятижядя ися корпорасийалар, сянайе

саялары, регионлар ва юлжа таяззца уярайар, эеридя галанлар сийашысына дцшярляр.

3. Техноэнезесисин (йени техниканын ямяля эялмасы, йаранмасы) ганунауйьунлуглары елмин, инновасийаларын ва технолоэи системлярин инкишафына ирсилийн, дйишкянлийин ва сечимин тясирини якс етдирир.

Ирсилик елми биликлярин топланыб йыьылмыш жяминин гурулушунда технолоэи цсул ва системлярин алимляр (конструкторлар) ва тядгигатчыларын бир нясилдян дйяриня ютцрцлмасындя, машын ва технолоэийаларда бу технолоэи системляринин ирси юзйинин горунуб сахланмасында, эенотипин онларын щйайатынын давам етмасы мцддятиндя йашамасында юзцнц бцрузя верир.

Дйишкянлик ятраф тябиятин, сосиал ва игтисади мцщитин дйишмяляриня даща йахшы уйьунлашмаг цццн сонракы тсикля кечид етмякля елми истигамятлярин ва йа технолоэи системлярин ирслик юзйинин (эенотипинин) мязмунун ц занэнляшдирилмасы ва модернляшдирилмасы истигамятини мцяййанляшдирир.

Сечим кортябии (базар рягабяти ясасында) ва йа мягсэдяюнлц (фяал дювлят елми – техники ва инновасийа – инвестисийа ва корпоратив сийасяти нятижасындя) сечкинин йени елми мяктяблярин, мцтярягги елми идеялары ва ихтиралары фяал дястяклямяйя, даща сямяряли база ва такмилляшмиш инновасийалары ифадя едир ки, онлар да йцксяк технолоэи сывийяляр, рягабятлилийи ва мящсулларын сямярялилийини тямин едир.

Елми – техники прогнозлашдырма просесиндя дювлятин габагжыл юлкялярдя ва юз юлкясиндя (регионунда) йени техника (технолоэийа) нясилляриня ва технолоэи системлярин прогнозлашдырмаг дюврцндя кечидинин характеринин ва мцддятинин дцзэцн тйин олунмасы олдугжа важидбир ва бу заман мящсулун рягабятлилик габилиийятини тйин етмяк щярти иля стратеэи планларын, елми – техники ва инновасийа програмларынын кюмяйи иля стратеэи приоритетлярин ясасландырылмыш сечилмасы ва вахтында реализа олунмасы мцщцм амил сайылып.

4. Йени техниканын мцтляг ва нисби ужулашдырылмасы ганунауйьунлуглары, ямяк мящсулдарлыьы ганунунун ясасында

йерляшир. Елм вя техниканын тсиклик (дюврц) динамикасынын ганунауйьунлуглары иля сых баьлыдыр.

Йени техниканын (мящсулларын) *мцтляг ужужлашдырылмасы* просеси ондан ибарятдир ки, илкин старт хяржляринин артмасы иля ялагядар онун инновасийа мянимсямяляриндя сонра, диффузийа (эениш йайылма) вя йцксялмя фазаларында истещсалын щяжми сцртля артыр, истещсал вя дювриййя хяржляри азалыр, нятижядя артан ялавя эялирлярин щяжми (инновасийа – технолоьи квазиренталары) кяскин чохалыр. Бурадан тялябаты артырмаг цццн вахтында гиймятлярин азалдылмасы важибдир вя щям дя йени базар пиштахталарынын мянимсянилмясиня вя бунун нятижясиндя истещсалын щяжмини артырмаг вя мясряфляри азалтмаг да йаддан чыхмалыдыр. Ващид мящсулун гиймятиндя эялир нормасынын ашаьы дцщмяси онун сатышынын кцтляви артмасы нятижясиндя йаранан кясирляри юртцр, арадан галлдырыр. Беля просеслярдя конкрет мящсулларын нювляри вя базарлар цзря маркетинг прогнозларыны олмасы олдугжа важибдир ки, йяни мящсулларын вахтындан яввял вя йа эежикмиш гиймят ужужлашмалары баш вермясин.

Йени мящсулларын *нисби ужужлашмасы* о демякдир ки, щятта ян йцксяк мцтляг гиймят сявиййясиндя беля, йени даща кейфиййятли мящсулун гиймати ващид ялверишли сямяря сайясиндя ашаьы дцщя билир, ужужлашыр.

Беля олан щалларда конкрет истещлакчы группар цццн ямтялярин гиймятляри иля кейфиййятляринин мцгайисясинин апарылмасы, мцщцм ящямиййят кясб етмялидир, цццнки реклам компанийалары онлары щялялик цстццццк тяшкил едян, юйряшилмиш, анжяг артыг дябдян дцщмцщ малларын явязиня йени мящсулларын алынмасына вя йа сифариш верилмясиня инандырмаьа чалышырлар, бу ися йени техниканын рягаьятгабилииййятлилийинин ачыг щякилдя эюстярижисидир.

Йени техниканын мцтляг вя нисби ужужлашмасынын прогнозлашдырылмасы заманы ян чятин проблем инфлясийа амилинин гиймятляндирилмясидир, цццнки дяйярлярин тутушдурулмасында инфлясийанын мигьаслары мцхтялифдир вя юлкяляр, регионлар, мящсулларын нювляри, сянайе сащяляри цзря гейри – бярабяр дяйишя биляр. Гейд едяк ки, артыг дццнйа базарларында ясас пул ващидляри кими истифадя едилян АБШ доллары вя авронун да гиймятдян дцщмяси, инфлясийасы мцшащидя

едилир. Она эюрэ дэ план вэ програмларын тэртиб едилмэси заманы мцтлэг инфлэйсийа илэ баэлы дцэлишлэр едилмэлидир.

5. Технолоэи лидерлярин дэйишмэси. Юлкялэрдэ, рэионлардэ, сашялэрдэ, елм вэ техниканын мцхтэлиф истигамэтириндэ елми – техники тэряггинин инкишафы гейри – бэрабэр шцйата кечирилир. Она эюрэ дэ елм вэ техниканын эащ бир сашяси, эащ дэ диээр сашяси лидер кейфиййэтиндэ чыхыш едир. Технолоэи тэряггинин локомативинэ чеврилир вэ йа юз мюв-гейини итирэрэк кюлэяй чэкилир. Адэтиэн лидерлярин йердэйишмэси технолоэи чеврилишлэр баш вердийи дюврдэ мцмкцн олур вэ технолоэи системлярин структуру илэ мцэййээн едилир. Бу шагдэ ХХ яэрин ЫЫ йарысында вэ ХХЫ яэрин Ы йарысы дюврцндэ технолоэи системлярин дэйишмэси барэдэ жэд-вэл 3-дэ верилмиш прогноз мэлуматларына ясасян мцэййээн фикир суюлэмяк олар. (Бах: жэдвэл 9.1.)

Дюрдцижэ технолоэи системин мэнимсянилмэсинэ ЫЫ Дцнйа мцшарибэси яряфэсиндэ – 1929 – 1933 – жэ иллярдэ баш верян дэрин бюшэранлар дюврцндэ башланылмышдыр вэ Кондратйевин тэртиб етдийи тсикллярин вэ технолоэи чеврилиш ясасян шярби технолоэи системлярин дэйишмэси илэ баэлы олдуу сайылыр. Анжэг биринжи онилликдэ бу технолоэи характер дашымышдыр: йени танклар вэ тэйярэрлэр нэслинин, атом силашэларынын вэ онлары дашымаг цццн ракет васитяляринин йарадылмэсы, ХХ яэрин 50-жи илляриндээн технолоэи сычрайышын йайылма сашяси кифайэт гэдэр ээнишлэндэ вэ мцлки сфэраны яшэатэ етди: ЕЦМ биринжи нэсли йарадылды, атом енерэетикасы, космосун сцлш мэгсэди илэ юйрэнилмэси, реактив авиасийа, пластик кцтлэдээн тикинти вэ сянайдэ истифадэ, яввялжэ гара-аэ, сонра рэнэли телевизийа вэ с. кими елм вэ техника сашяляринин инкишафы ээниш вцсэт тапды. Шэмин дюврдэ технолоэи сычрайышын лидерляри АБШ вэ ССРИ олду, сонра ися онлара Йапонийа вэ Гэрби Авропа юлкяляри гошулду.

ХХ яэрин 70-жи илляриндэ баш верян дэрин енерэетик вэ технолоэи бюшэранлар **бешинжи технолоэи системин** йаранмэсына импулс вэ тэкан верди. 5-жи технолоэи системин ясасыны (шэкил 9.3) микроэлектроника вэ фярди компутиэрлэр, ээнетик мцшэндислик ясасында микроорганизмлярин биотехнологийасы, Интернет вэ мултимедиа системляри, композицион материалларын

истецсалы вь газ йанажаьындан эениш истифады, мобил рабита вь космик технолоэийалар, йцксяк ахынлы силашлар нясли вь с. Сащялярин эениш инкишаф етмяси тяшкил едир. Лидерлик едян дювлятляр АБШ, Йапонийа, Гярби Авропа олду вь онлара йени инкишаф етмиш сянае юлкяляри гошулду. Артыг ССРИ юзцнцн технолоэи лидерлик мювгейини итирмайя башлады вь 90-жы иллярды Русийа технолоэи тяняззцл щалына эялди.

Лакин ХХЫ ясрин башланьыжында артыг айдын щякилдя эюрцнмайя башлады ки, 5-жи технолоэи тсикл юзцнцн ян йцксяк зирвясини кечмишдир вь йаваш – йаваш ашаьы енмяк дальасына дахил олмушдур.

2001–2002-жи иллярдыки бющранлар Ы дцнйа информасийа бющранлары идиляр. Щямин иллярды 6-жы технолоэи системин илк нясилляринин ишляниб щазырланмасына башланды вь бу йарадылан йени техниканын цстцнлцк тяшкил етмяси, йягин ки, ХХЫ ясрин 20–50-жи илляриня тясадиц едяжякдир. Ейни заманда бу истецсалын постсянае технолоэи цсулларынын йаранмасы вь истецсалатда мюцкямлянмяси мцддяти щуманист ноосфер характери дашыйажагдыр вь йахын икийцзиллик ццн планетин технолоэи симасыны радикал дйишяжякдир.

Жядвял 9.1

1950 – 2050 – жи иллярды лидерлик едян техники истигамятляр, сащяляр, юлкяляр вь цстцнлцк тяшкил едян технолоэи системляр

Технолоэи системляр	Дюрдцнжц	Бешинжи	Алтынжы
Цстцнлцк тяшкил етдийи дюврляр	1935 - 1980	1981 - 2020	2021 – 2060
Техниканын апарыжы истигамятляри	ЕЩМ, атом енерьиси, ракет мщярьрикляри, пластик кцтляляр, нефт йанажаьы, космосун фятщ едилмясинин башланьыжы	Микроэлектроника , микроорганларын био технолоэийасы, информатика, нефт – газ йанажаглары, космик технолоэийалар	Нанотехноло эийа, биткилярин вь щейванларын эснетик мщяьндислий и, глобал информасийа щябьякяляри, щидроэен вь дизяр ал-

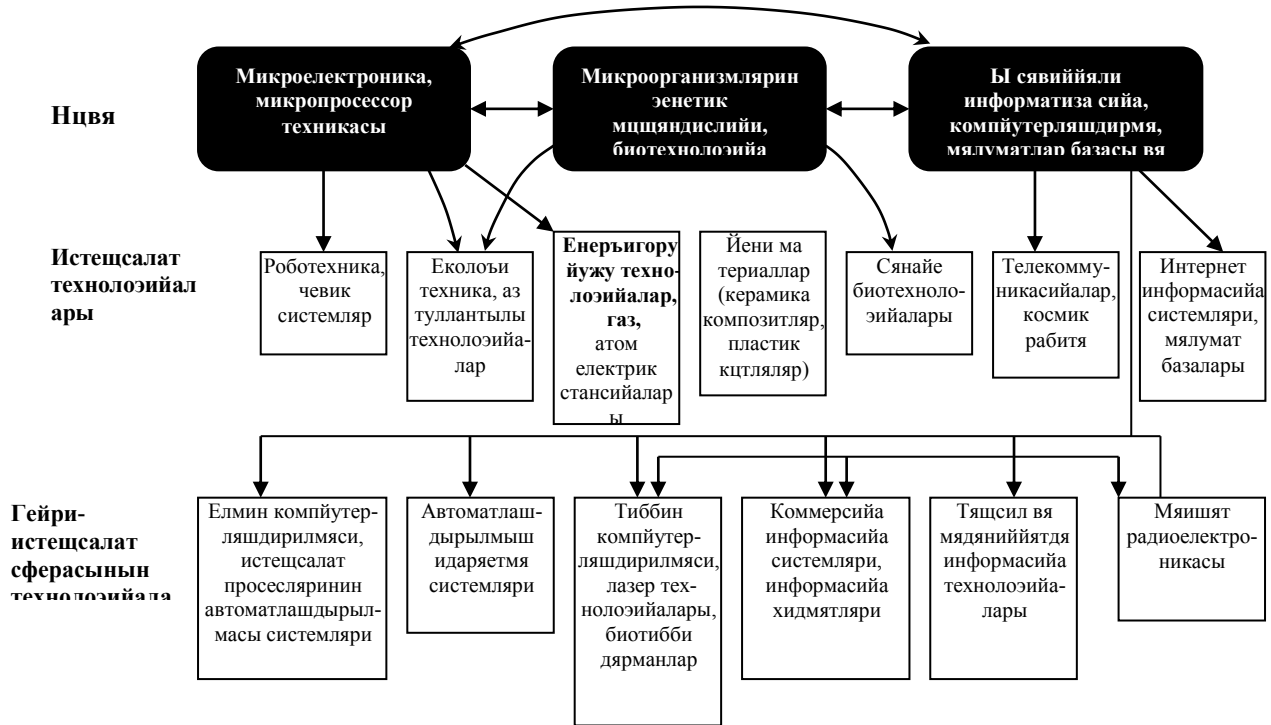
			тернатив йа- нажаг нювлари
Апарыжы сацьялар	Жицазгайырма, атом машынгайырмасы, радиоэлектроника, кимйа, нефт сянайеси, телекоммуникасийа	Рабитя вя информасийа техникасы, телекоммуникасий а нефт – газ сянайеси, кимйа сянайеси	Наноматериалл арын истещсалы, биотехнологий а, щидроэен енерэетикасы, алтернатив няглийят, Интернет
Лидерлик едян юлкяляр	АБШ, Йапонийа, ССРИ, Гярби Авропа юлкяляри	АБШ, Гярби Авропа юлкяляри Йапонийа, йени сянайе юлкяляри	АБШ, Гярби Авропа, Йа- понийа, Чин, Щиндистан, Бразилийа, Русийа (оптимал ссенари цзя)

Алтынжы технолоъи системин структурунун прогнозу жядвял 9.4. – дя верилмишдир. Бу системин база елми – техники истигамятини, чох ештимал ки, нанотехнологийалар, женетик мцщяндислик ясасында биткилярин вя шейванларын биотехнологийалары, глобал информасийа шябьякяляри, щидроэен вя диэяр еколоъи тящццкясизлик енерэетика, принципал йени няг-лийят нювлари тяшкил едяжякдир.

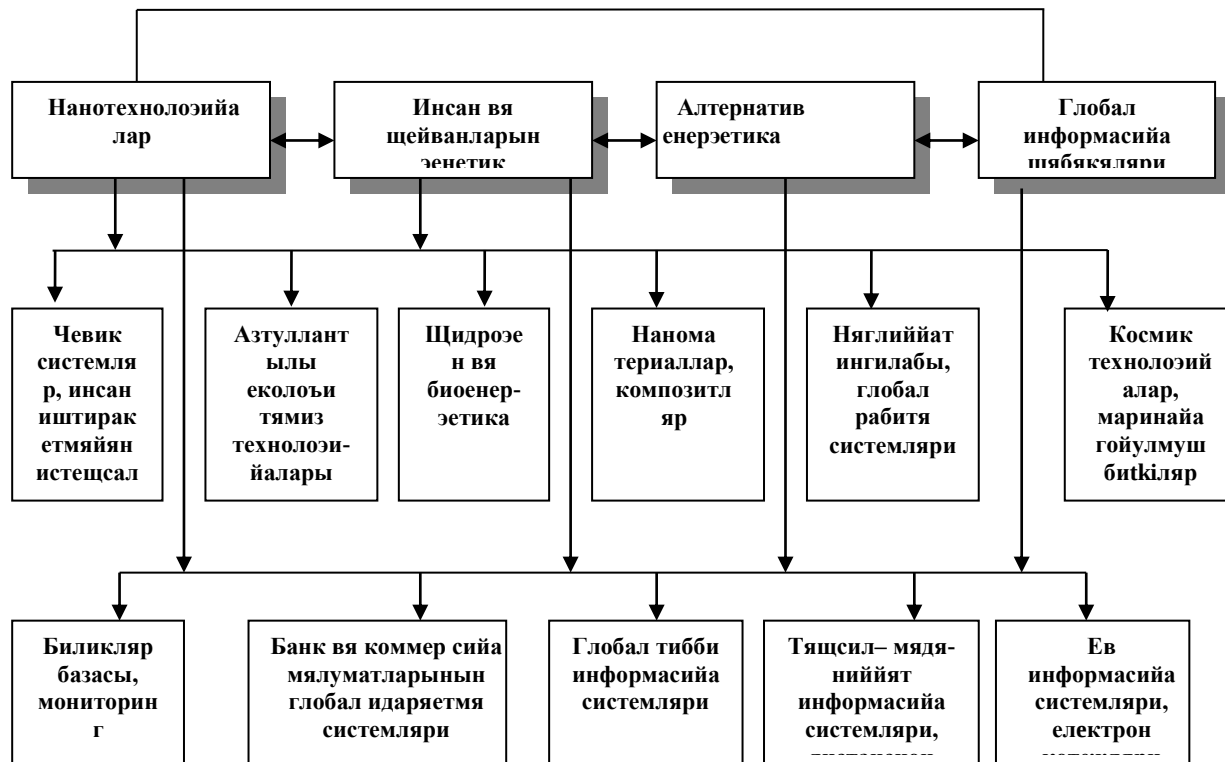
Алтынжы технолоъи системин гурулушу (прогноз). Сонунжу технолоъи чеврилишдя лидерлийи АБШ, Гярби Авропа вя Йапонийа едир. Щал – щазырда Русийа икинжи жярэяй атылмышдыр. Анжаг Русийа инновасийа стратегийасы сычрайышынын реализяси заманы ХХЫ ясрин орталарында лидер-ляр сырасында олмаг шансына маликдир вя йа щеч олмаса, кифайят гядяр лидерляря йахынлашмаба имканы вардыр.

Ялверишли олмайан ссенари цзря щярякят едяряся, онда Русийа
дцнйа технолоъи инкишафында икинжиляр сырасында
мющкямляняжак вя тядрижян тсикли тамамлайан цчцнжцляр
сырасына кечмийа мяжбур олажагдыр.

Шякил 9.3. Бешинжи технолоъи системин гурулушу

Шякил 9.4.Алтынжы технологи системин структуру

9.2. Елмин инкишафынын вя ихтирачиылыг фяалийятинин прогнолашдырылмасы, онун наилийятляринин истифадыси

Елмин вя ихтирачиылыг фяалийятинин прогнолашдырылмасынын хцсусийятляри. Жямийятда технолоџи ясасларда чеврилишлярин база мянбяйи елми кяшфлярдян вя буюцк ихтиралардан истифады етмякдир. Лакин юнжядян щарада вя нечя кяшфляр вя ихтиралар йаранажаг, ону эюрмяк вя йа тясаввцр етмяк практики олараг мцмкцн дейилдир. Яэяр бу доьрудан да белядирся, онда елми прогнолар вермяк дя гейри – мцмкцн сайылыр. Бяс беля олан заман бу сащядя прогнолашдырманын объекти вя нятижяси нядир?

Биринжиси, кяшфляря вя ихтиралара олан тялябаты технолозийаларын тсиклик (дюврї) динамикасы тййин едир. Артыг яввялляр гейд етмишдик ки, техниканын нясилляринин вя моделляринин, технолоџи системлярин вя истецсал цсулларынын вахташыры дййишмяси ганунауџунлуџу мювжуддур. Щяр бир беля технолоџи иряйилийиш фундаментал вя тятбиги тядгигатлярын нятижяляриня, тязрцбя – конструктор ишляриня, елми кяшфляря, буюцк ихтиралара ясасланыр. Яэяр бизя беля иряйилийишлярин (технолоџи чеврилишлярин) мцддяти вя истецсала дахиледилмя дяринлийи, онун тягриби гурулушу (лидерлик едяжяк истигамяти вя сащяси) мялум оларса, онда юнжядян эюрмяк олар ки, щарада вя ня гядяр дярин щякилдя елми вя ихтирачиылыг фяалийятини фяаллашдырмаг тяляб edilip, щям дя тсиклярин рягсярини, ритмини, ЕТТ-нин тягриби гурулушуну вя приоритет истигамятлярини дя мцяййян етмяк бир о гядяр асанлашпр. Мящз беля щякилдя бу фяалийятлярин нятижяляриня социал сифаришлярин формалашмасы баш верир.

Икинжиси, елмин инкишафы глобал характер дашыйыр, милли сящядлярля мящдудлащмыр. Щяр бир елми кяшф вя буюцк ихтиралар цмумбящяри наилийят щесаб олунур, анжаг ихтиралара потентлярин алынмасы бу просеси хейли мцддят лянэидир. Она эюря дя, елми тядгигат вя ихтирачиылыг фяалийятини харижда вя дцнйанын габагжыл юлкяляриндя инкишафы тенденсийасыны диггятля вя ятрафлы юйрянмяк зяруридир, важибдир. Ццнки бу щям дя щямин дцнйа цзря елми

наилиййтляри юз юлкяндя истифады етмяк имканыны мцяййян етмйя шяраит йарадыр. Мясялян, Йапонийада елми – техники прогнозлашдырманын тяркиб щиссяси щяр бир перспектив елми истигамят цзря апарылан ишляри юйрянмяк, щямин ишлярин мянимсянилмяси цзря лидерлик едян юлкяни тййин етмяк вя онларын наилиййятиндян Йапонийада истифады етмяк имканыны мцяййянляшдырмакдыр. Бея ки, XX ясрин 50 – 70-жи илляриндя дцнйайа сяс салмыш Йапон мюжцзяси, еляжя дя XX ясрин сон рцбцндя Чиндя игтисадиййатын газандыы йцксяк артым, мяцз дцнйанын габагжыл сянайе юлкяляриндян ялдя едилмиш елми – техники вя технолоъи наилиййятлярдян сямярляи истифадыя ясаланмышдыр.

Цццнжцсц, стратеи планлашдырманын вя прогнозлашдырманын предмети юлкянин, сащянин, резеионун вя корпорасийаларын *елми – техники потенциалынын* инкишафыдыр: тядгигатчыларын вя конструкторларын сайынын динамикасы вя онларын истигамятляр цзря бюлщдцрцлмяси, дювлят бцджясиндян вя гейри-бцджя мянбяляриндян елмин инкишафына айрылан вясаитин щяжми, инвестицийаларын щяжми, технолозийаларын ихражы вя идхалы прогнозлары. Бурада тяжрцбя-конструктор ишляриня елми-техники тяраггнин приоритет истигамятляри цзря милли вя мягсядли програмларын вя лайищялярин ижрасына айрылан ещтийатлар да нязря алыныр.

Дюрдцнжцсц, елмин вя ихтирачылыг фяалиййятинин фяаллашдырылмасы цццн дювлят вя корпорасийаларын ялавя тядбирляр эюрмяси зяруриййяти мейдана чыхыр; алимлярин вя конструкторларын мцкафатландырылмасы, интеллектуал мцлкиййятин горунмасы, елми – техники йарадыжылыбын эенишляндирилмясиня, хцсусян эянжляр арасында ялверишли иглимин йагадылмасы бу сащянин инкишафы цццн башлыжа вя щялледижи амилдыр.

Доьрудан да, елми вя ихтирачылыг фяалиййятинин прогнозлашдырылмасы вя онун нятижяляриндян истифады, елми – техники вя инновасийа инкишафынын стратеги планлашмасынын, програмлашдырылмасынын вя прогнозлашдырылмасы системляринин мянбя елементи вя айрылмаз тяркиб щиссясидир. Анжяг бу заман йарадыжылыг фяалиййятинин инкишаф хцсусиййятлярини мцтляг нязря алмаг зяруридир.

Елмин инкишафынын прогнозлашдырылмасы вя билик жамиййатинин тяшяккцлц. Алтынжы технолоѳи системин тяшяккцлц вя истецсалын пост сянайе технолоѳи цсуллары **елми ингилабларла** мцшаїйят едилир, шансы ки, сон ики яср йарым ярзиндя, цстцнлцк тяшкил едян сянайе елми парадигмаларынын дйишмяляриня этитир. Йени постсянайе парадигмасы дцнйа шуманист ноосвер постсянайе сивилизасийаларына адекват уйьун эялир вя йягин ки, ХХЫ – ХХЫЫ ясрлярдяки мцвяггяти фязаны долдурараг биликляря яасланан базаны тяшкил едяжякдир. Бу просес Русийада елмин инкишаф перспективляри цццн дя характерик олажагдыр.

Русийа ХХ ясрин яввялиндя чох буюцк елми потенциала малик иди, тябият вя ижтимаи елмляр сащясиндя дцнйа сявиййясиндя чохсайлы танынмыш алимляри варды вя зянэин елми мяктябляри иля фярглянирди. Мящз щямин дюврдя йени елми парадигманын ясасы гойулмушдур ки, индустриал жамиййатин парадигмасыны явяз етмяйя башламышдыр. Анжаг сонракы он-илликлярдя бу потенциала бяпаолунмаз иткиляр вурулду. Яксяр дцнйа шующртли алимляр вятяндаш мцщарибяси вя Сталин репрессийасы дюврцндя мящв едилмиш, бязилляри ися харижя эмигрансийа олунмушдулар вя хариждя рус елми янянялярини давам етдирмяйя чалышырдылар.

Юлкянин мцдафийаи вя сянайесинин инкишафы вя эцжляндирилмяси цццн зярури олан тябият вя техника сащяляриндяки тядгигат ишляри дювлят тяряфиндян йцксяк гиймятляндирилди, мцкафатландырылды. Ижтимаи елмляр сащясиндяки елми инновасийалар ися вулгар марксизм йаланлары чярчивясиня сыбышмадыьы цццн идеолоѳи зярярли вя гейри – елми ишляр кими рядд едилди.

Икинжи Дцнйа мцщарибясиндян сонра ССРИ-дя елми тядгигат ишляриндя мцййян жанланма мцшащидя едилди. Буна фяал сурятдя щяйата кечирилян дювлят стратеѳи инновасийа сычрайышы щяраит йаратмышды ки, ясас мягсяд елми – техники ингилабларын наилиййятляриндян там истифадя иди. Тезликля елми тядгигатларын апарылмасына вя йени ещтийатларын ишляниб щазырланмасына айрылан вясайтляр, нятижядя ися елми ишля мяшьул олан алим вя тядгигатчыларын вя еляжя дя елми иши апаранлара хидмятлярин сайы кяскин артмаьа башлады. Елми

ишлярин апарылмасы цзря ССРИ – дя мясряфлярин мябляыи яксяр инкишаф етмиш юлкяляри габаглайырды.

Анжак 90-жы иллярин башланьыжындан елмин малийяляшдирилмасы кяскин азалдылды. Елмин инкишафында йаранан бющран юлкянин цмуми игтисади вя сивилизасийа бющранынын таркиб щиссясини тяшкил етди (бах: Сядвял 6). Бющранын йаранмасына сябяб игтисадиийатын инкишафынын кортябии базар моделиня кечид олду, бу заман тятбиги елмляря вя щярби-техники тядгигатлара, тязрцбя – конструктор ахтарышларына вя инновасийалара дювлят тязряфиндя дятяк, малийя вьаситляринин айрылмасы кяскин шыкилдя ихтисар едилди.

Бющранын йаранмасы вя эцжлянмасы бир чох сашялярдя юзцнц айдын шыкилдя бцрузя верди: *биринжиси*, елмин инкишафына дювлят бцджясиндя вя корпорасийалардан малийя вьасити айрылмасы *dəfələrlə* азалды. Елми – тядгигат ишляри иля мяшьул оланларын сайы 1990 – жы илдяки 1227 мин няфярдя 1998 –жи илядяк 2,9 дяфя азалдылараг 417 мин няфяря кими ихтисар олунду; Елмдя ясас вьаситлярин дяйярляри 1990 – жы иля нязря 2000 – жи илдя 3,6 дяфя ашаы дцщдц (1990 – жы илдяки стабил гиймятляря нязря), о жцмлядян машын вя авадаңлыгларын дяйяри 7,6 дяфя ендирилди. Жямиййятдя елми йарадыжы фяалиййятя мараг сцрятля азалмаыа башлады. Бу сферада ямякшаггы щисс едиляжяк дязряждя ашаы дцщдц. Яксяр истедадлы алимляр, хцсусия эянжляр, коммерсийа фяалиййятиня кечдиляр вя йа харижи юлкяляря кючдцляр.

Икинжиси, елми потенсиалын структуру кяскин писляшди. Хцсусия инновасийаларын ясасында дуран конструктор вя лайищя тядгигаты ишляри даща чох тязийгя мяруз галды. 1991 – 2004-жц илляр арасында конструктор бцроларынын сайы 937-дяң 198-я гядяр, йяни 4,7 дяфя ихтисар едилди; лайищя вя лайищя ахтарыш тяшкилатларынын сайы 9,4 дяфя азалдылараг 593-дяң 63-я чатдырылды. Дювлят сифаришляринин дяфяләрлэ азалдылмасы няти-жясиндя щярби-техники тядгигатлар вя лайищя ишляри практики олараг ифлиж вьазиййятиня эятирилди. Гейд едяк ки, мящз щярби – техники комплекс сферасында юлкянин яң истедадлы, йцксяк сявиййяли ихтисаслашмыш мцтяхяссисляри вя елми потенсиалынын инновасийа фяал щиссяси жямляшдирилмищдир.

Цццнжццц, елми сямярэилик, ганеедижи нятижялар хейли азалмышдыр вя ондан эялян файда да гянаятбяхш дейилди. Яэяр ящалинин сайынын адамбашына дцщян пайына эюря Русийада елми-тядгигат ихтира вя конструктор ишляри сферасында чалышан алимляр вя мцщяндислярин сайы яксяр йцксяк эялирли, инкишаф етмиш юлкяляри ютцрся, йалныз АБШ-дан эери галыр. (мцвафиг олараг 1 миллион ящалинин сайына эюря 3397, 3344 вя 4163). Анжаг елмя сярф олуанан вьсаитлярин щяжминя эюря АБШ-дан 36 дяфя, Йапонийадан 15 дяфя, Щиндистандан 2 дяфя, Чиндян ися 4 дяфя эеридя галыр. (Бах: Щякил 9.5.)

Тядгигат вя лайищяляря мясряфляр Тядгигатчыларын сайы
 84,7 -----игтисади инкишаф етмиш-----
 54,4

юлкяляр вя резионлар

38,1-----	Шимали Америка-----	20,5
36,2-----	АБШ-----	18,9
28,8-----	Авропа-----	34,1
27,8-----	Асийа-----	34,5
25,1-----	Авропа Бирлийи-----	15,9
15,6-----	Инкишаф едян юлкяляр-----	28,4
15,1-----	Йапонийа-----	11,9
15,1-----	Жянууби – Шярги Асийада-----	4,6

йени сянайе юлкяляри

3,9-----	Чин-----	10,6
3,1-----	Латын Америкасы-----	6,7
2,0-----	Щиндистан-----	2,8
1,5-----	МДБ-----	16,4
1,3-----	Океанийа-----	1,7
1,0-----	Русийа-----	10,8
0,7-----	Мяркязи вя Шярги Авропа-----	3,2
0,7-----	Африка-----	2,5
0,4-----	Жянууби Африка Республикликасы-----	0,8
0,4-----	Яряб юлкяляри -----	1,6

Щякил 9.5.

Дцнйа елми эюстярижиляриндя резеионларын (юлкялярин) хцсуси чякиляри

М я н б я: Кузик Б.Н., Йаковецс Й.В. Русийа 2050: Инновасийа
сычрайышынын стратегийасы, 2 – жи няшр, М. «Економика», 2005, 160 сящ.

Тящдилляр эюстярир ки, 2004-жц илдя принципиал олараг йени йарадылан габагжыл истещсалат технолоэийалары жями 7,7 фаиз тяшкил едир; истифадя олунан габагжыл технолоэийаларын йалныз 2,8 фаизи ихтирайа эюря патентя малик олмушдур. Технолоэийанын идхал дйяйри онун импорт дйяйрини 2,2 дйяфя цстяляйирди.

Илкин башланьыж базар islahatı сонундан 90-жы иллярин орталарында юццня эялмиш Русийа елми дирилмйяя доьру чятин вя мцряккяб йол кечмйяя башлады вя йени парадигма ясасында йениляшмйяя жан атды. XX ясрин 20-жи илляриндян галмыш классик ирсин мянимсянилмйяси вя инкишафы цзря мцасир елми мяктябляр ямяля эялди вя о, ижтимаи мяишятшцнаслыг, постсянайе парадигмасында йюнцмлянди: тсиклик (дьюврі) динамикалар вя сосиоэенетика сивилизасийа, сенерэетика, тсяяррцфат фялсәфяляри вя с. Бу заман тябият вя техники елмляр саясясиндя щялл олунажаг мясяляляр мцряккяблийи иля галыр. Чцнки тядгигат жищазлары вя аваданлыглары базасы кифайят гядяр кющнялмишди. Гойулан мцасир тялябляря жаваб вермир вя артыг юз мяняви дйяйрлярини итирмишди.

Онда суал мейдана чыхыр ки, *XXVI яср инновасийа сычрайышларынын елми базасынын инкишафыны щансы перспективляр эюзляйир?*

Йахын 2 – 3 онилликляр цццн 2 ссенарийа бахылыр. Яталяттилик ссенариси заманы тябият вя техники елмлярин бир чох истигамятляриндя елми потенсиалын тяняззцлц дюнмяз просес щяклини алажагдыр. Бцдждян айрылан вясайт ясаян гожалмагда олан Елмляр Академийасы потенсиалынын сахланылмасына доьру истигамятляндириляжакдир, технолоэийаларын вя инвестисийа аваданлыгларынын идхалына йюнцмлянмиш корпорасийалар ися олдуьжа минимал дяржядя саяляр цзря елми, милли, конструктор вя мщяндис мяктяблярини дйстяклямйяя жан атажагдыр. Щал-щазырда Академийа, саяляр вя али мяктяблярдяки елми

тядгигатларла истецсалат арасындакы мювжуд ялагясизлик йеня дя галмагдадыр вя милли елми потенциалын инкишафында истедадлы эянжлярин иштиракы вя ахыны минимал сывиййядыр.

Диэяр ссенари инновасийа-технологийа сычрайышынын стратегийасынын реализаси заманы эюрцнцр, йаранмаа башлайыр. О, постсянайе елми парадигмаларынын формалашмасындан ютяри, алимлярин сыйляринын вя фундаментал тядгигатлара дювлят дястйинин бирляшяряк жямляшдирилмясини вя бу саядяки елми мяктяблярин марагларынын ифадя олунмасыны тьяклиф едир. ХХЫ ясрдя елми сычрайышлар цццн Русийада олан потенциал ейни гиймятли вя йекжинс дейилдир. Бурада нисбятян йахшы вязиййятдя ижтимаи елмляр саясяиндяки тядгигатлары göstərmək олар. Чццнки беля сычрайышын ясасы Русийада кечян ясрин 20 – 30-жу илляриндя гойулмуш вя 90-жы иллярдян башлайараг бу ирсин юйрянилмяси вя инкишафына даир интенсив ишляр апармаа, ижмаиййятщнаслыг постсянайе парадигмаларынын формалашдырылмасына шыраит йарадылмышдыр.

Тябият елмляри саясяиндя, хцсусян техника елмляри саясяиндя елми ахтарышлар вя кяшфляр цццн эцжлц, даима йениляшян тьяжрцбя базасы, жищазлар вя аваданлыглар тьяяб олунур ки, онларын ялдя едилмясиндян ютяри айрылан вясаит ися сон 10-15 илдя дурмадан азалдылыр. Яксяр елми тьяшкилатларда ясас фондларын кющнялмяси вя сырадан чыхмасы артыг бющран щалы алмыш, юзцццн ян дюзцлмяз сывиййясиня чатмышдыр. Мцйййян гядяр бу мясяянин щяллия харижи юлкялярин вердикляри грантлар, ян чох ися истедадлы эянжлярин мцвяггяти вя йа узунмцддятли харижи юлкялярдя эцжлц мцасир тьяжрцбя базаларында апардыглары елми-тядгигат ишляри кюмяк едир. Бахмайараг ки, беля тядгигатларын нятижяляри харижи университетляр вя трансмилл корпорасийалар тьяяфиндян истифадя олунур, анжяг онлардан Русийада да истифадя едилмяси вя елми потенциалын артырылмасы цццн имканлар vardır.

2007-жи ил апрел айында Русийа Федерасийасы президентинин федерал мяжлися эюндярдийи мцражияти Русийа елми потенциалынын дирчялмясиня, инновасийа сычрайышлары стратегийаларынын реализасиня йюнялмишдир вя орада елмин инкишафына вя чичякланмясиня аид бир сыра мцмкцн тядбирляр системи ачыгланмыш, елмя дювлят дястйи айдын щякилдя юз

шярщини тапмышдыр. Анжаг гейд етмяк лазымдыр ки, милли технолоэийаларын вя мящсулларын рягябятгабилиийятинин ясасында дуран ихтирачылыг фяалийяти яввял олдуу кими, йеня дя дювлятин диггятиндян вя дястйиндян йайыпмышдыр.

Елми потенциалын структурунун йениляшдирилмяси (реструктуризасийасы). Инновасийа сычрайышларынын елми базасыны йаратмаг цццн стратежи планлашдырмалар ясасында юлкянин елми потенциалы структурунда кюкцндян дяйишикликляр апармаг тяляб олунур.

Айдындыр ки, инди кечян ясрин 60 – 80 -си илляриндя олдуу кими фундаментал вя тядбиги тядгигатлары эениш шыкилдя апармаг гейри реалдыр. Чццнки щямин дюврдя елмя чох бюйцк мигдарда вьаситляр вя бцджя айырмалары йюнялдилирди. Яэяр щал-щазырда щямин темп сахланыларса, онда бу мящдуд елми гцввялярин вя вьаситлярин сьпялянмясиня вя илк нъюбдя мяняви жьащятдян кющнялмиш елми мяктяблярин горунуб сахланмасына эьтиряр. Она эюря дя эцжлц *селектив (сечмяйя йюнялдилмиш) елми сийасят* апарылмалыдыр; онун мягьяди вя йюнцмц еля елми ахтарыш истигамятляри олан ещтийатлара йюнялдилмялидир ки, дцнйада лидерляр сырасына вя йа лидерлик мювгейиня чыхмаа щяраит йаратсын.

Елми приоритетлярин сечими артыг тящяккцл тапмыш елми мяктяблярин вя жьарйанларын апардыглары истигамятлярля кьасишир ки, онларын якьяри артыг эетмякдя, силинмякдя олан сьанайе парадигмаларыны ифадя едир вя истьанилян тьэийиг вя тядбирлярля юзляринин приоритетлийини, бцджя айырмалары алмаа щцггуларыны тьсдиг етмяйя чалышырлар.

Бу сьабьдян, эюрцццр ки, айры йолла эетмяк зьрурийяти мейдана чыхыр. *Биринжиси*, Русийа Елмляр Академийасына, диэяр дювлят вя ижтимаи елмляр академийаларына, али тьдрис мяктябляриня *узунмцддятьли* (25-30 иллик) дцнйада вя Русийада эедян *инновасийа – технолоэийа, социал – игтисади вя еколоэи инкищафын прогнозларыны* ищляйиб щазырламаг тапшырылмалыдыр вя вахтащыры (4 – 5 илдян бир) бурада дцнйа цзря йаганан тенденсийаларын ньзья алынмасы, мцвафиг дцзьялишляр апарылмасынын важиблийи эюстярилмялидир. Нятиждя бу прогнозларын цфцглярэ эенишлянмялидир вя йухарыда садаланан академик тьащилатлар бу сьаньдлярэ мцсабигя йолу иля,

альтернатив ясасларда дювлятин джастийи иля щазырламалы вя эениш кцтлянин таныш олмасы цццн чап етмялидирляр. Беля процес елми – техники чеврилишин структуруну ясаслы гиймятляндирмяйя, онун сычрайышларла щяйата кечирилян истигамятляринин вя имканларынын Русийа цццн ня гядяр ялверилиш олдуьуна, Русийанын бу сычрайышларда иштиракына, «аьрылы нюгтялярини» тьяйин етмяйя, мягсядйюнлц елми ахтарышларыны вя бунларын ясасында елми приоритетлярин сийащысынын вахташыры дягиглящдирилмяси вя формалашдырылмасына имкан верир, нисбятян аз сайда елмин мцяййян сащялярарасы тядгигатлары иля мящдудланараг онларын мягсядли малиййялящдирилмясини тямин едир.

Икинжиси, фундаментал (кящфиййат) вя тятбиги тядгигатлара, тязрцбя-конструктор лайищяляриня вя инновасийа-инвестисийа мянимсяпилмяляриндя алынган нятижялярин истецсалата тятбигия айрылан ещтийатларын нисбятини чевик дяйишмяк лазымдыр вя бурада бу вя йа дязяр проблемин щялл олунма мярщялясиндя, елми вя йа инновасийа приоритетиндя асылы олага щярякят етмяк, мягсядяуйьундур. Язяр елми ахтарышын илк мярщяляляриндя малиййялящдирмялярдя аьырлыг мяркязи фундаментал вя кящфиййат характерли тядгигат сащяляринин цзяриня дцщщрся, сонра о, инновасийа мянимсямяляри мярщяляляри сащяляриндяки лайищяляндирилмяляря доьру йерини дяйишир, сонунжу мярщяляляр битдикдя сонра, адятян дювлят тяряфиндя вясаитлярин айрылмасы ихтисара дцщщр вя йа кясилир (бурада социал, игтисади вя мцдафия тядгигатлары мцстясналыг тяшкил едир). Сащибкарлар тяряфиндя йахшылащдырыжы, тямиллящдирижи инновасийалар щяйата кечирилир. Игтисадиййатын гейри – базар секторундан башга галан сащяляр йеня дя дювлятин гайьысы вя мясулиййяти алтындадыр.

90 – жы иллярин бющранлары заманы сащяляр цзя елми – тядгигат ишляринин азалдылмасы вя ихтисары сайясиндя тятбиги тядгигатларын вя тязрцби конструктор ишляринин юлкя цзя пайы хейли азалмышдыр. Бу, илк нювбдя, инновасийаларын чохгат азалмасы, щярби – техники сащялярдя елми, ихтира вя конструктор ишляриня щярби сифаришлярин кяскин ихтисары иля ялагяляндирилмищдир ки, нятижядя фундаментал тядгигатлар

базис инновасийаларында юз тяжяссцмцнц тапмамышдыр. Перспективдя фундаментал, тятбиги тядгигатлар вя тяжрцбя – конструктор ишляри арасындакы оптимал мцтянасиблийи бярпа етмяк зяруриййати мейдана чыхыр вя буну йени йарадылан гурулушда етмяк важибдир ки, онунла да Йапонийада лайишляшдирилмиш «лазер шцасы стратегийасы»на уйьун олараг бцтцн сечилмиш приоритетлярин реализяси тямин едилир. Шямин приоритетляр бцтцн мярщяляляри – илкин фундаментал идеядан башлайараг истешлакчыларын принципал йени техника вя технолоэийалары истифадясиня гядяр олан мярщяляляри ящатя едир вя ейни заманда бу аралыг йолуну хейли гысалтмыш олур. Беляикля, ещтийатларын пайланмасы елми идеяларын кечдийи бцтцн мярщялялярдя – тядгигатлар, лайишляндирмя вя инновасийалар мярщяляляриндя дяйишяжякдир. Анжаг бу просес алимлярин даща эениш шыкилдя грантлар щесабына мцсабигяляр йолу иля фундаментал ахтарышлар апармасыны истисна етмир.

Цццнжцсц, Русийада елмин инновасийаларла инкишаф йолуну вя бу сашяйя истедадлы эянжлярин ахынынын артырымасыны тямин етмяк цццн важиб, реал шярт, *елмля али мяктяблярин интеграсийасыдыр.* Щал – щазырдакы яксяр академия няздиндя вя сашялярдяки мювжуд олан елми – тядгигат институтлары XX ясрдя университетляр вя диэяр институтларын базасында йаранмышдыр вя сонралар онлар айрылараг, мцстягил фяалийят эюстяряряк, дювлятдян эцжлц малиййя дястякляри газанмышдыр.

Анжаг бу айрылыб мцстягилляшмя бющранлар шяраитиндя хцсусияшмиш елми – тядгигат институтлары цццн ажы анлар йашатды: онларда елми кадрларын гожалмасы просеси, эянж алимлярин харижи юлкяляря ахыны вя с. баш верди. Бу заман али тящсил мцясисяляриндяки елми фяалийятэ ися щяр щансы реал дястяк верилмир.

Елми фяалийятин прогнозлашдырылмасында ашабыдакы цмумияшмиш эюстярижилярдян истифадя етмяк зяруридир:

- жями елмля вя елми хидмятляря мяшбул оланларын сайы, о жцмлядян 1000 няфяр тядгигатчылардан игтисадийятла мяшбул оланларын сайы;

- елми-тядгигат, кяшф (ихтира) вѧ конструктор ишлярина сярф олунан мясряфлярин щяжми, онун ЦДМ-дѧ пайы вѧ бѧджянин хяржляри щиссясиндѧ пайы, артым темпляри;
- елми-тядгигат, ихтира вѧ конструктор ишляри мярщяляляри цзря мяшьул оланларын вѧ мясряфлярин структурлары (фундаментал, тятбиги тядгигатлар, тяжрцбѧ-конструктор ишляри); сашялярдяки елми ишляр цзря чалышанларын вѧ хяржлярин структурлары; елми тяшкилатларын мянсубиййѧти (академия, али тядрис ожаглары, сашяляр, заводлардакы елми лабораторийалар) цзря чалышанларын вѧ хяржлярин структурлары.

Ихтирачылыг фѧаллыына, милли ихтираларын истифадѧсинѧ, инновасийѧ-инвестисийѧ програмларынын вѧ лайищяляринин гиймятляндирилмяси заманы патент экспертизаларынын инкишафынын прогнозлашдырылмасына хѧсусия бѧйцк диггѧт йѧтирилмялидир, милли ихтираларын реал мѧдафѧсинѧ вѧ дѧстяклянмясинѧ, онлардан юлкянин милли истешсалат сашяляринин рѧгѧбятлѧгабилиийѧтинин артырылмасында истифадѧсинѧ, инновасийѧ сычрайышларынын ѧцжлянмясинѧ айрыжа гайы ѧюстярилмялидир.

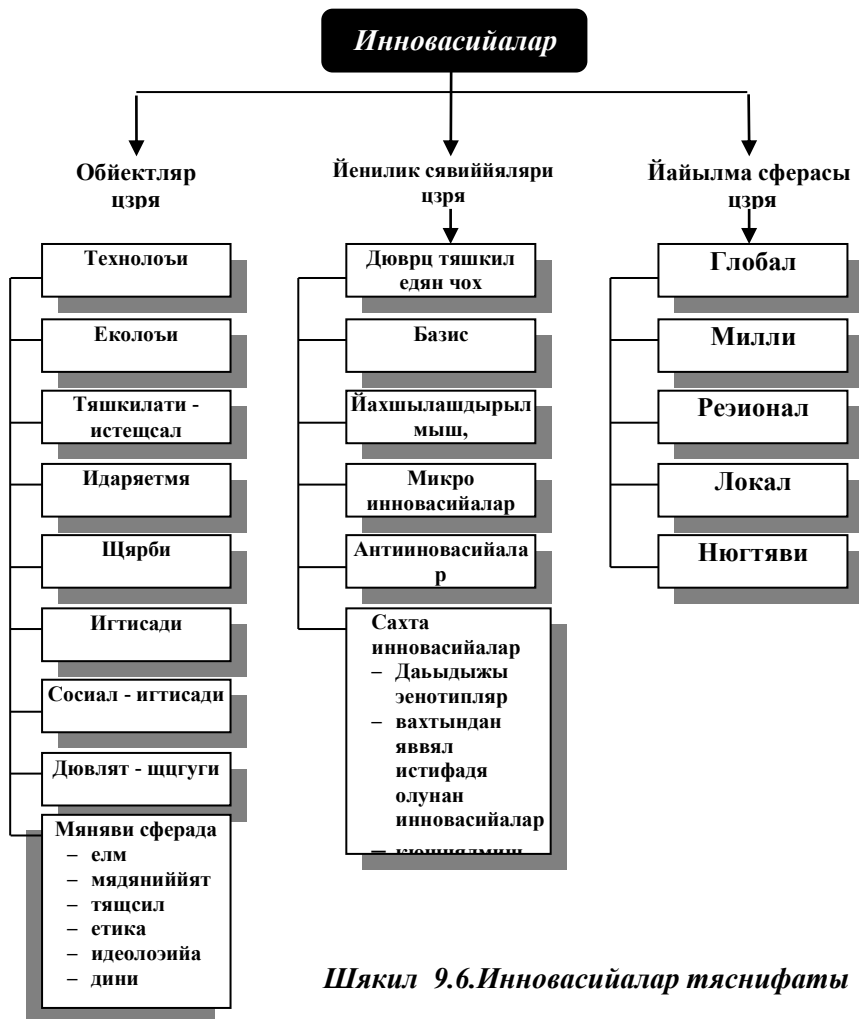
9.3. Инновасийѧ фѧалийѧтинин програмлашдырылмасы, стратеѧи планлашдырылмасы вѧ прогнозлашдырылмасы

**Игтисадийѧтын рѧгѧбятгабилиийѧтинин
йѧцксялдилмясиндѧ инновасийаларын щаким ролу.**
Игтисадийѧтын инкишафынын, сѧмярѧлилийинин йѧцксялдилмясинин вѧ рѧгѧбятгабилиийѧтинин артмасынын ѧсас амили инновасийѧ фѧалийѧтидир, базис вѧ йѧхшылашдырыжы инновасийаларын мянимсянилмяси вѧ йѧйылмасыдыр. О, социал – игтисади вѧ технолѧѧи инкишафын програмлашдырылмасынын, стратеѧи вѧ индикатив планлашдырылмасынын, прогнозлашдырылмасынын важиб ѧбъектидир.

*Инновасийѧ фѧалийѧти мяцсулларын
рѧгѧбятгабилиийѧтини йѧцксялтмяк цццн елми-техники*

наилыйятырдын истифадядыр, эялирлярин артырылмасы вя йа диэяр сямярэли эффектлярин алынмасыдыр.

Инновасийалар бѳтѳн сoсиал – игтисади инкишаф сфераларында щяйата кечирилир, онлар йенилик, йайылма сферасы вя алынан нятижялярин, сывиййялари иля сечилирляр (бах: щякил 9.6.) .

Щякил 9.6.Инновасийалар тяснифаты

Макроигтисадиййатын стратеги планлашдырылмасы вя прогнозлашдырылмасынын ясас предмети техника вя технолозийянын йени няслинин, радикал еколоъи, тяшкилати-идаряетмя вя социал инновасийаларын мянимсянилмасы вя йайылмасы цццн технолоъи базис инновасийаларыдыр. Йени техника моделляринин, технолоъи модификасийаларынын, истещсалатын тяшкилинин вя идаря едилмясинин ясасында артыг мянимсянилмиш базар пиштахталарынын эенишляндирилмясиня истигамятляндирилмиш бу сфералардакы йахшылашдырыжы, тякмилляшдирижи инновасийалар микросявиййядя корпоратив стратеги планлашдырманын вя прогнозлашдырманын предметиدير.

Инновасийаларын мянимсянилмасы гейри – бярабяр щяйата кечирилир, мцхтялиф даваметмя мцддятли тсиклляря мцвафиг олараг бу просес тятбиг едилир. Инновасийаларын сцрятли инкишафы депрессийянын сонундакы фазада алыныр вя игтисадиййатын жанланмасыны, ясас капиталын инновасийалы йениляшмясини, ясасян игтисади тсиклин бу фазадакы инновасийа сцни жанланмасынын мязмунуну ифадя едир, ясасыны тяшکیل едир.

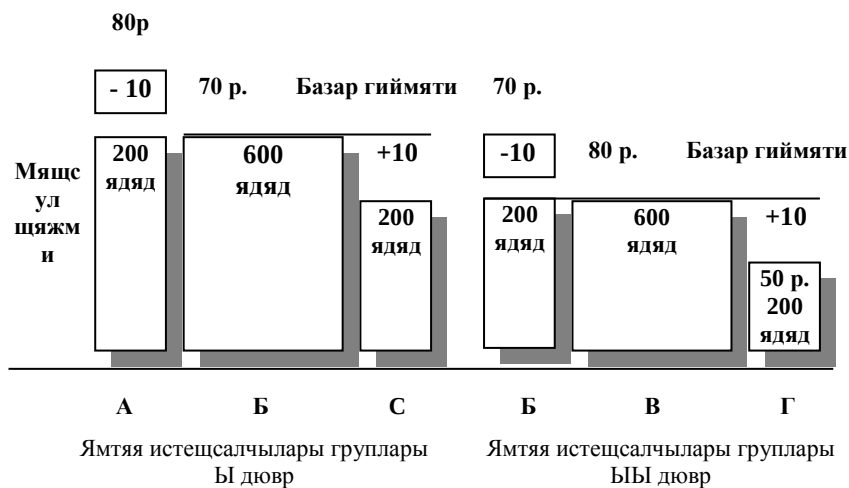
Инновасийаларын стимуллашдырылмасынын базар механизми жядвял 9.7-дя верилмишдир.

Инновасийа щяйата кечирмяйян сацибкарлар рягабятгбилиийятини итирирляр вя ифласа уьрайырлар. Сямряли инновасийалар щяйата кечирян сацибкарлар ися мцяййян мцддят ярзиндя (йени технолозийялар вя йа мящсуллар там йайылана гядяр) ялавя инновасийа эялирляри, технолоъи цстцнлцк ялдя едир.

Адятян саялярарасы характеря малик олан базис инновасийалары буюцк мигдарда башланьыж инвестицийалары тяляб едирляр вя йцксяк рискля баьлыдырлар ки, бу сябябдян дювлят дястйиния ещтийажлары вардыр вя хцсусян бу дястяк илкин мярщялялярдя даща цох важибдир. Лакин мящз беля инновасийалар игтисадиййатын рягабятгбилиийятини тйин едир вя глобаллашдырма щяраитиндя юзлярини даща айдын бцрузя верирляр. Она эюря дя базис инновасийаларынын мянимсянилмасы вя эенишляндирилмасы дювлят програмлашдырылмасы, стратеги планлашдырылмасы вя прогнозлашдырылмасынын объектидир вя

бу, хцсусян, технолоџи чеврилишлар дюврляриндя даща зяруридир. Бея чеврилиш габагжыл юкялярдя ХХЫ ясрин башланьжында щяята кечирилир.

Инновасийа-технолоџи инкишафларын дцнйа цзря тенденсийаларынын (тямайцлляринин) прогнозлашдырылмасы. Инновасийа – технолоџи инкишафын прогнозлашдырылмасынын, стратеџи планлашдырылмасынын башланьж бянди юкялярарасы илкин вязиййятлярин тутушдурулмасы, мцгайисяси вя бу сферада дцнйа инкишафынын прогнозудур. Бу, хцсусян, игтисадиййатын ачыглыьы вя глобаллашдырылмасы шяраитиндя даща важибдир, ццнки бея олан щалда харижи юкялярин мящсул вя хидмятляринин истещсалчылары иля рягабят йалныз дцнйа базарларында дейил, щям дя дахили базарларда щяята кечирилир.

Фярди мясряфлар:

+10 – дифференциал инновасийа
эялирляри

Шякил 9.7. Инвестисийанын стимуллашдырылмасынын базар механизми

Бу гайдада прогнозларын ишляниб щазырланмасы просесиндя габагжыл юлкялярдяки техники системлярин вя техника (технологийалар) няслинин дйишдирилмясинин дюврилийи нязря алынмалыдыр, мящз бу амилляр дцнйа базарларында рягабятгабилиийятини мцяййян едир. 2001 – 2002-жи иллярдя йаранмыш дцнйа игтисади бющранларындан сонра, ХХЫ ясрин башланьыжындакы бющранлар 5-жи технологи система кечидин ашаьы дцшмяси мярщялясини характеризя едир (бах: §якил 9.8.).

Технологи жящятдян габагжыл (авангард) олан юлкяляр вя регионлар – АБШ, Гярби Авропа, Йапонийа – 6-жы технологи системлярин биринжи технологи нясилляринин лайищяляндирилмясиня вя мянимсянилмясиня кечирляр. Прогнозлащдырмаг мцмкцн сайылыр ки, щямин авангард юлкялярдя йени технологи системлярин мянимсянилмя фазасы ХХЫ ясрин илк 10 иллийиндя баша чатажагдыр, сонракы 20-жи иллярдя ися бу систем дцнйа базарларында мящсулларын вя хидмятлярин рягабятгабилиийятини вя нятижядя, милли игтисадиийатларын рягабятгабилиийятлярини мцяййянлящдиряжякдир.

Дцнйа инновасийа-технологи инкишафларынын прогнозунда МДБ юлкяляри вя диэяр мараглы юлкяляр иля елми-техники вя инновасийа ямякдащлыьынын мцмкцнлцщця, габагжыл технологийаларын идхал вя ихражына, бейнялхалг технологийалар трансферт мяржяляринин йарадылмасына бахылыр.

Русийада инновасийа-технологи инкишафын стратегь планлащдырылмасы вя прогнозлащдырылмасы. Дцнйа технологийаларыны нязря алмагла Русийанын узунмцддятли инновасийа-технологи инкишафынын прогнозларынын ишляниб щазырланмасы зяруридир. 2030-жц иля гядяр олан дювр цццн беля прогноз Ёгтисади Стратегийалар Ёнституту, Р.Сорокин, Н.Кондрат-йев Бейнялхалг институту вя РФ президенти йанында Русийа Дювлят Хидмятляри Академийасы тяряфиндян щазырланмышдыр.¹ Ады чякилян прогноз ики ссенари цзря – яталятлилик вя инновасийа сычрайышы цзря щазырланмышдыр.

¹ Кузик Б.Н., Яковец Ё.Б. 2030-су иля гядяр Русийа игтисадиийатынын инновасийа – технологи вя структур динамикасынын интеграл макропрогнозу. М: Стратегийалар Ёнституту, 2006.

Бах: щям дя сайт [WWW. foreqastinq/newparadiqm. ru](http://WWW.foreqastinq/newparadiqm.ru)

Русийанын елми-техники ва инновасийа-ехнолоџи инкишафынын, дцнџа тенденсийаларыны нязяря алмагла, 25-30 ил цццн узунмцддяти прогнозларын дювлят сифаришляри кейфийџатиндя ишляйиб щазырламаг ва чап етдирмяк зярурийџати (щяр 4-5 илдян бир дягигляшдирмяк ва прогноз-лашманын цфцглярини эенишляндирмякля) артыг дюврцн тялябидир.

Прогнозлар ясасында приоритетляр тџин олунур, Русийа Федерасийасынын узунмцддяти перспективдя – 15-0 ил цццн инновасийа инкишафынын стратегийасы лайищяляндирилир. 2030-у иля гядяр олан дювр цццн беля стратегийанын лайищяси игтисади Стратегийалар институту ва П.Сорокин – Н.Кондратџев Бейнялхалг Институту тџярифиндя ишляниб щазырланмыш ва чап олунмушдур.

Стратеџи приоритетлярин реализяси милли програмлар ва лайищяляр ясасында щџята кечириля биляр ки, щџамин програм ва лайищялярдя дювлятин ещтџийатларынын ва бизнесинин инновасийаларынын инкишафынын сычрайышлы истигамятляриндя жямлянмясиня бахылмасы нязярдя тутулур.

9.4. Инновасийа-инвестисийа секторунун инкишафынын стратеџи планлашдырылмасы ва програмлашдырылмасы

Технолоџи тџяргги ва тџякрар истещсалда инновасийа – инвестисийа секторунун ролу. Инновасийа – инвестисийа сектору юзлџцндя игтисадиџџатын инкишафынын џарымсистемини ифадя едир, онун технолоџи сџавийџясини ва рџагбятгабилиџџятини тџяжяссцм етдирир. Сектора игтисадиџџа-тын ашааџыдакы апарыжы груплары дахилдир:

- елм ва елми хидмятляр;
- машынгаџырма ва метал емалы (машынгаџырма ва щџярби сџаняе комплексляри);

- кимйа вә нефт кимйа сәнайеси; онун игтисадиййата мцтҗаҗгги, тядриҗян инкишаф едҗан материаллар тядарцк едҗан щиссҗаҗи;
- җасас фондларын тядкар истешсалыны, йенилҗашмҗасини вә эенишлҗанмҗасини щҗйата кечирҗан тикинти.

Секторун тядкибинҗа щҗм дҗа информҗасийа комплексини дҗа дахил етмҗак мцмкцндир.

Инновҗасийа – инвестиҗсийа сектору игтисадиййатын инкишафында вә сосиал сферада бир сыра ваҗиб функциҗалары йеринҗа йетирир:

- җҗмиййҗтин, техниканын, тядбиятин инкишафы ганунлары щаггында йени биликляр алыр вә ону йени машынлар системиндҗа, енерҗи мҗанбҗялариндҗа, мцтҗаҗгги материалларда тядҗассцм етдирир;
- елми – техники наилиййҗтлярин вә кҗашфлярин йени техника вә технолоҗийалар щҗклиндҗа, җмҗак васитҗяларинин вә технолоҗи модификаҗсийаларын, щҗрби техника васитҗяларинин инновҗасийа мҗанымсҗмҗяларини щҗйата кечирир;
- игтисадиййатын бцтцн сащҗялариндҗа җасас фондларын инновҗасийа йенилҗашмҗаҗи ишлҗярини эюрцр;
- йени җасас фондлары лайищҗялҗандирир вә инша едир, фҗаалиййҗт эюстҗрян истешсалат эцҗлҗяринин техники реконструксийасыны апарыр вә эенишлҗандирир;
- җщҗалини мҗишҗят техникасы, электрон жищҗазлары вә щҗхси нҗглиййҗт васитҗялари илҗа тядҗищҗиз едир;
- хариҗи базарларда игтисадиуҗатын рҗгабҗтҗабилиййҗтини тҗмин едир, ихраҗ цццн техника вә щҗрби сурсат, силащҗ тядарцк едир;
- юлкҗянин тядщҗлҗкҗасизлийи, щҗр бир сҗнаҗе комплексинин фҗаалиййҗтинин җасасыдыр.

Секторун инкишаф перспективляри вә тенденсийалары. Инновҗасийа инвестиҗсийа секторунун игтисадиййатда вә динамиканын тенденсийаларында хцсуси чҗакиси щагда җядвҗл 9.3-дҗа җтрафлы мҗлуматлар верилтишдир.

XX җярин 70 – 80 – җи илҗяриндҗа сектор игтисадиййатла мҗашуҗл оланларын структурунда 27 – 30%, җасас фондларда 13 – 14%, инвестиҗсийаларда 13,5 – 16,5%, цмуми мҗащҗсул

бурахылышында ися 27,6 – 29,3% йер тутурду. Игтисади бющранлар ян йцксяк дяржядя мящз бу сектора, щяр шейдян яввял елм вя машингайырма сянайесиня (ясасян щярби – сянайе комплексиндя эедян ихтираларла баылы) зяряр вурду. Бющранын баш вердийи иллярдя (1991 – 1998 – жи илляр) секторун пайы мящбул оланларын сайында 37%, ясас фондларын дйярляриндя 31%, инвестиийаларда 16%, цмумтящсил истецсалында 37% ашаы дцщдц.

Игтисади йатда жанланманын баш вердийи дюврдя сектора дцщян пай мящбул оланларын сайында, ясас фондларда вя инвестиийаларда азалмагда давам етди вя бу енмя бющран фазасындакы дювря нязрян нисбятян зяиф сцрятля эедирди, анжар жари гиймятлярдя секторун пайы артды. Бу ися ону эюстярир ки, дцнйа эюстярижиларини цстяляйян ЦДМ артым сцрятиля игтисади йатдакы жанланма, ясасян, дахили дейил, харижи мянбялярин щесабына баш верир, инвестиийа аваданлыглары вя технолозийаларынын мянимсянилмясиндя идхал цстцнлцк тяшкил едир. Игтисади йатда ясас фондларын кющнялмяси вя физики сәһәддән сырадан чыхмасы щаллары щяддиндя артыг йцксяк оларар галмагдадыр, игтисади йатын инновасийа йениляшмяси лянэимякдя давам едир.

Йаранмыш вя мювжуд олан тямайцллярин давам етмяси Русийа игтисади йатынын технолозийалардан асылы олмамасы мцстягиллийини вя юзцнцн инновасийа йениляшмяси базарларыны итирмясиня эятиря биляр, чцнки инвестиийа аваданлыгларынын, мяищят техникаларынын вя щяхси няглийят васитяляринин идхалдан асылылыынын артмасы юлкянин мцдафия габиллийятини бирбаша зяифлядир.

Инновасийа сычрайыщ ссенарисинин реализясиня, базис инновасийаларына инвестиийаларын йюнцмлянемсяня, 5-жи технолоийа системин сон техника нясилляринин эенищляндирилмясиня йюняддилмищ курс инновасийа-инвестиийа секторунун инкищафыны, онун игтисади йатын структурунда вя ихражда пайынын йцксялмясини габаглайан технолозийаларын дюнщщня, гырылмасына эятирйб сыхага биляр. Бу перспективдя инновасийа-инвестиийа сийасятинин ян важиб мягсядидир. Мящз бу мягсядин реализясиня йыылымыщ дювлят ещтийатларынын артан пайы истигамятляндирилмялидир.

Машынгайырма комплексинин габаглайыжы инкишафынын стратееи планлашдырылмасы.

Игтисадиййатын инновасийа йениляшмясинин вя рягабят-габилиийятинин йцксялмясинин ясасы машынгайырма сянайесинин габаглайыжы артым сцрятидир. Бцтювлцкля, дцнийа цзря 1950-жи илдян 2000-жи иля гядяр сянайе истецсал саяляринин 7 дяфя артдыы щалда, машынгайырма вя метал емалы сянайесинин истецсал етдийи мящсулун мигдары 13,6 дяфя артмышдыр. Русийада бу цмуми тенденсийа 1990-жы иля гядяр цстцнлцк тяшкил етмишдыр: 40 ил ярзиндя цмумдахили мящсулун 3,8 дяфя вя сянайенин 5,6 дяфя артдыы щалда машынгайырма вя метал емалы сянайесинин (щярби мцдафия сянайеси мящсулларыны да дахил етмякля) истецсалы олан мящсуллар 106 дяфя артмышдыр.

Анжаг 90-жы иллярдя баш верян дярин игтисади бющранлар нятижясиндя 1990-жы иля нязрян 1998-жы илдя машынгайырма сянайесинин истецсал етдийи мящсуллар, демяк олар ки, 3 дяфя азалды (65%). Игтисадиййатын тядрижян жанланмасы фазасында, ашаы сцрятля дя олса машынгайырма сянайесиндя инкишаф артымы бярпа олунмаы башлады вя 1990-жы ил сывиййясиня нязрян 2003 -ц илдя бу саянин истецсал эцжц, жями 61% тяшкил етди. Юлкядахили милли техника идхал олунан техника васитясила базардан сыхышдырылып. Бу сыябдян машынгайырма комплексинин модернляшдирилмяси вя йениляшдирилмяси цццн узунмцддятли програмын ишляниб щазырланмасы мягсядяуйьун сайылып. Програм 5-жи вя 6-ы технолоьи системлярин сон техника нясилляри ясасында бу комплексин габаглайыжы инкишафыны вя модернляшдирилмясини юзцндя тяжяссцм етдир-мяли, игтисадиййатын бцтцн саяляринин мяхсуси базаларында бу програм инновасийа йениляшмясинин, юлкянин технолоьи мцс-тягиллийинин вя мцдафия габилиийятинин ясасы кими чыхыш етмялидир.

Йарадылан бу програмын милли лайищяляри ясаян юлкядахили ихтиралара, кящфляря вя юз елми потенциалынын ишляйиб щазырладыглары лайищяляря суюкнямляидир, илк нювбядя бцтцн мювжуд ещтийатларла, о жцмлядян дювлят ещтийатлары иля тямин олунмалыдыр.

Нязарят суаллары вь мясяляляри:

1. *Стратеџи планлашдырма вь прогнолашдырылмада елми – техники тьраггинин щансы ганунауйьунлугларыны нязаря алмаг зьруридир?*
2. *6-жы технолоџи системин структуру 5-жи технолоџи системин структурундан ня иля фьрглянир? Узунмцддяти прогнолашдырылмаларда бу фьргляр нежя нязаря алынмалыдыр?*
3. *Елмин вь ихтирачиыг фьалийятинин инкишафынын прогнолашдырылмасы вь стратеџи планлашдырылмасынын хцсусийятляри щансылардыр?*
4. *Иновасийа фьалийятинин прогнолашдырылмасы вь стратеџи планлашдырылмасынын ясас эюстярижилярини вь истигамятлярини тьйин един.*
5. *Иновасийа сычрайышларынын (ирялиляйишляринин) цстицнццц нядьдир? Сечилмиш приоритетляр ясасында игтисадийьатын инновасийа йолу иля инкишафына кечидя имкан верьан амилляри эюстярин.*
6. *Русийада машынгайырма комплексиндя модернляшдирилмя вь габаглайыжы инкишафы тьмин етмяк мйткцндцрмц? Бунун цццн ня етмяк важибдир? Харижи-технолоџи прогнолашдырма тьжрцбясиндян Русийада несэ истифадя етмяк мягсядяуйьундур?*

ИГТИСАДИ АРТЫМЫН ВЯ СТРУКТУР ДИНАМИКАСЫНЫН ПРОГНОЗЛАШДЫРЫЛМАСЫ ВЯ СТРАТЕЈИ ПЛАНЛАШДЫРЫЛМАСЫ

10.1. Игтисади артым вя структур ирялиляйишляр макроигтисади тянзимлямянин база вязифяси

Макроигтисади динамиканын мащиййяти вя эюстяришляри. Дайаныглы игтисади артымын тямин олунмасы истянилян дювлятин щюкумятинин апарыжы ясас вязифяси иди вя инди дя галыр. Игтисади артымын йцксяк темпляр милли марагларын реаллашдырылмасы цццн вя кямиййятин сечилмиш мягсядляря мцвафиг олан бцтцн истигамятляр цзя онун тялябатларынын юдянилмяси цццн зярури потенсиал йарадыр. Мцасир шыраитдя игтисади артым няинки кямиййят щям дя кейфиййят мцнасибятляриндя бахылыр. Буна эюря дя, игтисади артымын проблеми (ЦДМ, ЦММ-нин милли эялирин вя с. артымы) структур проблемлярля вя динамикайа ефектли тясяррц-фатчылыгла ушлашмалыдыр. Игтисадиийатда узунмцддятли мейиллярин беля аспектдя габагжаданэюря стратегийаларын вя план сямтляринин гурулмасы бир чох ири дювлятлярдя дювлят идарячилийинин ясас вязифяси кими иряли сцрцлцр.

Узагмцддятли вя узунмцддятли прогнозлашдырма игтисади артымын бу артыма тясир едян амиллярин бцтцн мцряккяблийини нязря алмаа боржлудур. Игтисади конйуктуранын кифайят гядяр йцксяк етибарлы етибарлылыгла узунмцддятли тсикиллярин тядгигинин Кондратйев методолоэийасындан истифадя милли игтисадиийатда чыхылмаз бющранлыг фазалары эюрмайя (габагжадан) имкан верир. Бу щюкумят тяряфиндя бющранлыг макроигтисади динамиканын параметрлярия мянфи тясирлярин минимумлашдырылмасы сийасятинин апарылмасы цццн база (ясас) йарадыр.

Игтисади артымын вѣ структур динамикасынын прогнозлашдырылмасы, планлашдырылмасы даща цмумиляшмиш **макроигтисади** прогнозлашдырма вѣ планлашдырма сащясинѣ аиддир. Бу заман тящлил вѣ гиймятляндирмянин предмети цмуми параметрляр вѣ эюстярижиярин эениш даирѣси олур, мящз:

- ЦДМ, ЦММ, еляжѣ дѣ онларын важиб структур элементляринин мигѣасы вѣ артым темпляри;
- игтисади инкишафын ресурс базасы – инвестисийалар вѣ онларын мянбяляри, ямяк вѣ тябият ресурслары, елми-техники потенсиал вѣ диѣярлярѣ;
- Милли игтисадиийатын ефективлийи, ямяк мящсулдарлыьы, фонд тутуму, материал тутуму вѣ игтисади инкишафын сямяряли енерѣи тутумудур;
- гиймят динамикасы вѣ инфлѣасийѣ параметрлярѣ;
- инкишафын малийѣя базасы – пул агрегатлары, валюталарын мязяннѣяри, бѣдѣя сийѣсятиндѣ дѣйишикликляр верим системиндѣ вѣ с.
- дювлятин харижи игтисади контурунун параметрлярѣ дѣнѣя конѣюктурасынын характери, харижи тижарятин структуру.

Artıq məlumdur ki, бѣтѣн садаланан эюстяржияляр групу игтисади мящсулун вѣ ресурсларын хяржляринин щесаблинамасындан асылыдыр. Игтисадиийатын вѣ онун динамикасынын мигѣасыны, адѣятѣн ЦММ вѣ ЦДМ эюстярижияри ѣсасында гиймятляндирирляр. Онларын щѣжмляри резидентляр вѣ гейри-резидентлярин милли игтисадиийатларынын инкишафындакѣ нисбѣтлярдѣн асылыдыр. Онларын щесаблинамасынын цмуми гѣйдасы илѣ игтисади просеслярѣн учоту вѣ тящлилинин цмуми гѣйдасына милли щесаблир системи (МЩС) мѣвафиг олмалыдыр.

Милли щесаблир системи – милли вѣ бейнѣялхалг игтисадиийатын гаршылыглы мѣнасибѣтлярини дѣ дахил оларѣг бѣтѣн ѣсас макроигтисади ѣяагѣяри ѣкс етирѣяк, игтисади фѣяалийѣятѣн учотунун бейнѣялхалг танынмыш вѣ гѣбул олунмуш гѣйдалар мяжмусудур. МЩС-дѣ учотун ѣсасы игтисади ѣмялийѣятларын щѣйѣата кѣчирилмясиндѣ игтисади ѣзентин чѣхѣыш етдѣйи *институтсионал ваѣиддир*.

Институтсионал ваѣид ѣмѣтѣя вѣ активлярѣ сащѣиб ола биѣян, игтисади ющдѣяликлярѣ малик олан вѣ юз адындан диѣяр

элементляри щяйатландыран игтисади аэентдир. Бу заман *резидент* еля институтсионал ващидляр щесаб олунур ки, щансылар, вятяндашлыбындан вя йа бу капиталын мяхсуслуьундан асылы олмайараг даима верилмиш дювлятин яразисиндя йерляшир. *Гейри-резидентляря* ися даима харижи дювлятин яразисиндя йерляшян институтсионал ващидляр аид олунур. Башга сюзля, мясялян Русийайа тятбигян гейри-резидентляря, бизим дювлятин институтсионал ващидляринин филиаллары да аиддир, яэяр онлар харижда йерляшиблярся.

Беяликля, бу **цмуми дахили мящсул (ЦДМ)** – эросс доместиж продужт (ЭДП) –онларын мяхсуслуьундан асылы олмайараг милли игтисадиййатын сящяддиндя йерляшян, бцтцн истещсал амилляри тяряфиндян истещсал олунан мящсулун милли мящсулун щяжмидир.

Цмуми милли мящсул (ЦММ) – эросс национал продужт (ЭНП) – верилмиш дюврдя онларын йерлящдийи йердян, мякандан асылы олмайараг, верилмиш дювлятин вятяндашларына мяхсус олан истещсал амилляри тяряфиндян истещсал олунан ямтя вя хидмятляринин базар даяйридир. ЦММ вя ЦДМ арасында фярг «хариждын халис амил эялири» адланыр. МЩС-нин сонунжу версийаларында ЦММ анлайышынын йериня она идентик олан **цмуми милли эялир (ЦМЭ)** анлайышындан истифадя етмяйя цстцнлцк верирляр.

ЦММ (ЦМЭ) вя ЦДМ (жари гиймятлярдя щесабланыр) диэяр эюстярижилярля узаглашмагдан ютрц истещсалын вя опун физики щяжминин динамикасынын юйрянилмяси цццн мцгайисяли гиймятлярдя щесабланыр. Буна эюря дя, прогнозлащдырма вя планлащдырма тяжрцбясиндя (практикасында) жари гиймятлярля, *номинал* ЦММ (щям дя ЦДМ) вя мцгайисяли гиймятлярля (йяни мцяййян илин гиймятляриндя) *real* щесабланыла биляр.

ЦДМ вя ЦММ мцгайисяли гиймятлярля бу эюстярижиляринин важиб цстцнлцкляри онларын «ялавя олунмуш даяйр» категорийасы иля цзвц ялагясидир ки, бу да мящсулун щяжминин учотунда (щесабланмасында) тякран учотдан гачылмаба имкан верир. Мцяссисядя ялавя олунмуш даяйр сатышдан ядя олунан эялир вя диэяр олан йарымфабрикатларын, хаммал вя енерји ресурсларынын (диэяр мцяссисялярдян) алынмасына чакылян хяржляр арасында фярг кими мцяййян олунур.

Мцвафиг олага ЦДМ ва ЦММ-и милли тсяррцфатда йарадылан бцтцн *ялава олунмуш* дйярлярин адекват топланмасы иля щесаблейырлар.

Мцвафиг МЩС-нин терминалоэийа ва гайдаларындан истифадя прогнoз-план щесабламаларынын фактики ва щесаблама мялуматларынын мцгайисялийиня наил олмаыи ва еляжя дя бейнялхалг мцгайисяни йцнэццляшдирир. Прогноз-план илиндя гаршылыгы ялагядя МЩС-дя нязрядя тутулмуш бцтцн ясас щесабларын мялуматларыны нязря алмаг фйдалыдыр. Конкрет шярайтлярдя мцхтялиф дювлятлярдя МЩС-нин тяркиби мцхтялиф шякилдя деталлашдырыла биляр. Лакин адятян ашабыдакы ясас дюрд щесаб мювжуддур.

1.Истешсалат щесабы билаваситя мяжму мящсулун истешсалы просесиня аид олан ямйлийатлары якс етдирир. Игтисадийят сывийясиндя там шякилдя истешсал щесабынын планлашдырдыжы маддйяси ЦДМ-дир.

2.Эялирляр щесабы эялирлярин ямйя эялмйяси, бюлэцц ва истифадйяси щесабыны дахил едир.

3.Капитал ямйлийат щесабы ясас капиталын мяжму йыымынын малиййяляшдирилмйясинин ва мадди материал дюврийя вьацитляри ещтийатларынын дйишмйясинин якс едилмйяси ццн хидмьят едир. Бурада, щямчинин игтисадийятын секторлары ва «галан дцнйя» арасында капитал активляринин капитал трансферляри шяклиндя якс олунур.

4. Харижи дцнйя иля гаршылыгы ялагяляр цзря ямйлийат щесабы (тядиййя балансы) мящсулун ихражындан жари дахил олмалары, хариждяки мцлкийятдян эялирляри, хариждян трансфертляри, еляжя дя ямтя ва хидмьтлярин идхалы иля баылы олан хяржляри характеризя едир.

Макроигтисади тящлилдя милли игтисадийятын структурунун юйрянилмйясиня бюйцк ящямийят верилир. Хцсуси дигьят игтисадийятын сащйяси, яразиси ва тякьар истешсал структурауна верилир. Сащйяи ва ярази структурлары сащйяляр ва реионлар цзря ямтя ва хидмьтлярин истешсал ва истешлак щаггында мялуматлар ясасында, бу ва йа дйээр бир олан щямин конкрет заман анында ва динамикада тякмилляшдирирляр. Тякьар истешсал структурун тякьар истешсал дйяр элементляри щагда

мялуматлар цзря гиймятляндирилляр (юдямя, йыбым, истещлак вя с.).

Прогноз-план щесабламаларында макромоделлярдян истифады. Игтисадиййатын структурунун прогнозлашдырылан план дюврця сащялярарасы ялагясинин ашкар едилмяси тящили вя формалашмасы ццн дцня тяжрцбясиндя **сащялярарасы балансан (САБ)** эениш истифады олунур.

Сащялярарасы баланс ясасында ЦДМ вя ЦММ аралыг истещлак, ресурсларын хяржи щесабланылыр, тялябин гиймятин инвестисийасынын ямякшагтында дяйишмялярин игтисадиййата тящили там (цмуми) олагаг гейри-ади сащяляр цзря щяйата кечирилир. Сащялярарасы балансын эюстярижиляри макроигтисади параметрлярин бейнялхалг мцгайисяси ццн тятбиг олунур.

ССРИ-дя сащялярарасы баланс *халг тясяррцфатынын балансы* кими ишляниб щазырланырды. Орада игтисадиййатын инкишафыны характеризя едян ясас макроигтисади эюстярижи *цмуми ижтимаи мяцсул* иди. Базар мцнасибятляриня кечиддя сащялярарасы балансын тяртиб олунмасы методларынын Милли щесаблар системиня адаптасийа олунмасы цзря ишляр активлящидрилмищдир. МЩС артын дейилдийи кими ясас макроигтисади эюстярижи ЦДМ вя ЦММ-дыр. МЩС-нин методолозийасындан цзря игтисадиййат там олагаг мадди немятлярин истещсалы вя хидмятлярин эюстярилмяси фяалиййати арасында принципал фярглярини йаратмайараг бахылыр, аращдырылыр.

МЩС-дя сащялярарасы балансын нцмуняви схеми жядвял 10.1-дя верилиб. О, дюрд олан квадратларла олан эюстяришлярля верилиб вя ясас щесабларын, йа да салынан бу дюрдлцйцн матрис тягдиминя адекватдыр.

Биринжи квадрат (Ы) *аралыг тяляби (истещлакы)* характеризя едян истещсалын сащяляр (сатыжылар вя истещлакчы сащяляр – алыжылар) арасында аралыг сювдяляшмяляр шагда мялуматлар йерляшир.

Икинжи квадрат (ЫЫ) сащянин мяцсулларыны ящалинин шяхси истещлакына (Ж), дювлят истещлакына (Э), инвестисийа (И) вя халис ихража (НХ) бюлэцсцнц верилир, онлар *йекун истифады («йекун тяляб»* Iq) анлайышынын ады алтында бирляшиб. Халис ихраж (НХ) 10.1-жи жядвялдя ихражат (Х) вя идхалат (У) эюстярижиляри арасында олан фярг кими верилиб. Яэяр йекун

тяляб ЦДМ формасына маликдирся, онда йекун истифады макро-игтисади таразлыг курсундан бир мялум олан ифады иля якс олуна биляр:

$$\varphi = GNP = C + G + (X - V)$$

Верилмиш шалда нязярдя тутулур ки, халис ихраж $MX = (X - U)$ юз жяминя няинки ямтяя вя амил хидмятини, щям дя хариждян халис амил эялирлярини дя едир.

Йекун вя аралыг истецшакын *и* сятри цзря жями *и* саясясинин мящсулун хидмятин *ц*муми *бурахылышынын щяжмини* характеризя едир. Йа да салынан щярти ишарялярдян истифадыя едяряк *и* саясясинин (*Г*) цмуми *бурахылышыны* ашаыдакы дцстурла мцяййян етмяк олар:

$$Q = \sum_{j=1}^n g_{ij} + Ci + Gi + Ii + Xi - Ui$$

Цццнжц квадратда (ЫЫЫ) саяляр цзря *У* цмуми милли мящсулун истецшалына хяржлярини дйяр структуру якс олунур, йяни *В* ямякщагынын, *П* мянфяятин вя *Р* щяр бир саядя амортизасийнын жями якс олунур:

$$Y_j = V_j + P_j + R_j$$

Саялярарасы галан модели цзря ики тип аналитик вя прогноз-план щесабламаларыны йериня йетирмяк олар:

- йекун истецшакын верилмиш сывийя цзря игтисадиййатын структурунун вя ижтимаи истецшалынын мигйасыны мцяййян етмяк;
- бир сая (мящсул) цзря истецшалын верилмиш щяжми вя дияр саялярдя верилмиш йекун истецшак цзря мящсулун истецшалы вя истецшагы балансыны формалашдырмаг.

Биринжи типин щесабланмасы прогнозларын тяртиб олунмасы гурулмасында щялл олунан вязифяляря мцвафиг икинжи типин щесабланмасы ися, бу вя йа дияр мящсулун истецсал щяжминин щесабланмасында планларын формалашдырылмасы мярщялясиндя истифады олунур.

Саялярарасы балансын ишляниб щазырланмасы цццн бирбаша $a_{иж}$ хяржлярини ямсалларындан вя $b_{иж}$ истифады олунур.

Бирбаша хяржляр ямсалы мцяййян нюв мящсулун (хидмятин) вацидинин истецшалына материал ресурсларынын

орта саяа норматив хяргяридир. САБ йа натурал, йа да ки, дйяр формасында тяртиб олуна билдийиндян, онда бирбаша хяргляр ямсалы щям натурал, щям дя пул щяжми щяклиндя щесабланыла биляр. Онларын кюмайиля $a_{ij}x_j$ саяяларасы ахынлар щесабланылыр вя игтисадиййатын саяяляри цзря материал хяргляри щяр щансы $u=1$ -дян $u=n$ интервалында $a_{ij}x_j$ жями кими мцяййан олунур.

Там хяргляр ямсалы гарышыг, ялагяли саяялярин бццн зянжири цзря йекун мящсул ващидинин истецсалына (ЦДМ-нин йекун истифадяси) чякилян хяргляри характеризя едир. Онлар бирбаша хяргляр ямсалы ясасында мцяййан олунур, лакин щесаблама вахтында щям дя долайы хярглярин щяжми дя нязря алыныр. Там хяргляр ямсалларынын йекун мящсул щяжминя щасили йолу иля (ЦДМ-нин йекун истифадясиня) щяр бир саяа цзря цмуми мящсулун щяжми щесабланыла биляр.

Дцня тясяррцфат ялагяляринин дяринлящмяси вя милли игтисадиййатлары глобал тясяррцфата цзвц щялгяляр кейфиййатиндя дахил олунмасы иля, макроигтисади тящлил апаратынын эенищляндирилмяси вя мцряккяблящмяси тяляб олунду. Милли игтисадиййатларын дцня тясяррцфаты иля ачыг систем кими гаршылыгылы тясир просесляринин (дцня тясяррцфаты иля) юйрянилмяси цццн *ИС-ЛМ-БП моделия* силащланмаг файдалы оларды. Бу Кейнсчилик ищлямяляриндян мялум елан ачыг игтисадиййат модели дювлятдя эялир сывиййясини вя фаиз дяряжэсинин еля нисбятини эюстярир ки, щансында ки, игтисадиййатын цч секторларында **реал пул вя харижи** – ейни заманы таразлыг тямін олунур. Таразлыба дювлят игтисади сийасятини алятляриндян – бцджя хяргляриндя пул кцтлясинин вя валйута мязяннэсинин тянзимлянмясиндян айры-айрылыгда вя йа ейни заманда истифадя edilməsi йолу иля наил олуна биляр.

Реал секторун таразлыбы *ИС* яйриси иля (*И*-инвестмент, инвестисийалары; *С*-савинг яманят) эюстярилир. Реал секторда макроигтисади таразлыг системиндян вясаитлярин яманят (*С*) щяклиндя сызмасы вя идхала хяргляр игтисади система инвестисийалар (*И*) ихраждан эялир (*Х*) щяклиндя вясаитлярин дахил олмалары иля бярабяр олдугда тйин edilip.

Пул секторунун таразлыг ЛМ яйрисинин (Л-лигундидтй, ликвидлик; М-моней, пуллар) кюмайиля эюстярилир. Тараз вязиййят трансаксийасы вя мющтякир мягсядляря пула олан тялябин (M^0) онун тяклифиня (M^c) бярабяр олур. Тяклифя (M^c) бярабяр олдууу вахт тийин олунур.

Харижжи секторун таразлыгы БП яйрисинин (баланже оф пайментс, тядиййя балансы) кюмайиля эюсятрилир. Таразлыг сявиййяси жари (тижарят) балансынын кясири (Х-У) хариждян гысамцддятли капитал халис ахыны иля юртцлдцкдя хяржи олунур.

Бейнялхалг гябул олунмуш гайдалар чярчивясиндя игтиса-диййатын вязиййятинин вя милли инкишафынын важиб ад эюстярижиляринин йох олмасы макроигтисади прогнозлашдырмаынын вя планлашдырманын мцхтялиф мярщяля вя формаларыны юз араларында мцгайисясi, еляжя дя мцхтялиф дювлятляр арасында мцвафиг материалларын мцгайисялилийини тямин етмяк вязифясиндя чыхыш едир. Бу сябябдян диггят мяркязиндя МЦС гайдалары цзя тяртиб олунан саялярарасы баланс мювзусу олмушдур. Лакин САБ ясасында (базасында) юйрянилмя методу бу анжаг мцтяхяссисляря мялум олан прогноз-план ишлямяляринин бир чох методлар групундан биридир.

10.2.Макроигтисади инкишафын прогнозлашдырылмасынын методолозийасы

Ядзбиййатда макроигтисади эюстярижилярин прогнозлашдырылмасынын вя планлашдырылмасынын мцхтялиф методлары вя модельяри тясвир олунмушдур. Яяр щяр щансы бир фикирля бирляшдирилян методлар вя модельярин мцййян мяжмулубунда дайанырларса, онда верилмиш щяраит цццн сечил-миш пронозлашдырма вя планлашдырма методолозийасындан да-нышылып.

Мцасир мярщялядя Н.Д.Кондратйевин нязяри ирсиндя чыхан вя узунмцддятли сосиал игтисади инкишафын темпли характеристикасыны нязардя тутан, прогнозлашдырма вя планлашдырма методолозийасы хцсуси олараг танынмышдыр. Мейиллярин анологийасы вя екстрополйасийасы методларына

архаланан, прогнозлашдырманын яняняви схеминдян фяргли олага. Русийада XX ясрин сонунда йарадылан инкишаф тапмыш, прогнозлашдырманын Кондратрев мяктяби узунмцдятли прогнозларда макроигтисади динамикайа ири инновасийа ирйалийаишлярини габагжадан эюрмйя имкан верир.

Методолоэийанын сечими прогнозлашдырманын, планлашдырманын цстцнверижи методларынын вя моделляри системляринин цмуми шыкилдя билдирир. Даща чох образлыгла прогнозлашдырма фазасында истифадя едилян методлар вя моделляр фярглянир, онлар прогнозлашдырманын бцтцн тсиклинин нятижялийини яввялжядян мцяййян едир. Прогнозлашдырманын бцтцн методларыны буюцк синфя: ахтарышлы, тядгигатлы (эенетик) вя норматив (техноложии) синфя бюлцнцр. Онлар щямишя гаршылыгы ялагядя бахылмалыдыр, арашдырымалыдыр ки, бу да плангабаы сянядляр кими прогнозларын ишляниб щазырламалары щалында хцсусия важибдир. Милли игтисадиийатын прогнозлашдырылмасы методу – бу милли тясяррцфатда дяйишмялярин прогнозларынын ишляниб щазырланма цсулу, алгоритмидир. Бу методлар кифайят гядяр чох олдуьундан онларын мцхтялиф групплашмалары вя тяснифляшдирилмасы мцмкцндцр. Даща ямяли фяргляндирижи принцип бцтцн методларын ики ири група бюлцнмасындян ибарятдир:

1) Интуисийаларда вя адамларын дяркетмя габилиийятляриндян истифадяйя ящямийятли, щяддя, еляжя дя онларын эяляжйи гиймятляндирмяк тяржрцбясиня ясасланан **евристик**¹ методлар;

2) Гюстярижиляр арасында бу вя йа дизяр статистик вя йа функционал асылылыгларын истифадясини, прогнозун эедишатында кифайят гядяр жидди щесабламаларын апарылмасыны нязардя тутан формалашдырылмыш методлар.

¹ (евристика (йунан сюзц олуб «еврика» вя йа «тапырам» кими тяржцмця) юнжядян эюрмйя) йунан сюзцндян эютцрцлцб щягигятин нязари тядгигинин вя ахтарылыб тапылмасынын мянтиги усцллары вя методоложи гайдаларынын мяжмусудур. Бу, еляжя дя щазыржаваблыгы активлийин инкишафына олан кюмякляндирян тядрис методлары мяжмусудур.

Реал прогнозлашдырмада интуисийалар вя мигдар гийматляндирмяляри, щесабламалар, адятян узлашдыгларындан, еляжя дя **комбиняолунмуш** методлар группалары шагда данышмаа ясас олур.

Методларын биринжи группунда даща темпик мцхтялиф нюв **эксперт** гийматляндирмялярин апарылмасы, еляжя дя игтисади динамикасынын **сенарийалы** вариантларынын гурулмасыдыр.

Икинжи группа прогнозу экстрополйасийалары, игтисади статистик методлары рийази иммитасийалы моделляшдирмяни вя бир чох диэярлярини садаламаг олар. Формализеолунмуш методлар прогнозлашдырманын бцтцн мярщяляляриндя бу вя йа диэяр щяддя тятбиг олунур, лакин ян йцксяк дяряжядя олур имканлары ортамцддятли (4-10 ил) вя гысамцддятли прогнозлашдырма мярщяляляриндя реаллашыр.

Прогностик тязрцбядя тятбиг етмянин даща узун тарихиня экстрополйасийа методлары маликдир. Онлар арасында хцсуси ядыбийятда (ян садя кими) **экстраполйасийалы тренд методу** айрылыр. Верилмиш метод эяляжйин параметрлярини яввялки мейиллярдян чыхарылан методлар цзря щесабламалары апармаа имкан верян инкишафы жидди щякилдя нязрядя тутур. Щесабламаларда истифадя олунан статистик вя функционал асылылыглар бир параметря – заманын эедишатына баъланараг гурулур.

Прогнозлашдырылан эюстярижинин щансыса бирини диэяр амиллярдян асылылыгынын излянмяси бу заман нязрядя тутулмур. Мигдар формализеолунмуш даща мцряккяб вя инкишаф етмиш методлара економетрик моделляшдирмя методларыны аид етмяк лазымдыр.

Цмуми щалда економетрик моделляр ашааыдакы нюв функцийаны билдирир:

$$Y = f(X_i)$$

Бурада: Y – дювлятин ЦДМ вя ЦММ, йахуд щансыса бири диэяр макроигтисади индикатордур; X_i – прогнозлашдырылан эюстярищдя тясир едян амилляр, щям дя онларын сырасына щеч дя заман мцтляг щякилдя дахил олмур. Бу амиллярин сайы (n), адятян 1-дян чохдур. Лакин бирамилли моделдя арашдырыла биляр. Яэяр фактики мялуматлар цзря Y – функциасы вя аргумент амилляр

(X_i –) арасында арашдырылмыш функциа дйишикликсиз истифадя олунурса, онда бу модел екстраполйасийалы олур. Беля економетрик моделдян екстрополйасийалы тренд моделинин фярги ондан ибарятдир ки, о, тьякжя заман цзя мейлляр иох, Y – нин бир сыра амиллярдян асылы мязмунлу тьящил апармаъа имкан верир.

Бир чох щалларда економетрик тьящил чохамилли модел ясасында апарылыр. Хцсуси щалда эениш мьящурлуъу ашаъыдакы щякилдя истещсал функциасы модели ялдя етмищдир:

$$Y = AK^{\alpha}L^{\beta}$$

Верилмиш дцстур ядйбийятда Кобба-Дуглас функциасы адыны алмышдыр. Орада Y – амилия тясир едян башлыжа амилляр кими K вя L мцвафиг олараг *капитал* вя *жанлы ямякдир*; A – тьянасцблцк ямсалы; Дяряжя эюстярижиляри (гцввят) – α вя β классик Кобба-Дуглас функциасында жями олараг ващидя бярабяр олмасы нязрядя тутулб.

Истещсал функциасында елми-техники тьяггнин тясиринин якс етдилрмьаси арзусу (ЕТТ) $(\alpha + \beta) \neq 1$ олдуъу моделдян истифадяйя эятирилмищдир. ЕТТ амилинин олмасы щалында $(\alpha + \beta) > 1$; ЕТТ-нин Y вя и-йя тясирини гейри-тараз характери щеч дя надир олмайараг даща мцряккяб формада олур.

$$\varphi = AK^{\alpha}L^{\beta}e^{\lambda t}.$$

Бурада, t заман, $\lambda = (\lambda_K - \lambda_L)$ капиталын вя жанлы ямяйин эффектлийинин дйишмясинин цмуми ефективлийин дйишмясиндя иштирак дяряжясини ащкарламаъа имкан верян ямсал; e – натурал лагорифмин ясасы.

Игтисадиййатынын инкишафынын ясас параметрляри арасында динамик гаршылыглы ялагялярин (заманда дйишян) якс олунмасыны нязрядя тутан економетрик моделляр *иммитасийалы* модели чевриля биляр. Иммитасийалы моделлящдирмьа цццн тядгиг олунан щалын рийази вя йа диэяр модели, верилмиш мянтиги структурун сахланылмасында вя тьящил олунан обьектин (вя онун моделинин) давранышы, щярякяти щагда информасийанын ялдя олунмасы мягсядиля компонентляр (эюстярищляр) арасында гаршылыглы ялагянин системинин щэр щансы бир параметрляринин дйишмясиндя вя йа структур элементляринин щярякяти, давранышынын мцхтялиф вариантларында ЕЩМ цццн

хцсуи програмлар шяклиндя йарадылмыш иммитасийалы моделья
дя макроигтисади системин инкишафынын мцхтялиф
щипотезлярин, фярзийялярин йохланылмасы щяйата кечирилир.

Иммитасийа макроигтисади модельяшдирмянин эцжлц аляти
саялярарасы баланс модели ола биляр. Яяр дювлятин шяраитиня
адекват олан програм мящсуллары йарадылырса вя етибарлы
чыхыш информасийа статистик базасы йыбылырса, еляжя дя
прогноз щесабламалар мягсядиля САБ-нин эяляжяк вязийяти
цмуминфлясийанын щяддян артыг ямяктутумлу йениляшмяси вя
тамамланма тямин олунур.

Щям ядйабийятда вя еляжя дя прогнозлашдырыжы
тяжрцбясиндя даща буюцк юз мящшурулуг Нобел лауреаты
В.В.Леонтйев тяряфиндя ишляниб щазырланан «хяржляр-
бурахылыш» модели адлы САБ модели газанмышдыр¹. Леонтйев
моделиндян дцнйа игтисадийятыны 30 иллик перспективя
инкишафынын прогнозлашдырылмасы цццн цццн истифадя
олунмасы уникал щадися олмушдур. Ясас база кими 1970-жи илин
мялуматлары эютцрцлмщдцр, прогноз щесабламалары ися 1980,
1999 вя 2000-жи илляря эюря йериня йетирилмишдир.²

Дцнйанын мцхтялиф йанашмаларынын истещсалынын вя ис-
тещлакынын секторларынын мцяккяб структурунун тясвири цццн
саялярарасы тящилддян вя економетрик методдан истифадя
олунмушдур, щансыларын ки, мягсяди игтисадийятын мцхтялиф
секторларынын истещсал вя истещлака тясириндя гаршылыгы
тясиринин юйрянилмясидир. Схематик олага дцнйа игтисадийяты
н сайда хяттин темплрядян вя тм сайда дйишянлярдян ибарят
систем шяклиндя верилиб. Онун сайясиндяки дйишянлярин сайы
тянликлярин сайыны цстяляйир, систем чевиклик ялдя едир.
Конкрет бирмяналы гиймят ялдя олунур, яяр м дйишянлярин
гиймятиндя м тятбиг етсаяк.

Модел йцксяк деталлашдырма сявийясыня фярглянир.
Дцнйа 15 реэиона бюлцнцр. Онлар 3 група бирляшдирилиб.
Йекунда 2625 бирэя тянликлярдян ибарят олан 15 реэионун щяр
биринин дахилиндя, щям дя реэионлар арасында саялярарасы
гаршылыгы ялагяляри мцяййан едян структур гаршылыгы

¹ Леонтьев В.В. Межотраслевая экономика. М., Экономика. 1997 г.

² Будущее мировой экономики. Доклад группы экспертов ООН во главе с
В.В.Леонтьевым М. Международные отношения. 1999.

ялагяларин дягиг тясаввцрцнц ялдя етмяйя имкан верян систем гурулур. Щеч бир реэион игтисади фяалиййятин 45 секторлары терминляриндя тясвир олунур. Онларын технолоји сывиййялари истянилян заман анында верилмиш секторун мящсул ващидинин истешсалы цццн зярури олан диэяр секторларын мящсул мигдарыны ифадя едян хяржлярі ямсалы тясвир олунур. Бу структур ямсалларынын эюзлянилян дйишмяляри, йяни технолоји дйишмяляр щяр бир сектор цццн айры-айрылыгда прогнозлашдырыла биляр.

В.В.Леонтьевин рящбярлийи алтынды йериня йетирилян прогноз щесабатларында бирбаша вя там хяржлярин ямсалларынын мцяййян олунмасында ясас кими йцксяк инкишафлы дювлятляр цццн характеристик нисбятдян истифадя олунмушдур вэ гябул олунмушдур. Щяр бир инкишаф етмякдя олан реэион цццн модели дйишмекликлярин дахил едилмяси процедурасы даща инкишаф етмиш реэионларда артыг истифадя олунан хяржляр вя капиталтутумлуг ямсалынын мярщялялярля дахил едилмясиндя ибарятдир, щям дя бу просесин темпи верилмиш заманда адамбашына дцщян орта эялирин артымындан асылыдыр.

Щесабламалар, тйинаты – бцтцн эяляжяк ямйлийятларын – капиталы реэионларарасы щяржяти, кредит вя инкишаф мягсядила кюмяк – базис илиндя олдуьу кими структур гаршылыглы ялагяляр темпляриня мцяййян олунажаьыны фярз етмякля, бцтцн реэионларда эялирлярин ефектинип сывиййясинин прогнозлашдырлмасы олан щадисялярин инкишафынын интеграсийалы ссенариси цццн, щям дя арзу олунан актив дйишмяляр ссенариси цццн йериня йетирилди. Икинжи щалда щяр бир инкишаф етмякдя олан реэионларда 1980, 1990, 2000-жи иллярдя ящалинин орта эялири сывиййясиндя верилди. Щесабламаларын эедишатында инкишаф етмиш вя инкишаф етмякдя олан дювлятляр арасында эялир сывиййясиндя фярг 1970-жи илдя 12:1-дян, 2000-жи илдя 7:1 нисбятиня гядяр азалмасы цццн игтисади артымын мювжуд вариантларында щансы дйишмяляри дахил етмяк тяляб олундуьуну айдынлашдырмаг вязифяси дурур. Бу щесабламалар щяр бир 15 реэионда айры-айры секторлар цзря бурахылышын истешлакын вя капитал гойулушун лайищяляндирилян сывиййясини, еляжя дя ямтяялярин бейнялхалг

ахынларынын щяжмляринин тясвирини баша дцшмйя имкан верир.

САБ ясасында моделляшдирмя, В.В.Леонтьевин глобал моделиндя эюрцлдцйц кими, пронозлашдырманын моделляринин мцрякяб комбинасийалалары сырасында аиддир. О, тьякжя щазыр моделия сая щесабламалары дейил, экспертлярин чох ихтисаслашмыш командасынын олмасыны нязардя тутур. Ону да гейд етмяк лазымдыр ки, узагмцддятиля вя узунмцддятиля прогнозларын, ишляниб щазырланмасында жидди формализасийалы методларындан истифадя, адятян щялледижиди вязиййят щесаб едилир. Щярчянд онлардан истифадя бйяйнилмялидир, дястяклянмялидир, бурада дцстурлар вя щесабламалар мясялян фярзиййялярин айры-айры параметрляринин йохланылмасыны тямин едяряк, еляжя дя фярзетмянин структурлашдырылмасыны йцнэцллядиряряк кюмякчи алятляр ролуну йериня йетирир. Прогноз сферасында габагжаданэюрмянин йцксяк щцдудлар иля башлыжа ролу **эксперт методлары** ойнайыр. Онлар арасында даща чох мяшщурлуьа «дяйярли маса» (комиссийа методу), «бейин щцжуму» (Делфи щцжуму) вя «Форсар методу» малик олмушдур.

«**Дяйирми маса**» методу вя йа комиссийа методу тясаввцрлярин разылашдырылмасы вя ващидлярин ишляниб щазырланмасы мягсядилия, экспертляр групунун прогнозларынын проблемляринин мцзакирясини нязардя тутур. Бу методун мяшщудиййяти ондан ибарятдир ки, компромися илкин гурашдырма, тйяинляшмя вардыр, бу ися ян эцжлц гцввяли гярарларда ачылма рискيني артырыр. Щям дя экспертлярин тяряфиндя иряли сцрцлян мцлащизяляря «дяйирми маса»нын нцфузу тясир едир.

«**Бейин щцжуму**» методу идеяларын коллектив генерасийасынын йахшы имканы иля фярглянир. «Бейин щцжуму» методунда экспертляр тяряфиндя рйали сцрцлмщш мцлащизялярин тьянгиди гадаьа едилдийиндя йекун нятижя истянилян, илкин гябул едилмясиндя щятта ян екстравагант мцлащизяляр мащиййятини дашыйа биляр.

Прогнозлашдырманын эксперт алятляри арасында апарыжы ролу (йери) мяшщур Америка ПЕНД елми-тядгигат корпорасийасы тяряфиндя ишляниб щазырланмыш **Делфи методу** тутур. О, экспертляр командасынын хцсуси щазырланмыш суал

топлусундан истифада едяряк интератив фярди сорьуларын бир неча турларынын тяшкили йолу иля марагландырылан мясяля цзря максимал разылашдырылмыш нюгтейи-нязяря наил олмааа имкан верир. Щяр бир турун эедишатынада ялдя олунмуш сорьу нятижяляри «емал» олунур вя коллегаларын сонрадан цмуми фикирляриля разылаша биян вя йа юзлярини мцяйян принциплярэ зюря фярглянмиш мювгейини йениляшдиля биян экспертлярэ чатдырылмалыдыр. Сорьу проседурасы, йени турун ортаг ялдя олунан нятижяляря ямяли тясир етмядийи ситуасийа ямяля эялмйя гядяр дяфялярля давам едир. Ялдя олунмуш нятижялярин беля унификасийасы юзцнцн зяиф тяряфиня дя маликдир: систем дяйишмясинин мювжуд трайекторийасынын сипмасынын нязярдя тутан фярди прогноз, кәпага гойула бияр.

Прогнозляшдырманын вя програмляшдырманын мцасир методлары арасында **«мягсядляр аьажынын»** гурулмасына яасаланан йанашманы гейд етмяк лазымдыр. Бу истигамятдя йцксяк репутасийаны *ПАТТЕРН* схеми («мигдар мялуматларынын елми–техники гиймяляндирилмяси васитясиля планляшдырмасынын яасаландырылмасы») олмушдур. Метод илк дяфя ямялийятларын тядгигаты вязифясиня тятбигян ишляниб щазырланмышдыр вя 1957-жи илдя дярж олунмушдур, лакин «хамуелйа» корпорасизасийасыны ондан щярби вя космик ишлямяляри щййата кечирян бюлмяляриндя етираф етдийи вахт 1963-жи илдян сонра эениш шющрят газанылмышдыр. *ПАТТЕРН* методунда истифада проноз заман елан кясийиндя башлыжа мягсядлярэ наил олмааын алтернатив имканларыны гиймятляндирмяк сечилмиш технолоъи инвестисийаларын мцгайисяли гиймятлилийини мцяййян етмйя, онларын реалляшдырылмасынын ясас чятинликлярини ашкар етмйя вя гиймятляндирмйя, гойулмуш мягсядлярэ наил олмаг цццн ясас рол ойнайан ЕТИСИ иля инкишафынын истигамятлярини мцяййян емйя имкан верир.

Гейри-мцяййянклядя щяраитиндя щялл вариантларыны тапмаа имкан верян диэяр чохла сайда эксперт – аналитик методлар вардыр. Онлардан икисини йада салаг – матрис методу вя морфолојжи тящлил методу.

Гиймятляндирмянин **матрис методу** прогнозляшдырманын тйин олунмуш щцдудлары чярчивясиндя пул марагландыран

системин инкишафы эяляжйини мцяййан едян мцхтялиф щадисялярин гаршылыгы тысирини ашкар етмйя йюнялмишдир. Яввялжя пронозун гурулмасы цццн груп ящямийятли щадисяляри вя онларын башланмасынын фярди ещтималлыынын мцяййан едирляр. Надисялярин гаршылыгы тысири матриси гурулур. Экспертляр щадисялярин биринин ямяля эялмасы дизяр щадисянин һарадан ямяля эялмасынин добура биляр (вя йа яксиня добура билмяз) щансындан чыхыш едяряк матрисин ханаларыны долдурурлар ки, бу да, йекунда онларын инкишаф сенариси вариантларыны вя онларын ещтималлыыны дягиг жызмаг имканы верир.

Морфолоъи метод прогнозлашдырмасына йюнялян проблемлярин ifadə вязиййятини мцяййан едян ясас p_i параметрляри айрылыр. Щяр бир параметр мцхтялиф сайда p_{ij} хцсусийятлярини ифадя едир. Йекунда реаллашдырылмасы гаршыя гойулмуш проблемлярин щяллия эятириб чыхаран, хцсусийятлярин бцтцн мцмкцн вя гейри- мцмкцн комбинасийаларыны якс етдирян морфоложи матрис ямяля эялир. Бу вя йа дизяр гярарын гиймятлилийи щагда мясяля матрисин гурулмасына гядяр бахылыр. Ишин йекун мярщяляси даща ещтимал олунан һадисядян матрисин гурулмасы нятижясиндя эюзлянилмядян араланма нетривиал гярарларын экспертляр тяряфиндя сечилмясиндя ибарятдир.

Бу эця мялум олан прогнозлашдырылмасы эксперт методларында чоху конкрет лайищяляр, хцсуси тййинатлы лайищяляр чярчивясиндя оптимал гярарларын сечилмясиня етиразларла баблы инкишаф ялдя етмишдир. Стратеъи прогнозлашдырма вя планлашдырылмапын вязифяляри цццн макроигтисади систем сявиййясиндя анжаг юзляринин имканлары чярчивясиндя истифадя олуна билярляр. Щям дя щямищя методларын конкрет вязифяляря вя прогноз-план ишляринин чярчивяляриня жидди йарадыжылыг адаптасийасы тяляб олунур. Макроигтисади тенденсийалары мцяййан едян щадисяляр арасында гейри-мцяййанлик сийаси конйуктура сосиал стрессляр, амилляр вя бир чох дизярляри ящямийятлидир ки, жидди щякилдя йцксякихтисаслы экспертлярин тяжрцбясиня вя идеясына архаланан прогнозлашдырманын формализасийа олунмамыш методларынын ящямийятини эцжляндирир.

Щеч дя тясадци дейил ки, макроигтисади прогнозлашдырмада социал – сийаси прогнозлар саясийинда олдуьу кими **социал – игтисади сценариярин** гурулмасы методу даща эениш йайылмышдыр. Сектор йанашма проноз – аналитик практикасына тягрибян XX ясрин 50-жи иллярин сонунда 60-жы иллярин яввялиндя дахил олмушдур, щям дя о вахт бейнялхалг мц-насиб яксяр саясийинда тятбиг олунмушдур. Инди о, бирмяналы шякилдя социал-игтисади прогнозлашдырманын методлары щяжми сырасына дахил олмушдуг, щярчянд щеч дя бцтцн мцяллияр сюзцн щялли хцсуси мянасында прогнозлар кими сценариярин ачыгланмасы иля разылашмырлар. Мясяян, Р.Ейрос беля щесаб едир ки, сценаринин башлыжа мягсяди – прогноз дейил, щалларын механизминин вэ уа тяфяккцрцнцн баша дцшмясидир¹. Лакин belə фикирляштэк ки, бирипи диэаринин цстцндян хятт чякилир. Сценаринин вариантларын мязмунуну вя формал-рийази зяминляр системи кими, бу конкерт социал-игтисади системини тядгиги нятижясиндя вя ону идаря едянляр, фикрини сюйляян О.Й.Шибалкинля разылашмаг олар².

Социал – игтисади системин инкишаф вариантларынын тягдим олунмасынын сценари формасы щямин эяляжйип мцрякяблийини, щям гейри-мцяййянлийини гиймятляндирмяйя, щям дя гейри-мцяййянлийин структурлашдырмасыны тямин етмяйя, бунунла да прогноз тяфяккцря план вариантлар вермяйя имкан вердийиня эоря ращатдыр. Щалын (объектин) мцмкцн инкишафынын механизмляриня вя зяминляриня мцяййянлийин верилмяси объектин йекун образынын вариантларыны конструкторлашдырылмасыны ямяли шякилдя йцнэцлляшдирир. Бу ися игтисади динамикасынын эюзлянилян параметрляринин гурулмасы цццн аз вя йа чох дяряжя мцяййян ясасын, базанын ямяля эялмясини билдирир. Дцня тяжрцбяси она göstərir ки, дювлятин вя реионларын социал-игтисади инкишафынын ишляниб-щазырланмасы щеч дя тясадци олмайараг узунмцддятли прогнозларын иряли сцрцлмясинин башлыжа формасы олду.

¹ Эйрес Р. Научно – техническое прогнозирование и долгосрочное планирование. М; Мир 1971, С.183

² Шибалкин О.Ю. проблемы и методы построения сценариев социально-экономического развитие. М; Наука. 1992г. С.14.

10.3. Игтисади артымын стратеји планлашдырылмасы

Сосиал-игтисади инкишафын узунмцддятли прогнозларынын вя сонрадан онларын базасында стратеји вя индикатив планларын ишляниб щазырланмасы щюкумятин практик сийасяти цццн вя сацибкарларын вя ев тясяррцфатларынип давранышы цццн щяраит йарадыр. Мцхтялиф дювлятлярип тяжрцбяси ону инандырыр ки, прогнозлар вя планлар системиндя, ейни заманда информсация сямтлянемя вя идаряетмя компонентляр олур. Базар мцщитиндя макроигтисадиййат сферасында идаряедижи тясир даща чох олараг зярури макроиндикаторлара наил олмагдан ютрц долайы методларла разылашмалар, эцзяштляр щяйата кечирилир.

Макроигтисадиййатын нязарят олунан бу вя йа диэяр пага-метрлярин приоритетлик дяряжясиня нисбятян ящямиййят, ижтимаиййят тяряфиндян едилян сечим буюцк ящямиййят кясб едир. Инкишаф етмиш дювлятлярин тяжрцбяси ондан хябяр верир ки, адятян, щюкумят тяряфиндян нязарят олунан макроигтисади сийасят параметрляри сырасында ашаьыдакылар дахилдир: игтисади артым, ящалинин мяшьуллуьу игтисади еффеktivлийи. Гиймятлярин стабиллийи (инфлясийа сывиййеси) субйектлярин игтисади азадлыг дяряжяси, системин малиййя дайаныглыьы, ящалинин эялирляринин сывиййеси вя онларын бюлэцсцндя, ядалятлилик, харижи тижарят бир тядиййя балансы вя с.

Игтисади трансформасийа дюврцндя институтсионал сыра сямтляри сосиал игтисади мейарлар арасында сечим етмяйин цзяриня дцщцр. Ислащатын щярякятлярин характерляринин юзц, илк нювбядя, институтсионал йенидянгурмалара нязарят цзяриндя жямлянемяни щяртляндирир. Бу мцлкиййятин структурунун дяйишмясидир, базар инфраструктурунун формалашмасы, йени ганун вя нормаларын щазырланмасы, гябул олунмасы, инзибати-структур тядбирляр вя с. Щюкумят сийасятини беля приоритетля-риндя, институтсионал трансформасийалар юзцнцн хятирляри цццн щяйата кечирилдийи вахтда йауинмалар олар. Бу щалда щярякятин мейарлары субйектив олур, беля ки, йени институтлар диэяр дювлятлярин нцмуняляри цзяр охшарлыг цццн формалашыр. Ямтяйя ислащатларын сосиал-игтисади нятижялилийи беля

йанашмаларда икинжи дяржялимясяя олур. Бу да чохлу сайда сящвяря эятириб чыхарыр вя дювлятин инкишафыны йубадыр. Мящз Русийа базар ислащатынын кифайят гядяр давамедижи башлабыж мярщясяи ярзиндя бея зиддийятлярля растлашмалы олмушдур.

ХХЫ ясрин яввялиндя РФ Президенти тяряфиндя иштисадийятда апарыжы кими ониллик дювр цццн ил ярзиндя истещсал олунан цмуми дахили мящсулун ики дяфя артмасынын тямин олунмасы вязифяси иряли сцрцлмцщдцр. Мясялян, бея конкрет дювлятляр трансформасийа сийасятиня йанашманы жядди шякилдя дяйищди. Буна гядяр йер алмыш институтсионал вя-зифялярин приоритетлийня ислащатчы яйилмя жидди шякилдя тясщищ олунмушдур. Иштисади артымын эюстярижилляри макродинамиканын апарыжы нязарят олунан параметриня чеврилмищдир.

Практикада ясас тятбиг олунан иштисади артымын щесабла-маларынын, онларын баша дцщцлмясинин прогноз-план щесабламаларынын адекват апарылмасы вя ачыгланмасы цццн важиб олдуьуну нязяря алараг йада салаг.

Иштисади артым темпи (J) ЦДМ (ЦММ) прогноз шяжминин Y_t ЦДМ (ЦММ)-нин базис эюстярижисиня нисбяти кими щесабланыр:
 $J = Y_t \times Y_b$.

Артым темпи рягям индекси вя йа фаиз шяклиндя ифадя олуна биляр. *Артым темпи* иля *артма темпинин* чашдырмаг олмаз. ЦДМ артма темпи ($J-1$) кими мцяййян олунур, язяр J –рягям индекси иля ифадя олунурса $J\%-100$ язяр артым темпи фаизля щесабланылыбса.

Прогноз-план вя аналитик ишлярин эедищатында чох вахт ЦДМ-ын *орта артым темпини* щесабламалы олурсан. Бунун цццн артым (индекс кими) темпи эюстярижисиндя n дяржяли кюкц чыхартмаг кифайятдир. Бурада n прогноз илини базис илиндя айыран ишлярин сайыдыр. Мясялян, дювлятин ЦДМ-нин онун 10 илдян сонра ики дяфя артымынын тямин олунмасы мягсядиля ртао иллик артым темпини мцяййян едилмяси цццн 2-нин онунжу дяржясиндя кюкалтыны чыхартмаг лазымдыр.

10.4. Игтисадийаатын структурунун динамикасынын узунмцддяти прогнозлашдырылмасы

Русийада 90-жы иллярда игтисадийаатын технолоџи ва структур деградасийасы иля мцшащидя олунан узунмцддяти ва дярин бюшранла ящатя олунмушдур. 1991-1997-жи илляр ярзиндя 8 ил ярзиндя ЦДМ-ин щяжми, демяк олар ки, ики дяфя ашабы дцшмцшдцр, инвестиция 5 дяфя, ящалинин реал пул эялир сывийяси демяк олар ки, 25 дяфя, ямтяя ва хидмятлярин рягабят габилиийятлилийин мцяййян едян мцасир 5-жи технолоџи уклад 3 дяфя азалмышдыр. Кянд тясяррцфатында ва тижарятдя цстцнлцк тяшкил едян ва 3-жц пайы кяскин щякилдя артмышдыр. Йерли щазыр мямулатлар щям харижи, щям дя дахили базардан сыхышдырылдылар. Пяракяндя ямтяя дюврийясинин тямин олунмасында идхал ямтяяляринин пайы 1991-жи илдя 14%-дян 1995-жи илдя 54%-я гядяр артмышды. Анжак 1999-жу илдян игтисадийаатын ЦДМ-ни мцгайися едиляжак дяржядя йцксяк темплярля, инвестицияаынын ва щяйат сывийясинин баылы олан жанланма фазасына дахил олмушдур (жядвял 10.2.) лакин бюшран габаы сывийяуэ щяля наил олунмайыб.

Ж а д в я л 10.2

Русиянын макроигтисади эюстярижияри (аргымын орта иллик темпи 8%)

Эюстярижияр	1975-1980	1986-1990	1990-1995	1996-2000	2001-2005
Цмуми дахили мяшсул	-	-	-	1,6	6,2
Ясас капитала инвестиция	4,1	6,6	-22,1	-8,6	104,0
Сянайе мяшсулу	4,1	2,6	-45,8	1,8	26,5
Ящалинин реал пул эялирляри	-	-	-8,0	21	11,4

М я н б я : Российский статистический ежегодник 2006. Стат. сборник. М; Рос.стат 2006. С.35.

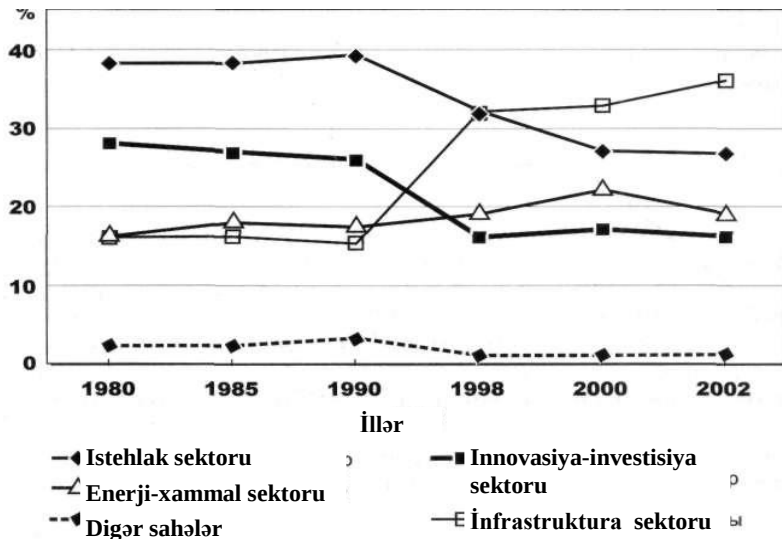
1990-жы иля гядяр Русия игтисадийаатынын структуру дцнйа игтисадийаатында олдуу истигамятля инкишаф едирди. Лидер йери истецлак ва инновасия – инвестиция секторлары тутурду.

Дцнйада вя инкишаф етмиш дювлятлярдян даща йцксяк хцсуси чяки хаммал секторунун пайына дцшмцшдцр ки, бу да игтисадиййатын минерал вя мешя ресурслары иля йцксяк тяминатлылыг сывиййясиня вя онларын ихражынын йцксялмасыля шяртлянмишдир. Инфраструктур секторунун пайы орта дцнйа сывиййясиндя ашабы иди/илк яввял тижарят бу да базар мц-насибятлярини гейри-инкишафы иля айдынлашдырылырды

1990-жы иллярдя хцсусиля 1992-1995-жи иллярдя ССРИ-нин дабылмасы иля эцжлц демилитаризасийа вя базар ислашатлары иля уагпмиш бющран нятижясиндя игтисадиййатын дярин структур деформасийасы (шыкил 10.1.) Инвестисийа-инновасийа секторунун пайы щяр шейдян габаг мцбадиля сянайе комплексини дабылмасы, машингайырманын пайынын кяскин ашабы дцшмяси щесабына пайы ашабы дцшмцшдцр. Игтисадиййатын технолоъи деградасийасы, бешинжи технолоъи укладынын пайынын ашабы дцшмяси вя елмтутумлу вя йцксяк технолоъи мящсулун йуйулмасы просеси инкишаф етмишди. Истещлак секторунун пайынын базарда кянд тясяррцфаты вя хцсусиля йцнэцл сянайе мящсулларынын сыхышдырылмасы щесабына 39-дан 27%-я дцшмцшдцр. Ихражсямтли енеръи хаммал секторунун, хцсусиля нефт-газ сянайеси вя металлурэийанын, инфраструктур секторунун пайы, хцсусиля тижарятин пайы кяскин шыкилдя йцксялмишдир. Инкишаф етмиш игтисадиййата кечидля ялагядар олараг иряилиляйиш зярури олду. Лакин, о щяддян артыг олду вя чох вахт паразитлик дашыйырды – васитячиларин сайы дяфялярля артмышды вя вясайтлярин онларын хейриня йенидян бюлцшдцрцлмасы эцжлянмишдир.

Структур деградасийасы мадди истещсал пропорсийаларында дяйишикликлярдя чох гиймят ингилабы, еляжя дя инвестисийаларын бюлцшдцрцлмасындя диспропорсийалары иля яасланмышдыр. Тякран истещсал секторлары цзря мяшьул оланларын сайынын бюлцшдцрцлмасындя иряилиляйишляр жари гиймятлярин цмуми бурахылыша нисбятян даща аздыр. Бу йцксяк инщисарлашмыш сянайе сащяляриндя вя няглийятда гиймятлярин машингайырма, кянд тясяррцфатын вя йцнэцл сянайе гиймятляри, орта ямякшаггы иля мцгайисядя цстяляйижи артымла тюряниб. Гиймятлярин инфлясийасы партлайышы нятижясиндя дяйярлярин сащяляр; истещсал

секторлары ыя социал тѣбѣгялѣр арасында йенидѣн бюлѣтсѣ баш верди. Инновасийалы-инвестисийалы ыя истѣтлак секторлары нѣзѣрѣчарпан сайда аилѣ нѣинки эениш, щѣм дѣ садѣ тѣкрар истѣтсалы щѣйата кечирмѣк имканындан мѣшрум олмушдур.

Щѣкили 10.1. 1980-жы 2002-жи илин Русийада тѣкрар истѣтсал секторлары цѣрѣ игтисадиййатын структурунун динамикасы (%).

Елѣ бу истигамѣтдѣ ясас капитала инвестисийанын цѣмуми ашаы дѣшмѣсиндѣ 5 илдѣ 5 дѣфѣ (1991-1995) машынгайырмада йцнѣтл сѣнаиѣдѣ, кѣнд тѣяррѣфатында инвестисийанын пѣйы дѣфѣлѣрлѣ ашаы дѣшмѣшдѣр ыя енерѣи хаммал ыя инфраструктур секторларын (хѣсусилѣ нѣглиийѣт ыя рабѣтѣ) пѣйы артмышдыр.

Игтисадиййатын институтсионал структурунда радикал ирѣилиѣйишлѣр баш вермишди (щѣкил 10.2.). Чохукладлы игтисадиййата кечид, дѣвѣлат укладынын азалмасы, капитал тутумлу ыя кичик ямѣтѣли укладларын пѣйынын йцксѣлмѣси зѣрури ыя мѣтѣрѣгги дѣйишикликлѣр иди, игтисадиййатын чѣвик-

лийи вя адаптасийасы йцксялмишди вя илкин капитал йыымылы просеси чох вахт паразитли характер дашыйырды, капиталын харижа кечиши иля вя стратеји зяиф олигархлар тябгясинин формалашмасы мцшайият олунурду. Дювлят сектору инвестисийанын олмамасы иля дабылмышды вя аз ефектли иди. Мяшбул оланларын сайынын йцксялмясиндя вя базарын мцгайися едиляжяк дяряжядя ужуж ямтяяляря долдурулмасында мцяййян ефеекти верян кичик ямтяяли уклад коррупсийалашмыш мямурлар вя мафийа структурлары иля гаршысы алынырда. Бу заман эюзлянилмядян, хцсусия айры-айры иллярдя 58%-я гядяр кянд тясяррцфаты мящсулларыни истещсал едян вя йцксяк интенсивли ямайин сайясиндя ящалинин касыб, йохсул щиссясинин сахланмыасына кюмяк едян ящалинин шахси тясяррцфаты шяклиндя натурал – патриархал уклад ящямиййятли мигйасда жанланды.

Игтисадиййатын жанланмасы фазасында (1999-жы илдян) хцсусия харижи амиллярля шяртлянян игтисадиуатымын йцксяк темпляриня бахмайараг игтисадиййатын структур деградасийасы давам етмякдя иди, һярчянд зяифляйян темплярля. Инвестиция инновасийа вя истещлак секторунун пайы ашаы дцщяндя давам едирди, инфраструктур вя енерји – хаммал секторларынын пайы ися артди. Игтисадиййат инновасийа йениляшмялярини вя ящалинин тялябатынын юзляринин истещсалы щесабына юдянилмясини тямин едя билмир, онлар дцнйа базарынын конйунктурасынын тяряддцдляриндя даща чох асылы олур. Перспектив структур сийасят индийя кими ишляниб щазырланмышдыр. Игтисадиййатын иннерсийалы инкишаф ссена-рисиндя структур деформасийалар сахланажагдыр, дяринляшяжякдир вя даща чох эерийя дюнян олмауасагдыр. Бу дювлятин елми-темпинин потенциалынын дабылмасы иля, машынгайырманын, йцнэцл сянайенин сонракы азалмасы иля, мяшбул оланларын сайынын азалмасы иля, дюврцн сонуна ися нефтин, газын, бир сыра ялван металларын йатагларынын, минерал вя ещтиййатларынын, мешя ресурсларынын тцкянямсияля там шякилдя йерли базарын вя ихражынын тялябатынын юдянилмясинин гейри-мцмкнцлцйц иля шяртлянмишдир. Милли игтисадиййатда дцнйа бющранлары да якс (мянфи) олунандыр – беля дюврлярдя игтисади артымын темпляринин ашаы дцщмяся

дяринляшяжякдир. ХХЫ ясрин 20-жи илляриндян дювлятдя артыг индии глобал характер алан енержи еколоји бющран даща сох щисс олунажагдыр. Енерјинин чатышмазлыбы игтисади артымы даща эцжлц шыкилдя йубадажагдыр, нефтсиз йанажабынын ихражатындан валйута дахил олмалары азалажагдыр. Мяжму мейілляри сындырмаг структур динамиканын инновасийа йеритиминя ссенарисинин реаллашмасы ясасында анжаг мцмкцндцр. Бу бир сыра структур ирялилийишлярин ямяля эялмясиня эятириб чыхаражагдыр: елмин, хцсусиля тятбиги елмин вя ОКП-нин приоритет истигамятляр олан цзря машингайырма мцдафия-сянайе вя информасийа компонентляринин габаглайыжы инкишафы щесабына инвестиция – инновасийа секторунун щям мяшбуллуг, щям дя инвестицияларда, еляжя дя цмуми мящсулда пайынын йцксялмясиня, истещлак секторунун, щяр шейдян габаг, социал олан комплексинин (сящиййя, тящсил, социал сыьорта, мя- дяниййят, йцнэцл сянайе вя инновасийа) йцксялмяси ясасында мянзил коммунал тясяррцфатынын пайынын йцксялмясиня, енерји, хаммал секторунун, електроенерэетиканын габаглайыжы артымыны тямин едяряк (щидроэен енерэетикасынын вя дизяр алтернатив еколоји тямиз енерји мянбяляри вя мухтар енерји гурьулары щесабына) вя минерал вя мешя хаммалынын емланын комплекслийинин йцксялдяжяк дахили структурунун сайында, цмуми мящсулда пайынын сахланылмасында вя инвестицияларын пайынын йцксялмясиндя, истяр мяшбул оланлар, истярся дя инвес- тисийаларда вя цмуми бурахылыщда васитяли щялгялярин, мямур апаратынын азалмасы электрон тижарятин вя идаряетмядя даща мцасир информасийа технолоэийалардан даща ефектли истифадя щесабына инфраструктур секторунун (илк нювбядя, тижарят вя идаряетмя) пайынын азалмасына. Инновасийа --- кечмя ссенарисинин реаллащдырылмасы цццн ясас инвестициянын ЦДМ-да пайынын 2005-жи илдяки 6,5%-дөн 1025%-я гядяр йцк- сялмясини, онларын базис инновасийаларын мянимсянилмясиня сямтлянмяси вя алтынжы технолоји укладын техника вя технологиа кясиминин старт мянимсянилмяси цццн федерал бцджянин инвестицияларда пайынын индики олан 6,7%-дяң 1245%-я гядяр артмасы тяляб олунур.

Дювлят вя пропорсийалар цццн игтисадиййатын инновасийалы йениляшмяси цццн дцңня нефт-газ сәнаyesi

məhsullarının istifadəsi tələb olunaжағдыр. Харижи игтисади ялағяларин динамикасы вя структурунда тящлқяли мейілляр ямяля эялмишдир. Онлар игтисадиийатын артан ачығлылығы вя харижи тижарят квоталарынын артмасы вя Русийанын ЦГГ-на нязря тутулмуш гошулмасы шыраитиндя хцсусия тящлқяли, горхулудур. Бу заман ихражын структурунда (шыкил 10.5.) енерји хаммал комплексинин пайы 80%-дан 85%-я гядяр артмышдыр, инновасийа-инвестисийанын пайы ися 15%-дян 11,5%-я гядяр ашабы дцшмцшдц. Истешлак секторунун пайы ися яввялки ашабы сывиййяда галмышды (жями 25%-я гядяр). Идхалын идхал структурунда (шыкил 10.9вя шыкил 10.6) якс мейілляр мцшащидя олунурду. Инновасийа инвестисийа секторунун пайы 50%-дян 67%-я гядяр артмышды, истешлак сектору ися 18,6%-дян 24%-я гядяр. Язяр бу мейлляр инкишафын инерсийалы вариантда узунмцддятли перспективдя галырса, онда Русийа глобал игтисади мяканда енерји хаммал ресурсларынын долайы вя елми-техники мящсулларын, ярзабын вя Гярби Авропа, Шярги Авропа, Йапон вя Чин истешсалчылары цццн сянайе ямтяяларин реаллашма (сатыжы) базар олараг галажағдыр. Лакин бу ссенаринин реаллашмасы ХХЫ ясрин 20-жи илляриндя аща йахшы минерал вя мешя ресурсларынын тцкянмясия онлара дцнйа гиймятляринин мцмкцн ашабы дцшмясия вя дахили истешлакын, тялябатын артмасы иля баьлы олараг кяскин шыкилдя чятинляшир. Бундан халис харижи ТМК-ин нязряти алтында дцщян Русийа игтисадиийатынын пайы артыр. Дювлят ящалинин тялябатыны тямин етмяк, юз ясасында инновасийалары вя инвестисийалары щяйата кечирмяк имканынын йекун олараг итиряжякдир. Бу заман дцнйа конйуктурасынын истянилян тяряддцдляр и Русийа игтисадиийатында о ан, якс олунажағдыр. Бу кяскин тящлқяли мейілляр и сындырмагдан харижи тижарятин структурунун инновасийа йарыб – кечмя ссенарисинин ясасында анжаг мцмкцндир. Бунун цццн ямтя ихражындан структурунда щазыр мящсулун пайынын индики 29%-дян 40%-50%-я гядяр 2030-жу иля гядяр йанажабын пайынын азалмасы (3% орта дцнйаа якс олараг 8%-ля), Русийанын дцнйа йцксяк технолож ихражын хцсуси чякисинин артмасы щесабына (2,8%-я, 2003-2030-жу илдя 3-4%-я гядяр) артмасы щесабына йцксялдилмяси щесаб олунажағдыр. Буна ашабыдакыларла наил олмаг олар: дювлят дястйинин

кюмяйиля йерли машингайырма комплексинин йени технолоји сывиййяйя кючцрцлмасы вя модернляшдирилмасы, харижа эюндярилян минерал вя мешя хаммалынын емалынын дяринлийинин ящямиййятли шыкилдя артырылмасы; стратеги тяряфдашларла дцнйа базарына мцштярэк, бирэя чыхышын цццн инновасийа йарыб-кечмянин приоритет истигамятляри цзря юзляринин хцсуси ТМК-нын йарадылмасы; идхалын структурунда индики мейиллярин давам етмасы, инновасийалы инвестисийа вя истешлак секторларынын нювбяти дэфә газанмасына вя ТМК нязаряти алтында олан йейинти сянайесинин вя тижарятин пайынын артмасына эятириб чыхаражагдыр. Инновасийалы йарыб-кечмя сценарисинин реаллашдырылмасы цццн илк яввял ярзаг, йцнэцл сянайе мящсуллары, тибб лязазиматлары, инвестисийа аваданлыглары базарында йерли истешсалчыларын дястяк-лянмасыля актив идхал явязетмя сийасятини апармаг тяляб олунажагдыр. Бунун цццн бу сащялярин рягабят габилиийятлилийинин ямяли, ящямиййятли шыкилдя йцксялтмяк лазымдыр. Русийаны 2004-жц илдя пайынын жями 0,9% идхалда 28% дцнйа щяжминдя хидмятлярин ихражы хцсуси диггятя лайигдыр. Бурада, илк нювбяли ящямиййят бейнялхалг няглиййат дящлизляринин инкишафы ясасында транзит хидмятляринин ихражынын артмасы илкин ящямиййят кясб едир. Шимал-Жянуб вя Шярг- Гярб, еляжя дя туризмин сцрятлянмасы артымы Русийанын бейнялхалг туризм цзря мянфи галыбы (салдосу) 2004-жц ил 9,6 миллиард доллар тяшкил етмишдир. Ири дахили вя бейнялхалг туризм мяркязляринин йарадылмасы йолу иля nailiyyətlər əldə etmək olar. Бурада ялверишли мядяни – тарихи вя иглим щяраити вардыр. ХХҮ ясрин яввялиндя игтисади артымын йцксяк темпляри, ясаян йанажаг ихражынын эенищлянмасы вя она дцнйа гиймятлярини артымы иля щяртлянмишдир. 2001-2004-жц илляр ярзндя МДБ дювлятляри иля тижарятдя харижи тижарят дювриййясинин орта иллик артым темпи 14,8% тяшкил етмишдир. МДВ дювлятляри ися 20,7% иллик артым ЦДМ-да 6,2% олмагла. Игтисади артымын дахили мянбяляри чох аз дяряжядя щярякятя эятириб, инкишаф етмиш дювлятлярдян технолоји эериямя артыр, структур бющран давам едир. Перспективдя игтисади сийасятин важиб вязифяси инновасийалы йарыб-кечмя стратегийасынын ардыжыл реаллашмасы вя ищляниб щазырланмасы игтисадиййатын вя ихражын

структурунда енерји хаммал доминантлыынын гят олунмасы ясасында структур вя технолоји дегродасийанын гят едилмәсидир. Беляликля, тькрар истецсал тскили макро-моделлярдян истифадя гтисадиийатын тькрар истецсал структурунун динамикасынын мейїллярини (онун инкишафынын алтернатив ссенарисини дягиг шькилдя ашкар етмяйя вя прогнозлашдырмаьы) имкан верир ки, бу да игтисадиийатын структур динамикасынын узунмцддятли стратеийасыны приоритет милли програмлары яасландырмаг имканы верир.

Нязарят суаллары вя тапшырыглары:

1. Милли щесаблир системинин ясас тьркиб элементлярини садалайын (адыны чькин), онлар игтисади артымын прогнозлашдырылмасы цццн щансы мянфи ящямиййятя маликдир.
2. Макроигтисади игтисади прогнозлашдырмада щансы сацьяларасы балансдан истифадя олунур.
3. Игтисади прогнозлашдырманын методларыны садалайын. Щяр бир методун цстцнлцкляри вя чатышмазлыгларыны садалайын.
4. Игтисади артымын вя игтисадиийатын структур динамикасынын стратеји планлашдырмасында щансы олан эюстярижилярдян истифадя олунур?
5. Ики ссенарийя (инерсийалы вя инновасийалы йарыб-кечмя) Русийа вя дцнйа игтисади темпи тсикли тьряддцдляринин артымынын нязря алынмасы иля 2030-жу иля артым темплярини мцйййян един.
6. Русийанын игтисадиийатында структур бющраны нядир вя онун гят едилмәсинин перспективляри вя йоллары щансылардыр?

MÜDAFIƏ-SƏNAYE KOMPLEKSİNİN STRATEJİ PLANLAŞDIRILMASI¹

11.1 Müdafiə-sənaye kompleksinin strateji planlaşdırılmasının metodoloji əsasları

Müdafiə - sənaye kompleksinin (MCK) proqnozlaşdırılması və strateji planlaşdırılmasında meydana çıxan prinsipial məsələlərdən biri öyrənilmə predmetin xarakteristikasından ibarətdir. Məhz: hərbi sənaye milli iqtisadiyyatın müstəqil bölməsi, onun, özünün (xüsusi) təkrar istehsal tsiklinə malik olan iribloku, sahədaxili əlaqələr və idarəetmə orqanları sistemidirmi, bir sözlə ümumi makroiqtisadi sistemdə altsistemidirmi və ya hərbi sənaye digər sənaye sahələrin – maşınqayırma, elektrotexniki, aviakosmik, gəmiqayırma, hərbi tikinti və nəqliyyat, eləcə də infrastruktur sferaların (enerjitəminatı, informasiya xidmətinin) ayrı-ayrı komponentlərdən ibarətdirmi?

Birinci halda, HSK-nə makroiqtisadi münasibətlərin müstəqil subyekti cizgilərini verən, onun tam sistemli və ya homogen (eyni məənşəli) xarakteri haqda danışmaq olar.

İkinci halda, HSK heterogen (müxtəlif cinslilik) anlayışı kimi qarşıda durur, yəni digər mürəkkəb təmli strukturların müxtəlif növlü hissələrindən təşkil olunmuş amorf törəmədir. Birinci halda HSK özünün, məhsulun keyfiyyət paramrtlərinin, istifadə etdiyi texnologiyanın, istehsalın təşkili və idarə olunması metodunun koduna, genetik xüsusiyyətlərinə malik olur, hansılar ki, onun digər xalq təsərrüfatı komplekslərindən görünüş fərqlini təşkil edir. İkinci halda hərbi istehsalın bəzi texnoloji və idarəetmə xüsusiyyətləri müdafiə məhsulunun istehlakının ancaq spesifik proseslərilə aydınlaşdırılır, bu zaman isə HSK-nin özündə inkişafının xüsusi “genetik kodu” olmur.

¹ 11.1–11.2 бюлмялярин мцяллифи – и.е.д.С.А.Толкачев, Дювлят Идаряетмя Университиетинин профессору.

Buna baxmayaraq ki, sovet dövründə bütün tədqiqatlar ictimai sərvətin marksist paradigmasına əsaslanaraq irəliləyirdi və hərbi istehsalı qeyri-istehsal və parazit təsərrüfat növünə aid edirdilər. Bəzi alimlər ona ictimai istehsalın I və II bölmələrində¹ xüsusi yer ayırırdılar, digərləri ictimai maddi istehsalın ayrıca III bölməsinə² yer ayırırdılar, üçüncülər isə ümumən maddi-istehsal çərçivəsindən çıxardaraq, qeyri-istehsal sferasının xüsusi sektoruna hasil edirdilər.³ Onu da görmək çətin deyil ki, birinci müəlliflər hərbi sənayenin heterogen konsepsiyasına üstünlük verirdilər, ikinci və üçüncülər isə – daha çox homogen, hərçənd ayırma meyarları əsasən siyasi-ideoloji xarakter daşıyırdı.

Hərbi sənayenin homogen xarakterinin qəbul edilməsi müasir mərhələdə induktiv təhlil metodlarını, qarşılıqlı münasibəti sistemin “genetik kodunun” daxil olduğu mexanizmi bildirən predmetlərin ayrı-ayrı elementlərinin baxılmasını tələb edir. Bu kodun zədələnməsi (məsələn, düşünülməmiş konversiya siyasəti və ya institusional islahatlar şəklində) HSK-da xəstəlik yaradır, bununla bir yerdə də, bütün milli iqtisadiyyatda, necə ki, bir bioloji növün xəstələri bütün təbiət sisteminə tarazlığı pozur.

Bizim fikrimizcə, zənnimizcə, HSK-nın homogen konsepsiyası elmi təhlil və strateji planlaşdırma üçün daha məhsuldardır, çünki HSK-nın sistemli-tamli xarakterini qeyd edir.

Rusiyada konversiyanın texnokratik adını almış və bazar tələbinin nəzərə alınmaması və ümumdövlət sənaye siyasəti proqramının olmaması ilə müəssisələrin özlərindən olan konversiya təkliflərinin maliyyələşdirilməsilə xarakterizə olunan başlanğıc dövrü (1991-1994), qeyri-açıq aşkar şəkildə hərbi sənayenin qeterogen konsepsiyasına əsaslanırdı. Belə təsəvvür olunurdu ki, hər texnoloji modernləşdirilməsi olmadan konversiya yenidənəşkilini müstəqil şəkildə uğurla həyata keçirmək qabiliyyətinə malikdir.

HSK-nın qeterogen konsepsiyaya zidd (əks) olaraq homogen konsepsiyası konversiya islahatının sənayenin ümumi texnoloji transformasiyası ilə ayrılmaz əlaqəsinə işarə edir. HSK-nın homogenliyi müdafiə

¹ Громов Л.М. *и другие*, Военная экономика современного капитализма. М., 1975.С.216.

² Козлов Г.А. Действие закона стоимости в условиях современного капитализма. М.; 1964.С. 354.

³ Шейн А.И. Военно-промышленный комплекс Великобритании. М., 1985;С. 64.

sənayesinin ölkənin iqtisadiyyatının ümumi texnoloji strukturunda rolunun kompleksdən kənar yenidənqiymətləndirilməsində, onun inzibati texnokratik islahatlarının prinsipial qeyri-mümkünlüyünü bildirir.

Hərbi-sənaye problemləri üzrə xarici (birinci növbədə Amerika) mütəxəssisləri hərbi sənayedə təsərrüfat və texnoloji əlaqələrin unikal xarakteri haqda artıq çoxdan ümumi fikrə gəlmişlər.

HSK-nin hansı parametrləri digər industrial (sənaye) və sosial-siyasi strukturlar arasında onun sabit fəaliyyətini (funksiyalaşmasını) və inkişafını müəyyən edir? Dayanıqlığın HSK-nin məhz homogenlik nöqtəyi-nəzərdən xarakterizə edən amillərini ayıraq. Bunun üçün ilk əvvəl metodoloji baxımdan HSK-ni hərbi tədarüklərin idarə olunmasının daha mürəkkəb sistemi kimi təqdim etmək məqsədyönlüdür, hansına ki, həm də hərbi tədarükün kontrakt sistemi də daxil olur. Hərbi tədarükün idarəetmə sistemini metosistem və ya metotəşkilatı sistem, yəni rəqabət maraqlarına malik olan, lakin ümumi məqsədlərə nail olmağa cəlb edilmiş bir necə müstəqil strukturlardan ibarət sistem adlandırmaq olar.

Hərbi tədarüklərin idarə olunması sistemində nəzarət hakimiyyətin rəqabət aparan mənbələri arasında bölüşdürüldüyündən, tam şəkildə sistemin başa düşülməsinə açar kimi bütün metasistemin sektorlarının struktur tədqiqatları çıxış edir. Verilmiş metasistemdə dörd altsistem və ya sektorlar ayrılır: təhlükə, müdafiə, milli və sənaye sektorları. Müdafiə sektoru hərbi planlaşdırmanın və silahların yerləşdirilməsini, yəni Müdafiə Nazirliyinin fəaliyyətini daxil edir. Milli sektor – hərbi tədarüklərə təxsisəedilmə mexanizmidir (hökumət və parlamentin qarşılıqlı əlaqəsi). Təhlükə sektoru – bu hərbi-siyasi situasiya və ölkənin geosiyasi strategiyasıdır, yəni xarici təhlükə amilləridir. Nəhayət, sənaye sektoru – bu, məhz ölkənin HSK-dir.

Onu çox asanlıqla görmək olar ki, sektorların (altsistemlərin) hər biri hərbi tədarüklərin idarə olunması məsələlərində nisbi hakimiyyətinə malikdir. Bundan da artıq sektorların hər biri özü müxtəlif əlaqələrə cəlb olunmuş daha mürəkkəb sistemi ifadə edir. HSK-nin idarə olunması prosesinin real funksiyalaşması sektorların səbəb-nəticə (səbəbilik) qarşılıqlı əlaqələrdə açılır. Xüsusi halda sənaye sektoru, istehsal olunan silahın keyfiyyət xarakteristikasına və kəmiyyətinə münasibətdə müdafiə sektoru, eləcə də onun üzərinə maliyyə məhdudiyyətləri qoyan silahların yaradılması prosesini tənzimləyən milli sektor tərəfindən tələbi formalaşdıran təsirə məruz qalır. Beləliklə, HSK-nin iki dolayı vacib tənzimləyiciləri – bu hərbi planlaşdırma və büdcə prosesidir (büdcələşdirmə).

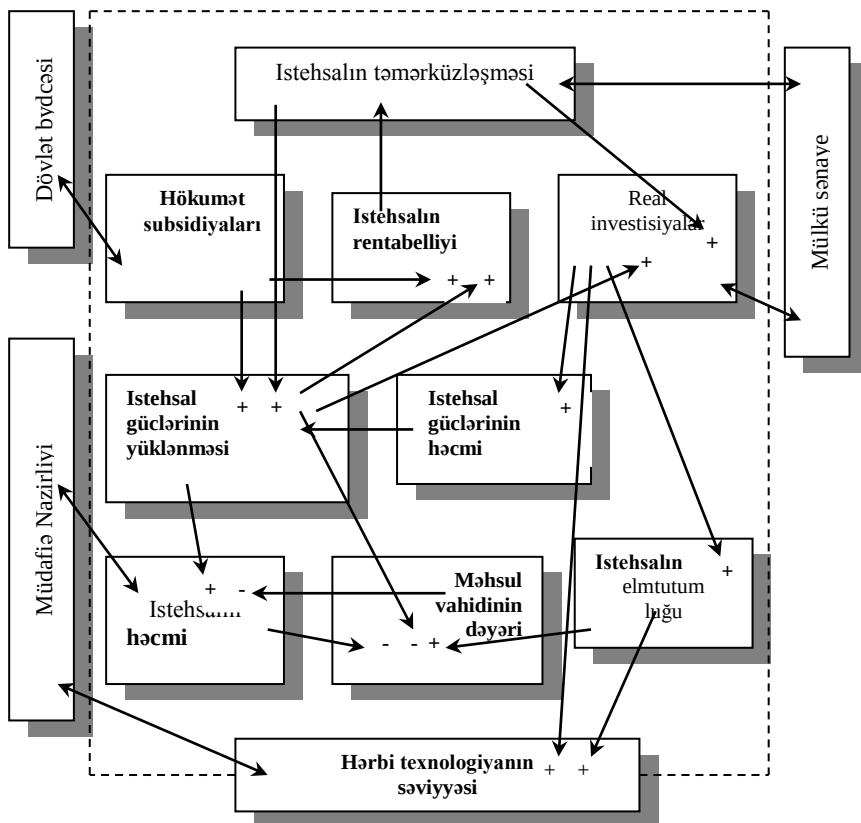
HSK-nin dayanıqlı inkişafı ümumi metosistemdə sektorların balansı ilə müəyyən olunur. Müdafiə sektorunun əsas tələbatları – bu silahların yüksək texnoloji səviyyəsi və silah vahidinin münasib qiymətidir. Milli sektorun əsas tələbatları – yolverilməz büdcə kəsiri yaratmayan hərbi təxsis etmənin səviyyəsidir.

HSK-nın hansı parametri bu müxtəlif cinsli (və hətta ziddiyyətli) tələblərə malikdir. Belə fərz edilir ki, bu kimi istehsal güclərinin yüklənmə səviyyəsi çıxış edir. Bunu kauzal təhlildən istifadə edərək göstərək.

Istehsal güclərinin əhəmiyyətliliyi HSK-i üçün onunla müəyyən olunur ki, o, investisiya həcmi, istehsalın təmərküzləşməsi səviyyəsi, məhsul vahidinin dəyəri, istehsal həcmi, istehsalın rentabelliği, texnoloji innivasiya templəri, istehsalın elmtutumlugu, dövlət himayəsi (hökumət subsidiyaları) kimi, digər vacib xarakteristikaların qarşılıqlı əlaqəsinin mərkəzində yerləşir. HSK-də funksional əlaqələrin strukturunu kauzal əlaqələrini aşağıdakı zəncirdə əks etdirmək olar (şəkil 11.1).

Mərkəzi böyük dördbucaqlıda HSK-nin əsas parametrlərinin strukturu və onlar arasında kauzal qarşılıqlı əlaqələr verilib. Məsələn, məhsul vahilinin dəyəri istehsalın elmtutumlugu səviyyəsindən və istehsal həcmnin birbaşa təsiri altında olur. Istehsalın elmtutumlugu nə qədər yüksəkdirsə, məhsul vahidinin dəyəri bir o qədər yüksəkdir. Əksinə, istehsal gücünün yüklənməsi, istehsal həcmi nə qədər yüksəkdirsə, maya dəyərin strukturunda daimi xərclərin yüksək payı sayəsində miqyas effektivə müvafiq olaraq məhsul vahidinin dəyəri bir o qədər aşağıdır.

Sxemdə təqdim olunmuş iqtisadi parametrləri az və ya çox vacib kimi birölçülü şkala üzrə yerləşdirmək olmaz, belə ki, onlar HSK-nın müxtəlif keyfiyyətli xarakteristikalarını əks etdirir. Bundan başqa, müxtəlif parametrlər qarışıq, əlaqəli sistemlərdə müxtəlif intensivliklə qarşılıqlı əlaqədə olurlar (dövlət büdcəsi, Müdafiə Nazirliyi, mülki sənaye). İstehsal güclərinin yükləmə səviyyəsi bizim tərəfimizdən, onun hərbi-sənaye bazasının “qonşu” sistemlərlə qarşılıqlı əlaqəsinə cavab verən digər parametrlərlə əlaqəsinin intensivliyi nöqtəy-nəzərdən aparıcı parametr kimi müəyyən olunub. Məhz istehsal güclərinin yüklənmə səviyyəsi hökumət subsidiyası, istehsal həcmi, real investisiyalar və istehsalın təmərküzləşməsi kimi parametrlərlə, onlar vasitəsilə isə – dövlət büdcəsi, silahlı qüvvələr, mülkü sənaye sistemlərilə bilavasitə bağlıdır.

Şəkil 11.1. HSK-də funksional əlaqələrin strukturu və onun qarışıq sistemləri ilə qarşılıqlı təsiri.

Q e y d : Məntiqi oxun istiqaməti müstəqil parametrlərin asılı parametrlərə təsirini göstərir. “+” və ya “-” işarəsi müsbət və ya mənfi kauzal təsirini simvollaşdırır. “+” işarə onu bildirir ki, müstəqil parametrlərin yüksəlməsi öz arxasınca asılı parametrlərin yüksəlməsini aparır. “-” işarəsi – sərbəst parametrlərin yüksəlməsi asılı parametrlərin aşağı düşməsinə gətirib çıxarır.

Dövlət büdcəsi HSK-a ilə istehsal güclərinin yüklənməsinə birbaşa təsir göstərən hökumət subsidiyaları vasitəsilə qarşılıqlı təsirdə olur:

subsidia nə qədər yüksəkdirsə, hərbi-sənaye güclərindən istifadədə bir o qədər yüksəkdir. Əksinə, subsidiyanın azalması istehsal güclərinin tam güclənməməsinə aparır. Digər tərəfdən yeni bazarların mənimənilməsi nəticəsində müdafiə müəssisəsinin istehsal gücünün artması (məsələn, silahların ixrac tədarüklərinin qurulması) dövlət tərəfindən istehsal subsidiyalarının azalmasına səbəb olur. Misal üçün amerika iqtisadçıları təyin etdilər, büdcə sisteminin, büdcələşdirmə prosedurasının qeyri-stabilliyi güclərin yüklənməsi səviyyəsi və istehsal templəri (production rate) vasitəsilə hərbi məhsul istehsalının rentabelliyyə və dəyərinə təsir edir, buna görə də, büdcə vəsaitlərinin qənaət edilməsinin xoş niyyətləri eyni vaxtda məhsul vahidinin bahalaşması və tədarük olunan silahın ümumi kəmiyyətinin ixtisarı ilə hərbi proqramların zamanda (zaman üzrə) “dartılmasına”, “uzadılmasına” çevrilir.

Digər tərəfdən istehsal güclərinin yüklənməsi səviyyəsi real kapital investisiyasının həcminə təsir edərək hərbi sənayenin təsərrüfatın qeyri-hərbi sahələri ilə qarşılıqlı əlaqəsinə təsir edir. Xüsusi halda istehsal güclərinin yüklənməsinin artımı ilə birlikdə HSK şirkətlərinin real investisiyaları artır ki, bu da resursların mülki sənayedən ayrılması ilə müşayiət olunur.

Müdafiə sənaye istehsalının təmərküzləşməsi istehsal güclərinin yüksəlməsinə bilavasitə müsbət təsir göstərir: birinci parametrlər nə qədər yüksəkdirsə, ikinci parametrlər bir o qədər yüksək olur. Digər tərəfdən istehsalın təmərküzləşməsi hərbi sənayeyə real investisiyaların azalması ilə (şaquli və üfüqü integrasiya proseslərinə maliyyə investisiyaların artmasında) və müvafiq olaraq mülkü sahələr üçün real resursların çıxarılması ilə müşayiət olunur. Əksinə istehsalın təmərküzləşməsi səviyyəsinin aşağı düşməsi və hərbi sifarişlərin artdığı halda eyni texnoloji proseslərin bir neçə şirkətlər tərəfindən qaçılmaz təkrarlamaları hesabına hərbi sənayeyə real investisiyaların artımı mülkü sahələrdən maddi və maliyyə resurslarını çəkib aparacaqdır.

Nəhayət, istehsal güclərinin yüklənməsi səviyyəsi, istehsal həcmi və hərbi texnologiyanın səviyyəsi arasında düzmütanasiblik HSK-nin bu aparıcı parametri və Müdafiə nazirliyinin məqsədli funksiyaları (hərbi planlaşdırma, Silahlı qüvvələrin təchizi) ilə əlaqələndirici həlqə kimi çıxış edir.

Nəticə etibarilə “istehsal güclərinin yüklənməsi” parametri hərbi sənayenin metosistem tarazlığı nöqtəyi-nəzərdən HSK-nin aparıcı elementini bildirir. Buradan da göstərilmiş parametrlərin bütün HSK-a üçün paradigmal mahiyyəti çıxır, zira o, bu sektorun müdafiə-sənaye potensiyası

alının idarə olunmasının ümumi metosisteminə digər sektorlarla bütün əhəmiyyətli əlaqələri qapayır. Bu səbəbdən onu fərz etmək olar ki, bu parametrlər HSK-nın ümumi vəziyyəti üçün, “Keynsin səmərəli tələbi” və monetaristlərin “pul kütləsi” kimi iqtisadi nəzəriyyənin mühüm anlayışları bütün iqtisadiyyatın sağlam inkişafı üçün vacib olduğu kimi bir o qədər vacibdir.

Hərbi sənaye bazanın istehsal güclərinin harmonik vəziyyəti onların yüklənməsinin səviyyəsinin kəskin yüksəlməsi kimi, həm də dövlətin iqtisadi-siyasi məqsədlərinin dəyişməsindən asılı olaraq əhəmiyyətli dərəcədə yüklənməməsi kimi ziddiyyətli şərildə verilmişdir.

Nəticə etibarilə HSK-nın strateji planlaşdırılması iqtisadiyyat və siyasətin ümumi metosistem tarazlığında struktur təşkiləddici kimi bu parametrlərə səmətlənməlidir. Bu göstəricinin zamanda kəskin tərəddüdlərinin qarşısını almağa can atmaq lazımdır və qaçılmaz qərarlılıqların, dəyişmələrin dempfləşdirilməsi (dempferlə zəiflətmək, dempfer (müxtəlif alət və cihazlarda: mexaniki rəqsi zəiflətmək üçün qurğu.) üçün təşhihəddici tədbirlər görmək lazımdır. Məsələn, müdafiə təxsislərinin kəskin azalması hərbi sənaye güclərin yüklənməsinin sabit səviyyəsinin saxlanılmasına yönəldilmiş aktiv struktur-institutsional aksiyalarla (tədbirlərlə) tamamlamaq lazımdır. Rusiya hərbi sənayesinin konkret halda hərbi istehsalın təmərküzləşməsi dövrüyyə güclərinin yüklənməsinin effektiv səviyyədə saxlanılması və azad olan güclərin müxtəlif variantlarda sanasiyası (qaydaya salınması) üçün (tam konversiya, qismən yenidən profiləşdirmə dondurulma, qeyri-profil utilməşdirmə (istifadə) və s.) zəruridir.

Altsistemlərin birində tarazlığın pozulması halında metotəşkilatı təsirinin necə həyata keçirildiyinə baxaq.

Fərz edək ki, büdcə kəsrinin kəskin mürəkkəbləşmiş probleminədən irəli gələrək milli sektor müdafiə sifarişlərinin maliyyələşdirilməsini ixtisat edir. Istehsal güclərinin yüklənmə səviyyəsi aşağı düşür, müvafiq olaraq istehsal olunan hərbi məhsulun vahidinə qiymətlər artır. Istehsal və tədarük olunan hərbi texnikanın miqdarı daha çox azalır və müdafiə sektorunda harmoniya pozulur (Müdafiə Nazirliyi hərbi planlara yenidən baxır). Hərbi-strateji konsepsiyanın dəyişməsi, təhlükə sükutorunun (bu sektor ancaq bilavasitə milli və müdafiə sektorları ilə qarşılıqlı əlaqədə olur), ölkənin xarici siyasi tərəfdaşlarla münasibətdə mürəkkəblik doğuraraq geostrateji tarazlıq kimi elementinə toxunmaq iqtidarındadır. Belə vəziyyətdə hərbi xərclərin artırılması məqsədlə milli sektora qeyri-iqtisadi təsir mümkündür. Sonuncu ölkənin HSK-nə in-

vestisiyaların artımını bildirir. Beləliklə, dairə qapandı, lakin bu nə sənaye sektorunun (HSK), nə də qalan sektorların harmonik vəziyyətinə nail olunmasını bildirmir. Bütün metasistem taraz vəziyyətə qayıtmır, ən azı ona görə ki, təkcə hərbi sənayeyə investisiyanın artımı alınan silahların artması iqtisadiyyatına təzyiq, istehsal güclərinin tam yüklənməməsinə və büdcə probleminin kəskinləşməsinə doğurur.

Bu cür model ötən əsrin 90-cı illərində Rusiya hərbi xərclərin planlaşdırılması praktikası situasiyasının inkişafını fəvqəladə olaraq dəqiq əks etdirir. Mahiyyət etibarilə onilliklər ərzində ölkə məhz metosistemin belə inkişaf tsiklini keçmişdi. 1992-ci ildə Qaydarın liberal-isləhatçı hökuməti silah alışına xərcləri dəfələrlə azaltmışdı. İxtisarin templəri və həcmələri ağılabatan, daha elmi əsaslandırılmışlar haqda deməyərk bütün hədləri üstələyirdilər ki, bu da müdafiə planlaşdırılmasının əsaslarının yenidən baxılmasında təzahür etməyə bilməzdi. Artıq 1993-cü ildə Rusiya hərbi gücün fundamental, əsaslı ixtisarinə əks etdirən yeni hərbi doktrinanı formalaşdırdı. Rusiya ordusunun hərbi (dəyüş) hazırlığının aşağı düşməsi tez bir zamanda metosistemin, dövlətin geosiyasi tarazlığı kimi komponentində təzahüt olundu. Ölkədaxili və beynəlxalq terrorizm problemilə və beynəlxalq səhnədə onun geosiyasi maraqlarının qəbul edilməməsi ilə rastlaşdı (NATO-nun Rusiyanın VMT üzrə keçmiş müttəfiqləri – ölkələr hesabına genişləndirilməsi). Sosial-siyasi, geosiyasi və iqtisadi amillərin bütün kompleksi ölkə rəhbərliyini HSK-yə xərclərin yüksəldilməsinə təhrik etdi: 1999-cu ildə hökumət islahat illərində ilk dəfə olaraq tam şəkildə müdafiə sifarişini ödəyə bildi. 2000-ci ildə isə onun həcmnin 50%-lik artımı qərarına gəldi.

Digər kazual zənciri təhlil edək. Fərz edək ki, metasistemin müdafiə sektoru əldə olunan silahların keyfiyyət xarakteristikaları və miqdarı ilə razı olmayıb. Birinci iddia (narazılıq) hərbi-sənaye bazasına investisiyanın artımını stimullaşdırır, ikincisi, istehsal güclərinin yüklənməsi səviyyəsini kəskin şəkildə artırır. Bunların hər ikisinin kəskin şəkildə artması qaçılmaz olaraq büdcə probleminin gərginləşməsinə doğurur. Milli sektor çox keçmirki, hərbi xərcləri azaltmaq məcburiyyətində olur. Hərbi planlaşdırma tarazlıqdan çıxır, sənaye sektoruna sifarişlər azalır. Sənaye sektorunda tarazlığın pozulması istehsal güclərinin yüklənməsinin azalması və silah vahidinin dəyərinin müvafiq artımı ilə artır. Bu, öz növbəsində, müdafiə və milli sektorlarda tarazlığı daha da destabilləşdirir.

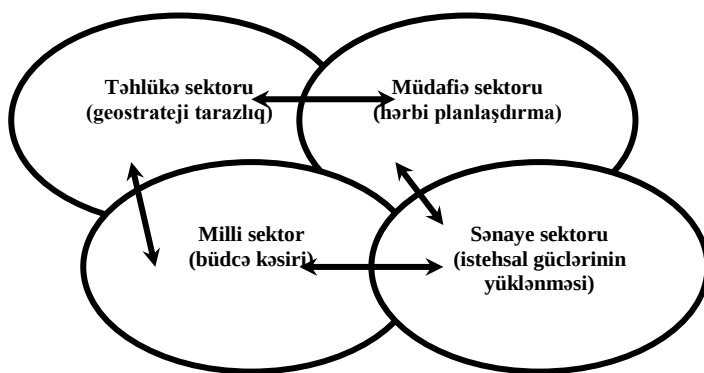
Ancaq iki kazual zənciri təhlil edərək belə qərara gəlmək olar ki, ancaq bir altsistemin tarazlıqdan çıxması rəhbərliyin müdafiə-sənaye po-

tensialının idarə olunmasının bütün metasisteminin destabilliyinə gətirib çıxarır. Hər bir altsistemdə özünün, elə həmin altsistemin dayanıqlı fəaliyyəti, funksiyalaşmasına, həm də yerdə qalan altsistemlərlə harmonik qarşılıqlı əlaqələrə cavab verən aparıcı parametrlər vardır. Hərbi-sənaye bazası altsistemində (sənaye sektoru) bu parametr – istehsal güclərinin səviyyəsidir. Milli sektorda – büdcə kəsirinin səviyyəsi, müdafiədə – adekvat (tam uyğun) hərbi planlaşdırma (hərbi tələbatın və hərbi strateji məqsədlərin uyğunluğu). Təhlükə sektorunda – ölkənin geostrateji tarazlığı. Metosistemin, onun əsas sektorlarının qarşılıqlı əlaqəsi vasitəsilə ümumi tarazlığını sxematik olaraq şəkil 11.2-də təsvir edək.

Şübhəsiz, təsvir olunmuş kauzal əlaqələrdə proseslər eyni istiqamətli şəkildə genişlənmir, hər bir altsistemdə köklü sayda vasitəçi təsir amilləri mövcuddur, çünki onların hamısı digər metosistemlərə daxil edilib. Buna baxmayaraq, göstərilmiş əlaqələr əhəmiyyətli, göstərilən parametrlər ilə – özlərinin altsistemlərində aparıcı adlana bilər.

Yuxarıda izah edilənləri yekunlaşdıraraq aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar:

- müdafiə-sənaye kompleksinin strateji planlaşdırılmasının nəzəri konsepsiyasının yaradılması üçün HSK fenomeninin metodoloji qiymətləndirilməsini prinsipcə müəyyənləmək lazımdır – verilmiş struktur homogen və ya heterogendirmi və verilmiş sistemin struktur təşkiləddici və ya aparıcı parametri necədir? Biz homogen hərbi-sənaye baza konsepsiyasından və aparıcı parametr kimi istehsal güclərinin yüklənməsi səviyyəsi göstəricisindən çıxış edirik.

Şəkil 11.2. Hərbi tədarüklərin idarə edilməsi sistemində funksional qarşılıqlı əlaqələr.

- təklif olunan yanaşmanın başlıca metodoloji mahiyyəti, onun HSK-ni idarə etmənin metatəşkilati sisteminin hissəsi kimi təqdim etməyə və onun digər sistemlərlə daha əhəmiyyətli əlaqələrini təyin etməyə imkan verən sistemliyindən ibarətdir.

11.2 HSK-nın strateji planlaşdırılmasının bazar islahatları nəticəsində dezorqanizasiya (deztəşkili)

11.2.1. HSK-nın planlaşdırılmasının sovet təcrübəsi

Məlumdur ki, bizim юлκяdə HSK-a uzun müddət ərzində xalq təsərrüfatının qalan hissəsindən xüsusiləşmiş iri sahələrarası kompleks kimi inkişaf edirdi. Müdafiə nazirliklərinin “doqquzluğu” nəinki texnologiy, həm də təşkilati inkişaf etmiş müəssisələr, birliklər, elmi-tədqiqat institutları və konstruktor bürolarını daxil edirdi.

Sovet dövründə HSK-ya daxil edildirdi:

- sənaye sektoru – 2000-ə yaxın müəssisə;
- elmi-texnoloji sektor – fundamental, tətbiqi və hazırlanmış mala son şəkil verməli. ETKSİ-ni həyata keçirən, yeni texnikanın sınağını aparan 960 müdafiə ETİ və KB;
- elmi-təhsil sektor – müxtəlif ali məktəblərdə müdafiə-texniki problemlər üzərində 40 min mütəxəssislər işləyirdi, o cümlədən, təqribən 8 min elmlər doktoru.

Sahənin belə qığant (nəhəng) kompleksi çərçivəsində effektiv idarə olunmasını və sahələrarası qarşılıqlı əlaqəni təmin edən elmi-informasiya və koordinasiya edən sektorlarını ayrıca yada salmaq lazımdır. Bu sektorun əsasında – müvafiq doqquz müdafiə nazirlikləri üzrə idarə etmə və elmi informasiya sahə institutları durur. Növbəti pillədə – idarə əlaqəsizliyinin qət edilməsi və ETKSİ-nin tsiklinin sürətləndirilməsi məqsədilə müxtəlif sahələrin müəssisələrini işləmələrini koordinasiya edən sahələrarası institutlar. Silahların əldə olunmasına cavab verən, Müdafiə Nazirliyinin İdarəsi yenilik nümunələrin tədaqrüklərinin müsabiqə metodlarını tətbiq edirdilər, byna görə də, SSRİ-nin müdafiə sənə-

yesində rəqabətin səviyyəsi həddən artıq yüksək idi.¹ Nəhayət, HSK-nin inkişafının sahələrarası koordinasiyası SSRİ-nin Nazirlər Sovetinin idarələrarası komissiyaları və Sov.İKP-nin MK-nın şöbələri vasitəsilə həyata keçirilirdi. Piramidanın zirvəsi, SSRİ Nazirlər Sovetinin yanında Hərbi Sənaye Komissiyası idi.

Hərbi-sənaye komissiyası (HSK) strateji planlaşdırma və proqramlaşdırmanı həyata keçirirdi, iri layihələr hazırlayırdı – müasir federal məqsədli proqramların müəyyən analoqu. HSK Müdafiə Nazirliyi və sənayenin deyil, sənayenin ayrı-ayrı müəssisələrini belə layihələrə “bağlayaraq” onların fəaliyyətini koordinasiya edirdi. Bunun sayəsində eyni bir müəssisədə traktorlar və piyada döyüş maşınları, sərnişin təyyarələri və ən müasir bombardmançılar buraxılırdı.

Müdafiə-Sənaye nazirliklərinin “doqquzluğu” müasir dildə desək, dövlət üçün zəruri olan funksiyaları reallaşdıran idarəedici şirkətlər məcmusunu təqdim edirdi. Sahə planlaşdırılması hüquqi və ya faktiki filial şəbəkəsinə malik olan iri qabaqcıl müəssisələr səviyyəsində həyata keçirilirdi. Faktiki filial şəbəkəsi adı altında uzunmüddətli müqavilə münasibətləri başa düşülürdü. Sahə idarə etmənin elə həmin funksiyalarını həyata keçirən müxtəlif elmi-istehsal birlikləri də mövcud idi.

1970-cı ildən MSK-da silahların işlənilib hazırlanması və istehsalının uzunmüddətli planlaşdırılmasının daha mütərəqqi sistemi tətbiq olunmağa başladı: planlaşdırma – proqramlaşdırma – büdcələşdirmə (PPB). Müdafiə Nazirliyi sahə proqramlarının dövlətin resurs və maliyyə imkanlarını müvafiq olan silahlanmanın inkişafının vahid 15 illik proqramına uyğunlaşdırmağa başladı. Bu proqram silahların tədarükünə və müdafiə ETKSİ-yə xərclərin illik planlaşdırılması üçün əsasları formalaşdıran 10 və 5-illik proqramlar vasitəsilə yeniləşirdi və dəqiqləşirdi.

¹ Tam şəkildə inhisarlaşdırılmış kimi görənən planlı SSRİ iqtisadiyyatında kəskin rəqabətin bu fenomeni Qərb tədqiqatçılarını cəlb edirdi, hansılar ki, hələ “soyuk müharibə” illərində Sovet İttifaqının müdafiə sənayesində rəqabətin təşkilini təfərrüatı ilə öyrənilirdi və həm də, özlərinin müdafiə nazirliklərinin rəhbərlərinə ideoloji rəqiblərindən müəyyən təşkilati ən yenilikçiliyi iqtibas etməyi tövsiyyə edirdilər. Bu məsələ üzrə əlavə oxunuş (məlumat) üçün xarici müəlliflərin aşağıdakı əsərlərini tövsiyyə etmək olar: *Cooper J.* The Soviet Defence Industry: Conversion and the Economic Reform. The Royal Institute of International Affairs; NY, 1991, *Evangelista M.*, Innovation and the Arms Race. How the United States and the Soviet Union Develop New Military Technologies. Ithaca, NY: Cornell University Press, 1988; *Industrial Innovation in the Soviet Union.* Ed.R.Amann,J.Cooper. New Haven; Yale University Press, 1982.

MSK-nın sahələrarası qarşılıqlı əlaqəsi və inkişafı юлкялə hərbi-sənaye güclərinin, təhlükəsizliyin strateji mülahizələrilə və regionlar arasında qurulmuş tarixi kooperasiya əlaqələri ilə diktə edilən yerləşdirilməsinə əsaslanırdı. Məsələn, Cənubi-Ural regionunda zireh-tank sənayesinin ocaqlı, yuvalı təmərküzləşməsi (Kurqan maşınqayırma zavodu – piyadanın döyüş maşınlarının, Çelyabinsk traktor zavodu – T-72, T-80 tanklarının istehsalı) həm xammalın əsas təchizatçıları – юлкяnin iri metallurgiya zavodu – yaxınlığı ilə, həm də müdafiə sənayesinin vacib sahəsinin юлкяnin sərhədindən – etimal olunan rəqiblərindən uzaq yerləşdirməyə can atmaqla aydınlaşdırılır. Nəticədə MSK-a SSRİ-də qurulmuş planlı iqtisadiyyatın daha effektiv nəticəsi oldu.

11.1 cədvəli 1990-cı ildə MSK-nın xalq təsərrüfatı strukturunda yeri haqda təsəvvür verir¹.

Onu nəzərə almaq lazımdır ki, MSK-nın müəssisələrində televizorlar, fotoaparatlar, velosipedlər, tozsoranlar və s. kimi bəzi xalq istehlakı əmtəələrinin istehsalının əsas həcmi cəmlənmişdir. Hətta ciddi xarici tədqiqatçıların mülahizələrinə görə sovet iqtisadiyyatının militarizasiyası vaqif olmayan baxışa görünən kimi o qədər də müdhiş deyildir.

C ə d v ə l 11.1
MSK-nın 1990-cı ildə SSRİ-də əsas makroiqtisadi göstəricilərində xüsusi çəkisi

Göstəricinin adı	Göstəricinin qiyməti, %
ÜDM tərkibində müdafiə ümumi xərclər	7.55
ABŞ üçün analoji göstərici	5.9
Milli gəlirin tərkibində müdafiəyə ümumi xərclər	11.1
ABŞ üçün analoji göstərici	5.8
Xalq təsərrüfatı üzrə ümumən əsas istehsal fondlarının (ƏİF) dəyərinin tərkibində MSK-nın ƏİF	6.4
Səyayedə ƏİF dəyərində MSK-ın ƏİF	126

MSK məhsulunun ÜDM tərkibində 12%-i və əmələdici sənayedə məşğul olanların ümumi sayından 12% - bu hərbi məhsulun nomenklaturasının böyük bir hissəsinin istehsalda və ixracının təchizatında mütləq lider olan юлкя üçün çox da pis göstərici deyildir. Nəhayət, onu da yadda

¹ Müəllif tərəfindən Фадеев В.В. Конверсия как она есть//Вопросы экономики и конверсии.-1993.- Выпуск 3.- С. 32-33. üzrə hazırlanmışdı.

saxlamaq lazımdır ki, bəzi ölkələr daha militarizasiyalı iqtisadiyyatla heç də az olmayan iqtisadi uğurlar nümayiş etdirir, məsələn, İsrail və Cənubi Koreya, harada hərbi istehsalın payı ÜDM-nin 20%-ə qədər çatır.

11.2.2. Bazar islahatları və MSK-nın müasir vəziyyəti

Ötən əsrin 80-ci illərinin sonundan həyata keçirilən MSK-da iyirmiillik dramatik islahatların nəticələrinin qərəzsiz təhlili onu göstərir ki, demək olar ki, onlar bütün dövr ərzində mürəkkəb metatəşkilatı sistemlərdə strateji planlaşdırmanın qanunauyğunluqlarının nəzərə alınması ilə həyata keçirilirdi. 80-90-cı illərdə təbliğ edilən MSK-nə kəskin neqativ münasibət, onun mülkü istehlak təyinatlı əmtəələrin istehsalı üçün lazım olan resursların yeyicisi kimi birtərəfli təsəvvürə əsaslanırdı. Buna görə də, MSK-nin islahatlarının ilk 10 ili resursların yenidən bölüşdürülməsi və müdafiə istehsalının mülkü məhsulların buraxılışına yenidən profiləşdirilməsi ideyaları ilə bağlı idi. Bu islahatların uğursuzluğunun səbəbi kimi MSK-ya bütün sənaye üçün texnoloji innovasiya mənbəyi və metasistem tarazlığının mərkəzi elementi kimi strateji yanaşmanın olmaması çıxış edirdi.

MSK iqtisadiyyatın digər sahələrinə nisbətən köklü bazar islahatlarından daha çox əzab çəkdi. 1991-ci ildə maliyyələşmə təqribən zəruri səviyyənin 20%-ə qədər aşağı düşmüşdü. Müdafiə Nazirliyi nə vaxtsa sonra hesablaşmağı vəd edərək zəruri əmtəə və avadanlıqların borc olaraq əldə edirdi. Müəssisələrə maliyyələşdirmə mənbələrini özləri axtarmağı təklif etmişdilər. Müdafiə Nazirliyinin borcları veksellərlə silinirdi, bu da ki, yaxşı halda sərf olunan vəsaitlərin 60%-ni təşkil edirdi. Yekunda 90-cı illərin ortalarına müəssisələrin böyük bir hissəsi dağılmaq həddində idi. İşçilərin sayı on dəfələrlə azalmışdı, orta yaş 28 yaşdan 64 yaşadək artmışdı, yeni işləmələr dayandırılmışdı. Hamısının tam yekunlaşmasında sahənin kriminallaşması başladı.

Vətən müdafiə-sənaye kompleksinin çoxsaylı müəssisələri arasında kooperasiyasının və texnoloji əlaqələrin pozulması, dövriyyə vəsaitlərinin olmaması, menecmentin qeyri-effektivliyi ona gətirib çıxartdı ki, 1990-cı ilin əvvəlində MSK vahid elmi və istehsal orqanizm kimi praktik olaraq mövcud olmadı.

90-cı illərin sonuna vəziyyət bir qədər yaxşılaşmışdı. “Müdafiəyə” pullar daha çox ayrılmağa başladı və 2001-ci ilə hərbi büdcənin maliyyə-

ləşdirilməsi məlumatlandırılmış məbləğin 95%-ni təşkil edirdi. Direktorların tərkibi 50% yeniləşmişdi. Lakin keçmiş onilliklərin itrikəri daha çox bərpa edilməz oldu. Müəssisələrin bir hissəsi böhrandan düzələ bilmədi. Bəzi müəssisələr hərbi məhsul buraxmağı dayandırdı və konversiya rejimində tam şəkildə mülkü məmulatlara keçdi. Digərləri isə öz binalarını və əmək vasitələrini kommersiya strukturlarına icarəyə verdi. Avadanlıqların fiziki və mənəvi aşınması bütün məntiqi hədləri aşmışdı. Peşakarların çatışmazlığı fəlakətli oldu. Nəslin dəyişməsi dayandırılmışdı.

1997-ci ilə Rusiya dövlətinin orqanları bu və ya başqa müdafiə istehsalına cəlb olunmuş 2000-ə yaxın müəssisələrə qəyyumluq edirdi. Onlardan dövlət mülkiyyətində 400-dən çox idi, 500-ə yaxını isə – dövlətin əlində nəzarət səhm paketi var idi və təqribən elə bu qədər də – dövlətdə “qızıl” səhmlə, təqribən 800 müəssisə – qeyri-dövlət mülkiyyətinin üstünlük təşkil etdiyi idi.

1998-ci ilin əvvəlində Rusiya Federasiyasının hökuməti üç ilə nəzərdə tutulan (1998-2000), MSK-nin irimiqyaslı yenidən qurulmasının birinci mərhələsi kimi, müdafiə sənayesinin restrukturizasiyası (yenidən strukturlaşdırma) və konvensiya proqramını qəbul etdi. Proqrama uyğun olaraq 2005-ci ilə müdafiə sənayesinin nüvəsini – müdafiə sifarişinin yerləşəcəyi 700-ə yaxın daha güclü müəssisələrin – formalaşdırılması planlaşdırılmışdı. MSK-nin müəssisələrinin sayının mexaniki ixtusarı sonuncunun (MSK-nin) strukturun yenidən qurulması ilə tamamlanırdı, hansının ki, ideologiyasını hökumət aşağıdakı şəkildə müəyyən edirdi: iri integrasiya strukturlarının yaradılması hərbi istehsalın təmərküzləşdirilməsini və az rentabelli və təkraredici istehsalın ləğv olunmasını təmin etməlidir.

MSK-da islahatın növbəti mərhələsi 2001-ci ildə işə salınmışdı, nə vaxt ki, Federal müdafiə-sənaye kompleksinin yenidən formalaşdırılması və inkişafı Proqramı qəbul olunmuşdu (2001-2006). Onda 2006-cı ilə 40 integrasiya olunmuş sənaye komplekslərinin yaradılması nəzərdə tutulurdu. Bu müəssisələrin əsasında komplektləşdiricilərin hazırlanması ilə məşğul olan birləşdirici müəssisələr, iri xoldinqlər, konstruktor büroları və sınaq stansiyaları yaradılmalı idi. Proqramın işləyib hazırlayanların niyyətlərinə görə, o, Rusiya MSK-nin özəlləşdirilmə və xarici investorların aktiv şəkildə cəlb olunması hesabına rəqabətqabiliyyətiyyətinin yüksəldilməsinə və istehsalın modernləşdirilməsinə arzu olunmuşdu.

Müəssisələrin belə birləşməsinin nəticəsi həm federal antiinhisar qanunvericiliyin, həm də müsabiqələrin keçirilməsi haqda qanunun yerinə yetirilməsinin faktiki olaraq qeyri-mümkünlüyü oldu. İdarəetmə

aparatinın kəskin artması nəticəsində artıq xərclər artdı və deməli, məhsul baha oldu. Məhsulun daha yaxşı texniki xarakteristikaları və maya dəyərinin aşağı salınması uğrunda mübarizə mənasını itirdi. Müqavilələrin bağlanması və texniki sənədləşdirmə müddətləri artdı. İstehsalın inkişafına vəsaitlərin çatışmazlığı his olunmağa başlamışdı. Müəssisələrdən əllərindən həm istehsal binalarını, həm də sosial təyinatlı obyektləri (istirahət evləri, poliklinikalar və s.) alırdılar. Qeyri-profilli müəssisələr tam məhf olmağa lap yaxınlaşdı.

Bu proqramın reallaşmasından keçən beş il ərzində Rusiyada ancaq dörd əsl xolding yaradılmışdı: “Suxoy” (təyyarələr istehsalı), “Almaz-Antey” (zenit qurğularının istehsalı), “Qranit-Elektron” və “Taktiki hərbi silah-sursat” korporasiyası. Müəssisələr inteqrasiya olunmağa tələsmirdi, çünki onların idarə edən şirkətlərə tabe etdirmək cəhdlərini, tam ədalətli olaraq gəlirlərinin əllərindən alınması vasitəsi kimi qəbul etdi. Dövlətdə silahların əsas istehsalçılarına komplektləşdirici detalları, mexanizmləri və bir çox digərlərini təchiz edən müəssisələrə xarici alıcılarla sərbəst müqavilələrin bağlanmasına imkan verən mexanizm yaradılmamışdı. Buradan da sənayenin bir çox rəhbərlərinin və tam kollektivlərin xoldingə daxil olmasına marağın olmaması meydana çıxır.

C ə d v ə l 11.2

Yüksək texnoloji kompleksin istehsal güclərinin yüklənməsi (%)

Sahənin adı	Orta illik gücdən istifadə		
	Əmtəə məhsulun ümumi həcminə görə	O cümlədən	
		müdafiə məhsulu üzrə	mülkü məhsul üzrə
Cəmi	16,0	10,2	72,5
Aviasiya sənayesi	15,0	22,5	11,4
Sursat və xüsusi kimya sənayesi	10,4	16,9	4,5
Silah sənayesi	22,0	20,3	22,4
Rabitə vasitələri sənayesi	17,6	16,9	17,5
Radioşənaye	17,6	16,9	17,5
Raket-kosmik sənaye	21,3	23,2	16,6
Gəmiqayırma sənayesi	19,3	21,8	16,3
Elektron sənayesi	20,5	25,0	11,7

İndiki zamanda iki milyondan çox adamı işlə təmin edən 1500-dən çox müəssisənin və təşkilatların aid olduğu Rusiya müdafiə-sənaye kompleksinin funksiyalaşmasının, fəaliyyətinin əsas məqsədi dövlətin hərbi iqtisadi potensialının, onun milli maraqlarına müvafiq olaraq, müdafiə qabiliyyətini və təhlükəsizliyini təmin edən səviyyədə daimi şəkildə saxlanmasıdır.

“Müdafiəyə”yə maşınqayırmanın ümumi istehsalının 30%-i və maşın-texnika ixracının 45%-i düşür. Yüksək texnoloji və elmtutumlu məhsulların işlənməsində, istehsalında və ixracında xüsusi çəkiyə görə müdafiə sahələri hakim mövqə tutur. Onlar Rusiyanın elm məhsulunun 75%-dən çoxunu, aviasiya, kosmik, eltron və optik texnikanın 100%-ni, yüksək texnologiyə məhsulların bir çox digər kateqoriyaları üzrə buraxılışın həcmnin 70-90%-ni və mürəkkəb məişət texnikasının ayrı-ayrı növləri üzrə istehsalın 100%-ni təmin edir. Lakin, yuxarıda, qorunub saxlanmasına nail olunan, əsasən xüsusi olaraq, məhz hərbi sferada, eləcə də kosmonaftika və nüvə energetikasında tədqiqatın və işləmələrin müasir səviyyəsinin saxlanılmasına imkan verən MSK-nin elmi-texniki potensialı durur.

MSK-nin xaoslu islahatlarının yekununda aparıcı göstəricinin vəziyyəti – istehsal güclərinin yüklənməsi səviyyəsini XXI əsrin əvvəlində böhranlı kimi xarakterizə etmək olar ki, bu da cədvəl 11.2-də qeyd edilmişdir.

11.3 MSK-da strateji planlaşdırma və idarəetmə sisteminin dirçəlməsi

MSK-nın idarə olunmasına dirçələn strateji yanaşmanın konturları 2000-ci illərin ikinci yarısında seyr edilməyə başlayır.

Bütün nazirliklərin hökumətin sədrinə, onun yeganə müavini vəsaitilə birbaşa olaraq qapayan, 2004-cü ildə aparılan inzibati islahatlara münasibətdə hamı tez bir zamanda onun idarəetmə ziyanlığına, kiçilməsinə, bundan da çox zərərliyinə inanırdı. Dar boğazlı bürokratik “butılka” meydana çıxdı, hansının ki, rolu bu yeganə müavinin üzərinə düşdü. Funksiyalaşmanın belə bir sistemi ucbatından hökumət dəfələrlə idarəetmə stupora (bəzi ruhi xəstəliklər zamanı xəstənin hərəkət və danışmaq qabiliyyətini tamamilə itirdiyi hal) düşmüşdü.

Hökumətin idarəetmə fəaliyyətinin reallığı sədrin müavinləri əlavə vəzifələrinin tətbiqini tələb etmişdi ki, bu da birinci vitse-baş nazir

və vitse-baş nazir vəzifələrinin təsis olunması oldu. Bu zaman müdafiə sənayesinin təşkilati strukturu və idarəetmə strukturu son 8-10 il ərzində yeddinci islahatlara məruz qalırdı ki, bunun da nəticəsində bütün “müdafiə” (müdafiə kompleksi) struktur idarələr şəklində Federal sənaye agentliyində (FSA) birləşmişdi. Lakin elə bu FSA-ya həm mülkü sənaye, həm hərbi-texniki əməkdaşlıq, həm dövlət tədarükləri, həm də beynəlxalq əməkdaşlıq daxil oldu. Öz növbəsində, bütün bu şişirdilmiş FSA RF-nın Sənaye-Energetika Nazirliyinin tərkibinə daxil oldu.

Yaranmış vəziyyətin düzəldilməsi üzrə birinci praktik addım Rusiya Prezidenti tərəfindən dövlətin hərbi-texniki siyasətinin işlənilib həzırlanması və reallaşması prosesində iştirak edən bütün strukturların koordinasiyasını təmin edən orqanın yaradılması haqda qərar qəbul edilməsi olmuşdur. Müdafiə-sənaye kompleksinin idarə olunması sisteminin yaxşılaşdırılması üçün RF Prezidentinin 20 mart 2006-cı il tarixli 231 sayılı Fərmanı ilə, RF hökuməti yanında hərbi-sənaye komissiyası (HSK) yaradılmışdı.

Komissiyanın statusu əhəmiyyətli dərəcədə yüksəlmişdi, federal icra hakimiyyəti orqanlarının fəaliyyətini koordinasiya edən daimi fəaliyyət göstərən orqana çevrilmişdi. Ona əlavə təşkilati-bölüşdürücü funksiyalar verilmişdi, onun tərkibi genişlənmişdi və nümayəndəlik səviyyəsi yüksəlmişdi. HSK-nın fəaliyyətinin əsas prioritetləri müəyyən olunmuşdu:

- müdafiə sənaye kompleksinin tərkibinin, strukturunun, daxili korporativ münasibətlərin optimallaşdırılması, eləcə də əsas istehsalların texniki yenidən silahlanması məqsədilə onun resstrukturlaşdırılması, bu məqsədlərdə dövlətin intellektual mülikiyyətinin uəotu və istifadəsi;
- ordunun, qoşunun müasir silahlarla təchizi üzrə qəbul olunmuş qərarların vaxtı-vaxtında yerinə yetirilməsi, onun istehsalının strateji və qıt xammalla, materiallarla və element bazası ilə təmin olunması, vətən silah sistemlərində idxal məhsullarından istifadənin qaydaya salınması;
- həll olunan müdafiə tapşırıqlarının həcmələrinin və dövlətin, onların 2007-2015-ci il dövlət silahlanma proqramı və federal məqsədli proqramlar çərçivəsində resurs təminatı üzrə imkanlarının balanslaşdırılmasının təmin edilməsi;
- üçillik büdcə planlaşdırılması şəraitində dövlət müdafiə sifarişlərinin effektivliyinin yüksəldilməsi, büdcə vəsaitlərinin

dövlətin hərbi təşkilatlarının müasir silahlarla təchizatının başlıca istiqamətlərinə təmərküzləşməsi;

- hərbi təşkilatın texniki və arxa təminatı sistemlərinin bağlılığı çərçivəsində müdafiə məhsulunun qiymətlərinin dövlət tənzimlənməsi mexanizminin düzəldilməsi, Silahlı Qüvvələr və digər ordu, qoşun növləri üçün silahların və arxa cəbhə məhsullarının vahid dövlət sifariş sistemiə keçid.

MSK-nin başlıca vəzifələri arasında – hərbi-texniki sahədə konsepsiyaların, proqram və planların işlənilib hazırlanması, reallaşdırılması, dövlətin müdafiəsinin, hüquq mühafizə fəaliyyətinin və dövlətin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi marağında müdafiə-sanaye kompleksinin, elmin və texnologiyanın inkişafı.

İndiki zamanda MSK-nin strateji səhmti kimi 2006-cı ildə qəbul edilmiş 2007-2017-ci illər dövrünə yeni dövlət silahlanma proqramı (DSP) çıxış edir. DSP – silahlı qüvvələrin dövlətin suverenliyinin və ərazi bütövlüyünün effektiv müdafiəsi üçün kifayət edən səviyyədə texniki təchizatının saxlanılması məqsədilə işlənilib hazırlanan başlıca strateji plan sənədidir.

Rusiyanın 2015-ci ilə qədərki dövrə hərbi-texniki siyasətin strateji əsası ondan ibarətdir ki, nüvə etidalının minimal kifayət edən potensialına arxalanaraq, onun daimi təkmilləşdirilməsini nəzərdə tutaraq adi silahların mütərəqqi (artma) inkişafını təmin etmək, bu dövrdə ordu və donanmanın keyfiyyətə yenidən təchizini həyata keçirmək.

Yeni proqramın birinci xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, vəsaitlərin 75%-i silahların və yeni texnikanın seriyalı istehsalına yönəlidir. 2007-cı ilə qədər fəaliyyətdə olan proqramda tədarükün böyük hissəsi ETKSİ-nin üzərinə düşürdü. Yeni proqramın ikinci xüsusiyyəti dövlət müdafiə sifarişlərinin həcmnin 20-40%-ə qədər həddə əhəmiyyətli illik artımından ibarətdir. Üçüncü xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, Müdafiə Nazirliyi silahları komplekt (seriyalı) almağa başlayacaqdır, əvvəllər olduğu kimi daha dənə-dənə yox.

Praktikada ilk dəfə olaraq 2007-2015-ci ilə dövlət silahlanma proqramı dövlətin müdafiəsinin və təhlükəsizliyinin hərbi-texniki təminatının proqram-məqsədli planlaşdırma sənədlərilə, o cümlədən, dövlətin müdafiə-sanaye və elmi-texniki kompleksinin inkişafının plan və proqramları ilə, eləcə də hərbi-texniki əməkdaşlığın həyata keçirilməsilə sistemli əlaqədə, uyğunlaşmasında işlənilib hazırlanmışdı.

Bununla bağlı olaraq DSP-ı HSK-nın inkişafının strateji planlaşdırılmasının baza, əsas sənədi kimi geostrateji və hərbi planlaşdırmanın məqsədli funksiyalarını dövlətin ümumi texniki bazasının inkişafı vəziyyətilə əlaqələndirərək həqiqətdən də metasistemli xarakter daşıyır. Yada salaq ki, şəkil 11.2-dən göründüyü kimi, harada ki, hərbi tədarüklərin idarə edilməsinin metasisteminin funksional qarşılıqlı əlaqəsi verilib, bütün strukturların kompleksli qarşılıqlı təsiri üçün dördüncü elementin – maliyyə-büdcə sektorunun integrasiyası zəruridir. Vətən siyasi-dövlət sisteminin real şəraitində bu elementin rolunu qanunverici hakimiyyət deyil (“parlament – millətin pul kisəsi”), Maliyyə Nazirliyinin yüksək muxtariyyətə malik olduğu icra hakimiyyəti orqanları yerinə yetirir. Son illərin iri, nəhəng büdcə profisitləri, eyni zamanda metosistemin birinci üç elementlərinin maliyyə komponentləri ilə qarşılıqlı təsirinin aşağı səviyyəsini gizlədərək DMP çərçivəsində maliyyələşdirmənin həcmi ni kifayət qədər müqaişəsiz okaraq artırmağa imkan verir.

MSK müəssisələrində integrasiya və restrukturizasiya proseslərini dövlət “MSK-ni 2007-2010-cu illərdə və 2015-ci ilə qədər dövrə inkişafı” (bundan sonra MSK- 2015) Federal proqramın köməyi ilə tənzimləyir. Keçmiş illərdən fərqli olaraq müdafiə-sənaye kompleksinin inkişafı üzrə proqram tədbirlərinə nəzərəcarpacaq büdcə resursları nəzərdə tutulur. Əgər 2006-cı ildə proqram çərçivəsində MSK-nın inkişaf və yenidən formalaşmasına federal büdcə 9,2 milyard rubl ayırırdısa, FMP üzrə isə artıq 13,9 milyard rubl həcmində təxsis planlaşdırılmışdı. Müdafiə-sənaye kompleksində reallaşan federal məqsədli proqramlar üzrə cəmi 2007-ci ilin büdcəsində ümumi həcmdə 700 milyard rubla qədər vəsait qoyulmuşdur. Həm də bu məbləğin bir qaydada 70%-i məqsədli şəkildə kapital qoyuluşuna yönələcəkdir.

HSK-nın yenidən formalaşdırılması üzrə proqram tədbirləri çərçivəsində, sonradan onların 2015-ci ilə 50-60 rəqabətqabiliyyətli difersifikasiya olunmuş integrasiyalı strukturlar (xoldinqlər) şəkilində təşkilatı korporativ bazisin yaradılması nəzərdə tutulur. Bu MSK-nın idarə olunmasını şaquli xəttinin qurulmasının vacib mexanizmlərindən biridir, hansı ki, həm yeni şəraitdə dövlətin sahənin fəaliyyətinə təsirini təmin etmək üçün, həm də HSK-nın təşkilatlarının aktivlərinin konsolidə olunması, maliyyə axınlarının rasionallaşdırılması, rəqabət üstünlüklərinin artırılması üçün xidmət edir.

Bu zaman söhbət müvafiq texnoloji korporasiya iştirakçılarının sadə integrasiyasından deyil, universal quraşdırma istehsalında işləyən,

müasir informasiya texnologiyalarından geniş istifadə edən, bütün işi-
rakçı-təşkilatların istehsal strukturlarını vahid kompleks plan üzrə op-
timallaşdıran yeni tip texnoloji korporasiyaların yaradılmasından gədir.

HSK-nın planauyğun yenidən formalaşmasının məqsədi onun nə-
zərə çarpacaq hissəsinin iqtisadiyyatın mülkü sektorunun inkişafına ye-
nidən səmtləşdirilməsi olmalıdır. Bunun üçün HSK-nın sərt sahə struk-
turunu yenidən qurmaq və bazar iqtisadiyyatı şəraitində müqayisə edil-
məz dərəcədə daha da dayanıqlı olan, belə ki, özündə özünüoptimallaş-
dırma mexanizminə malikdir, çoxnövlü struktura keçmək lazımdır. Bu
halda texnologiyaların ikitərəfli transferti mexanizmi fəaliyyət göstərir
(müdafiə istehsalından mülkü istehsalə və əksinə) və HSK-a təbii şəkil-
də elmi-texniki tərəqqinin və innovasiyalı texnoloji inkişafın lokomotivi
kimi çıxış edir.

Son illərdə bir sıra integrasiya strukturları və dövlət müəssisələri
yaradılmışdı, müdafiə-sənaye kompleksinin müəssisələrində məhsul bu-
xarılışının həcmi yüksəlmiş, hərbi təyinatlı məhsulların istehsalında
məşğul olan güclərin yüklənməsi yüksəlmişdi, bələdiyyə mülkiyyətinə
800-dən çox sosial sfera obyektləri verilmişdi, yeni 75 min əlavə iş yer-
ləri yaradılmışdı, 190 təşkilata maliyyə dəstəyi edilmişdi, bir çox müə-
sisələrdə əsas istehsal fondlarının yeniləşdirilməsi həyata keçirilir,
dünya silah bazarında vətən silahlarının və hərbi texnikanın ixracının
xüsusi çəkisi yüksəlmişdi.

HSK-də struktur yenidən təşkilin aktivləşdirilməsi üçün Hərbi-
Sənaye Komissiyası tərəfindən integrasiya strukturlarının yaradılma-
sının müvafiq plan-qrafikləri təsdiq olunmuşdu və onların yerinə yetiril-
məsinə nəzarət həyata keçirilir. İndiki zamana görə Rusiya Prezidenti və
RF-ni hökuməti tərəfindən HSK-də 24 integrasiya strukturunun yaradıl-
ması haqda qərar qəbul olunmuşdu.

Silah tədarükünün planlaşdırılmasının maliyyələşdirilməsi siste-
mində pozitiv dəyişikliklər qeyd olunur. 2003-cü ilin 11 martında 314
saylı Rusiya Federasiyasının Prezidentinin fərmanı ilə Rusiya Federasi-
yasının Müdafiə Nazirliyi yanında müdafiə sifarişi üzrə Dövlət Komitə-
si yaradılmışdı. 2004-cü il 9 mart tarixli 314 saylı Rusiya Federasiyası-
nın Prezidentinin fərmanına müvafiq olaraq müdafiə sifarişi üzrə Fede-
ral xidməti yenidən yaradılmışdı (Rusmüdafiəsifarişi).

Rusmüdafiəsifarişin fəaliyyətinə rəhbərliyi Rusiya Federasiyası-
nın Prezidenti həyata keçirir, xidmət özü isə Rusiya Müdafiə Nazirliyi-
nin təbəçiliyindədir. Federal icra hakimiyyəti orqanı qarşısında duran

vəzifə tam qəti şəkildə dəqiqliklə formalaşmış – bütün dövlət strukturları tərəfindən, dövlət müdafiə sifarişinə ayrılan büdcə vəsaitlərinin səmərəli istifadəsinə nəzarət, hansı ki, tenderlərin düzgün keçirilməsinə və onun iştirakçılarının seçilməsinə, qiymətmələgəlməsinə və əlbəttə ki, həm sifarişçilər və həm də təchizatçılar tərəfindən öz üzərlərinə götürdükləri öhdəliklərin dəqiq yerinə yetirməsinə nəzarəti daxil edir.

Rusmüdafiəsifariş xidmətinin yaradılmasına qədər bu sahədə pozuntular və suiistifadələr həddən artıq çox idi. Planlı təsərrüfatçılıqdan bazara keçiddə “sovet” nəzarət sistemi praktik olaraq öz mövcudluğunu dayandırdı, yenisi isə hələ qüvvəyə minməmişdi. RF Müdafiə Nazirliyi yanında Rusmüdafiəsifariş xidmətinin yaradılması dövlət müdafiə sifarişlərinin yerinə yetirilməsinin norma və qaydalarına ciddi şəkildə riayət olunmasına dövlət nəzarəti və nadzoru mexanizminin bərpa olunması prosesinin başlanğıcını qoydu. Ancaq bu yolla, dövlət tərəfindən, dövlətin müdafiə qabiliyyəti və onun milli təhlükəsizliyinin möhkəmləndirilməsi proqramına qoyulan hər bir rubldan yüksək verimə nail olmaq olar. Dövlət müdafiə sifarişinin həcmi hər il, demək olar ki, 30%-ə qədər yüksələrək 2006-cı ildən bəri beş dəfədən çox artmışdı, 2007-ci ilin dövlət büdcəsi tərəfindən bütün dövlət müdafiə sifarişinə 734,6 milyard rubl yönəldilməsi nəzərdə tutulub, Dövlət silahlanma proqramının (DSP-2015) reallaşmasına isə 5 trilyon rubl xərclənməsi planlaşdırılır.

RF Prezidentinin 2007-ci il 5 fevral tarixli 119 sayılı fərmanı ilə rəhbərliyi Rusiya Federasiyasının Hökuməti tərəfindən həyata keçirilən, silahların, hərbi, xüsusi texnikanın və maddi vəsaitlərin təchizatı üzrə Federal Agentlik yaradılmışdır. Rusiya müdafiə sifarişi xidməti yeni yaradılmış agentliyin xətti ilə ayrılan vəsaitlərin istifadəsini izləməyə yönəlib.

Keçən 6 il ərzində HSK-nın planlaşdırılmasında göstərilən müsbət irəliləyişlərə baxmayaraq indiki zamanda (2007-ci ilin ortası) “müdafiə”nin inkişafının məqsədyönlü uzunmüddətli strategiyasının sənaye və hərbi siyasi məqsədlər və dövlətin maraqları ilə əlaqəliyi qeyd etmək olmaz. Bu haqda federal sənaye Agentliyinin rəhbəri Boris Aleşinin Sankt-Peterburqda 2007-ci il 23 aprel tarixində sahənin müəssisələrinin rəhbərləri ilə olan müşavirədə etdiyi çıxışı şahidlik edir (xəbər verir). Onun müşahidələrinə görə indi “sənaye siyasəti və yekun məqsədlər yoxdur: istifadə olunan alətlər çox müxtəlifdir, lakin mükəmməl deyillər”. Bununla bağlı Aleşin belə hesab edir ki, “Rusiyada texnologiyada gözlənilən və dünyanı çevirən dəyişikliklərin nəzərə alınması ilə kifayət qədər uzaq üfüqlü sənaye siyasətinin inkişafı üzrə ciddi proqram sənəd

yanarmalıdır. Biz fikirləşməliyik ki, bütün sənaye strukturunun şəklini necə dəyişək, çünki biz praktik olaraq sovet vaxtından simamızı dəyişməmişik”.¹ Verilmiş çox səciyyəvi bəyanat HSK-nin Rusiya kimi bir ölkənin inkişafının ümumdövlət strategiyasının qurulması sistemində mərkəzi qüvvətlənmiş yerini illüstrasiya (misallarla aydınlaşdırır, izah edir) edir. HSK bütün sənaye üçün texnoloji innovasiyanın generatoru olur, o, ölkənin ərazi bütövlüyünü və suverenliyini təmin edir, buna görə də, dövlətin sənaye siyasəti kompleks strateji planlaşdırmanın təcəssümü kimi müdafiə sənaye kompleksinə söykənməyə bilməz.

HSK-nın strateji idarə olunma modeli mürəkkəb sosial-təsərrüfat strukturunun strategiyasının formalaşmasının və reallaşmasının elmi əsaslandırılmış qanunvericiliyi mövqeyindən qurulur.

Strateji idarəetmə – bu, sadəcə əvvəlcədən tərtib olunmuş plan deyil, həm də sistemin inkişafının daima dəyişən şəraitində davranış modelidir, HSK-nın metasistemli qarşılıqlı əlaqənin nəzərə alınması ilə uzunmüddətli planlaşdırılması təsərrüfat quruculuğunun hansısa bir səfərbər edilmiş planının işlənilib hazırlanması və reallaşması kimi təqdim oluna bilməz.

İndiki zamanda HSK-nın inkişaf strategiyasını ali rəhbərlik müəyyən edir. HSK-nın idarə edilməsi sistemində ölkənin ali məmurlarının rolları və funksiyaları dəqiq müəyyən olunub.

Strateji planların işlənilib hazırlanması və reallaşması müddətinin optimallaşdırılması prinsipi ölkənin siyasi-iqtisadi elitası tərəfindən aparıcı ölkələrdən artan texnoloji geriliklə, təhlil edilə bilən tarixi dövrdə zəngin təbii resursların tükənməsilə, ölkə əhalisinin müxtəlif təbəqələrinin gəlirlərinin və həyat səviyyələrinin artan qütbləşməsi, eləcə də beynəlxalq terrorizm və ABŞ və NATO ölkələri tərəfindən davam edən sürətli silahlanma şəkilində milli təhlükəsizliyə sırf hərbi təhlükənin olması ilə bağlı olan ölkənin iqtisadi təhlükəzliyinə tammiqyaslı təhlükənin dərk edilməsindən sonra xüsusilə aktual oldu.

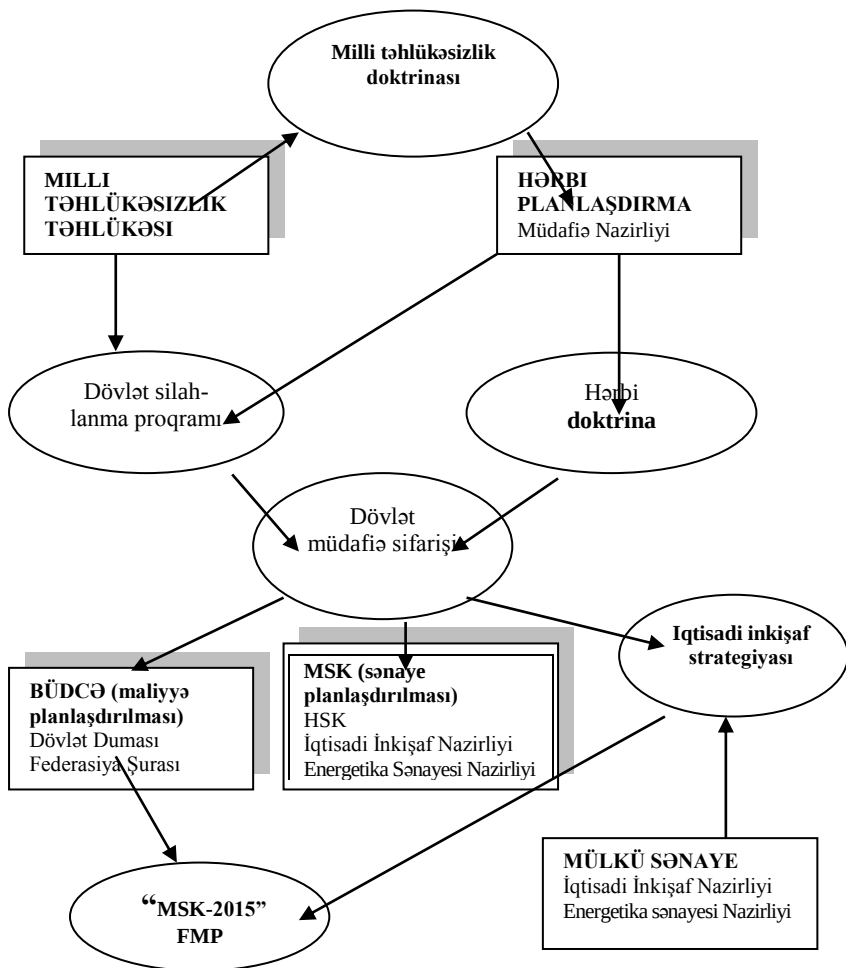
Keyfiyyət göstəricilərinin kəmiyyət göstəricilərindən üstələnməsi prinsipi HSK-nın dinamik innovasiyalı simasının formalaşmasında reallaşır ki, bunun üzərinə, nəinki ölkənin müdafiə qabiliyyətinin maddi bazası olmaq, həm də, bütün iqtisadiyyatda innovasiyanın yayılmasının bazası olmaq düşür. Məhz verilmiş prinsip istiqamətində FMP çərçivəsində “MSK-2015” mülkü safaişlərlə 70% səviyyəsində yüklənmiş müəssisələrin geniş diversifikasiya olunmuş inteqrasiya kompleksləri şəklində MSK-nın nüvəsinin yaradılması vəzifəsi qoyulmuşdu.

¹ APMC-TACC. 2007.24 апреля.

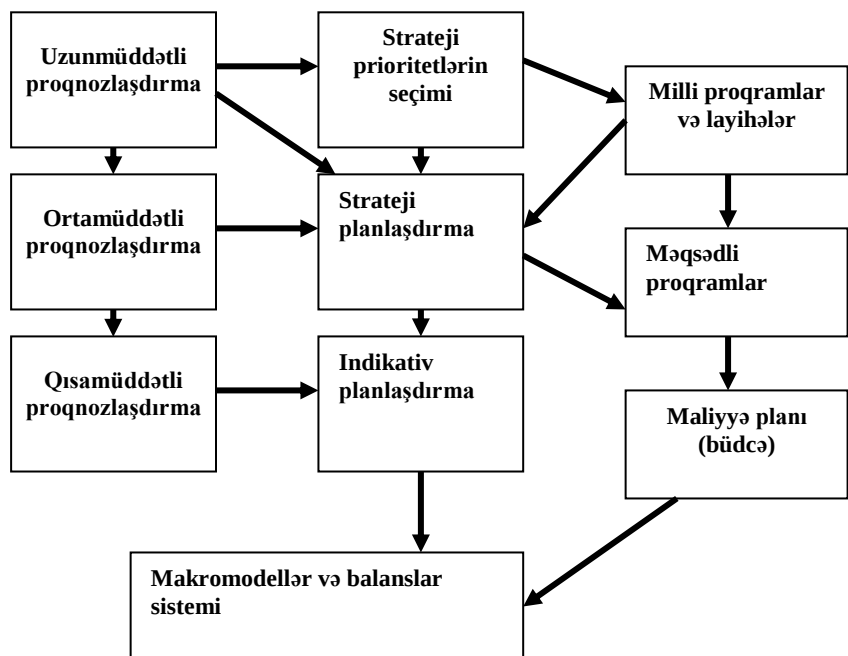
Tam olaraq birinci paraqrafda təsvir edilmiş, qarşılıqlı fəaliyyətdə olan elementlərdən ibarət metatəşkilati sistemin mövcudluğu şəraitində MSK-nin strateji idarə edilməsinin kifayət qədər sazlanmış, düzəldilmiş modeli qurulur (şəkil 11.3).

Verilmiş sxem tam şəkildə milli iqtisadiyyatın inkişafının strateji tənzimlənməsi modelinə uyğundur (şəkil 11.4).

Şəkil 11.3 və 11.4-ü tutuşduraraq HSK-nın strateji planlaşdırmasının aşağıdakı istiqamətlərini ayırırıq. Ölkənin milli təhlükəsizliyinin, vətən HSK-nın qarşı çıxması nəzərdə tutulan xarici təhlükəsinin *uzunmüddətli proqnozlaşdırılması* funksiyasını başda Təhlükəsizlik Şurası olmaqla RF-nin Prezidenti və Hökuməti yanında bir sıra elmi təşkilatlar və məsləhətçi orqanlar yerinə yetirir. Əsas təhlükələr əsasında HSK-nın *inkişafının strateji prioritetlərinin* seçimi həyata keçirilir, burada əsas rolu hərbi planlaşdırmaya cavab verən Müdafiə Nazirliyi və vəzifəsinə dövlətin bütün sənaye-texnoloji kompleksinin uzunmüddətli planlaşdırılması düşən İqtisadi İnkişaf və Ticarət Nazirliyi oynayır. Müdafiə Nazirliyi hərbi doktrinası işləyib hazırlayır, İİTN-i isə ölkənin iqtisadi inkişaf strategiyasını, HSK-nın inkişafının *milli proqramı* keyfiyyətində (kimi) Dövlət silahlanma Proqramı çıxış edir. Federal məqsədli proqramlar ortamüddətli dövrdə *strateji planın* reallaşmasının əsas alətidir, dövlət müdafiə sifarişi isə – qısa müddətli dövrdə. Ortamüddətli və qısamüddətli dövrlərdə maliyyə planlaşdırılması funksiyasını, yuxarıda qeyd olunduğu kimi aparıcı rola Maliyyə Nazirliyinin malik olduğu “Büdcə” bloku yerinə yetirir. HSK-nın idarə olunmasının müasir Rusiya metasistimində maliyyə planlaşdırılmasının əsas problemi bu blokun həddən artıq muxtar olmasından, maliyyə-büdcə planlarının ölkənin sənaye və hətta strateji planlarından mütləq prioritetliyindən ibarətdir. (şəkil 11.3, 11.4)

Şəkil 11.3. HSK-nin planlaşdırılması metasisteminə strateji qərarların işlənilib hazırlanması prosesi (əsas institutlar və proqram sənədləri)

Şəkil 11.4. Sosial-iqtisadi inkişafın strateji tənzimləmə sistemi.

Nəzarət sualları və tapşırıqları:

1. Müdafiə-sənaye kompleksi ölkənin iqtisadiyyatında, təkraristehsal prosesində hansı rolu oynayır.
2. HSK-nin mahiyyətinə hansı yanaşma – heretogen və ya homogen sizə görə daha əsaslandırılındır? Cavabı arqumentləşdirin.
3. SSRİ-də strateji planlaşdırma sistemi nə qədər effektiv idi? ABŞ praktikası ilə müqayisə edin.
4. Rusiyaya HSK üçün neo-liberal bazar islahatlarının nəticələri necədir?
5. HSK-nin strateji planlaşdırılmasının bərpa olunması üçün son illərdə hansı tədbirlər həyata keçirilmişdir? Bu təcrübə nə qədər digər xalq təsərrüfatı kompleksində istifadə oluna bilər?
6. HSK-də uzunmüddətli proqnozlaşdırma, strateji və induktiv planlaşdırma sisteminin sxemini çəkin.

İQTISADİYYATIN ENERJİ-XAMMAL BÖLMƏSİNİN İNKİŞAFININ EKOLOJİ PROQNOZLAŞDIRILMASI VƏ PROQRAMLAŞDIRILMASI

Təbii-ekoloji amil iqtisadiyyatın və cəmiyyətin inkişafında ikili rol oynayır. Bir tərəfdən o, təkrar istehsalə yeni təbii məhsuldar qüvvələrin cəlb olunması mənbəyi kimi çıxış edir, insanların artan tələbatının ödənilməsi üçün əlavə imkanlar təqdim edir. Digər tərəfdən artımın məhdudlaşdırıcısı kimi çıxış edir: bərpa olunmayan təbii resursların (məsələn, yaxşı faydalı qazıntı yataqların tükənməsi, ətraf mühitin çirklənməsinin artımı, yeni yataqların axtarışı və mənimsənilməsinə daha çox resursların ayrılmasını, yolverilmiş çirklənmələrin insanların həyat şəraitinə arzu edilməyən təsirin kompensasiyasını tələb edir. Buna görə də, təbii resursların və ətraf mühitin dinamikası, təbii tutumlu (kənd təsərrüfatı, iqtisadiyyatın enerji-xammal bölməsi) və təbiəti bərpaedici (geoloji kəşfiyyat, su və meşə təsərrüfatı, meliorasiya və torpağın münbütliyinin saxlanılması) sahələrin inkişafı proqnozlaşdırmanın, strateji və indikativ planlaşdırmanın və proqramlaşdırmanın vacib obyektidir.

12.1. Ekoloji dinamikanın proqnozlaşdırılması və strateji planlaşdırılmasının əhəmiyyəti

Ekoloji proqnozlaşdırmanın zəruriliyi və məzmunu. İnsan – təbiətin bir hissəsidir, onun təkamülünün məhsuludur. Cəmiyyət təbiət mühitində yerləşir və onun dinamikasının ritminə uyğunlaşmağa məcburdur. Təbii resurslar enerjinin vacib mənbəyi, maddi dəyərlərin, qiymətlilərin yaradılması kimi çıxış edir. İqtisadiyyatın inkişafının perspektivləri təbii proseslərin dinamikasından, müntəzəm yaranan təbii fəlakətlərdən – zəlzələlərdən, tayfunlardan, sunamilərdən, daşğınlardan asılıdır. Qədim sivilizasiya böyük tarixi çayların – Nilin, Tıqr və Efra-

tın, Hind və Qanqın, Xuanxe və Yansızın vadilərində yaranıb və onların stllərinin ritminə tabe olub. Lakin indi də cəmiyyətin təbiətdən asılılığı nəzərəcarpacaq dərəcədə azaldığı bir vaxtda, bir çox ölkələr artan qlobal enerjiekoloji böhranın təzahürünü hiss edir. Ölkənin, regionun inkişafının perspektivlərini müəyyən edərək adamların həyatının təbii-iqlim şəraitini ekoloji fəaliyyətini, onların təbiətlə qarşılıqlı əlaqəsini nəzərə almaq zəruridir.

B.İ. Vernadski, N.N.Moiseev və digər alimlər tərəfindən cəmiyyətin inkişafının ümumi qanunauyğunluğu **noosferanın əmələgəlməsi**, insanın əmək və aqlının təbii proseslərə təsirinin güclənməsidir. Bu təsir həm pozitiv (istehsala yeni təbii məhsuldar qüvvələrin cəlb olunması, ətraf mühitin qorunması), həm də neqativ (faydalı qazıntı ehtiyatlarının tükənməsi, torpaqların münbitliyinin aşağı düşməsi, atmosferin və su mənbələrinin ziyanlı tullantılarla çirkləndirilməsi və s.) XXI əsrin bir tərəfdən insan fəaliyyətinin təbii mühitə neqativ təsirinin güclənməsilə, imkanlı, əlçatan neft-qaz yanacaq və bir sıra əlvan metal ehtiyatlarının tükənməsilə, atmosferin çirkləndirilməsi nəticəsində mühitin əlverişsiz dəyişilməsilə, içməli suyun qıtlığının artması ilə xarakterizə olunur. Digər tərəfdən XXI əsrin texnoloji çevrilişi hidrogen və digər alternativ energetikaya, ekoloji təmiz nəqliyyata keçid, nanotexnologiyanın mənimlənməsi təbii resursların mütləq istehlakını nisbi, sonra isə ixtisarına, ətraf mühitin qorunması noosferanın pozitiv variantının reallaşmasına, təbiət və cəmiyyətin rəasional yenidən təkamülünə şərait yaradır. Bunun üçün dövlətin və dövlətlərarası təşkilatların təkrar istehsal proseslərinə və təbii resurslardan istifadəyə, ətraf mühitin mühafizəsinə təsirinin radikal güclənməsi tələb olunur.

Bu proseslərin geoloji dinamikanın proqnozlaşdırılması və strateji planlaşdırılması aşağıdakı əsas bölmələri və göstəriciləri daxil edir:

- təbii proseslərin və fəlakətlərin proqnozlaşdırılması, zəlzələlər, daşğınlar və s. Onların çoxu qabaqcadan görənliliyə çətinlik törədir;
- inkişafın təbii resurslarla təminatının qiymətləndirilməsi – torpağa faydalı qazıntılarla, meşələrlə, içməli su ilə;
- ətraf mühitin çirklənməsi səviyyəsinin monitirinqi – təmizlənməmiş çirkab sənaye sularının tullantıları, atmosfərə ziyanlı tullantıların buraxılması. Torpağın pozulması və s.;
- təbiət təsərrüfat fəaliyyətinə xərclərin əsaslandırılması (geoloji kəşfiyyata, meliorasiyaya, rekultativasiyaya və torpağın

münbitliyinin bərpasına, meşə və su təsərrüfatına, ətraf mühitin mühafizəsinə).

Qlobal ekoloji proqnozlaşdırma. Qlobal ekoloji böhranın əlamətlərinin artması beynəlxalq ictimaiyyəti təbii proseslərin qabaqcadan görülməsi ilə cəmiyyətlə və təbiətin qarşılıqlı əlaqəsilə məşğul olmağa məcbur edir.

1972-ci ildən başlayaraq BMT tərəfindən təşkil olunan ətraf mühitin mühafizəsi üzrə beynəlxalq konfranslar müntəzəm olaraq keçirilir, BMT-nin ətraf mühitin mühafizəsi üzrə orqan yaradılıb (ЮНЭП). Onun ki, funksiyalarından biri – uzunmüddətli ekoloji proqnozların işlənilib-hazırlanması və nəşr olunmasıdır. “Qlobal ekoloji perspektiv”in belə bir proqnozu 2002-ci ildə Yoxanesburqda sabit (dayanıqlı) inkişaf üzrə ümumdünya sammitinə nəşr olunmuşdur. Proqnozda 1997-2002-ci il ətraf mühitin vəziyyətinin və sosial-iqtisadi inkişafın layihələrinin təhlili əsasında növbəti otuz illikdə 2002-2032-ci ilə təbiət mühitin inkişafının ssenarisini araşdırılır, baxılır – aparıcı istiqamətlər üzrə - torpaq, meşə resursları, biomüxtəlifliyi, içməli su ehtiyatları, sahilboyu və dəniz zonaları, atmosfer, şəhər əraziləri, tam olaraq planet üzrə fəlakət zonası və yeddi regionlar üzrə - Afrika, Asiya, Sakitokean regionu, Avropa, Latın Amerikası və Karib baseyni, Şimali Amerika, Qərbi Asiya, qütb regionları (Arktika, Antarktida) . Uzunmüddətli proqnozun 2050-ci ilə qədər perspektivə yeni variantı hazırlanıb.

Rusiyada uzunmüddətli ekoloji proqnozların işlənilib hazırlanmasında qlobal proqnozların ssenarilərini nəzərə almaq zəruridir – ona görə yox ki, Rusiya quru ərazilərin nəzərəçarpacaq hissəsini tutur, müxtəlif təbii-iqlim zonalarda yerləşir, həm də, ona görə ki, onun təbii resursları çox dövlətlərin və sivilizasiyanın sosial-iqtisadi inkişafı üçün əməli əhəmiyyətə malikdir, ekoloji çirklənmə və fəlakət milli sərhədləri tanımır.

SSRİ-də və Rusiyada ekoloji proqnozlaşdırma və strateji planlaşdırma. SSRİ-də ötən əsrin 70-80-ci illərində rəşional təbiətdən istifadənin proqnozlaşdırılmasının və planlaşdırılmasının inkişafı yer almışdır. İqtisadiyyatın inkişafının təbii resurslarla təmin olunması məsələləri, onların kompleks işləmələri və ətraf mühitin mühafizəsi elmi-texniki tərəqqinin və onun 20 ilə sosial-iqtisadi nəticələrinin kompleks programında məhsuldar qüvvələrin 15 illik inkişafının və yerləşdirilməsinin baş, ali sxemində baxılmışdı. Xüsusi bölmələr beşillik və illik planlarda nəzərdə tutulurdu. Geoloji kəşfiyyat işlərinə, meşə və su təsərrüfatına.

rüfatına xərclərin ödənilməsi, ekoloji pozuntuya cərimə ödəmələri mexanizmləri daxil edilmişdir.

Rusiyada 90-cı illərin bazar islahatlarının keçirilməsi dövründə ekoloji proqnozlaşdırma və strateji planlaşdırma dayandırılmışdı.

90-cı illərin böhranlı illərində təbii mühitin vəziyyətinin göstəriciləri xeyli yaxşılaşmışdı (cədvəl 12.1). Lakin bu ekoloji fəaliyyətin güclənməsilə deyil, sənaye və kənd təsərrüfatı istehsalının həcmnin azalması ilə, təbii resursların istehlakının azalması ilə bağlıdır. İqtisadiyyatın canlanması, istehsalın artım fazasında əks meyillər müşahidə olunur.

С ə д в ə л 12.1
Rusiyada təbii resursların tətbiqinin dinamikası
və ətraf mühitin mühafizəsi

Göstəricilər	1985	1990	1995	1998	2000	2005	2005-1990
Əkin sahəsi, mln.hektar	133.9	131.8	127.6	121.6	119.7	116.0	87
Torpağın pozulması, mln.ha	105	119	83	59	55	55	52
Torpaq rekultivasiya olunub, mln.ha.	95	110	160	80	68	39	41
Mənbərdən suyun götürülməsi km ³	106.5	106.1	86.6	76.9	75.9	69.3	65
Çırkənmiş su mənbələrin axıdılması mlrd. m ³	120	27.8	14.5	22.0	20.3	17.7	148
Atmosferə çirkəndirmə şeylərin tullantısı, mln.t	42.3	34.1	21.3	18.7	18.8	20.4	48
Təhlükəli tullantıların yaranması	-	-	83.3	107.1	127.1	143.2 (2004-cu il)	172 (1995-ci ilə)
Meşə bərpası, min ha.	187.5	1831	1454	1019	973	812	413
Ləğv olunan ağac kəsilib, mln.m ³	302.7	183.5	124.8	96.8	130.0	130.9	46
Ətraf mühitin mühafizəsinə əsas kapitalla investisiya ÜDM-ə %		1.1	0.45	0.3	0.31	0.27	25
Investisiyanın ümumi həcmi	1.3	1.3	1.4	2.2	1.9	1.7	130

М ə н б ə : Rusiya statistik illik (мәсмуә) 2006. Statistik toplu. M., Rosstat, 2006 S. 62,77,432.

Бир сыра еколоџи эюстярижиляр (Çırkənmiş su mənbələrin axıdılması, atmosferə çırkənmiş əşyaların atılması) сон 15 илдя йахшылашмышды. Ейни заманда, тябиятдян истифадянин бязи эюстярижиляри писляшимишди: 15 илдя якин сащяси 13% ашабы

дцшмцшдц, мешя бярпасы 57%. Ятраф мцщитин мцщафизясинин ясас капиталына инвестицийанын пайы вятябии ресурсларын рационал истифадяси ЦДМ-да 1,1%-дян 0,25%-я гядяр 4 дядядян чох ашааы дцшмцшдцр. Еколоаи вятехнолоаи қазаларын вяфялакятларин сайы вя онларын вурдугу зийан артыр.

Еколоаи прогнозлашдырманын зюстярижиляри вяссенарияри. Еколоаи прогнозлашдырмада ятраф мцщитин мцщафизясинин вя рационал тядиятдян истифадянин **ясас зюстярижиляриня** сямтлятмяк лазымдыр:

- зийанлы туллантыларла *атмосферин чирклянмяси сывийяси*, илк нывбядя, ЖО_2 вядизяр *istixana* газлары илэ, бу да ки, Русийа тядяфиндян Киотски протоколунун имзаланмасындан сонра хцсусия важибдир. Ону нязря алмаг лазымдыр ки, Русийа дцнйа ящалисинин 2,3%-ни тәшкил етдийиндян дцнйа ЦДМ-нин 1,1%-ни веряряк *karbon qazi* да дцнйа туллантыларынын 6,3%-ни верир: бу тяджя сойуг иглимля дейил, щям дя эегі галмыш енерьи-исрафчы технолоэийанын истифадясиля шяртлянмишди;
- мянбялярдя *тядмизлянмямиш чиркаб* су туллантыларынын *цяжми*. Русийа чохлу мигдарда ичмяли су ещтийатына маликдир, лакин о ясаян Сибирдя, Байкал эөлцндя жямлянмишди. Дювлятин Авропа щиссясиндя ися ичмяли суйун артан гытлыбы щисс олунур вя мянбялярин чирклянмясинин йцксак сывийяси гейд олунур;
- *уамаглардан файдалы газынтыларын чыхарилмаси* вя *onların yeniden işlənməsinin* комплекслилик сәviyyəsi. Нефт верими ашааы ямсалы ашағнын олмаси, *kəşf olunmuş* ещтийатларын буюцк бир щиссясинин эери гайытмадан иткисиня апарыр. Минерал хаммалын емалында нязрярчарпажаг щяжмдя туллантылар ямяля эялир;
- һяр ил минлярля щектар мешяляри мяшв едян, атмосфери чиркляндирян йанынлардан *мешя ресурсларынын мцщафизяси*;
- *тябии вятехнолоаи фялакятларин мигдарынын* вя онлар тядяфиндян игтисадийята адамларын щййатына вурулмуш зийанын прогнозлашдырылмасы (беля бир

програшдырма иля Фювгялада Щаллар Назирлийи мяшьул олур);

- фялакятлярин вя гязаларын нятижяляринин гят олунмасына вя тябияти мцщафизя тядбирляриня айрылан *инвестисийалар*, бу хяржлярин ЦММ-дя вя инвестисийаларда хцсуи чякиси.

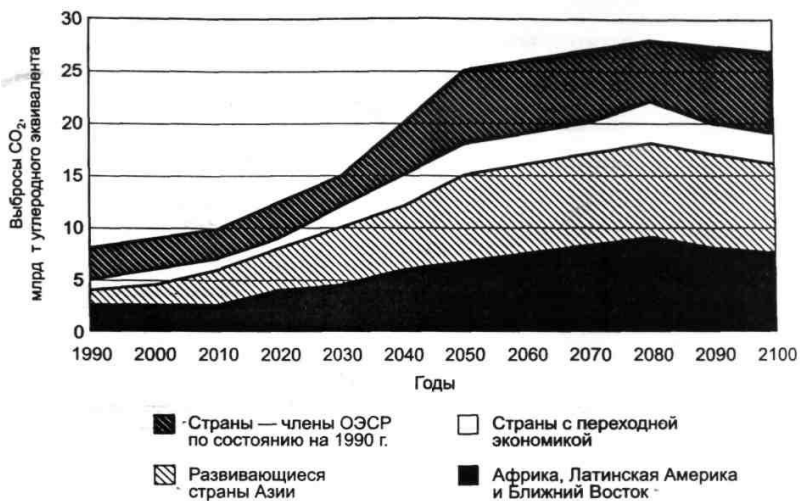
Узунмцддятли перспективя **тэбияти горунма фяалийятинин инкишафынын** вя **мцвафиг олараг тябии мцщитин вязийятинин** минимум **ики ссенарисини** нязярдя тутмаг важибдир.

Ətalətlə ссенари öz əksini ресурсисрафчы технолозийалардан истифадя едян истещсалын инкишафында ятраф мцщитин чиркляндирилмяси сывийясинин артмасында, ясас фондларын физики ашынмасы нятижясиндя тябии катаклизмаларин вя технолоьи қəзаларын сайынын, тямизляйижи гурьуларын сырадан чыхмысынын, бору кямярляриндя гязаларын артмасында, тябияти мцщафизя тядбирляриня чякилян хяржлярин ашаьы сывийясиндə тарг.

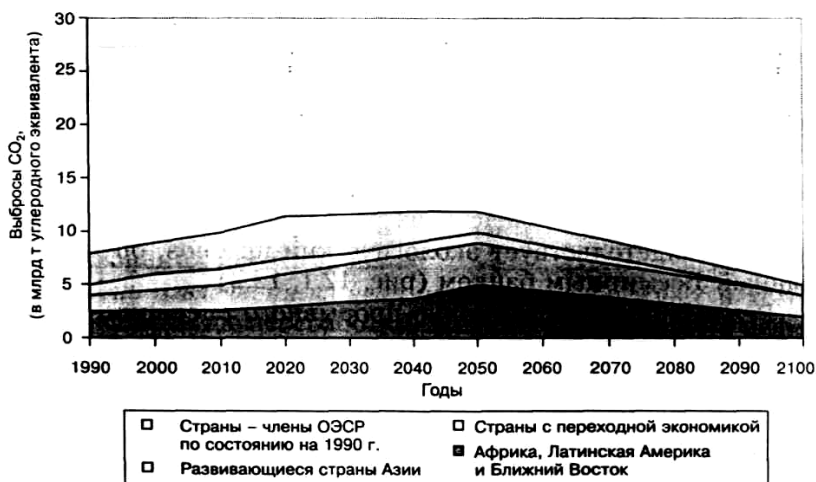
Инновасийалы йарыб-кечмя ссенариси бешинжи, сонрадан ися алтынжы технолоьи укладлы еколоьи тямиз технолозийалардан истифадянин ящямийятли шякилдя эенишлянмясини, ятраф мцщитин нисби, сонрадан ися мцтляг шякилдя азаalmасыны нязярдя тутур. Еколоьи инвестисийаларын артымынын мянбяляриндя бири, дəуəп зийаны нязря алагақ еколоьи яқс рентаны там шякилдя юдяуян вя тябиятя исрафчылыг мцнасибятини сəтəгəсиз едян жяримя ödənişlərinin ящямийятли дяряжядя артмасы *ola bilər*.

Ики ссенаринин реаллашдырылмасынын мцмкцн нятижяляри щагда Дцнйа банкы тяряфиндя няшр олунмуш еколоьи прогноз хябяр верир, шящидлик едир (шякил 12.1, 12.2).

Инновасийа – *sığaуçşlı* ссенарисинин реаллашмасы носферанын, гуманист-неосфер постсəпауе жямийятин гурулмасы йолунда важиб аддым олажагдыр. Бу, дүвлятин, ефектив еколоьи сийасятин вя щям дя федерал, щям резеионал вя бялядийя сывийяляриндя ишляниб щазырланмасында, иштиракында ролу вя иштиракынын ящямийятли дяряжядя эцжлянмясини тяляб едир.

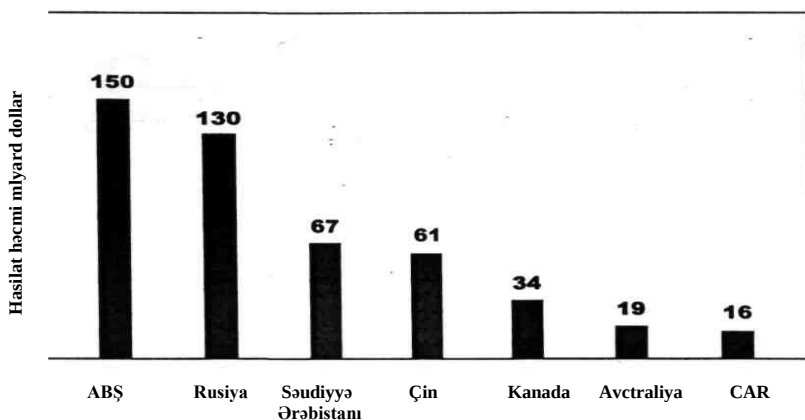
Шякил 12.1. Газынты йатаглардан интенсив истифадя сценариси.

Шякил 12.2 Мцщитя «достжасына» мцнасибят сценариси.

12.2. Русийа игтисадиййатынын тябии ресурсларла тяминатынын прогнолашдырылмасы вя стратеги планлашдырылмасы

Игтисадиййатын ресурс тяминатынын прогнолашдырылмасы. Русийа – тябии ресурсларла даща зянэнин тямин олунмуш дювлятдир. Бежариян торпабын адамбагына дцшян сашяси орта дцнйа эюстярижидян 3,7 дяфя, мешялярин сашяси 6 дяфя, бярга олунан ичмяли суйун ресурслары 4,4 дяфя чохдур. Дювлят минерал хаммалын ящямиййятли дягясэдэ ещтийятлары иля тямин олунуб, илкин енеръя истещсалы адам башына дцшян эюстярижиси 4,4 дяфя орта дцнйа səviyyəsindən йцксякдир. Дювлят ящямиййятли дяряжядя ресурслары тябии хаммал вя йанажабын идхалына сярф етмяли зяруратдян azad olmuşdur вя газынты йанажабын ихражында дцнйа нефт-газ рентасынын ящямиййятли щяжмини алып. Щякил 12.3-дэ минерал хаммалын щасилат щяжми щагда тясяввцр верилмишдир.

Щякил 12.3. Дцнйанын башлыжа хаммал дювлятяриндя минерал хаммалын щасилатынын щяжми (сямтляниш щякилдя) (млн доллар).
Мянбя: Российсикая газета. 16 феврал.

Лакин бир чох тябии ресурслар бярга олунан дейил, зянэин файдалы газынты йатаглары ишлянир, ян йахшы мешя sahəляри гырылыр, якин саясы 15 илдя 15,7 млн шектар азалмышды, юлкяпин ячалисинин сых йашадыы районларында ичмяли суйун гытлыы, чатышмазлыы шисс олунур. Буна эюря дя, иг-тисдиййатын ясас тябии ресурсларла тямин олунмасынын узунмцддятли прогнолашдырылмасы, онларын эеолоэи кяшфийят, мелиорасийа, рекултивасийа вя торпаэын мцнбцтлцйцнцн йцксялдилмасы, мешя бяргасы, дювриййа ямяк тяжизаты вя с. ясасында тькрап истецсалынын тямин олунмасы актуал вязифа олур.

Тябии ресурсларын истецсалынын стратеги планлашдырылмасы вя програмлашдырылмасы XX ясрин структур трансформасийасынын характерик жизэиси тябияти тькрап истецсал саяляри комплексинин стратеги планлашдырылмасы вя програмлашдырылмасы олду. Онлара эеолоэи-кяшфийят, мешя, су вя балыг тьсяррцфаты, мелиорасийа вя торпаэын рекултивасийасы, торпаэын мцнбцтлцйцнцн бяргасы аиддир. Бу саялярин мящсулу тябии ресурсларын истисмара щазырланмасы – файдалы газынтыларын кяшф едилмиш йа-таглары, йетишдирилмиш мешя sahəляри, мелиорасийа олунмуш торпаглар, чайа бурахылмыш балыг вя с. Бу саялярин fəliyyətinə вя инкишафына həm dövlət və həm də xüsusi инвестисийа щяжми - щям дювлят вя щям дя хцсуси гойулур. Бу истецсалын вя адамларын щяйатынын, тябии ресурсларла тяминатынын йахшылашдырылмасы ццн тябияти бярга саяляринин инкишафынын узунмцддятли вя орта мцддятли стратеги планлашдырылмасы. Бу эюстярижиларин стратеги планларда якс етдирмяк тябии ресурсларын важиб нювларинин тькрап истецсалына, енерэи гянаят, еколоэи тямиз технолоэийаларын мянимсянилмасыня йюнялмиш федерал вя реэионал програмлары йаратмаг вя реаллашдырмаг зярурати мейдана чыхыр.

Неолиберал базар ислащатларынын эедищатында тябии ресурсларын тькрап истецсалынын инвестисийа базары азалмышды. Даь сянайесинин минерал-хаммал базанын тькрап истецсалына олан, майа дяйяри дахил едилян тьдиййяляр яввялжя мянфяят кими елан edildi, сонрадан ися даща йахшы йатагларын истисмарында цстмянфяяти (диференсиал рентаны) даь-мядян мцяссисяляринин

сацибиня верян, файдалы йатаглары щасилатына бярабярляшдирижи верэи иля удулмушдур. Sahiyə gögə ödəniş щаггы-аажын гиймяти азалмышды. Тябии ресурсларын тькрар истецсалына малиййя вь-сайтляринин мцстягил ахынлары льяв олунмушдур. Тькрар истецсала жьлб олунмуш йатаглар, торпаг, мешяляр йьртыжысайаьы истисмар олунур. Нятижядя игтисадиййатын файдалы газынтыларла, мешя, торпаг, су ресурслары иля тьминаты писляширди.

Инерсийалы ссенаридя бу негатив тенденсийалар перспективя дя сахланьлыр. 10-жу иллярин сонундан нефт щасилатынын азалмасы башлайаь биляр, 30-жу илдян ися тябии газын щасилаты азала биляр. Бязи ялван метал филизляри тцкьянмяйя йахындыр. Бязи мешясянайе реэионларында ааж ещтийатлары тамамланмыр.

Оптимист прогнозун вь инновасийя sıçrayış ссенарисинин ишляниб щазьрланмасы тябияти тькраристецсал сашьяляринин технолоьи базасында вь структурунун ящямиййятли щякилдя дяйишмясини хаммалын бярпа олунан мянбялярля явяз олунмасы ясасында тябии хаммалын истецшакьынын азалмасы, принципжя йени енерьигянаят (ьяманят), еколоьи тьмиз технолоэийаларын мянимсянилмяси вь йайылмасы, йанажааь алтернатив енерьи мян-бяляринин ишлянилмяси вь ялдя олунмасынын иримигьаслы планлашдырылмасы ясасында тябии хаммал истецшакьынын азалмасыны нязьрдя тутур.

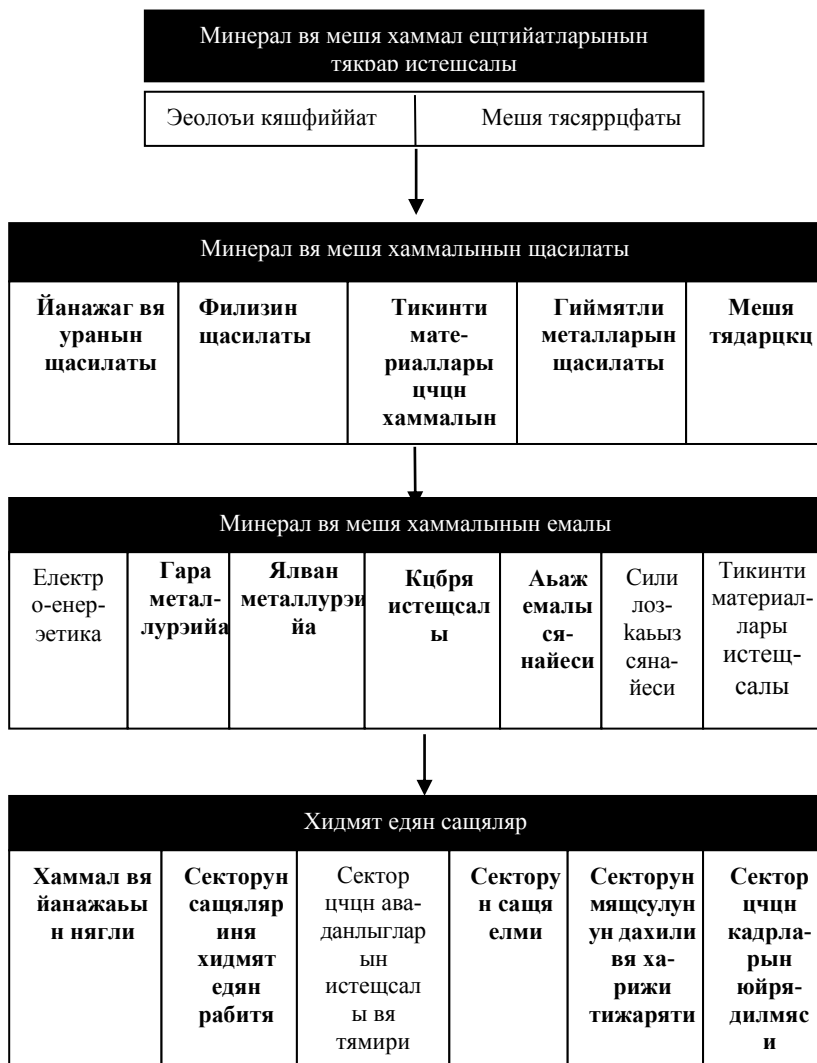
12.3. Енерьи-хаммал секторунун инкишафынын прогнозлашдырылмасы, стратеьи планлашдырылмасы вь програмлашдырылмасы.

Енерьи-хаммал секторунун ролу вь структуру. İgtisadiyyatın funksiyalashmasında, onun inkişafında və rəqəbat gəncilliyatlarının iqtisadiyyatında vacib rolunu enerji xammal sektoruna – gəncilliyatın enerjiyə və materiallara tələbatını ödənilməsinə təmin edən, təbii xammalın şasiyatı və emalına vəsaitə keçirən – məşə və mineral sektorudur. Bu sektorun inkişaf səviyyəsi və tempi dövlətin mineral-xammal bazasının və məşə resurslarının istifadəsi keyfiyyətinə, təbii resursların təkrar istehsal prosesinə gəlbə oluması

дзяржаі, шасілатда, емалда вя истеццлакда истифады олунап
технолозіянаын еффеетивліяіні якс етдірір.

Енерыі-хаммал секторунун структуру шыкіл 12.4-ды
верілір, ашаыдакылар дахілдір:

- мінерал-хаммал базасынын вя мешя ресурсларынын тядкар
истеццсалып тямін едын сащясі (зеолоы кяшфійят, мешя
тядарцфаты);
- даы-мядын вя мешя тядарцк сащялярі – ілкін енерыі ре-
сурсларынын (нефт, тядіі газ вя конденсанта, кюмцр,
торф, уран) гара вя ялван метал філізі, даы-кімйа
хаммалы, тикінті материаллары, гіймятли метал вя
дашлар цццн хаммал вя с. мешя тядарцкц, мінерал вя
мешя хаммалыны емал едын сащяляр;
- електроенерэетика, нефт-емалы вя нефткімйа, кюмцр
зянэінляшдірмя, мешя емалы вя селілоз-каыз сянайесі,
гара вя ялван металлурэійа, тикінті материалларын
матеріал-хаммалын истеццсалы, мінерал вя мешя
хаммалынын няглі;
- сектора хідмят едын сащялярін истеццсалы; секторун
мящсулунун ідхал вя іхражы.

Шякил 12.4. Игтисадийятын енерьи-хаммал структуру.

Енерьи-хаммал сектору Русийанын игтисадийятында вә игтисадийятынын структурунда ящямийятли вә сон илләрдя орта

хцуси чякийя маликдир. Бу щагда жядвял 12.2 мялуматлары цзря мщцакимя йцрцтмяк олар.

Ж я д в я л 12.2

Русийанын игтисадийатында енерьи хаммал секторунун хцуси чякиси
(а – мяшьул оланлар сырасында пайы; б – ясас фондларда, в – ясас капитала
инвестицийада; г – жари гиймятлярля цмуми бурахылышда, %-ля)

Сащяляр		1980	1990	1998	2003	1980-а 1990	1990-а 1998	1998 2003
Енерьи-хаммал сектору	а	80	7,3	6,9	6,9	91	95	99
	б	17,1	17,1	16,2	16,8	98	95	101
	в	12,5	19,9	13,3	32,7	159	117	117
	г	16,8	17,6	21,5	14,8	105	122	115
Йанажаг сянайеси	а	1,1	1,1	1,3	1,1	100	109	92
	б	4,2	0,9	5,4	5,6	140	91	104
	в	86	4,6	12,1	20,5	135	104	169
	г	4,7	5,7	6,7	10,0	121	118	149
Электроэнерэтика	а	0,6	0,7	1,2	1,4	117	186	105
	б	5,0	4,5	5,7	5,0	90	126	122
	в	3,3	2,4	6,1	5,2	73	254	85
	г	1,5	1,6	5,5	3,2	107	344	55
Гара металлурэийа	а	1,1	1,0	1,1	1,0	91	110	91
	б	2,5	2,3	1,5	1,0	92	64	65
	в	1,7	1,4	1,7	1,9	1,9	130	100
	г	2,7	1,4	2,5	1,2	89	83	108
Ялван металлурэийа	а	0,7	0,6	0,8	0,8	86	89	100
	б	1,7	1,6	1,9	1,9	94	87	100
	в	2,3	1,5	1,7	3,0	3,0	113	176
	г	2,3	2,9	3,0	1,7	132	103	57
Мешя, абаж емалы вя селилоз-каьыз сянайеси	а	2,8	2,4	1,4	1,4	86	133	100
	б	2,0	1,7	0,8	0,5	85	58	62
	в	1,8	1,7	1,0	1,4	94	59	140
	г	9,0	2,8	1,4	1,7	93	50	121
Сянаие тикинтиси	а	1,7	1,5	1,1	1,0	89	73	91
	б	2,0	1,5	0,7	0,3	75	48	43
	в	1,4	1,4	0,5	0,7	100	36	140
	г	1,6	2,2	1,4	1,4	85	60	86

Енерьи-хаммал сектору мцгайися едиляжяк дяряжядя ашабы ямяк тутумлугла, йцксяк фондтутумлуьу вя капитал тутумлуьу иля фярглянир. 2005-жи илдя мяшьул олан ящалинин жями 6,8%-ни тяшкил едяряк о, ясас фондларын 16,8%-ни, ясас капитала инвестицийанын 32,7%-ни вя цмуми мящсулун 24,8%-ни тутур вя ящямийятли дяряжядя йанажаг сянайесинин вя металлурэийанын ихраж сямтляшмясила айдындашдырылыр ки, бунларын да

Русийанын игтисадиййатынын вя ихражынын структурунда хцсуси чякиси ящямиййатли дяржядя артмышды.

Цмудцнйя тенденсийасы инкишаф етмиш дювлятлярин ЦММ-нин структурунда енерьи хаммал секторунун хцсуси чякисинин азалмасы, игтисадиййатын тябии хаммалдан асылылыбынын азалмасыдыр. Лакин бу просес гейри-бярабяр тейли инкишаф едир. Хаммалын истецсал вя ихраж щяжми кянд тсяррцфат мящсулларына нисбятян даща йцксяк темплярля ар-тыр, лакин щазыр мящсулдакына нисбятян ящямиййатли дяржядя аз. XX ясрин икинжи йарысында хаммалын истецсалынын физики щяжминин орта иллик темпи 2,8% тяшкил едир, онун ихражаты ися 4,3%, кянд тсяррцфатында ися бу эюстярижиляр мцвафиг олараг 2,4% вя 3,6% иди, щазыр мящсул цзря ися 4,7 вя 7,8%, хаммалын истецсалынын вя ихражынын даща йцксяк темплярля артымы 60-жы иллярдя мцщащидя олунурду (мцвафиг олараг 5,4 вя 7,6), ян ашабы ися 80-жи иллярдя технольои укладын (систе-мин) дйишмяси дюврцндя (0,9%).

Русийанын енерьи-хаммал секторунун инкишафынын стратегийасы вя сценариси. Ону эюзлямяк олар ки, ХХЫ ясрин биринжи он иллийндя дцнйя енерьи хаммал секторунун истецсал вя ихражынын артым темпи, щансы ки, 90-жы иллярдя бир гядяр артмышды, йенидяп ашабы дцщмяйя башлады. Буна бир нечя амыл сябядир:

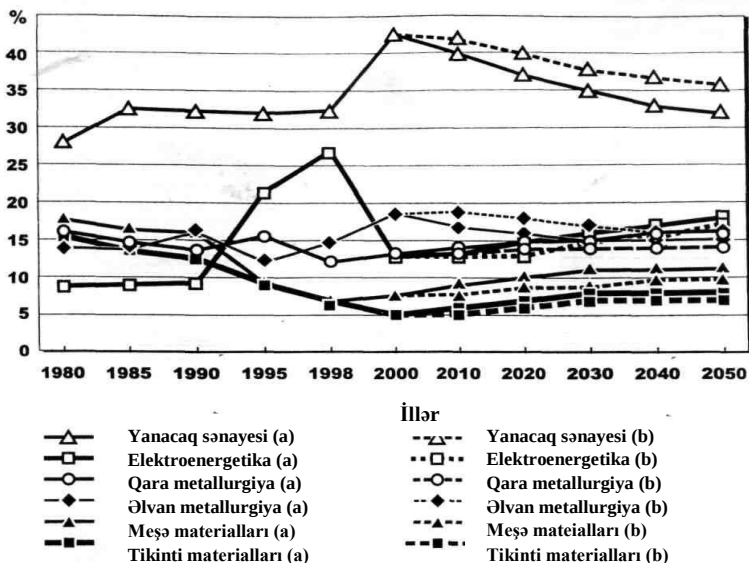
- файдалы газынтыларын йахшы йатагларынын тцкянмяси, тропик Африкада вя Бразилияда мешялярин гырылмасы;
- 70-жи иллярдя баш вердийи тябии хаммалын габаглайыжы бащалашмасы ХХЫ ясрин яввялиндя дя мцщащидя олунур;
- минерал йанажаг вя хаммалы енерьисинин алтернатив мянбяляри вя материалларля эениш щякилдя дйишмяси пә тябии хаммалын бащалашмасы вя атмосфера зийанлы туллантыларын азалдылмасы зяруряти сябяд олду. Буна алтынжы технольои укладын ресурсагянаят технолозийянын мянимсянилмяси сябяд олажагдыр.

Русийанын енерьи, хаммал секторунун инкишафы ортамцддятли вя узунмцддятли перспективя прогнозунда ики сценарий бахмаг лазымдыр:

İнерсийалы ссенарийа игтисадиййатын тялябатларынын юдянилмасы цчцн фйдалы газынты йатагларынын вя мешя ресурсларынын интенсив шыкилдя ишлянмасынин давам етдирилмасыня вя йанажабын, металларын вя абажын ихражынын артырылмасына сямтляниб. Лакин бу заман ялдя олуан рента игтисадиййатын технолоъи модернляшдирилмасыня, ясас капита-лын инновасийалы мянимсянилмасыня йюнялмир, дювлят тяряфиндян вя ири бизнес тяряфиндян тямяркцзляшир вя щисся иля харижи банкларда сахланылыр. Нятижядя 10-15 илдян сонра Русийа йахшы минерал хаммал вя йанажаг йатагларынын гуртармасы проблемия растлашажагдыр.

Инновасийада сйграуш ссенариси бизнес вя дювлятин минерал хаммал вя йанажабын кяшфиййаты, щасилаты, емалы нягледилмасы вя истещлакы, мешя ресурслары сфераларында принципжя йени ресурсагянаят технолозийаларын мянимсянилмасыня, онларын емалынын комплекслийинин йцксялдилмасындя алтернатив мянбярля мянимсянилмасыни вя бу ясасда перспективдя енеръи-хаммал секторунун артым темпинин вя игтисадиййатын тякпар истещсал структурунда онун пайынын азалмасыны нязрдя тутур.

Узунмцддятли перспективдя бу ссенариярин реаллашдырылмасынын мцмкцн нятижяляри жядвял 12.3 вя шыкил 12.5-дя верилиб.

Кечян 15 илдя игтисадиййатда енерь-хаммал секторунун ямями шыкилдя артмыш пайы перспективдя инерсийалы ссенари цзря стабилляшяжякдир (йахшы йатагларын тцкянмиси нятижясиндя ашабы дцшмиси дя мцмкцндир) вя инновасийада сцгауц ссенарисиндя ящямиййатли дяржядя азалажагдыр (2003-жц иля гядяр 18% вя 2050-жи илдя 16%). Енерь хаммал секторунун структуру щяр ики ссенаридя дйишяжякдир. Бющран илляриндя йанажаг сянайесинин вя ялван металлурэийанын пайы ящямиййатли шыкилдя артмышды, мешя вя тикинти материалларын пайы азалмышды. Щяр ики ссенаридя йанажаг сянайесинин вя ялван металлурэийанын пайы 2050-жи иля гядярки перспективдя инди бир сыра истисмар олунан зянэин фйдалы газынты йатагларынын ещтийатларынын тцкянмисия ашабы дцшяжякдир. 10-20-жи иллярдя гара металлурэийа, мешя вя тикинти материалларынын пайы кющнялян ясас фондларын реконструксийасы иля ялагядар ар-тажаг, сонрадан ися стабилляшяжяк. Электроенерэетиканын пайы ясаян даща еффецтли бяпа олунан енерь ресурсларынын вя енерьинин принципжя йени методларындан истифадя щесабына йцксяляжякдир. Дюврцн сонунa структур ирялляйищляринин интенсивлийи нязрярчарпажаг дяржядя зйифляйяжякдир (шыкил 12.5).

Стратеьи планда Русийанын узунмцддятли перспективя социал-игтисади инкищафы енерь-хаммал секторунун вя цмумын игтисадиййатын инновасийа-йарыб-кечмя ссенарисинин реаллащдырылмасы цццн щяраитя йенидян бахмаг лазымдыр:

- минерал вя мешя хаммалынын щасилатында иткилярин азалдылмасында вя онун емалынын комплекслийинин йцксялдилмасындя артым темпинин азалмасы;
- енерьинин алтернатив бяпа олунан мянбяляриндян вя суни материаллардан (композитляр, пластмасс вя синтетик смол, керамика) тябии хаммалын дйишмиси цццн эенищ шыкилдя истифадяси;
- ихражын структурунда йанажабын, минерал вя мешя-хаммалынын пайынц ящямиййатли шыкилдя азалмасы.

Ж я д в я л 12.3.

**Енерги-хаммал секторунун структурунун динамикасынын прогнозу
(секторун мяжму бурахылышына %-ля), 2000-жи илин гиймятляриндя
прогноз; а- инновасийалы йарыб-кечмя ссенариси; б – инерсийалы ссенари**

Илляр	Енерги-хаммал секторунун игтисадиййатын структурунда пайы, %	Енерги секторунда саяяларин пайы, %					
		Йана-жаг саянайеси	Електро-энергетика	Гара металлур-эийа	Ялван металлурэийа	Мешя матери-аллары	Тикин ти матер и-аллары
1980	16,9	28,1	8,8	16,0	14,0	17,9	15,4
1985	18,9	38,6	9,1	14,4	13,7	6,4	13,6
1990	17,6	32,3	9,3	13,6	16,2	16,0	14,5
1995	21,1	32,1	21,5	15,6	12,2	9,2	9,3
1998	20,5	32,5	27,0	12,2	14,7	6,8	6,8
2000	23,4	42,5	13,0	13,3	18,6	7,6	5,0
2010							
а	21	40	14	14	17	9	6
б	24	42	15	13	19	8	5
2020							
а	19	37	15	15	16	10	7
б	24	40	13	14	18	9	6
2030							
а	11	35	16	15	15	11	8
б	23	38	15	14	16	9	7
2040							
а	17	33	17	10	15	11	8
б	23	37	16	14	16	10	7
2050							
а	16	32	19	16	15	10	8
б	13	36	17	14	16	10	7

Мя н б я :

Енерги-хаммал секторунун прогнозлашдырылмасында вя стратеги планлашдырылмасында ашааыдакы *макроэюстярижиярдян* истифадя олунур:

- енерги секторунун вя онун саяяларинин игтисадиййатын структурунда пайы (мяжмуу бурахылышда вя ІЦДМ-дя),
- секторун вя онун саяяларинин мяшсулунун артым темпи вя онда йарадылан ялавя дяйяр;
- енерги сектору вя онун саяяляри тяряфиндян истещлак олунан ресурсларын динамикасы (мяшьул оланларын сайы);
- ясас фондларын дяйяри, онларын ашынмасы вя йениляшдирилмяси;
- бирбаша харижи инвестисийалар дахил олмагла ясас капитала инвестисийалар;

- секторун вя сашялярин инкишафынын эффективлийи – цмуми мящсулун вя ялавя дйярин мящул фондларын дйяриня (фондверими); там шякилдя игтисадиййатын вя минерал хаммалын вя йа ихражын, еляжя дя мешя хаммалынын ясас истешлакчыларынын материалтутумлубу вэ енерьитутумлубу;
- MDB дювлятлярля вя MDB-дяп кənarда дювдятлярля тижарядя ихражын вя идхалын структурунда минералларын металларын, кимйа мящсулларынын, мешя вя тикинти материалларын пайы.

Бу макроэюстярижилярин йениляшдирилмяси цццн ашаьыдакыларын **балансларындан** истифадя етмяк лазымдыр:

- сашялярарасы баланс ясасында гурулан вя секторун дахилиндя вя диэяр секторларла гаршылыглы ялагянин кямиййат гиймятляндирилмясиня имкан верян тякrap истешсал тсиклин макромоделі;
- перспектив йанажаг-енерэтика балансы;
- минерал вя мешя хаммалын важиб нювляри цзря, гара вя ял-ван металлар, мешя материаллар, селлилоза, семент цзря прог-ноз балансы;
- ямтяя груплары вя сивилизасийалар цзря харижи тижарят балансы (эеосивилизасийа макромоделлярин истифадясиля).

12.4. Русийанын енерэтика стратегийасы

Стратеги планлашдырманын важиб тяркиб щиссяси енерьини илкин мянбяляринин щасилатынын, истешлакчынын, ихражынын вя идхалынын инкишафынын прогнозу ясасында узунмцддятли енерэтика стратегийасынын ишляниб щазырланмасыдыр. Беля стратегийанын актуаллыьы ХХЫ ясрин яввялиндян дцнйада эенишлянмищ, башланмыш газынты йанажагынын гытлыьынын артмасы вя башчалашмасында, атмосфера зийанлы туллантыларын артмасында, бу да ки, мщщитин, иглимин гейри-гянаятли дйишмясиня эятирир, нефт-газ ресурсларынын мянбяляриня эюря мцбаризянин кяскинляшмя-

синдя якс олунан енерџи еколоџи бющранынын эенишляндирилмасы шяраитиндя артыр.

XX ясрин икинжи йарысында вя ХХҮI ясрин яввялиндя дюрдцнжц сонра ися бешинжі технолоџи укладын цстцнлцк тяшкил етдийи дюврдя дцнйа енерџетика балансыны ясасы, газынты йанажаг-нефт; тябии газ вя кюмцрдцр. Дцнйада илкин енерџи ресурсларынын истешлакы (тялябаты) кяскин шякилдя артыр: XX ясрин сон цч ониллийиндя орта иллик артым темпи 2,1% тяшкил едирди вя бейнялхалг енерџетика азентлийинин прогнозуна эюря 2030-жу иля гядяр перспективдя илдя 1,7%, нефт еквивалетиндя 15,3 млрд. тона чатараг мцасир сывиййяни 2/3 –я гядяр цстяляйярк; мцвафиг олагаг атмосфера парник газларынын туллантылары артажагдыр. Бу енерџи, еколоџи бющранын дйишмясиня эятириб чыхаражагдыр. Буна эюря дя апарыжы дювлятлярдя – енерџи ресурсларынын ири истешлакчыларында – газынты йанажабын алтернатив бяра олунан мянбялярля: метанла, щидроэенля, кцляк вя с. явяз олунмасы стратегийасы реаллашыр. Буна Йоханесбургда (2002) дайаныглы, давамлы инкишаф цзря йухарыларда Цмудцнйа эюрцщцнцн «бюйцк сяккизлийи» саммитинин сянядляр, АБШ, Авропа Иттифагынын енерџетика програмы сямтляшир.

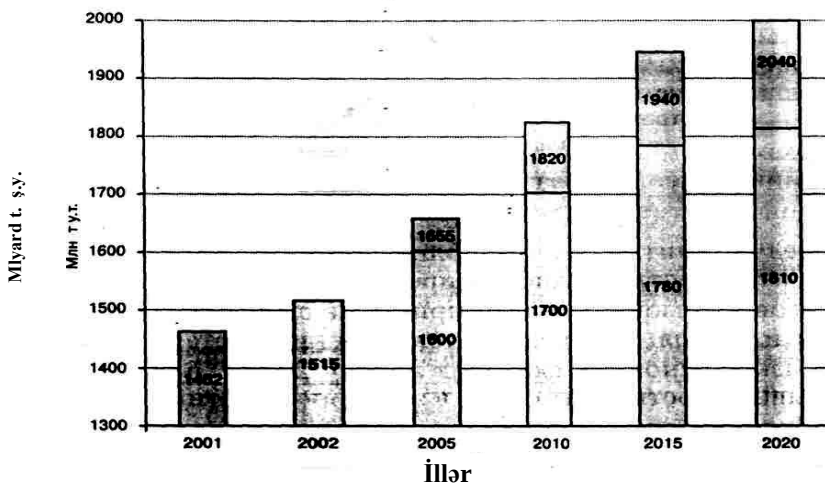
Русийа нефтин кящф едилмиш ещтийатлары вя хцсусия газ вя кюмцр, щасилаты, истешлакы вя ихражы цзря апарыжы йеря маликдир, Европанын енерџи тяминатында вя енерџетик эяляжйиндя апарыжы рол ойнайыр.

Лакин язяр Русийанын енерџи секторунун ишинин игтисади вя еколоџи ефективлийинин дцнйада наил олунан сывиййя иля мцгайисядя гиймятляндирсяк шякил (мянзяр) даща аз ялверишли олажагдыр; ящалинин адамбагына илкин енерџи ресурсларынын цмудцнйа орта ресурс хяржляриндя 2,5 дяфя чох олмасында ЦММ-пин мцгайися олунан щяжминя орта иллик эюстярижисиндя 6,2 дяфя чохдур вя инкишаф етмиш дювлятлярля мцгайисядя 9,4 дяфя йцксякдир. Еколоџи эффективлик эюстярижияри даща писдиляр: ЖО_2 туллантыларынын адамбагына дцщян пайы (мцвафиг олагаг диэяр *istixana* газлагı ilə) орта дцнйа эюстярижиярдя 2,6 дяфя йцксякдир, мцгайися олунан ЦММ щяжми дцнйа цзря орта эюстярижидян 6,5 дяфя йцксякдир вя инкишаф етмиш дювлятляр цзря ися 10 дяфя чохдур.

Йухарыда эйтирилтиш мялуматлардан дңня енерьи сектору мейіллари контекстиндя Русийанын енерьи стратегиясы цццн важиб нятижялар чыхыр.

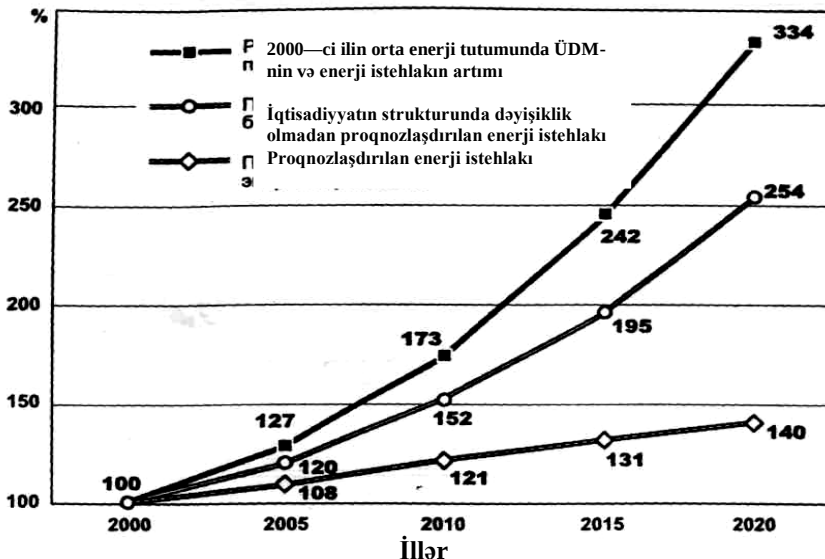
Стратегиясынын вя милли програмлашдырманын мцяййян олунмасында ясас diqqat илкин ресурсларын, хцсусия мяшдуд олан нефт вя газ ештиятларынын щасилатынын йцксялдилмясиня дейил, онларын истешлак сферасында гянаятиня ЦДМ-ин енерьи тутумлуьунун ашаьы салынмасына, алтернатив, еколоьи тямиз енерьи мянбяляринин истифадясинин цстцнлц артымына едилмялидир.

Русийа щокумятинин тясдиг етдийи 2020-жи иля гядяр Енерэтика стратегиясына уйьун олагаг йанажаг-енерэтика ресурсларынын 2001-жи илдя 1462 млн тон шярти йанажагдан 2020-жи иля гядяр 1810 млн тон шярти йанажаьа гядяр азалан вариантла (ЦДМ-ин 2,2-2,3 дяфя артмасында 24% вя 2040 млн. тон шярти йанажаьа гядяр ЦДМ 3 дяфя артмасында 40%) истешсалынын артырылмасы нязардя тутулуб (шякил 12.6). Бу заман ЦДМ енерьи тутумлуьунун технолоьи вя тяшкилати амилляр щесабына 33-40% вя структур амилляр щесабына 60-67% (шякил 12.7) ашаьы салынмасы нязардя тутулуб. Беля тясяввцр олунур ки, енерьийа гянаятин артымы енерьи секторунун бцтцн саяляриндя инновасиялы йарыб-кечмя стратегиясынын реаллашдырылмасында технолоьи амиллярин щесабына даща яцямийятли нязарчарпажаг ола биляр. Бунун 2030-жу иля гядяр щазырланмасы енерэтика стратегиясында нязаря алмаг важибдир.

İqtisadiyyatın inkişafının optimal variantı üçün proqnoz
İqtisadiyyatın inkişafının mütədil variantı üçün proqnoz

Шякил 12.6. Русийанын енерзетика стратегийасына мцвафиг олараг йанажаг-енерги ресурсларынын истецсалынын артымы.

Шякил 12.7. 2020-жи иля гядяр дювря вя 2000-жи илин сывиййясиня мцнасибтя ЦДМ-пин артым динамикасынын вя Русийанын енерги истецлакынын прогнзу.

Ону нязря алмаг лазымдыр ки, йахын иллярдя енерьи ресурсларынын щасилаты, емалы, нягл едилмасы вя истещлакы сферасында алынмыш техники системин сырадан чыхмасы иля баълы олараг ялверишсиз dəyişikliklər баш веряжакдир. Ясас фондларын 2005-жи илин яввялиня йанажаг сянайесиндя физики ашынмасы 51%-я, електроенерэтикада 56,4%, онларын йениляшмя-си ямсалы мцвафиг олараг 3,4 вя 1,7%, сянайедя машын вя авадан-лыгларын ашынмасы 6,27%, няглийят васитяляри 70,3%-я чатажаг. Енерэтик эцжлярин чатышмамазлыбы игтисади артымын ййляжи олур. Енерьи bölməsində əvvəlki texniki səviyyəli aşınmış əsas kapitalı yeni avadanlıqla явяз етмяк гейри-мцмкцндцр: бея аваданлыг артыг истещсал олунмур. Чыхыш йолу бирдир: енерьи секторунун, яввялжя бешинжи, сонрадан ися алтынжы техники укладын енерьийя гянаят потенсиалы реаллашдыран йениликчи технолоъи база да техники реконструксийасы вя модернляшдирилмасы.

Енерьигянаят технолозийалара вя енерьинин йениляшян (бярпа олунан) мянбяляриня кечид Русийанын енерэтика стратегийасынын приоритетляр системиндя апарыжы йер тутмалыдыр. Илкин, илк нювбяли инновасийалы програмлара анд етмяк олар:

- коммунал енерэтиканын радикал инновасийалы трансформацийасы, енерьийягянаят йашайыша вя мянзил-коммунал тсяяррцфатына, müstəqil енерьи гурьуларына, йцксяк FİƏ-ли системляря вя тянзимлянян истиликляря кечид, енерьийя гянят, евлярин тикинтиси; буна мянзил-коммунал тсяяррцфаты сащясиндя милли програмы сямтляндирмяк лазымдыр;
- бир нечя дяфя аз йанажаг истещлак едян вя istixana газла-рынын туллантыларыны дяфялярля азалдан няглийят васитяляринин йени няслинин мянимсянилмасы;
- алтернатив, щяр шейдян габаг, бярпа олунан енерьи мян-бяляринин, о жцмлядян кичик вя орта чайларда су енерьисинин вя йералты истилийин йанажаг элементляринин, эцняш вя кцляк енерьисинин пайынын 2-3 дяфя йцксялдилмасы;
- атмосфера вя су мянбяляриня зийанлы туллантыларын, ейни заманда азалдылмасы иля сянайе истещсалында

энергийя гянаят (яманят) материаллара вя
технологийалара олан кечид.

Харижи игтисади енерэетика стратегийасы да радикал
дэийишикликляря ештиаяжлыдыр, онун базис инновасийалара
сымтляняси важибдир. Ихражатда нефт мящсулларынын вя
сыхылмыш газын пайыны йцксялтмяк лазымдыр. Бейнялхалг
енерэетика прогнозларында сыхылмыш газын пайынын ящя-
миййятли дяряжядя йцксялмяси эюзянилир.

Узунмцддятли енерэетика стратегийасында апарыжы йери су
(щидроэен) енерэетикасы саясяиндя милли елми-инновасийалы
програм тутмалыдыр¹ Бу жцр узунмцддятли програмлар АБШ вя
Авропа Иттифагында гябул олунуб вя щяйата кечирилир (бах, ялавя
4). «Норилск низел» даь-металлурэийа ширкятинин вя Русийа
Елмляр Академийасынын тящяббц иля

(Кузин Б.Н. Яковец. Ю.Б. Россия: стратегия перехода к
водородной энергетике. М.: ИНЭС, 2007).

İQTİSADİYYATIN AQRAR-ƏRZAQ KOMPLEKSİNİN VƏ İSTEHLAK SEKTORUNUN PROQNOZLAŞDIRILMASI, STRATEJİ PLANLAŞDIRILMASI VƏ PROQRAMLASDIRILMASI

13.1. Aqrar-ərzaq kompleksi anlayışı, onun tərkibi və dinamikası

Aqrar-ərzaq kompleksi (AƏK) - ölkə əhalisinin həyat fəaliyyətini və təkrar istehsalını qorumaqla və saxlamaqla qida məhsullarına tələblərin ödənilməsinə təmin edən, torpaq məhsuldarlığını və aqrolandşaftı istifadə və bərpa edən, əhalinin böyük hissəsinin məşğulluğuna kömək edən, Rusiyanı dünyanın ərzaq bazarı ilə integrasiyasına cəlb edən ölkə iqtisadiyyatının mühüm hissəsidir.

AƏK kənd təsərrüfatını (aqrar sektorunu), son ərzaq məhsullarının istehsalı sahələrini, məhsulun qorunması, nəqli, satışı sistemlərini, istehsal infrastrukturunu, informasiyalı və elmi təminat sistemlərini birləşdirir.

«Aqrar-ərzaq kompleksi» anlayışı ilə yanaşı çox hallarda «aqrar-sənaye kompleksi» anlayışı istifadə olunur. Bu anlayışa əlavə olaraq, kənd təsərrüfatı texnikasını, qida və yüngül sənaye avadanlıqlarını, mineral gübrələrin istehsalını, qeyri-ərzaq kənd təsərrüfatı xammalının təkrar emalını daxil etmək qəbul olunmuşdur. Bununla belə AƏK-nin ətraflı izahı aqrar-ərzaq sistemlərinin inkişafı təhlilini və proqnozlaşdırılmasını çətinləşdirir.

AƏK-nin özünəməxsusluğu onun çoxfunksiyalı xarakterindən ibarətdir. AƏK-nin beş mühüm funksiyalarını seçmək lazımdır: iqtisadi, sosial, ekoloji, innovasiya və informasiya.

İqtisadi funksiya ölkə əhalisinin tələblərinin ödənilməsi və ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi məqsədilə kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalından, digər sahələrdən olan istehsal ehtiyatlarından istifadə-

dən və sahələrarası əlaqələrin inkişafında iştirakdan, aqrar bazarlarının işləməsindən, maliyyə axınlarının yaradılmasından, investisiyaların cəlb edilməsindən və onlardan istifadədən və b. ibarətdir. Eləcə də nəzərə almaq lazımdır ki, AƏK öz xarakterinə görə çoxsistemlidir: burada dövlət və özəl iri və orta müəssisələri, fermer və şəxsi təsərrüfatlar, kooperativlər, kiçik müəssisələr işləyir və qarşılıqlı fəaliyyət göstərir.

Sosial funksiya ölkə əhalisi sağlamlığının möhkəmlənməsinə və həyat davamiyyətinin artmasına gətirib çıxaran keyfiyyətli ərzaq təminatı, kənd əhalisinin həyatı şəraitinin yaxşılaşması, sosial infrastrukturun yaradılması, təhsil, mədəniyyət, əmək məşğulluğu və kənd sakinlərinin boş vaxtı ilə əlaqədardır. Son zamanlarda bu funksiya kənd sosiumuunun dayanıqlı inkişaf konsepsiyası, eləcə də sosial xarakterli prioritet milli layihələrin reallaşması ilə əlaqələndirilir.

Ekoloji funksiya aqrar istehsalda torpaq yerlərindən və onların torpaq məhsuldarlığından, su ehtiyatlarından, bitki və heyvan aləmi obyektlərindən istifadə ilə müəyyənləşdirilir. Kənd təsərrüfatı yalnız təbii ehtiyatların keyfiyyətindən, onların yerləşməsindən deyil, eləcə də hava-iqlim şəraitindən asılıdır. Bu məhsuldarlıqda, istehsal həcmində və məhsulun satışında tərəddüdlər vardır. Kənd təsərrüfatı özühəddən artıq kimyalaşdırma, su ehtiyatlarının çirklənməsi, torpaq məhsuldarlığının azaldılması nəticəsində təbii mühitə çox hallarda ziyan vurur. Ona görə optimal ekoloji tarazlığın kənd ərazilərində saxlanılması, aqrolandşaftın qorunması və inkişafı – aqrar istehsalın və ümumilikdə ASK-nin tapşırığıdır.

Innovasiya funksiyası gen mühəndisliyi, biotexnologiya metodlarından, bioloji obyektlərin xəstəliklərdən və ziyanvericilərdən mühafizəsi vasitələrindən və cəmiyyətin kənd təsərrüfatı və elmi-texniki cəhətdən tərəqqisi üçün digər innovasiya nailiyyətlərindən istifadəsi imkanlarını və istehlakı əks etdirir. Kənd təsərrüfatı xammalının təkrar emalı sferasında eləcə də məhsulun saxlanılmasını və yüksək keyfiyyətini təmin edən biotexnologiyalardan istifadə edilir. Son on ildə bir çox ölkələrdə kənd təsərrüfatı xammalından bioyanacağın istehsalı innovasiya texnologiyası mənimsənilir.

Informasiya funksiyası onunla xarakterizə olunur ki, aqrar sfera yuxarıda sadalanan funksiyaların icrası gedişatında digər sferlərə informasiya yaradır (generasiya edir, oturur), eləcə də böyük informasiya axını əldə edir, təkrar emal edir və istifadə edir. Onun öz vaxtında alınmasından və otürülməsindən, onun etibarlılığından idarəetmə qərarlarının keyfiyyəti və ASK-nin bütün funksiyalarının yerinə yetirilməsi asılıdır.

Beləliklə, aqrar sferin çoxfunksiyalılığı xalq təsərrüfatı strukturu-
rundakı bütün aqrar-ərzaq sektorunun spesifikasını müəyyənləşdirir. Öz
növbəsində bu spesifikasiya ASK-nin təhlili, proqnozlaşdırılması, planlaşdı-
rılması və proqramlaşdırılması metodologiyasında, metodların seçimin-
də əksini tapır.

13.2. Aqrar-ərzaq kompleksinin proqnozlaşdırılmasının və strateji planlaşdırılmasının metodoloji əsasları

Rusiya iqtisadiyyatının bazar transformasiyaları ASK-nin inkişaf-
ının proqnozlaşdırılmasını, daha çox isə planlaşdırılmasını xeyli dəyiş-
mişdir. Mərkəzləşdirilmiş şəkildə idarə edilən sistemdə kənd təsərrüfatı
və yeyinti sənayesi məhsulunun həcminə və çeşidinə görə direktiv plan
tapşırıqları müəyyənləşdirilirdi. Onlar hər nəfərə düşən istehlak norma-
tivlərinə və ölkə əhalisi sayının proqnozuna əsaslanırdı. Ümumilikdə
SSRİ, respublikalar və regionlar üzrə məhsulun bütün növlərinin isteh-
salı və istehlakının ətraflı balansları tərtib edilirdi. Kənd təsərrüfatı isteh-
salının təbii iqlim şəraitləri nəzərə alınmaqla müxtəlifləşdirilmiş alqı
qiymətləri mərkəzləşdirilmiş şəkildə təyin edilirdi. Bu əsasla məhsulun
satışından olan gəlirlər hesablanırdı. Məsrəflərin müəyyənləşdirilməsi
üçün istehsalın bütün əsas amilləri və məsrəflərin maddələri üzrə geniş
normativ baza istifadə edilirdi. Plan gəlirlərini və məsrəflərini müəy-
yənləşdirməklə, istehsalın gəlirini (itkilərini), rentabelliyini hesablamaq
çətin deyildi. Hər bir müəssisədə təsərrüfat fəaliyyəti riskləri vardı, la-
kin onların təsiri köməyin müxtəlif formaları və başlıca olaraq, məhsu-
lun zamanətləşdirilmiş şəkildə dövlət alqısı, maddi-texniki təchizatüzrə
plan qiymətlərilə və sığortalanmış həcmərdə yüngülləşdirilirdi. Belə
hallarda müəssisələrin iqtisadi müstəqilliyi zəif, partiya-inzibati nəzarət
isə tamamilə ciddi idi. Dövlət sistemi təsərrüfatçılıq subyektlərinin iqtisadi
azadlığının azaldılması hesabına öz risklərini azaltmaqda özünə-
məxsus mexanizm işləmiş və tətbiq etmişdir. Bununla belə hava şərai-
tindəki tərəddüdlərin və digər nəzərə alınmamış amillərin təsirinə görə
faktiki göstəricilər plan göstəricilərindən xeyli fərqlənirdi.

Uzunmüddətli proqnozlaşdırma o dövrdə direktiv planlaşdırmaya
paralel olaraq, inkişaf edirdi. Ötən yüzilliyin 70-ci illərində və 80-ci il-
lərin əvvəlində elmi-texniki tərəqqinin və onun sosial-iqtisadi nəticələri-
nin 20 illik dövrdə kompleks şəkildə proqnozlaşdırılması üzrə geniş-

miqyaslı, səxavətlə maliyyələşdirilmiş və ona görə də yaxşı təşkil edilmiş iş görülmüşdü. Bu işin əsasında SSRİ-nin aqrar-sənaye kompleksi-nin inkişafı proqnozu tərtib edilmişdir. Hesablamaların bir hissəsi bu fəslin müəllifi tərəfindən işlənilmiş iqtisadi-riyazi modellər sistemindən istifadə ilə aparılmışdır.

Buna baxmayaraq, həmin iş 90-cı illərdə dayandırılmışdır. Uzun-müddətli proqnozlaşdırmaya qayıdış 1998-ci ildə deflotdan sonra Rusiya iqtisadiyyatının canlanması ilə birlikdə başlamışdır. Bir sıra monoqrafiyaların meydana gəlməsi proqnoz işləmələrinə güclü impuls vermişdir: B.N.Kuzik, Y.V.Yakoves «Россия – 2050: стратегия инновационного прорыва» (2004-cü il); B.N.Kuzik «У России один эффективный путь развития – свой» (2004-cü il); B.N.Kuzik, Y.V.Yakoves «Интегральный макропрогноз инновационно-технологической и структурной динамики экономики России на период до 2030 года» (2006-cı il). Bu və ya digər nəşriyyatlarda Rusiya iqtisadiyyatının, onun çoxsahəli komplekslərinin, sənaye sahələrinin, regionlarının inkişafında uzun-müddətli proqnozlaşdırma metodologiyalarının, eləcə də Rusiyanın dünyanın iqtisadi məkanına integrasiyasının möhkəm əsasları dayanmışdır.

AƏK-nin strateji planlaşdırılması və proqramlaşdırılması üzrə praktiki iş birinci səviyyəyə çıxmışdır – kənd təsərrüfatı sahəsində prioritet milli layihənin işlənməsi və 2006-cı ildən həyata keçirilməsi. Layihənin həyata keçirilməsinə mühüm büdcə vəsaitləri ayrılmışdır.

Ümumilikdə Rusiya iqtisadiyyatının proqnozlaşdırılması əsaslarına əsaslanaraq və aqroərzaq kompleksinin spesifikasiyasını nəzərə alaraq, onun proqnozlaşdırılması, strateji planlaşdırılması və proqramlaşdırılması sisteminə subutların və hesablaşmaların təklif edilən artıdıçılığını qoşmaq lazımdır.

1. Kənd təsərrüfatının və qida sənayesinin dəyişdirilməsi cəhətləri seçilməklə son 30 il ərzində AƏK-nin inkişafındakı tendensiya-ların kompleks şəkildə təhlili həyata keçirilir. Daha uzun dövr ərzində (40-50 ilə qədər) AƏK-nin dinamikasında və strukturunda dövrilik açıqlanır.

2. Aparılmış təhlil və müəyyən olunmuş dövrü qanunauyğunluqlar əsasında AƏK-nin faktiki vəziyyətinin problemli «düyünləri» aydınlaşdırılır və perspektivdə onların gərginliklərinin artması (və ya azalması) diaqnostikası aparılır.

3. Proqnozlaşdırılan dövrdə AƏK-nin mümkün templəri və proporsiyaları hipotezləri iki ssenari üzrə xülasə edilir: iqtisadi sistemin inersiyalı inkişafı və iqtisadiyyatdakı innovasiyalı dağılmalar zamanı.

4. İnnovasiyalı dağılmalar strategiyasının həyata keçirilməsi üçün yaxın beşillikdə və uzaq gələcəkdə vəziyyəti radikal şəkildə dəyişməyə qadir inkişafın struktur prioritetləri müəyyənləşdirilir.

5. AƏK-nin çıxış parametrlərinin sahələrarası balans modeli və təkrar-istehsal-dövri makromodel üzrə hesablara qoşulması üçün onlar proqnozlaşdırılır ki, bu da AƏK-nin proqnozlaşdırılan iqtisadiyyat strukturdakı yerini və rolunu, eləcə də sənaye sahələri və təkrar istehsal sektorları arasında məhsulun əsas axınlarını müəyyənləşdirməyə imkan yaradır.

6. AƏK-nin innovasiyalı inkişafının ilkin şərtləri, şərtləri və istiqamətləri və bazalı innovasiyaların kompleksin dinamikasına, struktur dəyişikliklərinə və səmərəliliyinə təsiri dərəcəsi müəyyənləşdirilir. Qarşıda duran innovasiya sınımlarının sistemin çoxfunksiyalı xarakterinin təmininə təsirinin ekspert qiymətləndirməsini vermək xüsusilə vacibdir.

7. AƏK-nin inkişafı proqnozunun seçilmiş variantının təşkilati, resurs, sosial təminatı və onun digər komplekslərlə və sahələrlə əlaqəsi əsaslandırılır.

8. Uzunmüddətli innovasiya proqnozunun optimistik ssenarilərinin praktiki şəkildə həyata keçirilməsi yolu kimi 10-15 illik strateji plan işlənib hazırlanır.

9. «2008-2012-ci illərdə kənd təsərrüfatının inkişafı və kənd təsərrüfatı məhsulu, xammal və ərzaq bazarlarının tənzimlənməsi» Dövlət Proqramı, sonra isə «Kənd təsərrüfatının inkişafı haqqında» Federal qanuna uyğun olaraq, növbəti beşilliyin Dövlət Proqramı işlənir.

10. Daha kəskin problemlərin həll edilməsi üçün AƏK tərəfindən «AƏK-nin inkişafı» prioritet milli layihənin təsdiq edilmiş forması istifadə olunacaq.

11. Kənd təsərrüfatının və ərzaq sənayesinin dövlət tənzimlənməsi sisteminin müasir şəkildə sazlanması üçün AƏK-nin inkişafı proqnozunun və strateji planının həyata keçirilməsində informasiya monitorinqi təşkil edilir.

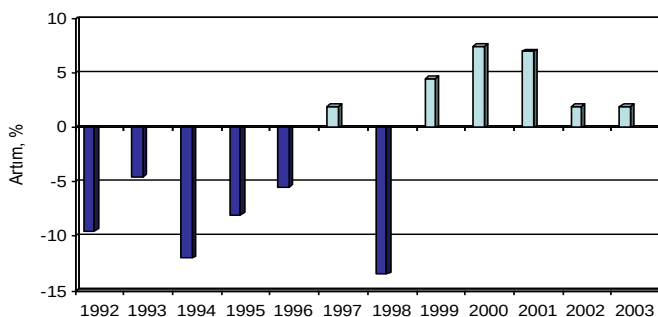
12. İnkişafın strateji planının reallaşdırılmasında hər beşilliyin bitməsi üzrə tükənməyən 25 illik perspektivlər prinsipi üzrə uzunmüddətli proqnozun korrektə edilməsi və uzadılması aparılır.

İşin bütün 12 mərhələsi təhlil etmə, proqnozlaşdırma, strateji planlaşdırma metodologiyasının qabaqlayıcı inkişafı ilə təmin edilməlidir ki, bu da özü-özlüyündə bütün işin innovasiya əsasıdır.

13.3. Rusiyanın AƏK-nin inkişafı tendensiyası

Rusiyanın ümumi daxili məhsulunda AƏK-nin ümumi əlavə dəyərinin payı təqribən 10% təşkil edir. Bununla belə AƏK məhsulunun ümumi istehsalında onun xüsusi çəkisi 60%-ə çatır. Rusiyanın AƏK-nin inkişafındakı 1992-2006-cı illər üzrə makroiqtisadi göstəricilərin təhlili göstərir ki, kompleks məhsullarının islahata qədərki istehsal həcmi hələ əldə edilməmişdir. 1991-ci ilə nisbətən 2004-cü ildə kəndə təsərrüfatının bərpası səviyyəsi 72%, qida sənayesinin isə 78% təşkil etmişdir.

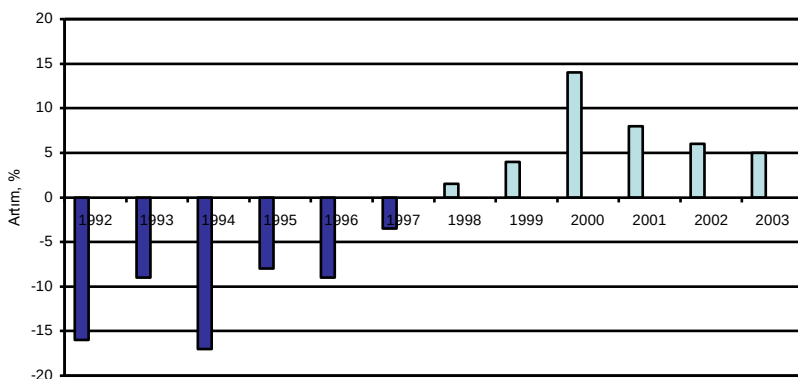
Rusiyanın aqrar-ərzaq sektoru son illərdə 1998-ci ilin böhranından sonra hiss olunan artım ilə müqayisədə artım templərinin mühüm şəkildə zəifləməsini göstərir (şəkil 13.1 və 13.2).

Şəkil 13.1. Rusiyada aqrar istehsalının 1992-2003-cü illərdəki dinamikası (%).

Kənd təsərrüfatındakı artım templəri 2002-2003-cü illərdə cəmi 1,5%, qida sənayesində bir qədər çox -5% təşkil etmişdir. Bu zaman onların aşağı düşməsinə iqlim-hava amilləri hesabına aid etmək olmaz. 2003-cü ildə dənli bitkilərin məhsulu kifayət qədər aşağı olmuşdur, lakin digər bitkilərin istehsalı son illərin bir sıra göstəricilərini ötür keçmişdir. Qabaqda gələn mövsümdə əks vəziyyət qeydə alınmış, artım isə təqribən eyni səviyyədə qalmışdır. Aydındır ki, AƏK-nin 1998-ci ilin böhranından sonra meydana gəlmiş artım amilləri artıq yox olmuş, yeni impulsar isə hələ yaranmamışdır. Bu şəraitdəki dövlət siyasəti sektorun dinamikasını proteksionist metodlarla saxlamağa cəhd edir, lakin hələ heç bir nəticə yoxdur.

Mənbə: REA-nın Aqrar problemləri institutunda RF-nın 1992-2003-cü illər üzrə Dövlətkomun statistik məlumatlarına görə tərtib edilmişdir.

Şəkil.13.2. Rusiyada qida sənayesinin 1992-2003-cü illərdəki dinamikası (%).

Mənbə: REA-nın Aqrar problemləri institutunda RF-nın 1992-2003-cü illər üzrə Dövlətkomun statistik məlumatlarına görə tərtib edilmişdir.

Rusiyanın kənd təsərrüfatı 90-cı illərdə kəskin böhran yaşamışdır. İstehsal həcmnin onillik ərzində azalması (1991-2000-ci illər) 37% təşkil etmişdir, o cümlədən, bitkiçilik – 18%, heyvandarlıq – 50%. Son beşillik istehsalın dinamikasında bəzi canlanmalar olmuşdur. Lakin bərpa olma templəri kiçik olmuşdur (cədvəl 13.1). Nəticədə 2005-ci ildə kənd təsərrüfatının istehsal həcmi 1990-cı ildəki səviyyənin 73%-ni təşkil etmişdir, o cümlədən, bitkiçilikdə 102%, heyvandarlıqda – 52%.

Kənd təsərrüfatındakı sistemli böhranın səbəbləri bu dərsliyin müəllifləri tərəfindən işlənilmiş Rusiya iqtisadiyyatının aqrar sektorunun rəqabət qabiliyyətinin bərpası və qaldırılması üzrə milli proqram konsepsiyasının hazırlığı gedişatında açıqlanmışdır. Onların arasındakı ən zəruriləri bunlardır:

Cədvəl 13.1
Rusiyanın kənd təsərrüfatı istehsalı dinamikası
(artımın və ya azalmanın orta illik templəri)

	İllər								
	1966-1970	1971-1979	1976-1980	1981-1985	1986-1990	1991-1995	1996-1999	2000-2003	2004-2005
Kənd təsərrüfatı	3,7	1,7	1,0	1,0	2,2	-6,7	-3,4	4,4	2,6
Bitkiçilik	3,9	0,1	0,7	0,4	1,4	-4,7	-2,1	6,7	4,8
Heyvandarlıq	3,6	2,9	1,1	1,3	2,7	-9,7	-4,7	1,8	-0,9

1. Rusiyanın aqrar sektorunun rəqabət qabiliyyətinin itirilməsi və texnoloji degradasiya. 60-80-cı illərdə aqrar sektorda dördüncü texnoloji quruluş üstünlük təşkil etmişdir; 90-cı illərdə kənd təsərrüfatında üçüncü və relikt quruluşlar hakim amillərə çevrilmişdir. 2000-ci ildə kənd təsərrüfatındakı əsas fondların dağılması 47.7%-ə çatmışdır, o cümlədən, maşınların və avadanlıqlarınkı – 67,9%; əsas fondların tərpası əmsalı 1970-ci ildəki 14,9%-ə qarşı cəmi 0,5 və 1990-cı ildəki 7% təşkil etmişdir; investisiyaların ümumi həcmində investisiyaların payı 1980-cı ildəki 17%-ə və 1990-cı ildəki 15,9%-ə qarşı 3-ə qədər düşmüşdür. Əsas kapitala qoyulan investisiyaların ümumi həcmnin 1991-1998-ci ildə 79%-ə düşməsinə nəzərə almaqla bu o deməkdir ki, kənd təsərrüfatının əsas kapitalına olan investisiyalar bu dövr ərzində 25 dəfə azalmışdır.

Dünya Bankının məlumatlarına görə Rusiyada 100 kv.km-lik torpağı becərən traktorların sayı dünyadakı orta qiymətdən 3,7 və yüksək gəlirli ölkələrdəkindən isə 8,4 dəfə azdır; hər hektara əlavə edilən mineral gübrələrin miqdarı uyğun olaraq, 8,4 və 10,6 dəfə azdır. Mineral gübrələrin əlavə edilməsi 7,6, üzvi gübrələrin əlavə edilməsi 6,5, kənd təsərrüfatı təşkilatlarında istehlak edilən elektroenerjinin istehlakı 4,7 dəfə azalmışdır. Kənd təsərrüfatının rəqabət qabiliyyətinin aşağı düşməsinə və texnoloji degradasiyaya dair belə nümunələr tarixə məlum deyildir.

2. Kənd təsərrüfatı istehsalının dekonsentrasiyası və naturalaşdırılması. Neoliberal islahatlar illərində Rusiyanın aqrar sektorunda təşkilati dəyişikliklərin mahiyyəti kolxoz və sovxozların üstünlüyünün xırda natural təsərrüfatların üstünlüyünə keçməsindən ibarətdir ki, bu da aqrar sektoru demək olar ki, yüz il qəriyə tullamışdır. Relikt texnoloji quruluşa əsaslanmış zəif əmtəəçiliyi (10%-dən aşağı) və ağır əl əməyi olan natural-patriarxal quruluş kənddə üstünlük təşkil etməyə başlamışdır; lakin bu onların real gəlirlərinin 2-3 dəfə aşağı düşdüyü şəraitdə milyonlarla ailələrin sağ qalmasına kömək etmişdir. Əsasən texnikadan istifadə edən xırda əmtəə quruluşu - kəndli (fermer) təsərrüfatları meydana gəldi; buna baxmayaraq, həmin quruluşun payı əhəmiyyətsiz olaraq, qalır. Kənd təsərrüfatı təşkilatları arasında aqroholdinqlərin və firmaların – bir necə yüz iri kapitalist yüksək mexanizmlə (beşinci texnoloji quruluşların elementlərinin və dördüncünün üstünlüyü ilə) təsərrüfatlar vardır, bununla belə xarici görünüşünü dəyişmiş, texniki cəhətdən geridə qalmış, işini güclə başa çatdırmış keçmiş kolxoz və sovxozlar daha çox üstünlük təşkil edir.

3. Kənd təsərrüfatı, sənaye məhsullarının və nəqliyyat qiymət-

lərinin dispariteti. Rusiyanın kənd təsərrüfatındakı böhranın üçüncü səbəbləri kənd təsərrüfatı ilə istehsal edilən və alınan əmtəə və xidmətlərin misilsiz disparitetindən («qayçılardan») ibarətdir ki, bu da sənayenin və nəqliyyatın yüksək şəkildə inhisarlaşdırılmış sahələrindən dəyərin iri miqyaslı təkrar bölüşdürülməsinə gətirib çıxarmışdır. 1991-2005-ci illər ərzində kənd təsərrüfatının satılmış məhsullarının qiymətləri 9,1 min dəfə artmışdır. Halbuki bu zaman sənaye məhsulları istehsalçılarının qiymətlərim 68 min dəfə artmışdır; sənaye məhsullarının qiymətləri ilə müqayisədə kənd təsərrüfatı istehsalçılarının məhsullarının 6,2 dəfə nisbi ucuzlaşması baş vermişdir. Bu kənd təsərrüfatını nəinki geniş hətta sadə təkrar istehsalı həyata keçirməkdən, innovasiyaları maliyyələşdirməkdən, artıq köhnəlmiş əsas fondları dəyişməkdən məhrum edirdi. Əgər 1999-2000-ci illərdə qiymətlərin dispariteti bir qədər azalmışdırsa, onda 2001-2005-ci illərdə yenidən «qiymətlər qayçısı»nın artımına doğru tendensiya üstünlük təşkil edirdi. Sənaye məhsullarının nisbi qiymətləri kənd təsərrüfatı məhsulları ilə müqayisədə beş il ərzində 21% artmışdır.

4. Dövlət aqrar sektoruna yardımın ixtisarlaşdırılması. ABŞ-da, Qərbi Avropada, Yaponiyada, digər inkişaf etmiş ölkələrdə dövlət iqtisadiyyatın aqrar sektorunun, kənd təsərrüfatı istehsalçılarının müdafiəsi və onlara yardım üzrə geniş iqtisadi və inzibati tədbirlər arsenalından istifadə edir. Belə tədbirlər SSRİ-də də həyata keçirilirdi. Lakin 90-cı illərdə neoliberal bazar islahatlarının aparıldığı zaman kənd təsərrüfatına dövlət yardımının ixtisarlaşdırılmasına, özəlləşdirməyə və iri təsərrüfatların xırdalanmasına, ölkə kənd təsərrüfatı maşınqayırmasının ləğv edilməsinə istiqamət götürülmüşdür, aqrar sektoru məhsullarının və kənd təsərrüfatı texnikasının importu üçün darvazalar geniş açılmışdır. Buraya onu da əlavə etmək lazımdır ki, qida sənayesinin bir sıra sahələri faktiki olaraq, öz mənafeyini güdən TMK-in nəzarəti altındadır.

Rusiyanın ÜTM-nə birləşməsi şəraitində Rusiyanın aqrar sektorunun böhran vəziyyəti, əhəlinin ərzaq təchizatı əsasən dünya bazarlarının konyunkturasından və xarici tədarükçülərdən asılı olacaq, əhalisizləşmiş kəndlərdən olan fəhlə əllərinin həddən artıq əhali ilə dolmuş şəhərlərə axını güclənəcək.

İqtisadiyyatın kənd təsərrüfatı və aqrar-ərzaq sektorlarının zəruri və mümkün dirçəlişi perspektivləri inkişafın innovasiya amilləri, kəndin sosial problemlərinin struktur cəhətdən yenidən qurulması və kompleks şəkildə həll edilməsi ilə əlaqədardır. İnkişaf etmiş və bir sıra inkişaf etməkdə olan ölkələrin kənd təsərrüfatı nailiyyətləri yuxarıda göstərilmiş

mənfi tendensiyaların aradan qaldırılması şəraitində Rusiyanın AƏK perspektivlərinə optimist şəkildə baxmağa imkan yaradır.

5. Dünyanın ərzaq bazarında mövqelərin itirilməsi. Dünyanın kənd təsərrüfatı XX əsrin ikinci yarısında yüksək templərlə inkişaf etmişdir. Məhsul həcmi (qiymətlərlə və 2000-ci ilin PPC-nə görə) 1951-ci ildən 2000-ci ilə qədər 5,6 dəfə artmışdır. İnkişaf etmiş ölkələrdə istehsal 2,5 dəfə (ABŞ-da 1,9, Qərbi Avropada -3,2, Yaponiyada 2,9 dəfə), inkişaf etməkdə olan ölkələrdə – 4,2 dəfə (Çində -6,6, Hindistanda -3,1, İndoneziyada – 3,5 dəfə) artmışdır. Bu fonda keçmiş SSRİ-nin və xüsusilə kənd təsərrüfatı staqnasiya vəziyyətində idi (yarım əsr ərzində uyğun olaraq 33 və 25% artmışdır).

Dünyanın kənd təsərrüfatında keçən əsrin ikinci yarısında bazis innovasiyaların iki dalğası müşahidə edilmişdir. Bunlardan biri dördüncü texnoloji quruluşun aqrar-ərzaq kompleksinin genişləndirilməsi ilə əlaqədardır ki, bu da Meksikada, Hindistanda və digər ölkələrdə kənd təsərrüfatının kompleks şəkildə mexanikləşdirilməsində və kimyalaşdırılmasında, «yaşıl inqilabda» öz əksini tapmışdır. Bu ərzaq istehsalının yüksək inkişaf templərini təmin etməyə imkan yaradır. İki onillik ərzində dünyada kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsal həcmi 66% (orta illik artımın 2,6%), o cümlədən, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə 77% artmışdır. SSRİ-də artım templəri xeyli aşağı olmuşdur – cəmi 16,7% (0,8% orta illik).

80-90-cı illərdə dünyanın aqrar sektorunun artım templəri bir qədər zəifləmiş, lakin inkişaf etmiş ölkələrdə ikinci «yaşıl inqilab» nailiyyətlərinin mənimsənilməsi və dünyanın kənd təsərrüfatı istehsalında payı 1980-cı ildəki 15,8%-dən 2000-ci ildəki 23,8%-dək artmış Çinin aqrar sektorunun qabaqlayıcı inkişafı nəticəsində nisbətən yüksək səviyyədə qalmışdır. Avrasiya sivilizasiyasında əks tendensiya müşahidə edilmişdir – payın 6,9-dan 4%-ə düşməsi.

Beşinci kondratyev silsiləsinin XXI əsrin əvvəlindən aşağı düşən dalğaya daxil olması ilə əlaqədar olaraq, gözləmək olar ki, kənd təsərrüfatının artım templəri ləngiyəcək. Əsrin ikinci rübündə altıncı quruluşun mənimsənilməsi və genişləndirilməsi ilə bağlı artım templərinin sürətləndirilməsini gözləmək olar. Rusiyada kənd təsərrüfatı məhsulunun istehsalındakı orta illik zəifləmə templəri 1991-1995-ci illərdə 7,7%, 1996-2000-ci illərdə – 1,32% təşkil etmiş və yalnız iqtisadiyyatın dirçəlməsi fazasında 2001-2003-cü illərdə orta illik artım templəri 3,1%-ə çatmışdır.

13.4. Rusiyanın AƏK-nin rəqabət qabiliyyətinin bərpası və qaldırılması strategiyası

AƏK-nin dinamikasında yaranmış mənfi tendensiyaları yalnız dövlətin perspektivli aqrar siyasətinin mərkəzi bölməsi kimi Rusiya AƏK-nin rəqabət qabiliyyətinin bərpası və qaldırılması üzrə uzunmüddətli strategiyanın işlənməsi və ardıcıl şəkildə həyata keçirilməsi əsasında mümkündür.

Strategiya əhalinin sayının, ümumilikdə ölkə iqtisadiyyatının və xüsusilə aqrar sektorunun uzunmüddətli (2030-cü ilə qədər) proqnozu əsasında işlənilib hazırlanmalıdır. Proqnoza əsaslanmış strategiya 2030-cu ilin üfiqi ilə Rusiyanın AƏK-nin rəqabət qabiliyyətinin bərpası və qaldırılması üzrə mili proqrama transformasiya edilməlidir; proqram hər beş ilin bitməsində düzəldilir və aradan qaldırılır. B.N.Kuzıqın, Y.V.Yakovesn «Россия – 2050: стратегия инновационного прорыва» monoqrafiyasında nəşr edilmiş dünya tendensiyaları, 2030-cu ilə qədər dövrdə Rusiyanın innovasiya-texnoloji dinamikasının integral makroproqnozu nəzərə alınmaqla Rusiyanın 2050-ci ilə qədər innovasiyalı inkişafı proqnozu əsas kimi qəbul edilmişdir. Bu zaman aqrar-ərazi kompleksinin və hər şeydən əvvəl kənd təsərrüfatının təbii ekoloji və sosial-iqtisadi xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır.

Strategiyanı dünya bazarının aqrar sektoru məhsullarının rəqabət-qabiliyyətini təmin edən perspektivli altıncı texnoloji quruluşun mənim-sənilməsi və müasir beşincinin yayılmasına yönəltmək lazımdır. Eyni zamanda əhalinin təsərrüfatlarında istehsalın səmərəliliyinin artırılması üçün dördüncü quruluş ixtologiyalardan istifadə də mümkündür. Ölkə AƏK məhsulu texnoloji cəhətdən kəhnəlmə olmadan əvvəlki kimi nəinki xarici, həmçinin daxili bazardan, xüsusilə, Rusiyanın ÜTMT-na birləşməsindən sonra sıxışdırılıb çıxarılacaq.

Strategiyada AƏK çərçivəsində təsərrüfatçılığın müxtəlif üsulları üçün differensiallaşdırılmış innovasiya siyasətini nəzərdən keçirmək lazımdır. 2005-ci ildə 53,1% kənd təsərrüfatı məhsulu istehsal etmiş əhali təsərrüfatının məhsuldarlığının bərpası və qaldırılmasına prioritet diqqət ayırmaq lazımdır. Torpaqların bonitirovkasını, kənd təsərrüfatı texnikası təchizatını və onun prokata verilməsinin təşkilini, keyfiyyətli toxumların və mal-qaranın məhsuldar cinslərinin tedarükünü, təsərrüfatların aqronomik və zootexnik xidmətini həyata keçirilməsini, onlara məhsulun emalı və tedarükündə kömək edə biləcək aqrozootexnik məntəqələ-

rin regional mərkəzlərini və şəbəkəsini yaratmaq tələb olunacaq. Bununla yanaşı kənd təsərrüfatı məhsullarının ümumi həcmində payı artan kəndli (fermer) təsərrüfatlarına və dənli bitkilərin, texniki bitkilərin, şəkər qamışının istehsalında iri əmtəə təsərrüfatlarına, eləcə də aqrar sektorunun bərpa ocağı kimi dövlət cinslik və toxumçuluq təsərrüfatlarına köməyi artırmaq lazımdır.

Rusiyanın nəhəng, təbii iqlim şəraitinə görə müxtəlif şəkilli ərazisində regional cəhətləri nəzərə almaq, Federasiya subyektlərinin, federal əyalətlərin AƏK-nin bərpası proqramına, uyğun təbii iqlim şəraiti olan zonalar üzrə regionlar arası proqramlara arxalanmaq lazımdır. Yerli əhalinin daha keyfiyyətli və tam şəkilli ərzaqla təchizatı üçün belə proqramlar federal və regional dövlət orqanlarından kömək almalıdır.

Aqrar sektorun yenilənməsi ölkə kənd təsərrüfatı maşınqayırma sahəsinin dirçəlişi, təsərrüfatın müxtəlif tipləri və təbii-iqlim zonaları xüsusiyyətlərini nəzərə alan texniki vasitələrin və texnologiyaların tədarükü və texniki cəhətdən onlara qulluq, onların layihələşdirilməsi, istehsalı olmadan qeyri-mümkündür. Böhran illəri ərzində kənd təsərrüfatı maşınqayırması praktiki olaraq, ixtisarlaşmışdır: 1990-cı ildən 2005-ci ilədək traktorların istehsalı 26,4 dəfə, taxıl yığan kombaynların istehsalı 12,2 dəfə, torpaqlara mineral gübrələrin verilməsi maşını 10,6 dəfə, sağıcı qurğularınkı 102 dəfə azalmışdır. Kənd təsərrüfatı maşınqayırmasının layihə-konstruktor təşkilatları praktiki olaraq, dağılmışdır. Kənd təsərrüfatına mineral gübrələrin tədarükünü də artırmaq zəruridir: onlar 1990-cı ildəki 9,9 mln.tondan 2003-cü ildəki 1,3 mln. tonadək 7,6 dəfə, üzvi gübrələrin verilməsi (elə bu dövr ərzində azalma 389,5 mln tondan 59,9 mln.tonadək – 6,5 dəfə), kənd təsərrüfatı təşkilatlarında 67,3 mlrd kVt-dan 20,3 mlrd. kVt-dək – 3,3 dəfə azalmış elektrik enerjisinin istehlakı azalmışdır. Bundan başqa təkrar emal (qida) sənayesinin istiqamətini əsasın daxili kənd təsərrüfatı məhsullarından istifadəyə, ticarəti isə daxili əmtəələrin satışına dəyişmək lazımdır. Bu zaman AƏK-nin bütün sənaye sahələrinin və sferlərinin yenilənməsi qarşılıqlı şəkildə razılaşdırılmış strategiya üzrə həyata keçirilməlidir.

AƏK-nin yenilənməsi adekvat elmi, informasiyani və kadr təminatını tələb edir. Bazar islahatları zamanı aqrar sektorunda tədqiqatlarla və layihə-konstruktor işləmələri ilə məşğul olanların sayı kəskin aşağı düşmüş, ETTKİ təxsisatları dəfələrlə aşağı düşmüş, bu sferdə məşğul olanların orta yaşı artmış və radikal innovasiyalara istiqamətlənmə azalmışdır. Kənd təsərrüfatında məşğul olanların sayı 1990-cı ildəki 9727

mindən 2003-cü ildəki 7208 minə qədər azalmış, onların yaş və təhsil tərkibi pisləşmişdir. Bir çox hallarda bu, nisbi əmək haqqının aşağı düşməsi ilə izah edilir: kənd təsərrüfatında 1990-cı ildə o, iqtisadiyyat üzrə orta hesabla 95%, 1998-ci ildə 44,5%, 2003-cü ildə isə 30,4% təşkil etmişdir. AƏK-də aqrar elmdə, kadr və informasiya təminatında işlərin vəziyyəti radikal şəkildə təkmilləşmədən radikal innovasiyaları mənimləmək, aqrosənaye sektoru məhsullarının rəqabət qabiliyyətini təmin etmək qeyri-mümkündür.

Milli proqramla, aqrar sektorunda elmi-innovasiyalı tərəqqi ilə idarənin müasir sisteminin yaradılması tələb edilir. Hazırda istifadə edilən federal məqsədli proqramlar ümumiləşdirilmiş, resurslarla zəif təmin edilmişdir, proqramların sifarişçiləri və icraçıları praktiki olaraq, əldə edilmiş nəticələrə, qoyulmuş vəsaitlərin ödənilməsinə görə məsuliyyət daşıyır. 2006-cı ildən əhalinin ərzaq təminatı üzrə prioritet milli layihənin tətbiq edilməsi vəziyyəti bir qədər yaxşılaşdırmışdır, bununla belə bu layihəyə ayrılmış büdcə vəsaitləri tamamilə qeyri-qənaətbəxşdir, elə layihənin üföqləri də dardır.

13.5. Dövlət kənd təsərrüfatının inkişafı və kənd təsərrüfatı məhsulları, xammal və ərzaq bazarlarının tənzimlənməsi proqramları

2006-cı ilin dekabr ayının sonunda Rusiya Federasiyasının Prezidenti V.V.Putin «Kənd təsərrüfatının inkişafı haqqında» Federal qanun imzalamışdır (№264- FQ). Bu Qanun üzərində iş 2000-ci ildən davam etmişdir. Təəssüf ki, onun son redaktəsi aqronomçuların ümidlərini doğrultmadı. Qanunda dövlət aqrar siyasətinin təminatında maliyyə aspektləri praktiki olaraq, yoxdur.

«Kənd təsərrüfatının inkişafı haqqında» Qanundakı mühüm çatışmamazlıqlara baxmayaraq, orada AƏK-nin proqnozlaşdırılmasına və planlaşdırılmasına, idarəetmə sisteminin informasiya təminatına, aqrar ərzaq bazarlarının tənzimlənməsinə aid edilən bir sıra institusional (təşkilati) novasiyaları müsbət kimi qəbul etmək lazımdır.

Qanunla təsis edilmişdir ki, Dövlət kənd təsərrüfatının inkişafı və kənd təsərrüfatı məhsulları, xammal və ərzaq bazarlarının tənzimlənməsi proqramı (bundan sonra Dövlət proqramı) növbətiləri müəyyənləşdirməlidir:

- Kənd təsərrüfatının inkişafının və bazarların məqsədləri;

- AƏK-nin istiqamətləri və struktur dəyişiklikləri;
- Ortamüddətli dövr ərzində bazarların tənzimlənməsi tədbirləri;
- Proqramların yerinə yetirilmə mexanizmləri və maliyyə təminatı.

Dövlət proqramı beşillik müddətə işlənəcək. Onun əsas və tərkib hissələri kənd təsərrüfatının inkişafı proqnozu olmalıdır; beşillik dövrün hər ilinin məqsədləri, tapşırıqları; proqram tədbirlərinin həyata keçirilməsində məhsuldarlıq göstəriciləri; maliyyə vəsaitlərinin bölüşdürülməsi. Proqramın hazırlanması və irəliləməsinə, RF-nın bütün subyektləri tərəfindən onun yerinə yetirilməsinin təşkilinə görə hakimiyyətin federal, sahəvi və regional orqanlarının cavabdehlik funksiyaları və dərəcələri müəyyənləşdirilmişdir.

Dövlət Proqramının yerinə yetirilməsinin təşkili üçün Federasiya subyektlərinin icra hakimiyyəti orqanları RF AƏK-nin inkişafındakı ümumi tendensiya və hər bir regionun xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla, regional məqsədli proqramlar işlənib hazırlanır.

AƏK və balıqçılıq sferlərində «Dövlət Proqramının gedişatı və nəticələri haqqında milli məruzə» adını almış sənəd AƏK-nin proqnozlaşdırılması və planlaşdırılması sistemində novasiyaya çevrilir.

15 mart tarixindən gec olmayaraq, hökumət tərəfindən hər il RF Federal Məclisinə təqdim edilən Məruzədə əvvəlki il və beşilliyin əvvəlindən başlayaraq, keçmiş bütün müddət ərzində Dövlət proqramının yerinə yetirilməsinin obyektiv təhlili göstərilməlidir. Analitik məruzənin tövsiyələrinə əsasən qüvvədə olan Dövlət Proqramının yerinə yetirilməsinin yerdə qalan illəri üçün məqsədli və resurs göstəricilərində düzəlişlər edilə bilər.

Proqramın həyata keçirilməsinin gedişatının təhlili üçün indikator kimi aşağıdakılar müəyyən edilmişdir:

1. kənd təsərrüfatı və qida sənayesi ümumi məhsulunun artım indeksləri;
2. kənd təsərrüfatına qoyulan investisiyalar;
3. kənd yerlərində yaşayan vətəndaşların gəirlərinin səviyyəsi və dinamikası;
4. il ərzində əhalinin hər nəfərinə düşən qida məhsullarının istehlakı göstəriciləri;
5. ərzaq malları ilə xarici ticarətdən olan daxilolmaların saldosu;
6. istehlak bazarında Rusiya məhsullarının pay göstəricisi;
7. kənd təsərrüfatı istehsalının rentabelliği;
8. qiymətlərin pariteti göstəriciləri;

9. kənd təsərrüfatı təşkilatlarının texniki təchizatı indeksləri;
10. kənd yerlərində yaşayan vətəndaşlar üçün sosial sferdəki xidmətlər həcmnin artımı indeksi.

Sadalanan və bəzi digər göstəricilər Dövlət Proqramının və kənd təsərrüfatının, AƏK-nin digər sahələrinin inkişafının və aqroərzaq bazarlarının tənzimlənməsində məqsədli sahəvi və regional proqramlarının monitorinqinin informasiya-analitik bazasını müəyyənləşdirir.

«Kənd təsərrüfatının inkişafı haqqında» Qanunda AƏK üzrə proqnoz-analitik işin transparentliyinin (şəffaflığının) gücləndirilməsi tədbirləri qeyd edilmişdir. Xüsusilə bütün Dövlət Proqramının və onun məqsədli yarımproqramlarının icrası nəticələrinin qiymətləndirilməsi üçün ekspert komissiyaları yaradılacaq. Onların tərkibinə müstəqil ekspertlər, kənd təsərrüfatı məhsulu istehsalçılarının və istehlakçılarının sahə assosiasiyası nümayəndələri, eləcə də hökumətin, ictimai təşkilatların qanunvericilik orqanlarının nümayəndələri daxil olacaq.

AƏK-nin proqnozlaşdırılması və planlaşdırılması sisteminin inkişafı üçün informasiyanın bütövlüyü və etibarlılığı mühüm əhəmiyyət kəsb edir. «Kənd təsərrüfatının inkişafı haqqında» Qanunda kənd təsərrüfatı sferinin dövlət informasiya təminatı müəyyənləşdirilmiş, kənd təsərrüfatının inkişafına, məlumatların bütövlüyünə və etibarlılığına cavabdeh orqanların sahəvi və regional informasiya sistemlərində (İS) yerləşdirilməsi üçün mütləq göstəricilər qrupunun siyahısı verilmişdir.

Beləliklə, «Kənd təsərrüfatının inkişafı haqqında» Qanun kənd təsərrüfatının və AƏK-nin proqnozlaşdırılması, planlaşdırılması və proqramlaşdırılması, eləcə də Rusiyada aqrar-ərzaq bazarlarının və ərzaq məhsulları ilə xarici ticarətin tənzimlənməsi üzrə yeni sistemin yaradılmasında institutsional və təşkilati əsasə çevrilir.

2008-2012-ci illər üzrə Proqramda üç əsas məqsədlər müəyyən edilmişdir:

- 1) kənd ərazilərinin sabit inkişafı, kənd əhalisinin məşğulluğunun və həyat səviyyəsinin qaldırılması;
- 2) kənd təsərrüfatının maliyyə sabitliyi və modernləşdirilməsi, importyerləşdirmə məqsədilə kənd təsərrüfatının prioritet yarım sahələrinin sürətli inkişafı əsasında daxili kənd təsərrüfatı məhsulunun rəqabət qabiliyyətinin qaldırılması;
- 3) kənd təsərrüfatında istifadə edilən torpaq və digər təbii ehtiyatların mühafizəsi və bərpası.

Aqrar siyasətin mühüm şəkildə modernləşdirilməsi, Rusiyanın

ÜTT-na birləşməsindən sonra xüsusilə vacib olan kənd təsərrüfatına yardıma vəsaitlərinin ayrılması şəraitində ümid vardır ki, Dövlət Proqramı nəinki işlənəcək, həmçinin uğurla yerinə yetiriləcək.

«AƏK-nin inkişafı» milli prioritet layihənin (AƏK MPL) yerinə yetirilməsində müəyyən uğurlar əldə edilmişdir. Məlum olduğu kimi layihə heyvandarlığın sürətli inkişafına, fermer və şəxsi ikinci dərəcəli təsərrüfatlara yardıma, kənd kredit kooperasiyalarının inkişafına, kənd təsərrüfatı gənc mütəxəssislərinin yaşayış yerləri ilə təmin edilməsinə yönəlmişdir. 2006-cı ildə AƏK MPL-nin həyata keçirilməsinə federal büdcədən 16 mlrd.rubl, kənd təsərrüfatının rəqabətqabiliyyətinin qaldırılmasına – 60 mlrd.rub ayrılmışdır.

13.6. Rusiya iqtisadiyyatının istehlak sektorunun inkişafında proqnozlaşdırma və strateji planlaşdırma

Aqrar ərzaq kompleksi insan kapitalının təkrar istehsalını, ölkə əhalisinin həyat səviyyəsinin və keyfiyyətinin qaldırılmasını təmin edən iqtisadiyyatın istehlak sektorunun əsasıdır.

İqtisadiyyatın işləməsinin və inkişafının son məqsədi əhalinin struktur üzrə daimi artan və mürəkkəbləşən tələblərinin ödənilməsidir. Bu, proqnozlaşdırmada və strateji planlaşdırmada əhali üçün əmtəə və xidmətlər istehsal edən (ödənişli və ödənişsiz) sənaye sahələrinin cəminin – istehlak sektorunun dinamikasının aparıcı rolunu müəyyənləşdirir. Təsərrüfat və innovasiya fəaliyyətinin sosial-iqtisadi səmərəliliyi, onun son nəticəsi məhz burada təzahür olunur. Müasir Rusiya üçün bu problem birinci dərəcəli əhəmiyyət kəsb edir, çünki istehlak sektoru 90-cı illərin transformasiyası və böhranı nəticəsində daha çox əziyyət çəkmişdir. Perspektivdə bu sferada radikal dəyişikliklər aparmaq nəzərdə tutulur ki, Rusiya Federasiyası Konstitutsiyasında yazılmış sosial dövlətin əsas prinsipi – bazar iqtisadiyyatının sosial istiqamətinin təmin edilməsi özünü doğrultsun.

İstehlak sektoru strukturu. İstehlak sektoru strukturca tamamilə mürəkkəb və çox növlüdür, çünki əhalinin və cəmiyyətin tələblərinin çoxirəliyi əks etdirir.

İstehlak sektorunu bir necə əsaslarla təsnifləşdirmək olar.

Tələblərin tərkibinə görə. O, növbətiləri ödəmək məqsədilə nəzərdə tutulmuşdur:

- ərzaqda – kənd təsərrüfatı, yeyinti sənayesi, əhalinin şəxsi təsərrüfatları ilə istehsal olunan müxtəlif növ qida məhsullarında;
- qeyri-ərzaq əmtəələrində – geyimdə, ayyaqqabıda, mebeldə, məişət texnikasında, nəqliyyat və rabitə vasitələrində, incəsənət əsərlərində və s.;
- həyatın təminatı xidmətlərində –tibbi, yaşayış-kommunal, məişət, nəqliyyat, sığorta və s.;
- sosial mədəni xidmətlərdə - təhsil, mədəniyyət, dini (dindarlar üçün), informasiyada;
- hüquqi, məsləhətçi və digər xidmətlərdə.

Əhalinin tələblərini ödəyən sənaye sahələrinin tərkibinə görə:

- kənd təsərrüfatı (əhalinin fərdi təsərrüfatları daxil olmaqla);
- yeyinti sənayesi;
- yüngül sənaye;
- tibbi və əczaçılıq sənayesi;
- məişət texnikasını, şəxsi nəqliyyat vasitələrini istehsal edən məşinçayırma müəssisələri;
- məişət kimyasını, şəxsi nəqliyyat üçün yanacaq istehsal edən kimya, neft-kimya və neft-emalı sənaye sahələri;
- əhali üçün mebellərin və tikinti materiallarının istehsalı hissəsində tikinti materialları, ağac emalı və mebel sənayesi;
- əhali üçün yaşayış binalarının, təsərrüfat tikililərinin, bağ evlərinin, qarayların tikintisi;
- müxtəlif növ sənişin nəqliyyatı;
- əhaliyə xidmət göstərən rabitə və telekommunikasiya sistemləri;
- xalq istehlakı malları ilə ticarət;
- əhali üçün yaşayış-kommunal xidmətləri;
- müxtəlif növ məişət xidmətləri;
- tibb və səhiyyə;
- təhsil idarələri;
- mədəniyyət idarələri;
- turizm.

Mülkiyyət formalarına görə istehlak sektoru müxtəlif iqtisadi quruluşlardan ibarətdir:

- əhali üçün əmtəə və pulu xidmətlər istehsal edən və ödənişsiz xidmətlər göstərən (təhsil, səhiyyə, mədəniyyət təşkilatları, dəmiryolu nəqliyyatı və s.) dövlət müəssisələri və təşkilatlar;

- özəl kapitalizm –muzdlu fəhlələrin cəlb edilməsi əsasında istehlak bazarında işləyən iri və orta özəl müəssisələr;
- xırda əmtəə – əsasən şəxsi əməyi və ya az sayda muzdlu fəhlələr əsasında əhaliyə əmtəə və pulu xidmətlər istehsal edən xırda müəssisələr, fermerlər, sənətkarlar;
- natural təsərrüfat - əmtəə formaları nəzərə alınmadan öz ailəsinin tələblərini ödəmək üçün istehsal edilən maddi dəyərlər və xidmətlər olan əhalinin təsərrüfatları. 2004-cü ildə əhalinin təsərrüfatlarında ölkə kənd təsərrüfatının 50,3% istehsal edilmişdir; ikinci dərəcəli təsərrüfatlara 16 mln.ailə, fərdi bağ sahələrinə 14,5 ailə malik idi;
- fəaliyyətin müxtəlif növlərinə aid ictimai qeyri-kommersiya təşkilatları.

İstehlak sektoru məhsulun satılması formalarına görə üç yarım-sektora bölünür:

- istehsal edilmiş maddi məhsulların və xidmətlərin əmtəə formasını aldığı, əmtəə və ödənişli xidmətlərin bazarlarında satıldığı bazar yarım sektoru;
- istehsal edilmiş maddi dəyərlərin və xidmətlərin əmtəə formasını almadığı, ekvivalent həcm olmadan satıldığı (fərdi və ev təsərrüfatı, tədris xidmətlərinin əsas hissəsi, səhiyyə və s.) qeyri-bazar yarım sektoru;
- həm ödənişli, həm də ödənişsiz xidmətlərin (tədris, mədəniyyət, səhiyyə müəssisələrinin bir hissəsi) həyata keçirildiyi qarışıq yarım sektor.

İstehlak sektorunun strukturu şəkil 13.3-də verilmişdir.

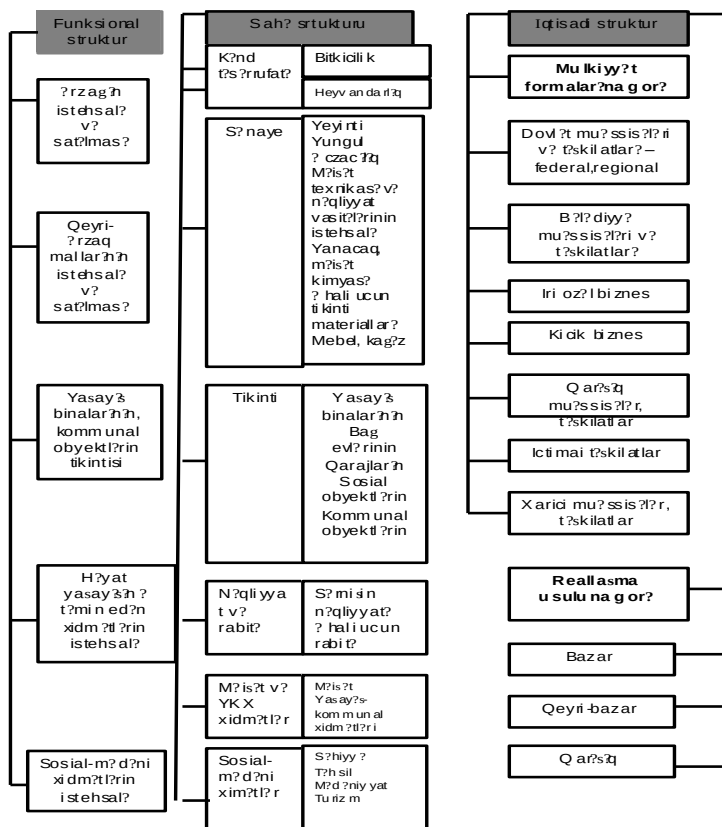
İstehlak sektorunun inkişafında növbəti qanunauyğunluqları seçmək olar:

1. İnsan kapitalının bərpasını təmin etməklə və ÜDM-ün əsas hissəsini istehlak etməklə istehlak sektoru iqtisadiyyatın strukturunda aparıcı rol oynayır. İstehlak sektorunun başlıca funksiyası – əmək ehtiyatlarının bərpasını, cəmiyyətin bir hissəsi kimi ailənin işləməsini, insan kapitalına investisiyaların qoyuluşunu təmin etməkdir. Nöbel mükafatı laureatı Heri Bekker tam ədalətlə qeyd etmişdir ki, «insan kapitalına qoyulan investisiyalar iqtisadi artıma səbəb olan başlıca amildir». İnsanın, onun biliyinin (intellektinin), bacarığının (qabiliyyətinin) işçi qüvvəsi ehtiyatların bərpası sistemində həlledici rol oynayır.

İstehlak sektoru həm ictimai sərvətin, ÜDM-ün yaradılmasında,

həm də onun istehlakında aparıcı rol oynayır. Dünya Bankının məlumatlarına görə 2004-cü ildə ev təsərrüfatlarının son istehlakı ümumilikdə dünya üzrə ÜDM-ün 62%-ni, o cümlədən, yüksək gəlirli ölkələrdə – 63%, aşağı gəlirli ölkələrdə – 69%, Rusiyada – 50% təşkil etmişdir.

2. İstehlak sektorunda təkrar istehsalın, iqtisadi sənaye sahələrinin bütün səviyyələrinin, mülkiyyət formalarının, iqtisadiyyatın bazar və qeyri-bazar quruluşlarının qarşılıqlı fəaliyyəti mərkəzləşir. Təkrar istehsalın mikro- və uyğun olaraq, makroiqtisadiyyatdakı makro- və mikroiqtisadi proporsiyaları və dinamikası son hesabda adamın, ailənin və deməli, istehlak sektorunun tələblərinin strukturu və dinamikası ilə müəyyən olunur.

Şəkil 13.3. İstehlak sektorunun strukturu

Əmək ehtiyatlarının, işçi qüvvəsinin bərpası mənbəyi həm dəyər formasında olan daxilolmalar (əmək haqqı, təqaüdlər, mülkiyyətdən olan gəlirlər və s.), həm də natüral, qeyri-dəyər formasında istehlaka daxil olan xidmətlər və məhsullardır (fərdi təsərrüfat məhsulları, ev təsərrüfatı xidmətləri, sosial xidmətlər).

3. İstehlak sektorü təkrar istehsalı genişləndirmiş iqtisadi artımın ilkin mənbəyidir. Əhalinin sayının artımı (XX əsrdə dünyada – 4 dəfə, Rusiyada – 2,1 dəfə), insanın tələblərinin dürmadan artımı (tələblərin artımı qanunu) və onların çətinləşməsi, işçi qüvvəsinin keyfiyyətinə olan tələblərin artımı həcm artımında, istehlak mallarının və xidmətlərinin keyfiyyətinin və çeşidinin yaxşılaşmasında obyektiv zəruriliyi şərtləndirir ki, bu da öz növbəsində həmin sektor üçün istehsal ehtiyatlarına artan tələbi əvvəlcədən müəyyənləşdirir. Əgər hərbi məhsulü istisna etsək, onda deyə bilərik ki, iqtisadiyyatın dinamikası insanın meylsiz şəkildə artan tələblərini ödəyən istehlak sektorünün dinamikası ilə müəyyənləşdirilir.

4. İstehlak sektorünün inkişafı qanunaüyğun şəkildə qeri-bərabər, silsiləvi şəkildə həyata keçirilir: sürətli artım dövrləri staqnasiya, iqtisadi böhranlar zamanı ixtisarlaşma, eləcə də müharibələr və inqilablar, təbii fəlakətlər dövrləri ilə əvəz edilir.

İstehlak sektorünün dinamikasında qısamüddətli (əmtəə və xidmətlərin çeşidlərinin yenilənməsi, dəb silsilələri), ortamüddətli (onillik), üzünmüddətli (yarıməsrlik kondratyevski) və həddən artıq üzünmüddətli (əsrlik sivilizasiyalı) silsilələrin təsirini əks etdirir. Bu sektor əmək haqqının və istehlak tələblərinin azalması, işsizliyin artımı ilə bağlı iqtisadi böhranların zərbələrini özündə birinci olaraq, hiss edir. Lakin iqtisadiyyatın klassik düstür üzrə canlanması da istehlak əmtəələrinə və xidmətlərinə olan tələbin artımı ilə başlanır ki, bününla da istehsal vasitələrinə, investisiyalara tələb artır.

5. İstehlak sektorü iqtisadi dirçəlişin ilkin mənbəyidir (hərbi komplekslə yanaşı). Bir tərəfdən, innovasiyalar insanların tələblərinin artımına çağırışa və onların struktürünün dəyişilməsinə, odənilməsi üçün yeni texnikadan və texnologiyadan, əməyin kooperasiyasının, istehsalın təşkilinin daha səmərəli metodlarından və formalarından istifadə etmək lazım olan yeni tələblərin meydana gəlməsinə cavabdır. Digər tərəfdən isə öz tələbatlarını istehlak sektorü hesabına ödəyən insanın yaradıcılığı müxtəlif tip innovasiyaların mənbəyidir.

6. İstehlak sektorünün irsi genotipi (əhalinin ərzağa, geyimə,

ayaqqabıya, yaşayış yerlərin və s. olan tələblərinin ödənilməsi) sabitdir, minilliklər ərzində qorunur və tədricən genişlənməklə və mürəkkəbləşməklə nəsilərdən nəsilərə oturulur. O, iqtisadiyyatın və ümünilkdə cəmiyyətin genotipinə daxildir, dayanıqlı inkişafın əsasını təşkil edir. İqtisadi islahatların, radikal innovasiyaların həyata keçirilməsi zamanı istehlak sektorünün irsi əsasının, genotipinin qorunmasını və zənginləşdirilməsini təmin etmək lazımdır.

7. İstehlak sektorü istehsalın texnoloji və iqtisadi yollarının, texnoloji quruluşların, texniki və texnoloji nəsillərin (irsi dəyişkənlik qanunauyğunluğu) əvəzlənməsi zamanı modifikasiya olunur. O, həddən artıq fəal innovasiya meydanıdır, burada istehlak mallarının və xidmətlərinin intensiv şəkildə yenilənməsi və çeşidlərinin genişlənməsi, onların keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması baş verir. Yenilənmə prosesinin əsasında əhalinin tələblərinin və tələbatlarının dəyişdirilməsi (tələblərin artımı qanunu), əmtəə və xidmətlərin istehsalının yeni texnoloji imkanları, dəbin dəyişən tələbləri, istehlakçıların üstünlükləri dürur.

8. İstehlak sektoründə əmtəə və xidmətlərin intensiv seçimi həyata keçirilir. Bu seçimin sübyektləri – bazarda və ya pulsuz xidmət sferasında, şəxsi və ev təsərrüfatında bu və ya digər əmtəəyə (xidmətə) üstünlük verən əhali; bazarlara əmtəə və xidmətləri çıxaran, onların çeşidini dəyişən, reklamdan fəal şəkildə istifadə edən sahibkarlar; əhalinin sağlamlığı üçün təhlükəli və ya mənəvi-əxlaqi zərbələr vuran xüsusi təhlükəli əmtəələrə və ya xidmətlərə (narkotiklərdən, pornoqrafiyadan istifadəyə qadağa, tütün və alkoqol məmulatlardan istifadəyə məhdudiyyətlər) məhdudiyyətlər qoyan və tərəqqili, innovasiyalı əmtəə və xidmətlərin genişlənməsinə köməklik göstərən dövlət dürur. Seçim dövlət və sahibkarlar tərəfindən məqsədyönlü şəkildə həyata keçirildiyi kimi rəqabətin, tələb və təklif qanununun təsiri nəticəsində, əmtəə və xidmətlərin alqısı zamanı təbii şəkildə həyata keçirilir.

Proqnozlaşdırma və strateji planlaşdırma, marketing tədqiqatlarının aparılması zamanı istehlak sektorünün inkişafındakı statika qanunauyğunluqlarının, silsiləvi dinamikanın və sosial iqtisadi genetikanın təsirini, onun ümumiyyətlə, iqtisadiyyatın inkişafına təsirini nəzərə almaq lazımdır.

Rusiya istehlak sektorünün dinamikasındakı tendensiyalar və perspektivlər. XX əsrin ilk üçdə birində istehlak sektorü (hər şeydən əvvəl kənd təsərrüfatı, qida və yüngül sənaye) ölkə iqtisadiyyatında hakim mövqe tuturdü. Bununla belə zorla kollektivləşmə, iqtisadiyyatın sənayeləşdirilməsi və hərbiləşdirilməsi bu sektorün payının aşağı düşməsi-

nə gətirib çıxarmışdır. Əgər 1940-cı ildə SSRİ-də əhalinin iqtisadiyyatda məşğul olanlarının 54%-i kənd təsərrüfatının payına düşürdüsə, artıq 1970-ci ildə bu, 25%, 1985-ci ildə isə 20% idi. Kənd təsərrüfatının Rusiyanın məşğul olanlarının ümumi sayında olan payı 1900-cü ildəki 58,6%-dən 1950-ci ildəki 36,7%-dək və 2000-ci ildəki 22,3%-dək azalmışdır.

Müharibədən sonrakı dövrdə istehlak kompleksinin məşğul olanların sayındakı payı ən böyük idi, lakin o, texnoloji cəhətdən və dəyər göstəricilərinə görə geri qalırdı. 90-cı illərdə o, üzünmüddətli və dərin böhran vəziyyətinə düşdü, əsas göstəricilər qəflətən pisləşdi, bu, xüsusilə yüngül sənayedə və kənd təsərrüfatında özünü göstərirdi.

Əgər 70-80-cı illərdə istehlak sektorü iqtisadiyyatda aparıcı rol oynayırdısa (məşğul olanların 37-41%, investisiyalarda 35-39%, ümumi istehsalda 37-38%), onda böhran dövründə onun mövqeyi xeyli pisləşdi: 1998-ci ildə məşğul olanların payının bir qədər artmasında (40,6%-dək) investisiyaların və ümumi istehsal payı aşağı düşmüşdür (üygün olaraq, 37,6 və 28,8%). Dirçəliş fazasında bu tendensiya gücləndi, beləliklə, belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, istehlak sektorü böhran vəziyyətində qalmağa davam edir: onun ümumi istehsaldakı payı xüsusi olaraq, aşağı düşmüşdür ki, bu da qiymətlərin artımındakı geriləmə ilə bağlıdır (ümumi istehsal cari qiymətlərlə hesablanır). Sosial xarakterli milli layihələrin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar olaraq, istehlak sektorünün payı yenidən artmağa başladı. Eyni zamanda sektorün əmtəə məhsülü (ərzaq, yüngül sənaye məhsulları, dərmanlar) idxal ilə fəal şəkildə sıxışdırılır. Rusiyanın ÜTT-na birləşməsi ilə bu tendensiya güclənəcək.

Böhran dövründə yüngül sənaye: məşğul olanların sayında onun payı 1990-cı ildəki 3,0%-dən 2004-cü ildəki 0,9%-ə, investisiyalarda 1,2%-dən 0,2%-ə, ümumi istehsalda 5,5%-dən 0,8%-ə düşmüşdür, eləcə də məşğul olanların sayının 12,9%-dən 10,4%-ə, investisiyalarda 15,9%-dən 4%-ə, ümumi istehsalda 11,8%-dən 6,8%-ə düşdüyü kənd təsərrüfatı daha çox zərər çəkmişdir. Yüngül sənayenin və kənd təsərrüfatının məhsulları daxili bazardan idxal malları ilə sıxışdırılıb çıxardılır: yüngül sənayedə məhsulların istehlakı struktüründə idxalın payı 2002-ci ildə 80,7%, qida sənayesində 23,7%, kənd təsərrüfatında 5%, 2004-cü il pərakəndə satış dövrüyəsinin əmtəə təchizatında 43% olmuşdur. Dövlətin kənd təsərrüfatına yardımı kəskin azalmış, daxili yüngül sənayeyə yardım dayandırılmışdır.

Keyli dərəcədə xarici kapitalın nəzarəti altında olan və xarici investisiyaları cəlb edən yeyinti sənayesinin göstəriciləri bir qədər yaxşıdır.

Yaşayış-kommünal təsərrüfatı 90-cı illərdə yaşayış binalarının sürətli tikintisi nəticəsində öz göstəricilərini yaxşılaşdırmış, lakin XXI əsrin ilk illərində isə mövqeyini təhvil verməyə başladı. Tariflər və kommunal xidmətləri qabaqlayıcı templərlə artır.

Səhiyyə və təhsil sahəsindəki milli layihələr insan kapitalının keyfiyyətinin təkmilləşdirilməsində və onun bərpasında həlledici rol oynayır bu sahələrin vəziyyətini yaxşılaşdırmağa kömək edir.

İqtisadiyyatın istehlak sektorünün inkişafının uzunmüddətli proqnozlaşdırılmasında iki ssenarini – inersiya və innovasiya-dağılma ssenarilərini nəzərdən keçirmək və onların reallaşdırılmasının mümkün nəticələrini qiymətləndirmək lazımdır.

İnersiyalı ssenaridə istehlak sektorünün payı aşağı düşməkdə davam edəcək, əsasən onun inkişafındakı mənfi tendensiya qalacaq. Rusiyanın ÜTT-na birləşməsi şəraitində daxili əmtəələrin daxili bazardan, xarici bazardan olduğu kimi sıxışdırılıb çıxarılmaqda davam edəcək. Yaşayış yerlərinin bahalaşması, sosial xidmətlərin kommersiyalaşdırılması işçi qüvvəsinin təkrar istehsalı üçün şərtlərin pisləşməsinə gətirib çıxaracaq, sosial titrəyişlər yarada bilər.

Təmali istehlak sektoründə həyata keçirilən prioritet milli layihələrlə qoyulmuş innovasiya-dağılma strategiyası mənfi tendensiyaları dayandırmağa, əhəlinin sağlamlığının möhkəmləndirilməsi, təhsilin keyfiyyətinin qaldırılması, ərzaqla təchizatın yaxşılaşdırılması, yaşayış-kommünal təsərrüfatının modernləşdirilməsi əsasında insan kapitalının bərpası şərtlərini keyfiyyətə yaxşılaşdırmağa imkan yaradır. Bununla belə dövlətin sosial funksiyası daha ardıcıl şəkildə həyata keçiriləcək. İstehlak sektorünün inkişafı üzrə yeni strateji məsələlər RF Prezidentinin 2007-ci ildə Federal İclasa göndərişində qoyulmuşdur.

İstehlak sektorünün və onun əsas sahələrinin inkişafının proqnozlaşdırılmasında, strateji planlaşdırılmasında və proqramlaşdırılmasında növbəti ümumiləşdirilmiş göstəricilərdən (indikatorlardan) istifadə etmək lazımdır:

- ümumilikdə sektor və onun tərkib sahələri üzrə ümumi istehsalın və əlavə dəyərin artım həcmi və templəri;
- sektor və sahələr üzrə məşğul olanların sayı və onun dinamikası, bir məşğul olana düşən əlavə dəyər (əmək məhsuldarlığı), kadrların təkrar hazırlanması və təhsil səviyyəsi nəzərə alınmaqla əməyin hesabat və perspektiv balansı;
- əsas kapitalla investisiyalar, sektorün sahələrində əsas fondla-

- rın köhnəlmə və yenilənmə səviyyəsi;
- məhsulün və aktivlərin rentabellik səviyyəsi;
 - sektorün və sahələrin məhsullarının eksportü, məhsulün istehlakında importün payı.

Yoxlama suallar və tapşırıqlar:

1. *Ümünilikdə Rusiya iqtisadiyyatında kənd təsərrüfatı və aqrar-ərzaq kompleksi necə rol oynayır?*
2. *Kənd təsərrüfatının proqnozlaşdırılması, strateji planlaşdırılması və proqramlaşdırılması cəhətləri nədən ibarətdir? İqlim dəyişmələrinin və hava şəraitindəki təbəddüdlərin əsas inkişaf göstəricilərinə təsiri necə nəzərə alınır?*
3. *İri təsərrüfatların (dövlət və özəl), fermer təsərrüfatlarının, kooperativlərin, əhəlinin təsərrüfatlarının – müxtəlif quruluşların kənd təsərrüfatının və aqrar-ərzaq kompleksinin proqnozlaşdırılmasındakı xüsusiyyətlərini necə nəzərə almaq olar?*
4. *«Kənd təsərrüfatının inkişafı haqqında» Federal qanun aqrar-ərzaq kompleksinin proqnozlaşdırılması, strateji planlaşdırılması və proqramlaşdırılması sisteminə hansı dəyişikliklər daxil edir?*
5. *Kənd təsərrüfatının və ümünilikdə ərzaq kompleksinin strateji planlaşdırılması inkişafı və bərpası prioritetlərinin əsasını verin.*
6. *2030-cü ilə qədər dövrdə Rusiyanın istehlak sektorünün inversiyalı və innovasiya-dağılma ssenarilərinin əsas göstəricilərini müəyyənləşdirin, hər bir ssenarinin reallaşması nəticələrini qiymətləndirin.*
7. *Istehlak sektorünün inkişafındakı innovasiya-dağılma ssenarilərinin reallaşmasında milli prioritet layihələri necə rol oynayır? Bu layihələrin icrası nəticələrini qiymətləndirin.*

ƏRAZI INKIŞAFININ PROQNOZLAŞDIRILMASI, PLANLAŞDIRILMASI VƏ PROQRAMLASDIRILMASI

Dünyada ən böyük ərazi və böyük ehtiyatlara malik olan Rusiya onların bölgələr üzrə son dərəcə qeyri-bərabər bölüşdürülməsi, insanların həyatı və təsərrüfat strukturlarının fəaliyyəti şəraitində əhəmiyyətli fərqliliklərinə görə səciyyələndirilən bir ölkədir. Təxminən doxsan Federasiya subyektinə malik Rusiya dövlətinin federativ quruluşu firma, ev təsərrüfatları və ayrı-ayrı vətəndaşların federal, bölgə və bələdiyyə hökumət idarələri ilə sosial-təsərrüfatın gələcəyinə təsir edən qiymətləndirmə və qərar qəbul edilməsi zamanı mürəkkəb qarşılıqlı əlaqələri nəzərdə tutur. Rusiyada bütün proqnoz və strateji işləmələr mütləq surətdə ərazi sərhədinə malik olmalıdır, çünki bölgə inkişafı xüsusiyyətləri nəzərə alınmadan strateji proqnoz və planlar əhəmiyyət kəsb etməyəcəkdir. Regionların tələbat və spesifik xüsusiyyətləri xaricində heç bir uzunmüddətli ümumdövlət proqramı formalaşa və həyata keçərilə bilməz.

Ölkədə müxtəlif tarixi dövrlərdə müxtəlif, tez-tez proqramlaşdırmanın, planlaşdırmanın və dövlət inkişafının idarəetməsinin kifayət qədər orijinal üsulları tətbiq olunub. SSRİ-nin mövcud olduğu illərdə xüsusi yaradılmış elmi təşkilatların (KEPS, SOPS) iştirakı ilə istehsal qüvvələrin səmərəli bölüşdürücü sxemləri müntəzəm surətdə işlənib hazırlanır və həyata keçirilirdi. Kənd təsərrüfatı inkişafının beş illik və başqa plan və proqramları mütləq dəqiq ərazi bağlılığına malik idilər. Sovet illərinin ərazi layihələndirmə və planlaşdırma təcrübəsi məlum olduğu kimi nəticə etibarilə bölgələr üzrə istehsal və insan potensialının bölüşdürülməsində аьыр җасадларла нятиҗялянимиш вя бир сыра вилайят, шящяр, районларын биртяряфли ихтисаслашмасына эятирмишдир. Лакин бу демяк дейилдир ки, мцзакиряйя лайиг мцсбят тяжрцбя олмамышдыр.

Базар трансформасийаларынын мцасир мярщяляси бир чох драматик щадисяляри-яввяляжя кечмиш цсул вя ярази

планлашдырма методолоэийасынын юзцнцн там инкарыны, сонра ися дцнйанын ян инкишаф етмиш гарышыг игтисадиийатларынын наилийятлярина уйбун олан ярази кясийинин дахил олдууу прогноз, програм вя планлашдырмасынын форма вя цсулунун эцжляндирилмиш мянимсянмяси цзя аддымлары юзцня дахил ет-мишдир.

14.1. Ярази прогнозлашдырма, планлашдырма вя програмлашдырма системинин формалашдырмасы

Русийа шяраитиндя игтисади вя сосиал прогнозлар вя онлара базаланан индикатив план вя програмлар ярази кясийи ишлянмядийи шалда йекунлашмыш щесаб олуна билмязляр. Щал-щазырда сосиал-игтисади инкишафын перспективляринин ярази ишлянмясиня диггят артмагдадыр, мяркъяз вя Федерасийанын бцтцн субйектляринин бирэя гцввяси иля щяйата кечирилмялидир. Бюлэя прогнозлары, програмлары вя планлары цзяриндя ян абыр вя хырда иш Русийа Федерасийасы субйектляринин юзляри тяряфиндян йе-риня йетирилмялидир. Чцнки йалныз бу шалда програм вя планларда конкрет яразидя йашайан ящалинин мараг вя имканлары якс олуна биляр. Ньюбяти интерасийаларда «Йухары» вя «ашабы»ны мцяййянляшдирян эюстярижилярин тящлили цмуммилли(федерал) олдууу кими бюлэя мАрагларына жаваб верян компромисс вариантларын ишлянибщазырланмасына эятир-мялидир.

Бюлэялярдя мцхтялиф нюв план вя програмларын базасыны ярази прогнозлары тящкил едир. Ярази прогнозлары юлкядя бцтцн прогноз системляри кими узунмцддятли, ортамцддятли вя гысамцддятлиляр бюлцнцр. Мянтигя эюря бу системин башында узунмцддятли(щятта узагмцддятли) прогнозлар дурмалыдыр. Лакин бу щагда беля ки, мцакиря, суал гойулушу вя тяклифляр щяклиндя данышмаг олар.

Реаллыг беля ки, ондан ибарятдир ки, гцввядя олан прогноз-лашдырма системиндя ясас бянд гисминдя гысамцддятли рпогнозлар чыхыш едир. Икинжи йердя щюкомят програмларынын щазырлыг просесиндя ижра едилян ортамцддятли прогнозлар чыхыш едир. Цстцнлцклярин ятрафлы

гойулушуну кечид игтисадиийатынын гейри-сабит шяраити диктя едир. Бу шямчинин бюлэялярдя ялверишли дягиглик тямин едилмядийиндя мцасир прогнозлашдырманын технолоьы имканларына да уйьундур. Мяшз гысамцддятли (щансыса дяржядя ортамцддятли) прогнозларын юлкя вя бюлэя бцджясинин формалашмасы просеси иля бирбаша баьлы олмасыны нязря алмага олмур. Бцджя эялирляри бирбаша истещсал вязийятиндя асылыдыр, бюлэялярин бцджя сачьсинин вязийяти ися бюлэя идарьетмясинин сямярэлилийини мцййян едир.

Прогноз-аналитик ишлямялярля бцджя просеси вя бюлэя инкишафынын зярури мясялялярини тямин етмякля йалныз кейфийятли ортамцддятли вя гысамцддятли прогнозларын мювжудлуьу бюлэялярин тьсярцфатында структур ирялиийишлярини эюрмйя вя йюнялтмйя, стратеьы гярарлары лайищяляндирмья вя щйята кечирмйя имкан вердийини анламаг лазымдыр.

Перспективлярин бюлэя лайищяляндирмьясиня цмуммилли мигьаслы прогноз, стратеьы план вя програмлар, шямчинин бирбаша эюзлямяляр вя прогноз, концепсия, програм вя планларда якс олунан бюлэядя субйектлярин социал-инкишаф налийятляри тьсир едир. Бюлэялярдя ещтимал едилян социал-игтисади динамика сценарисини верян фактор вя истинадларын буюцк мцхтялифлийини мящдудлашмыш сайа эьтирмяк цццн район вя бюлэя груплары игтисадиийатынын фьалийят вя инкишафынын **сценари шьраитинин** ишляниб щазырланмасы ялверишли оларды. Игтисади район вя онлары тьшкил едян бюлэялярин специфик хцсусийятлярини нязря алараг вя мювжуд проблем вя олан ещтийатларын щялли зярурилийиндя иряли эялярэк мцвафиг дюврляр цццн социал-игтисади инкишафын мцмкцн стратегийалары конкретляшдирилир.

Ишляниб щазырланан вариантларын мигдары адьтян чох да буюцк олмур—ики вя йахуд цч вариантла мящдудлашыр. Яьр ики вариант варса, бу заман мясялян инерсия вя йахуд мягьядли сценариляр арасында сечим едилир. Мягьядли вариант гисминдя инновасийа жьщьтдян дольун олан инкишаф сценарисинин сечилмьсиня цстццлцк верилир. Вариантларын щяр цццндя сющьбат пессимистик, оптимистик вя щансыса орта сценари щагьында эьдя

бияр. Бу вариантлар прогнозлашдырылан дюврдя Русийа Федерасийасынын игтисади район вя субйектляринин ян чох ештимал едилян социал-игтисади инкишафы ясаслы гиймятляндирмя имканы олмасы цццн тутушдурулан параметр вя эюстярижилярин комплекти иля сяжиййяляндирилмялидир.

Русийа Федерасийасынын **резионал игтисади сийасятинин** цмдя мягсяди бцтцн юлкя яразисиндя дювлят тяряфиндян зяманят верилмиш ящалинин социал йашайыш стандартларынын тямин едилмяси кими Русийа Федерасийасы субйектляринин игтисади потенциалынын дястяклянемси вя мющкямляндирилмяси, ващид игтисади мяканын мющкямляндирилмя-си, Русийанын ярази бцтювлцйццн сахланылмасындан ибарятдир. Резионларын ихтисаслашма истигамятляринин сямяряли вя рягабятгабилиййятли инкишафы, онларын елми-инновасийа потенциалынын gücləndirilməsi, isthesalın və infrastrukturanın yeniləşdirilməsi məqsədilə investisiya fəaliyyətinin stimullaşdırılması, хырда вя орта сачибкарчылыгн инкишафы, regionlararası inteqrasiyanın yaranmış тяшкилати-игтисади формаларын (regionların qarşılıqlı iqtisadi əlaqə assosiasiyaları) цстцнлцйцндән истифадяпи нязярдя тутур.

Бюлэдя ссенари шяраитинин ишляниб щазырланмасы мцхтялиф прогноз тясяввцрляринин системляшдирмяси мясялясини ижра едир. Бцтювлцддя дювлятин игтисади вя социал сийасятини конкретляшдирян гурашдырмалар нязяря алынмагла бюлэ щакимиййяти вя мяркязи органларын фасиялсиз бирэя иши нятижясиндя социал-игтисади инкишафын **бюлэ стратегји вя индикАтив планлары**, щямчинин **бюлэ вя бюлэлярарасы мягсядли програмлар** формалашыр.

Прогноз лайищяляндирмяляри, програмлар вя планлар мясяляляри оптимал сурятдя бюлэлярин инновасийа йюняддилмиш социал-игтисади инкишаф мясялялриня бцтцн мянбялярдян мцяссисялярин йыьымлары, ящалинин яманятляри, федерал вя бюлэ бцджяляри, бцджядян кянар фондларын вя харижи инвестицийаларын вясаитляринин оптимал дяряжядя сфярбяр едилмясини нязярдя тутмушдур.

14.2. Ярази прогнозлашдырмасы, планлашдырмасы вя

програмлашдырмасына даир мяркъяз вя реэионларын йанашма уйьунлуьунун тяминетмя мясяляси

Ярази прогнозлашдырмасынын ян мцряккъаб мясяляляриндян бири реэионлар тяряфиндян ижра едилмиш вя федерал сявиййяли прогнозларын методоложы ващидлийинин тямин едилмясиндян ибарятдир. Юлкядахили реэионал-тясярцфат системляри артыг мили макроигтисади системля мцгависядя юз кичик мигйасларына эюря даща аз инертлидир. Бу сябябдян бурада прогнозлашдырманыны екстраполйасийа цсулларыныны истифадясиндя буюьк мящудудийятляр йараныр вя намялум реэион эяляжйинин гаршысыны ала бияляжак фяал, йарадыжы прогноз ишлямялярини тяляб едир. Бюля игтисадиийатлары мяркъядя гябул едияляжак гярар, щабеля онлар цццн диэяр харижи олан чохсайлы фактор вя вязийятлярдян мюцкям асылыдыр. Бюля игтисадиийатларынын йцксякачыглыьы прогнозлашдырма заманы щансыса тяздя сюнцр вя бу сябяблярдян аморф вя комплексиз ола билмяз. Бунун цццн ачыг прогнозлашдырма системинин бюляляр цццн екзоэен вя ендозен эюстярижиляря бюлцнмяси кими мцхтялиф «узлашдырма» цсуллары истифада едилир.

Бюля ишлямяляриндя социал-игтисади динамиканын интеграл параметрляринин характеристикасы цццн бюля игтисадиийаты сашяляринин ялавя дйяяринин топланмасы йолу иля мцяййян едиян (ЦДМ явзяиня) **Цмуми Бюля Мящсулу (ЙБМ)** эюстярижиси тятбиг едилир. Цмумиликдя бюля сявиййясиндя жямиййятя хидмят кими формалашан (мясялян мц-дафия фяалиййяти, дювлят идарячилийи) ялавя дйяр щиссясинин айрылмасы, щабеля федерал сявиййядя щйята кечирилян ялавя дйярин бязи диэяр компонентляринин щесаблинмасы техники жящятдян мцмкцн олмадыьындан бцтцн бюлялярин топлам ЦБМ ЦДМ-дян кичикдир.

Беля вязийят юзц артыг бюлялярдян алынмыш мялуматларын агрегасийа йолу иля ярази прогнозунун щйята кечирилмясинин мцмкцнсцзлцйцнц эюстярир. Щямчинин базар щяраитиндя бюляляр цзря мяркъязлашдирилмиш прогноз мялуматларынын бюлщдцрцлмяси йолу иля эетмяк мцм-кцнсцздцр. Бунунла йанашы дювлят сявиййясиндя прогноз вя

планларын ярази нязяр нбгтјаси юлкя бцтјовлцјцнцн мюцкямлян-дирилмјаси идеясынын апарыжысы олмалы, бюлэя лайищяляриндя цмуммилли мягсјд вя мясјялялярин щяјата кечирилмјасиндя йардым етмјалидир.

Юлкјамизин буюцк мигјаслары вя тябии, инсани вя истецсал потенсиалларынын гейрибярабяр йерляшмјаси перспективли инкишафын арашдырылмасы заманы тјясјргцфатын ярази тјяшкилиндя федерал вя бюлэя проблемлярини комплекс щякилдя јас етдиря биляјяк, дјящя сјмяряли дјовлят гјарарларынын гјбул едилмјаси, бјязяр мцнасибјтляринин инкишафы щяраитиндя юлкя вя бюлэя марагларынын балансына наил олмаг цццн јярури олан аналитик мјлүматы алмаба имкан веряјяк **Русийанын ярази игтисади вя сoсиал инкишафы интеграл прогнозунун** ишляниб щазырланмасынын јярурилијини ортаја чыхарыр. Ярази сoсиал-игтисади инкишафын интеграл прогнозу юлкя инкишафынын цмуми узунмцдјятли прогнозунун ярази кјасийи кими нязјрдя кечирилмјалидир. Ярази аспектиндя Русийа Федерасийасы игтиса-дийјатынын јасас сащяляринин фяалијјят вя инкишафынын структур вя характеринин тјящилили интеграл прогноза дахил олмалыдыр. Игтисадийјат вя сoсиал сащянин ярази тјякамцлцнцн гцввјдя олан мейіл вя ганунверижилији објектив сурајтдя ащкар едилмјалидир. Нятијядя бурада бцтцн истигамјтляр цзря апарылан дјовлят сийасјтини нязјря алмагла Русийа Федерасийасы ярази игтисади вя сoсиал инкишафынын јан мцмкцн вариантлары мцјј-јјян едилир.

Јаняняви секторда структур йениляшмјяляринин сјүрајтлянмјасини нязјря алмагла РФ Игтисади Инкишаф Назирлији тјяряфиндян ишляниб щазырланмыш Русийа Федерасийасынын 2015-сі ил гјдјяр узун мцдјятли инкишаф прогнозу лайищјасиндя игтисади инкишафын бюлэя сийасјти вя стратеейјасынын эениш кјасийинин формалашмасына даир йени йанашмаларын эерјяк-ляшмјаси цццн јящд эюстјарилмищдир. Прогноз мцјјлифляри иг-тисадийјатларынын структур хцсусийјятляриня эюря фјярглянян беш бюлэя групуну айыр-д едирляр: 1) сјнаје структурунда машынгајырма вя йейинти сащјаси цстцнлцк тјящкил едјан бюлэяляр; 2) нефт-газ сащјаси цстцнлцк тјящкил едјан бюлэяляр; 3) металлурэийа цстцнлцк тјящкил едјан сащяляр; 4) сјнајеси диверсификасийа едилмиш сащја структуруна малик олан

бюлэяляр; 5) сьанайеси зяиф диверсификасийа едилмиш саяа структурауна малик олан бюлэяляр. Инновасийа-инвестисийа кими хасиййятландирилян ики-база ва мягсядли инкишаф вариантлары нязрядян кечирилмишдир (йаранмыш мейиллярин горунмасы иля). Бу вариантлар цзря цч цмумияшдирижи эюстярижи: ЦБМ физики цяжмляри, сьанайе истещсалы ва ящалинин пул эялирляри цяжми щесабланмышва мцгауися едилмишдир.

Русийанын яксяр бюлэяляриндя игтисадиййатын артым тепляри инкишафын мцхтялиф ссенарияляриндя ящамиййятли дярязядя фярглянир. 2003-сй илин сьавиййясиня инкишафын мягсядли ва база ссенарияляриндя сьанайенин артым темпляринин ян буюцк фярги 2015-сй илдя сьанайе структурунда машынгайырма ва йейинти сьанайеси цстцнлцк тяшкил едян бюлэя груплары цццн 52 фаиз бянди тяшкил етмишдир. Нефтгаз сьанайеси цстцнлцк тяшкил едян бюлэялярдя ики вариант цзря темплярдя фярг минимал олмушдур. Русийанын глобал базарын хаммал периферийасына чевриляжйи ва йахуд йени постсьанайе игтисадиййатынын щиссьясиня чевриляжйи суалына жаваб прогноз мцяллифлэринин дцзэцн гейд етдийи кими конкрет ширкят ва истещсалларын ялава дйяр верэисинин дцнйя силссьялясиня гошула бияляжкляриндя асылыдыр. Бу ися сьямярляи бюлэя кластерляринин мювжудлугу ва щазирлыгындан асылыдыр.

Прогноз щесабламаларынын нятижяляри эюстярир ки, инновасийа-инвестисийа варианты заманы артымын бюлэя гейрибярбярлилийинин азалдылмасы, емал ва елмщяжмли истещсалын йцксяк пайы иля бюлэялярин габаглайыжы артымы, Русийанын игтисади бцтювлцццнц мющкямляндирилмасы цццн даща ялверишли щяраит йараныр. Диэяр бюлэялярля мцгауисядя Сибир ва Узаг щярг, Русийанын Авропа щиссьясинин Шимал-Гярб ва Жянуб, щямчинин Калининград вилайятинин габаглайыжы инкишафы нязрядя тутулур.

Сядвял14.1-дя Русийа Федерасийасында федерал даирялярин (ФД) кясийиндя 2004-сй илдя вязиййятя эюря макробюлэяляр цзря цмуми бюлэя мящсулунун саяа структуру эюстярилмишдир. Эюрцндцйц кими Мяркязи Федерал Даиря цццн сьанайе мясяляляриндя игтисадиййатын нисби кичик тямяркцзляшмасы характеркидр. Буна якс олараг бурада мал ва хидмятлярин сатышы цзря тижарят ва коммерсийа фяалиййяти доминантлыг

тяшкыл едир. Диаметралжыятдыан якс тясвир Урал ФД йаранмышдыр. Бурада даирянин УБМ тяркибиндя сянайе истешсалы 47,7% тяшкыл етмишдир. Яксяр щалда бу Тцмен вилайяти даирясиня дахил олмага тямин олунур. Жядвялин мялуматлары Узаг Шярг ФД няглийятда олан ялавя даяйрин йцксяк пайындан мялумат верир. Щабеля Жянуб ФД бюлэяляринин кянд тясягрцфаты цзря ихтисаслашмасы эюзя чарпыр.

Прогнозлашдыма просесиндя игтисади тящилин ясас мясяляляриндя бири тясиринин тябии ещтийатларын сямярляи истифадясиня бюлэя ихтисаслашмасынын тясиринин мцяййян едилмясиндян вя бир тяряфдян сүрятли игтисади артым яразияринин, диэяр тяряфдян ися депресив зоналарын ашкар едилмясиндян ибарятдир.

Русийа тяжрцбясиндя бцтцн реэионлар ики група бюлцнмцщдцр: донор-реэионлар вя ресипиент-эялири хяржиндян сох олан хярж-реэионлар. Бу юз нювбясиндя мцстясна олага юлкядя бцджя просесинин характери иля баьлыдыр. Беля бюлүнмя зяруридир, лаикін вязиййятин даяишдирилмасы цзря диференсиал тядбирляр эюрмьяя имкан вермир. Бязи щалларда даща деталлы тяснифатляшдиртянц истифадя едилмасы хейирлидир. Беля ки, аналитик мягсядляр цццн бу вя йа диэяр анлар цццн вязиййятляриня эюря реэионлары ашаьыдакы группара бюлмяк тювсийа едилир: онлардан йахшы тцвяфьфягиййятли реэионлар, орта пис, орта характеристикалы проблемли реэионлар вя йахшы вязиййятдя олмайан реэионлар. Реэионларын характеристикасында даща чох мцяййянлик щяр груп цццн депресив реэионлары мцнасиб (ортайа йахын) характеристикалы бюлэя вязиййятляриня кечирян минимал социал-игтисади нормативлярин диференсасийалы системини гурмаьа, бу заман мювжуд ещтийат имканлары цзря чыхарылмыш дювлят дятяйинин зрури мигьасларыны мцяййян етмьяя имкан верир.

Сон илляр ярзиндя Русийа Федерасийасы субьектляринин социал-игтисади инкишафынын тящилили эюстярир ки, реэионларын инкишафында диференсасийа азалмыр, артыр. Ящали цзря ЦБМ эюстярижилляри цзря РФ бцтцн субьектлярини жярэяйя йерляшдирсяк эюрярик ки, 2004-сү илдя биринжи (Тцмен вилайяти) вя сонунжу (Ингушетийа) йердя олан реэионлар арасын-

да фярг 45,7 дяфя тяшкил етмишдир. 1999-сі илдя аналојы фярг 16,5 дяфя иди (Тцмен вилайяти вя Даьыстан арасында).

Бу сябябдяң щамы цццң цмуми олан малиййя-игисади гайдаларын мцяййяң едилмясиндя гурулан дювлят игтисади сийасяти сямяряли ола билмяз. Тябии щяраити, игтисади структуру, игтисади инкишафың сявиййяси. Öz елми-техники потенсиалы, ящалисинин тяркиби вя тарихи яняняляри иля фяргляняң Русийа реэионларының хцсусиййятляринин нязря алынмамасы жидди вя чятин арадан галхан нятижяляря эятиря биляр. Диэяр тяряфдяң ясасяң сийаси фикирляр вя мяркяз тяряфдяң Федерасийа субъектляри рящ-бярляринин дястяк сявиййяси иля мцяййяң едиляң фярди игтисади вя малиййя эцзяштляри васитясиля ярази инкишафының низамланмасы бир типли реэионлар мцхтялиф типли вя тяркибли эцзяштляр алмасына эятирир. Беяликля, дювлят низамланмасына «фярди-бюлэя» йанашмасы ярази проблемляринин щяллини тямин едя билмяз вя ислащатларын фяаллашмасына йардым етмямякля дювлят идарячилийини даща да зяифлядир. Оптимал дювлят сийасяти цмумдювлят марагларының олдуьу кими, Русийа Федерасийасы субъектляринин мараг вя имканларының систематик нязря алынмасы иля гурулажагдыр.

Тяжрцбдя реэионларын сосиал-игтисади характеринин мцгаисяси заманы тящдилиң мяркязиндя, адетяң ЦРМ вя онун тюрямяляри қойулур. Чох щалларда бу нятижяляр цццң кифайят гядяр ясас олмамасы сябябиндяң реэионларын зяңгиплящдилмяси дяряжя бюлэцц цццң даща эенищ вя интеграл характеристикаларын ищляниб щазырланмасы жящдляри едилир. Мясяляң, «Истешсал ццвяляринин юйрянилмяси цзя Шура» дювлят елми-арашдырма идарясинин алимляри тяряфиндяң игтисади, инвестиция, инфраструктур, информасийа-техники вя мцхтялиф сосиал эюстярижилляри нязря алан параметрлярин уйьунлуьу цзя сосиал-игтисади вязиййяти вя реэионларын инкишаф сявиййясини сяжиййяляндирян интеграл эюстярижинин щесапланмасы тяклиф едилмищдир. Бир сыра илляр цццң РФ бцццң субъектляри цзя беля щесабламалар Русийаның 2015-сі иля гядяр ярази игтисади инкишафы прогнозу иля ялагядар ижра едилмищдир.

C ə d v ə l 14.1

2004-cü il Federal dairələrə görə ümumi регион məhsulunun (ÜPM) sahə strukturu (hazırkı qiymətlərə görə:%

	Sahələrin artırılmış qiymətinin ÜPM həcmində xüsusi çəkisi, %						
	Sənaye	Kənd təsərrüfatı	İnşaat	Nəqliyyat	Mal və xidmətin həyata keçməsinə satış və ticarət fəalliyəti	Bazar xidmətləri göstərməyən sahələr	Başqa sahələr
Rusiya Federasiyası(bölgələrin məbləğinə görə)	31,2	5,1	7,2	7,0	19,8	8,1	14,7
Mərkəzi FD	18,3	3,2	6,0	4,2	35,5	6,8	18,9
Eyni zamanda Moskva	7,9	0,0	4,7	3,0	49,9	4,1	22,3
Şimal-Qərb FD	36,2	2,5	8,7	9,2	13,7	9,3	15,3
Cənub FD	18,2	15,6	10,0	9,4	15,4	11,6	14,5
Privolskiy FD	37,6	8,1	6,8	7,7	12,8	8,5	12,7
Ural FD	47,7	2,0	7,5	6,7	8,1	4,8	10,4
Sibir FD	35,6	7,1	6,0	8,8	17,1	10,7	11,9
Uzaq Şərq FD	31,3	4,0	10,4	11,1	11,9	13,6	16,4

Бюлэяляря даир мярказин инвестисийа сийасяти йцксяк вя сйратли щасилатлы тсяяррцфатда инвестисийаланманы нязярдя тутан игтисади сямярляилик амилини олдуьу кими, щяйат стандартлары цзя эеридя олан бюлэяляря йардым эюстярилмясини нязярдя тутан сосиал ядалят амиллярини нязярдя тутур. Бу проблем бцтцн юлкяляр (щямчинин йцксяк инкишаф етмиш юлкяляр) цццн инкишафын даьаныгылылыынын тямин едилмяси цзя проблемляр сырасында щям методолоьы, щям дя тяжрцбйи жящятдян ян мцряккяб проблемлярдян биридир. Мараглыдыр ки, Европанын Парламент Ассамблейасы, Йерли вя бюлэя щюкцмятляри Конгреси тяряфиндян 25-26 нойабр 1999-сй илдя гябул едилмиш Авропа гитясинин мягсядди даьаныглы инкишафынын ялалслы принципляри мягсядди гурашдырма гисминдя эениш инкишаф тядбирляринин мцяййян едилмяси заманы АШ цзвяляри-юлкяляриндя «гябул едилмиш щяйат сывиййясини» гейд етдиляр.

Русийа тяжрцбясиндя бюлэя сийасяти вариантларынын кейфийятли прогноз гиймятляндирмяси заманы игштисади вя сосиал амиллярин симбиозу «орта артымын» тямин едилмяси, «зьяиф, депресив реэионларын» галдырылмасы, йахуд «реэионларын инкишаф сывиййясинин дифференсасийасынын» азалмасы кими гурьуларда якс олуна билияр. Гурьуларда ярази прогнозлашдырмасы щесабламаларын мцхтялиф пилляляриндя истифадя едилиан эюстярижиляря хцсуси тялябляр иряли сцрцр. Юлкя вя Федерасийа субйектляри мигйасында истифадя едилиан прогнозлашдырма эюстярижиляринин тутушдурулмасы чох ящямийятлидир. Щямин сюзляри мцхтялиф сывиййя вя мцхтялиф бюлэялярдя тятбиг едилиан прогнозлашдырма модел вя методларынын уйьунлашдырмасы шаггында демяк олар. Мигйас вя имканларына эоря фярглянян чох Федерасийа субйектляринин мювжудлуьу прогнотларынын арзу едилиан деталлашмасы вя истифадя едилиан методика вя алгоритмляринин саяляшмясиня эятирян онларын уйьунлашмасына даир тялябляр зиддийятляр тязашцрцнц эцжляндирир. Мярказ сывиййясиндя бюлэя прогнозлары мялуматлары иля аналитик вя модел иши бюлэя инкишафынын цмумиялшидирижи индикаторуну дахил едян вя ейни заманда дювлят игтисади сийасят алятляринин низамлама

щяркятлярина дягиг реаксийа едян кифайят гядяр компакт бюлэя моделляринин истифадяси заманы уьурлу ола биляр.

Игтисадиййатын тясвир едилян блокларынын прогнозлашдырма вя буюцмь дьурц артдыгжа гачылмаз сьурэдя прогноз эюстярижилляринин агрегасийасы баш верир. Бюлэя прогнозлары щазырда игтисади, малиййя вя сосиал щяйят сашьасиндя даща чох сялащиййятляря тьлтиф едилян бялядиййя тьшкилатларынын тьлабатларыны якс етдирян параметрляр нязря алынмагла тьртиб олунур. Диэяр тьряфдян ярази инкишафынын стратежи прогнозлашдырмасы вя планлашдырмасы заманы даща чох бюлэялярарасы гаршылыглы тьсиринэ вя низамланмасына тьлябат йараныр.

Президент щакимиййати тьряфиндян шагули идарьетмь тьсирляринин реаллашдырмасы мягсядляр иля Русийа Федерасийасынын мцвафиг субьектляринин реэионларыны бирляшдирян Русийа Федерасийасында йедди федерал даиря йарандыгдан сонра бу буюцк макрореэионларын кьсийиндя игтисади просесляри тьшчил етмяк мцмкцн олду. Жьдвял 14.2-дэ 1998-2004-сь иллярдя федерал даиряляр базасында вя онларын игтисади инкишаф динамикасында игтисади системин нисби мигьаслары щаггында тьсвир йарадыр. Бу мялуматлар сон иллярдя юлкьдя игтисади потенсиаллары вя игтисади артым нюгтяляринин гейри-бьрабяр ярази тьмяркцзляшмяси щаггында хьбяр верир.

1-2 ил ярзиндя айры макрореэионларын цмуми чькисинин ящямийьэтли дьряжьдя дьйишмяси реэионларын цмумилляшдирижи игтисади эюстярижиллярия сийаси факторларын чох буюцк тьсириндян, щямчинин реэионларын их-раж профилини мцййян едян сашьялярдя дцнйа гиймьтляринин конйуктурасындан хьбяр верир (Мьсялян, Мьркьзи ФД, Урал ФД, Приволжски ФД, Жьнуб ФД цзря) .

Ядябийьатда бюлэялярарасы низамламалар мягсядиля федерал даирялярин тьшкилати-идарьетмь портенсиалынын истифадяси щаггында мясяля галдырылыр. Бу тьк тьшкилати мцнасибьтдя дейил, ещтьйятларын тьмяркцзляшмясинин кьцннэ гайдалары, щямчинин тарихи, психоложь вя диэяр сьябьлярдян сьдя суал дейил. Буна бахмайараг федерал даиряляр мигьасында онларын инзибати-сийаси ещтьятларынын мьовжуд бюлэялярарасы асосиасийаларын имканлары иля бирляшмяси заманы чох эуман

ки, перспективляря йюнялмиш бязяр прогноз ишлямяляри тэтбиг едилир вя бюлэялярарасы мягсядли програмлар формалашыр. Прогноз-планлы ишлямялярин деталлашмасы сывиййяси вя ярази сийасятинин мцвафиг пилляляринин эюстярижи комплектляри тябии мцхтялиф олажагдыр.

Сосиал- игтисади информасийяныны тящилиндя бюлэя тясяррцфатынын автоном блоклардан дахили контур сийасятиндя асылы объектляря вя йахуд нисбятян гапалы тясягрцфат системляриндя ачыг системляря кечид заманы ящямийятли дярязядя тящилил алятляри вя моделляшдирмя цсуллары дйишир.

C ə d v ə l 14.2

Federal dairələrə görə ümumi bölgə məhsulunun (ÜBM) sahə strukturu və dinamikası

		1998 –ci il	1999 –cu il	2000 –ci il	2001 –ci il	2002 –ci il	2003 –cü il	2004 –cü il
Rusiya Federasiyası bölgələrin məbləğinə görə	a	93,6	105,6	110,7	106,0	105,6	107,6	107,4
	b	100	100	100	100	100	100	100
Mərkəzi FD	a	94,7	106,3	114,9	103,7	107,8	108,8	107,5
	b	29,36	32,15	33,0	32,32	33,81	34,11	31,51
Şimal-Qərb FD	a	95,6	107,4	109,9	104,9	108,9	107,1	108,5
	b	10,33	10,34	9,82	9,71	9,99	9,94	1014
Cənub FD	a	94,4	108,7	111,6	107,9	106,0	104,	110,3
	b	8,06	7,86	7,61	7,93	7,85	7,70	7,46
Privolskiy FD	a	92,0	105,1	108,4	106,9	102,5	106,9	105,8
	b	19,24	18,1	18,08	18,03	17,05	16,97	16,59
Ural FD	a	93,8	102,	110,2	108,8	104,2	108,5	106,7
	b	13,97	13,56	15,06	15,60	15,13	15,39	17,96
Sibir FD	a	92,1	104,4	107,5	107,0	104,2	107,5	107,7
	b	13,06	11,76	11,40	11,31	11,10	10,92	11,64
Uzaq Şərq FD	a	92,5	106,2	103,0	105,9	108,8	106,0	106,6
	b	5,97	5,73	5,03	5,10	5,07	4,96	4,70

a – ÜPM-nin (müqayisəli qiymətlərlə) əvvəlki ilə nisbətən %
 б – Rusiya regionlarının məcmui ÜPM-da bölgələrin məbləğinə görə (hazırkı qiymətlərə görə) Rusiyanın ÜBM-da ÜBM dairəsinin ümumi çəkisi, regionun ÜPM-da xüsusi çəkisi.

Цмуми щалларда **бюлэя инкишафы прогнозылары заманы истифада едилян бцтцн эюстырижиляр** дюрд група бюлцня биляр: 1) щесабламаларын база илиня аид *эирини* эюстырижиляри; 2) санки кянардан експерт гиймятляндирмяси цсуллары иля верилян *экзоэен* вя йахуд *ссенари* эюстырижиляри; 3) прогнозлашдырылан дюрццн сонуну вя илляр цзря щесабланан *ендоэен* чыхыш эюстырижиляри; 4) хцсуси щякилдя бюлэядя кейфиййят вя тясяргцфат сямярялилийи параметрлярини якс етдирян щесабланмыш *бюлэя инкишафы индикаторлары*.

14.3.Ərazi proqnozlaşdırılması və planlaşdırılmasının mərhələ və alqoritmləri

Bir halda ki, ərazi proqnozlaşdırılması və planlaşdırılmasının əsas məsələləri realda Federasiya subyektləri və mərkəzlər (İqtisadi İnkişaf Nazirliyi və RF ticarəti simasında) arasında qarşılıqlı əlaqə istiqamətində həll olunur, o zaman tətbiq olunan və səviyyələrə görə mümkün əlaqə alqoritmlərini və sosial-iqtisadi inkişafın variantlarının modelləşməsi üsullarını nəzərdən keçirmək lazımdır. Təcrübə ilə əldə olunanlar əsasən proqnozlaşdırmanın təcili olmayan və hazırkı mühitinə aiddir, ancaq bu təcrübədən bir çoxunu uzunmüddətli proqnozlaşdırma sahəsinə keçirmək olar.

Müəyyən edildiyi kimi, sosial-iqtisadi inkişafın bütün ərazi proqnozlaşdırması işini iqtisadi inkişaf və RF kommersiya nazirliyi təşkil və idarə edir, daha dəqiq desək, onun ərazi inkişaf departamenti. Şübhəsiz bu işdə Federasiya subyektlərinin, bütün nazirlik və idarələrin, federal dairələrdə RF prezidentinin daimi nümayəndəliklərinin həmçinin RF özünün kiçik iqtisadi inkişafının sahə və funksional departamentinin fəal iştirakı nəzərdə tutulur.

Strateji planların bazası kimi RF subyektlərinin sosial-iqtisadi inkişafının proqnozlarının formalaşması aşağıdakı güclü etaplardan ibarətdir.

1. Bölgələrdə vəziyyət və meyllərin ,uzunmüddətli proqnozların, perspektivdə RF strateji inkişaf planı və konsepsiyası analizi əsasında müvafiq ərazilərin sosial-iqtisadi inkişaf planının (plan şəraitində) hazırlanması

2. Federasiya subyektlərinin proqnozlarının əsas göstəricilərinin ilkin variantlarının hazırlanması. Bununla yanaşı əsas göstəricilərin inkişaf fikirlərinin analizi, onların əsaslılıq və etibarlılıq dərəcə qiyməti həyata keçirilir.

3. Federasiya subyektlərinin sosial-iqtisadi inkişaf proqnozlarının müəyyən edilmiş göstəricilərinin hazırlanması. Bölgələrdə hazırkı iş RF hökumətində ölkənin inkişafının ilkin proqnozuna və iqtisadi sahə və bölgələrdə sosial-iqtisadi vəziyyətin hazırkı rəylərin nəticə hesablarına, həmçinin RF kiçik iqtisadi inkişaf bazasından iqtisadiyyatın fəaliyyətinin müəyyənlanmış plan şəraitində Federasiya subyektlərinin icraedici orqanlarına qədər nəticə hesabına baxılması keçirilir.

4. İndikativ orta təcili və illik planların bazaları kimi bölgənin sosial-iqtisadi inkişafının uzunmüddətli strateji planının hazırlanması, yeni və mövcud bölgə və orta bölgə məqsədli proqramların formalaşması və müəyyənləşdirilməsi.

Hərəkətin alqoritmi son qərara bir neçə yaxınlaşma dövrü və müxtəlif kiçik inkişaf departamentləri nəzərdə tutur.RF subyektləri tərəfindən formalaşmış proqnoz variantları kiçik iqtisadi inkişafda nəinki möhür şəklində, həmçinin elektron formasında da təmsil olunur.

Federasiya subyektlərinin inkişaf parametrləri elektron cədcəli əvvəlcədən ərazi inkişaf departament mütəxəssisləri tərəfindən analiz olunur və məlumatların məlumat-analitik bazasına tətbiq olunur, ondan məlumat sistemləşdirilmiş formada kiçik iqtisadi inkişaf departamentinə sahə və funksional şəkildə təqdim olunur. Federasiya subyektləri məlumatlarına əsasən proqnozlu sistemləşmiş məlumatı nazirlər departamenti öz şəxsi rəyləri ilə ərazi aspektində inkişaf sahələrini və iqtisadi mühiti müqayisə edir. Onların analitik planlı yekun ekspert rəyləri, ərazi inkişaf departamentinə təqdim edilir və burada sosial iqtisadi inkişafın parametrlərinin kompleks hesabı həyata keçirilir. Kiçik iqtisadi inkişafın həlledici mərhələsində bölgələrin sosial-iqtisadi dinamikasının kompleks rəyi və sosial-iqtisadi inkişafın ərazi proqnozu haqqında ümumi analitik məlumatın hazırlanması həyata keçir.

Bölgələrdə sosial-iqtisadi inkişafın **indikativ planlaşdırılması** üsullar bazası əsasında qurulmalıdır, ümumdövlət indikativ planlaşdırma metodologiyasına uyğun gəlməlidir, eyni zamanda bələdiyyə, bölgə,

dövlət idarəetmə müəssisə və idarələr arasında əlaqələrdə bazar mühitinin reallığını nəzərə almalıdırlar. Bütün bu işdə əsas yeri **bölgə məqsədli proqramların** irəliləmə, əsaslanma və formalaşma mərhələləri tutur. Onlar bölgə və bələdiyyə hökumətlərinin təşəbbüsü ilə meydana gəlmiş kimi, ərazilərdə təsərrüfat subyekt qruplarının birləşdirilmiş qücləri nəticəsində də meydana gəlir.

Tatarıstan, Нijниy-Novгopод вилайяти, Mariy El, Buryatiya kimi sıra bölgələrin tam təcrübəsi keçici dövrlərdə, hətta hazırkı bazar iqtisadiyyatı şəraitində kifayət qədər uğurlu razılıq əlaqələrinin qurulmasının mümkünlüyünə şahidlik edir və bunun da əsasında indikativ planlaşdırma və idarəetmə həyata keçirilir. Razılıq əlaqələri burada bələdiyyə, bölgə və təsərrüfat subyektlərinin hərəkətlərinin müvafiqliyini, qarşılıqlı uyğunlaşma maraqlarını tək bir məqsədin əldə olunması üçün ümumilikdə ərazi iqtisadiyyatının effektiv inkişafını, lazımı mal və xidmətin daha balanslı istehsalını, həmçinin ərazilərdə sosial problemlərin həllini təmin etməlidir (məşğulluq, əhalinin pul gəlirlərinin artması və s.). Ancaq ümumilikdə bölgələrdə yerli hökumət və təsərrüfat subyektlərinin təşəbbüsləri çox nadir halda sosial-iqtisadi və innovasiya xarakter məqsədli proqramların real formalaşmasına gətirib çıxarır. Yüksək inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi yerli hökumətlərin adekvat siyasəti zamanı ərazilərdə şəxsi ticarətin bölgə inkişafının təşəbbüsçüsü və intensivləşdirmə sponsoru kimi çıxış etdiyinə şahidlik edir.

14.4.Ərazi baxımdan ölkənin inkişafının parametrlərinin proqnozlaşdırılmasında iqtisadi-riyazi modelləşdirmədən istifadə

Rusiya Federasiyasının hər bir bölgəsi özlüyündə bir çox dəlil və şərtlərdən asılı olan sonda proqnoz silsiləsi nəticələri ilə müxtəlif trayektoriyalarda inkişaf etmə imkanı olan müstəqil və tam makro iqtisadi sistemi təmsil edir. Onunla yanaşı bütün bölgələrin sosial-iqtisadi dinamikası ölkənin vahid siyasəti istiqamətində yerləşir. İqtisadi və sosial inkişafın proqnoz və plan parametrləri onların müqayisəli rəylərinin həyata keçməsinə, daha da vacib orta bölgə aspektində müqayisə imkanlarını və bütün ölkədə inteqral indikatorunda məlumatların uyğunluğunu təmin etməlidir. Məlumatların metodoloji müqayisəsini təmin etmək üçün

ölkədə ciddi və yeganə proqnozlaşdırma modellərinə əsaslanmaq vacibdir. Bu sahədə statistik və iqtisadi-riyazi modelləşdirmənin proqnozlaşdırılmış meyillərin variant tətbiqinə, bölgə sərhəddində sosial-iqtisadi inkişafın monitorinqinin həyata keçməsinə imkan yaradan müxtəlif üsullarından istifadə olunur.

MERT və RF prezident inzibati idarələrinin birgə səyi sayəsində bir neçə il bundan əvvəl orijinal və son dərəcədə məhsuldar monitorinqinin məlumat-analitik sistemini və bölgələrin sosial-iqtisadi inkişafının proqnozlaşdırılmasını yaratmağa nail oldular. Yaradılmış bu integral proqram vasitə «Proqnoz» kompleksi bölgələrdə sosial-təsərrüfat həyatın tədqiqi, proqnozlaşdırılması və modelləşdirilməsi üçün geniş imkanlar açır.

Bölgələrin şəraitinin, monitorinq vəziyyətinin və perspektivli sosial-iqtisadi durumunun proqnozlaşdırılmasının hazırkı analizinin əsası adı çəkilən kompleksdə ətraflı bölgə statistik məlumat təşkil edən inkişaf etmiş *məlumat-analitik bazadır*. Bu məlumat-analitik baza məlumatların çoxölçülü modeli kimi təşkil olunub. Məntiqi baza toplusu iqtisadiyyatın əsas sahələrinin çoxplanlı xarakteristikasını verir. Məsələn, «Müəssisə» məlumat bazası sahə nöqteyi-nəzərindən istehsal edilmiş və yüklənmiş məhsulun həcminə, məhsulun fiziki həcmnin indeksinə, məxaricin strukturasına, gəlirə, həcminə, əsas fondun istifadə və yenilənməsinə dair məlumatları təşkil edir. «Əsas ümumi iqtisadi göstəricilər» məlumat bazası bölgə inkişafının əsas makroiqtisadi indikatorların səviyyə və dinamikasını əks etdirir. Bununla yanaşı qiymət və hesablar üçün zəruri olan sosial-iqtisadi məlumat ərazi, sahə, xronoloji və başqa bölmələrdə göstərilə bilər.

Həll edilən məsələlərdən asılı olaraq proqnozlaşdırma üçün ya ilkin və sadə qiymətlər üçün istifadə olunan *statistik model*, ya da bölgənin sosial-iqtisadi inkişafının *kompleks imitasiya modeli* (daha irəliləmiş və dinamik təşkil olunmuş qiymət variantı üçün)

Statistik model məlumat bazasını və müvəqqəti sıra göstəricilərini istifadə edərək bölgələrdə sosial-iqtisadi vəziyyətin inkişafının əsas tendensiyasını müəyyən və analiz etməyə imkan verir. Model vasitəsilə cavab verilə bilən sual aşağıdakı tərzdə verilir: «vəziyyət dəyişməyə nə olacaq». Statistik model makroiqtisadi göstəricilərin ekstrapolyasiya hesabı, maliyyələşdirmənin bütün mənbələrindən investisiyanın ümumi həcmi, pərakəndə mal dövriyyəsi, sahələrə görə sənaye məhsulunun həcmi və s. görə nəzərdə tutulub. Göründüyü kimi, proqnozlaşdırmanın trend metodundan istifadə olunur. Bununla yanaşı hesabat məlumatları

əsasında perspektivli dövrdə gözlənilən göstəricilərin qiyməti, daha sonra əldə olunmuş bölmələr ümumi makroiqtisadi proqnozla qarşılıqlı bağlanır və təshih edilir. Statistik model əhəmiyyətli məhdudiyyətlərdən ibarətdir, belə ki, o hesablanmış parametrlərin funksional qarşılıqlı əlaqəsini nəzərdə tutmur. Və bu da proqnozların dəqiqliyinə ciddi surətdə təsir edə bilər.

Hər bir bölgə - çətin sosial-iqtisadi və həqiqi sistem və inkişafın optimal variantıdır və yalnız hadisələrin dinamik analizi zamanı üzə çıxarılır. Ona görə də bölgə inkişafının tədqiqi və proqnozlaşdırılmasında mürəkkəb sistemin idarəsinin müxtəlif planlarını öyrənməyə və idarəedici təsirlərin səmərəliliyini qiymətləndirməyə imkan verən *imitasiya modelləşdirmə metodundan* istifadəyə üstünlük verilir.

Ərazi inkişafının kompleks proqnozlaşdırılması təcrübəsində nizami və qeyri-nizami tipli müxtəlif bərabərləşdirmə ilə təsvir olunan rekursiv imitasiya modelindən istifadə olunur. Kompleks modeli müxtəlif iqtisadi-riyazi modellərin çox amilli geriləyən modellərin, sabit və dinamik balansların, ekonometrik modellərin, korrelyasiya və dəlilli modellərin ineqrasiyasını özündə cəmləşdirir.

İmitasiya modeli investisiya, vergi, büdcə və s. kimi müxtəlif təsir planları şərtində göstəricilərin variant hesabı üçün nəzərdə tutulur. «Nə olacaq əgər» kimi suallara cavab verərək imitasiya metodu əsaslı proqnoz qəbul edilən qərarların müxtəlif variant nəticələrinin keyfiyyətli qiymətləndirməyə imkan verir. Bu proqnozlaşdırmanın keyfiyyətini yeni səviyyəyə qaldırır.

İmitasiya modeli vasitəsilə əldə olunmuş bölgələrin sosial-iqtisadi inkişafının kəmiyyət parametrləri proqnozlaşdırma dövründə bölgə inkişafında keyfiyyətli dəyişiklikləri müəyyən etmək üçün daha sonrakı ekspert analitik rəylər üçün baza rolunu oynayır. Belə bir rəy əsasında proqnozlarda əsaslı dəyişikliklər edilə bilər.

Yekunlaşdırıcı dəyişkən kompleks modeli kimi sosial-iqtisadi inkişafın aşağıdakı göstəriciləri tətbiq olunur: sənaye müəssisələri və başqa sahələr tərəfindən məhsulun buraxılış həcmi, investisiya həcmi və tikintinin podrat işləri, ödənişli xidmətlərin həcmi, məşğulluq göstəriciləri, müxtəlif maliyyə xarakteristikaları, əhalinin məxaric və mədaxili, büdcə mədaxili və s.

Bölgə hökumətləri üçün proqnozların yekunlaşdırıcı parametrləri arasında əsas yeri ümumi bölgə məhsulunun göstəricisi tutur. Ona görə bölgə iqtisadiyyatının dinamikliyi haqqında fikir söyləyirlər. Analiz və

proqnoz hesablarının bütün mərhələlərində istehsal və ümumi bölgə məhsulunun istifadəsi arasındakı qarşılıqlı əlaqələr öyrənilir.

Bölgələrin inkişafının göstərici dinamikasına təsir edən *idarəedici dəlillərə* qanuni cəhətdən federal və bölgə səviyyəsində hökumət dairələri tərəfindən sərmayə, federal büdcə dotasiyaları, vergi tarifi və büdcədən kənar fondlara çıxılma, Mərkəzi Bankın maliyyələşdirmə tarifi, dolların faktiki məzənnəsi, vəsaitin bölüşdürülməsi variantları və s kimi müəyyən edilmiş təsirlərə aid olan qərarlar aiddir.

İnteqral proqnozu və idarəedici təsirlərin parametrlərinin yekunu bölgənin inkişafının alternativ variantlarını (senariyalarını) formalaşdırır. Senariya çərçivəsində istifadə olunan model operativ şəkildə bölgənin təsərrüfat kompleksinin variantlı proqnoz hesabını yaratmağa imkan verir. Planlaşdırma intervalı sərbəst şəkildə istifadəçi tərəfindən müəyyən olunur. Bununla yanaşı proqram üsulları müxtəlif senariyalardan əldə edilmiş hesab nəticələrinin vizual müqayisə imkanını təmin etməlidir. Nəticələr, cümbəcür mətnlər, cədvəllər və qrafik hesablar şəklində tərtib oluna bilər.

İnkişafı və bərpaedici məlumat bazasını istifadə edən iqtisadiyyat-riyazi modellər proqnoz və planlarının qərarlarının variant işləməsi üçün geniş imkanlar verir. Bununla belə onlar da strateji proqnozlaşdırma və planlaşdırma alətləri şəklində obyektiv məhdudiyyətlərə malikdirlər. Və yalnız texnoloji sahədə yetişməkdə olan təcrübəli ekspertlərin fasiləsiz nəzarəti bazasında gücü ilə gələcəyi öyrənmə praktikasına və modelə vaxtında dəyişikliklər edilməsi mümkündür.

Bir halda ki, bölgə hökumətləri elmdə və texnologiyada mümkün irəliləyişlər haqqında məlumatların alınması və işləməsində federal səviyyə ilə rəqabət apara bilmir, bölgələrdə proqnoz işləmələr ümummill miqyasda strateji proqnozlaşdırma, proqramlaşdırma və planlaşdırma prosesinə birləşdirilməlidirlər. Uzun və uzaqmüddətli proqnozlar, elmi-texniki sosial-iqtisadi şüurlar, strateji planlar və milliyat layihələr, innovasiyalı dolğun məqsədli proqramlar və başqa perspektiv istiqamətli sənədlər bölgələrdə hökumət orqanları və analitik mərkəzlər tərəfindən bölgənin sosial-iqtisadi inkişafının hər hansı bir uzunmüddətli proqnozlarının formalaşdırılmasında istifadə olunmalıdır.

Məhz bölgələrdə inkişafın innovasiya tipinə təsərrüfat sistemlərini istiqamətləndirən innovasiya-irəliləyişli senariyaları uzunmüddətli proqnoz işləmələrində üstün tutulan platformalar şəklində irəli sürmək lazımdır. Onlar elmi inteqrasiya, təhsil, istehsal və bazar inkişafını, müəssisələ-

rin daimi yenilənən innovasiyalı menecmenti, məlumat təminatının inkişaf etmiş şəbəkələri, elmi-texniki, innovasiya və sərmayə proseslərinə görə dövlət və bələdiyyə idarəetmə orqanlarının fəal fəaliyyətini, səviyyə cəhətdən yüksək texnoloji üsullara keçməyə istiqamətlənən bölgə fəal-innovasiya sistemlərinin inkişafını öncədən nəzərə almalıdırlar.

14.5.Federasiya subyektləri və bələdiyyə təşkilatları səviyyəsində strateji planlaşdırma və proqramlaşdırmanın təşkili

Sosial-iqtisadi inkişafın proqnozlaşdırma,planlaşdırma və proqramlaşdırmanın ərazi problemləri Federasiya subyekti ərazi çərçivəsində daha qabarıq və bütün mürəkkəblikləri ilə üzə çıxır.Son vaxtlar ərzində bir çox vilayətlərdə ,diyarlarda,respublikalarda bu barədə müəyyən qədər təcrübə yığılıb. Əsas marağı sosial-iqtisadi inkişafın strateji planının təşkilində müntəzəm praktikaya keçən bölgələrin təcrübəsi göstərir. Məhz baza və strateji planların ətrafında daha orqanik şəkildə müvafiq ərazidə proqnozlaşdırma,proqramlaşdırma və planlaşdırma həyata keçirilir.

Strateji planlaşdırmanın tarixi Rusiya bölgələri (bazar şərtlərinə tətbiq olunur) səviyyəsində artıq təxminən on ildir ki hesablanır. Hesablama nəzərindən Sankt-Peterburqun 1997-ci il dekabrda qəbul edilmiş strateji planını qəbul etmək olar. Strateji planlaşdırmanın bu qədər az vaxt müddətində yeni sosial texnologiya şəhər və bölgələrə, geniş surətdə yayıldı eyni vaxtda bir çox axtarışların obyektı oldu. Strateji planın prosedurası bölgələrdə yaxşı yerləşdirilmiş sistemlərin mövcudluğunu nəzərdə tutur və heç bir şablon üsula yol vermir. Bölgələr bip-birindən aşağıdakı xüsusiyyətlərinə görə fərqlənilirlər:

- coğrafi xarakteristika və təbii resurslarına
- iqtisadi şərtlərinə və xarakteristika və iqtisadi fəaliyyətli agentlərin fəaliyyətinin nəticələrinə
- əhalinin həyat fəaliyyətinin sosial təşkilatlarına
- siyasi şəraitə və yerli hökumət orqanlarının fəaliyyətinin effektivliyinə

Hər bir bölgə öz şəxsi problemləri ilə qarşılaşan zaman onları öz bildikəri kimi həll edir. Bununla əlaqədar elmi planda ümumi yanaşmalar və öz aralarında oxşar bölgə təsərrüfat sistemlərinin funksiyalaşdırıl-

masının sabitliliyinin formalaşdırılması problemlərinin həlli üsullarını tapmaq çox vacibdir və bu əsasla da səviyyənin və insan həyatının keyfiyyətinin qalxmasını təmin etməlidir. Vladimir vilayətində toplanmış təcrübə öz sistemliyi nöqteyi nəzərindən müəyyən maraq doğurur. Bələdiyyə təşkili sisteminin strateji inkişafı sahəsində eyni metodika əsasında inzibati sahələrin həllində bələdiyyə inkişafının xüsusi agentinin yarandığı 38 bələdiyyə təşkilinin strateji inkişafının işləməsi həyata keçib.

Bələdiyyələrdə bələdiyyə inkişafı strategiyası işləməsi üzrə normativ-hüquq aktları qəbul olunub və təşkil olunmuş proqram strukturları-koordinasiya komitəsi və yaxud ictimai şuralar, strateji planlaşdırma qrupları yaradılıb. Yerli özünüidarə orqanları layihənin gedişatında özlərinin nəinki sosial-iqtisadi vəziyyətlərini qiymətləndirməyi, əsas problemləri və inkişafın qarşısını alan dəlilləri aşkara çıxarmağı, həmçinin mövcud artma nöqtələrini əsaslandırmağı, bələdiyyə təşkili inkişafına imkan yaradan daha mənalı sərmayə layihələrini ayırmaq, yerli cəmiyyətlə qarşılıqlı təsir formalarını qaydaya salmağı bacardılar.

Vladimir vilayətinin uzunmüddətli inkişaf strategiyasının hazırlanmasına inzibatlarda mərhələylə getdilər. Birinci mərhələdə əsas büdcə yaradan müəssisələrin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətlərinin yaxşılaşdırılması strategiyası və planı işlənib hazırlanıb. Daha sonra bələdiyyə təşkilatlarının strategiyalarının dəqiq analizi keçirilib, bölgə inkişafının həqiqi istiqamətini müəyyən etmək üçün onların daha pozitiv tərkibləri seçilib. Sonrakı mərhələdə iqtisadi və sosial sahədə sahələrin vilayət inkişaf strategiyaları formalaşdırılıb. Nəticə etibarilə 2015-ci ilə qədər vilayətlərin inkişaf strategiyası konsepsiyasının işlənib hazırlanması oldu.

Və burada strateji məqsədlər və sosial-iqtisadi siyasətin üstünlükləri, onların həyata keçməsi üçün mexanizm və resurslar müəyyən olunub. Diversifikasiya edilmiş rəqabətli iqtisadiyyat, yüksək innovasiyalı-əmək potensialı, əlverişli yaşayış mühiti, mənəviyyatı və mədəniyyətinin dirçəlişi və inkişafının nümunəsi olan Rusiyanın əmək bölüşdürülməsi sistemində əhəmiyyətli mövqe tutan bir bölgə kimi SWOT tərəfindən aparılmış analizin nəticələrinə əsaslanaraq strategiya konsepsiyasında Vladimir vilayətinin vəzifəsi ifadə olunub. Bununla yanaşı əsas məqsəd firavanlaşdırma və iqtisadi inkişafın davamlı templəri əsasında insanların həyat tərzinin yaxşılaşdırılması əsas məqsəd olaraq qalır. Yeni iş yerlərinin yaradılması, əməkhaqqının layiqincə müəyyən edilməsi, yığımın yüksəlməsi və vilayət ərazisindəki sakinlərin ixtiyarına verilən xidmətin keyfiyyətinin artırılması, lazımı xidmətlərdən sərbəst şəkildə

istifadə edə bilməyənlər üçün sosial mühavizənin səviyyəsinin artırılması nəzərdə tutulur.

Uzunmüddətli perspektivdə Vladimir vilayəti milli və global bazar əlaqələri sistemində mövcud olan və inkişaf edən sosial istiqamətlənmiş bölgə kimi hesab edilir.

Bölgə qarşısında ən az orta mərkəzi federal dairələri səviyyəsinə qalxmaqla əhalinin xoş güzəranının artırılması vəzifəsi durur. O yalnız tempin artması və iqtisadi inkişafın keyfiyyət xarakteristikasının əhəmiyyətli yaxşılaşması hesabına həll oluna bilər. Bölgənin davamlı rəqabət bacarığını təmin etmək üçün ümummilli inkişaf tempini ötür keçmək, iqtisadiyyatın strukturunu optimallaşdırmaq və innovasiyalı inkişaf tipinə keçmək lazımdır. İnnovasiya inkişaf planı rəsmi və sosial fəallığın əhəmiyyətli dərəcədə artmasını tələb edir. Onun bölgə hökuməti çərçivəsində sahibkar və investisiya ab-havasının yaxşılaşdırılmasını eyni zamanda vətəndaş cəmiyyəti institutunun təşəbbüslərini stimullaşdırmağı daha fəal təmin etməlidirlər. İnnovasiya inkişaf planının reallaşması yerli təşəbbüslər, mənbə xərclərinin yüksək effektivliyini təmin edən məqsədli proqramların hazırlanması üçün dayaq olacağı nəzərdə tutulur. Bölgədə sosial-iqtisadi strategiyasının həyata keçməsinin əsas proqram məqsədli alətləri federal məqsədli, idarə müəssisəli və ünvanlı investisiya proqramlarıdır.

Vladimir vilayətində Federal məqsədli proqramların mexanizmi vasitəsilə aparılan investisiya mənbələrinin cəlb etmə analizi onların həyata keçməsinə istiqamətlənən üsulların həcmnin hər il artmasına şahidlik edir. Yerinə yetirilən proqramların kəmiyyəti də həmçinin artır. Əgər 1999-cu ildə 30 proqram yerinə yetirilirdisə, onda 2000-2006-cı ildə 30 proqram yerinə yetirilib. Keçmiş 10 il ərzində bütün büdcə səviyyələrindən və büdcə xarici mənbələrdən 11,5 milyard rubldan çox, eyni zamanda federal büdcədən - 4 milyard rubla yaxın, Federasiya subyekti büdcəsindən -5,4 milyard rubl, büdcə xarici mənbələrdən -2,15 rubl cəlb olunub.

Son 10 il bölgənin sosial-iqtisadi inkişafının maliyyələşdirilməsinin effektiv bir vasitəsi kimi **sahə məqsədli proqramların** təşəkkülü ilə xarakterizə olunur. Bu inzibati sahələrə əhalinin səhhətinin yaxşılaşdırılması, problemlərin həllində, milli-mədəni irsin qorunması, JKX dəyişdirilməsi, cavan ailələrin mənzillə təmin edilməsi, aqronomik sənaye kompleksi inkişafı kimi mühüm problemlərin həllində gücünü cəmləşdirməyə imkan verdi.

Hal-hazırda sahədə 2027-ci ilə qədər sürətin planlaşdırılmasının genişlənməsi ilə vilayətdə konsepsiyadan ən uzunmüddətli işləməyə keçirilməsi həyata keçirilir.

Bölgənin strateji məqsədlərinin həyata keçirilməsi Rusiya Federasiyasının qonşu subyektləri ilə müqayisədə ətrafında daha çox rəqabət üstünlüklərinə malik olan Vladimir vilayətinin daima inkişaf edən rahat yaşayış mühitli bir bölgəyə çevrilməsini təmin edir.

Əsas vacib şərtlərdən biri ondan ibarətdir ki, strateji inkişaf planının hazırlanması vətəndaş təşəbbüslərinin, institut və strukturların, cədvəl 14.1-də göstəriləni kimi bölgənin iqtisadi və sosial mühit vəziyyətinə təsir edən bütün mərkəzi nümayəndələrin cəlb olunması ilə həyata keçsin.

Mövzular qrupunun tərkibinə inzibati idarə işçiləri, habelə elmi ictimaiyyət, ekspert cəmiyyət, müəssisə və ictimai təşkilatların nümayəndələri daxil ola bilərlər.

Hans Vissemanın aşkara çıxardığı kimi «İnsanların cəlb olunmadığı hər hansı bir strateji plan–yalnız kağız yığımıdır». Strateji planlaşdırmanın birgə fəaliyyətində bütün maraqlanan şəxslərin iştirakı vilayətin iqtisadi və sosial institutları arasında əlaqələrin yaranmasına, bütün səviyələrdə bölgədə strateji idarə üslubunun inkişafına imkan yaradacaq. Strategiyanın bütün sosial qrupların, vilayət əhalisinin ümüdlərini doğrultması üçün ekspert-analitiklərin bölgənin gələcək simasının formalaşmasında onların maraqları ilə tanış olmaları və nəzərə almaları son dərəcədə zəruridir. Onun strateji plan, layihə və proqramlarda sonrakı konkretləşdirilməsi nəzərdə tutulmuşun əldə olunması reallığına inamı artırır.

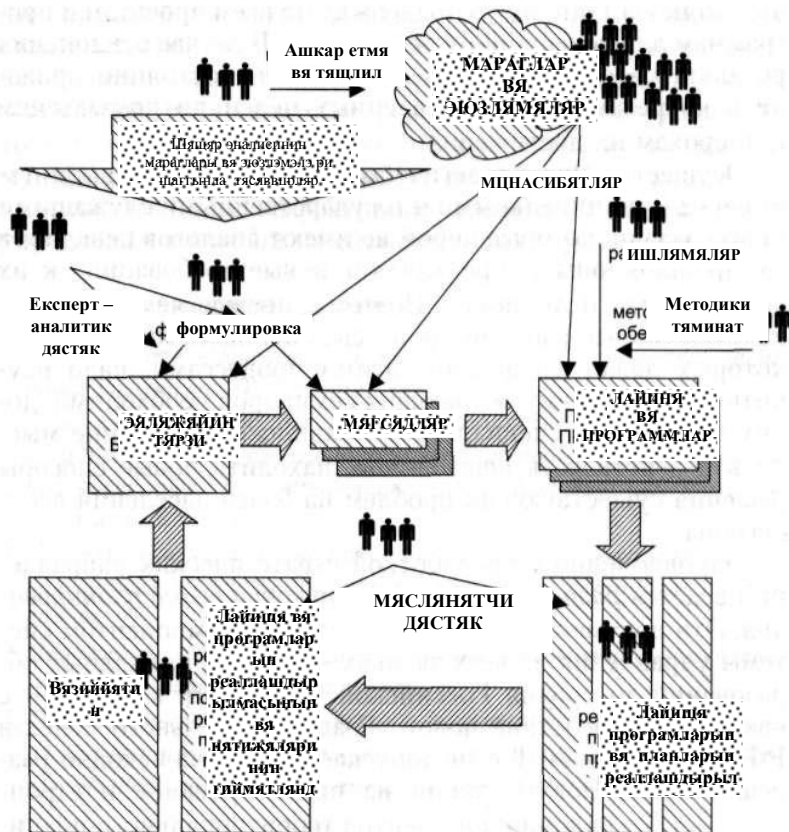
Strateji planın həyata keçməsi zamanı bütün layihə və proqramların konsultasiya köməyi ilə təmin edilməsi çox vacibdir. Gözlənilən nəticələrin təxirə salındığı təqdirdə təyin edilmiş məqsədlərin əldə olunma müddətinə və yaxud göstəricilərinə görə daima təshih edilməsi vacibdir.

Strateji planlaşdırmanın həyata keçməsi mümkün olmayan bələdiyyə və dövlət qulluqçuları qarşısında öz əvvəlki təcrübələrində rast gəlinməyən məsələlər kimi yeni vəzifələr qoyur və onların fəaliyyətinə və şəxsiyyətinə qarşı yeni tələblər irəli sürür. Ona görə də yeni iş prosesləri və çiyinlərində bu proseslərlə işləmə vəzifəsi olan mütəxəssislər buraxmazdan əvvəl onları öyrətmək lazımdır. Seminar təlimləri vasitəsilə mütəxəssislərin şablonsuz düşünüb işləmə, bütün bölgənin rifahı üçün mövcud problemlərin həllinin yeni üsullarını tapmaq kimi meyilərin yaranmasına nail olmaq lazımdır.

Eyni zamanda strateji istiqamətlərin tədqiqi ilə yanaşı ərazi planlaşdırılması sxeminin hazırlanması da gedir. Bu sənədlər Rusiya Federasiyasının yeni şəhərsalma kodeksi ilə bütün bəndlərdə bələdiyyə təşkilindən Rusiya Federasiyası səviyyəsinə qədər idarə sisteminin məcburi komponenti oldu. 2010–cu il yanvarın 1-dən ərazi planlaşdırma sənədi olmadan yekun icazə sənədinin layihələşdirmə və inşaata verilməsinə icazə verilmir.

Adətən RF subyektinin ərazi planlaşdırma sxemi planlaşdırılan inkişafın və bölgə əhəmiyyətli xüsusi qorunan təbii ərazilərin kənd təsərrüfatı əhəmiyyətli torpaq sərhədlərinin, bölgə əhəmiyyətli kapital inşaat obyektlərinin bölüşdürülməsinin planlaşdırılması xəritəsini (sxemi-ni) təşkil edir. (energetika sistemi, nəqliyyat, əlaqələr və s.)

Vladimir vilayəti ərazisində strateji planlaşdırma təcrübəsi belə planlaşdırmanın dinamik dəyişən iqtisadi şəraitdə effektivliyinin yüksək səviyyəsinə şahidlik edir. Vladimir vilayətinin Təyyarə layihəsinin reallaşması strateji planlaşdırmanın effektivliyinin əhəmiyyətli dərəcədə tam sistemin yaranması, idarəetmənin bütün səviyyələrində strateji dominantın mövcudluğu ilə müəyyən olunduğunu sübut etməyə imkan verdi. Əgər strategiyalar nəinki ayrı-ayrı təsərrüfat subyektləri, həmçinin sahə, bələdiyyə təşkilatı və bölgə səviyyəsində hazırlandığı zaman tam və effektiv sistemdən danışmaq mümkündür. Təşkil edici və vahid bir bölgədə bu qarşılıqlı əlaqə nə qədər geniş olarsa strateji idarəetmənin səviyyəsi də bir o qədər effektiv olar.

ХАРИЖИ ИГТИСАДИ ФЯАЛИЙЯТИН ПРОГНОЗЛАШДЫРЫЛМАСЫ ВЯ СТРАТЕЪИ ПЛАНЛАШДЫРЫЛМАСЫ

15.1. Харижи игтисади фяалийятин вя дцнйа базарынын прогнозлашдырылмасынын методолозийаласи

Харижи игтисади ялагялярин вя дцнйа базарынын прогнозлашдырылмасы бейнялхалг игтисади мцнасибятлярин иштиракчыларынын – дювлятин, резионун, коммерсийа тяшкилатларынын вя тясяррцфатла мяшбул олан дизяр субйектлярин сявиййясиндя сацибкарлыг фяалийятини тянзимлямяйин важиб функцийалалрындан биридир. Онун ящямийяти бейнялхалг игтисади ялагялярин щяр бир юлкя цзря милли игтисадийятларын вя бцтювлцкдя дцнйа игтисадийятынын инкишафындакы ролунун эцжлянмяси дяряжясиня эюря глобаллашмасы щяраитиндя даща да артыр.

Бейнялхалг игтисади прогнозлашдырылма тясяррцфат фяалийятинин глобаллашдырылмасы вя дяринлящян бейнялмилялчилик щяраитиндя эцндян-эцня артан мигйаслар вя ижтимаи ящямийят ядя едир ки, нятижядя тякпар истещсал просесляри милли чярчивясиндя кянара чыхыр, истещсал просесинин юзцнцн бейнялхалг ижтимаилящдирилмясиня вя дцнйа сящнясиндя ямяйин нятижяляринин мцбадилясинин сцртлянмясиня, харижи тижарятин либераллашдырылмаларына тякан верир.

Прогнозлашдырылма просесиндя мадди истещсал вя истещлак сфераларында йалныз гыса вя орта, еляжя дя узунмцддятли инкишаф тенденсийаларыны формалашдыран

амилляр дейил, чохсайлы мцхтялиф типли амиллярин тясирляри нязря алыныр. Мцасир дцнйа базары елми-техники тярягги сфера-сындакы, бейнялхалг тижарятин форма вя методларындакы дййи-шикликляря, ямтяя базарында вя хидмятлярдя қіумятлярин ямяля эялмясиня даща шыссас олмаба чалышыр. Гейд етмяк лазымдыр ки, дцнйа базары яксяр щалларда ишэцзар мцщит кими чыхыш едир, йяни юз функцийасында тясяррцфатла мяшьул олан конкрет субйектлярин фяалийятиндя асылы олмур. Бу просес там мянада дцнйа базарынын ясасларыны тяшкил едян беля параметрляря:

- дцнйа базарынын ясасларыны тяшкил едян беля параметрляря;

- дцнйа гиймятляринин динамикасына, ямтяя вя хидмятляр олан тяляб вя тяклифляря, капиталын дййишмя щярякятиня, айры-айры юлкяляр вя бцтювлцкдя дцнйа цзря мядахил вя мяхарижин гурулушу вя щяжминя аиддир.

Харижи игтисади прогозлашдырылма, юзлцйцндя бцтювлцкдя дцнйа базарынын вя йа айры-айры ямтяя базарларынын мягсядйюнлц конкрет прогнотларынын ишляниб щазырланмасыны ящатя едир, о бейнялхалг игтисади мцнасибятлярдя тясяррцфатла мяшьул олан субйектлярин вя юлкя-лярин иштиракынын оптимал стратеейясыны вя тактикасыны тййин етмяк цццн зярури олан базасыны йарадыр. Бу заман щяр бир прогнот социал-игтисади, сийаси, елми-техники, еколоъи, демографик вя бир чох диэяр сфераларын прогнотлары нязря алынмалыдыр ки, онлар сон нятижядя цмуми гаршылыглы ялагяли вя баълы олан прогнотлар системляри чячивясиндя баланслаш-дырылмыш ващид инкофрмасийа мейданыны тяшкил етмялидирляр.

Харижи игтисади прогнотларын ясас хцсусийятляри одур ки, онлар дцнйа игтисадиййатында баш верян йцксяк чевиклийи, ойнаглыбы вя бу дййишикликлярин ящямиййатини юнжядян дуйур, дцнйа базарларындакы даима мцряккябляшмякдя олан просесляри, конйуктур титряйишляринин эцжлянмясини габагжадан мцяййан едир ки, бу да верилмиш сферада йарым-вариантлар ясасында прогнотлар гурмабы зярури едир. Беля прог-нотлар мцтляг елми ясасландырылмыш вя системли олмалыдырлар, йяни базарын кечмищдя, инди вя эяляжякдя цмуми динамикасына вя ясл характеристикаларына тясир эюстярян ясас

амилляр комплексинин щяртяряфли тящдилляри вя арашдырмалары базасында ишляниб щазырланмалыдырлар. Харижи игтисади прогнозлашдырмаларын хцсусиййятляриндян бири дя одур ки, онларын гурулмасындан юнжя мцтляг шяккцл тапмыш тенденсийаларын (тямайцллярин) дяриндян тящдили хцласяляри щазырланыр.

Харижи игтисади прогнозлары ашаъыдакы ясас яламятлярина юоря тяснифата бюлмяк гябул едилмишдир:

- прогнозлашдырылма обьектлярина юоря;
- прогнозлашдырылманын периодуна (мцддятиня) вя йа юорцнцш даирясиня юоря;
- функционал яламятлярина юоря.

Харижи игтисади прогнозлашдырылмаларын даща бир хцсусиййяти онларын кясилмяз, ара вермаян просесляр олмасыдыр. Дцнйа базарынын тяртиб едилмиш прогнозлары йалныз базар конйуктураларына тясир эюстярян йени тенденсийаларын вя апарылмасына ещтийаж дуймур, бу щям дя прогнозлашдырылмаларын вя амиллярин ямяля эялмасы сябяблярина юоря даима дцзялишляр вя коррексийалар апарылмасына ещтийаж дуймур, бу щям дя прогнозлашдырылмаларын методларыны дягигляшдирмяк вя тэкмилляшдирмяк цццн важибдир. Нятижядя бцтцн бунлар базарын эяляжяйини габагжадан эюрмяк дяряжясини вя прогнозларын сямярялилийини йцксялдир.

Прогнозлашдырма обьекти вя онун конкрет прогноз характеристикалары (параметрляри) прогноз мясяляляринин гойулушу мярщяляляриндя мцяййян едилир. Онун тяснифатлашдырылмасына истецсалатын, истецлакын, мяхарижин (экспортун), мядахилин (импортун), дцнйада мювжуд олан гиймятлярин, тяляб вя тяклифлярин вя с. кими базарын конкрет ямтялялярина тятбиг олунан цмумдцнйа, юлкя вя сащяляр цзря эюстярижиляри вя еляжя дя ясас малиййя эюстярижиляринин динамикасыны характеризя едян параметрляри: капиталын щярякятлилийи, аксийа вя валйуталарын курсларынын сычрамалары вя с. дахилдир.

Прогнозлашдырманын мцддяти (дюврц) вя йа щоризонту харижи игтисади прогнозун ясас щялледижи характеристикасыдыр. Онун тяйин олунмасындан прогнозлашдырылманын етибарлылыбы, ямяк тутумлулуьу вя

истифады едилян васитялари (алятляри) ясаслы шякилдя асылыдыр. Дцнйа ямтяя базарына истинадян прогнозлашдырылма мцддятляринин ашааыдакы гайдада бюлцнмяси щамы тяряфиндян гябул едилмишдир:

- гысамцддятли вя йа конйуктур прогнозлашдырма, адятян 1 иля гядяр мцддят цццн гябул едилир;

- ортамцддятли прогнозлашдырма, 4-6 ил мцддяти цццн;

- узунмцддятли прогнозлашдырма, яксяр щалларда 10-15 ил мцддятиня, бязян ися 20-25 ил мцддятиня гябул едилир.

Бу прогнозлашдырма мцддятлярин сярщядляринин тййини, ясас етибария, шяртидир, тядгиг олунан обйектин хцсусийятляриндян вя гаршыа гойулан мягсядлярдян асылыдыр. Анжяг прогнозлашдырма мцддятинин сечилмясинин ясасыны дцнйада истецсалын вя тякярар истецсалын ортамцддятли игтисади сиклинин даваметмя мцддятиня эюря тййин едилляр ки, сон 100 ил ярзиндя бу мцддят 8-12 ил интервалында мцяййяняляшдирилир. Гысамцддятли прогнозлашдырма бир игтисади сикл чярчивясиндя айры-айры мярщялялярдя баш веря бияляжяк просеслярин габагжадан суюлянмясини, эюрцлмясини тяклиф едир. Ортамцддятли прогнозлашдырма мцддяти игтисади сиклин юзцнц вя ясаян, онун инкишафындакы дюнцшляри ящатя едир. Нящайт, узунмцддятли прогнозлашдырма мцддятляри бир, ики вя даща чох ортамцддятли игтисади сиклляр чярчивясиндяки ясас мцяййянедижи тенденсийалары, узунмцддятли сикллярдяки (Кондратйев тсикляринин) фаза нювбяилийини ящатя едир.

Йухарыда суюлянилянляри жямляшдиряжяк демяк олар ки, елми ясасландырылмыш прогнозлашдырымаларын заман мцддятляринин сярщядляри (щцдудлары), ясас етибария, ики жящятля шяртляндирилмишдир:

- биринжиси, проблемин щялли мягсядиля мящбул олан мцтяхяссислярин гаршыа гойдуглары мясяляляр вя ижрачыларын реализа етдийи прогноз сянядляри;

- икинжиси, тядгиг олунан щадисянин юзцнцн мащийятиндян мянтигжя чыхан елми ясасландырылмыш прогнозун обйектив мцмкцн мянзяря эюрцнщщндян, онун мигйасындан вя еляжя дя бцтювлцкдя инкишаф дюврц цццн характеристик олан ясас тенденсийаларын (тямайцлярин) дайаныглыбындан.

Харижи игтисади прогнозларын заман миддятляринин сяршядляри шаггында бу шякилдя диггятя чатдырылан тяснифаты щеч дя формал характер дашымыр, чцнки истянилян прогноз юзцнцн ишляниб щазырланмасы просесиндя спесифик яламятляря маликдир, йалныз юзцнцн вя юзцнмяхеус олан амиллярин формалашмасыны вя дцнйа базарынын динамикасынын юй-рянилмасыни тяляб едир. Бу заман сонунжу амир, йяни дцнйа базарынын динамикасы прогнозлашдырылманын ящатя етдийи миддятин артмасы дяряжясиндя асылы олага даща чох мцхтялиф амиллярин бирляшмиш формасыны алыр.

Ицфузлу тядгигатчыларын (Д.И.Костйухин, В.В.Полйаков вя саиряляри) ряйиня эоря дцнйа ямтя базарлары практикасында даща чох сямяряли тятбиг олунан вя мянтиги тамамланмыш тяснифат харижи игтисади прогнозларын функционал яламятлярия эоря тяснифата бюлцнмялидир:

- тядгигат прогнозлары;
- програм прогнозлары;
- тяшкилати прогнозлар.

Тядгигат прогнозлары (чох заман щям дя ахтарыш прогнозлары адланяр) ашааыдакы суаллара жаваб вермялидир:

- биринжиси, нежя вя щансы истигамятдя (вя йа истигамятлярдя) тядгиг олунан обйект эяляжякдя юйряниляжяк заман интервалында дяйищя биляр;

- икинжиси, бу дяйищикликлярдян щансылары лайищячилярин вя прогноз истифадячиляринин мювгейиндя арзуолунан вя зяруридир.

Беля прогнозларда ясас мясяля мцяййян проблемлярин гаршыа чыхмасы вя онун арадан галдырылмасы ццн щяйата кечириляжяк комплекс тядбирлярин прогноз обйектиня сонракы гаршылыгылы тясирляри мягсядярини тйин етмякдир ки, щямин тядбирляр бурада сонда щяллярини тапмагдан ютяри вя йа прогнозун даваметмя миддятиндя щяйата кечирилмасы ццн дягиг тяртиб олунмалыдыр, ифадя едилмялидир.

Програм прогнозлары арзуолунан вя зярури нятижяляря наил олмаг йцнцн тяляб олунан васитяляри ашкара чыхармалыдыр, щяр бир мцмкцн ссенаринин реализясиндя ютяри важиб ола заман миддятини тйин етмяли вя нящайят, бу вя йа дизяр ссенари цзря истянилян мцсбят нятижясинин ялдя едилмасына инамлыг

дяряжясини мцяййяняшдирмялидир. Нятижядя, тядгигат обьекти цццн гаршыйа гойулмуш вя нязярдя тутулмуш мягсядлярин ялдя едилмясиня ян ештималлы йоллар сечилир вя тяртиб олунур.

Тяшкилати прогнозлар мясялясиндя ашаьыдакы сцаллара жаваблар щазырланыр: щяр бир мцмкцн ссенаринин практики реализяси цццн тяляб олунан малиййя, мадди-техники вя кадр ештийатларынын, тяшкилати-техники тядбирлярин ялдя едилмяси вя щяйата кечирилмяси цццн ня етмяк лазым олдуьу ишляниб щазырланыр. Прогнозун нятижяси гаршыйа гойулмуш мягсядлярин мцвяффягиййятля йериня йетирилмяси цццн зярури олан конкрет тяшкилати-техники тядбирляр комплексинин ижрасынын вя ештийатларын бюлщдцрцлмясинин мцмкцн вариантларынын тйин олунмасыдыр.

Бцгтүв бир там кими гябул едилмиш бу цч тип прогнозлар мянтигжя бир-бирини тамамлайыр, харижи игтисади ямякдашлыг иштиракчыларына дцнйа ямтя базарларында прогнозлашдырманын ясас мясяля вя мягсядляриня мцвафиг олага ян ештималлы идарячилик гярарларынын гябулу цццн там вя етибарлы информасийалар тягдим едирляр. Бундан башга, харижи игтисади прогнозлашдырмаларда прогнозларын функционал яламатляриня эюря тяснифатлашдырылмаларында чох заман норматив прогнозлары адланан прогнозлардан истифадя едилirik, онлар йухарыда эюстярилмиш програм вя тяшкилати прогнозлары, ясас етибария, бирляшдирирляр. Норматив прогнозу тядгигат вя йа ахтарыш прогнозундан фяргли олага прогнозун гурулмасыны якс ардыжыллыгла апармаьы тьклиф едир. Яввялжядян эяляжяк цццн гурулмуш (щазырланмыш) ялдя едилмяси цццн индии зярури олан инкишаф йолларын, щяраитлярин вя васитялярин дягиг тяртиб едилмяси, сечилмяси.

Йухарыда эюстярилян прогнозлар бир-бириндян айрылыгда, адятян, ишлянилиб, щазырланылмыр, онларын лайищяляндирилмяси ардыжыллыьы тядгигат прогнозларындан башлайараг програм прогнозундан кечярйк тяшкилати прогнозун лайищяляндирилмяси иля баша чатыр.

Бязи щалларда, хяржляри ихтисара салмаг мягсядини ясас эютцржяк, актив вя пассив адланан харижи игтисади прогнозларыны лайищяляндирирляр. Актив прогнозун ишляниб щазырланмасы просесиндя лайищячи юнжядян идаретмя

(идарячилик) гярарлары гябул едир, онлар цццн важиб олан шяртляри мцяййянляшдирир, йяни арзу олунан сон прогноз няти-жясини прогнозда мягсядйюнцмлц шякилдя формалашдырыр. Мясялян, охшар прогнозла дцнйа базарында йени вя йа ян йени мящсула олан тялябатын формалашдырылмасынын мцмкнлцйц мцяййянляшдирилир. Пассив прогнозун ишляниб щазырланмасы просесиндя лайищячи йалныз нятижядя алынажаг щадисялярин инкишаф вариантларыны габагжадан сюйляйир, тяклиф едир вя онлары идаря етмяк цццн имканлары ашкара чыхармыр.

Нящайт, прогнозларын истифадячиси мювгейиндян прогнозлары ики група: эяляжяйи хябяр верян вя габагжадан эяляжяйин эюстярижиси прогнозларына айрылыр. Эяляжяйи хябяр верян прогноз мцщакимяляр ясланыб, бир вя щямищя ян бюйцк ещтималлы щадисянин инкишаф вариантыны якс етдирир. Адятян, бяля прогнозлар гысамцддятли базар перспективлярини тййин етмяк цццн лайищяляндирилир. Гысамцддятли (конйуктур) эяляжяйи хябяр верян характерли прогнозларда ясас эцман (ещ-тимал) одур ки, тядгиг олунан обйектин инкишафында прогноз-лашдырмайа аид олан мцддятдя щяр щансы ящямийятли дяряжядя структур дахили кейфийят дййишикликляри баш вермйяжякдир.

Яксяр щалларда орта, щям дя узунмцддятли прогнозлар, адя-тян, чохвариантлы юнжядян эяляжяйин эюстярижиси прогнозлары характери дашыйырлар ки, бурада лайищячи бахылан перспективдя тядгиг олунан щадисялярин инкишафынын бцтцн мцмкн истигамятляр дястини имкан дахилиндя мцяййян етмяк мясялясини иряли сцрцр вя бу заман бу вя йа диэяр вариантын баш вермйяси ещтималынын ня дяряжядя мцмкн олмасыны гиймятляндирир. Бяля тип прогнозлар чярчивясиндя башлыжа мя-сяля эяляжяйи эюрмяк вя ня олажаыны сюйлямйя жящд дейил, бу вя йа диэяр илкин шяртлярин вя эцманларын бюйцк дястинин базасында бцтцн мцмкн ссенарияря бахмаг, арашдырмаг вя апарылан прогноз тядгигатлары просесиндя дягиг, гысажа вя дцрцст ифадя олунмуш прогнозу тяртиб етмякдир. Эяляжяйин эюстярижиси прогнозларындан фяргли олага эяляжяйи хябяр верян типли прогнозлар онларын истифадя едилмйяси вя сатыла билмйяси нюгтейи-нязяриндя даща тез гиймятляндирилирляр.

Харижи игтисади прогнозлашдырмаларын структуру ва методолозийалары щаггында цмуми тсяяввцрлярин алынмасы цццн ямтяя базарында конйуктурларын гысамцддяти инкишаф прогнозларынын лайищяляндирилмясиня аид бязи мясялялярин гойулушуну гыса ва дцрцст шыкилдя истифадя етмяк мягсядяуьун сайылыр. Бу практикада ян чох тяляб олунан харижи игтисади прогнозлашдырылманын сегментидир. Адятян, беля прогнозлар цзяриндя ишлярин апарылмасы ики мярщялядян тяшкил олунур. Щяр шейдян яввял ясас амиллярин формалашдырылмасы ва перспективдя конйуктурларын (сиклик ва гейри-сиклик амиллярин) инкишафынын прогнозлары ишляниб щазырланыр. Конйуктур хцласясинин ишляниб щазырланмасынын щялледжи мярщяляси ямтяянин истецсалы, сифаришлярин щярякятлилийи, мящсулларын истецшакы, гиймятлярин динамикасы ва валйута курсларынын дяйишмяси кими комплекс прогнозлары щазырламагдыр.

Ямтяянин истецсалынын мювжудлуьуну, истецсалатын эенищяляндирилмяси ва йа мящдудландырылмасы цзяря щюкумят тядбирлярини, иримигйаслы компанийаларын – ясас истецсалчыларын истецсал планларыны ва с. нязря алыр.

Ямтяя (мящсул) ещтийатларынын щярякятлилийи прогнозунун лайищяляндирилмяси истецсалчы мцяссисядя ямтяянин щярякятини, онун истецшакы эюндярилдийи йолда щярякятини ва истецсалчы мцяссисядя ямтяянин галмыш ещтийатларыны юйрянир, нязрядян кечирир. Лайищяляндирилмя просесиндя щесабат заманы АБШ ва бир сыра дизяр юлкялярин «стратеи» мящсулларын ещтийатларындан истифадя цзяря гайдалары мцтляг дигят мяркязиндя сахланылыр ва нязря алыныр.

Мящсула (ямтяяйя) олан тялябат прогнозлары верилмиш мящсулу истецшак едян саящялярин инкишаф перспективляринин, эюзлянилян истецшак юлщяляринин импорт (мядахил) едян дювлятляр тяряфиндян верилмиш мящсула импорт истецшакынын тяклиф олунан дяйишмяляринин гимятляндирилмяляриня ясасланыр.

Гиймятлярин сывиййяси ва динамикасы прогнозу ямтяя базарында конйуктурларын инкишафынын прогнозлашдырылмасыны тамамлайыр. Прогнозун бу бюлмясиндяки щесабатлар

истецсалата, ямтяя ещтийатларынын щярякятлилийиня вя тялябатлара верилян прогноз гиймятляндирилмяляриня ясасланыр. Бу заман рягиблярин вя мцстягил тядгигат тяшкилатларынын лайищяляндирдикляри прогноз гиймятляри дя нязря алыныр. Бундан башга, кечмищдя вя жари дюврдя гиймятлярин щярякятлилийинин аналитик гиймятляндирилмяси вя «мящсулун мцддятиндя бурахылышы» щаггында информасийа характерли мялуматлар нязря алыныр, еляжя дя гаршылыглы тамамлайыжы вя гаршылыглы явязедижи мящсулларын гиймятляринин динамикасы да диггят мяркязиндя сахланылыр. Базар конйуктурларынын яввялляр апарылмыш прогнозларынын, щяр шейдян юнжя гиймятлярин вя онларын сывиййясиня аид апарылмыш прогнозларын етибарлылыынын тядгиги буюцк ящямиййят кясб едир. Айры-айры мящсулларын дцнйа базарында конйуктурларынын прогнозлащдырылмасы заманы онларын спесификасийасы, тяляб вя тяклиф хцсусиййятляри нязря алыныр. Щямчинин истецсал технолоэийаларынын динамикасынын, мящсулларын истецсалынын даваметмя мцддятлярини нязря алмагда мягсядуйьундур. Мясялян, бющран башладыы мцддядя машын вя аваданлыгларын истецсал щяжми, хцсуси истецсалат машынлары вя аваданлыгларынын щяжми, щансыларынки, щазырланмасы мцддяти чох заман 1-2 ил тяшкил едир, артмагда давам едир вя йа йцксяк сывиййясини горууйуб сахлайырлар. Йалныз йарым илдян, бир илдян сонра верилмищ мящсул групларынын истецсал щяжми азалмаыа башлайыр вя машынгайырма сянайеси бющран золаына дахил олур.

Хаммал вя йарымфабрикатлара тяляб вя тяклифин щярякятлилийи дя юз хцсусиййятляриня маликдир ки, бу да верилмищ мящсулун щазырланмасы хцсусиййятляри вя технолоэийаларынын характери иля ялагяляндирилир. Яксяр кянд тясяррцфаты мящсулларына тяклифляр, хцсусян каучук, какао, пахла вя с. бу кими мящсулларп дййишилмясиня олдугжа йаваш, зяиф уйьунлащырлар. Мясялян, яяр бу мящсуллара тялябат кяскин артарса, онда тяклиф гыса мцддядя щяр щансыса юлццдя арта билмяз, чцнки онларын истецсалы цццн тясяррцфаты эенищлянмясиндя ютяри йени щитилликляр, якин сащяляри вя с. кими зярури амилляр тяляб олунур ки, онларда анжаг 5-7 илдян сонра йени мящсул веря билярлар. Бу заман айдындыр ки, истец-

салчыда вя йа васитячидя ня гядяр шяжм дя вя шансы кейфиййтдя шямин мящсулларын ещтийатларынын олмасынын да нязря алынмасы важибдир. Беля олан щалларда билаваситя истещлакчы фирмаларда да шямин мящсуллардан ня гядяр ещтийатларын олдууу щагда мялуматларда буюцк ящямийят кясб едир.

Минерал хаммала: кюмцр, филиз, нефт вя с. кими мящсуллара олан тяклифляр тялябатын дйишмяляриня даща тез реаксийа верир, уйбунлашырлар, чцнки онларын истещсалыны кифайят гядяр кичик мцддятдя артырмаг мцмкцндцр. Бу заман шямин истещсалат сащяляринин ещтийат истещсал эщяляринин олмасы важиб шярт сайылыр; анжаг шямин ещтийатларын олмамасы ися, яксиня, тезликля бу сащялярдя кяскин ихтисара, катастрофайа эятиря бияр. Бурада беля проблемлярин щялли цццн щям истещсалчыларда, щям дя истещлакчыларда тяляб олунан хаммалын ня гядяр шяжмдя вя шансы кейфиййтдя ещтийатларынын олдууу щагда мялуматлары билмяк зяруридир.

Гиймятлярин динамикасынын прогнозлащдырылмасында валйута курсларынын мцмкцн дйишмяляринин гиймятляндирилмяси буюцк ящямийятя маликдир. Бу дйишикликляри йарадан амилляр харижи игтисади прогнозларын тяртибатчылары тяряфиндя диггятля юйрянилир. Мязянниси сярбяст дйишян валйутанын базар гиймяти тяляб вя тяклифляр гануну иля тйин олунур. Анжаг беля валйуталар о гядяр дя чох дейилдир. Яксяр валйуталар ися дювлят сывийясиндя мцяййян едилмиш курслар цзя гиймятляря маликдирляр. Щюкумятлярин рационал ясасларла юз валйуталарыны идаря етдийини гябул етмяк прогноз мцяллийляри эяляжякдя валйута курсларынын дйишмялярини тйин едя биярляр ки, бунун цццн онларын шямин щюкумятлярин юз ишляриндя ясас эютцрдцкляри амилляри излямякляри важибдир. Азад базар шяраитиндя беля амилляр, адятян, валйута курсларынын прогнозлащдырылмасынын алятляри адланырлар. Шямин амилляр ичярисиндя ашаьыдакылар ясас амилляр сайылырлар: тядиуйя (юдяниш) балансынын статистик верилянляри; фаиз тарифляриндяки фярглярин гиймятляндирилмяси вя еляжя дя инфлясийа темплари (гиймятлярин артмасы); щюкумятин малиййя (хяржляри) вя пул сийасяти (пул тяклифляринин артымы), инфлясийанын ясас эюстярижиси кими; валйута курсларындакы дйишикликлярин (ирялиляйишлярин) тен-

денсийалары; ряси (дювят) вь базар валйута курслары арасындакы фяргляр; валйута курсларынын дяйишмяляринин стра-тезийалары; ишэцзар ямялийатларын дюврилийи (сикликлийи); дцнйада пул ещтийатларынын дяйишкилийи; малиййя проблемляринин сяббялярини дейил, нисби симптомлары (яла-мятляри) арадан галдырмаг саясындя щюкумят сийасятляри.

Валйута курсларынын мцмкцн дяйишмяляринин прогнозлашдырылмасы заманы йадда сахламаг лазымдыр ки, мцхтялиф сяббялярин тясири ужбатындан айры-айры дцнйа ямтяя базарларында щесабламалар щяр шансы бир сярбаст конверляшдирилян валйута иля апарылып. Мясялян, нефт вь нефт мящсулларынын дцнйа базарларында щесабламалары, ясаян, чох щалларда АБШ доллары иля щййата кечирилир.

Авропа бирлийи юлкяляринин фирмалары тяряфиндя дцнйа базарында чыхарылан сянайе аваданлыгларынын вь ясаян щазыр мящсулларын экспорт цзя ямялиййат щесабламалары авро иля апарылып. Йапонийа тяряфиндя экспорт олунан маллары алан импорт юлкяляри иля щесаблашмаларда йапон иениндя истифада олунур Америка малларынын Йапонийаа импорту цзя щесаблашмаларда, адятян долларла щесаблашмалар апарылып.

Истянилян диэяр прогнозлашдырмаларда олдуьу кими, харижи игтисади прогнозлашдырма да лайищяляндирилмиш прогнозларын игтисади сямярялилийи цзя гиймятляндирилмя ишляринин щййата кечирилмясини тяклиф едир. Методолоьи нюгтейи нязардян бея проблемлярин щялли кифайят гядяр чятин иш олдуьу мейдана чыхыр.

Цмуми щякилдя харижи игтисади прогнозлашдырмадан алынан игтисади сямяря (ε) йалныз тякжя бу прогноздан истифада сайясындя ялдя едилян мцяййян ялавя эялирля (D) щямин прогнозун лайищяляндирилмясиня сярф олунан фактики хяржляр (3) арасындакы фяргля тйин олунур, йяни

$$\varepsilon = D - 3$$

Эюстярилян ифадыян истифада етмякля мцвафиг прогнозун лайищяляндирилмясиня сярф олунан хяржляри тйин етмяк о гядяр дя мцряккяб иш дейилдир. Онлар кифайят гядяр йцксаяк ола биляр вь бу, щяр шейдян яввял, йцксаяк ихтисаслы мцтяхяссислярин лайищя ишиня жялб олунмасынын тяляби иля баьлыдыр.

Русийа Федерасийасындакы тясяррцфат субйектляринин буюцк щиссяси – харижи игтисади ямякдашлыбын иштиракчылары чох да буюцк олмайан компанийалары тяскил едирляр. Бир гайда олага, онларын яксяриййятинин кифайят гядяр тяржрбяси вя профессионалдыы (пешякарлыы) лазыми сявиййядя дейилдир. Щям дя онлар о гядяр дя буюцк вясаитя малик дейилляр ки, дцнйа базарынын дяриндян юйрянилмяси тядгигатларыны апармабы малиййялшдирсинляр. Буна эюря дя онлар «базары сцзцб эетмя» тактикасына мейіл едирляр, йяни дцнйа базарына ясясян кичик чешиддя мящсуллары сатмабы вя йа алмабы чыхырлар. Бу тактика ялава коммерсийа мянфяяти вермир, чцнки прогнозлардан истифадя саясясиндя ялверишли конйуктур дйишмяляринин (титрйишляринин) сайясиндя азчешидли малларла беля эялир алына билмир, анжаг о ирищяжмли эюзлянилмяз иткилярдян гачмабы имкан йарадыр.

Дцнйа базарынын жидди прогнозларынын гурулмасына йалныз иримигйаслы Русийа компанийаларынын эцжц чата биляр вя йа онларын сифариши иля хцсуси ихтисаслашдырылмыш елми тяшкилатлар щяйата кечиря билярляр. Бу щалларда ян чятин мясяля практикада харижи игтисади прогнозларын истифадясиндян ялдя едилян конкрет игтисади сямяряги гиймятляндирмякдир. Беля мясялялярин щяллиндя ися ян чятини узунмцддятли прогнозларын нятижялярини гиймятляндирмя сайылыр. Бир чох щалларда беля мясялялярин щяллини гаршыя мягсяд кими гоймаг мягсядяуьун дейилдир. Апарылан арашдырмалар эюстярир ки, беля прогнозларын практики ящямиййяти щеч дя эяляжякдя баш веряжяк вя йа дизяр щадисяляр вя онларын инкишафы просесляри щаггында ещтималлар дейил, щяр шейдян яввял щансы прогнозун эяляжяк щаггында бир нечя аспектдя вя сценариярдя даща обйектив мянзяря йаратмасыдыр.

Дцнйа ямтя базарларында гиймятлярин гысамцддятли (конйуктур) прогнозларына эялдикдя ися онлар мцвафиг прогнозларын лайищядя нязардя тутдуглары мцяййян заман мцддяти цццн щазырланмыш олурлар вя мцвяфьгийятли прогнозларын сайынын онларын цмуми сайына нисбятини щесабламагла игтисади сямяряилийини гиймятляндирляр. Бурада мцвяфьгийятли прогнозлар дедикдя, йалныз о прогнозлары сечирляр ки, онларда дцнйа гиймятляринин (азалан вя йа артан)

фактики динамикасы дцзэцн суюлянилмиш, юнжядян хябяр верилмишдир.

Истянилян шалда прогнозлашдырманын ясас мязиййяти одур ки, харижи игтисади фяалийят просесиндя йаранан сяшвлари минимума ендирмяйя кюмяк едир, даща сямярляи идаряетмя (идарячилик) гярарлары гябул етмяк имканыны тямин едир вя харижи игтисади стратеийяны ишляйиб щазырламаъа шяраит йарадыр.

Дцнйа игтисадиийятынын мцасир инкишаф мярщяляси шяраитиндя ясас хцсусиййятлярдян бири кими истещсалын вя капиталын трансмиллиляшмяси чыхыш едир, харижи игтисади прогнозлашдырма стратеги планлашдырма иля сых баьланмыш функцийайа трансформасийа олунур ки, бу функцийаларын ижрасы трансмилли корпорасийалар васитясиля щяйата кечирилир. Бу кейфиййятдя прогнозлар даща чох мясяляляри ящята едир ки, онларын щяллини юзцнцн практики фяалиййятиндя щямин субьектляр ижра едирляр.

Харижи игтисади прогнозлашдырмаларын бу жцр трансформасийасы трансмилли корпорасийаларын фяалиййятиндяки щялледжи тенденсийаларынын тясири алтында баш верир вя щямин тенденсийаларын мязиййяти одур ки, гярарларын гябулу просеси кифайят гядяр щюкумятин тясири щцдудларындан кянара чыхыр вя корпорасийаларын гярарэащ мянзилляриня доьру йюнялдилмиш олурлар. Беля олан шалда трансмилли корпорасийаларын харижи игтисади прогнозлашдырма вя планлашдырма системинин ясасыны узунмцддятли сифаришляр вя мцгавиляляр тяшкил едир ки, бунлар трансмилли корпорасийалары вя онларын хариждяки реал материал вясаитлярини, борж тяляблярини эюстярян щиссялярини ялагяляндирян бцтцн тякран истещсал зянжири бойунжа формалашдырылырлар. Бу заман прогнозлашдырылма вя стратеги планлашдырылма дайаныглылыг вя эяляжйи габагжадан мялум етмяк кими даярли кейфиййятляр газанырлар. Лакин бцтцн бунларла йанашы, йухарыда эюстярилян зянжирин чярчивясиня сыьышмайан трансмилли корпорасийанын игтисади фяалиййяти сащяляри цзря дцнйа базарынын трансмилли корпорасийаларда щяйата кечирилиян прогнозлары о гядяр дя жидди даяишикликляр мяруз галмыр. Трансмиллиляшмя просеси олмадыьы заман вя инди

артыг мювжуд олдууу дюврдя бу сашялярдя прогнозлашдырма эюзлянилмяз амиллярин йцксак рискляриля баьлы олмушдур, шал-буки корпоратив васитялярин эениш спектрдя тясирляринин кюмяйиля бейнялхалг игтисади мцнасибятлярин йаратдыглары щямин амилляри йумшалтмаг мцмкцндир.

Трансмилли корпорасийаларын буюцк яксяриййятинин мараглары йалныз онларын даими йерляшдикляри юлкялярля дейил, щям онларын нязаряти алтынды жямлянмиш мцяссисялярин йерляшдикляри харижи юлкялярин апардыглары харижи игтисади сийасятин мягсядляри вя мясяляляри иля даща чох цст-цстя дцщмяйя вя йа щятта баьланмаьа башлайыр. Нятижядя трансмилли корпорасийаларын харижи игтисади прогнозлашдырма вя план-лашдырмалары щямин дювлятлярин дцнйа базары прогнозларында вя дювлятлярин ясас харижи игтисади мягсядляри, мясяляляри вя истигамятляри гейд олунан програм сянядляриндя юзцнцн адекват яксини тапыр.

Гейд етмяк лазымдыр ки, беля гаршылыглы ялагя тижарят палаталары вя диэяр иттифагларын йаранмасы васитясиля (мясялян, Америка тижарят палатасы) трансмилли корпорасийаларын бирляшмяси вя юзцнцтяшкилинин эет-эедя артан просесляри нятижясиндя щисс едиляжак синерэийа газаныр-лар. Дцнйа игтисадиийатында трансмилли корпорасийаларын ролунун артмасы иля бу щякилдя трансмиллиляшмиш харижи игтисади прогнозлашдырмалар, бир тяряфдя, бейнялхалг ямяк бюлэцсцнцн цстцнлцйцндян истифадя етмякля тясяррцфатла мяшьул олан субйектлярин иштиракынын тянзимлянмяси юзайиня, диэяр тяряфдя, микротясяррцфат ялагяляри системинин инкишафынын важиб конйуктур тяшкиледижи амилляриня чеврилирляр.

15.2. Дцнйа игтисадиийатынын инкишафынын прогнозлашдырылмасы

Глобал прогнозлашдырманын хцсусийятляри. Дцнйа игтисадиийаты прогнозлашдырма обйекти кими хцсусийятляря маликдир ки, бу да эяляжак инкишаф тенденсийаларыны юнжядян эюрмяйи хцсусян мцряккьб, аралыг тялимли вя чох амилли едир,

онлар ися юз нювбясиндя, йцксяк ихтисас вя хцсуси шазырлыбын олмасыны зяруриляшдирирляр. Бяс бу хцсусийятляр нядян ибарятдир? – Биринжиси, бу олдугжа мцряккяб, тяркибиня вя иштиракчыларына эюря мцхтялиф кейфийятли системдир. Бу систем бир-бириня гаршылыглы тясир эюстярян милли игтисадийятлары (онларын сайы 200-дян чохдур- мцстягил иштиракчы дювлятлярин сайына эюря), онларла сивил вя реэионал дювлятлярарасы бирликляри (Авропа Иттифагы, Асийа-Сакит океан игтисади ямякдашлыбы тяшкилаты, МДБ, Африка Иттифагы, Шимали Америка юлкяларинин игтисади иттифаглары вя с. кими типли бирликляри), минлярля трансмилли корпорасийалары, онларла дцнйа малийя мяркязлярини, Бейнялхалг игтисади тяшкилатлары (Бейнялхалг Валиута Фонду, Бейнялхалг Банк, Бейнялхалг Тижарят Тяшкилатлары вя с.) бирляшдирир. Анжаг бцтцн бу мцряккяб бейнялхалг игтисади мцнасибятляр торунда вашид координасийаедижи мяркяз, бейнялхалг конфедерасийа йохдур ки, глобал щцгуглар ясасында ишлярэ, тясир эюстяrsin. БМТ вя диэяр бейнялхалг тяшкилатлара ися кифайят гядяр сялашийятляр верилмямишдир ки, глобал вятяндаш жямийятляринин марагларыны горуяг дцнйа игтисадийяатыны тянзимляйя билсинляр. Она эюря дя бу сациялярдя йцксяк сявиййяли хаотик, тяшкилатсызлыг, эюзлянилян щадисялярин юнжядян мцяййян едиля билмямәси, дювлятлярин вя трансмилли корпорасийаларын юз мювгелярини эцдмяляри вя с. щюкм сцрцр. Щямчинин бу сферада прогнозларын етибарлылыбы сявиййяси чох зяиф олса да, анжаг демяк олмаз ки, тамам бярбад щалдыр, чцнки дцнйа игтисадийяаты юзцнямяхсус ганунауйьунлуглар вя тенденсийалара мцвафиг инкишафыны давам етдирир.

Икинжиси, дцнйа игтисадийяаты тяркибиня эюря ян миғяслы вя мцряккяб сосиал системдир ки, онда бир неча алтсистемляри айырмаг олар:

- инкишаф етмиш юлкяляр (ящалисинин адамбашына дцшян ян йцксяк эялир сявиййясиня малик юлкяляр);
- эялирляри орта сявиййяли юлкяляр;
- эялирляри ашабы сявиййяли олан юлкяляр.

Глобал игтисадиййатын ясас параметрляри вя онун алтсистемляри (йарымсистемляри) щаггында мялуматлар жядвял 1-дя верилмишдир.

Жядвялдян эюрцндцц кими, Йер кцрясинин ящалисинин 15,8% йцксяк эялирля йашайыр; анжаг бурада рясми курс цзря дцнйанын цмуми эялирляринин 80%-и жямлянмишдир. Якс гцтбдя, йяни аз эялирли юлкялярдя: бурада 2,3 миллиард инсан йашайыр вя йа Йер кцрясинин ящалисинин 36%-и аз эялирля йашамаг мяжбуриййятиндядир; бу сферанын ящалиси дцнйанын цмуми эялиринин жями 8%-нин йаранмасыны тямин едирляр, ящалинин адамбашына дцшян эялири йцксяк эялирли юлкяляр нязря 63 дяфя аздыр. Бцтцн бу эюстярижиляр дювлятли вя касыб юлкяляри, сивилизасийалары айыран учурумларын мигйасыны эюстярир. Яэяр бу эюстярижилярин мцгайисеси тящилиги алыжылыг габилииййати паритетляри цзря апарсаг, дцздцр бу фяргляр хейли аз олажагдыр ки, бу да дахили базар гиймятляринин нисбятини якс етдирир (13,7 дяфя). Анжаг гейд етмялийик ки, дцнйа базарларында ямтяялярин вя хидмятлярин мцбадиляси адятян щямищя рясми конвертляшдирилмиш валюту курслары иля апарылып. Дцнйа игтисадиййатынын глобал мяканында Русийа тявазюкар мювге тутур: дцнйа ящалисинин 2,3%, дцнйа цмуми эялиринин 1,2%, алыжылыг габилииййати паритетляри цзря жями 2,6% тяшkil едир.

Харижи тижарят структурларында да хейли фяргляр мцшащидя едилер вя онлар глобаллашдырылма щяраитиндя буюцк сцрятля артырлар: дцнйада 73% экспорт йцксяк эялирли юлкялярин, жями 23% аз эялирли юлкялярин, 2% ися Русийанын пайына дцщцр. Экспортун гурулушунда чох буюцк цстцнлцк (дцнйа цзря орта щесабла 77%, йцксяк эялирли юлкялярин пайына 81%, аз эялирли юлкялярин пайына ися 50%) щазыр мящсулларын пайына дцщцр, 9% - ярзаг вя кянд тсяяррцфаты хаммалы, 9%-йанажаг вя 3% ися металлар вя филизлярин экспорту тяшkil едир. Русийанын экспортунун гурулушу дцнйа экспортундан кифайят гядяр фярглянир: бурада 50%- йанажаьын, 8%- метал вя филизин, жями 21%- ися щазыр мящсулларын харижи юлкяляр сатышы (мяхарижи) тяшkil едир. Русийанын мядахил (импорт) етдийи мящсулларын ичярисиндя щазыр мящсуллар 69%, ярзаг вя кянд тсяяррцфаты хаммалы ися 18% тяшkil едир.

Жадвял 1.

2004-жц илдя дцнйа игтисадиййатынын ясас параметрляри

Эюстарижиляр	Бцтцн дцнйа	Йцксяк эялирли юлкяляр	Орта эялирли юлкяляр	Ашабы эялирли юлкяляр	Русийа
Яшалинин сайы, дцнйайа нязярян мийон няфяр, %-ля	6365 милйон няфяр, 100%	1004 милйон няфяр, 15,8%	3018 милйон няфяр, 47,4%	2343 милйон няфяр, 36,8%	144 милйон няфяр, 2,3%
Цмуми милли эялир Милйард долларла Дцнйайа нязярян %-ля Яшалинин адамбашына дцшян эялири, долларла Дцнйайа нязярян, %-ля	40282 100 6329 100	32245 80,0 32112 507	6863 17,1 2274 359	1188 2,9 507 8	488 1,2 3400 54
Цмуммилли эялирляр Алыжыг габилииййати паритети цзря Милйард долларла Дцнйайа нязярян, %-ля Яшалинин адамбашына, долларла Дцнйайа нязярян, %-ля	56289 100 8844 100	31138 55 31009 361	20051 36 6644 73	5291 9,4 2268 25,8	1392 2,5 9680 109
Мяшсулларын экспортунун шяжми, милйард долларла Дцнйайа нязярян, %-ля	9145 100	6679 73	2259 25	213 2,3	183 2,0
Экспортун тяркиби, %- ля Ярзаг вя кянд тясяррцфаты хаммалы Йанажаг Металлар вя филизляр Щазыр мяшсуллар	9 9 3 77	8 5 3 81	11 17 5 64	18 28 3 50	4 50 8 21
Импортун тяркиби, %-ля Тясяррцфаты хаммалы Йанажаг Металлар вя филизляр Щазыр мяшсуллар	10 10 3	9 12 3	9 9 9	14 22 3	18 3 8

Мянбя: 2006 World Development Indicators. Washington. The World Bank, 2006. P. 22, 208.

- Цццнжцсц, дцнйа игтисадиййаты периодик олараг сиклик силкялямяляря мяруз галыр вя онлар даща дягиг вя нисбятян синхрон шякилдя габагжыл (авангард) юлкяляр группунда

юзлярини бцрузя верирляр. Тягрибян щяр 10 илдян бир (XX ясрин 70-жи, 80-жи, 90-жы илляриндя вя 2001-2002-жи иллярдя) периодик игтисади бющранлар мцшашидя едилмишдир ки, онларда ясаян Кондратйев сиклинин технолоъи системляринин дйишмяси мцддятляриндя – 1929-1933-жц илляр вя 70-жи иллярин орталарында, даща габарыг шыкилдя юзцнц эюстярир. Бу бющранлар заманы истецсалын, экспортун щяжминдя вя ямтяя группары цзря дцнйа экспорту гиймятляриндяки силкялянмяляр чох эцжлц фярглянирляр.

XX ясрин икинжи йарысында цмумдахили мящсулун (ЦДМ) дцнйа цзря щяжми 6,6 дяфя, истецсалын щяжми 7,6 дяфя, экспорт ися 21,8 дяфя артмышдыр. Бу заман харижи тижарят хцсусия габайлаыжы сцрятля артмышдыр. Ейни заманда дцнйа экспорт гиймятляринин индексляри 90,5 дяфя артмышдыр ки, бу да, ясаян, 70-жи иллярдяки «гиймятлярин ингилабы»-нын баш вермяси иля баълы олмушдур. Щямин гиймятлярин сычрайышы заманы яввялки дюврля мцгайися етсаяк, ониллик ярзиндя экспорт (мяхариж) гиймятляринин индексляри 6,6 дяфя (20,7% орта ясрлик артым) артмышдыр вя буна сябяб кими хаммалын гиймятляринин сычрайышла артмалары эюстярирляр (70-жи иллярдя нефтин дцнйа цзря гиймяти 18 дяфядян чох йцксялмишдир). Анжаг сонралар, 80-жи иллярдя, малларын экспорт гиймятляринин артымы азалмаъа башлады вя, щятта, хаммалларын гиймятляри хейли ашаъы дцшдц. ХХҮ ясрин башланъыжында нефтин вя диэяр хаммал мящсулларынын гиймятляриндя габайлаыжы артым башланды вя эет-эедя сцрятля артмагда давам етди.

- Дюрдцнжцсц, сивилизасийалар вя юлкяляр группары цзря дцнйа игтисадиыйатынын ярази пропорсийалары дйишир; бу щагда мялуматлар жядвял 2-дя верилмишдир.

ЦДМ (М) в ямтялярин экспортунун (£) дңня истецсалынын структурларынын динамикасы

Юлжылар	1950 ил		1960 ил		1970 ил		1980 ил		1990 ил		2000 ил	
	М	£	М	£	М	£	М	£	М	£	М	£
<i>Инкишаф етмиш өлжылар</i>	60,7	79,4	55,8	75,0	58,0	77,6	55,9	67,3	55,1	65,2	52,6	56,8
АБШ	28,8	42,4	24,4	30,5	22,5	22,6	21,4	14,7	20,7	13,0	21,2	11,8
Япония	2,9	1,4	3,9	2,8	7,0	4,9	7,8	5,1	8,6	7,2	7,2	6,1
Гярби Европа	25,7	31,6	24,6	37,9	25,3	41,6	23,5	42,8	22,4	40,4	20,8	33,6
Австралия	1,1	1,6	0,9	1,4	1,0	1,3	1,0	1,1	1,0	1,1	1,1	1,1
<i>Инкишаф етмякдә олан юлжылар</i>	22,3	16,8	22,6	19,2	22,3	20,2	26,6	26,4	31,1	29,7	39,7	41,2
Латын Америкасы	6,4	6,5	6,6	6,6	6,6	6,2	8,9	7,5	7,6	6,8	7,6	8,1
Шимали Америка	2,3	1,5	3,4	3,0	4,5	4,3	5,8	5,6	5,3	4,8	5,6	5,2
<i>Яхын вә Орта Шярг</i>												
Шиндистан	2,9	2,0	2,5	1,8	2,3	1,4	2,5	1,4	3,1	1,7	5,2	2,7
Чин	3,7	1,8	3,8	2,5	2,6	2,0	2,5	2,2	5,4	4,5	10,7	7,7
Сахарадан жанубда йерляшян Африкада	2,3	1,0	2,2	1,0	1,8	0,8	1,6	0,6	1,5	0,5	1,3	0,4
Шярги Европа	6,0	2,6	7,1	2,8	6,5	2,6	5,8	2,2	4,6	2,1	4,0	0,9
Кечмиш ССРИ	11,1	1,6	14,5	3,1	13,2	3,6	1,7	4,1	9,2	3,1	3,8	1,1
Русийа	7,0	0,2	8,9	2,4	8,1	2,9	7,1	3,3	5,6	2,6	2,1	1,0

Мянбә: Мировая экономика. Глобальные тенденции за 100 лет. М: Экономист, 2003, сяш 600-601

Yer kürəsinin əsas texnoloji və iqtisadi potensialı üç sivilizasiya-da – Şimali Amerika, Qərbi Avropa və Yaponiyada cəmlənmişdir. 2004-cü ildə yüksək gəlirə malik olan inkişaf etmiş ölkələrdə 1004 milyon insan (planetin əhalisinin 15,5%-i) yaşayırdı və 27,8 trilyon dollar məbləğində ümumdaxili gəlir əldə edilmişdir (dünyadakı gəlirin 80,4%-i); ABŞ-da dünya əhalisinin 4,6%-i yaşadığı halda, dünya ümumi gəlirinin 31,9%-i onun payına düşür. Əks istiqamətdəki qütbə Afrika sivilizasiyasında (Saxaradan cənubda yerləşən Afrikada): burada Yer planetinin 11,2% əhalisi yaşayır, ancaq cəmi 1% ümumi dünya gəliri onlar tərəfindən əldə edilir. ABŞ ilə Həbəşistan (Efiopiya) arasındakı ümumi daxili gəlir üzrə belə kəskin fərq onu göstərir ki, Efiopiyada əhalinin adambaşına düşən payına görə fərq ABŞ-a nəzərən 421 dəfə azdır. İqtisadi inkişaf və gəlirlərin səviyyələrinin belə yüksək dərəcədə qütbləşməsi dünya iqtisadiyyatını lərzəyə salan kəskin sosial-iqtisadi ziddiyyətlərin yaranmasının başlıca səbəbidir.

- beşincisi, XX əsrin sonlarında dünya iqtisadiyyatını əhatə etmiş qloballaşma prosesləri onun simasını dəyişməyə başlamışdır. Planetin məhsuldar qüvvələrinin beynəlmiləlçiliyi ilə əlaqəli olan yeni mərhələdə qloballaşma özünün obyektiv əsaslarına malikdir. Əmək, təbii və intellektual ehtiyatlar qlobal xarakter əldə edir, bütün dünya ictimaiyyəti tərəfindən istifadə olumurlar. Strateji qərarların qəbulu mərkəzləri milli dövlətlərdən qlobal meydan oyunçularına – transmilli korporasiyalara, dünya maliyyə mərkəzlərinə, beynəlxalq təşkilatlara (Dünya ticarət təşkilatına, Beynəlxalq Valyuta Fonduna və s.) doğru daha böyük yerdəyişmələrlə keçməyə başlayır. Beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin həcmi sıçrayışlarla artmaqda davam edir: 1990-cı ildən 2003-cü ilə qədər dünya ümumi gəlirinə nəzərən beynəlxalq əmtəə dövriyyəsi 32,5%-dən 41,5%-ə qədər artmışdır; ümumi daxili gəlirdə xüsusi kapitalın axını 10,3%-dən 24,2%-ə qədər yüksəlmişdir; yenə də ümumi daxili gəlirdə birbaşa xarici investisiyalar 2,7%-dən 4,9%-ə qədər artmışdır. Milli iqtisadiyyatların qarşılıqlı asılılığı artmaqda davam edir.

Müasir qloballaşma proseslərinin başlıca ziddiyyəti odur ki, onlar neoliberal modellər üzrə həyata keçirirlər, güclü transmilli korporasiyalar qruplarının və ən inkişaf etmiş ölkələrin nəzarəti və maraqları altında yaranırlar ki, bu da varlı və kasıb ölkələr, sivilizasiyalar arasındakı uçurumları daha da dərinləşdirir, enerji böhranını kəskinləşdirir, sivilizasiyaların geosiyasi dayanıqsızlığına və toqquşması təhlükəsinə gətirir. Ona görə də dünyada qloballaşmanın xarakterini dəyişməyə çalışan hə-

rəkatlar güclənir, modelinin qlobal vətəndaş cəmiyyətləri və onların institutlarının nəzarəti altında sivilizasiya və partnyorluq dialoqlarına əsaslanan humanist-noosfer modelinə keçidi baş verir.

Dünya iqtisadiyyatının dinamikasının uzunmüddətli proqnozları. Dünya iqtisadiyyatının uzunmüddətli proqnozlarını layihələndirəndə və orada Rusiya iqtisadiyyatının yerini müəyyənləşdirəndə XXI əsrin başlanğıcında əyani şəkildə meydana çıxan yeni qlobal çağırışları və tendensiyaları mütləq nəzərə almaq lazımdır.

1. Demografik tendensiyaların qütbləşməsi, XX əsrin ikinci yarısı Yer kürəsinin əhalisinin kəskin artımı ilə xarakterizə olunur ki, 1950-ci ildəki əhalinin sayı 2519 milyondan 2000-ci ildə 6070 milyon nəfərə qədər artmışdır. Əhalinin belə sürətlə artması, ilk növbədə, daha zəif inkişaf etmiş regionlarda xüsusi, mürəkkəb kəskin problemlər yaratdı, çünki həmin regionlarda əhalinin sayı 1706 milyon nəfərdən 4877 milyon nəfərə çatdı, yəni 2,9 dəfə çoxaldı. BMT-nin proqnozlarındakı orta variantla əsasən 2050-ci ildə planetin əhalisinin sayı 9076 milyon nəfərə çatacaqdır ki, onlardan 3,6%-i inkişaf etmiş ölkələrdə, az inkişaf etmiş ölkələrdə isə bu artım 60%-ə yaxın olacaqdır (rekord artım Saxaradan cənubda yerləşən Afrika ölkələrində gözlənilir). Ancaq bütün bunlarla yanaşı, bəzi ölkələrdə yeni tendensiyalar müşahidə edilir ki, onlarda depopulyasiya prosesi gedir, yəni əhalinin sayının azalması və qocalma prosesi üstünlük təşkil edir. Məsələn, həmin proqnozlara görə, əhalinin sayının yarıməsrə Yaponiyada 12%, Almaniya da 4% (orta yaşın 40-dan 47,4 yaşa qədər artması şəraitində), İtaliya da – 12% (orta yaş 40,3-dən 52,2 yaşa qədər yüksəlməklə), Rusiya da – 24% (orta yaş 36,4-dən 43,5 yaşa qədər artması ilə), Ukrayna da isə 46% azalması gözlənilir. Hətta, Çində 2030-cu ildən sonra, BMT-nin proqnozuna görə, əhalinin sayının azalması tendensiyası üstünlük təşkil etməlidir ki, nəticədə 2050-ci ilə həmin azalma əhalinin ümumi sayının 4%-ni təşkil edəcəkdir. Əhalinin sayının azalması da, öz növbəsində, digər problemləri yaradacaqdır ki, bunlardan biri də gələcəkdə iqtisadi inkişafın balanslaşdırılmasını təmin etmək üçün işçi qüvvəsinin çatışmazlığı ola bilər. Əlbəttə, bu problemlərin qismən də olsa həllərindən biri miqrasiya axınının artmasıdır. Məsələn, 1995-2000-ci illərdə aşağı və orta inkişaf səviyyəli ölkələrdən yüksək inkişaf səviyyəli ölkələrə immiqrantların axını 14 milyon nəfərdən (qeyri-leqal miqrantları nəzərə almadan) çox olmuşdur. Yüksək inkişaf səviyyəli ölkələrə miqrasiya edənlərin sayı 2000-ci ildə 88,5 milyon nəfər olmuşdur ki, bu isə 1990-cı ildəki 7,6%-

dən 2000-ci ildə 9,5%-ə qədər artım deməkdir; Rusiyaya miqrasiya edən əhalinin sayı isə 13,3 milyon nəfər olmuşdur ki, bu da bütövlükdə Rusiya əhalisinin 9,1%-nə bərabərdir.

Uzunmüddətli perspektivdə demoqrafik tendensiyaların dinamika-sında diferensiallaşmanın güclənməsini müşahidə etmək mümkündür ki, bu da miqrasiya axınının artmasına şərait yaradır. Qeyd edək ki, belə proseslər daha ciddi beynəlxalq tənzimlənmələr tələb edir və insanların azad yaşamaq yerdəyişmələrinə, ailələrdə neçə uşağın doğulmasına və s. kimi amillərə qadağa qoymaq, onların hüququnu əllərindən almaq qə-ti yolverilməzdir.

2. Qlobal enerji və ekoloji böhranlar. Yer kerəsinin artan əhalisini enerji ehtiyatları ilə təmin etmək və ətraf mühitin çirklənməsini azaltmaq problemləri gündən-günə daha kəskin xarakter alır. Yalnız son 12 ildə - 1990-cı ildən 2002-ci ilə qədər olan dövrdə dünya üzrə enerji istehsalı neft ekvivalenti ilə 8,8 milyard tondan 10,3 milyard tona kimi çoxalmış, yəni 17% artmışdır; atmosfərə karbon qazının (CO_2) atıl-ması, yəni ətraf mühitin çirklənməsi, 2000-ci ilə olan məlumata görə 21,2 milyard tondan 22,9 milyard tona qədər olmuşdur ki, bu da 10 il ərzində 8,4% artım deməkdir. Xüsusi qeyd edək ki, enerji istehlakının 51%-i, atmosfərə atılan çirklənmənin 51,4%-i yüksək gəlirə malik olan ölkələrin payına düşür ki, onların əhalisinin sayı planetin əhalisinin sa-yının cəmi 15,5%-ni təşkil edir. Eyni zamanda dünyanın əhalisinin dördüdə biri elektrik enerjisindən istifadə edə bilmir və dərin ehtiyaclar içərisində yaşayırlar.

Yeraltı yanacaq yataqlarının azalması və daha yaxşılarının tükən-məsi, eləcə də həmin yanacaqların bahalaşması, iqlim şəraitlərinin ölvə-rişsizliyi alternativ, ekoloji təmiz enerji mənbələrinin tapılması və istifa-dəsi üçün razılaşdırılmış qlobal proqramlara keçidin baş verməsini tələb edir ki, bu da beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlıq şəraiti əsasında bütün ölkələrin və sivilizasiyaların enerji təhlükəsizliyini təmin etməyin başlıca şərtidir. Məhz həmin problemlərin həlli məsələsi 2006-cı ildə Sankt-Pe-terburq şəhərində keçirilmiş 8 ölkə başçılarının görüşündə geniş şəkildə təhlil edilmişdir.

3. Texnoloji çevrilişlər və onların nəticələri. XXI əsrin ilk onilliyində dünya iqtisadiyyatının dinamikasının fərqləndirici xüsusiyyəti texnoloji çevrilişin həyata keçirilməsi, növbəti elmi-texniki inqilabın baş verməsi ola bilər ki, onun əsas mahiyyətini istehsalın postindustrial üsulu və 6-cı nəsil texnoloji sistemə keçid təşkil edər və burada sonuncu

(6-cı nəsil texnoloji sistem) istehsalın bu üsulunun 1-ci mərhələsi olub, nəticədə cəmiyyətin texnoloji bazasının səmərəliliyini yüksəldər və onun strukturunu radikal dəyişdirər. Ancaq bu proses zaman və məkan üzrə qeyri-bərabər inkişaf edəcəkdir.

Yeni əsrin ilk iki onilliyində 5-ci texnoloji sistemin azalma-aşağı düşmə mərhələsi gözlənilir və artıq bu sistem çox göstəricilər üzrə öz potensialını tükətməmişdir, onun texnikasının son nəsilləri get-gedə daha az səmərə gətirir və o qiymətcə 6-cı texnoloji sistemin birinci nəsillərinin verə biləcəyi səmərəyə bərabər olur. Yalnız 3-cü onillikdə, yəni 20-30-cu illərdə, artıq 6-cı texnoloji sistem üstünlüyə malik olaraq iqtisadi səmərəlilik göstəricilərini xeyli yaxşılaşdıracaqdır.

Yeni texnoloji sistemə keçid məkana görə qeyri-bərabər olacaqdır. Texnoloji çevrilişin liderləri elə sivilizasiyalar olacaqdır ki, onlar dünyada ən yüksək elmi-texnoloji və iqtisadi potensiallara malikdirlər və bunlara Şimali Amerikada (ən öncə ABŞ), Qərbi Avropa və Yapon sivilizasiyaları aiddirlər. Məhz onlar dünya bazarlarında əmtəə (məhsul) və xidmətlərin rəqabətlik qabiliyyətini müəyyənləşdirəcək və innovasiya əlavə gəlirlərinin əsas hissəsini – dünya texnoloji kvazirentalarını mənimsəyəcəklər.

İkinci cərgədə elə ölkələr və sivilizasiyalar yer alacaqdır ki, onlar bazis innovasiyalarını öndəki cərgədə duran yüksək texnologiyalara malik ölkələrdən götürəcək, xarici və daxili bazarlarda yüksək texnologiya ilə istehsal olunmuş məhsulların yerləşdiyi piştaxtalarda müəyyən yer tutmağa çalışacaqlar, bunlara Çin, Hindistan, Braziliya, Asianın yeni sənayeyə malik ölkələri, Şərqi Avropa ölkələri və Rusiya (əgər o innovasiya irəliləyişi strategiyası yolunu seçərsə) aiddirlər.

Üçüncü eşelona (cərgəyə) böyük sayda ölkələr aiddirlər ki, onlar öz texnologiyalarına, mütəxəssis kadrlarına və iqtisadi potensiala malik deyillər, müstəqil şəkildə nəinki 6-cı və ya 5-ci, hətta heç hər hansı halda, 4-cü texnoloji sistemi mənimsəmək və istifadə edə bilmək iqtidarları yoxdur. Bu ölkələrin texnoloji geriliyi və müvafiq olaraq məhsulların dünya bazarlarında rəqabət apara bilməməsi onların mövqelərinin və əmək məhsuldarlıqlarının kəskin düşməsi ilə nəticələnir. Ona görə də bu qrupa daxil olan ölkələrə inkişaf etmiş qabaqcıl ölkələr və bütövlükdə dünya birliyi tərəfindən irimiqyaslı beynəlxalq texnoloji yardım proqramları vasitəsilə kömək və dəstək tələb olunur.

4. İqtisadi stratifikasiya. İndustrial dövrdə, xüsusən XX əsrdə, iqtisadi stratifikasiya – ölkələrin və sivilizasiyaların inkişaflarının və gəlirlərinin səviyyələri arasındakı kəsilmə və qırılma, varlılar və kasıblar

arasındakı uçurum xeyli artmışdır; indi isə həmin çatışmamazlığı aradan qaldırmaq lazımdır və bu baş verməzsə, texnoloji və iqtisadi səviyyələri reallaşdırmaq mümkün deyildir. Məsələn, 1820-ci ildə əhalinin adambaşına düşən ümumdaxili məhsulu üzrə İngiltərə ilə Afrika arasında 4,1 dəfə, 1913-cü ildə ABŞ ilə Çin arasında 9,6 dəfə fərqli idi; bu fərq 1950-ci ildə ABŞ ilə Çin arasında 21,8 dəfə, 2001-ci ildə isə ABŞ ilə Afrika arasında 18,8 dəfə təşkil edirdi. Rusiya daxil olmaqla, dünyanın bir çox ölkələrində varlı və kasıb təbəqələri arasındakı fərqlər, qırılmazlar artmışdır. Varlılarla kasıblar arasındakı daha da dərinləşən uçurumlar industrial sivilizasiyaların yaratdığı və qoyduğu miraslardır və onların aradan qaldırılmasını, ixtisar edilməsini XXI əsrin post sənaye cəmiyyətinin həyata keçməsi gözlənilir.

5. Mənəvi sferasının inkişafı. Sənayeləşdirilmiş cəmiyyətdə elm və təhsil güclü inkişafını tapmışdır və bu XXI əsrdə biliklərə əsaslanacaq cəmiyyətə keçid üçün əsas olmuşdur. Texnikanın yeni nəsilləri, bazis və islahatçı innovasiyalar elmi-texniki nailiyyətlərə əsasən qurulur, elmi kəşflər və ixtiralar realizə olunur. Dövlətin və biznesin elmə və təhsilə qoyduğu kapitallar gündən-günə artır və məsrəflər dünyada qabaqlayıcı tempə artmaqda davam edir. Bu proseslər qeyri-bərabər – tsiklik inkişaf edir, ölkələr və sivilizasiyalar üzrə diferensiaslanmış şəkildə həyata keçirilir. Yeni texnoloji sistemlərə keçid bazis innovasiyaları dalğaları ilə müşayiət edilir və onlar sonra islahatçı innovasiyalar axını əsasında yayılır, genişlənilir. Periodik olaraq elmi-texniki inqilablar genişlənir, inkişaf etdirilir. Adətən, bu inqilablardan öncə texnoloji böhranlar, çevrilişlər baş verir. Çevrilişlər təhsilə yeni tələblər formalaşdırır, təhsildə inqilabların məzmununu təşkil edir.

XXI əsrin birinci onillikləri elmdə böhranla və növbəti elmi inqilabın inkişafının çatması ilə xarakterizə olunur ki, nəticədə köhnəlmiş industrial elmi paradiqma yenisi, XXI əsrin reallığına adekvat postindustrial paradiqma ilə əvəz olunur. Bu isə, öz növbəsində, təhsil sahəsində çevrilişlər tələb edir ki, nəticədə təhsilin mahiyyəti postindustrial elmi paradiqma ilə zənginləşir, müasir informasiya texnologiyalarına, fasiləsiz təhsil təşkilatlarına, distansion təlimə söykənir.

Lakin qeyd etməliyəm ki, əsas elm və təhsil potensialı yüksək инкишаф етмиш в я йцксяк эялир саявийялярина малик олан юлкялярдя эямлянмишдир; дцня цзя тядгигатлара в я лайищя ишлярина айрылан мясряфлярин 85%-и (Русийада бу рягям 0,63%-дир), тящсиля айрылан мясряфлярин ися 92%-и (Русийада 0,6%, аз

эялирли юлкялярдя ися 0,8%) инкишаф етмиш, йцксяк эялирли дювлятлярин пайына дцщпр. Бея буюцк учуруму мцтляг арадан галдырмаг, ихтисар етмяк лазымдыр, чцнки бу ишляр эюрцлмязся технолоъи вя игтисади сявиййяляри йахынлашдырмаг мцмкцн де-йилдир.

6. Щярбияшмянин вя мцщарибялярин тясири. Дцнйа игтисадиийатынын инкишафынын тормозлайыжы щярби ещтийажлара буюцк мигдарда вьсаитлярин айрылмасы зяруриййяти вя вахташыры щярби мцнагишылярин йаранмасыдыр; щямин мцнагишыляр миллионларла инсанларын щййатына сон го-йур вя халг тяьяррцфатына щяддиндян артыг иткиляр эятирир. XX ясрдя ики дцнйа мцщарибяси, бир сыра локал (йерли) мцщарибяляр, «сойуг мцщарибя» дцнйа игтисадиийатына щядсиз буюцк тяляфатлар, фялакятляр вермишдир, анжаг онун инкишафыны дайандыра билмямишдир: икинжиси йцзилликдя цмумдахили мящсулун щяжми 18 дяфя артмышдыр (ясрин биринжи йарысында) бу артым 2,9 дяфя, бющранлар вя щярби мцнагишыляр аз олан икинжи йарысында ися – 6,2 дяфя олмушдур). Игтисадиийатын хейли щиссяси щярби ещтийажлара ишляйир. 2003-жц илдя дцнйа цзря щярби хяржляр 948 миллиард доллар тяшкил етмишдир ки, бу да дцнйадакы ЦДМ 2,6%-ня бя-рабардир; бу хяржлярин 503 миллиард доллары, йяни 53%-и йцксяк инкишаф етмиш, йцксяк эялирли юлкялярин, 18,6 миллиард доллары, жями 2%-и Русийанын пайына дцщпр. Ордуда дцнйа ишчи ццввясинин 0,9%-и (Русийада 1,7%-и, йцксяк эялирли юлкялярдя 1,1%-и) гуллуг едир.

Кечян ясрин 90-жы илляриндя «сойуг мцщарибянин» кясилмяси вя бейнялхалг мцнасибятлярин йахшылашмасы нятижясиндя щярби хяржлярин мигдары азалмаъа, ихтисар олунмаъа башлады. Анжаг террорчулуъа гаршы мцбаризянин эенишлянмяси иля ялагядар цмумдахили мящсулдан щярби хяржляря айрылан пайлар йенидян артмаъа башлады, лакин бу тен-денсийанын перспектив эяляжякдя эцжлянмяси, цстцнлцкляр тяшкил етмяси эюзлянилмир.

Дцнйа игтисадиийатынын инкишафынын узунмцддятли перспективлярини ики ссенари (яталятли вя инновасийа – иряилияйиш ссенариляри) цзря прогнолашдыраркян йухарыда садаланан ясас амилиляри вя зиддийятли тенденсийалары

бирляшдирилмиш шякилдя нязяря алмаг лазымдыр. Икинжи, инновасийа – иряилияйиш ссенариляри технолоъи, игтисади, еляжя дя елм вя тящсилин инкишафы сявиийяляриндяки учурумлары, фяргляри арадан галдырмаъа, ихтисар етмяйя йюнялдилмишдир ки, бу просесляр юлкялярин вя сивилизасийаларын гаршылыглы тясирляри вя ямякдашлыгларына яасланараг щяйата кечирилмишдир; щямчинин бу просеслярин ижрасына ирялидя эедян инкишаф етмиш юлкяляр, ишэцзар даиряляр, глобал вятяндаш жямиййяти институтлары реал вя сямярляи кюмяк етмяли, эеридя галмыш юлкя вя сивилизасийаларын дцзар олдуглары бющранлардан, варлыларса касыблар арасында йаранмыш учурумлардан хилас едилмяляриндя йахындан иштирак етмяли вя йени глобал проблемлярин бирэя щялли йолларыны ахтармалыдырлар.

15.3. Русийада харижи игтисади ялагялярин инкишафынын прогнозлашдырылмасы

Прогнозлашдырма обьекти. Дцнйа игтисадиийатынын инкишаф прогнозу. Узунмцддятли перспективдя инкишаф тенденсийаларынын ашкар едилмасы бцтцн мцхтялифлийи вя жцрбязцрлщц иля Русийанын харижи игтисади ялагяляринин структуруну вя динамикасыны прогнозлашдырмаг цццн яасдыр. Юнжядян эюрмяк вя суйлямяк обьектляри ашаъыдакылардыр:

- ямтялярин (мящсулларын) харижи тижаряти – онларын мяхарижи, мядахили, салдосу (эялир вя сярф олунмуш хяржляр арасындакы фяргляр), ямтяя групплары кясийиндя вя юлкяляр цзря кясикдя (МДБ юлкяляри иля, МДБ юлкяляриндян башга дизяр юлкялярля);

- хидмятлярин харижи тижаряти (няглийят, турист, малиййя вя с. кими хидмятляр), 1-жи бянддя эюстярилян ейни кясикдя;

- МДБ юлкяляри вя МДБ-дян кянар дювлятлярля тижарятдя экспорт (мяхариж) вя импортун (мядахил) орта гиймятляринин прогнозлары;

- харижи инвестисийалары вя харижи боржлары дахил етмякля бейнялхалг малиййя мцнасибятляри;

- Русийанын мяркъязи банкынын валйута вьсаитляринин (ещтийатларына) вь харижи ялагяляринин сямьярилилийния тьсир эюстярян валйута курсунун динамикасы;

- бейнялхлаг елми-техники вь мядяни ялагяляри, тящсил хидмьтляри;

- Аврасийа игтисади бирлийи (AİB) вь Беларус-Русийа иттифагы чьрчивьсиндя МДБ юлкъяляри иля интеграсийа ялагяляринин инкишафы.

ССРИ-дя харижи игтисади ялагялярин бццн нювляри жидди дювлят органларынын нязаряти алтында иди, харижи тижарятин монополийасы щьяата кечирилрди. Бу дцнйа базарындакы къскин конйуктур силкъялнмяляриндя, харижи монополийаларын вь трансмилли корпорасийаларын тьсириндя игтисадиийаты тьжрид едир, айыырды, азсайлы пешякарларын кюмьйиля харижи ялагяляри щьяата кечирмьйя вь онларын сямьярилилийини тьмин етмьйя имкан йарадырды, анжак ейни заманда дцнйа тьсьррцфатынын позитив тенденсийаларынын милли игтисадиийата тьсирини зьифлядир, рьгабьттилик апара билмьйя н мящсулларын истещсалчылары цццн амансыз шьраитляр йарадырды.

80-жи иллярин икини йарысында, йенидянгурманын башланмасы иля харижи тижарятин монополийасы зьифлямьйя башлады, харижи капиталын дахили базарлара эьтирилмьсиня ижазья верилди. ССРИ мяканында харижи ширкъятлярля бирэя мьяссьисьяр йарадылмасына ижазья верилди, базарларын долдурулмасы цццн харижи юлкъяляря иримигьаслы сифаришляр йерляшдирилди. Харижи боржлар къскин артды: 1989-жу илдя харижи тижарьтдя мянфи салдо 3,9 миллиард рубл, 1990-жы илдя 10 миллиард рубл, экспорта нязьярн ися 16,4% тьщкил етмишдир. Буна щям дя нефтин дцнйа вь экспорт гиймьтляринин ашаьы дцщмься дя имкан йаратды. ССРИ-нин харижи Игтисади Банкына дефолт елан едилди.

Русийада 90-жы иллярдя апарьлан базар ислащатлары нятижьсиндя харижи тижарьтдяки монополийа льяьв едилди, сачибкарлар харижи тижарьт ямьлийьатлары апармаг щцгугу газандылар, харижи капитал Русийада дахили базарлара дахил олмаьа ижазья алды. Илк мярщьялярдя бу просес харижи тижарятин щьяжминин ашаьы дцщмьсясиня эьтирди, анжак сонра о

габаглайыжы сцратля инкишаф етди, харижи тижарятин квотасы – экспортун вя импортун ЦДМ-я нисбяти хейли дярэжяда артды.

Ямтялярин вя хидматлярин бейнялхалг тижарятиндя Русийайа чох аз мигдарда пай дцщпр. 2003-жц илдя ямтялярин дцнйа экспортуна Русийанын пайы 1,8%, хидматлярин экспортунда ися жями 0,9% тяшкил едирди; ямтялярин дцнйа импортунда Русийанын пайы 1%, хидматлярин импортунда ися 1,6% олмушдур. Лакин сон иллярдя бу пайларын мигдары артмаа башламыш, харижи тижарят габаглайыжы темпля инкишаф етмишдир ки, о да дцнйа базарларындакы конъюктур тялатцмцндян юлкянин игтисадиййатынын асылылыбыны эцжляндирир. Русийанын харижи иг-тисади ялагяляринин инкишафынын узунмцддятли прогнозларыны лайищяляндирякян узунмцддятли тясир эюстярян амиллярин вя дцнйа игтисадиййатынын циклик тялатцмляринин юлкянин игтисадиййатына тясирлярини мцтляг нязря алмаг лазымдыр.

- биринжиси, щал-щазыркi дцнйа тижарят дювриййясинин йцксяк артым темпи, русийанын экспорту бир чох щалларда йанажабын гиймятинин сычрайышла артмасы иля щяртлянир вя еляжя дя, 2001-2002-жи иллярдя баш вермиш игтисади бющранлардан сонра, ортамцддятли игтисади циклярин йцксялдижи мярщяляляри иля баьлыдыр. Артыг 2010-жу иллярин башланьыжында вя ейниля 2020-жи иллярин яввялляриндя ортамцддятли циклярин нювбяти бющран фазаларынын баш вермяси эюзлянилир ки, бу да дцнйа базарларындакы тялябатларын ихтисары иля мцщайят едиляжякдир. Ейни заманда бу дювр Кондратйевин 5-жи тсиклинин игтисадиййатын енмяси, зяифлямяси дюврцня тясадцф едир ки, адятян ортамцддятли циклярин бющранларынын даща да дяринляшмясиня эятирир. Йалныз 2020-жи иллярдя башлайараг 6-жы кондратйев циклинин йцксялдижи дальясынын дахил олмасыны эюзлямяк олар.

- икинжиси, инкишаф етмиш авангард юлкялярдя алтынжы технолоьи система кечид эенищялир, узунмцддятли перспективдя принципиал ещтийятлара (вясайтляря) гянаятедижи йени техника вя технолоэийалар няслинин мянимсянилмяси юнжя нисби, сонра ися мцтляг жящятдян минерал йанажаг вя хаммаллара олан тялябатын ихтисарына эятиряжякдир ки, бу да, юз нювбясиндя, онларын дцнйа базарларында гийматляринин ашааьы дцщмясиня

шыраит йаратмалыдыр. Диэяр тяряфдян, минерал йанажаг вя хам-малларын зянэин ещтийатлары мящдуддур вя онлар тцкянмякдядир, анжаг инкишаф етмякдя олан юлкя игтисадиййатынын файдалы газынтылара вя онларын мящсулларына, еляжя дя щямин хаммалларын емалына тялябаты эцндян-эцня артыр. Бу сябябдян, Русийадан щямин груп мящсулларын экспорту вя онлардан ялдя едилян эялирлярин перспективдя ихтисарыны эюзлямяк олар. Щал-щазырда ямтяялярин вя хидмятлярин харижи тижарятиндя тящяккцл тапмыш мцсбят салдо импортун габаглайыжы артымынын эцжляндийи индики заманда тядрижян мянфи салдоа чеврили биляр.

- цццнжцц, 5-жи технолоъи системин йайылмасында вя 6-жы технолоъи системин мянимсянилмясиндя Русийанын эериди галмасы вя инкишаф етмищ габагжыл юлкялярдя технолоъи чеврилишин эенищлянмяси шыраитиндя Русийанын мящсулларынын вя хидмятляринин дахили вя харижи базарларда рягабятлилик апармаг габилыййати ащабы дцщяжякдир. Бу тенденсийалар Русийанын Бейнялхалг Тижарят Тящкилатына дахил олмасы вя эюмрцк сядляринин азалмасы нятижясиня даща да эцжлянжякдир. Щал-щазырда щазыр мящсулларын сатышы дцнйя цзря орта щесабла 77% олдуъу щалда, Русийа экспортунда бу жями 21,5% тящкил едир; дцнйя цзря орта щесабла ярзаг вя кянд тясяррцфаты хаммалынын импортунун 10,5%-ня гаршы Русийада бу рягям 20%, турист хидмятляринин импортунун дцнйя цзря 28% олдуъу щалда беля хидмятин Русийада импорту 49%-я чатыр. Бу ися о демякдир ки, Русийанын емал сянайеси вя хидмятляр сферасы щям дахили, щям дя харижи базарлардан сыхыщдырыб чыхармагдадыр. Русийа игтисадиййаты эт-эедя мювжуд вя эяляжякдя йарана биляжяк абыр нятижяляри вя фясадлары иля бирликдя трансмилли корпорасийаларын мянэянясиня дцщцр вя там онларын нязарятиня кечмяйя башлайыр.

- дюрдцнжцц, Русийанын харижи тижаряти дювриййясиндя МДБ юлкяляринин пайынын азалмасы тенденсийалары мцщашидя едилир. Бу ися, мащцийятжя, Аврасийа сивилизасийаларынын дезинтеграсийасы (тяркиб щиссяляриня бюлцнмяси) просесидир. Яталятли ссенариярля йанашы, тящяккцл тапмыш мянфи (негатив) тенденсийалары ащмаба, дяф етмяйя йюнялдилмищ инновасийалы-

сычрайышлы ссенариляриндя лайищяландирилмяси зярурилийи мей- дана чыхыр. Щямин ссенариляр нязря алмалыдырлар:

- Харижи тижарят дюврийясинин артым ссрятляриндяки лянэимялари, хцсусян минерал вя ааж (тахта-шалбан) хаммалынын експорту сащясиндяки азалмалары;

- юлкянин дахили емал сянайеси мящсулларынын рягабятлилик габилиийятинин йцксялдилмяси, щям дахили, щям дя харижи базарларда онларын пайынын артырылмасы вя мядахил (импорт) мящсулларынын дахили мящсулларла явяз едилмяси сащясиндя фяал сйасятин апарылмасы;

- Шимал-Жянуб вя Шярг-Гярб бейнялхалг няглийят дящлизляринин инкишафы ясасында няглийят вя туризм хидмятляринин пайынын артырылмасы щесабына хидмятлярин експортунун йахшылашдырылмасы, юлкяйя харижи вятяндашларын эялмяси туризми вя юлкядахили туризмин габаглайыжы инкишафы сайясиндя туризм хидмятляри пайынын импортунун азалдылмасы;

- МДБ юлкяляри иля, мараглар нязря алынмагла, интеграсийа ялагяляринин мящкямляндирилмяси; мящсулларын вя хидмятлярин рягабат апармаг габилиийятинин йцксялдилмяси цзря бирэя фяалиийятин эцжляндирилмяси вя дцнйя базарларында мящсулларын йерляшдирилмяси вя ялава сатыш пиштахталарынын ялдя едилмяси.

Русийанын харижи ялагяляринин прогнозлашдырылмасында ашабыдакы цмумиляшдирижи эюстярижилярдян (индикаторлардан) истифадя етмяк олар:

- бцтювлцкдя, ямтяялярин вя хидмятлярин харижи тижарят дювриййяси – МДБ юлкяляри вя МДБ-дян кянар юлкяляри иля тижарят дювриййяляри;

- экспорт вя импортун, харижи тижарятин квотасы (ЦДМ-я нисбятдя);

- мящсулларын вя хидмятлярин ясас групплары цзря экспорт вя импортун ямтяя структурлары;

- истещсал структурунда експортун, мящсулларын вя хидмятлярин истещлак структурунда импортун пайлары;

- ясас мящсул вя хидмятляр цзря экспорт вя импортларын орта гиймятляринин динамикасы. Дахили гиймятлярин динамикасына мцвафиг олагаг экспорт вя импорт гиймятляри

индексляринин ишляниб щазырланмасы мясяляляриня гайытмаг зяруилийи;

- харижи игтисади ялагялярин нятижялярини характериза едян тядийя баланслары;

- валйута курсларынын прогнозу вя валйуталарын алыжылыг габилийятляринин нисбяти.

15.4. Русийанын харижи игтисади ялагяляринин инкишаф стратегийасы

Русийанын харижи игтисади ялагяляринин узунмцддятли инкишаф стратегийасы узунмцддятли перспективдя Русийа Федерасийасынын социал-игтисади вя инновасийа-технологийа инкишафынын стратеги планын тяркиб щиссясидир. Бу стратегийа прогнозун инновасийа-сычрайыш ссенарисинин реализясиня йонялдилмиш вя онун лайищяляндирилмяси инкишаф етмякдя олан глобаллашдырма щяраитиндя юлкянин милли марагларына жаваб верир, чцнки лайищяляндирилмиш стратегийа трансмилли корпорасийаларын юлкянин игтисадийяты цзяриндя нязарят гоймаг истямяси жящдляриня мане олур. Бу стратегийанын ясас мцддяалары нядян ибарятдир.

1. Дцнйа базарынын конйуктурларындан юлкя игтисадийятынын асылылыбыны зяифлятмяк марагларына уйьун олагаг мящсулларын вя хидмятлярин экспорт вя импорт артымлары сцрятинин азалдылмасы, харижи базарларда юлкя истещсалчыларынын мювгеляринин мющкямляндирилмяси, йягин ки, чятин нормал щал кими гябул етмяк олар ки, Русийада ЦДМ артым сцряти 6,2% олдуьу щалда онун МДБ-дян кянар юлкялярля харижи тижарят орта иллик артым сцряти (жари гиймятляря) 2001-2005-жи иллярдя 20,7%-я, МДБ юлкяляриля ися 14,8%-я бярабяр олмушдур. Игтисадийятда экспорта мящсул бурахмаа йонялдилмиш истещсал сащяляри щялледжи рол ойнайыр, дахили базар ися Трансмилли Корпорасийаларын, мящсул вя хидмятлярин харижи юлкя истещсалчыларынын нязарятиня верилир. Харижи тижарятин квотасы орта дцнйа эюстярижисини

хейли цстялайир, юлкянин игтисадиййаты ися дцнйа базарынын конйуктур тятлатцмляриндян артан асылылыьа малик олур.

2. Йанажаг пайынын ихтисары заманы мящсулларын экспортунда щазыр мящсулларын пайынын артырылмасына, инвестиция авадалыгларынын пайынын ихтисары заманы мящсулларын импортунун структурунда ярзаг вя сянайе мящсулларынын пайынын азалдылмасына доьру харижи тижарятин структурундакы дяйишикликляр. Бу эяляжак няслин марагларыны эюзлямякля, йералты фйдалы хаммалларын вя йанажаьын бярга олунмасы мцмкцн олмайан ещтийатларынын тцкянмяси темпини ашаьы салмаьа имкан верир вя юлкядя щазыр мямулатларын истещсалчылары цццн даща ялверишли щяраит йарадыр.

3. МДБ юлкяляри иля интеграсия ялагяляринин инкишафы, хцсусян инновасия ямякдашлыьы саяьсиндя бу ялагялярин мяущкямляндирилмяси, щямин юлкялярин базарларында Русийанын мяувгейинин эцжляндирилмяси, щямчинин Щярг юлкяляри иля тижарятин даща йахшы тяшкил едилмяси, Гярг юлкяляриндя мящсулларын вя хидмятлярин алынмасындакы асылылыьын зяйфлядилмяси, щяр шейдян яввял, Гяргби Авропа юлкяляриндя вя АБШ-дан мящсул вя хидмятлярин тядарцкцнцн кяскин азалдылмасы. Бунун да нормал олдуьуну гябул етмяк олмаз ки, 1998-жи илдя 2004-жц иля гядяр МДБ юлкяляринин Русийа экспортунда пайлары 21,2%-дя 16,5%-я азалмыш, импорт пайлары ися 24,6%-дя 20,7%-я гядяр ашаьы дцшмцшдцр.

Демяли, МБ чярчивясиндя дезинтеграсия (парчаланма) эедир, Русийа яввялляр мянимсядийи вя цстцн мяувгейя малик олдуьу базарлардан узаглащыр. Юлкянин экспорт структурунда МДБ юлкяляриня ихраж олуан маллар: минераллар (2005-жи илдя – 46%), машынлар, авадалыглар вя няглиййат васитяляри(18,2%), металлар вя гиймятли дашлар (дашгаш, жяващират) – (12,6%); импорт (мядахил) структурунда; ярзаг мящсулларын вя кянд тясяррцфаты хаммаллары (20,5%), машынлар, авадалыглар вя няглиййат васитяляри (26,4%), металлар вя гиймятли дашлар (17,9%) тяшкил етмищдир. Приоритет истигамятлярдя инновасия ямякдашлыьыны эцжляндирмяк зяруридир ки, дцнйада эенищлянмякдя олан технолоьи чеврилищляр щяраитиндя мящсулларын рягабят габилиййатлярини йцксялтмяк вя дцнйа

базарларында йени пиштахталары мянимсямяк кими проблемляр шартяряфли тяляб олунур.

4. Харижи игтисади фяалийятляр стратегийасында мяркязи йерлярдян бирини экспортун эенишлянмяси вя хидмятлярин импортунун ихтисары тутур. 2004-жц илдя Русийадан хидмятлярин экспорту 20,2 миллиард доллар вя йа дцнйа цзря хидмятлярин экспортунун 0,9%-ни тяшкил едир; импорт ися 32,8% миллиард доллар вя йа дцнйа цзря импортун 1,6%-ни тяшкил етмишдир; мянфи салдо 12,5 миллиард доллар мябляьиндя олмушдур. Бурада ясас диггят туризмэ эюрэ экспорт вя импортун нисбятинин йахшылашдырылмасына верилмялидир. Буна ися дахили туризмин инкишафы вя туризм саясийиндя азад игтисади зоналарын йаранмасы кюмяк едир, еляжэ дя бейнялхалг няглийят дэщлиэляри олан Шярг-Гярб вя Шимал-Жянубдан интенсив истифадэ етмяк, Сочи шящяри районунда бейнялхалг туризм мяркязинин йарадылмасы ялавя стимуллар йарадыр.

5. Игтисадиййатын модернляшдирилмяси вя инновасийа йениляшмяляри цццн харижи игтисади фяалийятдян эялян эялирлярин даща сямярляи истифадэси. Сон иллярдяки Русийанын харижи тижарятиндяки мсбят салдо он миллиардларла доллар тяшкил етмишдир (2000-жи илдя – 60,2 миллиард, 2003-жц илдя 59,9 миллиард, 2005-жи иллярдя – 11,9 миллиард мябляьиндя олмушдур). Бу вясайтлярин бир гисми хидмятлярин тижаряти цзря мянфи салдоларын долдурулмасына, бир гисми – жари хяржлярэ, галан ясас щиссяси ися Мяркязи Банкын валютэ ещтийятларында вя щюкумятин сабитляшдирилмя фондунда йыьылыр вя гиймятли кабызларда, еляжэ дя харижи банкларын щесабларында сахланылыр. Лакин бцццн бунларла йанашы, инвестисийаларда федерал бцджянин пайы жями 7,1% тяшкил едир, ялавя эялирляр чох аз дяржядэ щяддиндя артыг кющнялмиш ясас фондларын инновасийа йениляшмяляриня йюнялдилир вя мящсулларын рягабят габилййятинин артырылмасына щяраит йарадыр. Бу юзцнямяхсус малиййэ пирамидасы дцнйа базарларындакы гиймятлярин вя конйуктурларын ялверишли олмайан тяряфлярэ доьру дэйишмяси заманы йени бющранлара эятиря биляр. Мясялян, Газакстанын вя диэяр юлкялярин тяжрцбяляри цзря дцнйа нефт-газ рентазындан топланмыш вясайтин хейли щиссясини емал саяляриндяки истещсалатын йарадылмасына вя рягабят

габилийятинин йцксялдилмясиня, стратеги инновасийалар ирялилайишинин реализсиня йюнялтмяк зяруриййати важибдир.

6. Русийанын Цмудцнйа Тижарят Тяшкилатына гошулмасы Русийанын харижи тижарят структурунда негатив тенденсийалары эцжляндиряр, онун харижи базарлардакы мянимсядийи йерлярин трансмилли корпорасийаларын ялиня кечмяси цццн даща ялверишли щяраитляр йарада билияр. Она эюря дя бирляшмяйя щазырлыг заманы вя кечид дюврцндя харижи вя дахили базарларда юлкянин бурахдыы мящсулларын рягабят габилийя-тини йцксялтмяйя хцсуси диггят йетирилмялидир ки, бу да харижи базарларда рягабят цстцнлццня малик мящсулларын вя хидмятлярин, дизяр приоритет инновасийа лайищяляринин йериня йетирилмясиндя мцщцм рол ойнайажагдыр. Рягабят цстцнлццня малик истещсалын мянимсянилмяси вя ашкар едилмяси цццн маркетинг-прогнозлащдырылмасыны эцжляндирмяк тяляб олунур. Бу ищдя щям дя азад игтисади зоналарын йарадылмасы кюмяк едя билияр.

7. Экспортун вя импорту явяз едян, долдуран йцксяк техно-лозийалы мящсуллара фяал дювлят дястйи. 1991-жи илдяки машинларын, аваданлыгларын вя няглиййат вясайтляринин импортундакы 10,1 миллиард доллара гаршы 2005-жи илдя щямин мящсулларын импорту 43,4 миллиард доллар тяшкил етмищдир; 1991-жи илдяки минерал мящсулларынын 32,8 миллиард доллар мяблябиндя экспортуна гаршы 2005-жи илдя бу экспортун мябляби 155,9 миллиард доллар мяблябиня чатдырылмышдыр. Щям дя нязря алмаг лазымдыр ки, Русийа базарынын иримигйаслы сегментляри ярзаг сянайесинин хейли щиссяси, мяищят радиоэлектроника базары вя с фактики олараг трансмилли корпорасийаларын нязаряти алтындадыр. Цмудцнйа Тижарят Тяшкилаты дахил олдугдан сонра милли игтисадиййатын вя дахили базарын трансмилли корпорасийалар тяряфиндян мянимсянилмяси цццн даща йахшы ялверишли щяраит йарана-жагдыр. Дювлят милли игтисадиййатын марагларыны горумаг цццн харижи игтисади ялагялярин бирбаша вя билаваситя тянзимлянмяси методларында даща эенищ истифадя етмялидир.

Йохлама суаллары вѣ тапшырыглары:

1. Дцнѣа базарынын вѣ харижи игтисади фѣалийѣятин инкишафынын прогнозлашдырылмасынын методолоѣи принциплари шансылардар?

2. Дцнѣа игтисадиѣйѣатынын инкишафынын прогнозлашдырылмасы хѣсусийѣятлари шансылардыр вѣ бу прогнозлар нѣ гѣдѣр ѣтибарлыдырлар?

3. ХХЫ ѣсрин илк цѣ онилликѣяриндѣ перспективдѣ дцнѣа игтисадиѣйѣатынын тенденсийѣаларыны мѣѣѣйѣянлѣяшдирѣян ѣсас амиллари садалайын вѣ щѣмин амиллярин Русийѣа игтисадиѣйѣатына ѣюстярѣжѣйи тѣсирляри ѣюстярин.

4. Харижи тижарѣтин инкишафынын мѣмкѣцн ссѣнариѣярини вѣ онун узунмѣддѣятли перспективѣ структуруну мѣѣѣйѣян ѣдин, щѣмин ссѣнариѣярин реализѣясиндѣян сонракы тѣсирляри гѣймятлѣяндирин.

5. Русийѣанын Цмумдцнѣа Тижарѣт Тяшкилатына дахил олмасы Русийѣанын игтисадиѣйѣатынын структуру вѣ динамикасына, харижи игтисади ѣлагѣяляринѣа шансы тѣсирляри ѣюстярѣжѣякдир? Харижи тижарѣтин инкишаф стратегийѣасынын ѣсасландырылмасы заманы бу тѣсирляри неѣа нѣзѣрѣ алынмалыдыр?

6. МДБ вѣ Аврасийѣа игтисади ѣмякдашлыг ѣюкѣялари илѣа интеграсийѣа ѣлагѣяляринин инкишафынын шансы перспективлярини ѣюзлѣмяк олар?

ХАРИСИ ЮЛКЯЛҖРДЯ СТРАТЕСИ ПЛАНЛАШДЫРЫЛМА ВЯ УЗУНМЦДЯТЛИ ПРОГНОЗЛАШДЫРЫЛМА ТЯСРЦБЯЛЯРИ

16.1. Хариси юлкялҗрдя технолоҗи прогнозлашдырылма тясрцбяляри

Хариси юлкялҗрдя сосиал-игтисади шадисялярин прогнозлашды-рылмасы чохясрлик тарихя маликдир вя онун кюкляри ян азы Ғядим Йунаныстанда эялясяйи хябяр верян, эялясяйи эюрян качин Аполлона ситайиш дюврцня тясадцф едир. Орта ясрлҗрдя Нострадамус юзцнцн «Йцзилликляр» трактатыны (илк няшри 1555-си илдя ишыг цзц эюрмцшд) йазмышдыр ки, онун шюшряти, популярьлыы вя актуаллыы бу эцн дя юз ящямийятини горуйуб сахлайыр. Нящайят, бу мясяля иля ялагядар Малтусун адыны гейд етмямяк ядалятсизлик оларды, чцнки онун идеялары узун иллярдир ки, демографийа, екологийа вя тябии ещтийатлардан истифадя сащяляриндя апарылан прогнозлашдырысы тядгигатлары стимуллашдырыр.

Сосиал – игтисади прогнозлашдырылма проблемляриня, онун елми ясасландырылмасына вя прогнозларын гурулмасы методологыйасына мараг XX ясрин орталарында, мцщарибя илляриндя сонракы дюврдя эцслянмишдир. Бурада 60-сы иллярин сонунда, 70-и иллярин яввялляриндя Форрестер (1971) вя Мидоузун (1972) системли динамика моделляринин тятбиги цзря елми прогнозлашдырылма мягсядляри ццн актив фяалийят эюстярмиш Рома клубу хцсуси рол ойнамышдыр. Мидоузун йаздыы «Йцксялишин щцдудлары» адлы тядгигат ишиндя бцтйов бир

там кими бяшариййятин дайаныглы инкишафы йолунда енегї вя тябии ещтийатларын азалмасы сайясиндя, еляся дя ящалинин яввялки артым вя истещсалатын мювсуд инкишаф сцрятини сахламаг шяртиля ятраф мцщитин интенсив чиркляндирилмасы нятисясиндя баш веря былясяк сидди тящдид вя тящцкцяляри кямиййятся ясасландырмашдыр.

Прогнозлашдырылмаларын методологийалары вя мялуматларын тящлилиляри сащяляриндя щялледиси иряилиляйищя Месарович вя Пестелин (1974 – сц ил) рящбярлийи алтында щазырланмыш Рома клубунун икинси мярузяси чярчивясиндя наил олунмушдур. Мярузянин мцяллифляри юз тядгигатларында планетин ясас реэионлары арасында мювсуд олан гаршылыглы ялагяляри нязря алмаг йахынлашмасына цстцнлцк вермищдиляр.

Бу вя бир сыра диэяр тядгигатларын нятисяляри сайясиндя 70 – си иллярдя башлайараг сийасятчиларин, игтисадчыларын вя сосиологларын мараглары, дигтяляри мяркязиня касыб вя зянэин юлкяляр арасында мювсуд гейри – бярабярлийин, ятраф мцщитин мцщафизяси вя онун иглим фясадлары нятисясиндя чирклянмяляринин арадан галдырылмасы, бяшариййят сивилизасийасынын инкишафынын алтернатив моделляринин ахтарышы проблемляри дахил олду.

Бу проблемлярин щяллинин елми – техники тярягги иля гырылмаз баьлылыьы фикри, еляся дя елми – тядгигат, ихтира – конструктор тясрцбя ищляринин вя инновасийаларынын йенриня йетирилмясиня айрылмыш мящдуд бцдся ещтийатларынын сямяряли бюлщдцрцлмя зяруриййяти, прогнозлашдырма сащясиндя милли мигйасда бир сыра ирищясмли тядгигат лайищялярини вя узунмцддятли програмлары стимуллашдырды.

Бу сащядя апарылан ищлярин зирвя фяаллыьы кечян ясрин 90-сы илляриня тясациф едир ки, бу да йени миниллийин йахынлашмасы вя эялясяйи тябии бахым мараьы иля баьлыдыр. Щямин дюврдя йаранан тядгигат ищляри ичярисиндя сечмяк олар: С.Несбит вя П.Ебурдин, « 90-сы иллярдя бизи ня эюзляйир. Мегатенденсийалар 2000-си ил», С.Л.Петерсон «2015-си иля эедян йол» (1994), С.Вашингтон адына Америка университетинин ямякдашлары групунун елми прогнозлары «Йени технолозийалар: 2001 – 2030-су иллярдя биз ня эюзляйя билярик» (1997); С.Ф.Котса, С.Б.Махаффе вя Е.Щайнсын фундаментал монографийасы «2025-

си ил: елми вя технолоэийаларын тясири алтында АБШ вя дцнйа бирлийи инкишаф ссенариляри» (1997) 1999-су ил Авропа комиссийасынын ссенари лайищяси «Сченариоус Еуропе 2010» вя с. чохсайлы дизяр ишляр.

Глобал прогнозларла йанашы щямин дюврдя бир сыра сациялар цзря дя прогнозлар йериня йетирилмишдир ки, онлардан, мясяян, ИБН корпорасийасынын бюйцк витсе президенти П.Щорнун щазырладыы «Информасийа технолоэийалары ятраф дцнйаны там дяйишир» тядгигат ишини Франсанын ятраф мцщити мцщафизяси институтунун «ХХЫ ясрдя ятраф мцщит» прогнозуну, кянд тясяррцфаты, сяциййя, няглийят вя с. Сациялар-дя щазырланмыш чохсайлы прогнозларыны эюстярмяк олар.

Эюрцндцйц кими, йени ХХЫ ясрдя вя йени миниллий кечмякля прогнозлашдырмаг фяаллыы эт – эедя ашаы дцщмяли, зяифлямяли иди. Ансаг бу баш вермяди. Беля бир просесин баш вермямясинин эцнащкары епегјі ещтийатларынын гиймятляринин гат – гат артмасы вя онунла баылы бящярийят цццн епегјі проблеминин кяскинляшмяси дцнйанын бир чох бюлэяляриндя иглим катакризмляри олду. Сонунсу проблемин йаранмасыны яксяр тядгигатчылар ятраф мцщитин техноэен чирклянмялярини демок-рафик проблемлярин вя бир чох дизяр амилилярин нятисяляри иля яла-гяляндирилляр.

Щал-щазырда бцтцн заман интервалларында гысамцддятли (1 – 3 ил цццн) прогнозлардан башламыш, узун мцддятли (30 – 50 вя даща чох илляр цццн) прогнозлара гядяр эялясяк прогнозлара мараын йени дювряси мцщащидя едилир. Щямин прогнозларын лайищячиляри гисминдя йалныз айры-айры алимляр вя йа елми коллективляр чыхыш етмир, щям дя ири мигйаслы хцсуси мясялящят, тящлил мяркязляри, сянайе корпорасийалары, апарысы бейнялхалг тящкилатлары иштирак едирляр.

Прогнозлашдырма сациясиндя сяйлярин ясас катализатору йахын эялясякдя бящярийятин раст эялпя билясяйи ян кяскин проблемляри сечмяк, тядгиг етмяк щявясинин олмасы вя ону арадан галдырмаг цццн даща сямяряли йолларын ахтарылмасыдыр. Ейни заманда мцнтязям тядсигляйиси игтисади прогнозлар прогнозлашдырма просесинин гурулмасы механизминдя илкин нязяри щипотезлярин вя игтисади моделлярин дцзэцнлцйццц тядсигляйир ки, бу да мящдуд истимаи ещтийатлары сямяряли бю-

лщдцрмйя шяраит йарадыр, даща эффектив узунмцддяти социал-игтисади стратегийаларын лайищяляндирилмясинин вя игтисади планлашдырылмасыны щяйата кечирилмясини тямин едир. Прогноз гиймятляриндян кянарачыхмалар, юз нювбясиндя, щямин кянарачыхма сябяблярини ахтармаа вя онлар шагда дцщщнмйя сидди зярурийят йарадыр.

Дярс олунан елми-тядгигат ишляринин тящили эюстярир ки, прогнозлары гурмаг цццн методолозийаларын сечими проблеми, хцсусян дя орта вя узунмцддяти перспективляр цццн прогнозлашдырма методолозийалары щялялик юз дягиг щяллярини тапмадан хейли узагдыр. Щал-щазырда прогнозлашдырма тясрцбясиндя олдугса мцхтялиф йахынлашмалардан истифадя едилир ки, бу да даима дйишмякдя олан игтисади шяраитляри вя тядгигатчыларин малик олдуглары имканларын нязяря алынмасы шяртиля инкишаф етмякдя давамлы олан нязярийялярин нятисяля-ридир.

16.1.1. Хариси юлкялярдя прогнозлашдырма тядгигатларынын инкишафы вя тящяккцл тапмасынын ясас мярщяляляри

Мцасир прогнозлашдырма тядгигатлары методолозийасынын инкишафында 3 ясас характеристик дюврц сечмяк мцмкцндир:

Биринси дювр кечян ясрин 50 – 60-сы иллярини ящатя едир. Щямин дюврцн мязмуну онунла тйин олунур ки, о заман «сойуг мцщарибя» илляри иди, Гярб вя Шярг юлкяляри арасындакы мцнасибятляр кяскинляшмишди. Атом бомбасынын, сонралар ися щидроэен бомбасынын йарадылмасы атом енерэетикасынын мейдана эялмяси, ракет техникасынын инкишафы вя йерин биринси сцни пейкинин космоса бурахылмасы айдын щякилдя елми биликлярин истифадясинин щям сцлщ, щям дя щярби мягсядляр цццн йцксяк потенсиалыны нцмайиш етидирди. Мящз бурадан да, елм вя техниканын сон наилийятляринин щярби-техники сащялярдя тятбиги имканларынын тящили вя ещтимал олунан рягиб тяряфиндян щярби тясавцццн гаршысынын

алынмасы цццн вахтында мцвафиг якс тядбирлярин ишляниб ща-
зырланмасы цзря прогнозларын йериня йетирилмясиня
истигамятляння мцшащидя едилирди.

Бу дюврдя прогнозлашдырманын *кямиййятся методлары*
кифайят гядяр цстцн инкишафыны тапмышдыр ки, бу да
эюстярилян мясялялярин тятбигиня нязярян рийази, статистика
моделляринин истифадясиня вя модификасийаларына
яасланырды. Онлардан хятти вя чохлауларын регрессийа тящили,
заман сыралары тящили, игтисади метрик моделлярин лайищя-
ляндирилмяси, стохастрик моделляшдирмя цсулларыны эюстярмяк
олар.

Бу методларын яксяриййятинин цмуми хцсусиййяти одур ки,
юнсядян суюлямя йюнялдилмиш олур вя йа бцтцувлцкдя
кечмищдян мялум олан кямиййят эюстярисилари яасында
системин юзцнц апармасыны, давранышыны ифадя едир.

Щярби сащялярдя эялясяк *technoloji* сычрайышларын тйин
едилмясиня «дювлят сифаришляри»нин мювсудлуу вя онун бцдся
мянбяляриндя зярури малиййя дястяи алмасы елми-техники
прогнозлашдырманын юйрянилмясиня, цмумиляшдирилмясиня,
тятбиголунма сащяляринин яасландырылмасына вя мцхтялиф
методларла мцгайисяляндирилмясиня имкан верди. Бу
тядгигатларын нятисяляри рус дилиня тярсцм ядилмиш вя эениш
шющят газанмыш С.Мартино⁶², Р.Ейрис⁶³, Е.Йанч⁶⁴ вя диэяр бир
сыра алимярин хцсуи монографийаларында, елми мягяляляриндя
юз яксини тапмышдыр.

Бу вя чохсайлы диэяр елми мягяля вя тядгигат ишляринин
тясири алтында тядрисян беля фикир йараныр ки, эмпирик
гиймятлярин садя хятти екстрополйасийасы чох мящдуд кичик
заман мцддяти цццн мящз адекват прогнозлар алмаа имкан верир.
Прогнозлашдырманын заман интервалы бующцкся тясадици
гиймятлярля аппроксимасийа олунан истянилян кямиййят (игдари)
характеристикаларыны дисперсийалары мцяййян гиймятляря гядяр
артмаа мясбур олур ки, бу да нятисядя алынан прогнозларын
фактики дйярини щечя ендирир. Рийази нюгтейи-нязярдян

⁶² С. Мартино. Технологическое прогнозирование. М; Прогресс, 1977.

⁶³ Р.Эйрес. Научно-техническое прогнозирование и долгосрочное планирование. М; Мир, 1972.

⁶⁴ Э.Янч. Прогнозирование научно-технического процесса. М; Прогресс, 1974.

етибарлы прогнозларын алынмасы цццн мигдары методларын тят-бигиндя йаранан яксяр чятинликляр кифайят гядяр буюцк «узун» щесаблаамалы вя дягигляшдирилмиш статистика мялуматлары топлусундан истифадя етмяк зяруриййяти йарадыр. Лакин бурада ясас проблем одур ки, статистик методлар юйрянилян системдя тез-тез баш верян дйишикликляри нязря алмаба принсипся имкан вермир. Щямин дйишикликляр системинин инкишафынын йени амиллярин ямяля эялмяси, мясялян, *technologi* йениляшмянин вя истещсал васитяляринин дахил едилмяси сащясиндя щяйата кечирилиян принсипся йени игтисади щяраитлярин формалашмасы вя с. кими амиллярля баълыдыр.

Нящайят, мцтяхяссислярин узун мцддят апардыглары елми ахтарышларын нятисясиндя беля бир гяти фикир йаранмышдыр ки, обьектив вя дягиг прогнозлар йалныз кейфиййятся арашдырмалар нятисясиндя алына бияр. Елм вя техниканын конкрет сащяляриндя чалышан апарысы мцтяхяссислярин сялб орлунмасы иля чохмярщяляли эксперт гиймятляринин апарылмасы проседуру нятисясиндя йарана бияр. Прогнозлашдырманын йени методолоси парадигмина кечидин тямин олунмасында ясас рол «РЕНД» корпорасийасынын ямякдашлары тяряфиндян 1964-сц илдя щазырланмыш вя сонралар эениш дцнйа щющряти тапмыш «узунмцддятлы прогнозлашдырманын юйрянилмясиня аид олан мярузадир»⁶⁵

Прогноз тядгигатларынын инкишафынын *икинси мярцяляси* (дюврц) елми биликлярин бу вя йа дизяр областларында чалышан йцксякихтисаслы экспертлярин апардыглары елми мцщакимяляринин тящлилинин ясасыны тящкил едян кейфиййят гиймятляндирмяляриндян истифадянин йюнцмцнц (ориентасийасыны) дйишмяси иля башлайыр.

Бу дюврдя апарылан прогнозлашдырылмаларын йени васитяляр ичярисиндя апарысы йери Щелмерин ишляйиб щазырладыбы *делфи цсулу* тутур. Бу цсул хцсуси щазырланмыш сорьулардан истифадя етмякля бир нечя мярщялядя итератив, фярди сорьулар тящкил етмяк йолу иля мараг тяляб едян суаллар цзря экспертлярин максимал разылашдырылмыш рйялярини ялдя етмяк мягсяди эцдцр. Щяр бир мярщялядэ юзц алынан сорьу

⁶⁵ Эордон Т.Й. Щелмер О. Репорт он Лонг. Ранэе Форегастинг студй. Тше РАНД Сорторатион, Санта Моника, Жалифорния, Септ, 1964.

нятисяляри емал олунур вя сонра экспертлярин нязяриня чатдырылыр ки, нятисядя айры-айры экспертлярин рыйи цмумиликдя щямкарларын чыхардыьы рйялярля разылашдырыла биляр вя йа щяр щансы мювге цзря фяргли рйя кими яасландыр-майа мяруз галар.

Ейни заманда чохсайлы диэяр прогнозлашдырма цсуллары да юз инкишафларыны тапды вя эениш йайылмаьа башлады. Онлардан:

- матриса цсулу. Бу цсул мцяййян едилмиш цфцгляр щцдудунда мараг доьуран системлярин эялясяйини тййин едян мцхтялиф щадисялярин гаршылыглы тясирини ашкар етмяйя йюнялдилмишдир.
- иерархия тящили цсулу. Бу цсул Т.Сати тяряфиндя ишляниб щазырланмыш вя гярарларын гябулу нязярийяси мясяляляриня нязярян гурулур вя еляся дя буюцк юлчцц мцряккяб системлярип инкишафыны прогнозлашдырмаг цццн истифадя едилир.
- Прогноз-тящил йахынлашмасы «мягсядляр аьасы»нын гурулмасына яасланыр. Хцсуси щалда бу йахынлашманын бир модификасийасы «ПАТТЕРН» системидир вя «Аполлон» Америка лайищясинин ишляниб щазырланмасы заманы тятбиг олунандан сонра эениш шюцрят газанмышдыр.
- морфолоси цсул. Бу цсул прогнозлашдырма тясрцбясиня астрономийа елминдя эялмишдир. Онун йарадысысы Исвечря астрономийа алыми Ф.Тесвиккидир. Цсулун мащиййяти одур ки, морфолоси матриса гурулур вя щямин матрисада бцтцн мцмкцн вя гейри-мцмкцн хассялярин конбинасийалары тятбиг олунур. Нятисядя щямин конбинасийаларын реализяси гаршыьа гойулмуш проблемин щяллини тармаьа кöтэк едя биляр.

Тягдим олунан цсуллар узунмцддятли прогнозлашдырмада бахылан дювр цццн кейфиййятся йени йахынлашмаларын инкишафы истигамятляри щаггында цмуми мялумат верир, йаранан мянзяряни эюстярир. Ансаг бцтцн прогнозлашдырма цсулларынын там сябщясини ящатя етмир. Мясялян, ады садаланан цсуллара там щцгугла ссенаринин йазылмасы цсулуну

вя мцхтялиф вариантларда бея адланан «бейнляря щцсум»ун тяшкили цсулуну аид етмяк олар.

Прогнозлашдырма тядгигатларын инкишафынын икинси дюврц биринсидян йалныз методолоси принципляриня эюря дейил, щям дя ясас тядгигат объектляриня эюря фярглянирр вя гейд едяк ки, щямин объектлярин ящатя даиряси хейли эенишлянмишдир. «Сойуг мцщарибя» дюврцнцн гуртармасы вя бяшярийятин глобал проблемляринин кяскинляшмяси иля щямащянэ бейнялхалг эярэинлийин азалмасы тядрисян прогнозлашдырма тядгигатларынын ясас векторун (истигамятинин) йюнцмцнцн дяйишмясиня, щярби вя technologi проблемлярдян игтисади вя социал проблема кечидя щяраит йаратды. Бу просесин тяшяккцл тапмасында дцнйа елми истимаийятин щяртяряфли диггятини юзцня сялб етмиш Рома клубунун алимляри тяряфиндян системли динамика модели ясасында йериня йетирилмиш тядгигат ишляри мцщцм рол ойнамышдыр. Экспертлярин ряйляринин тящилиляриня сюйкяняряк гурулмуш прогнозлар, адятян щям мцщцм дяркетмя, щям дя сырф тятбиги ящямийят дашыйыр. Бея прогнозлар стратежи планлашдырма мясяляляринин вя тябии ещтийатларын бюлцщдцрцлмясини йалныз дювлят сявиййясиндя дейил, щям дя глобал мигйасыда фяалийят эюстярян ири трансмилли корпорасийалар сявиййясиндя щялли ццн зяруридир.

Рома клубу мцтхяссисляринин илкин пионер ишляриня ялавя олараг гейд едяк ки, илк дяфя мцзакиряйя гойулмуш чохсайлы щялляри даща дар тятбиги истигамятлярдяки прогноз тядгигатлары йолу йериня йетирилмяйя башлады. Щямин прогноз тядгигатлары айры – айры инкишаф етмиш сянайе юлкяляринин вя йа айры-айры сянайе сащяляринин инкишаф перспективляринин марабы нязря алынмагла йени технолоэийаларын игтисадийята мцмкцн оласаг тясирини юйрянир, тядгиг едирди.

Бея прогнозларын гурулмасы щцдудлары адятян ишэцзар вя инвестисийа тсикляринин мювсудлуьундан йараныр вя ямяля эялирди. Щямин тсиклярин щцдудларынын даваметмя мцддятлярини 8 – 12 илдян (суглар тсикляри) башлайараг 15 – 30 иля (дямирчи тсикляри) гядяр олмасы мцмкцндцр. Инвестисийа тсикляри иля йанашы даща узун мцддят давам едян инновасийа тсикляринин олмасы принципал мцщцм ящямийят кясб едир вя

онларын нювбялилийи (дйишмяси) кейфиййятся йени технолози-йаларын (Кондратйев тсикляри) йаранмасы иля мцшайиат едилир.

Щятта о, прогноз тядгигатлары шансы ки, цмуми мягсядляр и арашдыыр, мясялян бцтювлцкдя милли игтисадиййатн инкишафынын прогнозунун ишляниб щазырланмасы мягсядини эдцр, онлар да бу эцн игтисадиййатда вя елми – техники сферада баш верян мцхтялиф тсиклик щадисялари диггятля юйрянмяк вя нязря алмаг мясбуриййатиндя галырлар.

Тсикляр цзя дйишикликлярин щятта нисбятян йени олан бизнес истигамятляриндя, мясялян вахтыля йарымчыг галмыш ишлярин мцвяфягиййятля тамамланмасы инвестисийаларында да тятбиг едилир. Беля тамамайысы тсиклярин Кондратйевин узунмцддятли тсикляринин цзяриня гойулмасы мцяййян заман мцддятиндя йени технолозийаларын дахил едилмяси вя мянимсянилмяси щесабына игтисадиййатын гейри-бярәбяр инкишафыны бир неча онилликляр эцсляндиря биляр.

Милли игтисадиййатларын инкишафы цццн ясас енегји дашыйысыларынын гиймятляринин прогнозлашдырылмасы чох мцщцм ящямиййят дашыйыр. ЩОДРИК ПРЕСКОТ сцзясинин кюмяйи иля 1972-си илдян башлайараг 2003-сц иля гядяр нефтин гийматинин дйишмяси динамикасынын статистик юйрянилмяси эюстярилян заман интервалында щяр бири орта даваметмя мцддяти 35,5 ай олан 11 тсиклин мювсуд олдуьуну суюлямяйя ясас верир.

XX ясрин битмяси вя йени миниллийя кечид сивилизасийасынын игтисади тарихиндя тябии пиллядир. Гярибя дейил ки, мящз бу кечид дюврця бир сыра хцсуси тядгигатлар вя елми мягәляяр щяср олунмушдур. Мцяллифляр кечмишин нятисялярини цмумияшдирмяк вя әялясяйя даща узунмцддятли перспективля нязяр йетирмяйи гаршыларына тәqsәd гоймушлар.

Яксяр бу типли елми-тядгигат вя конструктор лайищя ишляриндя ясас йери йени елми вя technologi наилиййятлярин прогнозлашдырылмасы, еляся дя щямин наилиййятлярин сямиййятя вя тябитя тясиринин гиймятляндирилмяси тутур. Хцсуси щалда ясас диггят ссенариярын йазылмасы методупа вя экспертлярин гиймятляндирилмяси методуна йюнялдилир вя он-лара цстцнлцк верилир.

Машийятыся беля прогнозларын йаранмасы артыг прогноз тядгигатларынын инкишафынын йени дюврї, цчцнсц дюврц башладыыны суюлямяя имкан верир вя цчцнсц йени dövt юнсяки икинси dövtдән бир сыра характеристик яламятляриня вя хцсусийятляриня эюря фяргляринир.

Дювлят мигйасында стратеси гярарларын ишляниб щазырланмасы цчцн щямин гярарларын васиблийи нюгтейи – нязрядян эялясяйи тсяяввцр етмяк вя суюлямяк мясяляси тядрисян елми сямийятлярин вя бирликлярин сәләцийяти чярчивясиндян кянара чыхыр. Бир чох юлкялярдя милли дювлят мигйасында игтисадийятын сямяряли инкишафы йолларынын мцяййянляшдирилмяси вя сямийятдя йени технолозийаларын ролунун йцксяддилмяси щяраитляри цзря бцдся вя ещтийатларын мящдудлашдырылмасы, глобаллашма чаьырышлары, иглим вя ekoloji дяйишикликляр, демокрафик сычрайышлар вя с. кими мясялялярин щялли иля ялагядар сащибкар дювлят партнйорлуьу формалашдырылып.

Бунунла ялагядар «Форсайт» вя йа «Эялясяйи эюрмя» методлары эениш йайылмаьа башлады вя онлар юзляриндя кейфийятыся прогнозлашдырма алгоритмлярини (ссенари йазма йахнлашмасы, Делфи методунун тятбиги вя с.) бирляшдирирдиляр ки, бурада милли бизнесин мараьында вя сямийятин социал- игтисади инкишафынын идаря олунмасында цмуми йахынлашмалара цстцнлцк верилди. Яэяр кечән эsrin 90-сы иллярини яввялляриндя «Форсайт» методу йалныз 4 юлкядя (АБШ, Алманийа, Йапонийа вя Австралийа) инкишаф етмищдирся, артыг 2001-си илдя беля юлкялярин сайы 29-а чатмышдыр.

Йохдур.

Бу сцр йанашманын характеристик хцсусийятляриндя бири одур ки, онун мязмуну щяр бир конкрет юлкядя дахили имканларла вя тялябляря мцяййян олунур. 2005-си илдя башлайараг аналоси тядгигатлар Русийада да инкишаф етдирилир.

Игтисадиийятын инкишафы цчцн сон иллярдя енерэетика юзцнцн критик вязийятиня чатмышдыр ки, бу да айры-айры юлкяляр, резеионлар вя бцтцн дцнйа мигйасында енерji истешлакынын узунмцддятли прогнозлашдырылмасынын стратеси ящямийяти вя ялверишлилийини тйин едир. Фактики олараг бу

сашья узунмцддятли прогнозлашдырманын ян эцслц истигамят-ляриндя бири формалашдырылмышдыр. Щал-щазырда бу истигамятдя эюрцлян ишляри малиййяляшдирия вя йа даими ясасда билаваситя иш апаран хариси тяшкилатлары кими бейнялхалг енерэетика (Интернатионал Енерэи Аэенсий) шурасыны (Ворлд Енерэй Соунсил) Авропа Шурасы вя Авропа комиссийасынын бейнялхалг тятбиги системли тящилил институтунун (ИИАСА) АБШ енерэетик информасийа идарясини (У.С. Енерэй Информатион Административ) вя дизяр бир сыра милли дювлят вя гейри-дювлят тядгигат тяшкилатларыны эюстярмак олар.

XXЫ ясрин башланьысы яряфясиндя олдуьса мцщцм вя актуал проблем олан бцтцвццкдя бящярийят мигьасында дайаныглы инкишафын тяминатынын контуру айдын щякилдя чызылмаа башламышдыр. Бу проблем даща узунмцддятли заман щцдудларына, инкишаф цфццлярия маликдир вя енерэетика бурада онун мцйййя бир тйинедиси топлананы кейфиййятиндя чыхыш едир. 30 иллик прогноз дөвгү щцдудларындан кянарда тящилил юн сябщясиня принципал олараг йени проблемляр чыхыр: бу эццкц эцня мцйййя едилмиш енергї ещтийатларынын тцкянмясинин мцм-кцнлцйц, яняняви енергїдашыысыларына тялябатларын дяйишмяси, алтернатив енергї мянбяляринин эенищляндирилмяси вя с. Бу щалда ян ясас, зярури нязря алынмалы олан амиллярдя бири елми-техники тяряггидир ки, бахылан, арашдырылан мясялялярин мцряккяблик дярясясини хейли йцксялдир.

Сон иллярдя цч ониллик вя щятта йарымьсрлик перспективляр цццн щесаблилмыш сидди елми прогнозлар мейдана эялмищдир. Мясялян, Бейнялхалг енерэетика аэентлийинин «Дцнйада енерэетиканын вязиййяти вя перспективляри» щагда щазырладыы иллик прогнозларыны (2002 – 2006-сы илляр), ИБМ корпорасийасынын «Глобал инновасийаларын перспективляри» прогнозларыны (2004-сц ил), «Прайс Йотерщаус Куперс» корпорасийасынын «2050-си илдя дцнйа» прогнозуну (2006-сы ил) «РЕНД» корпорасийасынын «2020-си илдя глобал technology ингилаблар» прогнозуну (2006-сы ил) эюстярмак олар. Айдындыр ки, беля прогнозлар сидди малиййя тяминатына малик олан игі буюцк мигьаслы сашьяларарасы тядгигат коллективляринин сйяляри нятисясиндя йарана биляр. Она эюра дя, щяр бир беля прогнозун ямяля эялмяси елми щйятда

чох буйцк щадися сайылыр вя мцтяхяссисляр тяряфиндян эениш мцзакиря олунур. БМТ тяряфиндян 2050-си иля гядяр олан дювр цццн демокраифк прогнозлар ишляниб щазырланыр вя вахташыры олараг дягигляшдирилир.

16.1.2. Прогнозлашдырманын ясас методларынын гыса характеристикалары

Кечян ясрин 90-сы илляринин орталарында артыг кифайят гядяр чохлу сайда прогнозлашдырма методлары ишляниб щазырланмышдыр ки, онларын мцхтялиф сосиал-игтисади прогнозлашдырма мясяляляриня тятбиги бу вя йа диэяр мигдарда мцвяфягийятляр газанылмасына имкан вермишдир. Бу методларын бязилари йахшы формализяшдирилмишдир (абстракт форма вя схемляря тятбиг едилмишдир) вя тятбигляриндя мялум рийази апаратлара сюйкянир. Галан диэяр методлар ися елм иля инсясянят арасындакы мцстявидя йерляширляр вя гаршыларына инсанын интуисийасыны, дцэяр щцуралты ещтийатларыны вя имканларыны мобилизя етмяк мягсядини гойур. Нящайят, еля методлар мювсуддур ки, онларда щяр щансы конркет гиймятляндирилмялярин алынмасы щеч дя ясас мягсяд сайылмыр, бурада сямиййятин инкишафы мягсядляриня ещтийатларын бюлщдцрцлмясиня аид гярарларын гябул едилмяси просесляриня тясир едян экспертиза ишляриндя иштирак едян группарын эялясяйи эюрмя цзря разылашдырылмыш мювгеляриня наил олунмасы щялледиси сайылыр.

Дащи эялясяйи эюрмя цсулу

Бу цсул экспертлярин интуисийаларынын вя мцяййан гядяр дя бяхти эятирмялярин гаршылыгы бирляшмясиня, чульалашмасына яасаланыр. Онун тятбигиня мисал мцяййан дярясядя елми фантастиканы эюстярмяк олар. Методун ясас чятинлийи одур ки, практики олараг тяклиф олунан прогнозларын щяйата кечирилмяси просеси баш вермядян йахшы вя пис прогнозу фяргляндирмяк, сечмяк мцмкцн дейилдир. Она эюря дя, мящз бу сябябдян верилмиш методу айрыса тятбиг етмяк ялверишли са-

йылмыр вя ону диэяр щяр щансы прогнозлашдырма методу (Делфи методу, «бейинляря щямля» вя с. кими методларла) иля бирэя истифады мягсядяуьун сайылыр.

Екстрополйасийа тенденсийалары

Бу метод чярчивясиндя мщшащидя олунан эюстярисияларин тсикляри вя тенденсийалары юйрянилир, сонра ися онлар рийази цсулларын кюмйи иля эялясяйя екстрополйасийа едилир. Бу сцр йахынлашманын ясасында беля big фярзиййя йерляшир ки, эялясяк кечмишдя щялледиси рол ойнамыш гцввялярин сайясиндя формалашыр. Беля методун ясас тятбиг сащяси гысамцддятили прогнозлашдырмалардыр. Ортамцддятили вя узунмцддятили перспективляр цццн прогнозлар гуруларкян екстрополйасийа олунан эюстярисияларин дийсперсийасы уол верила билин даьыныглыг еля сцрятля артыр ки, бурада конкрет кямиййят эюстярисиясинин эюстярилмясиндя (ян ещтималлы гиймятин тййини) истифады етмяк практики нюгтейи-нязрядян тамамия мянасыз олур.

Бу методун тятбигинин сечилмясиндя эютцрцлмщш кечмиш дюврц вя прогнозлашдырмаг цццн айрылмыш эялясяк заман мцддятини ящятя едян кифайят гядяр буюцк заман парчасында мювсуд олан щяраитлярин стабиллийи ясас ящямиййят кясб едир («инкишафын яталятлилийи»нин мювсудлуьу). Эюстярилан охшар яталятлилийин мювсуд олдуьу сащяляр мисал кими истещлак сащясинин динамикасыны эюстярмяк олар. Диэяр тяряфдян практики олага беля яталятлилик модалар сащясиндя мщшащидя едилир. Сянайенин йени сащяляри вя йа йени технолозийалардан даныщдыгда онларда яталятлилийин мювсудлуьу вя йа олмасы щагда фикир суюлямяк, хариси мцтяхяссислярин рййинся мщшащидя мцддятиринин гыса олмасы иля ялагядар о гядяр дя мараг доьурмур. Цццнки бурада екстрополйасийа методундан истифады етмякля прогнозлар гурмаг юзцнц доьрултмайа да билир.

Практикада екстрополйасийа методунун тятбигиндя юнся, адятян вериланлярин юлчцлцб-бичилмищ щамарланмасы (йуварлаглашдырылмасы) вя онларын йенидян дцзцлцщц щяята кечирлир ки, бурада мягсяд ясас тренди сечмяк, ону мювсцми вя тсяащифи компонентлярдян айырмагдыр.

Моделляшдирмя методлары

Мцряккяб системлярин юзлярини апармаларынын юйрянилмасы вя прогнозлашдырылмасы цццн чох заман рийази моделляшгдирмя цсулларындан истифадя едилир. Мисал кими, асимптотик артма щцдудларына малик мцхтялиф лагостика яйриляри гуллуг едя биляр. (С формалы яйриляр). Юйрянилян просесин С формасы шякилдя гурулмуш яйринин шансы нюгтясиндя йерляшдийини биляряк онун дойма фазасындан ня гядяр узаг олмасы щагда мцщакимя йцрцтмяк олар. Методолоси чятинлик бурада щямин нюгтянин тййини вя истифадя олунан асылылыбын сечилмасынин ясасландырылмасыдыр.

Практикада сосиал прогнозларын рийази моделляшдирмя цсуллары иля гурулмасы заманы даща эениш тятбиг едилян диэяр метод икинси метод чохсайлы реграсийа тящилиляриндя, садя екстрополйасийа тенденсийаларындан фйргли олагаг бу цсул прогнозлашдырылма дййишянляринин диэяр дййишянлярля ялагясини нязря алмаа имкан верир.

Рийази моделляшдирмядя цццнсц метод ойунлар нязриййяси саясясиндя ишляниб щазырланмыш методикалара ясасланыр. Бурада сцни щяраитляр йарадылыр ки, орада эксперт вя йа компйутер яввялсядян онлар цццн щазырланмыш ролда вя йа сечилмиш щяраитлярля уйьун юзцнц апарма гайдалары топлусундан истифадя едяряк чыхыш едир. Ящатя щяраитинин дййишмясиндя, дахил олан мцряккяб вя бязян зиддийятли мяЛу-матларын емалы нятисясиндя асылы олагаг экспертляр, вя йа компйутерляр, бу вя йа диэяр гярарлары гябул едя билярляр ки, онлар эялясякдя аналоси щяраитлярдя прогнозлашдырма просеси заманы диэяр акт иштиракчылары цццн ориентир ролуну ойнайарлар.

Гаршылыгы тясирляр матриссаларынын гурулмасына яасаланмыш метод

Яксяр прогнозлашдырылан щадисяляр бир – бири иля гаршылыгы ялагялидир. Онлардан биринин йаранмасы диэяр щадисялярин ямяля эялмасы ещтималына тясир эюстярир. Бу тясир нязря алмаг цццн мцяййян щадисянин башланмасы

ещтималы иля ейни заманда, йанашы диэяр щадисялярин ямяля эялмясини вя йа онларын мейдана эялмямялярини ифадя едян мат-риссалар гурулур. Бу йахынлашмаларын истифадясиндя мцсбят анлардан бири одур ки, юйрянилян системлярин мцхтялиф элементляри арасындакы гаршылыглы ялагяни прогнозлашдырысы мцтяхяссис олдугса дягигликля тядгиг етмяк мясбуриййятиндя галыр.

Сценариярын йазылмасы методу

Мцряккяб системлярин инкишафынын узунмцддятли прог-нозларынын гурулмасы заманы бунун цчцн зярури олан даща етибарлы мяЛуматлар олмадыыы шалда бу метод шал-щазырда ян эениш йайылан вя тятбиг олунан методлардан бири олур. Адятян щадисялярин инкишафында 3 мцмкцн ссенаринин йазылмасы тяклиф едилир: никбин, бядбин вя ян етибарлы вариантлар; сонунсу вариант ікі ян кянар щалларын арасында йерляшир. Бу ссенарияри кянара гойараг гярарларын гябул едилмясиня мясул олан шяхс бядбин ссенари цзря щадисялярин инкишафы заманы мцмкцн оласаг баш версяк нятиясяляри юнсядян мцяййян етмяйя чалышмалы, ян ещтималлы ссенаринин гябул едилмясиня вя никбин ссенаринин щяйата кечирилмяси щалында ися ян чох сямяря ялдя етмяк габилиийятиня малик олмалыдыр.

«Мягсядляр аьасы»нын (гярарларын) гурулмасы

Илк дяфя «мягсядляр аьасы»нын гурулмасы цсулу алтернатив сечимляр шяраитиндя юйрянилян обьектя эюстярилян тясирлярин вя гябул едилян мцмкцн гярарларын арасындакы структур гаршылыглы ялагялярини яйани тясвир етмяк цчцн тятбиг едилмишдир. Компйутерлярдян истифадя даща чох мцряккяб гурулушлу «мягсядляр аьасы»ны гурмаа имкан верир ки, о чохлу сайда алт системлярдян тяшкил олунур вя онларын арасындакы чохсайлы ясч ялагяляри нязря алыр. Практикада бу метод айдын алтернатив гярарларын гябулунун мювсудлууу вя онлардан истифа-дянин ялверишлилийи щагда тясяввцрлярин олдууу шалда даща эениш тятбиг едилир.

*Разылашдырылмыш мцлащизялярин, фикирлярин ишляниб
щазырланмасына яасланан методлар*

Мцряккяб системлярин инкишафынын прогнозлашдырылмасы заманы чохсаулы экспертлярин бу ишя сялб олунмасы практикасы эениш йайылмышдыр. Арашдырылан мясяя цзя онларын ряйляри чох заман цст – цстя дцщмцр вя бязян щятта тамамиля бир-бириня гаршы йюнялмиш, зиддийятли ола биляр. Она эоря дя, бу зиддийятляри вя фикир айрылыыны азалтмаг цццн, еляся дя прогнозларын дягиглийини йцксялтмяк цццн еля методлардан истифадя едилир ки, бунлар экспертлярин разылашдырылмыш ряйляриня наил олмаба имкан йарадыр.

Щямин методларын ян садя вариантынын мащийяти одур ки, экспертляр бир йеря топлашыр вя цмуми фикир мцлащизя нюгтейи-нязярини ишляйиб щазырламаг тяклифини иряли сцрцрляр. Хариси юлкя мцтяхяссислярин гейд етдикляри кими бу йахынлашманы ян оптимал, ялверишли саймаг дцзэцн олмаз. Чцнки сон нятиясяя группашмайа гошулмуш экспертлярин ряйляринин цстцнлцк тяшкил етмяси мянфи тясир эюстярир вя йа айры-айры экспертиза иштиракчысынын дискусийа ачмасы, мцнагищя йаратмасы габилиийятинин олмасы да цмуми ишя зийан йетиря билир.

Делфи методундан истифадя бу проблемлярин арадан галлдырылмасына имкан верир. Бу заман щяр бир сялб олунмуш эксперт цмуми команда тяркибиндя иштирак едир вя ононим (эизли) щякилдя ряй вермя азадлыы газаныр. Схематик олага бу просес тягрибян ашабыдакы кими баш верир: илк сорьу мярщялясиндя юйрянилян мясяя цзя щяр бир экспертя юзцнцн прогнозуну тягдим етмяк хащиш олунур. Алынмыш ряй нятиясяляри щяр бир иштиракчынын нязяриня чатдырылыр. Сонра экспертляря сон дяряся ифрат вя йа мцбащисяли ряйляри сечмяк вя имкан дахилиндя онлары изащ етмяк, тясдиг етмяк вя яасландырмаг, вя йа да диэяр ряйляр вя савабларла таныш олдугдан сонра юз щяхси илкин ряйлярини дяйищдирмяк мясящят эюрцлцр. Бцтцн бунлардан сонра сорьу проседурлары бир нечя дяфя тякрар олунур вя щямин просес о замана гядяр давам етдирилир ки, тяшкилатчылар цццн прогнозларын цст – цстя

дцшмяси гябул едиясяк вязиййятя чатыр вя тяляб олунан прогноза наил олунур.

Комбиняолунмуш методлар

Айдындыр ки, эялясяи прогнозлашдырма практикасында йарана биясяк бцтцн мцмкцн ситуасийаларын (щадисялярин) щамысы ццн мяшщур методлардан щеч бири ялверишли олмай да бияр. Она эюря дя, мцхтялиф бир-нечя методлардан истифадя етмяк мягсядяуйьун сайылыр, чцнки беля йахынлашма практикада прогнозларын дягиглийини йцксялдир. Ансаг беля методларын оптимал дястини тйин етмяк ццн дягиг гайда да йохдур. Апарылан мцшацидя вя тясрцбялярдян мялумдур ки, кямиййят вя кейфиййят прогнозларынын бирляшдирилмяси бязян нятисядя онларын дягиглийинин азалмасына эятириб схагг. Ян цмуми арашдырма мяюгеляриндя беля арзу олунан сящят одур ки, бир методларда чатышмайан цнсцрляр диэяр методлардакы цстцн цнсцрлярля компенсасийа олунсун, тамамлансын.

«Форсайт» разылашдырылмыш мцлацизялярин, фикирлярин ишлиниб щазырланмасына яасланан методун бир мцхтялифлик нювц кими

Сон иллярдя бир чох юлкялярдя «Форсайт» методу эениш йа-йылмышдыр ки, о мцхтялиф прогнозлашдырма методларынын (Делфи методу, сценариярын йазылмасы вя с.) алгоритмлярини уйьунлашдырараг сямиййятин социал – игтисади инкишафынын идаря олунмасынын вя милли бизнес марагларынын горунмасынын цмуми йахынлашмаларыны мцяййян едир. Ян эениш мянада «Форсайт» методунун тятбигиндя ясас мягсяд социал – игтисади вя елми – *technoloji* инкишаф мясяляляри цзря экспертляр бирлийинин ян йцксяк дярясядя там разылашмаларына наил олмаы ялдя етмякдир. Бу йахынлашманын ян характерик хцсусиййятляриндя бири одур ки, онун там – дольун йериня йетирилмяси щяр бир конкрет дювлятин дахили имканлары вя инкишаф тялябатлары иля диктя олунур.

Бу сцр тядигатларын тяшкилиндя биринси пионерлярдян олмуш Йапонийада илк 30 иллик *technoloji* прогнозлар щяля 1970-

си илдя елм вя техника цзря Аэентлик тяряфиндя ишляниб шазырланмышдыр ки, бурада мягсад дювляти, хцсуси сектору елм вя техниканын перспективляри шагда цмуми эюрцнтц иля тямин етмяк иди. О прогнозларын гурулмасы юйрянилян сашялярдя разылашдырылмыш сийаси, игтисади вя елми-техники гярарларын ишляниб шазырланмасы цццн там зярурийятдян доьурду. Бу мягсядля Делфи методунун кюмяйиля бир нечя мин экспертлярин сорьусу апарылмышдыр. Щямин дюврдян беля прогноз тядгигатлары бешиллик фасиля иля мцнтязям апарылыр (бах: сядвял 16. 1.)

С я д в я л 16. 1
Йапонийада «Technoloji «Форсайт»» лайищяляринин щяйата кечирилмасы

Сыра сайы	Исра или	Ящятя олунмуш technoloji сашялярин сайы	Тематик бюлмялярин сайы	Прогноз мцддяти	Экспертлярин сайы
1	1970 - 1971	5	644	1971-2000	2482
2	1976	7	656	1976 -2005	1316
3	1981 - 1982	13	800	1981 - 2010	1727
4	1986	17	1071	1986 - 2015	2007
5	1991	16	1149	1991 - 2020	2385
6	1996	14	1072	1996 - 2025	3586
7	2000	16	1065	2001 - 2030	Мялумат йохдур

М я н б я: Мисщию Сейя. Технологй Форесигт ин Йапан – Материалы месдународного семинара по применению технологии «Форсайт» в науке и технике. Бразилия, 2000.

Бир нечя ил яввял сянайе компанийаларында бу сцр technoloji прогнозларын дяйярлийи шагда апарылмыш сорьулар эюстярди ки, 250 няфяр сорьуйа сялб олунан иштиракчылардан 59% - и беля прогнозлары «олдугса васиб» вя даща 35% ися «дигтятя лайигдир» кими гиймятляндирмишдир. Прогнозларын нятисяляри даща чох «елми – тядгигат, ихтира вя конструктор-лайищя ишляринин планлашдырылмасы вя бизнес лайищяляри» (72%) вя еляся дя «technoloji трендлярин ортамцддятли тящдили» (62%) цццн истифадя едилир.

1970 – си илдя щяйата кечирилмиш биринси прогнозун нятисяляри эюстярди ки, сонракы 20 ил ярзиндя там вя йа гисмян едилмиш прогноз гиймятляндирилмяляринин 64%-и юзццц

доьрултмушду. Бунунла йанашы, йапон мцтяхяссисляри «Форсайт» методолозийасынын даяирини йалныз идаряетмя гярарларынын ясасында алынган гиймятляндирилмяляринин етибарлылыы вя дягиглийи иля дейил, щям дя просесин юзцндя разылашдырылмыш прогноз гиймятляндирилмяляринин ишлянииб алынмасында эюрцрляр.

16.1.3. Технолозийаларын прогнозлашдырылмасы игтисади йцксялишин вя сосиал инкишафын амили кими

Яксяр узунмцддятли прогнозларын ясас чатышмадан сящятляриндя бири одур ки, о йени ясрин 20 – 30-су илляриндя эюзлянилян техноложі сычрайышларын щяйата кечирилмяси иля ялагядар ямяк мящсулдарлыында нязря-чарпасаг дярясядя кямиййятся вя кейфиййятся йцксялмянин баш верясыйи имканлары нязря алмыр. Мящз щямин техноложі сычгайышлар алтынсы техноложі система – нанотехнолозийалара, биотехнолозийаа, альтернатив енегіі мянбяляриня вя с. кечидля щяртлянир.

Бунунла ялагядар сон иллярдя йериня йетирилмиш вя чап олунмуш техноложі инкишаф прогнозлары хцсуси мараг доьурур ки, онлар эюзлянилян техноложі иряилияйишляри нязря алмаба сящд едирляр.

2006 – сы илдя «РЕНД» Корпорасийасы «2020 – си илдя глобал техноложі ингилаб» адлы прогноз тягдим етмишдир. Бу прогноздан 56 ян чох перспективли техноложі лайищя арашдырылараг айрылмышдыр вя онлардан сонра бахылмаг цццн 16 истигамяти тямсил едян лайищяляр групплашдырылараг сечилмишдир. Щямин прогноз йени технолозийаларын мянимсянилмясиндя мцхтялиф юлкялярин имканларынын юйрянилмяси вя онун игтисади йцксялишин артым сцртляри цццн тятбигиндя, бейнялхалг тисарятин инкишафында, сосиал инкишафда, милли вя щярби тящцксясизлик мясяляляринин щяллиндя истифадя олунурду.

Гыса сечилмиш айырмалара ашаьыдакы истигамятляр дахил едилмишдир:

- 1) усуз эцняш енегіісиндя истифадя;

- 2) кянд йерляриндя нагилсиз рабитя технолоэийаларынын тятбиги;
- 3) информасийаларын щяртяряфли гябулу цчцн рабитя авадаңлыбы;
- 4) бесярилмя биткиляринин эенетик модификасийаларынын йарадылмасы;
- 5) сядд бионцмуняляр методларынын ишляниб щазырланмасы;
- 6) сцзяслярдян вя каталитик системлярдян истифадя етмякля суларын даща мцкяммял тямизляңмасы цсулларынын йарадылмасы;
- 7) мцалися тяшкилатларына тибби – мцалися препаратларынын цнванлы дашынмасы;
- 8) афтоном мянзил тикинтиси технолоэийаларынын усузлашдырылмасы;
- 9) еколојі тямиз сянайе истецсалатына кечид;
- 10) «щибрид» автомобилляринин йарадылмасы;
- 11) Илкин тягриби эюстярисилляринин ишлянмяси;
- 12) санлы организм тохумаларынын сцни аналогларынын истецсалы;
- 13) коммерсийа мящсулларынын вя айры – айры индивидуумларын (мцстягил йашайан санлы организм вя йа битки) щяртяряфли радиотезлик маркаланмалары;
- 14) диагностика вя сяррацийя даща мцкяммял методларын йарадылмасы;
- 15) хцсуси хассяляря (хцсусийятляря) малик компйутерлярин йарадылмасы (Weарабле сомпутерс);
- 16) квант криптографийасы (щярти эизли йазы, шифр).

Сечилмищ технолоэийаларын мянимсяңилмяси цзря мцхтялиф олкялярин имканлары гиймятляңдирмищдир. Мцяллифлярин эялдикляри нятисяляря ясасян йахын эялясякдяки иллярдя апарысы мювгеляри АБШ, Канада вя Алманийа тутасагдыр (ян йцксяк балла гиймятляңдирмя). Винлардан бир аз эеридя дюрд юлкя галасагдыр: Израил, Йапонийа, Австралийа вя Сяңуби Корейа. Истифадя олунан 100 баллы гиймятляңдирмя шкаласына эюря Чин вя Щиндистан щямин шкаланын тягрибян орталарында йерляшысяк. Польша вя Русийа експертлярдян 30 – дан тутмущ 40 – а гядяр олан диапозондакы балла гиймятляңдирилмищдир. Онлардан сонракы

сырәядя Бразилия, Мексика, Чили вә Түркийядән ибарәт олан группәләшкән. Дәшә сонра ашабыдакы дөвләтләр группә Сәнуби Африка Республикасы, Индонезия вә Колумбия әйләләр. Рейтингы сөх әеридә галлмаларла Әрәстан, Пакистан, Чад, Непал, Иран, Кения, Иордания, Фиси.

Апарылан тәдигатларын мөһлифләринин фикринсә, йахын әләсәкдәки 10 – 15 илдә дәнйәдакы елми – technology инкишафда апарысы ролу Шимали Америка, Түрби Европа вә Азия юкяләри ойнайасагдыр. Бу сәхәдә тәзликлә Чинин, Шиндистанын вә Шәрги Европа юкяләринин мөвгеләринин әсәләнмәси әзәләнлиләр. Бүтүн бунларла йанашы гәйд етмәк ләзымдыр ки, лидерләрлә технология сарыдан әеридә галан дәнйә юкяләри арасындакы уйбунсузлук, фәргләр әт – әдә дәшә да дяринләшәсәк.

Прогноз мөһлифләри илә дяриндән мөбәшисәйә әирмәдән нәзәрә алаг ки, бир сыра йени перспективли technology истигамәтләр цәрә яхсәр юкяләр тәгрибән әйни старт мөвгеләринә маликдир вә бурадә алынасаг сон нәтисәләр ясәсән шәмин юкяләрдә топланмыш инсан капиталындан вә йерли шәраитләрдән асылы оласагдыр. Йенә дә гәйд едилмәлидир ки, шәмин технологияларын инкишафы бир чох шәллардә онларын рәализәси цәнн дөвләт тәряфиндән йарадылмыш шәраит вә имканлардан кәскин асылыдыр.

Сон илләрдә technology амилләрлә макроигтисәди әстәрисиләр арасындакы гаршылыглы әләгәләрә иримигәслы сәнае корпорасиялары сәвиййәләриндә дәшә әсәл диггәт йәтириләр. Мәсәлән, 2004 – сә илдә ИБМ Америка корпорасиясы йалныз информәсия технологиялары сферасынә яшәтә едән дейил, еләсә дә, йени елми ихтираларын вә технологиялар сәхәсиндәки наилийәтләрин тәсири алтында сәмийәтин инкишаф шәраитинин дәшә әениш мигәсдә дәйишмәләринә йөнәлдилмиш глобал инновәсияларын хәләсәсини шәзырламаг цәнн мөхтәлиф елми мәрүзәләрин чохсайлы мөхтәссисләрини сәлб етмәк тәшәббүсә илә чыхыш етмишдир.

Корпорасиялардахили прогнозлашдырма методларынә тәшәлил едәрәк ләйишә ишиндә иштирак етмәйә сәлб олунмуш иштиракчылар бәлә бир нәтисәйә әәлмишдир ки, гаршыәә гәйүлан проблемләрин шәлли цәнн бу просәсин юзәнн идеологиясына

йенидян бахмаг зяруидир. Мялум олмушдур ки, ИБМ корпорасийасында бизнес цзря йахшы сывийяда ишляк technology тядгигат методлары вя тенденсийалары мювсуддур, ансаг игтисадийята вя социал сферайа инновасийаларын тясирини там шякилдя дяркетмя дцщнсяси формалашмамышдыр ки, бу да юзцнц прогнозлашдырылма саяляриндяки саялярин сямярялилийиндя якс етдирид.

Глобал technology хцласялярин шазырланмасына яасланан, практикада яввялляр истифада едилмиш, йахынлашма базарда вя елми лабогаторийаларда йени технолоэийаларын перспективли инкишаф истигамятлярини дяриндян тядгиг етмиш, эялясякдя даыдысы вя йа яаслы дйишикликлярин оласаыны хябяр версяк тенденсийалара да эениш дигят йетирмяйи тювсийя етмишдир. Мящз бу метод эялясяйи даща дйиг эюмяйфя имкан вермишдир. Онун кюмяйи иля бир сыра юзцнц доьрултмуш гярарларын гябул едилмасы вя эялясякдя йени технолоэийаларын инкишаф истигамятляриня зярури инвестисийа гойулушлары мцмкн олмушдур. Бундан башга, айры-айры саяляря (банк иши, автоняглийат вя с. бу кими саяляря) йени технолоэийаларын эюстяря билясяйи мцмкн тясирляри гиймятляндирмяк ццн бу цсулдан истифада едилмишдир. Технолоэийаларын глобал хцласясини шазырламагдан башга ИБМ корпорасийасынын ямякдашлары сянайенин айры – айры саялярини вя базарлардакы тенденсийалары эениш тядгиг етмишдирляр.

Ансаг бунларын шамасы компанийа дахилиндя шйята кечирилмиш айры – айры сящдляр, аддымлар иди. Инновасийалара йахынлашмаларын эенишляндирилмасы бея практиканын дйишдирилмасыни тяляб едирди.

Биринсиси, ямякдашлыы эенишляндирмяк ццн компанийанын щцдудларындан кянарда мювсуд олан васиб йахынлашмалары билмяк зяруриййати ямяля эалмишдир ки, хцсуси щалда практикада йени технолоэийалардан истифада едянлярин: мщщтярилярин, партнйорларын (щям елми, щям дя ишэцзар), инновасийа дйишмяляринин идеологлары вя апарысы нязяриййачиляринин проблем иля ялагядар рйялярини, мясяляйя бахышларыны юйрянмяк мщщм ящямиййятя малик иди.

Икинсиси, компанийада «яввялся ихтира ет, кящф ет, сонра ися тятбиг ет» рринсипи яасында гурулмуш йахынлашманы

дйишдирмяк зэруриййатинин дярк едилмасы мейдана чыхды ки, бу шал мцасир бизнесдя чох эениш йайылмышдыр. Беля бир фикир артыг мюшкямляняряк тяшяккцл тапмышдыр ки, инновасийа аьырлыг мяркязи ясаян технолозийаларла вя йа бизнесин айры – айры нювляри иля баьлы дар, кичик мясялялярин щяллиня добру йюнцмццц дйишир. Бу мясяляляр ися, бцтнювлцкдя, сямиййат сывиййясиндя эялясякдя гаршыя чыхасаг тоггушмайа мяруз галасаг проблем вя имканларла ялагяли мясяляляр ола биляр.

ИБМ корпорасийасынын бу йени йахынлашмасы онунла ясасландырылып ки, щяйат тяззини вя онун кейфиййатини йахшылашдыра билясяк амилляр кими тягдим олунан технолозийалары мцяййан етмяк явзяиня компанийа о щяйат сфераларыны тядгиг етмялидир ки, онларын, илк нювбдя йахшылашдырмайа ецтийаслары вардыр, сонра ися щямин сфералара тясир едяряк инновасийалар йарадасаг мцхтялиф елм сащяляри чярчивясиндя ишляри апарлмалыдыр.

Она эюря, дя глобал инновасийаларын хцласясини щазырламаьы планлашдыраркян ИБМ корпорасийасы юз гаршысына ики мцщцм мягсяд гоймушдыр:

Биринсиси, бизнесдя новатор (йениликчи) йахынлашмаларыны вя компанийанын щцдудларындан кянарда технолозийалар сферасында пешякар, профессионал тясрцбляри бирляшдирмяк тясрцбясини тятбиг етмяк цццн апарысы елм мцтяхяссисляринин, мцштярилярин вя инновасийаларын щяйата кечирилмасындя щялледиси ящямиййат дашыйан сащялярдяки партнйорларын рйялярини юйрянмяк вя нязря алмаг.

Икинсиси, беш-он илдян сонра сямиййат цццн щялледиси ящямиййат кясб едян сащяляри юйрянмяк, сонра бизнесдя вя сямиййатин диэяр щяйат сфераларында елми биликлярин тятбиг едия билмасынин мцмкцнлцццц тядгиг етмяк, нящайят, щансы технолозийаларын вя йа методларын сонракы инкишаф етмяйя ецтийаслары олдуьуну тящлил етмяк зярурилииндя башламаг лазымдыр. Хцласясинин щазырланмасы цзяриндя техника вя бизнес сащяляринин лидерлярини сялб етмякля компанийа дахилиндя 2004 – сц илин ийун айында бир нечя «бейнляря щцсум» методу иля тяшкил едилмиш просеслярля ишы башланды. Сари тенденсийаларын (истимаи, сянайе вя technoloji) тядгигатлары

апарылды вя бунларын ясасында инновасийаларын инкишафында йени идейаларын йаранмасы вя онларын сонракы мцзакирясини стимуллашдырмаа йонялдилмиш, ишин дцзэцн тяшкилиня аид бир сыра гойулмуш суаллар тяртиб едилди, формалашдырылды. Башланьысда, илк заманлар лайишнянин иштиракчылары дар чярчивйя аид олан мясялялярля (онлара сящийя, тящил, ятраф мццитин мццафизяси, еляся дя, елм вя истимаийятшцнаслыьын йени sahələgi аиддир) юз фяалийятлярини мящдудлашдырмадыр. Ансаг чох тезликля айдын олду ки, бцтювлцкдя сямийятин инкишафы нюгтейи-нязяриндя инновасийа мясяляляриня йахынлашма олдугса чятин вя мцряккябдир.

Она эюря дя, щяртяряфли тящилдян сонра сями цч мювзу сечилди ки, онлар щяйат тярзинин кейфийятини йахшылашдырмаг мювгейиндян ян буюцк потенсиала маликдир, щям дя ящямийятли игтисади перспективлярин: «сящийя», «Дөвлят вя вятяндашлар», «Щяйатда вя ишдя бизнес» йа-ранмасыны стирмуллашдырмаа гадирдилэр.

Тяшкилатчылар щяр бир мювзу цзяриндя ишлямяк цццн тяркибиня эюря мцхтялиф олан иштиракчылар группу топламаа вя йаратмаа чалышырдылар ки, сонралар онлары «экосистем» адландырдылар, щямин иштиракчылар бирлящярк чохсайлы тяшкилатлары тямсил едирдиляр; бу бирликдя бир сфера дахилиндя гаршылыглы тясир эюстярир, елми саялярдяки фянляр цзя, ейни заманда бир-бирини тамамлайыр вя йа бир-бириня гаршы чыхырлар ки, мящз марагларын вя ряйлярин \тогушмасы чох заман инновасийаларын йаранмасы цццн мцнбит йарадысылыг ясасы олур.

Даща сонра онлар «экосистемляри» тягдим едян дцнйанын ян мящщур компанийаларыны, университетлярини, еляся дя бцццн дцнйадын айры – айры тядгигат группарыны вя йени тяшкилаты тямсил едян нцмайяндяляри эениш мцзакиряляря гошду.

Бурада иштиракчылар конкрет саваблары алмаа чалышмыр вя эялясяйи сюйлямяйя сящд етмирдиляр. Онларын фикриня эюря, беля саялярля, адятян, мягсядя чатмаг олмур, чцнки дцнйа олдугса тез-тез дяйишир вя ону сахламаг, «фикся етмяк» мцмкцн дейилдир, прогнозлар ясасында гурулан фярзийяляр, тясяввцрляр ися даща тез дяйиширлir. Буналырын явязиня лайищя иштиракчылары, Мясази мянада десяк, «о гыьылсымы ахтарырдылар ки, щямин

гыбылсым дыйишикликляри олышдыра билсин, йаранмасына тьякан версин».

Щал-щазырда дцнйа енерјі ещтийатлары иля баблы ситуасийаларын прогнозлашдырылмасына даща чох дигят йетирилир вя ондан чыхан глобал сосиал – игтисади нятисяляр даща эениш тьяцлил едилир. Бу областда мцмкцн олан проблемлярин кяскинлийинин йени тязды дцщцнцлмасы, гавранылмасы ян азы кечян ясрин 90 – сы илляриндя тьяшакцл тапды. 2005 – си илдя вя 2006 – сы илин биринси йарысында нефтин гиймятинин сычрайышла артмасы иля ялагядар бу проблематикайа мараь да кяскин артды.

Хцсуси щалда Авропа Шурасы (АШ) ятраф мцщитин вя енерэетиканын узунмцддятли инкишаф моделляринин йарадылмасы цзря лайищя щяйата кечирир (Верй Лонг Терм Энерэй Анд енвиронментал Модел - ВЛЕЕМ). Бу моделляшдирилмянин нятисяляринин АШ – ин енерэетика цзря тядгигат говлуьунун формалашдырылмасына кюмяк едясьи эюзлянилир. ВЛЕЕМ модели дцнйанын сегментляря бюлцнмщ, 10 ясас реэиону ящатя едир вя 25 иллик аддымла 2000 – си илдя башлайараг 2100 – сц иля гядяр олан заман һәди цзря ишляйир.

Лайищя ишинин исрасынын биринси мярщялясиндя ян узаг перспективя (2100 – сц иля гядяр) енерэетик хидмятляря (енерй сервисес) тьялбатын прогнозлашдырылмасына сящд едилмищдир. Бунун цццн ясас сосиал-мядyani функцийалар моделляшдирилмищдир ки, щямин функцийалар щяйат тяззи вя инсанларын давраныш гайдаларындан тьяшкил олунур, айры-айры индивидумлар, игтисадиййатын истешсалат системляри вя няглийят системляри тязяфиндян енерэетик хидмятляря олан тьялбатлары гиймятляндирилир.

Ян илкин гиймятляндирилмя Авропа Шурасынын 15 юлкясини ящатя едян реэион цццн алынмышдыр вя бу гиймятляндирмя ашаьыдакы ясас мцщакимяляря эюря формалашдырылмышдыр. Бурада ящалинин сайы вя аиял тязяррцфатлары (щоусещолдс) цч ясас амилаляря эюря тьяин едилир:

- ушагларын доьум сайынын щал – щазырдакы бир гадына дцщян 1,4 ушагдан 2100 – си илдя 1.8 ушаьа гядяр артмасы;

-диэяр резеионлардан ящалинин мцщасирлийинин (миграсийасынын) илдя орта щесабла 2 миллион няфяря гядяр олмасы;

- бир няфярдян вя йа натамам аилялярдян (бир валидейнли аиляляр) тяшкил олунмуш аиля тясяррцфатларынын сайынын артмасы.

Авропа Шурасынын (АШ) игтисадиййатынын инкишафы ики ясас амила мцяййан едилир: ишчи гцввяляри (бу амил демокрафик тенденсийаларын нятисясидир) вя информасийалашдырылмасы сывиййяляри; сонунсу ялавя тящсил системляринин инкишафы сайясиндя 64% йцксялясякдир. Ансаг бу амиллярин тясир бир чох щалларда цч сосиал щадисялярля мящдудланыр.

- орта пенсийа (тягацд) йашанын 65 – дян 60 йаша гядяр ашаы салынмасы;

- истиращят вя байрам эцнляринин сайыны орта щесабла щал – щазырда гцввядя олан 5 щяфтядян 7 щяфтяйя гядяр артырмаг;

- ишчи щяфтя мцддятинин гысалдылмасы.

Бундан башга, тядгигатларда гадынларын пешякар щяйатда иштиракыны артырмаг, «гидаланма вя гидаларын щазырланмасы»на сярф олунан вахт щясмини азалтмаг вя няглиййатын тяшкилиндя хцсуси, щяхси моделлярин тясдиглянмясинин нязардя тутулмасы тяклиф олунур.

Бу мцлащизяляр нязаря алынмагла ашаыдакы цч ясас нятися алынмышдыр:

1.Енерји ещтийатларына вя енерјидян сямярляи истифадяйя олан тялябата нязарян мцасир technoloji парадигмдя, щятта щяр щансы бир ящямиййятли дярясядя дяйишикликляр олмадыгда беля Авропа Шурасынын 15 юлкясинин йени йцзиллик ярзиндя тялябаты практики олагаг ики дяфя артасагдыр, бу ися о демякдир ки, узунмцддятли перспективдя ЦДМ – дя щяр ил енерэетик интенсивлик 0,7% ашаы дцщсякдир.

2.Йер алтындан чыхарылан йанасагларын яняняви мящсулларынын емалынын тятбигиня ясасланан технолозийаларын цстцнлцк тяшкил едян ролуну сахламагла илкин, биринси йанасаг ещтийатларына (йанасаг хаммалына олан тялябатын хейли, ики дяфядян чох артмасы эюзлянилиз.

3. Енергійя олан тялябатын артмасынын дюрддә цч щиссяси ящалинин сайынын сых олдуьу, сянае мцяссисяляринин сайынын сых йерляшдийи резеионлара дцщр вя бу ися мяркъязляшдирилмиш, шыбякъялянимиш енерэетика гярарларыны реализе етмяйя шыраит йарадыр.

Бейнялхалг енерэетика аэентлийи (ИЕА щяр ил 2030 – су иля гядяр дцнйадакы енерэетика ситуасийаларынын фундаментел (ясаслы) прогнозларыны чап едир. 7 нойабр 2006 – сы илдә тядгдим олунмуш сон мярузядя (World Енерэй оутлоок – 2006. щтгп://www.iea. Орэ) гейд олунур ки, мцшащидя олунан тенденсийалардан вя онларын екстрополйасийасындан беля бир фикир йараныр: енерэетиканын эялясяйи бу эцн «чиркли, тядщлцкъясизлийи тямин олунмайан вя башалыдыр. Ансаг енерэетика областында йени дювлят сийасятиня кечид бу эялясяйи «саф, мящарятли вя рягабятлилик габилиийятли едя биляр.

Индики сийасятин ясас истигамятляринин сахланмасы идеясына яасланан сценариярдя енегји ещтийатларына глобал тялябат 2030 – су иля 53%-я гядяр артмасы эюзлянилизр. Бу артымларын 70% - дян чох щиссяси Чин вя Щиндистан башда олмагла инкишаф етмякдя олан юлкялярин пайына дцщр. Нефтя олан тялябат да артасагдыр. Нефтин вя газын импорту (мядахили) Цдмавропа бирлийи резеионларында вя инкишаф етмякдя олан асийа юлкяляриндя тялябата нязряян даща сцрятля артасагдыр. Яняняви енегји ещтийатларынын истеццлакынын артымы 2030 – сц илдә карбон ики оксидин (CO_2), йяни тябии йанасаг газынын глобал емиссийасынын къяскин артмасына эятириб чыхарасагдыр. Ансаг бу щалда 2010 – су илдә ятраф мцщитин чиркъянемсяиндя бичинчилик естафети АБШ – дан Чиня кечясякдир.

Лакин бцтцн бунларла йанашы енерэетика сийасятиндя алтернатив сценарияр дя мювсуддур ки, онлар даща дайаныглы инкишафы тямин едя биляр. Онлар бу эцн мцхтялиф юлкялярдя енегји ещтийатларындан истифадянип сямярялилийини йцкъсялтмяк цзря тядбирлярин реализясяиня, нцвя енерэетикасынын ролунун йцкъсялдилмясяиня, диэяр йенидян бярпа олунан енегји мянбяляриня кечидя яасланыр. Бу сценаридя 2030 – су илдә енегји ещтийатларына глобал тялябатын 10% азалдылмасы прогнозлащдырылыр ки, бу да щал – щазырда Чиндя истеццлак олунан енегји

щясминя еквивалентдир. Ансаг бу заман CO₂ эмиссийасы 16% иxtисара дцшсяк.

Йени енерэетика сийасяти реализа вя инвестисийалар тяляб едир. Ансаг експертлярин сайдыгы кими бу инвестисийалар «дйяр - сямря» критерийасына сваб верир. Даща сямряли енерэетика аваданлыгларына вя електрик сищазлара капитал гойулушунда бир ялавя долларын орта щесабла эенерасийасынын инфрагурулушунун йарадылмасында електрик енерјисинин бюлщдцрцлмяси вя ютцрцлмясиндяки инвестисийаларда 2 доллара гянаят едилмясиня эятириб схагир. Електрик енерјисинин алынмасы цццн даща усуз мянбя атом электростансийалары ола биляр. Биойанасаглар шаггында сющбят апараркян демяк лазымдыр ки, онун хцсуси чякиси няглийят электроещтийатлары структурунда щал-щазырда 1% - дэн 2030 – су иля 4% - я, альтернатив ссенарийя эюря ися 7%-я гядяр артасагдыр.

АБШ милли елм фонду 2004 – сц илдяки юз мярузясиндя (Ссенсе анд Енгинееринг Индикаторс (Национал Ссиенсе Боард. Национал Ссиенсе Фоундатион. Ссиенсе анд Енгинееринг Индикаторс. 2004 П 6 - 8) прогнозлашдырылманын, гиймятляндирмянин хцсуси методикасындан истифадя етмищдир ки, щямин методика эялясяк 15 ил мцддятиндя мцхтялиф юлкялярин юзлярини йцксяк технолоэийаа мяхсус мящсулларын иримигйаслы ихраседиси юлкясиня чеврилмяси нюгтейи-нязяриндя имканлары потенсиалыны мцгайися етмяйя щяраит йарадыр. Бунун цццн 4 ясас индикатор группарындан истифадя едилир.

- милли ариентирляр (истигамятляр) technoloji рягабятлилик габилийятинин тящяккцл тапмасына йюнялдилмищ дювлят тяряфиндя апарылан щярякятляр шаггында мялуматлардыр; дювлят вя игтисадийятын щяхси сектору арасындакы каперсийалары нязярдя тутмуш милли стратеийаларда бу дялилляр ашкар вя йа гейри – ашкар щякилдя ифадя олуна биляр;

- сосиал – игтисади инфраструктура сосиал вя игтисади институтлар олараг мцасир габагсыл технолоэийаларын тятбигиня ясасланан вя инструментал игтисадийят цццн зяури сайылан маддя вя игтисади ещтийатлары идаря едир;

- бу группун индикаторлары юзцндя капиталын динамик базарларынын мювсудлуьуну, капиталын формалашмасында йени

тенденсийалары тящсил сферасында йени вя хариси инвестисийаларын сывийялярини сямляшдирир;

- technoloji инфраструктура сосиал вя игтисади институтлар олараг шяр бир мцстягил дювлятдя йени технолоэийалары ишляйиб шазырламагда, ону емал етмякдя вя базара чыхармагда миллитин габилиийятини бирбаша зянэнляшдирир вя она тющфяляр верир. Бу груп индикаторлар милли интеллектуал мцлкийяти горумаг системляринин мювсудлуьуну, сянайе истещсалат сачяляриндя елми-тядгигат, ихтира, конструктор – тясрцбя ишляринин нятисяляринин истифадяси цццн имканлары йцксяк технолоэийалар мящсуллары истещсалындан сяриштялилийи, йцксяк ихтисаслы алим вя мцщяндисляри шазырламаг габилиийятини нязяря алыр;

- истещсалын потенсиалы мящсулун истещсалында иштирак едян мадди вя инсан ещтийасларындан, бу ещтийатлардан сямярляи истифадядир. Бу груп индикаторлар йцксяк технолоэийалы ислащатын сари сывийясини ишчи гцввясинин кейфийятини вя ямяк мящсулдарлыьыны, йцксяк ихтисаслы ишчилярин варлыьыны вя инновасийа – менесмент вярдишлярини нязяря алыр.

Эюстярилян методика ясасында дцнйанын 15 йцксяк технолоэийалы истещсала малик олан юлкясиндя, о сцмлядян 6 Асийа юлкясиндя (Чин, Шиндистан, Индонезийа, Малазийа, Филиппин, Тайланд) 3 Мяркязи Авропа юлкясиндя (Чехийа, Масарыстан, Польша), 4 Латын Америкасы юкяляриндя (Арэентина, Бразилийа, Мексийа вя Венесуела), щямчинин, Ирландийа вя Израилдя ихрасата потенсиалы эцсляндирилмищдир ки, бу амил technoloji фяаллыьын артымыны нцмайиш етдирян амил сайылыр. Ы груп индикаторлары (4 эюстярисийа маликдир) йцксяк технолоэийаларын инкишафына имкан йарадан юкяляри ашкар етмищдир ки, онларда бизнес-щюкумят вя мядянийятин йцксяклиийи щямин щяраитин инкишафындаки даими мялуматлардан истифадя едилмищдир. Экспертлярдян сонрьунун эедишиндя милли стратеейалары ардысыллыг сырасына эюря дцзмяк хащиш олунурду, еляся дя сорьу заманы technoloji дйишикликлярдян вя сачибкарлыьын инкишафына нязяря алынмасы да тяклиф олунурду. Сонракы 5 илдя хариси инвестисийалар цццн милли риск амилляринин сыраланмасы дярс

олунмуш мялуматлар ясасында апарылмышдыр. Икинси груп индикаторлары (3 эюстярисийя маликдир) мяктябин йухары синифляриня эедян вя йа али тящсил алан ящалинин пайы цзря дярс олунмуш мялуматлар ясасында гурулмушдур. Бурада капиталын мобиллийи сорьулары хариси сашибкарларын эюстярилан верилмиш юлкяйя инвестисийалар гойулушуна щазырлыьы вя иш апармасы мялуматлары да нязря алыныр.

Цщнссц групун индикаторлары (6 эюстярисийя маликдир) елми-тядгигат ихтира вя конструктор тясрцбя ишляри сферасында чалышан алимлярин сайы шаггында дярс олунмуш мялуматлардан алынмышдыр. Бурада мялуматларын электрон емалы цщн милли дювлят тяряфиндян алынмыш авадаңлыглар шаггда дярс олунмуш мялуматлары да нязря алыныр.

Дюрдцнссц групун индикаторлары (4 эюстярисийя маликдир) тящсил верилмиш ишчилярин варлыьы, мювсуд йцксяк технолоэийалары компанийаларын сайы, менесерлярин щазырлыг сывиййяси вя электрон мящсулларынын истещсалы шаггда дярс олунмуш мялуматлары барядя экспертлярин рйялярини нязря алыр. Нящайят, 15 юлкя цщн алынмыш мцгайися нятисяляр сядвял 2 – дя верилмищдир. Щямин сядвялдя мцгайися апарылмасы цщн йцксяк инкишаф етмиш сянае юлкяляри АБШ, Йапонийа вя Алманийада онолоси методика иля апарылмыш мялуматлар да верилмищдир. Сядвялдяң эюрцндцйц кими, йахын 15 илдя гиймятляндирилян юлкяляр ичярисиндя йцксяк технолоэийалары мящсуллары ихрас етмяк цщн ян йахшы шансы олан дювлятляр Ирландийа вя Израилдир. Тягдим вя тящлил олуңан методика йцксяк технолоэийалы мящсуллар базарында мцхтялиф юлкялярин эялясякдя газана билясяк вязиййятляри шаггда систематик гиймятляндирмяляр апармаьа имкан верир вя игтисади прогнозлащдырмаларын мцхтялиф мясяляляри алтында сонракы модификасийалары цщн ясас кими гуллуг едя биляр.

Сосиал – игтисади вя technologi прогнозлащдырылмалар мягсядляри цщн бцтювлцкдя тягдим олуңан дцңия тясрцбяляриня ясасланан мцхтялиф методолоси йахынлащмалардан истифады ашаьыдакы нятисяни чыхармаьа имкан верир ки, бу проблеми мцасир хариси – игтисади тядгигатларла бир сырайа гойаг вя онун буюцк практики ящямиййятя малик олдуьуну гябул едяк, ццңки щямин

проблемин олдугса мцряккяблийи вя ямяк тутумлуьу сайясиндя щал – щазырда онун щялли йоллары да чятинляшир.

Сядвял 16.2

2002 – си ил цзря technoloji рягабятлилик габилиийяти индикаторлары

Юкляяр	Милли ориентирляр	Сосиал – игтисади инфраструктура	Technoloji инфраструктура	Истецсалат потенсиалы	Сями
Арэнтиня	44,9	52,4	31,0	32,5	160,7
Бразилия	52,5	50,5	35,4	35,8	174,2
Чин	63,0	55,0	55,2	49,6	222,7
Чехийя	64,6	64,4	34,7	44,6	208,3
Алманийя	75,6	78,2	65,5	65,0	28,3
Масарыстан	66,7	67,9	40,0	42,2	216,7
Щиндистан	62,5	49,3	37,0	47,8	196,6
Индонезийя	45,1	39,1	20,7	27,7	132,6
Ирландийя	84,1	80,7	44,2	53,0	262,6
Исраил	79,5	85,0	52,3	49,4	266,2
Йапонийя	76,4	67,6	73,8	80,3	298,1
Малазийя	73,0	64,9	28,8	39,1	205,9
Мексика	55,2	49,6	28,7	35,4	168,2
Филиппин	59,3	55,0	24,0	45,0	183,3
Полша	63,7	68,3	36,6	42,5	211,1
Сянуби Корейя	80,4	81,1	45,2	52,3	259,0
Тайван	83,0	84,4	45,3	59,6	272,2
АБШ	79,8	85,9	92,7	82,8	341,2
Тайланд	47,7	54,2	23,9	30,9	156,7
Венесуэла	37,2	46,0	19,5	20,3	123,0

М я н б я: Ссиенсе анд Енгинееринг Индикаторс. 2004. П. 6 -18

Бу истигамятдя ишлярин апарылмасы яксяр щалларда мцнтязмлилиик ясасында щяйята кечирилир. Онун исрасы цццн хейли елми ишчиляр, алимляр вя хцсуси сектор ещтийаслары сялб олунур. Лакин бцтцн бунлара бахмайараг, щялялик чохлу сайда щялл олунмамыш мясяляляр вардыр ки, онлар бу вя йа дизяр прогностлащдырма методолозийасынын хейриня сечим етмякля баьлыдыр вя еляся дя алынмыш нятисялярин етибарлылыьы дярясясинин тяйини вя бу заман йаранан хяталарын гиймятляндирилмяси дя бурада юз ролуну ойнайыр. Она эюря дя, бу истигамятдя эениш тясрцбя мцбадиляси вя елми тядгигатларын апарылмасынын давам етдирилмяси зярури сайылыр.

16.2. Инкишаф етмиш юлкялярин прогнозлашдырма, планлашдырма вя програмлашдырма тясрцбяляри

1929 – 1933 – сц иллярдяки дцнйа игтисади бющраны базарда юзцнцтянзимлямя механизми иллузийасыны сяпди. Бюйцк игтисадиийат елминдян нязяриййячиляря вя иримигйаслы бизнесдян олан тядгигатчыларын узунмцддятли сяйляри нятисясиндя йени механизм йаратмаг мцйяссяр олмушдур ки, бу механизма эюря дэ еля бир тянзимляйиси систем гурулур ки, о щямин базар механизминин мащиййятини даяишмир, йяни базары сахламаа имкан верир. Бющрандан сонракы дюврдя «Кейнсиан-лыг» ады алтынды сярйан йаранды. Бу сащядя игтисади прогнозлашдырма вя програмлашдырманын башланьысыны Д.Кейнс гоймушдур. Дцнйада баш верян дярин игтисади бющран беля бир мясяля ортайа атды: юзцнц тянзимляйисиси базар игтисадиийаты щеч дя щяртяряфли эся малик дейилдир. О, касыблара тцкцрпядиси бядбяхтлик эятириг вя орта синифи мцфлислящдирир (о сцмлядян, пешякарлыьы да)

Марксист тядлим бу мясялянин изащыны истисмар просесляринин тящлили васитясиля синифлярин гцтбляшмяси вя саиря кими йолларла изащ етмяйя чалышды. Айдындыр ки, щюкмранлыг едян синиф тарихин беля мцлащизялярдя изащыны гябул етмяди вя юзцнцн пльуарист моделини интенсив щякилдя ахтармаа башлады ки, бурада да щяр бир синифя вэ щяр бир група айрыса юзцнямяхсус йер айрылмышдыр.

Дювлятин игтисадиийаты тянзимлямя сийасятини, сямиййятин социал сферасыны формалашдырмаг вя реализя етмяк цццн, о сцмлядян стратеси планлашдырманын индикатив механизмляри васитясиля, дцнйанын игтисади инкишаф етмиш юлкяляриндя йцксяк дювлят щакимиййяти сывиййясиндя хцсуси органлар йарадылмышдыр. Мясялян, АБШ – да президентин йанында хцсуси игтисади хидмятляр вя тящкилатлар, еляся дя конгресин йанында игтисади вя социал щуралар фяалиййят эюстярир; Франсада – планлашдырылма цзя комиссарлыг, Йапонийада ися Щюкумятин планлашдырма идаряси мювсуддур. Эюстярилян игтисади инкишаф етмиш юлкялярдя дювлят план-

лашдырылмасы цзря фяалиййятин тяшкили цццн зярури щцгуги базалар йарадылмышдыр, йцксякихтисаслы кадрларын щазырланмасы системи формалашдырылмышдыр вя ишляйир (АБШ – да Щарвард университети, Инэилтярдя али инзибати мяктяб вя с.), индикатив планлашдырылма сащясиндя дювлят фяалиййятинин информасийа тяминаты системи гайдайа салынмышдыр.

Дювлят тяряфиндян нязарят едилян буюцк, ансаг кифайят гядяр мящдудлашдырылмыш ещтийатлар щясми милли инкишаф мягсядлярини системинин, идаряетмя элементляриня малик прогнозларын вя сценариярын, щям дя дювлят секторунун, щям дя онунла баълы игтисади секторун инкишаф програмларынын ишляниб щазырланмасы зяруриййятиня эятирди. Игтисадиийатын бцццн сащяляринин вя секторларынын гаршылыгы асылылыыны нязря алмагла милли игтисадиийатын инкишаф тенденсийаларына дювлятин тясири эцслцдир. Беля дювлят тянзимлямяси щям индикатив, щям дя директив (эюстяриш) характери дашыйыр. Яксяр фирмалар цццн индикатив тянзимлямя игтисади програмларын мязмунуна вя долайы тянзимлямя методларына аид туюсиййялярдя ибарятдир. Директив (эбстяриш характерли) тянзимлямяляр ися бцццн игтисади субйектлярин фяалиййяти цццн норматив – щцгуг базаларыны йаратмаг вя онларын ишлянмясини тяшкил етмяк, еляся дя бцдся вясаитляринин истифадясиня сидди, мяущкям нязягяти щяйата кечирмякля баълыдыр.

Беля бир факты тясдиглямяк олар ки, мцасир чохсистемли гарышыг базар игтисадиийатында дювлят мцщцм социал – игтисади просеслярин формалашмасында фяал иштирак едир. Игтисади вя социал ситуацийаларын кяскинлящдийи дюврлярдя дювлятин тясиринин мигйаслары да артыр. Сялис вя сакит инкишаф дюврляриндя бющранларын вя дювлятин субйектляриндя олдуу кими, дювлят структурунда да ихтисарлар едир вя дювлят узунмцддятли програмлар чярчивясиндя щярякят едир. Дцнйанын яксяр игтисади инкишаф етмиш юлкяляриндя дювлят планлашдырма вя тянзимлямя системляри гаршылыгы баълы пирамида щяклиндя формалашдыр. Узунмцддятли прогнозлашдырма вя тянзимлямя игтисади сийасятин зярури элементи кими юзлярини апарыр вя ян йени дцнйа тенденсийаларына

мцвафиг олага игтисадиййатын структур
 трансформасийасларынын (чеврилмяляринин) тяминатына
 йюнялдилмишдир. Узунмцддяти тязимляйиси фяаиййати
 чярчивясиндя дювлят ортамцддяти инкишаф програмларыны
 ишляйиб щазырлайыр вя реализа едир. Ортамцддяти програмлар
 чярчивясиндя, юз нювбясиндя, гысамцддяти игтисадиййатын вя
 социал сферанын, дювлят планлашдырылмасы вя тязимлямяси
 апарылыр. О вязиййати, щяраити тязимлямяк (конйуктура кими)
 цццн малиййя, верэи вя дизяр нязарят алятляри васитясиля щяйата
 кечирилир.

Игтисади инкишаф етмиш юлкялярдя програмлары,
 тязимлямя цсулларыны вя онларын реализясини яасландырмаг
 цццн комплекс моделляр ишляниб щазырланмыш вя истифадя
 едилир ки, онлар васитясиля дювлятин нязарят етдийи милли
 ещтийатлардан макроигтисади параметрлярин функционал
 асылылыбы тийин едилир. Бея системин тятбиги бцццн
 мцщарибядян сонракы дювр, хцсусян дя сонунсу ониллик дюврц
 цццн, кифайят гядяр сямяряли нятисяляр верди. О, инкишаф
 етмиш юлкялярдя бющранлардан гачмаъа вя нисбятян дайаныглы
 игтисади инкишаф темпини тямин етмяйя имкан йаратды. Бунун
 нятисяси кими, базар механизмляри иля дювлят тязимлямя
 тядбирляри системи арасындакы мювсуд гаршылыгы ялагяляр
 эюз габаъындадыр.

16.2.1. Макроигтисади тязимлямялярин милли чярчивялярдян чыхмасы

Щал-щазырда макроигтисади тязимлямяляр милли
 щцдудлардан кянара чыхмышдыр. Трансмилли корпорасийалар вя
 дцнйа малиййя тяшкилатлары тяряфиндя тязимлямя
 субйектляри планет (Үер кцряси) мигйасында ещтийатларын
 йенидян бюлщдцрцлмасы просесляри олду. Дцнйа тисаряти щал-
 щазырда мадди – малиййя ахынынын 50% - дян чохуну мцхтялиф
 юлкялярдя йерлящян трансмилли корпорасийаларын филиаллары
 арасында формалашдырыр.

Дювлят тязимлямяси сащяляриндя тятбиги тядгигатларын
 ишляниб щазырланмасы бцццн игтисади инкишаф етмиш

юлкялярдя трансформасийа просесляринин бюшранлы фазаларыны даща аьрысыз, аз иткилярля кечирмйя кюмяк едир. 1929 – су илдя баш вермиш дцнйа игтисади бюшранындан сонра вя инди дя дювлят тянзимлямя механизми чярчивясиндя игтисади-йатын стабилляшмяси вя йцксялмясиня кифайят гядяр тез кечиди тямин едян реал васитяляр вя алятляр тятбиг едилир.

Милли сыйлярля йанашы дцнйа истимаййяти БМТ системи вя онун хцсуси тяшкилатлары васитясиля бюшранлардан чыхыша кюмяк мягсядиля коллектив сящдлярин апарылмасына сан атырлар. Бу сящдлярин апарылмасы мцхтялиф нюв програмларын щййата кечирилмясиня уюнялдилмишдир ки, бурада мягсяд дцнйанын бир сыра юлкяляриндя щййат шыраитини йахшылашдырмагдыр. БМТ – нин йени йарандыьы вя фяалиййяти башладыьы иллярля, щямин дюврдя о юзцнцн бу истигамятлярдя илк сынаг аддымларыны атды, инди мцгайисядя онун игтисади вя социал фяаллыьы хейли йцксялмишдир. Бу ясас мцддя БМТ – нин Низамнамясинин 55 – си маддясинин гайдаларында юз яксини тапмышдыр вя орада эюстярилир ки, стабиллик вя рифащ миллиятларарасында сцлщ вя достлуг мцнасибятляринин горунмасы цццн зяруридир. БМТ – нин игтисади функцийаларынын ролу мясбури адекват васитялярин олмасы иля баьлы сийаси тянзимлямя вя тящлцкясизлийин тяминаты цзря ямялиййатларын йетярли олмамасынын ашкара чыхдыьы вахтлардан йцксялмйя башлады.

Инкишаф етмиш юлкялярля инкишаф етмякдя олан юлкяляр арасындакы буюцк фяргляри сахламагла БМТ бир мювгейя щямишя тяряфдар чыхды: щямин юлкяляр бцтцн дцнйада щййат сявиййясини йцксялтмяк цццн ямякдашлыг етмялидир. Бу мягсядлярля тяддиглямя цццн 1961 – си илдя БМТ – нин Баш ассамблейасы 1960 – сы иллярля БМТ – нин «Ониллик инкишаф иллярля» елан етди вя бцтцн юлкялярин рйялярини бирляшдирмйя чаьырды ки, касыблыьын, савадсызлыьын, аслыг вя хястяликлярин чыхылмаз зянсирини гырсынлар, чцнки, щямин чыхылмаз вязиййятдян Уер кцрясинин ящалисинин чох щиссяси гуртула, чыха билмирляр. Щямин «Ониллийин» эедиши заманы яксяр инкишаф етмякдя олан юлкяляр мцяййян игтисади йцксялишя наил олдулар, ансаг щямин наилиййятляр ящалинин сайынын кяскин артымы, дюзцлмяз пис ишлярин шыраитляри вя хариси

юлкяляр борсларын аьырлабы иля, демяк олар ки, щечя, сыфра ендирилди.

1966 – сы илдя БМТ – нин Баш Ассамблейасы беля бир нятисяя эялди ки, гаршыя гойулмуш мягсядлярин ялдя едилмясиндя зяиф иряилияйишляря сябяблярдян бири дя стратеси инкишаф планларынын олмамасыдыр. БМТ – нин ясас мягсяди инкишаф програмларынын кюмяйиля глобал мигйасда касыблыын йох едилмясиня вя рифащын ялдя едилмясиня наил олунмасыдыр. Бунун цццн «цццнсц дцнйа» юлкяляринин игтисади проблемлярини – сянайедян башлайараг тисарятин низамланмасы вя цмумдахили мящсулун таразлащдырылмыш бюлщдцрцлмясиня гядяр – щялл етмяк тяляб олунур. БМТ чярчивясиндя инкишафын планлащдырылмасы цзя Комитя йарадылды вя онун тяркибия бцццн цзв юлкялярин планлащдырылма назирляри дахил едилди. Мцщарибядян сонракы цмидляр вя иллюзийалар игтисадиийатын инкишафы програмларыны ишляйиб щазырламаг вя щяйата кечирмяк цзя фяалийят даирясини эенишляндирмяйя имкан верди. Конкрет юлкялярдя игтисадиийатын инкишафы лайищяляринин реализясиня кюмяк мягсядила БМТ – нин резеионал комиссийалары йарадылды вя бунун цццн бюйцк мяблядя вьсаитляр айрылды. БМТ – нин инкишафын планлащдырылмасы цзя Комитяси инкишаф етмищ юлкялярин ЦДМ –нин ян азы 1% - ни буна охшар лайищялярин реализясиня айрылмасыны тящрик едирди.

Прогнозларын, консепсийаларын вя програмларын ишляниб щазырланмасында цмуми йахынлащмаларын принципиал идеясы узунмцддятли, ортамцддятли вя гысамцддятли прогнозлащдырылмаларын вя индегатик планлащдырылмаларын вящдятлийиня вя гаршылыгы ялагяляриня эятирилир. Бурада хцсуси ящямийят узунмцддятли лайищялярин ишляниб щазырланмасына верилирди. Бу заман ашаьыдакы аспектляр диггят йетирилмяси цццн сечилмищдирляр:

- узунмцддятли планларын вя тядгигатларын ящямийяти вя ролу;
- узунмцддятли игтисади вя сосиал инкишаф аспектляринин кейфийятя тящлили методлары;
- узунмцддятли планлащдырма вя прогнозлащдырмаларын макроигтисади методлары.

Сянядлярдя техники тяряггинин инкишафы вя тясирляри кими олдугса васиб мясялялярин гыса тясвири верилмиш, онларда узунмцддятли планларын вя тядгигатлара аид гярарларын гябулу просесинин структура тясир мясяляляриня ися бахылмамышдыр.

Гярарлары гябул едян органлар онун ящямийятини щяр шансы бир щцбщяйя мяруз гоймурдур. Ансаг бу заман мцхтялиф рярлярин мювсуд олмасы мцмкнцдир ки, онлар инсанын бир сыра хцсуси фяалийят нювяринин инкишафы иля баьлы проблемляр цзя узунмцддятли тядгигатлар апармыш, експертлярин алдылары нятисялярин етибарлылыг дярясясиня вя йахынлашма методларына аид ола биляр. Бундан башга, узунмцддятли йахынлашма идеяларынын йеткинлийи яламяти онун тятбиги сащяляринин эенищлянмясидир. Беля йцксялишин амил вя тенденсийаларын игтисади артым тякамцщнцн юйрянилмяси индийя гядяр бцтцн юлкя щцкумятляринин щяйата васиб мясяляляри олараг галыр.

Елми – техники тяряггинин нятисяляриня диггятля йанашмаьа сан атмаг, щяг бир юлкянин БМТ цзвяринин ясас мягсядидир. Ансаг бу мясяля щяля дя мцряккяб олараг галыр. Илк башланьысда бу проблем тядгигат мясяляси кейфиййятиндя гаршыьа гойулмамышдыр. Ансаг бир сыра сянядлярдя бу мясяляйя тохунулур вя моделлярдя дяйищикликлярин тясвири верилян йерлярдя эюстярилир ки, техники тяряггинин параметрляринин дахил едилмяси ццн вя елми – техники тяряггийя игтисади тясвирлярин щесаьланмасы гайдаларында економетрийанын тятбигиня шансы юлщдя истифадя мцмкнцдир. Узунмцддятли тядгигатлардан артыг инди бу проблема кифайят гядяр йер айрылыр вя даща цох диггят мяркязиндя сахланылыр. Бу сферада социал щесаьлама системиня кечидля баьлы тярягги щисс едилмяйя башланды.

Социал щесаьларын мцяййян едилмяси икили тялябаты юдййир.

- социал инкишафын юлщцлмяси ццн алятляри (васитяляри) тямин едир, онлар игтисади щесаьларын тяддим етдикляриндя даща эениш сащяляри ящатя едир вя даща етибарлыдыр. Игтисади щесаьларын ашаьыдакы олдугса васиб щадисялярин гиймятляндирилмяси ццн истифадя етмяк олмаз: социал

мобиллик, индивидуумлар арасындакы ялагялярин кейфийяти, мцхтялиф коллектив мцяссисяляр, индивидуумларын иштиракы щясми, вя йахид цмумтящсил вя йа мядани сывийялярин йцксялдилмасы бу гярарларын гябул едилмасы просесиндя;

- бу сосиал щадисялярин арасындакы ялагяляр цццн ясасларын мцяййян едилмасы, мцяййянедилмә гайдасы, игтисадийят сащяляриндя истифадя олунан «мясряф – мящсулун бурахылышы» сядвялляриндя олдуьу кими щяйята кечирилир. Биринси тяляби тйин етмяйя сйй эюстяряряк АБШ, сонра ися Инэилтяря вя Франса сосиал эюстярисиляр системинин ишляниб щазырланмасы щагда мясяляляри юйряндир, тядгиг етдир. Сосиал эюстяриси юзцндя билаваситя статистик нормалары тяддим едир вя щямин нормалар биринси систематик юлцц апарма серийалары дахилдир ки, щямин юлццляр сямиййятин мювсудолма щяраитляриня аиддир. Икинси, щям дя юлцц сищазларыны тяснифаты сечим васитясилә вя йа мцхтялиф сищазларын бирляш-масы (агрегасийасы) иля алынан гурьуну, йа да щяр ики методдан биря истифадя йолу иля алынан сищазлары ящатя едир.

16.2.2. Прогнозлащдырылманын моделляри проседурлары вя методолозийалары, Қярб юлкяляриндя планлащдырылма вя прогнозлащдырылма

Инкишаф етмищ базар игтисадийятлы юлкялярдя прогнозларын, индикатив планларын вя програмларын щазырланмасы цзря ишлярин ардысыллыьы цмумиляшмищ щякилдя ашаьыдакы кимидир:

- юлкянин принципиал эялясяйинин сечилмасы вя мцвафиг инкишаф мягсядляри цмуми мянзярянин мцяййян едилмасы;

- игтисади сийасятин бу вя йа диэяр вариантларынын сечилмасы;

- инкишафын макроигтисади параметрляринин ясасландырылмасы;

- мцфяссал програмларын ишляниб щазырланмасы, сащяляр, реэионлар вя щяр шейдян яввял, щюкумят тяряфиндян нязарят олунан ещтийатларын, лимитлярин тййини, инкишафын мягсядляриня наил олмаг цзря гейри – дювлят субйектляринин

фяалиййятиня сялб едилян ещтийатларын эюзлянилян
мигйасларынын мцяййян едилмьаси;

- инвестисийа сашьяриндя инкишафын ясас
параметрляринин тьяини, кадрларын щазырлыьы, йени
технологийаларын йарадылмасы, елми – тятбиги ахтарышлара
бязи щалларда силащланма сфераларындакы иримигйаслы мясяля-
ляря аид конкрет мягсядляр цццн ещтийатларын мцяййян
едилмьаси.

Мцхтялиф игтисади информасийалар мяркязи дювлят
хидмьатляри тяряфиндян икили мягсядляр цццн тящлил едилир:
биринсиси, игтисади вязиййятин гиймьатляндирилмьаси вя инкишаф
програмынын ясас мясяляляринин дцрцст ифадя едилмьаси цццн;
икинсиси, програмларын формалашдырылмасы просесиндя
истифадя олунан эконометрик моделлярин ишляниб щазырланма-
сы цццн.

Програм – прогнозларын лайищьяляринин ишляниб
щазырланмасынын биринси мярщьялясиндя гаршылыглы
ялагьялярин дьяйищмяйян характеристикаларына екстрополйасийа
ясасында игтисадиийатын вязиййятинин эялясяк цмуми мянзяряси
дцрцст ифадя олунур. Сонра алынан мялуматлар игтисади
йцксялишин иряли сцрцлян мягсядляр дясти вя арзу олунан струк-
тур дьяйищикликляри иля тутушдурулур, мцгйайся апарылыр. Бу
ися. юз нювбясиндя, иряли сцрцлян мягсядлярин васиблийини вя
реаллыьыны гиймьатляндирмьайя имкан верир. Сонракы проседурда
дювлятин игтисади сийасятинин цмуми истигамьатлярини тьяин
етмьайи нязрдя тутур.

Илк башланьыс прогнозларын ишляниб щазырланмасына
системли йанашма мягсядляр вя стратеси вариантларын
сечилмьаси ясас ендозен вя екзоэн кямиййятлярин арасындакы
гаршылыглы асылылыгларын даими учотуну нязрдя тутур.
Бурада ендозен дахили гцввялярин, екзоэн ися хариси гцввялярин
тясири иля йаранан амилляр, сябяблярдир. Бу кямиййятляр ара-
сындакы дягиг сярщядляри алмаг о гядяр дя асан дейилдир. Она
эюря дя, дахили гцввяляря мцяййян едилян, дьяйищян (мясщул)
кямиййятляря чох заман онларын формалашма механизмляри иля
дяриндян таныш олмадыгда екзоэн кямиййятляр кими бахылыр.
Планлашдырманьын даваметмя мцддятиндя бу вя йа дизяр
кямиййятин характериня тясири вардыр. Мясялян, гысамцддятили

програмлашдырма заманя ящалинин артымы инфраструктурлара, капитал гойулушу вя с. кими игтисади вя сосиал амиллярля, тыйин олунан кямиййятлярля, дювлят хярсляри арасындакы сых ялагяни нязря алмаба зяруриййят йохдур. Узунмцддятли проблемлярин тятчили заманы ися тамам якс мянзяря мцшащидя едилир.

Нязря алсаг ки, прогнозлашдырма вя планлашдырылма, илк нювбдя, билаваситя цмуми рифащ кими адланан дйишянлярля баълы амилляр, щям дя дювлят тяряфиндян мцяййян гядяр бирбаша нязарят едилян амилляр йопялмищдир ки, бея щалда игтисади сийасятин сечилмяси проблеми чох заман ашаъыдакы гайдада щялл олунур: игтисади сийасятин цмуми мясяляляри кейфиййятс яфадя олунан мягсядляр кечирилир вя бир щалда ки, бу мягсядляр кямиййятс тясир едян дйишян кямиййятлярин алятляри (васитяляри) мялумдур, онда сийасятлярин мцхтялиф мцмкцн вариантларыны щесабаты апарылыр. Сонра ися бу мягсядляр ян чох наил олмаба вариант сечилир.

Мягсядляря инструментал тясирин кямиййятс гиймятляндирилмяси йалныз рийази методлар васитясиля мцяййян едиля биляр. Она зюря дя, програмын ишляниб щазырланмасынын верилмищ мярщялясиндя суммар характеристикалардан истифадя етмякля макроигтисади моделлярин бу вя йа диэяр нювляри тятбиг едилир. Дювриййя вя истимаи истещсал щиссяляринин гырылмаз ялагяляри щаггында тезися ясяян тянликляр мцяййян системдя бирляшир вя сонра мцяййян щала салынмыш систем йарадыр. Моделлин параметрляринин кейфиййятинин йохланылмасы щям статиска нюгтейи – нязяриндя, щям дя игтисади мязмун сящятдя щяйата кечирилир.

Эндозен кямиййятлярин прогнозлашдырылмасы тянликлярдя екзоэн кямиййятлярин гиймятляринин йерини гойулмасы йолу йериня йетирилир. Нязарят едилян екзоэн дйишянлярин гиймяти артыг гябул едилмищ гярарлардан зютцрцлцр. Диэяр екзоэн дйишянляри экспертляр васитясиля гиймятляндирилир.

Игтисади сийасятин характеристикасына даща эениш йахынлащма чевик, тез уйьунлащан мягсядляр методу васитясиля ялдя едилир; бу метод кямиййят мягсядлярини игтисади сийасят мясяляляринин мцхтялиф яламятляри иля явяз етмяйя имкан верир. Бу заман мягсяд дягиг рягямя яфадяси йохдур. Чцнки мясялянин щяллиндя бир нечя мягсяд дйишянляринин орта

щесабла эютцрцлмщш гиймятляри шяклиндя даща цстцн щесаб едилян индексини тапмаг зярури сайылыр. Мясялян, яэяр игтисади сийасятин мягсяди ящалинин адамбагына дцщян истешлак сывийясыннин вя капитал гойулушунун артым темпидирся, вя йахуd тядийя балансын кясринин азалмасы вя мяшуллуг сывийясидирся, онда щямин мягсядлярин кямийягся ифадяси фикся (гейд) олунмур, щямин дяйишилянлярин функсийасы чыхарылыр ки, мящудийягся нязря алынмагла функциянын екстремума чатдырылмасы йериня йетирилер. Экстремумлуг щярти игтисади моделдя олан бцтцн мцвафиг дяйищян кямийягсягся гаршылыгы ялагяляри вя лимитляри иля топланыр. цстцнлцк тяшкил етмя ямсалларынын щесабланмасы олдугса чятиндир. Хцсусян, игтисади тяквар истешсалын цмуми комплекс проблемлярини гиймятляндирмяйя сящд едиляндя бу щесабат даща да мцряккяблящир. Беля олан щалда чохсайлы мягсядляр дигят мяркязиня чякилер.

Гярб игтисадчылары гейд етдийи кими иримигяслы макроигтисади моделлярдя бу методлардан истифадя заманы чох буюцк чятинликляр раст эялинер. Даща буюцк чятинликляр о заман йараныр ки, тящлил макроигтисади дяйищян кямийягсягся чярчивясиндя кянара чыхыр, йяни програмын ищляниб щазырланмасы икинси мярщялядя цццнсц мярщяляйя кечян заман моделдя истифадя даща буюцк ямяк тутумлулуьуна малик олур. Чцнки цццнсц мярщялядя игтисадийятын бир чох конкрет секторларында вя йа сащяляриндя онларын гаршылыгы ялагясиня бахмаг, аращдырмаг зярурилиийи мейдана чыхыр.

Цццнсц, ян чятин мярщяляйя кечид илк башланьыс лайищясини мцхтялиф назирликляр, дияр дювлят тяшкилатларына, банклара, бязи щалларда иримигяслы компанийалара, бязян сийаси партия вя щямкарлар тяшкилатлары рящбярлийиня эюндярмякля башлайыр. Бурада мяркязлящдирилмищ вя мяркязлящдирилмянин зяифлямяси принципляринин уйьунлащмасы, бирлящмяси ясасында щяйата кечирилер. Бурада биринсиси, эюндярилмищ илк башланьыс програм лайищяси эскизляриня саваб олага нязря тутулмущ планлащдырма дюврця аид сащялярарасы балансдан истифадя етмякля, щюкумят план органлары тяряфиндя ищляниб щазырланмыш сянядлярин щакимийягся тяшкилатлары ищляйяряк

ону щямин дювлятин програм лайищяси шяклиня салыр. Програмларын щазырланмасында мяркъязляшдирилмянин зяифлядилмяси истигамяти, ясас етибария, гейри-дювлят тясъррцфат ващидляринин, сийаси партия вя тяшкيلاتларынын марагларыны нязря алмаг сящди иля баълыдыр. Яэяр ишин биринси истигамяти мцяййян дярсядя норматив характеристикаларла шяртлянир вя айдын шякилдя технолозийалара баълыдырса, онда икинси истигамят бир тяряфдя рягабтя зирян мцхтялиф монополист групларын марагларынын уйьунлашмасына, разылашдырылмасына йюнялдилмишдирся, диэяр тяряфдя синфи копромистляря наил олмаба сящд сайылыр. Лайищя ишинин бу мярщялясиндя чятинлик йалныз инкишаф програмында тясъррцфатын чохсайлы сашяляриндя гаршылыглы тясирлярин уйьунлашдырмаг, ялагяляндирмяк зяруриййяти иля битмир. Щям дя рягабят апаран групларын марагларыны разылашдырмаг да мцщм ящямиййят късб едир.

Базар игтисадиййатлы юлкялярдя програмлашдырманын методолозийаларынын формалашмасы тарихиндя 3 мярщялини сечмяк олар ки, онлар гойулмуш мясялялярин щяллинин ардысыллыыны характеризя едир. Конйуктор програмлашдырылмадан натамам структур, ортамцддятли програмлашдырмайа кечид, сонра ортамцддятли вя узунмцддятли структур програмлашдырылмасына, узунмуддятли стратеси програмлашдырмайа кечид инкишаф програмларынын ишляниб щазырланмасы методлары арсеналында дяйишикликляр йарадылмасыны шяртляндирди. Ардысыл кечидляри мцшащидя етмяк олар:

1. Кейнсиан типли макромоделин тятбигиня сящддян игтисадиййатын ятрафлы тящилиндя йцкъсялиш моделляри вя бязи инструментал дяйишнялярин кюмяйи иля тянзимлямя методларынын сечилиб яасландырылмасы;

2. Макроигтисади системляря гаршылыглы ялагяляри малик олан чохсаяли вя чохвсаитли тясъррцфат кими бахылмасы вя онлардан бязи секторларын сечилиб айрылмасы ки, щансыларынын инкишафына дювлят програмлары бирбаша тясир эюстяря биляр.

3. Щям перспектив, щям дя гысамцддятли мясяляляри нязря алмагла дювлятин мцхтялиф сывиййяляриндя тясири

имканларынын гиймятляндирилмясиндян чыхыш едяряк програмларын ишляниб щазырланмасы.

Беяликля, бея бир факты тясдиг етмяк олар ки, юлкянин ор-тамцддятли инкишаф програмларыны тяртиб едярякян, бцтцн моделляшдирмя арсеналындан истифадя етмяйя сящд пэязгз чарпыр; бцтцн яввялляр мювсуд олмуш кими, фянн вя цсулларын методолозийаларынын синтези кими бу просес юзцнц бцрузя верир. Игтисади инкишафын дювлят програмларынын ясасландырылмасы тарихян вя мянтигсян макроигтисади эюстярисилярин гий-мятляндирилмяси иля башлайыр. Дювлят игтисади тянзимлямясинин инКишафынын башланьыс мярщялясиндя игтисадиййатда позулмуш таразлыьын бярпасына йюнялмиш дювлят тядбирляриня мцвяггяти тядбирляр кими бахылырды вя бея дювлят тядбирляринин гиймятляндирилмяси алятляри (васитя-ляри) цмуми базар вя натамам базар таразлыьы моделляринин мцх-тялиф модификасийаларына ясасланырды. Бея ясасландырылма онунла шяртлянирди ки, дювлятя базарын ялавя тялябатчысы ролу ойнайан елемент кими бахылырды.

Игтисади бирляшдирилмялярин (мясмуларын) даща да максимал буюцмасы йолу моделляриндя дяйишянляр шяклиндя чыхыш едян амиллярин сайынын азалмасы мащиййятиня эюря микроигтисади системлярин тящдилиндян макроигтисади системлярин тящдилиня кечиди билдирир. Бу ися практики олага таразлыьын гиймятляндирилмясинин мцяййян едилмяси пробле-мини арадан галдырды, чцнки сонсуз агрегасийа (бир нечя моделлярин бирляшдирилмяси сайясиндя даща мцкяммал моделин йаранмасы) олунмуш моделдя артыг мящсулларын щясми иля гиймятляринин дягиг асылылыьы йох иди. Бея моделдя тякран истещсал просесинин сямлянмиш характеристикалары, халг тясяррцфатынын даща цмуми параметрляринин гаршылыглы яла-гяляри тящдил олунурду. Милли эялир моделляриндя бир сыра эюстярисиляр аргумент шяклиндя сечилир, диэярляриня ися бу аргументин функсийалары кейфиййятиндя бахылыр. Мясялян, Кейнсин моделиндя милли эялир ики щиссяйя бюлцнцр: истещлак вя яманят ($T=C+S$). Яманят практики олага капитал гойулушуна бярабярляшдирилир вя юзцнц асылы олмайан, мцстягил дяйишян кими апарыр ки, мултипликатор (щяссас аргумент) васитясила милли эялиря тясир эюстярир. Инкишафын глобал

характеристикаларынын гиймятляндирилмясиня, яввялсаян гейд олунмуш ики принципал йахынлашманы айырмаг олар. Онлардан бири истещсалатын мювсуд илкин ещтийатларыны (вясаетлярини) нязря алмагла ямтяя вя хидмятлярин мцмкцн истещсалынын гиймятляндирилмясини эюстярир. Башга сюзля, мювсуд олан вя сонралар ямяля эяля биясяк ещтийатлардан (васитялярдян) истифадя етмяк имканынын ещтималы заманы истещсалчылар тяряфиндян тяклиф олунан ямтяя вя хидмятлярин гиймятляндирилмяси баша дцщцлцр. Диэяр икинси йахынлашма, мясму сорьу элементляринин динамикасыны нязря алмагла инкишаф перспективляринин гиймятляндирилмяни эюстярир.

Макроигтисади моделлярдя инструментал дяйишянлярдя истифадянин биринси сящди автоном инвестицияларынын сечилиб айрылмасы, онларын бцтцн инвестицияларын динамикасына вя бцтювлцкдя инкишаф темпляриня тясири дяряясини мцяййян етмяк тяшкил едир. Щоррот Домар моделинин ян садяляшдирилмиш вариантында цмуми щясьми йыьымларын вя инвестицияларын бярабярлийи ещтималында йыьым нормасы иля тйин едилир. Бурада идаряетмя параметрин дахил едилмяси бцтцн инвестицияларын автоном вя индукцияолунмуш инвестицияалара бюлцнмясиня эюрядир. Бу ццн тсиклик (дюврц) моделдя истифадя олунур. Бцтювлцкдя капитал гойулушларына аид дювлят сийасятинин мцмкцн тящлилляриндя башга автоном инвестицияларын юлццляринин тййини йолларында тядгигат предмети автоном инвестицияларын мцхтялиф мигйасларында йыьым пайынын ихтисары вя йа мцмкцн олагаг щцдудларыны артырмагдыр. Программ лайищясинин илк башланьыс мярщялясиндя йыьым пайына аид мцмкцн гярарларын чыхарылмасы тящлил едилирди; бир тяряфдя истещлакын минимал мцмкцн артым темпини вя йыьым фондунун максимал артма имканларыны, диэяр тяряфдя истещсал васитяляринин реал ещтийатларыны вя онларын потенсиал артымыны арашдырырлар. Техники тярягги инкишафын бир амили кими тящлил едиляндя юндяки мярщялялярдя капитал гойулушларынын сямярляилийинин мцмкцн дяйишилмялярини гиймятляндирмяк имканлары йараныр.

Чохсайлы ампиллярин сечилмяси вя истифадяси иля апарылан щесабатларда ясас мягсад нязря алынмамыш вя йа ашкар

едилмямиш зяиф тясирли амилярин пайынын азалдылмасына йюнялдилмишдир ки, бу да нятися реал просесляря ян буюцк йахынлашмадыр. Ансаг параметрлярин сейрjлдилмасы дахил едиян параметр вj характеристикаларын гиймятляндирилмасы методларына гойулан тялябляри йцксялдир. Бу ися, юз нювбясиндя. диэяр тяртибдя чятинликляр йарадыр, чцнки игтисади эюстярисиляр сырасы арасында щям автокорелйасийа, щям дя мултико линейлыг мювсуддур.

16.2.3. Чохсацияли програмлашманын методолозийасы

Програм ишлянмясиня кечид игтисадиийатын яксяр бюлмяляри цццн щям програмлашманын юзццнн ганунауйьунлуьу, щям дя игтисадиийатын васиб сацияляринин инкишафынын стимуллашмасы вj йа мящдудлашмасы цзря дювлятин практик тялябаты иля щяртлянир. Сон онилликлярдя капиталист юлкяляринин игтисади инкишафынын чохсацияли тящилили халис нязяри тапшырыглардан еля бир алятя чеврилмишдир ки, бунун кюмяйиля игтисади тялим вj ясясян, дювлят юлкянин игтисади инкишафынын эедишатына тясир эюстярмйя чалышыр.

Индикатив прогнозлащдырма вj програмлашмада чохсацияли тящилилин вj чохсацияли моделлярин истифадяси дювлятин тясяррцфат сацияляринин бир чох сацияляриня: истещсал вj онун структуруна, йыьым истигамятиня вj истещлак структруна, малиййя сациясиня, хариси тисарятя даща дярин мцдахияси иля щяртлянир. Дювлятин игтисади фяалиййяти бир сыра щалларда милли игтисадиийатын айры-айры сацияляринин, ясясян сянайенин инкишафына бирбаша тясир формасында тясяссцм олунур.

Чохсацияли тящилилин алятляринин ишлянмяси вj мцвафиг статистик базанын йаранмасы, юз нювбясиндя, няинки щиркятлярин истещсал етдикляри вj йа ялдя етдикляри малларын базарында, щям дя бццн гарышыг базарларда мцмкцн конйуктура щаггында яввялсядян мцяййян олунан сифаришлярин артымы цццн мултипликатор кими чыхыш едир. Йахын вj перспектив дюврдя тяляб вj тяклиф прогнозларынын гисмян тящилилинин ищэцзар конйуктурун цмумигтисади тящилили иля бирляшмя

мцмкцнлцц йараныб. Чохсащяли тящил вя програмлашма олмайан буюцк дювлят тясяррцфат сектору олан дювлятлярдя беля сащянин фяалийятинин щяр шансы сямряли истигамятлямяси щаггында, цмумийятля данышмаг олмаз. Бцтювлцкдя гейд етмяк лазымдыр ки, чохсащяли тящил вя програмлашманын обьекти мцфяссял сащя кясийиндя тьякар истещсалын тящилидир.

Чохсащяли програм ишлянмясинин ясасында В.Леонтйевин «мясряфляр-бурахылыш» башлыы иля мящшур олан биринси моделинин инкишафынын мцхтялиф вариантлары дайаныр. Игтисадийятн бу модели щяддян артыг саяляшмиш гапалы системи якс етдирирди.

Щям моделин юзцндян иряли эялян, щям дя бу моделин кю-мйиля щесаблашмалар цццн эмпирик эюстярисилярин практик олагаг ишлянмясиндян йаранан бир сыра сящятляри гейд етмяк лазымдыр. Биринсиси, В.Леонтйев юз моделиндя юлкянин милли мящсулунун ямяк предметляринин дюврийясинин учотуну юзцндя сямляйян цмуми мясму мящсул кими (аралыг мящсул) щярщини верир. Бу милли мящсулун милли эялирин кямийяти олдууу щаггында Гярбдя мювсуд олан тясяввцрляри дяф етмйя имкан верир вя эялясякдя истещсалын структурауна автоном эюстя-рисиляр васитясяля тясир мцмкцнлццццн гиймятляндирилмяси фикриня эятириб чыхарыр. Икинсиси, истещсалын щясминя вя ямсал сывийясиня гиймят тясиринин олмамасы щаггында мцлащизяляр, щямчинин, бу ямсалларын стабиллийи щаггында тясяввцрляр эялясякдя системдя автоном вя асылы дяйищкян ямсаллары айырмаа имкан верди. Цццнссцц, Гярбдя гябул едилян ев тясяррцфатынын ролунун гиймятляндирмясиня йанашмайа бахмайараг (истещсалын илкин факторлары кими хцсуси хидмятлярин тяддим едилмяси кими), идеянын сямрярилиийини онда эюрмяк олар ки, истещсал сащяляриндяки эялирляр ящямийятли дярясядя гейри-истещсал истещлакынын щясмини вя структуруну мцяййян едир. Бир факт да мараглыдыр ки, 1919 вя 1929-су илляр ярзиндя АБШ игтисадийятынын илкин «мяс-ряфляр-бурахылыш» сядвялляриндя ев тясяррцфатынын мящсулу 1923-24-сц илляр ярзиндя илк совет балансына анолоси олагаг, ямяк мясряфляри формасында эюрцнцрдц.

«Мясряфляр-бурахылыш» гапалы моделинин детерминалашмасынын йцксяк сывийяси щансыса айрыса,

мцстягил элементляр васитясила халг тясяррцфатынын инкишафынын бцтцн дизяр эюстярисиляриня тясир етмйя imkan вермир. Бу вязийят «мясряфляр-бурахылыш» ачыг моделиня кечидин сябяби олду. Ачыг систем бярабярликлярдян ибарятдир ки, бунларын да сайы дйишяныларин сайындан аздыр. Системин юз щяллини тапмасы цццн дйишян кямийятлярин бир щиссяси автоном олараг мцяййян едилмялидир. Беля дйишян айры-айры сацияларин (мясялян, кянд тясяррцфаты, щярби сянайе) мящсул бурахылышы вя йа сон тялябин бязи элементляри ола биляр. Дювлят щяр шейдян яввял, истещсал силсиласинин щцдудларындан кянарда мящсул истифадясиня, йяни, сон тяляб элементляриня: цмуми инвестициялара, истещлака, дювлят тядарцкця тясир етмйя гадирдир. Мцвафиг тянзимлянемя мейарларындан истифадя едяряк, дювлят бу элементлярин щяр биринин мигйас вя структурона тясир етмйя гадирдир. Сацияляр арасындакы гаршылыгылы ялагяляр дювлят сийасятинин тясирин алтында дйишикляр даща аз мяруз галыр, беля ки, онлар ясамян, ямяк бюлещцнцн, кооперасиянын инкишаф сывийясиня вэ техники тярягги сывийясиня уйьун формалашыр.

Беляликля, «мясряфляр-бурахылыш» ачыг моделиня автоном элементляр айрылыр, системин галан компонентляри ися, стимуллащдырысы кими бахылыр.

«Мясряфляр-бурахылыш» ачыг статистик модели ящямиййятли сывиййядя халг тясяррцфатынын асылылыгларынын садяляшмиш асылылыьыны якс етдирир. Истещлак, капитал гойулушу вя ихрасын юйрянилмяси бу моделин кюмяйиля игтисади тящлили сябяб олмалыдыр. Програм вя йа прогнозун щесабламалары цццн артыг садяляшмиш моделин истифадяси автоном вя асылы кямийятлярин игтисади уйьунлащмасы щаггында мясяляни гаршыя гойур. Инкишаф етмиш юлкялярдя бу моделин сон тяляби юлкянин цмуми мящсулунун 50%-я гядярини, демяли, бцтцн дйишкян кямийятлярин йарусыны (игтисади чякийя эюря) ящятя едир.

Сон мящсулун вя аралыг истещлакын беля нисбятиндя мящсулун сацияларасы ахыны щаггында информасиянын дягиглийинин йцксяк сывийясиня инвестицияларын, истещлак вя ихрасын щясм вя структурунун ясасландырылмыш (щям игтисади, щям дя рийази) щесабламалары сябяб олмалыдыр. Практики

мясялялярин програмлашма васитясила щялли заманы сон мящсулун элементляринин щесабламаларыны сашялярарасы ахын вя цмуми истещсал щесабламалары кими, щеч олмзса, еля щямин эцся малик олан алятлярля щяйата кечирмяк лазымдыр.

Сон тялябин ясас елементи истещлакдыр. О, сон мящсулун йекун кямийятинин 75-90%-ни тяшкил едир. Истещлакын кямийят вя структурунун прогноз щесабламаларынын ясасландырылмасындан мящсул бурахылышы щясминин щесабламаларынын шяртляндирилмяси вя дягиглийи асылыдыр. Истещлак тялябинин моделляшмясиня ики йанашма мцмкцндцр. Истещлак тялябинин моделляшмясинин биринси типи нязрядя тутур ки, истещлак щесабламалары «мясряфляр-бурахылыш» моделиня нисбятян халг тясяррцфатынын даща агреэирляшмиш моделинин эюстярисиляриня мцвафиг щяйата кечирилир. Щесабламаларын ясасында ящалинин адамбашына эялирлярин артырылмасы шаггында эюстярисиляр эютцрцлцр. Тялябин эялирдян еластиклийи ямсалынын кюмяйиля ящалинин уйьун сайы иля конкрет маллара тялябин юлчцсц гиймятляндирилир.

Еластиклик ямсалынын щесаблазмасынын мцхтялиф цсуллары вар. Эялирлярин сывийясинин буюцк дяйишик динамикасы олан юклярядя хятти ямсаллар еластиклийя даща аз уйьундур, беля ки, онлар еластиклийин юз ямсалынын дяйишиклийини нязря алмыр. Беля ямсалларын гцввят формалары маллара тяляб динамикасы иля эялирлярин сывийясинин динамикасы арасында реал асылылыглара даща уйьундур.

Истещлак тялябинин моделляшмясинин бу типии, щцбщясиз мараг добуур. Автоном тяляб, истещсал щясминин сашялярарасы ахыны, йаранан эялир вя истещлак шаггында эюстярисилари ващид щесабла ящатя етмяк сящди няинки истещсала истещлак тясирини, щям дя истещсалын истещлака тясирини мцяййян етмяк мягсяди дашыйыр. Истещсал функциасы кими эялирлярин гиймятляндирилмяси ящалинин эялирляри вя тялябин мал тямина-тынын баланслашмасы шаггында мясялянин щяллия йанашмаа имкан верир ки, бу да бир чох сашяли моделин чярчивясиндя эялирлярин сывиййяси иля шяртлянир.

Ачыг моделин кюмяйиля, щесаблашма методларынын тяк-милляшмясинин диэяр истигамяти ясасян, капитал гойулушларыны характеризя едян автоном кямийятлярин

сайынын азалмасындан ибарятдир. Онларын мцхтялифлийи инкишаф програмынын ишлянмя тясрцбясиндя эениш тятбигини тапмышдыр.

Беля тип моделляр ян цмуми щалда ашабыдакы кими тясвир олунур. Ади статистик моделдя мясряф ямсаллары сашянин мящсул ващидинин бурахылышы цццн зярури олан материал, йанасаг, енерji, ещтийат щиссяляринин (бязян ишчи гцввясинин) мясряфлярини характериза едир. Амма бу ямсаллар мцвафиг мящсул бурахылышыны тямин едян истещсал фондларынын зярури кямиййятини мцяййян етмир. Сашялярдя бу «мясряф» нювц ади статистик моделдя ахтарылан дяйишянлярин щцдудларындан кянар бахылыр вя сон тяляб елементи кими чыхыш едир. Амма истещсал фондлары материал, йанасаг, електрик енерjiси мясряфляриндя аз олмадан мящсул бурахылышыны тямин едир. Истещсал едян сашялярин капитал го-йулушларына тялябата истещсал функцийасы кими бахмаг мягсядя мцвафигдир. Беляликля, истещсал сашяляриндя капитал гоулушлары сон тялябин галан елементляринин дяйишилмясиндя асылы олагаг мцяййян едиля биляр.

Капитал гоулушлары ахынынын кямиййятинин ахтарылан параметрляри сырасына дахил олан йухарыда бахылан моделляр динамик модел ады алмышдыр. Бу моделлярдяки динамика елементи мящсул истещсалынын мигйасындан, сонда ися, сон мящсулун щясм вя структурундан асылы олагаг, инвестиций ахынларынын (вя йа ясас фондларын артымы) мцяййян едилмясиндя ибарятдир.

Динамик моделлярдя буюкк сашя кямиййяти иля статистик модел фярзиййяляринин явзяиня йени шяртлярин тятбиги мцряккяб рийази апаратын тятбигини нязардя тутур.

Инкишаф програмларынын ишлянмяси заманы динамик чохсашяли моделлярин практик истифадяси беля гурмаларын мящдудиййятини эюстярди. О, бцтцн игтисади елмя хас олан програм гурулушу вя инкишафы тящлилиня цмуми принципиал йанашма иля, мцряккяб просеси асылылыгларын мящдуд кямиййятинин тящлилинин кюмяйиля изащ етмяк сящди иля шяртлянир. Илкин формалы динамик моделляр дя бцтцн тякпар истещсал вя инкишаф просесинин програмлашмасы цццн истифадля олунурду.

Чохсащяли програм лайищяляринин модификасийа вя мц-ряккябляшмяси ондан ибарятдир ки, «мясряфляр-бурахылыш» моделляриня йени характеристикалар вя фярзийяляр тятбиг олунуб (истещсал функцийалары, капитал формалашдыран сащяляр цццн функцийалар, гиймятляр, бурахылыш, эялирляр вя technoloji ямсаллар арасында асылылыглар). Мцряккябляшдирилмиш динамик моделин тятбиги истещсал структуру, инвестисийа, гиймятляр вя эялирляр сащясиндя щюкумят тядбирляринин кюмяйиля, щяйата кечирилян даяишикликляр нятисясиндя айры-айры тясяррцфат ващидляринин давраныш вариантларыны мцяййян етмяк мягсяди дащыйырды. Беяликля, чохсащяли програмлашманын методолозийасынын формалашмасында щюкумят гярарларынын нятисяляринин цмуми гиймятляндирмя идеяларындан реал практик тядбирлярин конкрет тящдилиня вя цмумийятля, онларын игтисадийята тясириня вя бу сийасятин щяр бир тясяррцфат бюлмясиндя нятисяляринин айдынлашмасына кечиди щярщ етмяк олар.

Ортамцддятли програмларын перспектив щесаблапмасы цццн тятбиг олунан моделляшмя системи физики таразлыг моделиня вя малиййя таразлыьы моделиня яасланыр.

Физики таразлыг модели базис гиймятляриндя сащялярарасы балансыр. Онун кюмяйиля, артым темпляринин щипотезлярини вя она мцвафиг игтисадийят структуруну мцяййян етмяйя сащдляр эюстярилир.

Перспективя щесабланан физики таразлыьы эялясяк тяляб вя тяклифин тясир алтында даяишкян гиймят вя эялирляр системиня уйьунлашдырмаг цццн програмлашмя практикасында щесаблашмаларын нювбяти мярщяляси-неся дейрляр, малиййя вя йа гиймятли таразлыг щесаблашмасы тятбиг олунур. Малиййя таразлыьы модели бу мягсядя гуллуг едир. О, йарыммодел системини юзцндя сямляйир ки, бунун да ясасында эялирлярин структурунун щесаблашмалары вя бцццн истимаи секторларда, о сцмлядян, неся дейрляр, реал сащялярдя малиййя ющдяликляри вязиййяти щяйата кечирилир. Ямякщаггынын, капитала эялирлярин, верэялярин, социал сыьорта цзя щаггларын, трансфертлярин, цмуми сащибкарлыг эялирляринин вя с.-нин юлчдляри мцяййян олунур. Алтмоделлярин кюмяйиля, эялирлярин структуру мцяййян олунур ки, бунлар да щясмин малиййяляшмя-

сини вѣ физики таразлыг модели цзря шесабланан сон тяляб
структуруну тѣмин едѣ бильярди. Дювлят малиййѣ алятлярина
хцусѣян буюцк ѣщѣмиййѣт верир, бѣля ки, онларын кюмѣйиля,
практики оларѣг, материал ресурсларынын ѣенидѣян бюлѣцсц
просѣси щѣйѣтѣ кѣчирилир ки, бу да хцусѣи тѣѣяррцфѣт секторунун
вѣ базѣр игтисадиййѣтѣ ѣѣсѣларынын ѣцсѣландирилмѣсинѣ ѣѣѣѣб
олур.

Беляликля, физики таразлыг моделляринин кюмяйиля, щесабланан эюстярисияларин мясмусу йенидян бахылыр. Физики тясяссмдя малиййя характеристикаларынын вя эюстярисияларинин ардысыл уйьунлашмасы бцтцувлцкдя игтисадиийатын баланслашмасына наил олмаьа истигамятляниб. Бцтцн щесаб-лашмалар перспектив мцряккяб сядвяллярин-игтисади вя малиййя сядвялляринин гурулмасы иля баша чатыр. Бу сядвялляр ясас сяняд кими бахылыр ки, бу да игтисади сявиййяляри, халг тясяррцфаты нисбятлярини вя игтисадиийатын артым темплярини характеризя етмяйя imkan верир.

16. 3.Алманийа Федератив Республикасында игтисади програмлашма вя малиййя планлашмасы

Алманийанын цмумтэсррцфат програмлашмасы механизми юзцнмяхсус хцсусийятлрля вя мцяййан цстцнлцклярля фярглянир. О, 1967-си илдян етибарян формалашмышдыр. Истимаи програмлашма функцийасы щялл етдикляри вазифялярин характер вя мигйасына, тяркиб вя сялащиййятиня эюря фярглянян бир сыра дювлят органларынын цзяриня гойулуб, бу да дювлятин федератив гурулушу иля щяртлянян дювлят игтисади сийасятинин desentralizasiyasы иля мцяййан олунур.

АФР-да ясаг иктисади програмлашма органларына федератив иктисадийят вә малийя назирликляри аиддир. *Иктисадийят назирлийи* юлкянин иктисади инкишафынын ортамддятли (4 иля) «мягсадли проексийаларыны» мңнтязям олараг ишляйиб щазырлайыр. Щям дя щяр ил онлар сирцщкян планлашма принципи цзря дягигляшдирилир вә узадылыр. Бунунла йанашы, федерал щюкумят щяр ил иллик «проексийалары» тясдиг едир ки, бу да онун иллик иктисади мярузяляриндя сямлянир. Ортамддятли вә иллик «проексийалар» ансаг агрегатив

эюстярисияри ящатя едир (цмуми милли мящсул, фяал ящалинин ичиндя ишсизлярин пайы, гиймятлярин цмуми ямсалы вя с.) вя сачя вя реэионлар цзря парчаланмыр. Бцтцн «проексийалар» уйьун прогнозлара яасаланыр.

Орта мцддятли вя иллик «проексийаларын» ишлянмяси заманы Ёгтисадийят Назирлийи бир нечя алтернатив прогноз щазырлайыр, сон мярщялядя ися, даща мцнасиби сечилир. Щямин назирлик структур сийасят мясяляляриня нязарят едир (сачяви вя реэионал), бу да програмлашманын даща васиб элементиня чеврилир. Эюстярилян назирлик структур-бющранлы сачяляр цццн (эямигайырма, тохухсулуг сянайеси, гара металлурэийа вя с.), йени елмтутумлу сачяляр цццн (ЕЩМ вя нцвя реакторлары истещсалы, авиакосмик сачя) гысамцддятли вя ортамцддятли програмлар щазырлайыр, сон иллярдя ися, енерэетика тясяррцфаты сачяляриндяки програмлара даща чох диггят йетирир.

Малиййя назирлийи Ёгтисадийят назирлийинин прогноз гиймятляри яасында федерал бцдсэ цзря ортамцддятли малиййя планлары щазырлайыр. АФР-дя дювлятин малиййя вьаситляри цч сывиййяли-федерал, торпаг вя коммунал органларлар тяряфиндян аккумулясийа олунур вя хярсялир (сон заманларда дювлят инвестисийасынын тяхминян 40%). Она эюря дя, онларын малиййя сийасятинин разылашдырылмасында кяскин зярурят мьовсуддур. Бунун цццн ики хцсуси структур-малиййя планлашмасы цзря Совет вя Конйуктур Совет йарадылмышдыр. Биринси федерал щюкумят йанында мяшвьят функсийаларына маликдир. О, дювлят инвестисийаларынын щясминя, истигамятляриня вя мцддятляриня аид олан тьовсиййяляр, щямчинин онларын цч сывиййядя разылашдырылмасы цзря тядбирляр щазырлайыр. Икинси-бюйцк сялащиййятляря маликдир вя гысамцддятли конйуктур (антитсикл) програмлар щазырлайыр. Бура федерал игтисадийят назири (о, бу органда сядрлик едир) вя малиййя назири, торпаглардан щяр бириндян бир нцмайяндя, коммунал иттифаглардан дюрд нцмайяндя, щямчинин Федерал банкын президенти дахилдир.

Реэионал програмлашма малиййя ислащатлары щаггында га-нунлар комплекси яасында щяйата кечирилир, бу да федерасийа, торпаг вя исмалара бир сыра бирэя вязифяляр тапшырыр ки, бунлардан да бири «реэионал тясяррцфат структурунун

йахшылашмасы» адланыр. Реэионал програмлар, цмумтясяррцфат «проексийалар» кими, 4 ил мцддятия сцрцшкян планлашма принципи цзя ишляниб шазырланыр. Бунунла *реэионал тясяррцфат структуру мясяляляри цзя План комитяси* мяшбул олур ки, бу да реэионал програмлары щюкумят вя парламента тясдигя верир. Програмлар цзяриндяки иш мцвафиг прогноз щесаб вя гиймятляря яасланыр.

АФР-дя дювлят програмлашмасы вя прогнозлашмасы системиндя щал-шазырда малиййя планлашма Совети буюцк рол ойнайыр. Онун вязифяляриня федерасийа, торпаг вя исмаларын малиййя планлашмасынын ялагяляндирилмяси дахилдир ки, бу да дювлят хярсляри вя эялирляринин юлкя игтисадиййатынын имканлары вя тялябатлары иля уйьунлашмасыны тямин едир.

АФР-дя игтисади програмлашма вя прогнозлашма мясяляляри иля щям дя бир сыра елми-кюмякчи органлар мяшбул олур ки, бунлардан ян нцфузлу оланы *АФР щюкумяти йанында цмумтясяррцфат инкишафы мясяляляри цзя экспертляр Советидир*. Советин тяркибиня беш нцфузлу игтисадиййат профессору дахилдир (йерли мятбуатын гейд етдийи кими, «беш мцдрик»). Советин тяркиби щюкумят тяряфиндян тясдиг олунур вя дюврц олараг йениляшир. Щяр илин ахырларында о, эксперт мярузяси няшр етдирир ки, бу да юлкя игтисадиййатынын сари вязиййятинин гиймятляндирилмясини вя онун эялян иля инкишаф перспективини мцяййян едир.

Эюркямли профессорлардан тяшкил олунан вя мясялящятвермя функцийасыны йериня йетирян *елми советляр* игтисадиййат вя малиййя назирликляри йанында тяшкил олунур. Онларын функцийалары ясасян, мцвафиг назирликлярин хцсуси тапшырыглары цзя проблем характерли эксперт мярузяляринин шазырланмасындан ибарятдир.

Дювлят прогноз вя програмларынын шазырланмасында *беш апарысы елми-тядгигат игтисадиййат* институту кюмякчи рол ойнайыр. Бура Кил шящяриндяки Университетин тяркибиндяки дцнйя тясяррцфаты интитуту, Щамбург дцнйя тясяррцфаты архиви, Ессен шящяриндя Рейн-Вестфал игтисади тядгигатлар институту, Мцншкендяки ИФО интитуту вя Берлиндяки Алман игтисади тядгигатлар институту аиддир. Бунлардан щяр бири мцхтялиф дювлят вя гейри-дювлят органларындан вя тяшкилатларындан, щямчи-

нин, хцуси ширкятлярдян дахил олан хцуси мцгавиля-сифаришляр ясасында АФР игтисадиййатынын инкишафы цчцн гысамцддятли, ортамцддятли вя узунмцддятли прогнозлары ишляйиб щазырлайыр. Бундан башга, щяр йарымилдя онлар АФР игтисадиййатында конйуктур вязиййятин «бирэя диагнозуну» вя онун инкишафынын гысамцдддятли перспектив гиймятляндирмясини щазырлайырлар. 1990-сы иллярин ахырларында вя 2000-2002-си иллярдя федерал щюкумятин сифариши цзя йухарыда эюстярилян тядгигат мяркъязляри тяряфиндян иримигйаслы узунмцддятли програм щазырланмышдыр. Бундан башга, федерал щюкумятя мцстягил алим-игтисадчылар мяслящятлярини верирляр. Бура федерал игтисадиййат вя ямяк пазирлийи йанында Елми совет, федерал малиййя назирлийи йанында Елми совет, елми-тядгигат институтлары вя цмумигтисади инкишафын гиймятляндирилмяси цзя 1963-сц илдя йарадылан Эксперт шурасы дахилдир ки, бу да щяр илин пайызында беш мцстягил эксперт щейяти иля игтисадиййатын цмуми вязиййятинин, онун инкишаф вя игтисади сийасят мейлляринн тящилини верир.

Щяр илин йанварында федерал щюкумят бундестага вя бундестрата иллик игтисади щесабат тягдим едир. Бурада сари иля игтисадиййат вя малиййя сащясиндя щюкумятин фяалиййятинин ясас истигамятляри, «Азенда-2010» адыны алмыш ислащатын игтисади вя малиййя сийасятинин ясас параметрляри щярщ олунур. Федерал щюкумят бу програмы 2003-сц илдя тясдиг етмищдир. Онун мягсяди-ислащатларын вя йени ганунларын кюмяйили узун мцддятли перспективя Алманийанын рягабятгабиллийятини тямин етмякдир. «Азенда-2010» програмы игтисадиййатын демьяк олар ки, бцтцн сащялярини, ямяк базары проблемлярини, сящиййя, верэитутма, тягацд вя стабиллийя, аиянин инкишафына сябяб олан тядбирляри ящатя едир. Бцтювлцкдя «Азенда-2010» чярчивясиндя 30 блока групплащан тядбирляр васитясиля ямякщаггы цзя мярряфляр ашабы салынмалы, дахили тяляб стимуллащмалы, ямяк базарынын чевиклийи тямин олунмалыдыр. 2004-сц илин йанварында «Азенда-2010» чярчивясиндя тяклиф олунан он ики ганундан сяккизи гцввяйя минмищдир. Онун даща бир аспекти елми тядгигат, тящил вя тямим сащясиндя «инновасийя башламасына» истигамятляниб. 2010-су иля гядяр Алманийа истимаи инкишафын бу перспектив

сащяляриндя юз мювгелярини ящямиййяли дярсядя йахшылашдырмаг фикриндядир.

16.4. Франсада стратеси планлашманын ясас хцусийятлары

Франсада прогнозлашма вя стратеси планлашманын дювлят системи Икинси Дцнйа мцщарибясиндян дярщал сонра-1946-сы илдя формалашмышдыр. Онун ясасыны юлкянин игтисади вя социал инкишафы цзря бешиллик планларын ишлянмяси тяшкил едирди. Сонрадан дювлят тянзимлянмясинин бу механизмня игтисадийятын тянзимлянмяси вя онун даща ачыг игтисадийяата кечмяси иля дяфялярля дяйишикляр едилмишдир.

Яввялся бешиллик планлар васитясиля макроигтисади артым эюстярисилари тясбит олунурду, щямчинин, стратеси характерли мягсяд вя истигамятляр мцяййян олунурду. Беля ки, планлашманын эедишатында 1960-сы вя 1970-си иллярдя сянайенин йцксяк *technologi* сащяляринин инкишафында эерилийин арадан галдырылмасы цццн курс ишляниб щазырланмыш вя щяйата кечирилмишдир. Дювлятин бирбаша иштиракы иля «Милли чемпионлар» адыны алмыш йени бизнес-структурлар формалашды (кичик вя орта ширкятлярин ири ширкятлярля дахил едилмяси йолу иля). Онларын яксярийяти бунун нятисясиндя дцнйа базарларында йцксяк рягабятгабилыйяти ялдя етди. Планлара мцвафиг олараг, дювлят елмтутумлу мящсулларын истещсалчылары вя ихрасатчыларынын бирбаша субсидйалашмасыны щяйата кечирирди.

1980-сы иллярдя амма, бешиллик планлар директив ящямийятини итирди вя ясаян, инкишафын тьовсийя олунмуш параметрляри гисминдя бахылмаъа башланды, 1990-сы иллярдя ися, артыг прогноз гиймятлярин, ясаян, ясас дцнйа мал базарларынын конйуктуру вя бцттьовлцкдя дцнйа игтисадийяатынын перспективляринин учоту иля игтисади вя социал артымын мцхтялиф ссенариларинин тутушдурма нятисяляри кими бахылмаъа башланды.

1993-сц илдя саъ партияларын президент сечкиляриндя гялябя чалмасындан сонра, Франса бешиллик планларын тясдиги тясрцбясиндян, ясаян, щесабла он биринси пландан (1993-1997-си

илляр) имтина етди вә 1995-си илдя башлайараг, актуал тәсәриррәфәт вә сәсиал проблемлярин мҗәйҗән олунмасына, onlapin щәллиня концептуал йанашмаларын сийәси елитасы чәрчивәсиндә разылашдырылмыш дүврә ишлянмәсиня кечид етди.

Бунунла белә, юлкянин игтисади вә сәсиал инкишафынын дүвләт тәрәфиндә стратәси планлашмасы йенә дә давам едир. Сющбәт щәр шейдән яввял, милли инкишаф стратәҗийәсынын ишлянмәси вә перманент дҗигляшдирилмәсиндә вә несә дейәрляр, рәионал планлашманын сахланмасындан едир. Яәр биринси истигамәт ясәян, Баш планлашма комиссарлыгы тәрәфиндә (1946-сы илдә формалашыб), щәмчинин, 1997-си илдә йарадылан юлкянин баш назири йанында игтисади тәщил Шурасы тәрәфиндә формалашырса, икинсиси-милли яразиләр цәрә Идаряләрарасы комитә тәрәфиндә формалашыр.

Баш комиссарлыг бу әһн дә истимаи инкишаф проблемляри цәрә аналитик материаллар шазырлайыр. 2000-си илдә о, 2010-2020-си илләрә гядәр Франсанын сәсиал-игтисади инкишафынын милли стратәҗийә лайищәсини тәгдим етди. Бу сәнядин мҗәллифляри дигәтлярини цә проблем цәрәниә сәмләди:

- дҗнәя игтисади йәтәндә вә Авропа интегрәсийәсәндә Франсанын йәри вә ролу. Бунунла ялагәдар, илк дҗәфә оларәг, франсыз мҗәссәяляринин хариси ТМК тәрәфиндә мәнимсяниляркән, «вәтәндашлыгынын дҗәйишилмәсинин» нә гядәр гәбул олунмасы мәсяләси гаршыя гойулду;
- франсыз сәмийәтинин сәсиал стабиллийинин хәсәсийәтляри. Мәсялән, ящәлинин гәсалмасы илә вә хариси ишчи гәввәсинин сәлб олунмасы илә баылы иткиләрин оптимал компенсәсийә вариантлары мҗәйҗән олунду;
- сәсиал-игтисади сәщәдә дүвләт сийәсәти алятляринин модернләшдирилмәси, мәсялән, мәщүллуьун тәмин олунмасы, ТМК вә тәбии инщисарларын фәәлийәтинин тәнзимлянмәси вә с. цәцн.

Әюстәрилян лайищә ИЯИТ вә АИ-нын мәвәфиг структурлары илә гаршылыгы ялагәдә шазырланмышды. Комиссарлыгынын тәклиф вә гиймәтляринин елми ясәландырылмасы юлкянин игтисади сийәсәтинин гиймәтләндирилмәси цәрә Идаряләрарасы комитә,

щямчинин, игтисади вя сосиал сашьялрдя Франсанын сийасят мясяляляри цзря Елми Şурасы тяряфиндян тямин олунур.

Икинси истигамят-резионал планлашмайа эялдикдя ися-о, франсыз ганунверисилийиндя сямлянян 22 игтисади район системиня маликдир вя игтисади инкишафын хцесуи резионал комитялярин ясас функсийаларыны якс етдирир, бу да исрайийя щакимийятинин йерли вя мяркязи органларынын, резионал «ишэцзар групларын» нцмайяндяляриндя ибарятдир ки, бура са-щибкарлар, игтисадчылар, истещсалларын ярази йердяйишмяси, еколојі мцдафия мясяляляри цзря диэяр мцтяхяссисляр вя с. дахилдир. Эюстярилян комитяляр 22 районун щяр биринин игтисади вя сосиал инкишаф планларынын лайищялярини ясасландырыр вя ишляйиб щазырлайыр, йени истещсалларын йер-дяйишмясини мцяййян едир. Бея план лайищяляри мяркязи щюкумят вя резионал щакимийят структурлары тяряфиндян баъланан мцгавилялярин ясасыны тяшkil едир. Бу заман щяр бир план лайищяси йухарыда ады чякилян милли яразиляр цзря Идарялярарасы комитя тяряфиндян апробасийа олунур. Контрактларын ясас тяркиб щиссяси няинки резионал, щям дя цмумдювлят ящямийятли дювлят бцдсяси ассигнасийаларынын айрылмасы вя конкрет лайищяляря банк тяминатларынын тягдим олунмасы цзря ющдяликляр комплексидир.

Планлашманын щазыркы вязийятиндя зярурилийи Франса игтисадийятында дювлят секторунун ящямийятли ролу иля мцяййян олунур. Дювлят мцяссисяляриндя милли эялирин тяхминян 10%-и йарадылыр, ямякщагынын 15%-дян чоху юдянилыр; бура юлкянин бцтцн капитал гойулушларынын ¼-ц истигамятляндирилыр. Дювлятин йанасаг-енерэетика бюлмясиндя ролу хцесуян бюйцкдир (газ тясяррцфаты вя електрик енерјісинин истещсалы, о сцмлядян, АЕС-да): дювлят бир чох васиб машынга-йырма заводларынын, дямир йолларынын, Парис айеропортларынын, юлкянин бир сыра дяниз лиманларынын вя с.-нин мцлкийятчисидир.

Щяля президент Шарл де Голун вахтында мцяййян едилдийи вя инди дя тягдир олундуьу кими, Франсада стратеси планлашма онун модификасийасына бахмайараг, няинки инзибатчылыьын ефектив механизмяринин вя истигамятляринин формалашмасына кюмяк етмяли, щям дя башлысасы, милли

тяфяккцр вя ващидлийн–арденте облизатион-мюцкямлямясяня
эятириб чыхармалыдыр.

16.5. Йапонийада игтисади планлашманын ролу.

Йапонийада игтисади планлашма базис планлашмасы характери дашыйыр, бу да эялясяк миллли игтисадиййатын цмуми мянзярясини мясму щалда тясяссцм етдирян ортамцддятли вя узунмцддятли сийаси тядбирлярин топлусуну якс етдирир. О, регламентляшдириси вя императив дейил. Бу-базар игтисадиййатынын принципляриня яасланан стимуллашдырысы вя индикатив планлашмадыр.

Планлашманын йапон тясрпцбясиндя яас истигамятляр ашаьыда-кылардыр:

- социал-игтисади сферанын инкишафынын конкрет мягсядляринин реаллашмасы цццн имканларын мцяййан едилмяси;
- игтисадиййатын идаря олунмасынын орта вя узунмцддятли дюврцндя яас истигамятлярин мцяййан олунмасы, мягсядли тядбирлярин мцяййанляшдирилмяси вя онларын щяйата кечирилмя васитяляри;
- мцяссисялярин фяалиййятинин истигамятляринин тяйин олунмасы вя аияля тясяррцфат секторунун инкишаф перспективляринин ашкара чыхарылмасы.

Планын ишлянмясинин механизм вя ардысыллыьы щяддян артыг сядяляшдирилиб вя бунлара дахилдир:

1. Ваш назирин щазырладыьы йени планын ишлянмяси цзя мяслящятляри;
2. Игтисади шурада план лайищяляшмялярин мцзакиряси;
3. Назирляр кабинети тяряфиндя гярарларын гябул олунмасы;
4. Ёгтисади планлашма Идаряси (Игтисади советин инзибати органы) тяряфиндя план цзяриндя щяйата кечирилян ишлярин мцвафиг назирлик вя идаряляря, щямчинин, игтисади мясяляляр цзя Комиссийа вя назирляр кабинети иля ялагяляндирилмяси.
5. Йапонийанын баш назириня щесабатларын тягдим олунмасы.

Назирляр кабинетинин исласында гяраын йекун гябулундан сонра игтисади планын шяржакти цзря ишляри мцвафиг назирлик вя идаряляр юз цзряиня эютцрцр, бунлар да игтисади планда шярщ олунан орта вя узунмцддятли перспективин ясас истигамятляриня рияйят едир. Вунлар сялашийятляриня аид олан сациялярда конкрет тядбирляр апарырлар.

1973-сц илдя хариси вя дахили вязийятдя дйишикляр нязря алынмагла, ишлянмиш База социал-игтисади планынын гябул олунмасындан сонра вя планда нязряда тутулан сийасятин щйята кечирилмеси мягсядиля, Игтисади Шура щяр ил планын реаллашмасы цзря вязийяти йохлайыр, игтисади сийасятин эяляскдя арзуедилан истигамятляри щаггында щюкумятя мярузя едирляр. Мащийятсе бу гайда йапон планлашмасы тясрщбясиндя бу эцн дя сахланылыр.

Икинси Дцнйа мцщарибеси битдикдян сонра, йапон щюкумяти юлкянин игтисади инкишафы цзря 13 план щазырламышдыр. Юлкдя вя дцнйада олан вязийятдя асылы олага, бу планларын мязмуну бязян ящямийятли дярсядя дйишилирди.

Тювсийялярин ишлянмя дяринлийиня эюрэ, щйят габилыйятли игтисадийятын вя тяминатлы щйятын йарадылмасы истигамятиндя структур йенидян гурманын Социал-игтисади планы щесаб олунур (1996-2000-си иллярэ).

Бу сяняддя Йапонийада сидди структур дйишикликлярин апарылмасы зяруряти илк дяфя олага гейд олунмушдур. Тягдир олунду ки, йапон игтисадийятынын даима артымыны, там мящуллауу, малийя институтларынын сарсылмазлыыны вя дцнйада ян йцксяк тящлцкясизлик сывийясини мялумат верян прогнозлар дцзцн олмайыб. Тягдир олунду ки, Йапонийа халгы юзцня инамы итирир, амма билир ки, игтисадийятда да, сямийятдя дя ислащатлар апармаг тяляб олунур.

Буна ясасланараг, социал-игтисади инкишаф цзря йени Баш план (узунмцддятли програм) мцасир Йапонийанын тясяррцфат фяалийятинин щйята кечирилдийи ясас щяртлярин тящилиндян башланырды:

1. Глобаллашма, бунун да ики аспекти игтисадийята тясир эюстярир: неся дейярляр, сярщядсиз игтисадийят

- феномени вь дцнйа игтисадиийатыны бющранлы вязиййята эятириб чыхаран ширкятляр арасында сьрт рягабят;
2. Диэяр юлкялярин нцмунясиня риаййат едяряк, эялясяк игтисади артымын тямин олунмасынын гейри-мцмкцнлцйц, беля ки, юлкя дцнйа игтисади инкишафынын габаг хяттиндя дайаныб: «Бязи диэяр габагсыл юлкяляр кими, Йапонийа нцмуня вь йанлышлыглар методунун истифадыся заманы мясряф йцкцнц юз цзяриня эютцр-мялидир»;
 3. Йапонийа дцнйада йцксяк щййат давамлылыьы иля доьрудан да юйцня бияр, амма йапон аияляриндя ушагларын сайы этдикся даща да азалыр. Беяликля, ян йахын эялясякдя Йапонийада йаш группары цзяря ящалинин бюлэцсц диаграмы чеврилмиш пирамиданы якс етдирясяк;
 4. Қабагсыл телекоммуникасийа технолоэийаларында сцрятли ирялиляйиш, бу да бцтцн дцнйа ящалисинин щййатынын мцхтялиф тяряфлярини дяйишир.

Баш планда эюстярилирди ки, йапон сямиййати вь игтисадиийаты чятинликля йухарыда садаланан дюрд мейля уйьунлашыр, бу ися, ашаьыдакы структур вь психолоси характерли проблемлярдян иряли эялир:

1. ХХЫ ясрдя йапон игтисадиийатынын архалана бияляйи сащялярин мцяййан олунмасында истисна чятинлик. «Щазырда мцяссисяляр гисмян ийенин сцрятля мющкямляняси вь гисмян Йапонийанын дахилиндяки йцксяк гиймят структуру сябябиндя, даща чох юз фяалийятлярини харися кючцрцрляр. Бу кцтляви нятися бизим игтисадиийаты сарсыдыр».
2. Инсанлар эялясякдя юз ишлярина мцнасибятдя инамсызлыг щисс едирляр. Ямяк базарында узун мцддят ярзиндя мювсцд олан, йапон игтисадиийатынын эцс мянбяляриндя щесаб олунан (юмцрлцк музд системи, хидмят илляри ясасында хидмятдя ирялилямяляр вь неся дейярляр, диэяр сюзсцз разылашмалар) янянялярин, эюрцнцр, ресурслары тцкяниб.
3. Сцрятли демографик дяйишикляр эялясяк сосиал тяминат системиня мцнасибятдя инамсызлыг щисси

йаратдылар. Ящали нарашатдыр: онун игтисади сящятдян фяал ящалисинин азалан щиссяси эетдикся артан йашлы ящалийя дайаг ола билясякми?

4. Юлкядя цмидлярин пуча чыхмасы мейли эцслянир. Йапонийа дцнйада ЦДМ цзря биринси йерлярдян бирини тутдууу щалда, юлкя ящалиси бундан мянфяят ала билмир.
5. Йапонийа дцнйада ян ири игтисадиийатлардан бири кими, дцнйа тсяяррцфат щяйатында мщщм рол ойнамалыдыр вя йапон халгы буну нцмайиш етдирмяйя щазырлыыны нцмайиш етдирмялидир.

Йухарыда щярщ олунанлар нязря алынмагла, план ашаыдакылары тямин едян структур ислащатларын 5 категориясынын апарылмасынын зярурилиийини мцяййян етди:

- Игтисадиийатын санланмасы;
- Щяйат кейфиййятинин йахшылащмасы;
- Юлкянин дцнйа бирлийиндя юз ющдяликлярини йериня йетирмяси;
- Елм вя техниканын инкишафы, кадр щазырлыы вя тярбийяси програмларын мцдафияси;
- Инзибати-малиййя ислащатларынын апарылмасы.

Сонракы сащяляри Баш план йапон игтисадиийаты цццн даща перспектив мцяййян едир:

- Информатика вя телекоммуникасийа;
- Сащибкарлыг фяалиййятиня йардым цццн хидмятляр, бу да мцяссися сорьуларынын эениш спектриня уйьун ола биляр;
- Ямяк кейфиййятинин йцксялмяси цццн инсан ресурсларынын щазырланмасы;
- Ушагларын сайынын азалмасы вя сямиййятин госалмасы мейли нязря алынмагла, сящиййя вя истимаи рифащ сывиййясинин йцксяллдилмяси;
- Эялирлярин сывиййясинин артырылмасы вя сярбьаст вахтын артырылмасы фонунда асудя вахтын вя истиращятин тямин олунмасы;

- Мянзиля этдикся артан вя диверсификасийаолунан тялябатын юдянилмя мягсядия мянзил фондунун кейфийятинин йахшылашдырылмасы;
- Глобал еколојі проблемлярин артым учоту иля тябии мццитин йахшылашмасы.

Баш планын ясас мягсядляриндян бири-дювлят мигйасында «сыфыр тулланты иля сямиййятин» онларын там ресулкулйасийасы щесабына гурулмасыдыр.

Йапонийа щюкумяти, ясаян, ЕТТКИ-йя ассигнасийаларын икигат артырылмасы дахил олмагла, онларын наил олунмасы цццн ортамцддятли вя узунмцддятли мягсяд вя тядбирлярин мцяййян олунмасы иля елм вя техника цзря База планынын ишлянмя ниййяти щаггында мялумат вермишдир.

Щазырда Йапонийанын бцдся планларында гейд олунур ки, юлкя «интенсив адекватлыьа наилолунма дюврцндян» «мяркязляшмиш щямрййлик дюврцня» кечиди щяйата кечирир, бунун цццн ики ясас инкишаф истигамяти сечиб: дювлят секторундан хцсуси сектора; дювлятян реэионлара.

Бундан башга, эюстярилир ки, башда хцсуси сектор вя реэионларын мараглаары гойулмалыдыр. Хцсуси сацибкарлыг тящяббцскарлыьынын стимулашмасына, малиййя базарларынын инкишафына, щямчинин, йапон сацибкарларынын бейнялхалг малиййя базары ресурсларына фяал бирляшмяси цццн аддымлар атылыр.

Эянсляр арасында ишсизлийин сывиййясинин ашаьы салынмасы цзря комплекс тядбирляр ишлянир. Бцтювлцкдя юз иллик бцдся планларында Йапонийа щюкумяти сосиал инкишафда вязиййятин даща да йахшылашма мясяляляриня буюцк дигтят йетирир.

Йапонийада бу эцн дахили тялябат цццн вя ихраса сярф олунан тябии ресурсларын гянаяти цзря сяйлярин зяруряти щаггында тягдир олунан концепсийа (хцсуси ишлянмиш программ ясасында), щцбщясиз мараг якс етдирир. Мювсцд сянае истещсал эцсляринин туллантысыз истещсал мцяссисяляри системиня конверсийасы цзря вязифя Йапонийанын прогноз верян вя програмлар щазырлайан тядгигат мяркязляринин, щямчинин, мцвафиг щюкумят структурларынын мцлащизясиня эюря, мютядил вя сямярляи истещлака кечмяк цзря сямиййятин разылыьы иля та-

мамланмалыдыр. Бу еколоји ышайыш мццитинин, демяли, дювлят кими Йапонийанын туллантыларла мяшволма цзря реал тящцкясинин гаршысыны алмалыдыр.

16.6. Чин стратеси планлашма тясрцбяси

Планлашма нювлари. ЧХР формалашдыгдан сонра узун илляр ярзиндя ХХЫ ясин яввялляриня гядяр ЧХР-да планлашма цч нювя айрылыр: 1) узунмцддятли (10 ил вя артыг), ортамцддятли (5 иля) вя сари (бир иля). ЧХР-да ЧХР-да планлашманын щям дя дюрд сывийяси мювсуд иди—цмумдювлят, сащяви, ярази вя мцяссиляр цзря, планлашманын бцтцн нювлари гаршылыгы ялагяли иди.

Узунмцддятли планлашма програм характері дашыйырды. Стратеси мягсядляр, юлкянин игтисади вя социал инкишафынын курсу вя халг тясррцфаты пропорсийалары, инкишаф темплари, ясаслы гурусулуьун ясас эюстярисилари вя башлыса объектлари, истещсал ццвяляринин йердяишмясинин ясас эюстярисилари вя елми-техники сийасят мцяййян олунур, милли програмлар ишлянирди. Беля програмлара кянд тясррцфатынын 1956-1967-си илляр инкишаф програмыны (лайищя), 1956-1967-си илляр елм вя техниканын 12 иллик програмыны, халг тясррцфатынын 1976-1985-си иллярдя 10 иллик инкишаф програмыны аид етмяк олар.

Ортамцддятли планлашма узунмцддятя планлашмайа ясасланырды, мцддят цзря конкрет эюстярисилар мцяййян едирди. Бешиллик план мцддятиндя—бешиллийа ясас халг тясррцфаты пропорсийалары, сянайе вя кянд тясррцфатынын ясас инкишаф эюстярисилари вя артым темплари, ящалинин щяят сывийясинин артырымасы, ясас истещсал фондларына инвестисийа миг-йаслары, социал сферанын инкишафына ясас тялябляр, елми-техники сийасятин вя планларын йериня йетирилмясинин реаллашмасы цзря тядбирляр мцяййян олунурду. ЧХР формалашдыгдан сонра 1949-су илдя онбешиллик план тяртиб вя реализа олунмушду. Вунларын ичиндя биринси бешиллик план даща мцфяссал иди ки (1953-1957-си илляр), бу да няинки цмум-дювлят сывийясиндя, щям дя сащя вя яразилар цзря тяртиб олунмушду.

Иллик планлашма даща чох конкретляшмишди, онун мязмуну бешиллик планлашмайа нисбятян даща там иди. Иллик планын тяртиболунма эдишатында малиййя, валйута вя кредит балансларыны, материал ресурсларын, ишчи гцввясинин вя с.балансларыны ишлямяк зярури иди. 1953-сц илдян иллик план тяртиб олунур вя исрайа верилирди. Амма «мядяни ингилабын» эдишатында план тяртиби цзря иш зяифляди.

80-си иллярдя Чин алимляринин фикринся, халг тсяяррцфатынын узунмцддятли, бешиллик вя иллик планларын мцяййян едилмяси узунмцддятли мягсядлярин вя сари ишлярин бирляшмясини тямин едя биляр. Башга сюзлярля, орта вя узунмцддятли планлашманын мягсяд вя вязифяляри песрективя инкишаф курсуну мцяййян едирди вя планын фасилясизлийини вя стабиллийини тямин едя биляр, игтисади гурусулугда уьурсулуглардан гача биляр». Илк бешилликляр ярзиндя ЧХР-да планлашманын ясасына халг тсяяррцфатынын иллик инкишаф планлары гойулмушду, амма сонралар мяркяз бешилликляр цзря ортамцддятли планларын тяртибиня кюццрцлди.

Халг тсяяррцфатынын планлашмасы истимаи истецсалын бцтцн дюрд ясас мярщялясини юзцндя сямляйирди-истецсал, бюлэц, мцбадиля, истецшак. Бура ашаьыдакы эюстярисиляр цзря планлар дахил иди: милли эялир, кянд тсяяррцфаты истецсалы, сянайе истецсалы, няглиййат вя рабитя, ясаслы тикинти, щящяр тикинтиси, ятраф мщцитин мцщафизяси, елм вя техника, техниканын тятбиги, эеолоси кящфиййат, тисарят, хариси тисарят, малиййя, валйута бцдсяси, гиймятляр, халгын щяйяты вя истимаи рифащ сывиййяси, мядяниййат, сящиййя, маариф вя бядян тярбийяси, ящали мяскунлашмасы, ямяк вя ямякщаггы, материал ресурсларынын бюлэцсц вя дювлят ещтийятлары.

Халг тсяяррцфаты планларынын тяртиб цсуллары. Чиндя планларын тяртиб олунмасы заманы дюрд ясас присипдян истифадя олунурду: 1) реаллыьа ясасланараг, сечим мцяйиняси апармаг, вязиййяти тящлил етмяк; 2) партийянын курсуну, хяттини вя програмыны реаллащдырмаг; 3) сянайе вя кянд тсяяррцфаты истецсалынын инкишаф темпини мцяййян етмяк; 4) халг тсяяррцфатынын комплекс балансыны тяртиб етмяк. Бцтцн гарщыйа гойулан вязифялярийин йериня йетирилмясини ЧХР-нын Дювлят План комитясиня тапщырдылар, бу да сащя вя реэионлар

балансы ясасында юлкянин бѳтѳн халг тясяррѳаты балансыны тяртиб етмяли иди.

Комплекс халг тясяррѳаты балансы алты истигамятдян ибарятдир:

- Кянд тясяррѳаты, йѳнѳл вя аьыр сянайе арасында, йыьым вя истещлак арасында, енерѳетика, няглийат вя диѳяр саяялар арасында, игтисади вя мядяни гурусулуг вя щярби гурусулуг арасында, садя вя эениш тѳкар истещсал арасында, истещсал вя гейри-истещсал тикинтиси арасында вя с.ясас халг тясяррѳаты пропорсийаларынын мѳийян олунмасы;
- Ямяк, малийя вя материал ресурсларынын балансынын ишлянмяси, бу да дюрд ясас балансы-бѳдсѳ, кредит, вайѳута, материал, тисарят вя ишчи гѳввяси балансынын тяртиб олунмасыны юзѳндѳ сямляйирди;
- Истещсалын ярази цзря йерляшдирилмяси, бу да мювсуд тябии ресурслар вя техники-игтисади щяртляр ясасында йерли цѳтѳнлѳклярин истиѳадѳсини вя максимал нятисяляря наил олунманы нязря тутурду вя юлкянин сацилийаны вя дахили районлары арасында сямярляи ямяк бюлѳцѳня сѳбѳб олурду;
- Иллик вя бешиллик игтисади инкишаѳ планларынын уйьунлашдырылмасы, бу да сабит игтисади инкишаѳа сѳбѳб олурду;
- Халг кѳтлясинин ѳикирляри нязря алынмагла, халг тясяррѳатынын инкишаѳынын бѳтѳн сѳвиййяляриндя планлашма;
- Игтисади сямярляилийн артырылмасы цѳѳн бѳтѳн мѳмкѳн тѳдбирлярдян истиѳадѳ.

Планларын тяртиболунма гайдасы. Узунмѳддѳтли вя ортамѳддѳтли планларын тяртиболунма гайдасы, ясаян али план органынын-ЧХР Дювлят План комитясинин ишини якс етдирирди, бу да бѳтѳн сѳвиййялярдя мѳлащизялярин учоту ясасында комплекс халг тясяррѳаты балансыны тѳшкил едирди, сонра ися, али ися органы олан ЧХР Дювлят щурасы тѳряѳиндян кямийят ѳюстярисияринин тѳдигиндян сонра назирлик вя идаряляря,

мцяссисяляриня плана мцвафиг зярури мящсул нювляри тяляб олунан стандартлара уйьун айрылырды вя мцгавиляляр баъланырды. Кянд тясяррцфаты мцяссисяляри цццн истещсал мясулиййяти системиня кечиддян сонра 80-си иллярин яввялляриндя дювлят сонрадан гиймятляр, верэиляр, кредит, мцкафат сатыналмалары, мящсул алышына фйучерс мцгавиляляри кими игтисади рычаглардан истифадя едяряк, тядарцк планыны тясдиг едир вя мцгавиляляри имзалайырды, бу да планын йериня йетирилмясини тямин едирди.

Мцхтялиф цсулларла планын йериня йетирилмясиня нязарят даима щяйата кечирилирди ки, бунлардан да дюрд ясас цсулу айырмаг олар:

- Щяр ай, щяр рцб вя щяр ил Дювлят Статистика Ёдарясинин вердийи план тапшырыгларынын йериня йетирилмя эедищаты щаггында статистик мялуматларын кюмяйиля;
- Мцяссисялярин дювриййя фондларына, ямякщаггы фонду цзря хярсляря вя ясаслы тикинтийя вясайтлярин хярсляриня банк нязаряти васитясиля, буну да ЧХР-да Мяркязи банк функциясаны йериня йетирян Чин Халг банкы щяйата кечирирди;
- Мадди-техники Тясцизат Комитясинин мцяссисяляринин материал вясайтляринин хярслянмясиня нязарятин кюмяйиля;
- Мцяссисяляриин вя ащаы структурларын фяалиййятиня йерлярдя йерли органларын ясаслы нязаряти иля.

План тапшырыгларынын йериня йетирилмясинин ялагяляндирилмяси щялгяляр цзря идаряетмя функцийаларынын бюлщщцццлмяси принципи ясасында, йухары инстансийаа програмын реаллащдырылмасынын эедищаты вя онун тясдиги щаггында мярузя ясасында щяйата кечирилирди. План тапшырыгларынын ЧХР Дювлят План Комитяси сывиййясиндя йенидян бахылмасынын зярурилии щалында ХНЦЙ вя йа ХНЦЙ-нин Даими комитясинин разылыбы тяляб олунурду. Иллик планын йенидян бахылмасы щалында ян эеси сари илин цццнщ рцбцндя мццакиряйя дягиглящмяляр тягдим етмяк оларды.

Беяликля, ётён эсгін 80-си илляринін яввялляриндя мяркязлящмищ планлащма системи сахланылырды ки, бу да ясасын 30-су иллярин яввялляриня формалашан совет планлащма

системини хатырладырды. Амма ЧХР-да ССРИ-дян фяргли олага, йерли рящбярярин план тапшырыгларынын йериня йетирилмясиндя, ясасян, Чинин мцхтялиф резионларынын яразияриндя йерли шыраит нязря алынмасы иля баблы, кянд тясяррцфат сферасында даща чох азадлыглары варды.

Планлашма системи. Отән әsrin 50-70-си илляриндя планлы дювлят органлары билаваситя социал-игтисади курсу вя сянайе вя кянд тясяррцфатынын мящсулларынын ясас нювляринин истещсал сявиййясини, мягсядлярини, артым темпларини, мцщцм пропорсийалары, ясас истещсал фондларына капитал гойулушларынын мигйасы, истифадяси вя ясас обьектляри, ярази йерляшмяси, ящалинин щйят сявиййясинин артымы, дювлят бцдсяси, пул емиссийасы, бцдсянин эялир вя хярсляри, тядарцк, мадди ресурсларын бюлэцц вя дювриййяси, ясас маллара гиймятляри мцййян едир. Идаряляр вя резионлар цзря планлар дювлят планынын ясас щиссяси иди. Ващид планлашма заманы планлашма гайдасы мяркяз вя йерляр цццн айры-айрылыгда мцййян олунурду.

Планлашма ашабьдакы ясас истигамятлярә айрылырды: 1) мяцссяси вя идаряляр; 2) ясас инвестиция фондларына инвестициялар; 3) сянайе вя кянд тясяррцфаты мящсулу; 4) бцдся эялирляри вя хярсляри; 5) ищчи гцввяси.

Мцяссися вя идаряляр. Мцяссисялярин кичик бир щиссяси цццн план билаваситя ЧХР-нын Дювлят шурасынын идаряляри вя йа йерли органларла биряя тяртиб олунурду. Бу мцяссисяляр цццн истещсал планлары, тикинти планлары вя малиййя планлары мцййян олунурду, онлар цццн билаваситя мяркяздян ясас материал ресурслары айрылырды, мящсул бюлэцц планлары тяртиб олунурду, йерли щакимийят материал ресурсларла вя истещлак предметляри иля тясщизата эоря мясулийят дашыйырды. Бу мцяссисяляр цццн йанасаг вя хаммал айрылырды, бу да мцййян нормативляр цзря хярслянирди. Бцццн галан мцяссисялярә йерли щакимийят органлары вя йа мяркязи органларла биряя идаря олунурду (неся дейярляр, икили табечиликдя олан мцяссисяляр). Истещсал, тикинти вя малиййя планлары бу мцяссисяляр цццн тясщизат, истещсал вя сатыш баланслары кими йерли щакимийят тяряфиндя формалашырды, амма онлар дювлят планынын бир щиссяси иди.

Ясас инвестисийа фондларына инвестисийалар. Дювлят ЧХР Дювлят Шурасынын идаряляри адындан мярказы дювлят бцдсяси чярчивясиндя капитал гойулушларынын бюлцщдцрцлмясиня, идаря юзцнцмалиййяляшмясиня, дювлят вя хариси кредитлярин истифадяси вя гайтарылмасына эюря мясулиййят дашыйырды. Йерли щакимиййят органлары йерли инвестисийалара эюря, йерли юзцнц малиййяляшмяйя эюря, йерлярдя дювлят вя хариси кредитлярин истифадяси вя гайтарылмасына эюря саваб верирдиляр, амма бцтцн бу капитал гойулушлары цмуми халг тясяррцфаты балансына дахил иди вя дювлят планында сямлянирди. Банк кредитляри дювлят планлары ясасында банклар тяряфиндян айрылырды. Ири вя орта обьектляря бцтцн капитал гойулушлары малиййяляшмя мянбяляриндян асылы олмадан дювлят тяряфиндян, кичик обьектляря ися-йерли идаряляр тяряфиндян тясдиг олунурду.

Сянайе вя кянд тясяррцфаты мящсулу. Сянайе вя кянд тясяррцфаты мящсулунун истецсалы вя бюлэцсц халг тясяррцфаты инкишафынын планы ясасында щяйата кечирилирди. Мясялян, тахыл вя памбыг истецсалы вя тядарцкц планы дювлят тяряфиндян тяртиб олунурду. Парча, велисопедляр, тикиш машинлары, кюмцр, полад, семент, кимйяви эцбряляр, дязэащ (хырда мяссисялярдя истецсал истисна олмагла) кими сянайе мящсуллары нювляринин истецсалы вя бюлэцсц дювлят органлары тяряфиндян идаря олунурду. Истецсал васитяляри иля тясщизат ващид идаряетмя методу иля тямин олунурду.

Бцдся эялирляри вя хярсляри. Дювлят бцдсяси мярказы вя йерли бцдсяйя бюлцпцр. Йерли бцдсянин эялирляри эялирлярин бир щиссясинин мярказы бцдсяйя кючцрцлмясиндя сонра йерли сывиййядя истифадя олунурду, мярказы бцдсядян хярслярин артырылмасы щалында йерли бцдсяляр ццн яйялят, щящяр вя мухтар район сывиййясиндя вьаsaitляр айрылырды. Йерли бцдсяляр дювлят тяряфиндян тясдиг олунмалыдыр.

Ищчи гцввяси. Дювлят, дювлят мяссисяляриня ищчи гцввясини топламасы цзря планын эюстярисияляриня йетирилмясиня нязарят едирди, ищчи гцввясинин топланмасы вя бюлцщдцрцлмясиня йерли органлар мясулиййят дашыйырдылар. Коллектив секторлу мяссисялярдя йыьым планы эюстярисияляри-

нин йериня йетирилмәси йерли шакимийят тәрәфиндә нәзәрәтләнирди.

Өтәп әсрін 80-си иллярини яввләгиня гядәр бәтән инзибатитяяррәфәтчәлиг фәалийәти йухарыда дуран мярқәзи тяшкилатлар тәрәфиндә рәгламентләширди. Бәтән зярури вәситяләри аңсаг йухары инстансийалара сорьудан мцяссияя кәчрмәдән сонра аңсаг чох аз вәсаити амортизасийа фондунә гайтарылырды. Лакин бир нечә илдән сонра 80-си иллярин яввләгиндә мцяссиялярә тяяррәфәт мцягиллийи щәгугунун әенишляндирилмәсиндән сонра планларын тәртиб олунмасы, тядәрцклярин вә мящәулун сатышы, мянфятин бюлщдцрцлмәси фондлардан истифадә цзрә щәгугларын бир щиссяси верилмишди.

Сонрадан мцяссиялярин щәгугларынын әенишляндирилмәсиня йени дөвләт тәйинлямяляриня уйьун олараг мцяссиянин дөвләт план тапшырыгларынын йериня йетирилмәсиндә йери, мцяссиянин мцлкийят формасы, мцяссиянин мящәулунун нювц, вәсиблийи вә стандартлары ясасында планлашдырманын бу дюрд ясас формалары мцяййән олунмушдур. Планлашдырманын биринси нювця – директив планлашдырмасы – дөвләт мцяссияляринин костьақы, вә йа халг тяяррәфәтынын инкишафынын дөвләт планы цзрә вәсиб мящәулар бурахан мцяссияляр аид олунурду; онларын сәнайнин вә кянд тяяррәфәтынын цмуми мящәул щясминдә хцсуси чякиси (пайы) йцксәк иди, лакин мящәулун ассортименти чәшиди чох да бюйцк дейилди. Планлашдырманын икинси нювця истәшсалы базарә кечидлә ялагядәр олараг дйәишикликлярә мяруз галан, лакин дөвләт планы чярчивясиндә разылашмалар ясасында щяйәтә кечирилирди. Бу истәшсалы чохлу сайда сайсыз-шесабыз вә фярди истәшсалчылар цзрә сәпялянмиш мящәуларын әениш чәшидидир; онларын сәнайнин вә кянд тяяррәфәтынын цмуми щясминдә хцсуси чякиси чох йцксәк иди. Бундан башга дащә ики нюв мцяссияляр вар иди. Лакин мцяссиянин категорияларындан бириндә мящәулун дащә чох щиссясинин бурахылышы дөвләт планы илә тянзимлянирди. Мящәулун дащә аз щиссясинин истәшсалы базар тәяби вә тәклифи ясасында щяйәтә кечирилирди. Диәяр категориялы мцяссиядә, яксиня, мящәулун дащә чох щиссясинин истәшсалы базар вәситясиля, онун кюмәйилә тянзимлянирди, аз щиссяси ися – план вәситясиля.

Беяликля, 80-сы иллярин яввялиндя тясяррцфатын инкишафынын мяркязляшдирилмиш планлашдырылмасы мцяййян дйишикликляря мяруз галырды, мящсулун ящямийятли щиссяси ися планлы директив эюстярисияляр ясасында дейил, базар мейарлары ясасында истещсал олунмаъа башламышды. Сонрадан планлашдырма системинин ишлащатларын инкишафы буюцкся (щядди цзря) биринси нюв мцяссисялярин пайы – директив планлашдырма ясаян базара сямтлящян мцяссисялярин пайынын артмасы иля мцнтязяс олагаз азалмаъа башлады.

80-сы иллярин яввялиндя ЦХП-дя планлы игтисадиийатдан базар игтисадиийатына кечид башланды. Бу онда тязашщр етди ки, Чин кяндиндя подвор подратынын вя истещсал мясулийяти системини һәг yerdә тятбиг етмяйя башладылар, щящярдя мцяссисяляр илк яввял ядя олунан мянфяятли ямяк коллективиня мцкафат кими истифадя етмяк имканыны ядя етди, сонрадан ися мянфяятдян бцдсяйя айырмалар системинин верэи юдямяляриля явяз олунмасы баш Верди, нятиясядя халг тясяррцфатынын стратеси идаря олунмасы системиндя халг тясяррцфаты эюстярисияринин мцяссисяляр, реэионлар вя баш идаряляр сывиййясиндя йериня йе-тирилмясиня даими нязарятдян тядрисян чыхма иля вя бцтцн структурлара верэиляр, эцзяштли кредитляр, переференс гиймятляря мящсулларын дювлят алышы кими мцхтялиф игтисади алятлярин бу кими кюмяйилия нязарятя кечидля баълы олан дйи-шикликляря баш верирди. XX ясин сонуна халг тясяррцфаты эюстярисияринин буюцк бир щиссяси цццн директив планлашдырма системиндя тядрисян кечиди баш вермишди. Буна бахмайараг енегј дашыйысыларынын артан гытлыы вя няг-лийятда вязийятин эрэинлящмяси щяраитиндя халг тясяррцфатынын даща йахшы идаря олунмасы цццн директив илин (енерэетика вя няглийят сферасында) чохда чох олмайан мигдарда (сайда)эюстярисияляр сахланылмышды. Нятиясядя индики заманда Чин електрик енегјсиня, йанасаъа вя няглийят хидмятиня ашабы гиймятлярин сахланылмасы щесабына щялялик нязря-чарпасаг инфлясийадан йан кечмишди.

Планлашдырма системиндя ясас дйишикликляря 10-су бешиллик планын (2001-2005-си ил) тяртиб едилмясиндя баш вермишди, бу да мигдар эюстярисияринин кейфийят эюстярисиярини тйин олунмасына кечидля мящщур-

лашмышдыр. Бу ЦХД-нин 2001-си ил декабрында ЦТТ-я дахил олмасы иля баьлы иди. ЦХД вя ЦТТ арасында данышыглар нятисясиндя щяр ики тяряф беля бир нятисяя эялдиляр ки, Чин план игтисадиййатын дейил, базар игтисадиййатынын тяляблярина мцвафиг олан ганун вя гануналты актларын тянзимлянемся, низамланмасы цццн бешиллик кечид дюврц ялдя едир. Яэяр 80-90 иллярдя халг тясяррцфатынын планлашдырылмасы системиндя дяйишикликляр йаваш темплярля эедирдися, йеня дя яввялки кими чохлу сайда мигдар эюстярисиляр тйин олунурду вя план органларынын назирликлярин, баш идарялярин вя йерли щакимиййятлярин апарысы ролу сахланылырдыса, 2000-си илдян ЦТТ-йя дахилолма нятисясиндя инзибати-тясяррцфатчы функцийалар билаваситя истещсалчылара кечмяйя башладылар вя игтисади фяалийятдя мцхтялиф ганунвериси актлар буюцк, йцксяк ящямиййятли рол ойнамаьа башлады. Чин ядябиййатында гейд олундуьу кими 10-су бешиллийин тяляблярина мцвафиг олараг щюкмятин гануна мцвафиг олараг дювляти идаря етмяк инзибати иши легитимляшмя истигамятиндя эетмялидир. Бу ону билдирир ки, халг тясяррцфатынын инкишаф планынын щазырланмасы цзяр бцццн ишляр щцгуги ясасда щййата кечирилмялидир.

Буна бахмайараг планы игтисадиййатдан базар игтисадиййатына кечид цзяр ясас тядбирляр халг тясяррцфатынын инкишафынын дюрд бешилликдя – 6-дан 9-а гядяр (1980-2000-си ил) игтисадиййатын инкишафынын ортамцддятли (5 ил) вя узунмцддятли (чох иля) планын формалашдырылмасы базасында 20 ил ярзиндя директив планлашдырмадан сонракы эедиш истигамятляндирилмиш планлашдырма системиня кечидин там щякилдя ишлашатлар дюврцндя, Чин игтисадиййатынын стратеси планлашдырылмасы системиндя кечидин беш ясас истигамятини гурмаг олар:

1. Цмутигтисади планлашдырмадан халг тясяррцфатынын вя социал инкишафын планлашдырылмасына. 80-сы иллярин яввялэгиня гядяр сянайе вя кянд тясяррцфаты эюстярисиляринин мигдар планлашдырылмасы щййата кечирилирди, мцстягил щяртяряфли сянайе системи йарадылырды. Бцццн социал эюстярисиляр бешиллик планын исра едилмясини, йериня йетирилмясинин зярури эюстярисиляриня дахил олмурду. 80-си иллярдян (6-сы

бешиллик) башлайараг халг тясяррцфатынын инкишаф планы игтисади вя сосиал инкишаф планына чеврилди. Ортамцддятли вя узунмцддятли планлар эюстярисисиня артыг няинки тясяя игтисади эюстярисиляр, игтисадиийатын «цццнсс сферасы»нын инкишапф, шям дя сосиал инкишаф планлары, ятраф мцщитин мцщафизяси, тябии ресурсларын мцдафизяси вя щансылар ки, бешиллик планда даща чох йер тутурдулар.

2. Ортамцддятли кими бешиллийин планлашдырмадан бешиллик вя узунмцддятли планлашдырманын вящдятиня (комбинасийасына) кечид. Бу 90-сы иллярдя башлайараг (8-си бешиллик) ЦХД-да халг тясяррцфатынын ониллик инкишаф планлары 9-су бешилликдя ися (1995) бирдяи-биря 15 иллик халг тясяррцфатынын инкишафынын узунмцддятли планлары гурулмаа башлады. Беяликля, базар игтисадиийатына кечид шяраитиндя халг тясяррцфаты планларынын гурулмасында ортамцддятли вя узунмцддятли планлашдырманын вящдяти баш вермишди.

3. Директив планлашдырмадан макроигтисади, стратеси вя сийаси планлашдырмайа. Базар игтисадиийаты олан кечидля планлашдырманын директив характери истигамятляндириси планлашдырманын артан инкишафында тядрисяи зяифлямяйя башлады. План эюстярисиляри прогноз вя индикатив характер дашымаа башлады, истигамятляндирилди планлашдырма ися макроигтисади нязарят, сосиал тярягги, ятраф мцщит вя игтисади структур мясялялярияи тямяркцзляшмишди. Яняняви мигдар эюстярисиляр этдикся даща чох азалырды. Асылы олан бу капитал план объектлярини цмуми мигдары да азалырды.

4. Ващид планлашдырмадан истигамятляндириси планлашдырмайа кечид эедишатында сащя реэионал планлашдырманын Дювлят планлашдырылмасы реэион вя сащялярин игтисади инкишаф планларына мцнасибятдя истигамятляндириси планлашдырма характери дашыйыр. Вуна бахмайараг, мящдудлашдырма о гядяр дя нязаря чарпасаг дейил, мягсядляр, вязифяляр, сийаси тядбирляр вя эюстярисиляр дювлят сывийясиндя гойулмуш вязифяояр чярчивясиндя йерлярдя мцяййян олунур, ортамцддятли вя узунмцддятли планларын тяртиб олунмасында инфлясийанын шяффафлыг дярясясинин йцксялмасы.

5. Игтисади инкишафын ортамцддятли вя узунмцддятли планларынын гурулмасында игтисади инкишафын гурулмуш планлары.

Халг тясяррцфатынын инкишаф планларынын шазырланмасы системини ясас дйишикликляр ЦХД-на дахил олмасы шярэитиндэ 10 иллик, бешиллик планын (2000-2013) тяртибиндэ, дцнйэ игтисадиийатынын реструктизасийасынын, информатизасийанын йени вя йцксяк технолоэийаларын инкишафы, сямиййэтин компйутерляшдирилмэси вя елми-тярэгги, трансмилли корпорасийаларын мигдары нязря-чарпасаг дярсядэ артмасы вя онларын фяалиййэти мигйасынын эенишлянмэси. Нятисядэ Чиндэ халг тясяррцфаты планларынын тяртиб олунмасы системиндэ дйишикликлярэ даща чох дясэк верян игтисадиийатда ящямиййэтли дйишикликляр гейд олунмушдур.

1980-сi илдэ халг тясяррцфатынын инкишаф планынын тяртиб олунмасында 1980-сi илэ мцгайисядэ 2000-си илэ цмуми милли мящсулун (ЦММ) эюстярисиляринин дйфялярлэ (дюрд гатына) артмасы гейд олунмушдур. 2000-си илэ ЦММ-ин артымынын мцтляг эюстярисиси артыг 1995-си илдэ артыгламасы илэ йериня йетирилмишди, адамбашына дцщян ЦММ эюстярисиси 1997-си илдэ, Чиндэ ися ясаян бу «кичик благоденствия» сямиййэти гурулмушду. Бу эюстярисийя наил олмэг, чатмэг ЧХР-ин халг тясяррцфатынын инкишафынын стратеси планынын икин-си мярщялясинин реаллашдырылмасы цццн планлашдырылмышды. Индики заманда Чин сямиййэтин модернляшдирилмэсинин- инкишафын цццнсц мярщялясинин реаллашмасы вязифясини йериня йетирир.

Яэяр биринси мярщялэдэ игтисади структурун башлыса вязифяси мцхтялиф нув гытлыгларын тамамланмасы вя халг тясяррцфаты диспропорсийаларын лйэв олунмасы идися, индики заманда ясас вязифя щяртярэfli вя стратеси тянзимлямялидир. Игтисади ислащатын 20 илдян артыг мцддят ярзиндэ щям мящсулдан гцввялярин инкишаф сывиййэси, щям дэ Чинин игтисади эцсц йцксялмишди. Тясщизат системинин бу эффективлийи йцксялмишди, инфраструктурин инкишафы баш вермишди, ясас кянд тясяррцфаты мящсул нувляринин гытлыгы тядрисян йох олур вя яксиня онун сатышы проблеми мейдана чыхмышды. Чин сянайесинин истещсал имканлары йцксялмишди

вя Чиндя тяляб вя таклиф арасында нисбятин дйишмясиня эюрэ, щесабына алысылан базары ямяля эялди, игтисади артым тясщизат вя сатышла дейил, алысылыг тяляби иля мящдудлашмышды.

Игтисадиийатда сямтлянмянин дйишмяси баш верди – мигдар эюстярисияриня наил олмаа сящдлярдян истещсалын саяя структурунун дйишмяси вя игтисадиийатын саяяляри, шыаар вя кянд, мцхтялиф реэионлар, тяляб вя таклиф арасында пропорсийаларын шыааряфли вя стратеси планлашдырмаа кечид щесабына кейфийят эюстярисияринин йцксялмясиня халис игтисадли рычаглара дигят даща да йцксялмишди, сямийятин маркетингаси дярсяси йцксялмишди. Макротянзимлямя эедишатында базарда тябии ресурсларын бюлщдцрцлмясиндя онун ролу даща чох тязащр олунур. ХХЫ ясрин явяляиндя игтисадиийатда islahatların яняняви методларындан дювлятин, мцяссисянин вя айрыса ишчинин игтисади марагларынын тянзимлянмясиндя якс олунан игтисади модельарин шыааряфли тякмилляшдирилмясинин йени методларына кечид баш вермишди.

ЧХР ЦТТ-йя дахил олмасы просесиндя дцнйада игтисади глобаллашма просесинин сцрятлянмяси мцшащидя олунурду. 20 илдя артыг бир мцддятдя хариси игтисади просеслярин сощун инкишафы баш вермишди. Чин Игтисадиийаты дцнйа тясяррцфат ялагяляринин вя бейнялхалг ямяк бюлэсц системиня даща дяриндя сялб олунмушду, дювлятин ЦТТ-йя дахил олмасы ансаг бу просеси сцрятляндирди.

Индики заманда ЧХР халг тясяррцфатынын инкишаф планларынын гурулмасы просесиндя цч нюв планлашдырма айрылыр: 1) програмлы програмлашдырма; 2) ясас объектляр цзя планлашдырма; 3) реэионал вя саяя планлашдырылмасы.

Програм планлашдырма. Програм планлашдырманын нятясяси 2010-су иля гядяр бешилик вя узунмцддятли инкишаф програмлары цзя игтисади инкишаф програмынын гурулмасы олмушдур. Бу нюв планлашдырма бцтцн галан планлар - шям иллик вя шям дя макроигтисади сийасят цццн истигамятляндириси рол ойнауан, ХХЫ ясрин явяляиня халг тясяррцфатынын инкишафынын комплекс стратеси програмын гурулмасыны ня-зярдя тутур.

Ясас объектляр цзя планлашдырма. Бу нюв планлашдырма базар игтисадиийатынын инкишафындан истифадя едяряк шыаата

кечирилмасы чэтин олан тэсэррцфат фэалийят нэвляри цэря апарылмалыдыр вэ дэвлят гаршысында дуран игтисади вэзифэлярин щэлли цццн сашэви вэ йа рэиэонал планлашдырмайа дэвлят мцдахилэси тэляб олунур. Бу нэв планлашдырма програм планлашдырманэын вэзифэлярини програм планлашдырманэын вэзифэлярини ээнишляндирмэйя вэ дэгигляшдирмэйя имкан верир. Ясас обйектляр цэря ццокцмэтин мясулийятини вэ юшдяликлярини, капитал тикинтинип ясас обйектлярини (мясялян, Тибетдэ дэмирийолунун вэ йа Йантзы чайында Сансуа СЕС-ин тикинтиси), обйектлярин ярази йерляшдирилмэсини вэ онлар арасында тэбии ресурсларын зярури бюлцщцрцдмэсини мцэййээн едир.

Рэиэонал вэ сашэви планлашдырма. Сашэ планлашдырылмасы сашэлярин маркетингляшдирилмэси дэрясэси вэ системин дэйишмэси мейиллярини мцэййээн етмэлидир, сашэнин техники-игтисади ясасландырылмасынын, сашэлярарасы вэ сашэдахили рягабят принципия риайят етмэлидир, инщисарла, инщисарчылыгла мцбаризя апармалыдыр, дахили вэ дцнйа базарларынын инкишафынын ясас мейиллярини тэшкил етмэлидир. Рэиэонал планлашдырма йерли щакимийят тэряфиндян даща йцксяк сывиййэдэ планларын рэиэонал игтисади вэ социал инкишафын гурулмасындан ибарятдир. Илкин олараг яйалят сывиййэсиндя халг тэсэррцфатынын инкишаф планы там щакилдэ дэвлят програмына уйбун олан гурулур. Бу програмлар ясас обйектляр цэря планларла, сашэ планлары вэ гоншу рэиэонларын планлары иля уйбунлашмалыдыр. Бцццн рэиэон планлар дэвлятдэ цмуми вэзиййэти нэзяря алмалы вэ йерли щэраитдян чыхыш етмэлидир.

Ортамцддэтли вэ узунмцддэтли планларын бцццн нэвляринин гурулмасы гайдасы «дэвляти ганун ясасында идаря едилмэ» тэлябляриндян чыхыш етмэлидир. Цмумээн 10 ад бешиллик планын тэртиб олунмасында (2001-2005) вэ 12-си бешиллийип (2006-2010) тэртибиндя беш мярщэля мцэййээн олунуб.

1.Програын тэртиб олунмасы; 2) ясас обйектляр цэря планын гурулмасы; 3) сашэ програмларынын гурулмасы; 4) рэиэонал програмларын гурулмасы; 5) програмларын бцццн нэвляриня дцзэлишляр.

1. Програмларын тяртиб олунмасы. ЧХР дювлят шурасы програм лайищясини тьяклиф едир. ВСНП ону тясдиг едир, планлашдырмайа саваб верян идаря ЧХР Дювлят Шурасынын тьябляриня ясаян програм лайищясини тяртиб едир. Програмын лайищясиндя инкишаф стратегиясы, макротязимлямя мягсядляр, инкишафы ясас сащяляри, еляся дя макротязимлямяйя саваб верян идарялярин вя сащя идарялярини вязифяляринин узлашмасы, уйьунлубу;

2. Ясас объектляр цзря планын гурулмасы. Бу план дювлят инкишафынын планлашдырылмасы цзря идаряляр вя йерли щакимийят органлары тяряфиндя тяртиб олунур. Вунлар мцштярк щякилдя биряя олараг прогноз ясасында базарда тьяб вя тьяклифин инкишаф сферасыны, планлашдырма цццн ясас объектляри мцййян едир. Ясас объектляр цзря план лайищяляринин тяртиб едилмясиндя сонра сорьу эедишатында бцццн мараглы тяряфлярин фикирлярини нязяря алыныг. ЧХР Дювлят Шурасынын мцхтялиф баш идаряляринин нцмайяндяляри яйалятляр сывийясиндя йерли щакимийят нцмайяндяляринин иштирак етдийи мяслящятчи мцшавиря чярылыр. Нятысядя ясас объектляр цзря ЧХР дювлят Шурасы тяряфиндя тясдиг олунан планлар цзря разылашдырылмыш гярар гябул edilip.

3. ЧХР Дювлят Шурасынын баш идаряляри бир-бириля узлашмалы олан сащяви програмларын гурулмасына мясулийят дашыйыр. Онлар сащядя ситуасийанын инкишафы, базарда тьяб вя тьяклиф прогнозуну гурмалыдыр, мараглы идарялярин вя реэионларын фикирлярини нязяря алынмасы ясасында сащянин инкишаф планынын бирликляр програмлара дцзялищяляри дахил едир вя дцзялищляр цзря тамамлама ищляриндя сонра о мцвафиг идаряляр тяряфиндя тясдиг олунур.

4. Регионал програмларын гурулмасы. Игтисади инкишафын регионал програмынын гурулмасы яйалятляр сывийясиндя йерли щакимийятин цзяриня гойулур. Сонрадан, о халг нцмайяндяляринин йерли йыьынсаглары иля тясдиг олунур. Йерли план органлары дювлят игтисади инкишаф програмын еля узлашмалы олан програм лайищянин гурулмасына саваб верир. Тясдиг олунана гядяр регионал инкишаф програмынын лайищяси, йерлярдя ясас объектлярин тикintisи програмлашма, дювлятин игтисади вя сосиал инкишаф програмынын ясас мязмунуна тясир

едян, тѣбии ресурсларын вя диэяр объектлярин инкишафынын ясас объектляринин йерляшмяси программы иля разылашдырылып, уйьунлашдырылып. Бундан сонра програм мцзакиря олунур вя йерли СНПин йыбынсаьында тѣсдиг edilip вя мцвафиг идаряляря эюндярилир.

5. Програмын бѣтѣн нювяриндя дѣзялишляр. Тѣсдиг олунмуш програмларын истигамятляндирилмясиндян сонра онлары юзбашына ня тѣшкилатлар ня дя ки, айры-айры адамлар тѣряфиндян дѣйишмяк олмаз. Бѣтѣн дѣзялишляр тѣнзимляйиси характер дашыйыр.

Беляликля, сон 20 илдян артыг замап ярзиндя игтисади ислашатларын башланмасындан сонра 70-си илин сонунда Чиндя стратеси планлашдырма системи нѣзяря-чарпасаг дѣйишикликляря мѣруз галмышды: сянайе вя кянд тѣсяррѣфаты мящсулларынын истещсалына тѣсбит олунмуш натурал эюстярисиярин бюйцк чохлу мигдарынын тѣйин олунмасы иля мяркязляшдирилмиш директив планлашдырмадан халг тѣсяррѣфатынын инкишафынын узунмѣддѣтли вя ортамѣддѣтли игтисади, сосиал програмынын гурулмасы иля истигамятляндириси планлашдырмайа гядяр. Онларда ясас йери ясас объектлярин програмлары, практик олараг тѣсбит олунмуш натурал эюстярисияр, демяк олар ки, ЦДМ-нин артым темпи, ящалинин адамбашына дѣщян ЦДМ эюстярисиси кими цмуми характерли, ансаг бир нечя индикатив эюстярисиярдян истифадя олундуьу сащяви вя резионал програмлар ясас йер тутурду.

XXЫ ясрин яввялиндя базара кечид шѣраитиндя Ыин игтисадийѣатынын инкишафынын прогнозлашдырылмасы. XXЫ ясрин яввялиндя ислашатларын йени инкишафында (витке) ЧХР-дя дѣвлят дѣвлятин игтисади идаря олунмасында васиб рол ойнамагда давам едир. Щярчянд, Ыин мятбуатында бу ЧКП-нин рящбяр вя истигамятляндириси ролу пролетариатын диктатурасы щагда эет-эедя даща аз данышылып, буна бахмайараг, дѣвлятдя игтисади щѣйятын ясас ориентирляри ЧХР-ин али ганунвериси органынын халг нѣмѣяйяндяляринин Цмуми Чинйыбынсаьынын вя ЧХР али мяслящятчи органы – Чинин Халг Сийаси Мсялящятчи Шурасынын сессийалары арасында, щансылар ки, щяр ил март айында кечилир, Чин Коммунист Партийасы сящнядян тѣдриясан

чыхыр, сящнянин архасына кечир вя орадан да дюлятин сийаси вя игтисади просесляриня рящбярлик етмяйя давам едир.

2002-си илин нойабрында ЧХР-нин кечирилмиш ХВЫ гурултайы йеня дя ону тясдигляди ки, дювлят игтисадиййатын модельяшдирилмяся модельяшдирилмяся бирликдя ясас кими ЧХР-ин Истимаи-Сийаси щяйатындакы инкишафында башлыса истигамятляндириси олараг галыр. Гурултай 2020-си иля гядяр ЦДМ-ин 2000-си илля мцгайисядя олан дюрд дяфя йцксялдилмяся вязифясини вя илдя адамбашына дцщян орта эюстяриси кими 3000 доллара уйьун олан «кичик благодентсва сямиййати»пин гурулма-сы вязифясини гоймушдур. (Бах: Кизин Б.Н., Титаренко М.Л. Ки-тай-Россия 2050: стратегия соразвития. М; 2006). Сон иллярдя ЧХР рящбярлийи директив планлашдырма методларындап щяр сцря эери чякилир вя ЧХП-ни гурултайлары вя пленумларынын вя ВССП-ин ссенарисинип сянядляриндя халг тясяррцфатынын инкишафынын конкрет эюстяриселяриня чох аз йер верилир, щансы ки, буюцк щиссяси иля индикатив характер дашыйыр. Сон иллярдя орат иллик артым темпи кими ЦДМ артым эюстярисиси ясас кимй чыхыш едир. Хцсуси олараг ЧХР Дювлят Шурасынын инкишаф мяркязинин ишиндя гейд олунурду ки, 11-си бешиликлдя (2006-2010) ЦДМ орта иллик артым темпи 8% сявиййясиндя сахланылмалыдыр. 2010-су илдя ися ЦДМ эюстярисиси 21,5 трл йуан (тягрибян 2,6 трл доллар бу сари валйу-та мязянниси цзя) тяшкил етмялидир, 2010-су илдя ящалинин адамбашына дцщян иллик эялири 1900 доллар олдуьу щалда, сон 10 илдя ЦДМ щясми 2010-су илля мцгайисядя 2 дяфя артмасы вя 43 трл.йуан (5,4 трл.доллар) вя 2020-си илдя тягрибян адамбашына дцщян 3500 доллар тяшкил етмялидир вя бу эюстярисийя эюря, Чин орта иллик адамбашына дцщян дювлятляр сырасына дцщсякдир.

11-си беш иллийин (2006-2010) вя 2020-си иля гядяр халг тя-сяррцфаты вязифяляринин буюцк бир щиссяси истянилян гиймятляр, щяр ня сцр олурса-олсун йериня йетирилмяли олан, васиб директив эюстяриселяр щякилдя дейил, сямиййат гаршысында гойулан вязифяляр щякилипдя ачыгланмышдыр. ЧХР-ин халг тясяррцфатынын инкишафынын йекунлары цзя дювлятин игтисади инкишафынын индики сявиййясини характеризя едэп ясас моментляр гейд олунмушдур: Биринсиси, дювлятин социал-игтисади

инкишафы ЦДМ адамбашына эюстярисисиня тягрибян 1400 долларла характериня едян йени мярщяляйя гядям гоймушду, истешлакын тялябиндя, сая структурунун тянзимлянмясиндя урбанизасийа просесляринин сцятлянмяси дйишмяляри баш вермишди. Икиниси, дювлят тяряфиндян инфлясийадан чыхма нятисясиндя ачылан игтисади артымын мигйасы эенишлянмишди. Ццнссц, игтисади систем яввялкитяк мцяййя кечид кейфиййатинин вязиййатини сахлайыр ки, бу да шятряряfli баланслашдырылмыш вя дайаныглы инкишафын эялирлярин бяра-бярсизлийиндя, структур йенидянгурма нятисясиндя ишсизликдя, шящяр вя кянд икитяряfli игтисади структура эюря ящалинин миграсийасы. Бешиниси, ЧХР ЦТТ-на дахил олмасында вя 2006-сы илин сонун гядяр дювлятин там шякилдя ЦТТ-нин цзвлцк мейарларына уйьун олмасы ццн «кечид дюврцнцн» йекуллашдырылмасы зярурили йафадя олунан хариси вязиййатин дйишмяси баш верди. Игтисадиййатын инкишафынын екстенсив методларындан интенсив методлара кечиди гойулан «инкишаф стратегийасы» дйишмяйя мяруз галмышды, щансы ки, елм вя техниканын игтисадиййатын инкишафында ролунун йцксялмясини нязрдя тутур.

Дювлятдя социал-игтисади инкишафын гиймятляндирилмясиня мцвафиг олараг ЧХР-ин халг тясяррцфатынын 11-си бешиллийя (2006-2010-су) вя сонракы 10 иля инкишафынын ясас вязифяляри гойулмушдур.

Гюрдцц кими, ЧХР-ин рящбярлийи артыг чохла сайда игтисади эюстярисилярин директив планлашдырылмасы иля дейил нязрдя тутулмуш мягсад вя вязифяляря наил олунмасы, чатмасы ццн зярури игтисади шяраитин, шятрлярин формалашдырылмасы иля баьлы, игтисадиййатын идаря олунмасы методуна кечмишдир. Чохлу сайда гязетлярдя вя елми мягялялярдя вя 2006-сы ил март ВСНП сессийасынын материалларында игтисади ислащатларын уурла йериня йетирилмясинин реаллашдырылмасы ццн зярури олан йедди ясас шятрляр верилмишдир: 1) мцгайися едилясяк дярсядя мяущям мадди-техники ясасын олмасы; 2) бу капиталын сцятли йыьымы вя йцксяк инвестисийа сявиййасы; 3) дахили базарын эенишлянмяси; 4) чохла сайда ишчи гцввясинин вя тябии ресурсларын олмасы; 5) йарадысы мцщитин инкишафы ццн ис-

лащатларын дяринляҗмәси; 6) социал-сийәси стабиллик; 7) ялверишли хариси вәзиййәт.

Чин рящбярлийинин фикирляриня әюрә йухарыда садаланан йедди ясас шяртляр Чинин мҗасир инкишафынын дюрд васиб проблеминин шяртлярфли нязря алынмасы вә тящилиндя ислащатларын сонракы инкишафыны тямин едә биляр. Башлыса мясяля игтисади артымын кечид моделинин ишлянилиб-щазырланмасы олур. Чохлу сайда ишчи гҗввясиндә, енегҗдашы-йысыларындан, хаммал – материаллардан истифадя кими, инкишафын екстенсив амилляриня ясасланан яввялки модел тядрисян ямяк вә тябии ресурсларын гытлыынын артмасы усбатындан тҗкянир. Бу шяраитдә Чин гаршысында инкишафын интенсив формаларына, ишчи гҗввясинин кейфиййәтинин йҗксял-дилмясиня, хаммал вә материалларын хҗсусия дювлят цҗцн гыт олан енерҗи дашыйысыларынын гянаятиня кечид вәзифяси гойулмушдур.

Икинси амил дювлятдә урбанизасийә сҗрятли темпинин олмасыдыр ки, бу да бу кянд тсяяррцфатында ямяк мящсулдарлыынын артымы иля, кяндлилярин торпагдан чыхарылмасы, сыхышдырылмасы иля вә гейри-кянд тсяяррцфаты сфералар сәщяляринин инкишафы зярурилиийә, ЧХР-и инкишаф етмиш дювлятлярә нисбятян пайы аз олан мящбуллуг сәвиййәсильә баълыдыр. 1995-си илдә едилмиш гиймятляндирмялярә әюрә 2010-су иля шящяр ящалисинин пайы 50%, 2020-си иля гядяр ися 64% артасагдыр ки, шящярлярдә ялавя инфраструктуруын инкишафы иля йолларын истилик вә електрик тсясщизаты, тящсил вә сәщиййә вә. с-нин игтисадиийәты цҗцн йени чаъырышлар йарадыр.

Башга бир амил, бу кянд йерляриндә якин сәщяляринин азалмасы иля вә кянд тсяяррцфатында ямяк мящсулдарлыынын йҗксялмясильә ишсизлийин артмасы иля, еляся дә ящалинин мҗхтялиф тяблягяляри арасында әялирлярдә артан фяргляря, ишсизляр, йашлылар, ев тсяяррцфатында гадынлар цҗцн базар игтисадиийәты шяраитиндә социал тяминатын зямәнәтин тямин олунмасы зярурилиийә, еляся дә планлы игтисадиийәтдан базар игтисадиийәтына кечид дюврцндә сәмиййәтин социал структурунун дәйишикликлярин ифадяси, тязәщцрц олан социал тяблягяляшмя иля баълы сәмиййәтдәки әэрәинлийин

эютцрцлмасыня имкан верян сосиал мобиллик механизминин
мюцкямляндирилмасыня шяртлянян сосиал проблемлярдир.

Чин сямиййятиндя ислащатларын инкишафына сидди тясир
эюстярян сонунсу васиб момент Шин сямиййятин там анылыг
сявиййасыня йцксялдилмасы зярурилийдир. Бурада ЦДМ-ин
щясминдя идхал вя ихрас квотасынын пайынын йцксялмасы
нязрядя тутулур ки, бу да дахили базарда тялябин щясмини
эенишляндирмйя вя тяляби йцксялтмйя имкан верясак, еляся дя
Шин ямтяляринин дцнйа базарына чыхышыны (бу іся истещсал
эцсляринин йцксялмасыдир) вя харисдян тябии ресурсларын вя
хаммалын ялдя олунмасы цццн зярури олан валйута
дахилолмаларыны тямин едяр. Гаршыя гойулмуш халг
тясяррцфаты вязифляринин щйята кечирилмасыня баьлы олан
бцтцн бу мясялялярі həll edər.

Бу комплексинин реаллашдырылмасы Чин базар
игтисадиййатына кечидин йени мярщялясяня чыхыша вя «кичик
pifah halı» сямиййятинин гурмаьа, сонрадан іся «bollu»
сямиййятин гурмаьа имкан веряр. Беляликля, Чиндя игтисади
ислащатлар 25 илдян артыг бир мцддят ярзиндя инкишаф едирди.
Халг тясяррцфатынын стратеси планлашдырылмасыны щйята ке-
чирян вя зярури олан щалда али ганунвериси орган – ВСНП, али
исра органы – ЧХР Дювлят Шурасы васитясяня вя ЧКП-ин
рящбярлийи алтында нязрядя тутулмуш ислащат програмларыны
тясщищ едирди.

16.7. Шиндистанын игтисади вя сосиал инкишафынын узунмцддятли планлашдырылмасы

Шиндистанда 1980-си илдя мцстягил инкишафа гядям гойан,
дцнйанын ири, нящянэ дювлятляриндя бириндя узунмцддятли
планлашдырма дцнйа игтисадиййатында уникал щал кими мцяййан
олунур. Лакин мяркъазиндя даими дювлят органы – Шиндистанын
план комиссийасы олан там системи билдирир. О, баш назирин
рящбярлийи алтында ишляйир вя юз нювбясиндя, чохлу сайда вя
нящянэ проблемлярин щялли цццн мцстягил Шиндистанын
тямсилчилари тяряфиндя сечилиян концептуал йанашмалардан
бирини тяшкил едян, дювлятин сосиал вя игтисади инкишафынын

бешиллик планынын ишляниб щазырланмасыны вя реаллашмасынын мониторингинин башлыса ящямийят кясб етдийи йцксак вя васиб сялащийятляря маликдир.

Щиндистан – дцнйада йезаня дювлятдир ки, эялясяк игтисади вя сосиал инкишафын планлашдырылмасы концепсийасы, бир тяряфдяң Британийа Щиндистанын Щиндистана вя Пакистана бюлцнмякдяң зийаң чякяң колониал игтисадиййатын вязиййятини нязря алындыы, диэяр тяряфдяң ися дювлятин модернляшдирилмяси маркаларына саваб веряң инкишафын мягсядяринин мцяййяң олундууу щялям колониал дюврдя башланмышдыр. Бу концепсийанын мцзакирясиндя суверенлик вя мцстягиллик уьрунда һярякятин рящбярляри Махатма Ганди вя Саващирляр Неру, еляся дя Фирма дювлятин диэяр ири сачибкарларын иштирак етмищдиляр. Онларын бирэя мцщтяряк гцввяляри нятиясиндя игтисади вя сосиал инкишафын стратегийасынын ишляниб щазырланмасынын, еляся дя мцстягил Щиндистанын игтисади сийасятинин ясасында дурмущдыр.

Щиндистанда узунмцддятли планлашдырманын ясас принципи ашаьыдакылардан ибарятдир:

- дювлятдя арха мцнасибятляр (мясялян, тохунмамазлыг, борслу гурдарлыг) олдууьундан планлашдырма концепсийасы бир сыра тяхирясалынмаз сосиал-игтисади ислащатларын апырылмасыны нязрдя тутур. Онлар формал мцстягил һүquqların (600-я йахын) льявиня, феодад торпаг сачиблийини льяв олунмасына кастового статусундан асылы олмайараг бцтцн вятяндащларын бяра-бярляшмясиня йюнялмищдыр;
- игтисадиййатын юзцнцн хцсусиййятляри – истецсалын сянайедяң әvvəl цсулунун щакимлийи вя эеридя галан аграр секторун ролунун цстцнлцк тящкил етмяси, сянайенин зяиф инкишаф етмяси, кяскин хариси рягабят, нящайят, Ёнэилис-Ниндистан колониал щакимиййятинин дискриминасиоанл фяалиййяти концепсийасы ишляйиб щазырлайанлары дювлятя хцсуси рол вермяйя мясбур етди. Дювлятя няинки игтисадиййаты тянзимлямяк, щям дя онун модернляшдирилмясиндя вя инкишафында актив иштирак етмяйя буюцк йер верилди. Бу институтун апарысы функцийасы милли тякрап истецсалын чатышмайаң

щялгяляринин йарадылмасында, милли сацибкарлыбын щявясляндирилмасында, онун хариси ргабятдан мц-дафиядяп, дцнйа игтисади ялагяляр системиндя бярабяр щцгуглу мцнасибятлярин тямин едилмасында ибарят иди;

- беляликля, дювлят вя хцсуси секторун мювсуд олдуьу гарышыг игтисадиийатын йарадылмасы йолу ilə эетмяк гярара alındı. Планлашдырма системи щям директив – дювлят вя индикатив – дювлят вя хцсуси секторун гаршылыглы ялагясинин тямин едилмасы вя ресурслардан даща рационал истифадя цццн гурулмушдур.

Рящбяр кими кечмиш ССРИ-нин нцмуняси цзря узунмцддятли (бешиллик) планларын ишляниб щазырланмасы вя йериня йетирилмасына гурулма гябул олунмушдур. 2002-си илдя БХ бешилик планын йериня йетирилмасы йекунлашмыш вя йениси Х-су бешиллик план башланмышдыр. Щярчянд, юзццн ясас вязифяляриня эюря щеч бир бешиллик план вахты-вахтында вя там щякилдя йериня йетирилмямишди, планлашдырма Щиндистана нисби баланслашдырылмыш инкишафы вя игтисади артым кифайят гядяр йцксэк темплярини тямин етмишди.

Бццн бешиллик планларын башлыса вязифяси сянайеляшдирмя бəуан edilmişdir. Бу бир нечя сябяблярля айдынлашдырылыр. Сянайеляшдирилмасынин зярурилиийи ихрас мящсулларынын гиймятляринин хроники ашабы дцшмяси мейлляр иля, идхал ццце валйута ресурсларынын мящдудлуьу иля, нящянэ аграр ящали артыглыбы иля, кцтляви ишсизляри щящяр итйяйян, щятта садя тякrap истецсалын дцнйа базарындан асылылыбы иля müəyən edilmişdir.

Дахили базарын истецшак тйинаты ямтяялярля боллуьу вя игтисадиийатын мцасир сащялярдя ясас капиталын тякrap истецсалынын дцнйа базарындан асылылыбы сянайеляшдирмя эедишатында аьыр сянайе сащялярини цстцн инкишафында мцяййян етмишди. Бу вязийят бир тяряфдя сонракы инкишаф цццн дайаныглы базаны йарадырды, лакин диэяр тяряфдя инкишафын илкин темпини йавашадырды, беля ки, инкишаф етмякля олан сащяляр йцксек капиталтутумлуьу иля фярглянирди.

Тянзимлямянин вя идаретмянин план ясасы васиб вязифялярин щялл олунмасына чатмаьа имкан верир: дювлятин мцстягиллийинин ялдя олунмасындан сонра Щиндистан сянайеси

игтисадиййатын галан сащяляриня нисбятян даща сцрятли инкишаф едирди. Мцстягиллик илляр иярзиндя онун щяеми мцхтялиф щесабламалара эюря 18-20 дяфя артмышды. Бунун нятисяси олараг дахили мянбяляр щесабына дювлятин щяттда мц-ряккяб, елмтутумлу мялуматлара ясас тякрап истещсал тятлябатлары юдянилмяйя башлады.

Щиндистан, бешиллик планларынын васиб истигамятляриндя бири милли елмин, онунла баълы сянайенин вя еляся дя али тящил системинин дястяклянмясиня едилян курс, сямт олмушдур. Буна сох минятдар олан, бунун сайясиндя XX ясрин сонунда Щиндистанда инфлясийа технолозийанын дцнйа базарынын инкишафынын башлыса амиллярдян биринэ чеврилмишди. Буна бахмайараг, сянайеляшдирмя мяшьуллуба ящямийятсиз тясир эюс-тярмишди, беля ки, инкишафын сечилмиш истигамяти эениш истещсалын ашаъы дцщян ямяктутумлубунда там олараг капитал тутумлубу иля фярглянирди.

Щиндистан планлашдырылмасынын стратеси тйин олунмасы чярчивясиндя бцтцн нюв бу кичик истещсалын дястяклянмясиня васиб йер айрылып.

Бу секторда 50-си илин яввялэгиндя бцтцн нюв сянае цмуми мящсулун 45% вя халис 40% -ni тэшkil edir, мяшьуллуг он миллионларла адам тящил едирди. Гандинин идеолозийасы кичик истещсалын сахланылмасы вя онун эялясякдя ири сащибкарлыбын тяряфдашлыба чеврилмясини нязарда тутурду.

Бунунла баълы бцтцн щинд бешиллик планларда айры-айры сащялярин ансаг кичик истещсалчыларла ещтийатландырылмасыны, кадрларын щазырланмасы техник-пеша мяктябляринин йарадылмасыны, мящсулларын сатышы цццн маъазалар щяблясинин инкишафыны, онларын мящсулларыны дювлят тящилатлары тяряфиндя алышлара мясбур, ющдяликляр дювлят тяряфиндя фабрик йерлярин, биналарын тикилиши вя онларын кичик истещсалчылара исарйя верилмяси; кичик мцяссисяляринин 800 адда мящсулунун, дювлят тящилатлары тяряфиндя алышы ири истещсалчыларын мящсулларынын гиймятиндя 10-15% йцксяк гиймятя апарыла билярди.

Дювлят дястяи сайясиндя кичик мцяссисялярин сайы 24 млн (мцстягил мяшьул оланлары саймайараг), щансыларын ки, цзяриня 40% цмуми сянае истещсалы дцщщр; там олараг кичик

мцяссисяляр ири ихрасатчылар чеврилди. Дювлятин джастийини щисс еджарак миллионларла кичик сачибкарлар щягигятян дя дювлятин социал-сийаси стабиллийинин башлыса амили олду.

Илкин оларак Щиндистан бешиллик планлар бирбаша хариси инвестицияларла сярт мящудийятляр сямтлянмишди. Электро-энергетика, мидания комплекси мцяссисяляринин там оларак вя икили тйяинатлы мящсуллары бурахмасынын, еляся дя нефт емалы сянайесинин миллилящдирилмяси щяйата кечирилмишдир. Сонрадан йени хариси капиталын сянайенин бир сыра сачяляриня вя базар инфраструктура уол (имкан) баьланмышды, мясяян, хариси тисарятдя банк вя сыьорта ишиндя, пяракяндя тисарятиндя вя с. Щиндистан игтисадийятынын мящкямляндирилмяси щяраитиндя бу сьр тядбирлярин сайы артмышды. Щиндистанлылар дювлят яразисиндя фяалийят эюстярян бьтцн хариси щиркятлярин нязарят пакетинин верилмяси щагда гярар гябул олунмушдур ки, онларын чоху юзц-юзцнцн ляьв едилмясини доьурмушду. Буна эюря дя, 1960-1990-сы иллэгдя дювлятя хариси инвесторларын иллик ахыны 300 млн доллардан чох дейилди.

Лакин дювлят хариси ресурсларын ахынына кяскин щякилдя ещтийаслыдыр. Стратегийаьа уйьун оларак ахын, истисмар характери дашымадан вя игтисадийята мәнфи тясир етмяуян щесаь едилән хариси займларын сьлб олунмасы йолу иля тямин олунурду. Практикада Щиндистан няинки займларын, щям дя эцзящтли щяртлярля эюстярилян кьтляви кюмяйин сьлб олунмасына наил олду, щям дя бу кюмяк щеч дя тькся Гярб дювлятляриндя дейил, щям дя кечмищ социалист дьщярэясиндя вя нефт ихрас едян дювлятлярдя эялирди.

Хариси ресурслар щесаьына бешиллик план цзря бьтцн капитал гойулушунун 8,2% малиййялящдирилмишди, ядя олунан вясаитлярин цмуми мябляьи ися (займлар, коммерсийа кредитляри, кюмяк вя грантлар) 120-130 миллиард долларла гиймятляндириля биляр.

Йекун оларак 50-си иллярдя орта иллик артым темпи 2,5%-я гядяр тьщкил едирди. 50-си иллярдя онлар 4%-я гядяр, 80-си иллярдя 6%-я гядяр олмушдур.

Щиндистанын инкишаф дьврцндя ЦДМ-ин орта иллик артым темпляри %.

Инкишаф планлары дьврцндя:

Биринси план (1951-1956)- 3,7%;
 Икинси план (1956-1961) – олан 4,2%;
 Үчтинси план (1961-1966) – 2,8%;
 Дүшүнчү план (1966-1969) – 3,9%;
 Бешинчи план (1974-1978) – 5,0%;
 Алтынсы план (1980-1985) – 5,5%;
 Үчтүнчү план (1985-1990) – 5,83%;
 Ишсизлик планы (1990-1992) – 3,3%;
 Саясий план (1992-1997) – 6,8%;
 Доггузунсу план (1997-2002) – 8,0%;
 Онунсу план (2002-2007) – 6,2%;

Дүшүнчү дүшүнчү ясап капитал олан таякатыны таяк
 едн кифайят гадар эсеп таяк истисал олан комплекс
 йарадылмышдыр. Яраг ва энергетика таяктыкысизлийинин таяк
 едилмеси цзя вязийят йахшылашмышды. Йохсулларын пайы
 азалмышды. 2000-си иля яшалинин таяк артымы *səgimişdi*. 2005-
 си илин яввялиня Шиндистан яшалисинин сайы 7,08 млн таяк
 етмишди. Шиндистан итисади эсепня эоря дңйада 5-6-сы йеря
 чатмышды. Бунула беля Шиндистан итисадиийатында чохла
 сайда шял едилмийан проблем ва чятинликлар йыылыб
 топланмышдыр.

Дүшүнчү бддсасинин ва таякйя балансынын 1980-сй иллярин
 сонундан кясирин кясин артмасы бу 1991-1994-сц иллярда
 башлайан итисади ислашатлар ццн билаваситя *bəhanə* кими
 чыхыш едирди. Бу ислашатлар БВФ таяфиндя тывсийя олуна
 нисби стандарт тядбирляри йыымын апарылмасыны нязрда
 тутурду – макроитисади стабилляшмяни, дүшүнчү мцяси-
 сяляринин бу юзляшдирилмасыни, либераллашманы, хариси
 капиталын эениш шякилдя сялб едилмеси ва с. Планлашдырма
 системини сахлайараг Шиндистан бу ислашатлары кифайят гадар
 басарыглы ва ештийатла апарыр. Яшямийятли либераллашдырма
 ва юзляшдырмядя о, дүшүнчү итисади инкишафын апарысы
 параметрляриня нязрати сахлай билмишди. Буна эоря дя, ис-
 лашатлар итисадиийатда бюшранлы шаллары, гят етмийя ва йа
 зяифлятмийя. нянки бярга етмийя, шям дя артым темпини
 сятляндирмийя имкан верди. Шиндистанда планлашдырма

просесиня бир сыра хцсусиййятляр хасдыр. Онлардан ян ящямиййятлилярини ашабыдакы шыкилдя формалашдырмаг олар:

- Ниндистан планлашдырылмасы юзцнцн мащиййяти вя формасына эюря кифайят гядяр демократикдир. Бу просесдя мяркязи рол бир сыра адлы-санлы елми-тядгигат тяшкилатларына (Щиндистан Ёгтисадиййат Мяктяби, МС. Махалакобис Щиндистан Статистика Мяркязи) истинад едяряк План Комиссийасынын цзяриня гойулуб. Планын илкин схеми вя принципиал гурулмалары План комиссийасы тяряфиндян, юз нювбясиндя, комиссийада юзляринин гаршылыглы тяклифлярини тягдим едян щинд штатларынын щюкцмятляринин план органларына йюнялир, эюндярилир. Илкин иш План комиссийасы вя Щиндистан сащибкар даиряляринин ири бирликляриля апарылыр. Сонунсулар юз тяклифлярини, мялуматларыны верир, лакин верилмиш саядя актив лобби фяалиййятини щяйата кечиряряк бунунла кифайятлянмир. Бундан башга план комиссийасы план лайищясинин щазырланмасыны йекунлашдырылмасындан вя ону тясдиг цццн щюкцмятя ютцрмясиндян габаг, бязи беля бирликляр вя щяр шейдян эvvəl Цмумщиндистан тисарят палатасы юзцнцн план вариантыны ишляйиб щазырлайараг ону юзцнцн мцвафиг сессийасында тягдим едир. Бу планын ясас тййинатлары халис индикатив характер дашыйыр. Онлар план комиссийасынын план лайищясиндя оланла фяргляня биляр. Лакин, бир гайда олагаг вэ гисмян дэ там олагаг Щиндистан саббкарларынын (щяр шейдян эvvəl, корпоратив секторун) ири инщисар группашмалары шыхсиндя (Бирма, Тати Симханида вя с.) дювлят планынын тййинатлары олур;
- Милли инкишаф планы ясасында Щиндистанын щяр бир штанында юзляринин инкишаф планы ишлянилиб щазырланыр вя йериня йетирилир;
- Ниндистан планлашдырылмасы кифайят гядяр чевик инкишаф институтудур. 1951-1965-си иля гядярки дюврдя Щиндистан цч бешиллик плана малик иди. Ясаян Пакистанла сярщад мцнагищясиня эюря 1966-1969-су иля гядяр иллик социал-игтисади инкишаф планлары ишляниб-

щазырланьрды, 1991-1992-си сийаси гейри-стабиллийин усбатындан (пянсяря кими) дювлят иллик планлашдырмайа гайытды. 1990-сы илдя бешиллик мцддядя ВЬЫЫ план гябул олунмушдур. 1997-ЫХ бешиллик план. 2000-си ил декабрда Щиндистан юзцнцн Х инкишаф планыны гябул етмишди;

- Ниндистан тяряфиндя гябул олунмуш щяр бир план дахили сийаси характерли дяйишикликляр аспектндя, еляся дя мейдана чыхан чятинликляр вя проблемлярин нязря алынмасы иля юзцнцн хцсусийятлярия маликдир. Лакин приоритет тйинатлар игтисадийятын сянайе секторунун, хцсуслия юзцнцн енерэтикасынын, гара металлурэийанын, дяниз вя дямирйолу няглийятынын инкишафына, дювлятин ярзаг тящлцкясизлийинин мющкямляндирилмясиня, елм вя техниканын инкишаф, кичик сащибкарлыьа дястяк, кюмякляр ящалинин савадсызлыьы иля мцбаризяйя садаланан щяр бир планда вар иди. Бунунла бирликдя Щиндистан планлашдырылмасы догматик дейил. Онда йени мейлляр вя приоритетляр ашкарланьр.

Щиндистанын мцасир план тясрцбясиня гөгэ вэ юзцнцн дявамийят дюврц иля онларда формалашан сари проблемлярин вя башлыса мягсядлярин ящатя етмяси дярясясила фярглянян хцсуси инкишаф програмлары социал-игтисади вязийятин кяскинлийиндян щакимийятэ эялмиш сийаси партийаларын програмларынын истигамятиндян асылы олагаг мцхтялифлик характерлидир. Объекти Щиндистанын дизяр дювлятлярля щям бейнялхалг интеграсийасы, щям дя икитяряfli разылашмалар (сазишляр) чярчивясиндя игтисади ямякдашлыьын мцхтялиф аспектляринин олдуьу дювлятлярарасы мцхтялиф нув програмлар вардыр. Игтисади вя социал инкишафын мцхтялиф сащялярия вя сфераларына аид олан мцхтялиф хцсуси програмлар, еляся дя эялирлярин, капитал гойулушу да дахил олмагла тянзимляняси йолу иля игтисади артымын мцяййян тясщищини нязардя тутан (милли инкишаф планларындан фяргли олагаг) игтисади стабилляшдирмя программы ишляниб щазырланьр.

Индики заманда Щиндистан игтисадийятын Х инкишаф планыны исра едир (2000-2008). Планла дювлятин там щякилдя электриктляшдирилмяси нязардя тутулуб. Щяр бир кяндя гядяр

електрикләшдирилмәни апармаг. Шиндистан 2020-си илә гәдәр йарадысы потенциалын там шәкилдә истифадә олнамасы, 2001-си илә адамбашына дцшән ЦДМ-нин ики дүфә артмасы, шәр ил 10 млн ялавя иш йерляринин йарадылмасы сайясиндә игтисади мц-насибятиндә инкишаф етмиш дүвләтләр сырасына дахил олмасы мягсәдини бәйән етмишдир.

Х-су бешиллик планда Шиндистан йеня дә план ясасында инкишафын зярурилиий илә юзцнцн инамлыы шалда бәйән етмиш, лакин гәйд етди ки, дүвләт базар игтисадиийәтыны гурур. Буна әуря дә игтисадиийәтын хцсуси секторунун инкишаф мягсәдляринин шәртсиз приоритетлиийини нязрәдә тутулур.

Шиндистанын Х бешиллик планынын ясас вәзифәсиня аиддир:

- инзибати вә мяшкямә шәкимийәтинин вә дахили тәшәддәсизлик системини дахил едәрәк идәрәтмә системинин шәртярәфли тәкмилләшдирилмәси;
- дүвләтдә ямтәялярин, капиталын вә ишчи ццввясинин Ниндистан штатларынын сяршәддиндән шәрякәтиня сядлярин ләвв олунмасы шәсабына вәцид игтисади мяканын йарадылмасы;
- инзибати сядлярин ләвв олунмасы;
- хцсуси тәшәббәсләрә гаршы олан бәлә бир вәзийәтин тямин олунмасы ки, нә вахт исра шәкимийәтинин бцтцн структурлары вә бюлмәляри (алт бюлмәляри) истиснасыз олараг шәмәсы, инкишаф мясәяляриндә тәшәббәскарьлыын ахтарышы вә реаллашмасы мягсәдилә гярарларын шәллини тәләб едән юз ишлярини вә тапшырыгларыны вәзифәлярин мцәййән олунмасы йәкунлары цзрә истимайят гаршысында шәсабатлы олмалыдыр;
- игтисади тәшәкилатларла вә истимаи ясасларла ишлярә шәртярәфли дәстәйи гаршылыгы дәстәк институту – Селф шәллп групе, кәнд мяктәб комитяляри, сәциййә олан комитяляри, мешә салмалара кюмяк вә с. дүвләтин тәбият катаклизмалара шәзырьлыынын вә онларын гятт едилмәсинин тямин едлмәси цзрә сийәсәти формалашдырылмасы вә апарылмасы;

- рланлашдырылмыш дюврдя истещсал инфраструктурунун инкишафы ону нязрдя тутуг ки, бу хцсуси секторда истещсалын артымына səbəb olan артыг малик олунан истещсал эцсяринин инкишафы вя вахты узадылмыш тикинтинин йекунлашмасы вя истещсал эцсяринин щяр шейдян габаг дювлят секторунда ишя салынмасы, ирригасийалы объектляр, щяр бир кяндин ичмяли су иля тямин олунмасы цзя объектлярин инвестисийалашдырылмасы tümkün оласагдыр;
- дювлят мцдахиясинин зяифлядилмасы – башлыса олараг нязарятин няинки хцсуси, шахси сянйе ширкятляринин фяалиййятиндя, щям дя мящдудлашдырма характерли бир сыра тядбирляр гураглыг щяраитиндя кечид тясяррцфаты секторунда тятбиг олунмушдур;
- икинси ониллийин сонуну узаг районларда там йемямякли проблеминин льяв олунмасы – Щиндистан Х иллик планы тяряфиндя иряли сцрцлмщш ян ящямиййятли вязифяси.

Яввялки планлар кими Х бешиллик план да план тййинатларынын тямин олунмасынын еля щямин механизмлярини нязрдя тутур. Иллик бцдсә планлары чярчивясиндя хярсяря аид олан щиссясиндя дювлят секторунун лайищяляринин няинки бирбаша малиййялящдирилмасыни, щям дя узунмцддятли эцзяштли кредитляр ясасында малиййя вясайтляринин тягдимини дя нязрдя тутур. Кредит ресурсларынын конкрет тягдими Щиндистанын Дювлят Банкы иля, еляся дя вя милли инкишаф банкыны малиййялящдирян Щиндистан Ещтийат Банкы иля разылашма ясасында коммерсийа инкишаф банклары иля щяйята кечирилир.

Щиндистан верэи ганунверисилийи, истяр хцсуси вя истярся дя дювлят секторунун мцяссися вя ширкятляриня ексклйцзив верэи эцзяштлярини верилмасы нязрдя тутулмайыб, яээр бу щюкцмятин гярарларында хцсуси олараг гейд щяртлянемийбся.

Х бешиллик план, демяк олар ки, бцтцн дювлят мцяссисяляринин мухтар инкишаф едян корпоратив ширкятляря чеврилмасынин щяйята кечирилмасыни нязрдя тутур ки, бу да бцдсә хярсяляринин ящямиййятли гянаятини тямин едясякдир.

Планда ресурсларын инкишафы мягсядляриндя бейнялхалг малиййя базарларында истифадя олунмасы вязифяси чыхарылмыр.

Щяр шейдян габаг Щиндистанда планлашдырма этдикся даща чох милли бирлик вя инкишафын йцксяк мягсядляриня наил олмаа ресурсларын вя гцввялярин сяфярбяр олунмасынын алятиня чеврилир. Сосиал-игтисади инкишафын бцтцн ясас параметрляри цзря Щиндистан ири, нящянэ бир дювлят кими бу илин глобал ээосийаси конфигурацийасы вя гцввялярин реэионал йерляшдирилмясиндя хцсуси стабилляшдириши ролуна ясасландырылмыш шыкилдя намизяддирляр. Гисмян, о артыг бу сцр ролу ойнайыр.

Щиндистанын дцнйа игтисадиийатында йени йерини йекун констансийасы План Комиссийасынын Щиндистан – görüntü 2020 мярузя прогнозу чыхыш едя биляр. Бу сяняд цзря иш бир неча ил давам едир, онда чохлу сайда Щиндистан игтисадчылары вя елми-техники институтлар иштирак едирляр.

Мярузэдя интеграллашмыш гаршылышлы ялагяси юзцнц эястякляйян игтисади артым ресимини тямин етмяли олан беш ясас секторлар айрылмышдыр. Биринсиси, бу кянд тясяррцфатыдыр. Нязрядя тутулур ки, аграр бюлмядя сцпманын ясасы, дюнццн ясасы олан «йашыл игтилабы»п давам олунмасы, йени технолоэийаларын ишляниб щазырланмасы вя тятбиги, мящсулун сахланылмасы вя маркетинг системинин кейфиййатинин йенидян тящкили, гурулмасы, информасийа дястяйини, еляся дя микрокредитляри дя дахил етмякля бу кянд ящалисинин мцвафиг хидмятляря тямин олунмасы. Икинсиси, електрик енегјисинин истещсалы. Ццнцсц сфера – сящиййа вя тящсил, нювбяти дюрдцнцсц – информасийа технолоэийалары (яняняви вя инновасийалы истещсалын интерграсийа вязифяси хцсуси олага айрылыб). Бешинси приоритет – стратеси сащяляр, щансыларын ки, сырасына хариси игтисади фяалиййат дахил олуб.

***Щиндистан – видении 2010 Мяркязи дювлятин сянайеляшдирилмясинин амбиции юз програмыдыр вя тядрисян игтисадиийатын постсянайе секторуна чеврилирляр. Планлашдырылыр ки, сянайе олан мцяссисялярин артымы илдя орта щесабла 10% тящкил едир, чох йцксяк игтисади артым индикаторлары сопрясенные сащяви програмлара да аиддир. Бея ки, металлурэийа сащясиня йени дювлят сийасяти лайищясиля (**)
полад истещсалынын 36 мле. Тонда индики заманда 2020-си 7 иля гядяр 110 млн. тона гядяр йцксялтмяк***

нязяря тутулур. Вя щярчянд бязи игтисадчылар беля щесаб едирляр ки, беля прогноз рягямляри йцксялдилмиш, шиширдилмишдир, бу сир сянядлярин стратеји оптимист интонасийаны гиймятляндирмяк олмаз. Онлар бундан башна истимаи фикиря, дахили сийаси ситуасийайа гиймятли психолоси-кйтяви аспектдя милли йцксялиш атмосферинин йарадылмасына халис позитив тясира маликдир.

Щиндистан планларынын оптималлыы мцасир секторда инсан капиталынын индики вязиййятиля юзцнц доьрултумудур. Дювлят информасийа технолоэийалары цзря мцтяхяссислярин сярбяст шыкилдя инэилис дилиня малик олан мцхтялиф ихтисаслы ящямиййятли ресурсларына маликдигляр. Щиндистанда индики заманда бу 1,5 миня йахын елми-тядгигат институтлары вя 38,0 университетляр, шансылар ки, щяр ил 200 мин мцщяндис, 300 мин техники мцтяхяссис вя мин аспирант бурахыр. Бязи хариси гиймятляндирмяляр цзря Щиндистан мцщяндис потенсиалы сывиййяси цзря биринси йердя, ихтисаслы ишчи гыввясиня эюря дюрдцнц йердядир.

Мцасир сямиййятин гурулмасы Щиндистанда дювлятдя дювлятя конульар олан 1998-си ил Нобел Mükafatı лауреаты Амартда Сенон, неоклассик игтисадиййат концепсийасы дювлят интервенсийасынын вя шяхси тяшяббцсц принципи кими гиймятляндирилир. *Верилмиш концепсийанын васиб элементи – йохсуллубун цзяриндя гялябя вя ямяк габилыййятли ящалинин мцасир игтисади мцнасибятляря сялб олунуб. Дювлятин интервенсийалыглы «Щиндистан – видение 2020» мярузясинин мцяллимляринин фикри цзря базар механизминин дефектлярини компенсасийа едир.*

*Щиндистанда беля бир инам цстцнлцк тяшкил едр ки, гярбин тясяррцфатын иницисарланмасы дярясяси цзря ** игтисади структуру дефдент щесаб етмяк олмаз. Онларын юзляри цццн трансмилли бу корпорасийаларын (ТМК) истецсал олан фяалиййятинин индики мигйасларын оптималлыы, тем более бейнялхалг тисарят олан цццн щеч ня иля сбат олунмайыб, яксиня бу фяалиййятин мигйаслары иницисарларла базарын баьланмасына эюря сидди на-разылыглары доьрур.*

Дювлят тѳряфиндян милли капиталын йетишидирилмѳси, онун тѳряфиндян дахили базарын тѳмяркѳзляшидирилмѳси вѳ хариси *Ми илѳ рѳгабѳтдѳ милли марѳгларын мѳдаѳияси Шиндистан ѳцѳн типикдир. Хидмѳт сѳферасында истѳянилян стандартлар ѳзрѳ эѳслѳ олан корпорасийалара вѳ банклара маликдир. Милли капиталын фѳалийѳятинин тѳмяркѳзляшмѳси мѳркѳзляшмѳси просеси бир гѳдѳр бундан габаг енерѳетика саѳѳсинѳ дѳ йѳйылмышдыр. Бейнялхалг ад-сан газанмыш, хидмѳт сѳферасында стремительно тѳряггидѳ о гѳдѳр дѳ аз васиб олмайан рола дювлят дѳстѳйинѳ архаланан чох да бюѳцк олмайан фирмалар ойнайыр. Шиндистанын план комиссийасынын апарысы мѳтѳхѳссислѳри гейд едирлѳр ки, дѳнѳа (милли тѳсѳррѳфатын тѳшкилати структурунун чохвариантлыѳыны ѳюрмѳк лазымдыр, ѳансынын бу трансмилли корпорасийаларла бюлѳшмѳси ѳѳѳ дѳ йѳзѳнѳ йол дейилдир. Шиндистанын тѳсрѳбѳси тѳсдиг едир ки, базарын вѳ иницисарларын даѳѳа демократик вѳѳдѳѳти перспективлидир ки, бу да иѳтисади просеслѳрин ѳѳдишинѳ пешѳкар дювлят мѳдахилѳси зѳрурилиийини нѳзѳрдѳ тѳтѳр.

Нѳзѳрѳт суаллары вѳ тапшырыглыр.

Ялавя 1

Яйани, гийаби вя дистант тящсил цццн «Прогнозлашдырма, стратеи планлашдырма вя милли програмлашдырма» фяннинин ТЯДРИС-ТЕМАТИК ПЛАН ВЯ ПРОГРАМЫ

Русийа Федерасийасынын Президенти йанында Дювлят Хидмати
Академийасынын тядрис-методики Шурасы тяряфиндян тясдиг
олунуб.

1. Тядрис-тематик план

№	Мювзунун ады	Мяшья лянин нювц	Саатын мигдары	
			Там курс	Гысалд ылмыш курс
1	Эириш. Базар игтисадийятынын дювлят тянзимлямяси механизминдя прогнозлашдырма, стратеги планлашдырма вя милли прог- рамлашдырма	Мцща- зия	2	2
2	Юнжядянэюрянлик нязриййяси вя прогнозлашдырманын методолозийясы	Мцща- зия	2	2
3	Дцнйя вя Русийа игтисадийятынын инкишафында тсикл вя бющранларын прогнозлашдырылмасы	Семи- нар	2	-
4	Стратеи планлашдырманын елми ясаclarы вя методолозийясы	Мцща- зия	2	2
5	Индикатив планлашдырманын методолозийясы вя техноложийясы	Мцща- зия	2	2
6	Стратеи вя индикатив планларын эюстярижиляр вя баланслар системи	Практи- кум	2	2
7	Милли програмлашдырма	Мцща- зия	2	2
8	Милли лайищяларин ишляниб щазырланма вя реаллашдырма техноложийясы	Кейс	4	2

9	Сосиал-демографик инкишафын прогнозлашдырылмасы ва индикатив планлашдырылмасы	Мцща- зия	2	2
10	Мяшьуллуун ва Русийа ячалисинин сыйат сыйийясинин узунмддяти прогнослашдырылмасы	Семи- нар	2	2
11	Елми-техники ва инновасийа- инвестисийа инкишафынын прогнослашдырылмасы, стратеги планлаш. ва милли програмашдырылмасы	Мцща- зия	4	2
12	Машынгайырма ва мцдафия-сянайе комплексинин узунмддяти прогно- слашдырылмасы ва програмашдырылмасы	Мцща- зия	4	2
13	Игтисади артым ва игтисадийатын структур ирйалийишлярин прогно- слашдырылмасы ва стратеги планлашдырылмасы	Мцща- зия	4	2
14	Артым темпинин ва Русийа игтисадийатынын структур динамикасынын узунмддяти прогнозу	Прог- ноз – стратеъ и ойун	4	2
15	Игтисадийатын истешлак секторунун ва кянд тсяяррцфатынын инкишафынын прогнослашдырылмасы ва стратеги планлашдырылмасы	Мцща- зия	2	2
16	Русийанын Аграр яргаг комплексинин дирчляси ва рягабятгабилийятлийинин йцксялдилмасы милли инкишаф концепсийасы	Кейс	2	2
17	Игтисадийатын енерэетика секторунун еколоъи прогнослашдырылмасы ва стратеги планлашдырылмасы	Мцща- зия	2	2
18	Узунмддяти перспективдя Русийанын енерэетика стратегийасы: щидроэен енерэетикасы	Кейс	4	2
19	Ярази инкишафынын прогнослашдырылмасы ва стратеги планлашдырылмасы	Мцща- зия	2	2
20	Ярази инкишафын програмашдырылмасы	Практи- кум	2	-
21	Дцнйа игтисадийатынын ва Русийанын харижи игтисади	Мцща- зия	4	2

	ялагяларини инкишафын прогнозлашдырылмасы			
22	Дцнйа игтисадиййатынын инкишафынын вя орада Русийанын йеринин узунмцддяти прогнозу	Сем.	2	2
23	Норматив база вя прогнозлашдырманын, стратеги планлашдырманын вя прогнозлашдырманын тяшкили	Мицша- зиря	2	2
24	Макромоделлярин прогнозлашдырмада вя стратеги планлашдырмада истифадяси	Семи- нар	2	-
25	Прогнозлашдырманын, стратеги планлашдырманын вя програмлашдырманын харижи тяжрцбяси	Мицша- зиря	4	-
26	Русийанын социал-игтисади инкишаф перспективляри	Дяйир- ми масса	4	2
27	Йекуп		72	40

Курс имташанла йекуплашыр.

Дистант тяшсил курсу цзря рефератлар вя курс ишляри йериня йетирилир.

«Прогнозлашдырма, стратеги планлашдырма вя милли програмлашдырма» курсунун юйрянилмасы нятижясиндя тялябя ашаьыдакыларыны билмялидир:

- прогнозлашдырманын, стратеги планлашдырманын вя милли програмлашдырманын нязяри яасалары вя онларын игтисадиййатын дювлят тянзимлянясиндя йерини;
 - тсикл вя бющранларын юнжядя эюрмяк методолозийасыны вя яебющран програмларын ишляниб шазырланмасыны;
 - социал-игтисади инкишафын прогнозлашдырылмасы, стратеги планлашдырманын вя милли програмлашдырманын норматив базасы вя тяшкилини;
 - дювлят вя корпоратив прогнозлашдырма вя стратеги планлашдырманын хцсусиййятлярини;
 - прогнозлашдырманын, стратеги вя индикатив планлашдырманын вя милли програмлашдырманын вятян вя харижи тяжрцбясини;
- ашаьыдакыларына да малик олмалыдыр:
- прогнозларын, стратеги вя индикатив планларын ишляниб шазырланмасынын методолозийасы вя технолозийасына;

- стратеги приоритетларын сечилмәси, милли программ вә лайищяларын вә приоритетларын реаллашмасы цзря мягсадли програмларын ишляниб щазырланмасы методларына;
- прогнозларын вә стратеги планларын яасландырылмасында макромоделларын истифадяси фяндлярини, цсулларыны.

2. Фянинн програмы

Мювзу 1. Базар игтисадийятынын дювлят тязимлянемәси механизмдә прогнозлашдырма, стратеги планлашдырма вә милли програмлашдырма (мцщазиря).

Базар игтисадийяты аңлайышы вә структуру. Игтисадийятын базар, гейри-базар вә стратеги инновасийа сектору вә онларын гаршылыгы яагяси. Сосиал-игтисади инкишафын тязимлянемәсиндә дювлятин ролу вә функцийалары. Дювлятин стратеги инновасийалы функцийасы вә онун реаллашмасында прогнозларын, стратеги план вә индикатив план вә милли програмын ролу. Дювлят гуллагчуларынын топ-менежерларын вә прогнозлашдыр. стратеги планлашдырма вә милли програмлашдырма иля мяшьул олан мцтяхяссисларын ихтисас сывийясиня тялябляр.

Мювзу 2. Юнжядянэюряник нязярийяси вә прогнозлашдырманын методолозийасы (мцщазиря).

Сосиал-игтисади инкишафын прогнозлашдырылмасынын мащийяти вә функцийалары, план вә базар гярарларынын яасландырылмасында онун ролу. Интеграл – макропрогнозлашдырманын методолозийасы. Прогноз сенарийалары. Прогнозлар системи. Узунмцддятли, орта мцддятли вә гысамцддятли прогнозларын хцсусийятлары.

Н.Д.Кондратйевин юнжядянэюряник нязярийяси вә мцасир шяраитдә онун инкишафы. Тсикл вә бющранларын прогнозлашдырылмасы. Прогнозларын ишляниб щазырланмасында макромоделлардә истифадя.

Прогнозлашдырманын вятя вә харижи тяжрцбәси вә онун тякмилляшдирилмәси йоллары.

Мювзу 3. Дцнйа вйа Русийа игтисадиййатынын инкишафында тсикл вйа бюшранларын прогнозлашдырылмасы (семинар)

Тсикляр вйа бюшранлар нязяриййасы. Сосиал-игтисади динамикада тскилярин нювлари, структуру вйа амилляри. Бюшранларын гачылмамазлыыы. Бюшранларын тясири. Яксбюшран програмлары. Дцнйа игтисадиййатынын динамикасында бюшранлар. XX ясрин 90-жы илляриндя Русийада бюшран, онун сябябляри вйа нятижяляри. 2030-жц иля гядяр дювря дцнйа вйа Русийа игтисадиййатынын бюшранларынын прогнозу.

Мювзу 4. Стратеи планлашдырманын елми ясаслары вйа методолозийасы

Дювлятин стратеги инновасийа функцийасы. Стратеи планлашдырманын нязяри ясаслары вйа тарихи тяжрцбяси. Прогноз ясасында стратеги приоритетлярин сечилмасы. Стратеи планларын цмумиляшдирилмиш эюстярижиляри вйа баланслары. Стратеи планларын реаллашмасы.

Мювзу 5. Индикатив планлашдырманын методолозийасы вйа технолозийасы

Индикатив планлашдырма, онун зярурилиийи вйа хцсусиййятляри. Индикатив планларын эюстярижиляри, нормативляри вйа баланслары. Игтисадиййатын дювлят вйа бялядиййа секторунун инкишаф планы. Индикатив планларын ишляниб шазырланмасынын вятян вйа харижи практикасы.

Мювзу 6. Стратеи вйа индикатив планларын эюстярижиляр вйа баланслар системи

Стратеи вйа индикатив планларын структуру. Сосиал-игтисади, инновасийа, технолои, еколои вйа ярази инкишафын вйа харижи игтисади ялагялярин цмумиляшдирилмиш эюстярижиляр (индикаторлар) системи. Ямяк, тябии вйа материал ресурслар, ясас фондлар балансларынын системи. Стратеи вйа индикатив планларын эюстярижилярини вйа балансларынын ясасландырылма-

сында саяларарасы балансын вяткаристецсал – тсикл моделляриндян истифадяси.

Мювзу 7. Милли програмлашдырма

Милли програмлар вятлайицяр стратееи планларын реаллашмасынын апарыжы формасы кими. Милли програмларын вятонларын лайицярли формалашмасынын методолозийасы вятонларын структуру. Милли програм вятлайицярлин формалашмасы механизми вятонларын федерал мягсадли програмларла ушлашмасы.

Мювзу 8. Милли лайицярлин ишляниб щазырланма вятреаллашдырма технолозийасы

Стратееи приоритетлярин сечилмяси мейарлары вятмилли программ вятлайицярлин формалашдырылмасы. «Мягсадляр аьажынын» гурулмасы програмы вятядбирляр системи концепсийасынын ишляниб щазырланмасы, програмын структурунун, алтсистеми вятлайицярлин тяркибинин мцяййян олунмасы. Програмын малиййя, кадр вятин-формасийа тяминаты. Програмын реаллашмасынын ефективлийинин гиймятляндирилмяси. Програмын гурулмасы практикасы («Щидроэен енеретика» милли программ лайицяси мисалында).

Мювзу 9. Сосиал-демографик инкишафын прогнолашдырылмасы вятиндикатив планлашдырылмасы

Дювлятин сосиал функцийасы вятонун реаллашмасы механизми. Демографик прогнозлар, онларын ишляниб щазырланмасынын демографик програмлары, методолозийасы вятяшкили. Русийада демографик динамиканын перспективлярли. Ящалинин сайынын, доьум вятгейри-доьумун сайынын, ящалинин жинс-йаш структуру, миграсийасынын прогнозу.

Ямяйин вятмяшьуллубун прогнолашдырылмасы вятиндикатив планлашдырылмасы. Тякрат истецсал секторлары вятсацалар цзря мяшьуллубун динамикасынын, ишсизлийин тсикли тяряддцдляринин мейллярли.

Щцяят сывиййясинин, ямяк щаггынын вятящалинин эяилрляринин пенсийа тяминатынын, сосиал хидмятлярин инкишафынын прогнолашдырылмасы вятстратееи

планлашдырылмасы, сящийя, тящсил вя мянзил-коммунал
тясъррцфаты саясисиндя милли лайищялар.

**Мювзу 10. Мяшбуллуун вя Русийа яшалисинин щяйат
сывийясинин узунмцдятли прогнолашдырылмасы**

2030-жу иля гядярки дюврдя Русийа вя гейри-истешсал сек-
торлары цзря мяшбул оланларын сайынын динамикасынын
прогнозу. Мяшбуллуун пешя структуру. Кясирин иммиграсийа
щесабына тамамламаг имканы. Инновасийа йарыб-кечмялярин
ямяк ганаятеджи истигамятлярин дястяклянмяси.

Ямяк шаггынын вя ящалинин щяйат сывийясинин динамика-
сынын вя онларын игтисади артым темпляриля гаршылыглы
ялагяляринин мейллари.

**Мювзу 11. Елми-техники вя инновасийа- инвестиция
инкишафынын прогнолашдырылмасы, стратеи планлаш. вя
милли програмлашдырылмасы**

Игтисадийятын рягабятгабилиийятлийинин вя
эффективлийинин йцксялмясиндя елми-техники вя инновасийанын
инкишафынын апарыжы ролу.

Елм вя технолоэийанын инкишафынын, техниканын вя
технолоэи укладларын дяйишмясинин прогнолашдырылмасы.
Елми-техники програмлар. Ихтира активлийинин
прогнолашдырылмасы вя ихтиралардан истифадя.

Инновасийа-технолоэи инкишафын прогнолашдырылмасы
вя стратеи планлашдырылмасы. Инновасийа приоритетляри вя
програмлары, онларын инвестиция тяминаты.

Инвестициянын ясас фондларын инновасийа
йениляшмясинин прогнолашдырылмасы, стратеи вя индикатив
планлашдырылмасы. Игтисадийятын инновасийа-инвестиция
секторунун инкишафынын прогнолашдырылмасы. Инвестиция
пограмлары.

**Мювзу 12. Машынгайырма вя мцдафия-сянае
комплексинин узунмцдятли прогнолашдырылмасы вя
програмлашдырылмасы**

Инновасийа инкишафынын прогнолашдырылмасынын вя
инновасийа приоритетляринин сечилмяси методолоэийасы.

Дювлят инновасийа стратегийасы вь онун реаллашмасы механизми. Машынгайырманьн мцдафия-сянайе комплексинин инкишафында вь дювлятин тящлцкясизлийинин тьмин олунмасында ролу. Габаглайыжы инкишаф вь машынгайырма вь мцдафия-сянайе комплексинин рягабьтабилиийятлинин йцксялмьсинин милли программ концепсийасы. Мцдафия сифаришинин вь силащланмьнын инкишаф програмынын формалашдырылмасы. Инвестисийа авадапльынын технолоьи сьвиййьсинин йцксялдилмьси. Вьтяп машынгайырмаьнын инкишафынын дювлят дястйи.

Мьювзу 13. Игтисади артым вь игтисадиийьатын структур ирялилийишлярин прогнолашдырылмасы вь стратегь планлашдырылмасы

Игтисади артымьн мащиййьти, ясас эюстьрижилляри вь амилляри. Русийаньн узунмцддятьли перспективдя макроигтисади амиллярин вь мящдудийьятлярин динамикаьнын нязьря алынмасы иля игтисади артымьн прогнолашдырылмасы. Тякьрар истещсал секторлары вь сьцьляри цзьря игтисадиийьатын структур динамикаьнын сенариси. Инновасийа йьрыб-кечмя ссенарисинин реаллашмасы шьртляри.

Мьювзу 14. Артым темпинин вь Русийа игтисадиийьатынын структур динамикаьнын узунмцддятьли прогнозу

Игтисади артымьн юлчцьляри, амилляри вь мящдудийьятляри. Тсиклярин мцхтьялиф фазаларьнда игтисади динамика. Русийада игтисади артымьн тьмин олунмасы перспективляри. Ъ

2030-жy иля гьдарки дюврьдя Русийа игтисадиийьатында структур дьйишикликлярин мейлляри вь ссенарияли. Демография вь тьбии-еколоьи мящдудийьятляри. Русийаньн игтисадиийьатын секторьнда вь харижи тижарьтиндя тякьраристещсал секторларынын (истещлак, инновасийа, инвестисийа, енерьхаммал, инфраструктур) нисбьтляринин дьйишмьси. Инновасийа йьрыб-кечмя ссенарисинин реаллашмасы амилляри.

**Мювзу 15. Игтисадиййатын истешлак секторунун
кянд тясяррцфатынын инкишафынын
прогнозлашдырылмасы вя стратеги планлашдырылмасы**

Игтисади вя социал инкишафда кянд тясяррцфатынын истешлак секторунун ролу. Русийада аграр бюшран вя онун гят едилмасы перспективляри.

Аграрярзаг комплексинин инкишафынын прогнозлашдырылмасы, стратеги вя индикатив планлашдырылмасы вя програмлашдырылмасы. Кянд тясяррцфаты сашясиндя милли лайищя.

Истешлак секторунун прогнозлашдырылмасы, стратеги вя индикатив планлашдырылмасы вя програмлашдырылмасы, ящалинин ярзаа, сянайе ямтялярина, пуллу вя пулсз хидмятляри тьялбатынын юдянилмасы.

**Мювзу 16. Русийанын Аграр ярзаг комплексинин
дирчлмасы вя рягабятгабилиийятлийинин йцксялдилмасы
милли иникшаф концепсийасы**

Перспектив аграр сийасятинин мягсядляри. Рцсийанын кянд тясяррцфатынын вя ярзаг комплексинин инкишаф ссенариси узунмцддятли перспективдя. ЦТТ-на гошулма шяраитиндя Русийанын ярзаг комплексинин рягабятгабилиийятлийинин дирчялмасы вя йцксялдилмасынин милли програмлашдырма механизми, ясас мцддяалары вя структуру. 2030-жу иля гядяр перспективдя аграр-сянайе комплексинин ясас эюстярижиляри вя инкишаф балансы. Програмын реаллашма механизми.

**Мювзу 17. Игтисадиййатын енерэтика секторунун
еколоџи прогнозлашдырылмасы вя стратеги
планлашдырылмасы**

Глобал енерџи, еколоџи бюшран вя ондан чыхма перспективляри. Русийанын дцнйа енерџи секторунда йери. Тябии просеслярин инКишафынын прогнозлашдырылмасы вя ятраф мщтитин чиркляндирилмасы. Еколоџи програмлар.

Йанажаг-енерэтика, металлурэи́я вя мешянин комплексинин, тикинти материалларын инкишафынын прогнозлашдырылмасы, стратеги планлашдырылмасы, эеоло́э олан кяшфиййатын инкишафы вя игтисадиййаты минерал хаммалла тямин олунмасы. Енерэи хаммал секторунун инкишафынын перспективляри вя мяшдудиййятляри, щасил олунан йанажабын вя илкин хаммалын енерэинин алтернатив мянбялярля явяз олунмасы, щидроэен енерэетиканын инкишафы.

Мювзу 18. Узунмцдятли перспективдя Русийанын енерэтика стратегийасы: щидроэен енерэетикасы

Дцнйанын вя Русийанын енерэи секторунун инкишаф мейлляри вя перспективляри. Енерэи секторунун илкин енерэи ресурсларынын щасилатынын истешлакчынын инкишафынын узунмцдятли прогнозы. Щидроэен енерэетиканын вя Русийада вя хариждя алтернатив мянбялярин инкишаф програмлары. Програмын структуру, малиййялящдирмя мянбяляри, програмын реаллашма механизми.

Мювзу 19. Ярази инкишафынын прогнозлашдырылмасы вя стратеги планлашдырылмасы

Ярази инкишафынын амилляри вя мейлляри. Русийанын макрорегионларынын вя регио́нларынын язи инкишафынын прогнозлашдырылмасынын хцсусиййятляри. Федерасийа субьектляринин вя бялядиййя тяшклатларынын стратеги вя индикатив планлары. Русийанын регио́нларында (Федерасийанын субьектляриндя) вя бялядиййя органларында прогнозлашдырмасы, стратеги вя индикатив планлашдырылмасынын тяшшили.

Мювзу 20. Ярази инкишафын програмлашдырылмасы

Регионларда милли програмларын вя лайищялярин реаллашдырылмасы. Регионал вя регио́нларарасы мягсядди програмлар. Русийанын регио́нларынын социал-игтисади инкишаф сявиййясинин йахынлашмасы вя депрессийялы регио́нларакюмяйин проблемляри вя перспективляри. Федерал, регионал вя бялядиййя прогнозынын, планларын вя програмларын гаршылыгы ялагяси.

Мювзу 21. Дцнйа игтисадиййатынын вя Русийанын харижи игтисади ялагялярини инкишафын прогнозлашдырылмасы

Бу глобаллашма шыраитиндя дцнйа игтисадиййатынын глобаллашдырылмасы вя инкишаф мейлляри. Варлы вя касыб дювлятляр арасында фярглярин азалдылмасы проблемляри вя перспективляри.

Русийанын ХХЫ яср эосивилизасийялы мяканда йери. Ямтя вя хидмятлярин харижи тижарятля, бейнялхалг туризмин, малийя вя кредит мцнасибятляринин, Русийада харижи инвестисийанын инкишафынын програмлашдырылмасы.

МДБ дювлятляриля харижи ялагялярин инкишаф перспективляри, Авропа игтисади Бирлийиндя. Русийа-Белорусийа Иттифагы иля. Русийанын ЦТТ-на гошулмасынын нятижялярин нязря алынмасы.

Мювзу 22. Дцнйа игтисадиййатынын инкишафынын вя орада Русийанын йеринин узунмцддятли прогнозу

2030-жу иля гядярки дюврдя дцнйа игтисадиййатын инкишаф ссенариси, глобаллашма, дцнйа игтисади тсиклярин вя бющранларын, демографик динамиканын нязря алынмасы. Варлы вя касыб дювлятлярин игтисади вя технолоъи инкишафы сывиййасини нисбяти, ХХЫ ясрин чабырышлары

Имперсион вя инновасийялы йарыб-кечмя ссенариляриндя ХХЫ ясрин эосийаси мяканда Русийанын йери. Русийанын дцнйа игтисадиййатынын енеръи тяминатында ролу. Тякраристещал секторлары вя сивилизасийалар цзря харижи тижарятин структурунун динамикасынын перспективляри.

Мювзу 23. Норматив база вя прогнозлашдырманын, стратеъи планлашдырманын вя прогнозлашдырманын тяшкили

Дювлят прогнозлашдырылмасынын, стратеъи планлашдырылмасынын вя федерал вя реионал сывиййялардя програмлашдырылмасынын ганунверижилик базасы вя тяшкили. Игтисадиййатын федерал вя бялядийя секторларынын инкишаф планлары. Корпорасийаларда прогнозлашдырманын, стратеъи планлашдырманын вя програмлашдырманын тяшкили. Стратеъи

вя индикатив планлашдырманын вя програмлашдырманын жаваб-
дещ олан органлары. Прогноз-план ишляри цццн кадрларын ща-
зырланмасы.

Мювзу 24. Макромоделлярин прогнозлашдырмада вя стратеи планлашдырмада истифадяси

Игтисадиййатын динамикасы макромоделляшдырма объекти
кими. В.В.Леонтьевин тящлил вя прогнозлашдырылмасынын
баланс методу. Тякраристещсал тсикли макромодел вя онун
игтисадиййатын структур динамикасынын
прогнозлашдырылмасында вя стратеги планлашдырылмасында
ондан истифадя. Харижи тижарятин структуруну узунмцддятили
прогнозлашдырылмасында ээосивилизасийлы макромоделлярдя
истифадяси.

Мювзу 25. Прогнозлашдырманын, стратеги планлаш- дырманын вя програмлашдырманын харижи тяжрцбяси

Хариждя узунмцддятили планлашдырманын методолозийасы
вя практикасы. Гярб дювлятляриндя вя Йапонийада, Щиндистанда,
Чиндя, Газакхыстанда стратеги планлашдырманын тяжрцбяси вя
тяшкили Авропа Иттифагынын узунмцддятили програмлары,
Русийада мцтярягги харижи тяжрцбядян истифадя имканы.

Мювзу 26. Русийанын сосиал-игтисади инкишаф перспективляри

Дццня игтисадиййатынын тсикли тяряддцдляринин нязря
алынмасы иля узунмцддятили вя ортамцддятили перспективдя
Русийанын игтисадиййатын вя харижи тижарятинин инкишаф
стратегийасы.

Инновасийа йарыб-кечмя ссенарийанын цстццццкляри вя
онун реаллашдырылмасы шяртляри. Сосиал-игтисади инкишафын
ясас эюстярижилярин вя мящдудиййятлярин гиймятляндирилмасы.
Ссенариярин реаллашмасынын нятижяляри вя рискляри. Оптимал
ссенариярин щяйата кечирилмясиндя дювлятин ролу. Дювлятин
инновасийа функцийасынын стратегийасынын кадр тяминаты.

Терминляр вя мцяййан етмяляр (тярифляр).

Сосиал-игтисади прогнозлашдырма – инкишафа тясир едян амиллярин вя мяшдудийятлярин гиймятляндирилмясиндян чыхыш едяряк прогнозлашдырылан дюврдя сосиал вя игтисади инкишафын динамикасынын ясас олан эюстярижиляринин габагжадан эюрянлийи.

Стратеџи планлашдырма (дювлят, корпоратив) – узунмцддятли вя орта мцддятли перспективдя дювлятин, реэион, бялядийялярин, корпорасийаларын сосиал-игтисади инкишафынын приоритетляр системинин мцяййян олунмасы приоритетлярин реаллашдырылмасы йоллары вя механизмляри.

Милли програмлашдырма – милли програмлар (лайищяляр) вя йа мягсядли програмлар ясасында сосиал, инновасийа технолоџи, еколоџи вя йа ярази инкишафын реаллашмасы цзря тядбирляр системини ишляниб щазырланмасы.

Индикатив планлашдырма – дювлят органы тяряфиндян дювлятин, реэионун перспектив дювря сосиал-игтисади инкишафын ясас эюстярижилярини (индикаторлар) мцяййян олунмасы. Индикаторлар гейри-дювлят сектору цццн сямтляндирилмиш характер дашыйыр, лакин дювлят сектору вя дювлят идараетмя органлары цццн мяжбуридиляр.

«Прогнозлашдырма, стратеџи планлашдырма вя милли програмлашдырма» курсу цзря дистант тяшсил системи цццн нязарят тапшырыџы

1. Базар игтисадиийатынын
тянзимляныаи просесляринин
ардыжыллыгларыны мцяййан
едир.

- Програмлашдырма, ☐
- Прогнозлашдырса, ☐
- Бцджяляшдырма ☐
- Стратеги планлашдырма, ☐
- Индикатив планлашдырма. ☐
- Приоритетлярин мягсяд вя ☐
- сечимляринин мцяййан ☐
- олунмасы. ☐
- Дизярляр, башгасы (адыны ☐
- чякин). ☐

2.Русийа игтисадиийа-
тынын инкишафында
бющранлары излямяк ла-
зымдыр вя яээр щя, онда
ня вахт

2004- 2010	2011- 2015	2016- 2020	2021- 2025	2026- 2030
☐	☐	☐	☐	☐

3. 2030-жу иля гядярки
дюврдя Русийанын ясас
макроигтисади эюстяри-
жилярин динамикасы
щагда сизин прогнозунуз
(2010, 2020, 2030 вя
эюстярижиляри
долдурун)

**Русийанын ясас макроигтисади эюстярижилярин тенденсийасы
вя прогнозу: а—%-ля, 1990; б) —яввялки дюврдя артымын
(азалманын) орта иллик темпляри.**

Макроэюстя-		Щесабат мялуматлар	Прогноз

рижиляр		1990	1995	2000	2005	2010	2020	2030
Цмуми дахили мяшсул	а б	100	67	67 1,6	88 6,2			
Ясас капитала инвестицийалар	а б	100 6,6	31 -22,1	27 -8,6	43 11,0			
Сянае мяшсулу	а б	100 2,6	51 13,1	57 2,8	75 5,4			
Кянд тэяярцфаты мяшсулу	а б	100 2,2	67 -7,7	64 -1,3	75 2,2 (2003 - 0,5)			
Пяракяндя ямтяя дюврийяси	а б	100 60	89 -1,8	92 1,0	153 11,0			
Реал ямяк шаггы	а б	100	43 -192	38 -3,8	73 12,6			
Харижи тижарят дюврийяси ГейриМДБ дювлятлярини МДБ дювлятляри (1992-жи иля)	а б а б	100 100	71 188	81 2,2 19,0 -4,7	196 14,7 207 14,8			

4. Узунмцддятли перспектив сизин фикринизжя, шансы милли програмлар зяруридир? Онлары нюмряляйяк (али ранг -1).

• Сосиал инкишаф вя демографийа.

Щя

Йох

Билмирям

☐
☐
☐

• Машынгайырма вя мцдафия-сянае олан комплекси модернляшдирилмяси;

☐
☐
☐

• енерьи бу еколоьи програм (енеръинин вя енерьи гянаятин алтернатив мянбяляри).

☐
☐
☐

• Аграр-сянае комплексинин рагабятгабилиийятл-ийинин йцксялдилмяси вя ефективлийин артырымасы.

☐
☐
☐

5. Дцнйа игтисадиийатынын шансы сащялари перспективдя цстцн инкишафыны дювлят кюмййини алмалыдыр. (Приоритетлийи цзря араньалашдырын: йцксяк, али, ранг – 1. даща 2,3 вя с.).

йнажаг-енерэтика		☐
металлурэийа		☐
машынгайырма		☐
кимйа вя неф-кимйа		☐
аграр сянайе комплекси		☐
йцнэцл сянайе		☐
тикинти комплекси		☐
няглиййат вя рабитя		☐
мцдафия сянайе комплекси		☐
елм вя елми хидмят		☐
тящсил		☐
мядяниййя		☐
мянзил-коммунал тясяррцфат		☐
сящиййя		☐
диэярляри (адларыны чякин)_____		☐

6. Ашабыдакы дюврлярдя 2006-2010 2011-2020 2021-2030
перспективдя шансы стратегийайа
цстцнлцк вермяк лазымдыр.

инновасийа-йарыб кечмя	☐	☐	☐
инерсийалы	☐	☐	☐
комбинасийалы	☐	☐	☐
диэярляри (адларыны чякин)	☐	☐	☐

7. Русийанын игтисадиийатынын
дювлят тянзимляняси практикасына
стратеъи вя индикатив планларын
ишляниб щазырланмасы вя тядгигини
тятбиг етмяк лазымдыр?

Щя	Йох	Билмирям
☐	☐	☐

8. Ясас ресурс нювляри цзря прогноз

Щя	Йох	Билмирям
☐	☐	☐

вя план балансларынын ишляниб
щазырланмасы тжрцбясини бярпа
етмяк лазымдыр?

9. ЦТТ-на гошулан русийа игтиса- дийатына нежя тясир едир?	Мцсбят	Мянфи	Тясир Етмир
	☐	☐	☐
10. Русийанын 2030-жу иля дцнйа игтисадиийатында ролунун дяйишмясиня сизин прогнозуноз.	Артажаг	Ашабы дцшяжяк	Дяйишмяйжякдир
	☐	☐	☐

Ады. Сойады вя атасынын ады.

Имза.

Тарих.

Имтащан цццн суллар.

1. Дювлятин стратеьи инновасийа функцийасы.
2. Базар игтисадиийатынын дювлят тязимлянмясиндя прогноз-
лашдырманын, стратеьи вя индикатив планлашдырманын вя
програмлашдырманын ролу вя функцийасы.
3. Н.Д.Кондратйевин габагэюрянлик нязяриййяси вя социал-иг-
тисади инкишафын интеграллашмыш
макропрограмлашдырма методолозийасы.
4. Тсиклярин, бющранларын вя игтисадиийатын инкишафында
инновасийанын прогнозлашдырылманын нязяри ясаслары вя
методолозийасы.

5. Стратеѣи планлашдырманын, эюстярижиляр системинин вя баланслар системинин елми яаслары.
6. Индикатив планларын мащийяти, мящдудийяти вя эюстярижиляри.
7. Милли програмлар вя лайищялярин вя мягсядли програмларын формалашдырылмасынын методолоэийасы вя технолоэийасы.
8. Демографик прогнозлашдырма, онун методолоэийасы вя тяш-кили. Дцнйада вя Русийада демографик динамиканын мейлляри.
9. Мящуллауун вя ящалинин щяят сявиийясинин йцксялдилмясинин прогнозлашдырылмасы вя стратеѣи планлашдырылмасы.
10. Елми вя ихтира фяалийятинин инкишафынын прогнозлашдырылмасы вя индикатив планлашдырылмасы.
11. Инновасийа инкишафынын вя игтисадийяти вя мящсулун рягябятгабилиийятлийинин йцксялдилмясинин прогнозлашдырылмасы, стратеѣи планлашдырылмасы вя програмлашдырылмасы.
12. Машынгайырма вя мцдафия-сянае комплекси прогнозлашдырылмасы, стратеѣи планлашдырылмасы вя програмлашдырылмасы.
13. Игтисадийятын инновасийа-инвестисийа инкишафы прогнозлашдырылмасы, стратеѣи планлашдырылмасы вя програмлашдырылмасы.
14. Кянд тясяррцфатынын вя аграр ярзаг комплексинин прогнозлашдырылмасы, стратеѣи планлашдырылмасы вя програмлашдырылмасы.
15. Игтисади артым темпляринин прогнозлашдырылмасы, стратеѣи планлашдырылмасы вя програмлашдырылмасы.
16. Игтисадийятын структурунун динамикасынын прогнозлашдырылмасы, стратеѣи планлашдырылмасы вя програмлашдырылмасы.
17. Игтисадийятын структурунун прогнозлашдырылмасында вя стратеѣи планлашдырылмасында саяцлярарасы баланса вя тякрар истещсал тсикл макромоделдян истифады.
18. Игтисадийятын истещлак секторунун прогнозлашдырылмасы вя стратеѣи планлашдырылмасы.

19. Игтисадиййатын тѣбии ресурсларла вѣ онлардан сѣмѣрѣли исти-
фадѣнин тѣмин олунмасынын прогнозлашдырылмасы вѣ
стратеѣи планлашдырылмасы.
20. Ятраф мѣщитин мѣщафизѣсинин екологѣи
прогнозлашдырылмасы вѣ индикатив планлашдырылмасы.
21. Игтисадиййатын енерѣи–хаммал секторунун инкишафынын
прогнозлашдырылмасы, стратеѣи вѣ индикатив
планлашдырылмасы.
22. Русийанын енерѣтика стратегѣи вѣ онун
реаллашдырылмасы механизми.
23. Федерал сѣвиййѣя ярази инкишафынын
прогнозлашдырылмасы, стратеѣи вѣ индикатив
планлашдырылмасы.
24. Реѣионал вѣ бѣялѣиййя сѣвиййясинѣя
прогнозлашдырылмасы, стратеѣи планлашдырылмасы вѣ
програмлашдырылманын хѣсусиййѣтляри.
25. Глобаллашма шѣраитинѣя дѣнѣя игтисадиййатынын прог-
нозлашдырылмасы.
26. Русийанын харижи-игтисади ялагялярин
прогнозлашдырылмасы вѣ индикатив планлашдырылмасы.
27. МДБ, Авропа вѣ Белорусийя-Русийя Иттифагы чѣрчивѣсинѣя
интеграсийя ялагяляринин прогнозлашдырылмасы.
28. Прогнозлашдырма, стратеѣи планлашдырма вѣ програмлаш-
дырманын игтисади базасы.
29. Дѣвлят вѣ корпоратив прогнозлашдырма вѣ стратеѣи план-
лашдырма цѣзрѣя тѣшкѣлат ишляри.
30. Прогнозлашдырылма, стратеѣи планлашдырма вѣ програм-
лашдырманын харижи тѣжрѣбѣси.
31. Русийя сосиал-игтисади вѣ инновасийя-технологѣиѣя
инкишафы узунмѣдѣятли прогноз ссѣнарѣси.

Ялавя 2

«Русийа игтисадиийатынын 2030-жу иля гядярки дювря инновасийа-техники вя структур динамикасынын прогнозу вя стратеги приоритетлярин чечими прогнозу»

ПРОГНО-СТРАТЕЪИ ОЙУН

Ойунун мягсяди: стратеги приоритетляр системинин яасландырылмасы цццн тякраристецсал тсиклилик макромоделлярдян истифадя олунараг 2030-жу иля гядярки дювря гядяр Русийа игтисадиийатында инновасийа-технологьи инкишафын вя структур иряилияйишлярин ссенарисиня бахмаг.

Ойунун тяшкили: Иштиракчылар ики група бюлцнцрляр: 1 – апарыжы (мцяллим); 2-5 тякrap истецсал секторларынын нцмайяндяляри (истецшлак, инновасийа-инвестисийа, енеръи-хаммал, инфраструктур); 6 – ящали; 7 – тябии ресурслар; 8 – МДБ-дян гыраг дювлятляр; 9 – МДБ олан дювлятляр; 10 – мяркязи игтисади органлар.

Илкин олан верилянляр: ойунун иштиракчылары дцнйа мейлляринин нязря алынмасы иля 2030-жу иля гядярки дювря Русийа игтисадиийатынын инновасийа-технологьи вя структур динамикасынын прогнозунун хцсусия, статистик мялуматлара, тякраристецсал макромоделлярдян тящил вя прогнозлашдырмада гурулмасы вя истифадя олунмасы методолозийасы иля таныш олур, юзляринин мювгейлярини вя цстцнлцклярини мцяййян едир вя анкет долдуруп.

Ойунун мярщяляляри:

1. Прогнозлашдырылан дювря Русийа игтисадиийатынын инкишафынын амилляринин вя мящдудийятляринин – ящалинин ямяк, тябии-еколоъи, инновасийа-технологьи, игтисади – сийаси вя социал-мядяни ресурсларын динамикасы. Ялдя олунмуш гиймятляндирмянин жядвял 1 вя 2 ясасда цмумиялщдирмя.

2. Амиллярин вя мящдудийятларин нязря алынмасы иля ясас макроигтисади эюстярижилярин (ЦДМ, инвестицийанын, ящалинин эялирляри, харижи тижарят) (жядвял 3), еляжя дя 2030-жу иля гядяр перспективдя дцнйа игтисадийятында (инкишаф етмиш юлкялярдя) вя щям дя Русийада узунмщдятли (Кондратйев) вя ортамщдятли тсиклярин нязря алынмасы иля прогнозу.

3. Тяркар истещсал секторлары цзя Русийанын игтисадийятында вя харижи тижарятиндя структур ирялляйищлярин (истещлак, инновасийа –инвестиция, енеръи-хаммал, инфраструктур) мцяййн олунмасы. Жядвял 4-ц долдурун.

4. 2030-жу иля гядярки перспективдя инновасийа-инвестиция вя структур сийасятин стратеъи приоритетляринин сечилмасы кямиййятлийинин гиймятляндирилмасы (анкетдя олан суаллара жаваб верин).

5. Узунмщдятли игтисади стратегийа ясасында инновасийа йа-рыб-кечмя ссенарисинин реаллашмасы щяраитинин вя механизминин яасландырылмасы.

6. Апарыжы (мцяллим) ойунун йекунларыны апарыр вя ялдя олунмуш нятижялярин гиймятляндирилмасы.

Прогноз-статистик ойунун иштиракчылары цццн анкет.

1. Ойун вахты ижра олунан рол.
2. Игтисади артымын ясас амилляринин вя мящдудийятларинин 2030-жу иля гядяр перспективдя тясирини гиймятляндирин (цмуми йцксяк гиймят – 100 бал; айпы-айры амиллярин якс гиймяти дя мцмкцндцр).

Ж я д в я л 7.

Русийанын игтисади динамикасынын амилляринин гиймятляндирилмасы.

	Балла-рын щядд гиймят.	Илляр					
		2001 2005	2006 2010	2011 2015	2016 2020	2021 2025	2026 2030
Илк ин амиляр	30						
1. Демографик	20						
2. Тябии-еколоъи	10						
Техники-игтисади	45						

амилляр 3. Инновасийа-технологьи	20						
4. Игтисади, игтисадиййатын структур, артым темпи, институтсионал, йенидян тьякмилляр, глобаллашма	25						
Сийаси вя соснал мядяни 5. Сийаси	25						
6. Сосиал-мядяни	10						
Интеграл гиймят-ляндирмя	15						
	100						

3. Русийада ящалинин сайынын артымынын перспективини вя мяшбул оланларын сайыны гиймятляндирина.

4. 2030-жу иля гядярки дювря ясас макроигтисади эюстярижиляр сизин прогноз.

Ж я д в я л 2.

Ящалинин сайынын вя игтисадиййатда мяшбул оланларын сайынын прогнозу

	1990	2000	2005	2010	2020	2030	2030-2005 %-ля	Сизин прогноз	
								2030	2030-2005 %-ля
1. Ящалинин сайы, млн. адам									
няфяр	148,4	145,1	143,2	140,0	133,1	125,3	87,3		
БМТ-нин прогнозу									
Орта вариант	148,3	146,3	147,8	140,3	132,7	132,7	92,9		
Русийа статистик прогнозу									
2. Орта йаш, ил,									
БМТ-нин прогнозу	33,3	36,4	37,3	37,9	40,0	43,4	176		
6 йашына гядяр	16,0	18,3	17,1	17,8	22,4	24,9	14,6		
вя йухары									
ящалинин сайы, %									

3. Ямяк габилиийятли ящали, млн. адам	84,0	80,0	90,4	87,3	74,6	72,8	80,7		
4. Игтисадийятда мяшьул олан, млн. адам, няфяр	75,3	64,3	66,8	65,5	57,4	52,9	81,1		
5. Миграсийа артымы, млн. няфяр	275	363	126						

Ж а д в я л 3.

**Русийанын ясас ммкроиштисади эюстяржилярин орта иллик артым
(азалма) темпи**

	Илляр							
	1991 1995	1996 2000	2001 2005	2006 2010	2011 2015	2016 2020	2021 2025	2026 2030
Цмцми дахили мящсул		16	6,2					
Ясас капитала инвес- тисийа	-22,5	-8,6	11,0					
Ящалинин реал пул эялирляри	-8,0	-2,1	11,4					
Гейри МДБ дювлят- ляриля харижи тижарят дювриййеси МДБ дювлятляри		2,1 -4,2	20,7 11,8					

5. 2030-жу иля гядярки дювря Русийанын игтисадиййатында структур ирялляйишляриня сизин прогноз.

Ж а д в я л 4.

**Русийада игтисадиййатда структур ирялляйишлярин прогнозу
(тякран истещсал секторларын пайы %), А- мяшьул оланларын
тяркиби, Б – мяжму (цмуми) бурахылышда ясас гиймятляря.**

		1990	1995	2000	2004	2010	2020	2030	2030- 2004- ия %
Истещлак сек- тору, О жцмлядян кянд тясяррифаты	А	32,2	40,2	39,7	37,1				
	Б	35,0	26,4	20,9	18,5				
	А	12,9	13,7	13,0	10,4				
	Б	11,3	6,8	6,4	4,2				
Инновасийа-ин- вестисийа сек- тору О жцмлядян ма- шынгайырма вя метал емалы	А	24,0	18,9	18,3	18,9				
	Б	27,6	17,3	18,1	18,3				
	А	13,9	8,2	7,4	7,7				
	Б	13,0	6,2	7,0	7,4				
Енерэетика сектору О жцмлядян янажаг сянайеси	А	8,1	7,9	7,7	7,6				
	Б	7,6	20,5	23,4	23,1				
	А	1,2	1,4	1,4	1,3				
	Б	5,7	6,7	9,9	8,5				

Инфраструктур	А	12,2	22,7	28,1	31,4				
сектор	Б	16,7	35,8	35,6	38,1				
О жцмлядян	А	7,8	14,6	14,6	17,2				
тижарят	Б	4,6	17,5	21,1	23,3				

6. 2030-жу иля гядярки дювря Русийада инновасийа-технологийа вя структур сийасятинин, стратеги приоритетляри сечин вя араньировка едир (али ранг -1, сонра 2,3) – депопулясийанын азалдылмасы.

- Ящалинин саьламлыбынын мюцкямляндирилмасы, тяшсилин гурулушунун инкишафы вя ☐
- йахшылашдырылмасы..... ☐
- Аграр ярзаг комплексинин габаглайыжы инкишафы..... ☐
- МКХ модернляшдирилмасы..... ☐
- машингайырма вя мцдафия-сянайе олан комплексинин модернляшдирилмасы вя габаглайыжы инкишафы..... ☐
- енерьи гянаят, алтернатив енерэетиканын инкишафы..... ☐
- няглийатын модернляшдирилмасы вя дайаныглы инкишафы..... ☐
- ихражын габаглайыжы инкишафы..... ☐
- башга приоритетляр (адларыны чякин, адландыран вя гиймятляндирин)..... ☐

7. Стратеги приоритетлярин реаллашдырылмасы механизми элементлярин гиймятини (яцямийятини) гиймятляндирин вя ранглашдырын (али ранг -1; даща сонра 2,3),

- узунмцддятли елми ☐
- прогнозлашдырма..... ☐
- узунмцддятли вя ортамцддятли, стратеги планлашдырм индикатив ☐
- планлашдырма..... ☐
- милли лайищяляр вя ☐
- програмлар..... ☐
- федерал мягсядли ☐
- програмлар..... ☐

- мягсядли бцджя
малыйяляшдирилмасы.....
 - хцсуси вя харижи инвестисийаларын жялб
олунмасы.....
 - щеййятин
юйрядилмасы.....
 - диэярляри, башгалары (адландыр вя
гиймятляндириң).....
-

8. Ойунун иштиракчылары щагда тмялуматлар.

8.1. А.С.А.,

8.2. Иш йери вя вязифяси;

8.3. Йашы. (il)

Тарих.

Имза.

КЕЙС: МИЛЛИ ПРОГРАМЛАРЫН ИШЛЯНИБ ШАЗЫРЛАНМАСЫ МЕТОДОЛОЭИЙАСЫ ВЯ ТЕХНОЛОЭИЙАСЫ («Щидроэен енерэетикасы» милли елми- инновасийа програмынын лайищяси нцмцнясиндя)

Мяшьялянин мягсяди: игтисади стратегийалар Институту (Н.Сорокин, И.Кондратйев Бейнялхалг Институту вя РФ Президенти йанында Русийа Дювлят Хидмяти Академийасынын базар игтисадийатынын дювлят тянзимлянмасы нязяриййасы вя практикасы кафедрасы) тяряфиндян ишляниб шазырланан «Щидроэен енерэетика» елми-инновасийа програмынын лайищяси мисалында стратеги приоритетлярин реаллашдырылмасыны тямин едян милли програмларын ишляниб шазырланмасы методолоэийасынын вя технолоэийасынын мянимсянилмасы. Мяшьялянин тяшкили: мяшьяля Кейс (практикум) мцяллимин рящбярлийи алтында группа апарылып. Айры-айры мясялялярин даща дяриндян ишлянмасы цццн роллары бюлщдцрцлмасы мцм-кцндцр; апарыжы (мцяллим); елми тяшкилатларын нцмайяндяляри (програмларын ишлянмасы, алтпрограмларын елми рящбярляри); щидроэен вя йанажаг (енерэетика, няглийат, МКХ, электрон гурьулар); реэионал органлар; ширкятин рящбяри; мяркязи игтисади органлар; ганунверижи органлар (Ялавя и.е.н. О.В.Шанов тяряфиндин бирэя шазырланмышдыр (РАТС)). Програмын лайищя тексти Б.Н.Кузин, Й.В.Йаковесен: “Русийа = 2050: Щидроэен енерэетикасына кечидин стратегийасы» монографийасында няшр олунмушдур (М.; ИКЭС, 2007. Ялавя 1). Мяшэялялярин мярщяляляри: 1. Тялябяляр Б.Н.Кузинин, В.И.Кушлин вя Й.В. Йаковесин «Щидроэен енерэетика йолунда» монографийасынын методики

Шякил 1. Милли инновасийа лайищя вь програмлар системи.

4ТУ	5 ТУ	6ТУ
Электроника	Микроэлектроника	Нанотехнологийа
Нефт вә атом энерэтикасы	Нефт-газ энерэтика	Щидроэен энерэтикасы
ЕЩМ, мәлуматлар банкы	Фярди компйутерляр,	Глобал информасийа
«Йашыл» ингилаб, кимйалашдырма;	Микроорганизмляр ин биотехникасы	Биткилярин вә жанлыларын (щейванларын)

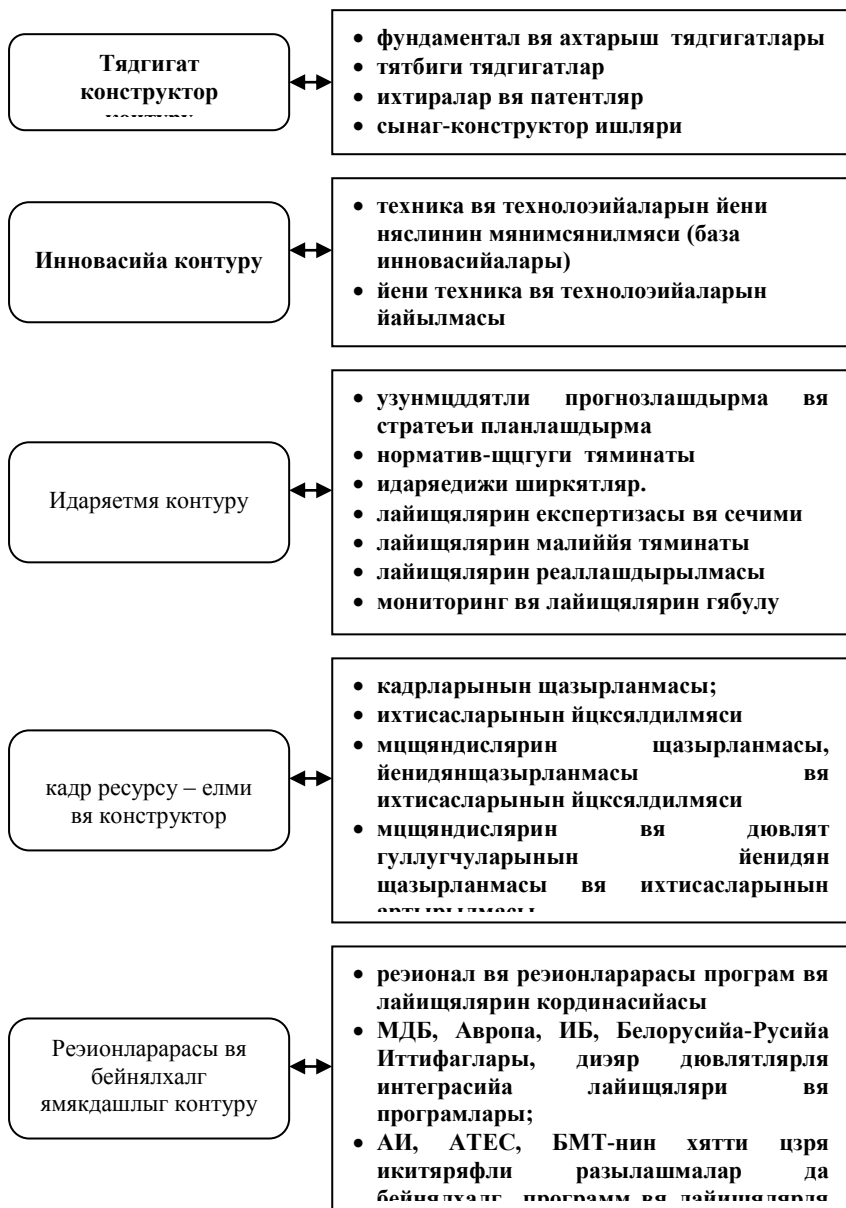
**Шякил 7. Технолоъи укладларын вә техниканын нясляринин
дәйишмә ритми.**

Шяжил 4. Милли програмларын федерал мягсадли програмлардан фярглэри.

Шякил 5. Програмын мягсадляри.

Шякил 6. Програмын структурунда

Шякил 7. Лайишьянин идаря олунмасы струтуру.

Шякил 8. програмларын малиййялящдирилмэси мянбяляри.

Ялавя 4

АБШ ВЯ АБ ЕНЕРЭТИКА ПРОГРАМЫ

Бу эцн бахылан енерэетиканын инкишафы ссенариярин чоху баш верян технолоъи дйишикликлярин тякамцл характери щагда фярзиййя ясасланыр. Беля модел янянви енеръи ресурсларынын ещтийатларынын азалдылмасы щядди цзря дцнйа гиймятляринин артымы вя йа ятраф мцщитин чирклянмясия баълы ситуасийанын кяскинляшмяси, онларын тядрижан явяз олунмасыны нязардя тутур. Лакин щадисялярин инкишафынын плавный эедишаты принципжя йени вя игтисади нюгтейи нязардян ясасландырылмыш енеръи мянбяляринин ямяляэялмяси нятижясиндя позула биляр. Бунун дцнйа енерэетикасында гурулмуш вязиййятин кейфийятжя дйишидирилмясиня гадир олан тядгигатларын ян оптимал олунан истигамятлярдян бири кими бир чох дювлятлярдя *щидроэен йанажабына* кечид бахылыр.

Щидроэенин алтернатив йанажаг нювц кими истифадясиня мараг харижда артыг бир нечя онилликлярдир ки, тязашцр олунур. Лакин ян сон иллярдя бу мараг инкишафын узунмцддятли стратегийасында вя онларын реаллашдырылмасы цццн ири милли вя трансмилли програмларын, еляжя дя енерэетика сашясиндяинновасийа йарыбкечмяляринин ядя олунмасына йю-нялмиш дювлят хцсуси тяряфмцгавилликлярдя, тяряфдашчыларда тязашцрцндя тапыр. Бу, сон заманларда арашдырылан, бахылан наил олунан сашядя технолоъи тяряггийя, щям дя щасил олунан енерэетика ресурсларына гиймятлярин йцксялдилмясия баълы олараг ямяля эялян йени шяртляря, шяраитляря, енеръи дашыжы базарынын формалашмасынын сийаси аспектляри вя артыг йухарыда гейд олунмуш глобал проблемляря шяртляниб.

Щидроэен енерэетиканын инкишафы цзря ишляр индики заманда АБШ, АБ дювлятляри, Йапонийа, Чин, Щиндистан, Канада, Австралийа дахил олмагла дцнйанын бир чох апарыжы

сянайе дювлятляриндя вя йени сянайе дювлятляриндя щяйата кечирилиз. Бу мягсядляр цмуми хяржляр артыг илдя 1 миллиар доллары цстяляйиз. Бу сащядя топланмыш тяжрцбя Русийа цццн истяр дццнйа базарында яняняви енерьйи дашыйыжыларынын мцм-кцн дййишикликляри ньюгейи нязрядя, щям дя щидроэен енерэетикасынын инкишафынын юзляринин, хцсуси програмларынын ишляниб цазырланмасы контекстиндя щцбщясиз мараг доьурур.

АБШ-ин щидроэен программы

АБШ експертляринин прогнозлары цзря щямин дювлятин дахили базарында нефтя олан тяляб 2025-жи илдя тягрибян 50% йцксялмялидиз. Ейни заманда идхалдан асылылыьы да йцксяляжякдиз. Яьяр индики заманда хариждя алынан нефтин щесабына Америка игтисадийьатынын дахили тялябатынын тягрибян 555% юдянилизся, 2025-жи иля гядяр бу эюстярижи 68%-и цстяляйяжяк. Конгреся иллик мцражиятиндя «Дювлятдя вязиййя щагда»

АБШ президенти Буш 2007-жи ил йанварда чыхыш едяржяк, йахын 10 ил ярзиндя бензин истешлакынын 10% азалдылмасы амбисийоз сийаси вязиййят иля гоймушду. Бу азалманын $\frac{3}{4}$ -ц алтернатив вя бярпа олунан енерьйи мянбяляриндяг истифадясинин артырылмасы щесабына наил олунмасы нязрядя тутулур. Беля енерьйи мянбяляри арасында етил спирти, метан, бутан, биодизел йанажаьы иля бярабяр щидроэенин дя ады чякилиз.

Щидроэен енерэетиканын реал инкишафынын юйрянилмяси цзря мягсядйюнлц гцввя, эцж АБШ-да 2003-жц илдя «Дювлятдяки вязиййят щагда» аналоьйи конгреся мцражиятиндя президент Бушун щидроэен йанашма сащясиндя тящяббцсц бйян егдийи вахт башланмышды. Программ беш ил ярзиндя (2004-2008) щидроэен енерэетиканы сащясиндя ишляря цмуми щяжмдя 1,2 миллиар доллар сярф олунмушдур ки, онун да 720 млн. гиймятли, дйярли, йени елми тядгигатларын вя ишлямялярин апарылмасы цццн нязрядя тутулуд. Програмын малиййялящидирилмяси щагда долъун мялуматлар ашаьыда верилмишдиз.

Верилмиш программ цзря бцццн ишляр Енерэетика Назирлийинин рящбярлийи алтында щяйата кечирилиз. О, бу истигамятдя дйяр назирликлярин вя идарялярин,

университетларын вь елми институтларын ишлярини координасийа едир, щюкцмьятин сийасятини бахылан истигамьятдя хцсуи сектора вь мцхтялиф ижтимаи тяшкилатлара айдынлашдырылып.

Онларла бирликдя Енерэетика Назирлийи илкин мярщялядя 2002-жи ил 12 нойабры, Щидроэен енерэетикаснын технолозийасынын милли йол хяритяси» адыны алмыш, щидроэен иштисадиййатына кечидин узунмцддятли милли видение ишляйиб щазырламыш, тягдим етмишди (Национал щидроэен енерэй тежнолоэй). Бу сяняддя йени технолозийаларын коммерсийа енерэетика системиня интеграсийа олунмасына имкан верян нормалар вь стандартларын паралел инкишафынын тямин олунмасы цзря вязифяларын, еляжя дя йени йанашмаларын тяблиьаты вь риск иллярини мцгяддяратынын йекун щесабада даща чох асылы олажаьы рящбярлярин йерли щакимиййат органлары сявиййясиндя юйрядилмяси сачьсиндя вязифяларын елми тядгигатларын, ишлямялярин вь нцмайишлярин зярури мягсядляр и тьяин олунмушдур.

2004-жц ил февралы АБШ-ын Енерэетика Назирлийи, щидроэен истещсал проблемини зярури информасийанын формалашдырылмасы (щидроэенин чатдырылмасы вь сахланылмасы да дахил олмагла) вь стационал вь няглиййат ялавяляри цчцн йанажаг элементляринин истещсалы проблемлярини ящатя едян щидроэен енерэетикасы сачьсиндя нцмайишлярин ЕТСКИ апарылмасынын биринжи интеграсийа олунмуш планыны дярк етмишдир.

2005-жи илдя Енерэетика сийасяти шаггында Ганун (Енерый полисй аст) вь милли енерый ресурсларынын истифадяси спекторунун эенишлянмясиня истигамятлянмиш, Енерэетика Назирлийинин стратеьи планы гябул олунмушдур. 2006-жи илдя президент енерыйнин перспектив мянбяляри сачьсиндя тяшяббцсця (Адвансед енерэй интитативе) чыхыш етмишдир. Бу йени тяшяббцсцн вязифяси елми тядгигатлары сцрятляндирмяк вь йахын эяляжякдя няглиййатда нефтин истещлакыны азалдылмаьа имкан верян, о жцмлядян гибрит йанажагда вь етанолда автомобилляр цчцн дана мцкяммал аккумулясийалы батарейаларынын тятбиг олунмасы щесабына технолозийаларын йарадылмасындан, еляжя дя даща узунмцддятли перспективя

сымтылныш шидроэен йанажааы саясындя таяыббсцн реаллашмасына йни импулс верилмин.

2006-жы илин декабрында Енерэтика Назирлийи вя Няглийат Назирлийи иля бирликдя щазырланмыш УЕСКИ-нин апарылмасынын вя биринжи планын йаранмасы анындан кечян мцддятдя ялдя олунмуш нятижяляри нязря алан 2025-жи ил енерэтика щагда ганунла узлашан вя ЕТСКИ-ни вя мцхтялиф мянбялярдян шидроэенин алынмасы (щасил олуанан йанажаг, нцвя гурьулары вя бярапа олуанан ресурслар), зярури инфраструктуранын формалашдырылмасы (чатдырылма вя сахланылма да дахил олмагла) вя няглийат вя стационар ялавяляр цццн йанажаг элементляринин йарадылмасы цзря шидроэен енерэетикасы саясындя нцмайишлярин йени интерраллашмыш йени планы мейдана эялди.

Йени шидроэен програмынын вязифяси - щюкмятин бу саядыа гцвясинин ефективлийини вя нятижялийини йцксялтмяк. Програмын мягсяди – шидроэен истецсалы, чатдырылмасы вя сахланылмасынын методларынын ишляниб щазырланмасы, автомобил вя енерэтика ширкятляриня няглийатын шидроэен йанажаг элементляри ясасында 2020-жи иля инфраструктурайа мцвафиг олан инкишафынын коммерсийа мягсядйюнлщц щагда гярарларын гябул олунмасы имканыны веряжяк шидроэен йанажаг элементляринин технолоэийасынын йарадылмасы.

ЕТСКИ апарылмасынын вя шидроэен енерэетикасы саясындя нцмайишлярин йени интеграллашмыш планы ашааыдакы ясас тйин олмалардан чыхыш едяряк гурулмушдур:

- программ енерьи алтернатив мянбяляриля рягабятпармаа гадир олан шидроэен технолоэийаларын йарадылмасы йолунда сядлярин гят олунмасы цццн зярури олан ЕТСКИ-ня жямляшир;
- наил олуанан тяряггинин мцяййян олунмасы цццн эедишатында технолоэийанын имканлары, иш мцддятляри вя майа даяйри гиймятляндирилиан тядрис нцмайишляриндян истифадя олунажагдыр; бу заман ашкар олунмуш проблемляр ЕТСКИ-нин програмында якс рабита реьминдя нязря алынажагдыр; бу сигналлар ясасында енерэтика назирлийи тяряфиндян верилмиш заман анында

- технологийанын вязийяти шагда конгресс ва ижтимаийят ццн информасийа шазырланажагдыр;
- коммерсийа нцмайиши ва базара чыхыш анжаг о шалда апарылажыгдыр, яяр йени технологийаларын инкишафы ва фяалийятинин мцддятифи тядиг олунажагса; йени технологийаларын коммерсийалашдырылмасы шагда гярар хцсуси секторун цзяриня дцщр; бу заман автомобил истецсалчыларынын йанажаг элементляриня гярары Енерэетика Назирлийинин йени технологийаларын коммерсийа тятбигиня шазырлыгы шагда нятижяляриня баьланмыр ва щям тез ва щям дя эж гябул олуна биярляр.
 - реал шяраитдя (шяртлярдя) йени технологийаларын ишгабийийятлийинин тядиг олунмасы шалында щюкмят юз цзяриня щидроэен йанажаглы автомобиллярин ва онларын эениш йайылмасына кюмяк мягсядиля щидроэен йанажаг гурьуларынын алышы ва йа ижрасы йолу иля «илкин истифадячи» функциасыны эютцря бияр.

Ишлянмиш план 2030-2040 иля дюрд ясас мярщяляйя щидроэен енерэетикасына там кечидини нязардя тутур. **Биринжи мярщяля** (тежщнологэй девелопмент) истецшакчыларын тялябатларынын майа дйяри ва мейарлар цзя мягсядлярин, щансылара ки, наил олунмасы коммерсийалашдырылмасы имканы шагда. **Икинжи мярщяля** (инитиал маркет пенетратион) дашынан ва стационар йа да няглийят енерэетик системлярин ишгабийийятлийинин тягдимия ва щюкмятин апарыжы сийасят чярчивясиндя инфраструктуранын формалашдырылмасына инвестисийалашдырманын башланьыжы иля баьлыдыр. **Ццнжи мярщялядя** (экспансион оф маркетс анд инфрастружтурес) айрыайры щидроэен енерэетика ва няглийят системи ццн инфрастружтур бизнес-кейсляр реаллашырлар. **Дюрдцнжи мярщяля** эедишатында (фуллй девелоред маркет анд инфрастружтуре) щидроэен енерэетик ва няглийят системляри дювлятин бццн реэионларында коммерсийа бахымындан имканлы олажагдыр, щидроэен енерэетикасынын милли инфрастружтурасы формалашажагдыр.

Енерэетика Назирлийинин планына мцвафиг олараг федерал щюкмят аьыр Технологи сядлярин гят едилмяси ццн зярури олан ЕТСКИ-нин сахлайараг гысамцддяти перспективдя йени

технологийаларын мянимсянилмасындя апарыжы рол ойнайыр. Орта мцддяти перспективдя федерал щюкмятин йени технологийаларын йени вя базар нязря чарпажаг гядяр щяжмдя щидроэен йанажабынын чатдырлмасынын тямин едилмасы цзря сянайенин имканларынын инкишафына кюмяк (дясляк) едяжйи сийасяти ишляниб щазырланмасы цзря функцийаны юз цзяриня эютиряжякдир. Даща сонракы мярщялярдя йени щидроэен технологийаларын мянимсянилмасындя сянайенин ролу тядрижан доминант олмаа башлайажагдыр.

Фундаментал тядгигатлар мярщялясиндя бцтцн ишляр дювлят ассигновасийаларынын щесабына йериня йетиряжякдир. Онларда университетляр, милли вя федерал лабораторийалар вя тядгигат институтлары иштирак едирляр. Тядбиги тядгигатлар вя технологи ишлямяляр гейри-бцджя мянбяляриндя 20% даща чох вьаситляринин жялб олунмасы иля хяржлярин бюлщщцрцлмьасини нязрядя тутур. Бу ися аваанлыг истещсалчылары, милли вя федерал лабораторийалар, университетляр, тядгигат институтлары, стандартларын ишляниб-щазырланмасы вя тянзимлямясинин щяйата кечирилмьасия баьлы тяшкилатлар жялб олунурлар. Юйрядя нцмайишляр мярщялясиндя хяржлярин 50 вя дяща чох фаизляр сьавиййьасиндя бюлцнмьаси нязрядя тутулур. Бу ишляря автомобил вя енерэетика ширкятляринин, сянайе цццн газ тьад-рцклярини, аваанлыглар истещсалчыларыны, хидмьат едян ширкятляри, штатларын щюкмятини вя йерли щакимийьат органларыны жялб етмяк планлащдырылыр.

2004-2006-жы иля олан малиййьа илляриня щидроэен йанажабы сащьясиндя тящяббцс програмынын реаллащмьасына бцджя хяржляри жьдвял 1-дя тяддим олунмущдур. 2006-жы малиййьа илиндя хяржлярин ясас маддяляри цзря ассигнованийаларын планлащдырылан фаиз бюлщщцрцлмьаси жьдвял 2-дя верилиб.

Щидроэен програмынын гойулмуш мягсядляриня наил олмаа кюмяк эюстярян бир сыра сых ялагяли тядгигатлар диэяр ЕТСК-ин програмлары чярчивьасиндя Няглийьат Назирлийини, о жцмлядян:

щибрит электромобиллярин йарадылмасы цзря – 109,8 млн. доллар;

углеродун айрылмасы цзя (тятбиги ЕТСК – 73,9; фундаментал тядгигатлар - 5,9 млн доллар.) вя биокцтлянин вя биотямизлямя системинин юйрянилмяси цзя (тятбиги ЕТСКИ – 150 mln. doll) ;

кцляйин енерьиси саясясиндя (43, 8; 260) эцняш енерьиси саясясиндя (48,4; 62,3), йцксяк температурлу сиасионал йанажаг элементляри саясясиндя (69,3). Щидроэенин истецсалаынын биолоьи системинин юйрянилмяси цзя фундаментал тядгигатлар цзя (50,6); йанажаг элементляриндя автобусларын ишляниб щазырланмасы вя нцмайишиня вя инфраструктуганын йарадылмасына щяср олунмуш няглийят назирлийинин програмы цзя. АБШ-ын «Щидроэен йанажаьы саясясиндя тящяббцс» президент фярманынын реаллашмасы иля баьлы олан бцджя хяржляри.

Програмын истигамяти	Программа хяржляр (млн. доллар)			
	малыййя или			
	2004	2005	2006 ассигно- васийа	2007 сорьу
Фундаментал тядгигат	0	29,183	32,500	50,00
Щидроэенин истецсалаы вя чатдырылмасы	19,163	31,503	48,534	79,120
Щидроэенин сахланылмасы	13,628	22,419	26,040	34,620
Конверсийа (йанажаг элементляри)	53,954	55,759	33,336	57,075
Технолоьи цстцнлцклярин нцмайиши	15,648	16,099	33,301	39,566
Щидроэен йанажаг иля баьлы ЕТСКИ или	0	0	0	1,978
Тящлцкясизлик кадрлар вя стандартлар	6,310	6,350	6,006	15,268
Тящсил	2417	0	481	1,978
Системли тящлил	1,429	3,157	4787	9,892
Сәтi	156,516	221,704	232,544	289,497

Жядвял 2. 2007-жи малийя илиня щидроэен енерэетикасы сашясиндя хяржлярин ясас маддялари цзря бцджянин планлашдырылан бюлэцсц. Бу мянбяя: ДОО Щидроэен Постуре План, 2006, п.15.

«Щидроэенин истецсалы вя чатдырылмасы цзря тядгигат» маддясц цзря хяржляр 2006-жы малийя илиндя (щюкцматин сорьусу цзря) белядир:

Хярж маддялари	Щидроэен йанажабы сашясиндя тяшыббцсцн реаллашдырылмасына хяржлярин бцджяйя пайы
Щидроэен истецсалы вя чат- дырылмасы	21
Горунмасы	13
Фундаментал тядгигат	17
Истецсал просесляри	2,7
Инфраструктур лайищяляр вя наил олуна имканларын нцмайиши	14
Бу конвенсийа (йанажаг еле- ментляри)	20
Тящцкясизлийин тямин олу- масы, норма вя стандартларын ишлянилиб шазырланмасы	5
Системли тящлил вя интеграсийа	3
Тящлил	0,7

-Щидроэенин тябии газдаг истецсалы 4,2 мл.

-щидроэенин кюмцрцк емалы (йенидян емалы) ясасында истецсалы – 23,6 mln., атом гурьуларындан истифадя ися щидроэенин истецслаы 18,7, щидроэенин бярпа олуна мянбяляриндя истецсалы 27,6, щидроэен чатдырылмасы – 7mln.doll.

Щидроэенин енерэикасына кечид цццн наил олунамасы зярури олан, програмын апарыжы элементляри:

- щидроэенин имканлы (доступных) олан йерли мянбялярдя Бензин еквивалентиндя 1 галон =2-3 доллар гиймятиня истецсалы

(чатдырманын нязяря алынмасы иля, верэийя жялб олунманы нязяря алмайараг) тябии газдан щидроэенин бюлщдцрцлмщш истещсалынын майа дйяйринин бензин еквивалентиндя 1 галон = 2,50 доллар 2010-жу иля гядяр вя 2015-жи иля 2 доллар гядяр ашаы салынмасы; 2010-жу иля суйун электролизи ясасында щидроэенин бензин еквивалентиндя 1 галон = 2,5 доллар майа дйяйриндя алынмасы имканыны; бярпа олунан ресурслардан щидроэен мяркязляшдирилмиш истещсалы цзя чатдырманын нязяря алынмасы иля бензин олан еквивалентдя 1 галон = 2,75 доллар; 300 мл.дян йцксяк пробеги тямин едян няглийят васитяляри цццн йцксялдилмиш эффективли щидроэенин горунуб-сахланылмасы системинин йарадылмасы ялавя хидмят олмадан 5000 е ишя зяманят, тяминат верян 1 киловат – 30-45 доллар гиймяти цзя енеръи ишляйиб-щазырлайан, полимер электрон мембринляр ясасында автомобил йанажаг элементляринин йарадылмасы; тяби газдан ейни заманда електрик енеръисинин вя щидроэен истещсал едян енерэетик стансийаларын тикинтиси, 2003-жц илдя эюстярилмишди ки, реформинин вя тямизляйижи йени технолозийалардан истифадя едян стансийалар тябии газдан щидроэен истещсалыны бизим еквивалентиндя 1 галон=5-дян 3 доллара гядяр азалдыр; автомобил йанажаг элементляри цццн 1 киловат=30 доллар гиймят сямтляшмясиня наил платин катализаторларын тятбигия апарылан тядгигатлар нятижясиндя бу эюстярижи артыг 2002-жи илдя 1 киловат = 2,75 дол./50 киловат эцжлц системляр цццн 2005-жи илдя 1киловатт =110 доллара гядяр ашаы дцщмщдцр (80 киловат эцжлц системляр цццн). Енерэетика Назирлийинин фяалийяти автомобил сянайесиля, енеръи машингайырма аваданлыгларынын истещсалчылары иля енерэетик, кимйа вя тикинти ширкятлярия, диэяр федерал назирликлярля вя баш идарялярля, йерли щакимийят органларынын милли елми лабораторийалары иля вя диэяр мараглы тяряфлярля сых кооперасийада щяйата кечирилир. АБШ-да зярури нятижялярин тез бир заманда ялдя олунмасынын тямин олунмасы цццн Енерэетика Назирлийинин сянае иля ики тяряфлашлыын формалашмасы цзя ишляр апарылыр: Фреедом ЖАР Щудроэен йанажабында автомобиллярин йарадылмасы вя СЖЖА (Солид стате енерэй жонверсион аллионже) мяцкям (тврдоокисных) (Солид охиде) йанажаг элементляринин

йарадылмасы цзря Биринжи тяряфдашылыы Енерэетика Назирлийи, Милли автомобил тядгигаты цзря Шуранын цзвяляри (Фоод Мотор Жомпанй, Эенерал Моторс, Памилер Жщрайстер) вя баш нящяне енерэетика ширкятляри (БП Америка, Жщеврон, Жоножо, рщилирс, Еххон Мобил вя Сщелл). Тяряфдашылыг рягабятгабагкы мярщялядя даща еколоыи тямиз вя гянаятчил енерыи нювлярина кечид имкналарынын юйрянилмасы бааы олан йцксяк рискли тядгигатларын апарылмасы цццн йарадылмышдыр. Бу Колифорнийа штаты йанажаг элементляри сачсясиндя реэионал тяряфдашылыын реаллашмасынын тящябцскарылыы олду (Жалифорния фиеел желл партнерсшип), щансына ки, щюкцмят тящкилатлары иля йанашы автомобил вя енерэетика ширкятляри, еляжя дя йени технолоэийанын апарыжы щазырлайажалары дахил олмушдулар.

Американ мцтяхяссислярин прогнозлары цзря планлашдырылан тядгигатларын уурлу нятижяляри вя базара йени технолоэийанын чыхарылмасы щалында 2020-жи илдя йанажаг элементляриндя автомобилляр АБШ дахили базарында нефтя олан тяляби 2040-жи иля гядяр эцня 11 млн. барелдян чох азалтмаа имкан веряжякдир. Авропа дювлятляринин щидроэен енерэетикасы вя йанажаг элементляри сачсясиндя милли лайищяляр вя Авропа технолоэийа платформасы. Алтернатив вя бярпа олунан енерыи мянбялярина ящямийятли мараг АБ дювлятляриндя ямяля эялмишди. Бу даща чох онларда игтисади артымын тямин олунмасы цццн зярури олан енерыи ресурс ящямийяли сывийядя ещтийатларынын олмасы иля бааыдыр. Щесапланмыш гиймятляндирмяляря эюря дювлятин, реэионун нефт идхалындан асылылыг 2004-жц илдя 50% тящкил едирди. 2005-жи иля ися 70%-я гядяр артажагдыр ки, бу да дайаныглы инкишафын мягсядлярин реаллашмасы цццн мцяййян манея йарадыр. Бунунла бааы олараг АБ дювлятляриндя, бярпа олунан енерыи мянбяляриндя истифадяйя ясасланан там интеграсийа олунмуш щидроэен игтисадиийатынын узунмцддятли перспективини гурмаг вязифясини гурмушдур. Щидроэен енерэетикасынын перспективляри АБ дигтятинин щялям 1988-жи илдя дялб етмишди, ня вахт ки, верилмищ сачсядя тядгигатын апарылмасы цццн цмуми бцдждян илк дяфя олараг дюрд ил мцддятиня 8 млн. авро

айрылмышдыр. Лакин 2004-жц илин яввялиндя Авропада
верилмиш